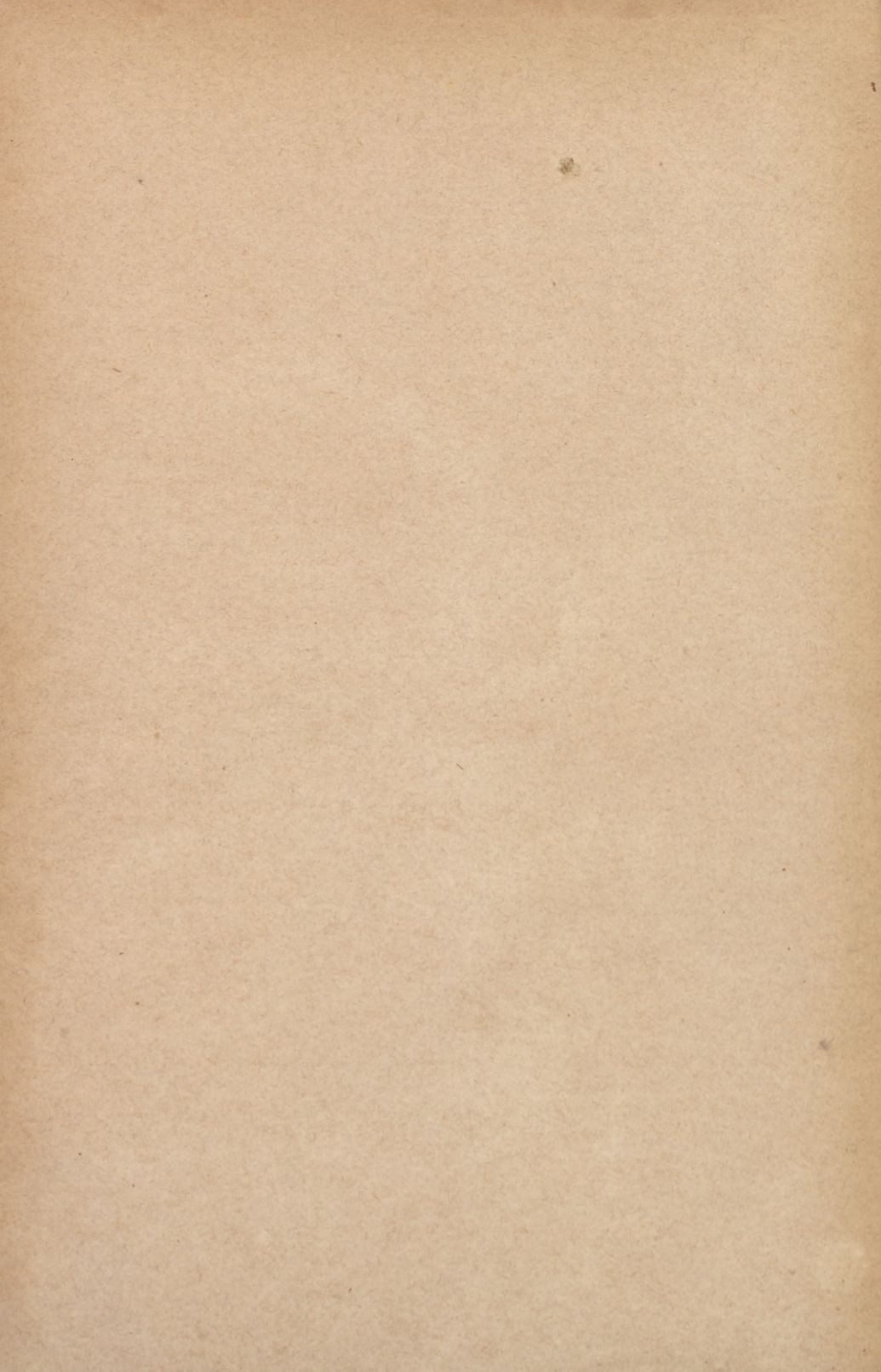
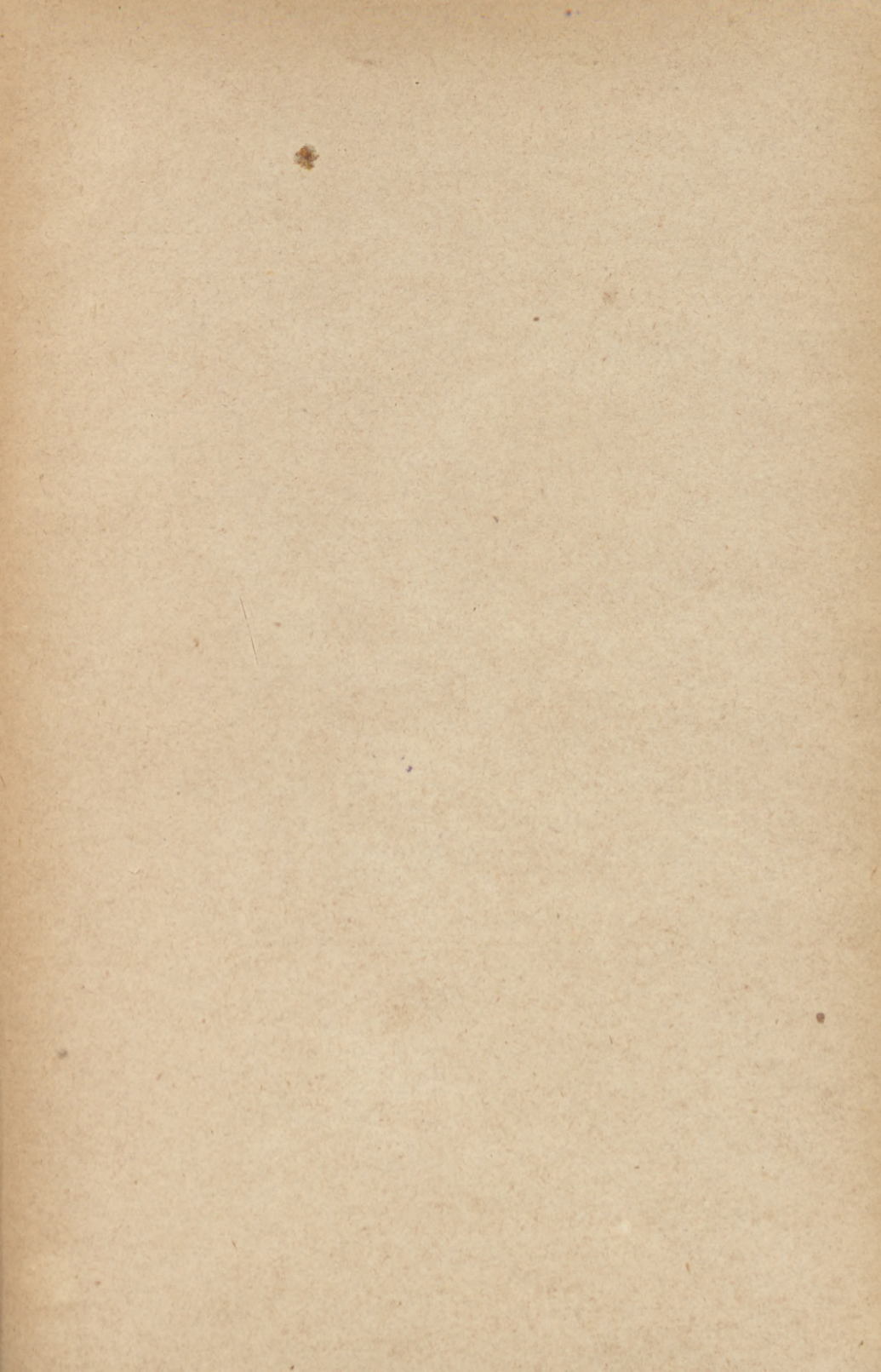

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 809.

ספר

שבע חכמות

שבת למוד ומדרש

הוא

אוצר כל מאמרי חכמה בשבע חכמות שיש בעולם הנמצאים
במשנה ותוספתא . תלמוד בבלי וירושלמי . ספרא וספרי . מכלתא
ופסקות . מדרש רבה ושאר מדרשים . זוהר ותרגומים . עם הערות
וביאורים במקומות סתומים . ובירור הגורסא הנכונה בין הגרסאות .
והגהות ותקונים . על פי יסודי החכמות בספרי חכמי ישראל וחכמי העמים .

והוא יפרד והיה לשבעה ראשים כמספר שבע החכמות

חֲכָמוֹת פְּנִיָּה בֵּיתָה .
חֲצִבְתָּ עֲמוּנֵיהָ שִׁבְעָה .
[משלי ט' א']

ממני יחיאל צבי הירשענוואן

בעהמ"ח ספר שו"ת קרן הצבי וספר מגלה סוד

לעמבערג

נעדוקט ביא פעסיל באלאבאן

בשנת קרא בספר לפ"ק

נאכדוק אונד איבערזעצונג סערבאטען .

רַבֵּן נַמְלִיאֵל וְרַי יְהוֹשֻׁעַ הוּוּ אֲזוּלֵי בַּסְּפִנְתָא, בַּהֲדֵי רַבֵּי הוּוּ פִּיתָא בַּהֲדֵי רַי יְהוֹשֻׁעַ הוּוּ פִּיתָא וְסוּלְתָא (סולת כפי שהפת מתעפש ואינו מתקיים הרבה כסולת רשיי), שלים פיתא דר״ג סמך אסולתיה דר״י, א״ל מי הוה ידעת דהוה לן עכובא כולי האי דאיתית סולתא, א״ל כוכב אחד לשבעים שנה עולה ומתעה את הספנים (ע' ביאור זה בפנים הספר בראש תמונת הכוכבים) ואמרתו שמא יעלה ויתעה אותנו, א״ל כל כך בירך ואת עולה בספינה, א״ל עד שאתה תמה עלי תמה על שני תלמידים שיש לך ביבשה ר' אלעזר הסמא ור' יוחנן בן גודגדא שיודעין לשער כמה טפות יש בים ואין להם פת לאכול ולא בנגד ללבוש, נתן דעתו להושיבם בראש, כשעלה שלח להם ולא באו חזר ושלח ובאו, אמר להם כמדומים אתם ששררה אני נותן לכם עבדות אני נותן לכם שנאי (מ״א י״ב) וידברו אליו לאמר אם היום תהיה עבר לעם הזה.

(הוריות י' ע"א).

מודעה להיות שאדם יכול לאסור את שלו (פרי עמלו) על חבירו, על כן לידע שאסור לשום אדם להדפיס הספר הזה במתכונתו ושלא במתכונתו (בערמה) וכן להעתיקו ללשונות אחרות בלתי רשותי או רשות יורשי מפי כתבינו, והעובר על זה ענש יענש בדיון תורתנו ודבינו מלכי אירופא כידוע.

ספרי לך התהלך בארץ רחבת ידים
אל תירא חרפת אנוש ולזות שפתים

אם רוח המבקרים תעלה עליך
הקחה שנם ואמר, אל ירך לבבך

מה לי ולכם בני שמידע וחפר
הכל תדעו, אך לא קרא בספר

קוראים נכבדים!

ראו הביא לכם איש עני ונגל מנחה מפרי עמלו אשר עמל ימים רבים , הוא ספר אוצר כל המדה : כל מאמרי חכמה בחכמות העולם השמונים וספונים במקומות מפורים בספרי רבותינו הקדמונים ז"ל התנאים והאמוראים , המעידים על חכמת חכמינו ז"ל כי רבה מחכמת כל בני קדם ומחשבותיהם כי נבהו מאד גם במדעים התיצונים (מלבד חכמת בינת התורה) , וזה ימים רבים אשר חכמי החרות משתוקקים אשר יקצא ספר כזה המאסף לאספה כל מאמרי חז"ל בכל ענפי חכמה ומדע — כאשר קבצו בעלי ההוראה את דיני התורה המפורים בתלמוד ומדרש לאספה אחת — למען לברר השקפותיהם ודעותיהם גם בענינים הנכבדים האלה , ואני בחסד אל עליון קבצתי כל מאמריהם כעמיר נרנה וסדרתי אותם למחלקות החכמות שהילקום בימי קדם לשבע מחלקות , וכן גם ספרי חלקתי לשבעה ראשים למספר שבע מיני החכמות .

ומתחלה דמיתי להוציא לאור רק מאמרי חז"ל בלי שום ביאור , אך בעבור כי יש כמה מאמרים קשי הבנה , ורבים ממשכילי בני עמינו העירוני לקבל גם העבודה הזאת עליו לבאר את דבריהם עד מקום שידי מגעת , והראשון אשר העיר לי און בזה היה הזקן הנביר המשכיל הר"א קופערניק נ"י בקיעב בחתמו על קבלת הספר הזה , והאחרון הכביר החכם המפורסם בספריו הרבים הנביר הר"ר שלמה באבער נ"י (מלבוב *) ואני אזרתי חיל (ולא הבטתי על כי רבת שבעה לה נפשי עמל ותלאה בקיבוץ מאמרים רבים אין קץ עד כי נהיתי ונחלתי בחולי כאב העינים וכל העורקים (בערווען קראנקהייט) עד שהרופאים יאמרו נואש) ועמלתי בכל כחי ויגעתי לעמוד על כונת חכמינו ז"ל בחפשי חפש מתופש בספרי חכמי ישראל ועצמי העמים אשר היו בידי — יד עני ואביון — וברוך השי"י כי לאין אונים עצמה הרבה ויהי לי לישועה בכמה מקומות לפרש ולברר דבריהם לפי דתתי על פי יסודי החכמות בספרי החכמים , מלבד זה שצמצמתי ביאורים ממחברים שקדמוני כמו ספר ארץ קדומים ערך מלים , תבואת הארץ וכו' ודבריהם ישרו בעיני ואספתים אל מחברתי (בשם א"ק , תה"א , ע"מ וכו') .

ואני תפלה אל הקוראים הנכבדים , אשר לא יחפשו להטיל דופי בפעולת עמיתם , לשפוט את ספרי זה ביושר ובטוב לבב , ואם המצא תמצא בו איזה שגיאה או השמטת מאמר רז"ל לדון אותי לכף זכות כי כל ישר לב יודה ויאמר כי עבודה גדולה עבדתי הן בקיבוץ מאמרים אין קץ והן בביאור מדרשים רבים להציל כבודם משופכי בו ויקילון . ובפרט בחלק מחקרי ארץ נשיתי מדרכי המבארים שקדמוני כי הם הסתפקו לבאר תכונת מקום מוזכר בדרז"ל אך לפי שנים שלשה מאמרים ממנו ובאו לפעמים מאמרים אחרים וסתר דבריהם , לא כן אנכי עמד כי בספרי מקודם נתקבצו כל מאמרי חז"ל על מקום זה אי לא נעדר ולפי ההשקפה על כל המאמרים שפסתי על תכונת המקום , (** ובטוח אני

(*) האיש הרס הזה הוליו לאור פסיקתא דרב כהנא (תרכ"ח) , ומדרש לקח טוב הוא פסיקתא דרי טוביה(תרכ"ט) , וכעת מוזיא לאור המדרש תמונא , וכל אלה בהערות וביאורים ותקונים אשר כנוהו לא היה לפניו , ויעש לו סס בזה גם בין חכמי העמים עד כי שהיית בליפסויג שונעתי מפי הסרפאפעסאר הטהולל היחיד נדורו דר. פראנגץ דעליטש נ"י כי החל לנגד לתלמידיו באוניווערסיטעט פסיקתא דרב כהנא אך בעבור השערות הנמוכונות של הר"ש באבער נ"י . ויחל ה' ויעיר את לבנו ויארץ ימיו ויחזקו לעשות כיוצא שכל על המדרש רבה (ביתר ביאורים כי במדרש רבה יש יותר מקומות קשי הבה) ואז מובטחני כי שכיב נפקו לוותיה צעלי המדרש ויאספוחו אל חבורתם .

(**) גם אל יאיווני הקורא הנוקב לדתו (פאנאטיקער) כי עירצתי דברי חכמי ישראל ודברי חכמי העמים ככתוב אחד , אך אני אשיב לו כהלכות קידוש החדש להרמב"ם ז"ל פ"ו: הכ"ה חז"ל אין חוששין למחבר בין שחברו אותן כביאים ובין שחברו אותם גויס שכל דבר שנחנלה עמונו ונודע אמתו נראיות שאין כסן דופי אנו סומכין על זה האיש שאמרנו או שלמדו על הראיה שנחנלה והטעם שמוע , עכ"ל .

כי המשכילים על דבר אמת יודו להי על חסדו עם ישראל ונדבי עמים יהיו בעוזרי
לתמכני להוציא כל חלקי ספרי זה לאור עולם, ויראו ישרים ושמחו וכל עולה
קפצה פיה כרצון איש הנשבר הנרכה והנכאה, היושב בארץ נוד וכעת בלעמברג
הי ניסן תרמ"ג לפ"ק.

המחבר

מפתח הספר

(אינהאלט)

הספר נחלק לשבעה ראשים כמבואר בהקדמה, ואלה שבעה הראשים יצאו
לאור בדפוס בארבעה כרכים, וזהו ענין הראשים והכרכים.

הראש האחד במחקרי ארץ (געאָגראפיע) בכרך ראשון

ובו בראשונה ידיעות כלליות במחקרי ארץ לפי טבעה ויציירתה ולפי יחוסה
אל צבא השמים ויחוסה אל בני האדם היושבים עליה (פתיזישע, מאטהעמאטישע
אונד פאליטישע). ואחרי כן ידיעות פרטיות מכל מקום בפני עצמו על סדר א"ב.

הראש השני בדברי ימי עולם (ווערט געשיכטע) בכרך שני

ובו כל הידיעות השייכות לקורות העמים ואנשי השם בימי קדם, ונסדרו
העמים והאנשים על סדר א"ב. ונסמך הראש הזה אל הקודם כי פניהם איש אל
אחיו מה שחסר זה גילה זה.

הראש השלישי בתולדות הארץ ומבטעם (נאטור געשיכטע אונד פיזיקא)

נהלק לשלש מחלקות, החי, הצומח והדומם, ושמות הנמצאים והנאמר
עליהם נסדרו על סדר א"ב.

הראש הרביעי בחכמת הרפואה (מעדיצין אונד חירורגיע)

נחלק לשלש מחלקות, הראשונה בדברי מאכל הטובים ומועילים לבריאות
האדם והרעים ומויזקים לו (דיעט), השניה סדר החליים ורפואותיהם על סדר א"ב
והשלישית רפואת ילדים ורפואת בהמות, ונסמך הראש הזה אל הקודם כי גם
יתלכדו ולא יתפרדו מה שחסר זה גילה זה וע"כ יודעסו יחד בכרך שלישי

הראש החמישי במעשה חושב ועושה בכל מלאכה ומסחר (מאטהעמאטיק
קונסט אונד האנדעל).

נחלק לשלש מחלקות, הראשונה הלכות בחכמת המדידה (טהאָרעמען אין
געאָמעטריע) והשנית אספת כל המלאכות הנפלאים וכלים מכלים שונים (גם כלי
המוזיקא) שנזכרו בתלמוד ומדרש, והשלישית הנהגות במסחר.

הראש השישי בתכונת הכוכבים ומשטרם בארץ (אסטראָנאָמיע אונד אָסטראָ
לאגיע).

הראש השביעי במה שלמעלה מן הטבע (מעטאפיזיקא).

כל השביעיות קדש כו', בו יבאו הלמודים התלויים בקבלה ואמונה יותר
מבשכל, למודי מעשה בראשית, למודי כל הנמצאים הרוחניים בשמים (ובארץ
כמו המלאכים והשרים כו', למודי מעשה כשפים ופתרון חלומות, גם למודי
האמונה והדת (טהעאלאגיע).

הראש החמישי והששי והשביעי יבואו יחד בכרך רביעי

מחיר כל הארבעה כרכים עם פארטא בעסטרייך 6 פל., וברוסיא 6 רוב"כ באשכנז 13 מארק, ובאנגליה 13 שילל. ובצרפת 16 פר. .
 מחיר כל כרך בפני עצמו בעסטרייך 2 פל. וברוסיא 2 רוב"כ, באשכנז 4 מארק, ובאנגליה 4 שילל. ובצרפת 5 פר.

לסוכנים ראבאט חמשה ועשרים פ"צ .

חויץ מאשר יתנו נדיבי עם — טוד ה' הטובה עליהם — במשענתם למחוקק הספר הזה, אשר רבת שבעה לה נפשו (ותשבע עוד) עמל ויגון .
 מ' הרוצה לשלוח מעות אל המחבר על הספרים הנ"ל ישלח על שם הגביר (אדוואקאט) ר' הירש קלינמאן בעיר קיעב בארץ רוסיא בשוק מעשיגוארסקי נומר 18 בער ה. הירשענוואהן .

כדלי החלוקה בשמות

• מדברי המבארים •

- (א) בראשונה החלוקה הנודע בלשונות הקדומות איתיות מוצא אחד אהה"ע בומ"ף גיכ"ק דלגנ"ת זסר"ץ, וכן אותיות מ"ן ואותיות אה"ו מתחלפות כידוע .
- (ב) נעזענוים אומר כי אותיות ע' ג' ק' צ' תחלופנה בלשון עברי וארמי וערבי כמו ארץ ארע ארק וכי' .
- (ג) הארמים והסורים יחליפו הש' שבעברית לת' כמו שור תורא אשור אתור כו' .
- (ד) הלמד מתחלף גם ברוש בעברית וערבית כמו אלמנותיו (ישעיה י"ג) עם ארמנותיו, מזרות (איוב ת) ומולות, וכן אצל אצור, גלעד יגר שהדותא כו' .
- (ה) הלשונות יחליפו העי' לגימל כמו עמורה נאמורא עזה גאזא כי לפי הקריאה האמיתית של הספרדים מבטא העין דומה בסוף אל מבטא הגימל, וכן יחליפו הצ' בט' כמו מן צור טור או טירום ומצען טנים כו' (כ"כ בא"ק) . ובארצות המערב יחליפו אות ה' שבלשונות בני קדם באות ג' או צ' חלבנה גלבנה וכי' (שם) .
- (ו) הח' תתחלף בכ' וההא בתיו כי בערבית חית עם נקודה תתהפך לכף עברית וכן ה' עם נקודה אצלם תתהפך לתיו (ערך מ"ים) .
- (ז) חלוקה ריש בללת נהוג בלשונות המזרחיות כמו דעואל רעואל, דיפת ריפת (דה"א א') עברון עברון (יהושע י"ט וכ"א) דודנים רודנים כו' ולפי המדרש הוא קצור השם מן דודנים ודעת הא"ק גם עז דעואל שהיה שמו דעואל, ויכול להיות שויפת היה שמו דריפת וזוה בא השם (למקום על ים הכספי מושב בני ריפת) אטראפאשעני ע' ביריעות כלליות ב' .
- (ח) הקוף תבא בערבית וסורית נוסף ותפול לפעמים כמו אשלו קטליו אמיון קאלמיון כו' וכן הנון יסוד נופל לפעמים כמו השים מן הנטין אפים מן אנפן הודו מן הנדו כו' (ערך מ"ים) .
- (ט) אם שתי אותיות בלתי מתנועעות באות בתכיפות יוסיפו הארמים והסורים אלף בתחלתן כמו מגוש אמנושי ספניא אספניא סטרטיא אסטרטיא קטספון אקטספון כו' .
- (י) הערביים כמו העברים והארמים מהפכים האותיות בשמות הקודם למאוחר כמו כבש כשב תחרומי (דה"א א' י"א) הברחומי (ש"ב כ"ג) וכי' .

השמות ותקונים יבאו בסוף הספר אך כעת נדפסו איזה השמות נחוצות

צד שורה	הספר
28 אחר תיבות ובתרגום יב"ע	וכ"ה הנוסח בעין יעקב ביומא שם .
מג בסופו אחר תיבות כמבואר בכ"מ	כ"כ בע"מ ובישאף כי שכעת נק' בשם וואן
44 אחר תיבות ערך מלים ע"ש	וע' רמב"ם פ"א מהל' תרומות ה"ב אולם התוס' בע"ז כ"א ע"א כתבו כדברי וכן משמע בספרי הנ"ל .

ס 4 אחר תיבות כעת לא נודעים " ואחר החיפוש מצאתי כי פארברונער זכר עיר אויקא בסוויאנע הוא מדינת עילם (ע' בידיעות כלליות ב') ויכול להיות כי הנהר " שם ג"כ נק' אויך והוא המגביל בין עילם לבבל ונהר וואני של שמואל הוא נהר אוואן למזרח החדקל במדי שהזכיר נייבייער . ומצאתי בערך ערך וואני שגורם עד נהר גנוק ונהר וואני , ואהריו נמשך בעל הע"מ בכ"ח ח"ה (וכתב שבירושלמי קידושין גרם נהר יזק ו' מתהלף בני ג"כ החוק) . ולדעתי אינה נכונה גירסא זאת כי לא נמשך יהוס בבל עד גנוק (ע' בערכו) והזין לזה פירש"י שהכונה על ההמשך למזרחו של דגלת הוא הנכון כמ"ש .

עב 2 ובערך נהר צריך להיות ובערך צלמנה קינ 14 אחר תיבות של נפתלי הספר ובמורה אלעפא בערך ה' שעות יש ג"כ כפר עתה בשם אל הלף ושם נכסת עזרא כו' תה"א בח"ב .

קכ אחר ערך טור מלכא " טור"קן בספרי בפי' שטו העם ולקטו כמעט לשד השמן לשד הוא לשון טורקים ע"ש ג"ל הכוונה על הטורקען בטורקיסטאן ע' בערך תורגומניא . קצו אחר ערך פמיאם " פנמום ע' ערך קטספון וערך עקילם בראש דברי ימי עולם .

אמר המחבר רבים אשר אתי בכתובים שבאו על החתום לקבל הספר הזה בערך חמשה מאות איש , והרבה רבנים באו בהסכמותיהם והמשכילים בתהלותיהם אך בעבור חסרוני הגדול כעת — חסרון כו"ס — לא יכולתי להדפיסם כעת . ועל כן אסתפק לעת עתה ברשימת מתי מעט מן הרבנים והמשכילים למען ידעו הקוראים כי הספר הוטב בעיני חכמי בני עמינו , ודברי הרבנים והמשכילים אשר הרבו לדבר בשבח הספר הזה ישארו לעת אחרת כמו דברי רבני קיעו ווילנא וכו' והחכמים סלאנימסקע ששאצקים וכו' , וכן הסכמת הרב הגאון אב"ד בלבוב , כי ירחיב ה' את גבולי ואדפיסם הכרכים האחרים או יבאו כל החתומים ברפוס באין נגרע מכבודם דבר .

הרשימה היא על סדר א"ב שלא להטיל קנאה בקדימה ואחור

הרב ר' אברהם שאול אביד בחאמין	הרב הנאון ר' יעקב יומעס מלכוב
הרב ר' בנימין זאב מוי"צ כווארשא	הרב ר' יוסף יונא אפרתי מוי"צ בכארדיטשוב
הרב ר' ברוך אביד כבערשטאן	הרב ר' ישעיה מוי"צ בקאמיניץ
הרב ר' דוד ארטינקער מוי"צ בכארדיטשוב	החכם ר' יוסף ראבינאוויטש מקעשינוב
הרב ר' זוסיא אביד כדניוויץ	המשכיל הר' יצחק קד' בכארדיטשוב
החכם ר' זאב וואלף ראפוסאקט במאהלוב	החכם ר' מתתיהו שטראשון מוילנא
הרב הנאון ר' חייםאלעזר מקאליש אביד כווארשא	המשכילים האחים פלעקסר בסאראקא
המשכיל ר' חיים אהרן פלעקסיר כבעלז	החכם ר' פייוויל האוויץ מקעשינוב
החכם ר' חיים ליב פעסיס (רב) בכארדיטשוב	המשכיל הר' פייוויש איש נפן כטוילנעשט
הרב ר' טאדרים מוי"צ בקאמיניץ	החכם ר' קלמן שולמאן מוילנא
הרב ר' יהודה ליב אביד כפראסקורב	הרב ר' שלום שכנא אב"ד בליסקאן
החכם ר' יהודה יואל שפירא (רב) כבעלז	החכם ר' שלמה כאבער מלכוב
הרב הנאון הר' יוסף דובער הלוי אביד כברויסק	החכם ר' שמואל יוסף פין מוילנא

הראש האחר במחקרי ארץ (נעאָראַפּיע)

א) ידיעות כלליות במחקרי ארץ לפי טבעה ויצירתה. ולפי יחוסה אר צבא השמים (פּהוּיִשע א. מאַטעמאַטישע נעאָראַפּיע).

ארבעה טבעים ברא הקב"ה זה למעלה מזה. הארץ הכבודה שבכולן היא למטה מכולן. למעלה מן הארץ המים. למעלה מן המים האויר שממנו נוצר הרוח. למעלה מן האויר הוא האש שהאש קלה מכולם שעולה עד לרקיע, וסימן לדבר כשהשלהבת נעקרת מן הגחלת פורחת והולכת היא למעלה. וכן אמרו שהאש סובבת כל העולם כולו למעלה עד לרקיע. (במדבר רבה פ"ד). הערה וכן אמרו חכמי יון וערב שיש ארבעה יסודות כלליים אש רוח מים עפר כידוע.

הרבה מאורות יש באויר ופרש"י שלהבת ארומה לבנה וירקרקת (ברכות כ"ג ע"ג). תנא (ע"פ והארץ היתה תהו) תהו זהו קו ירוק שמקיף את כל העולם כולו שממנו יוצא חשך. ובהו הן אבנים המפולמות המשוקעות בתהום שמהן יוצאין המים (מגינה ו"ג ע"ח). ובפי' מפולמות יותר נראה פי' רש"י מפ' הערוך שפי' מפולמות לשון לחלוח כמו דגים מפולמין (גי'ס כ"ד ע"ג) אבנים מפולמות (זכח"ס כ"ד ע"ח) ובמוסף הערוך כתב תרגום אבן אשל וצלמות מפלמין דמתמן נפיק חשך צ"ע דהא פה אמרו בנמרא שמהן יוצאין המים. ואמרו שם בנמרא עוד שנאמר ונטה עליה קו תהו ואבני בוהו ופרש"י למדת שהתהו הוא קו ובהו הן אבנים אולם על זה שמתהו יוצא חושך ומבהו יוצא מים לא הביאו ראיה שם. ונראה לי כי ר"ל פירשו הכתוב והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים שימובב על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון שהחשך יצא מתהו והמים מבהו. **הערה** בפי' קו ירוק כתב חז"ל טוביה בפסיקתא שלו פי' תכלת ירוק חיינו מראת תכלת (בלוי"א בל"א). והכונה לדעתי במאמר הזה כי חכמינו ז"ל הבינו יסודי החכמה לפי יסודי התורה.

כי שניהם נתנו מרועה אחד וכל חכמה שאין עמה תורה היא בטלה. ובפשטות הכתוב הוא ווצר אור ובורא חשך (יטעו"ס) שחשך איננו רק העדר האור כי אם ג"כ בריאה כמו האור ויש בו ממש כמי"ש באבן עזרא ע"פ וימט חשך וע' בסידור ר"ע על זה. והנה חכמי הטבע אמרו שמראה התכלת שאנו רואים באויר הרחוק סובב את כל העולם כגודו הוא בעבור שאין כח הראות שלנו מגיע עד מקום הרחוק. ועל כן נראה לנגדנו מראה תכלת. אף כי מראה חשך לנגד האור הוא שחור אולם פה הוא ערובב אור עם חשך. ודעת חכמינו ז"ל שכו התכלת המקיף את כל העולם כולו הוא ג"כ נברא. אך במקום אור חשמש הוא נתבטל כי חשמש מאיר בו ונעשה בחיר ולכן. אולם מרחוק שאור חשמש אינו פועל עוד על כח הראות שלנו נשאר בעצם יצירתו ירוק תכלת. וכשהשמש סוגה מאתנו כליחה מלבד החשך הבא מן העדר האור עוד מתפשט ממנו חשך על ארץ. ופי' אבנים המפולמות המשוקעות בתהום שמהן יוצאין המים לדעתי הכונה כדעת חכמי זמנינו כי הארץ יש לה מסביב קליפה עבה (שעל זה אמר עולא לחלוץ עובי הארץ אלף אמה). ובתוכה תהום רבה היא תערובה רבה מאבנים לחים ואש ומים (חאאס) אשר ממנו באויה מקומות (בחרי מריקי אש וכדומה) הארץ משלכת החוצה מאשר בה ע"י פתח (קראטור) והתערובה תוצא ממנה נקראת בלשונות העמים בשם לאווא. וע' לחלוץ בספרנו בערך גיא בן הנום. וראה זה מצאתי בדברי

סַנְכַנְאָנִימָטָן הצורי (הוא ספר חזק של הצורים פיניקער) בספרו על בריאת הארץ קרא נ"כ את התעובה הרבה הזאת שבארץ בשם בזה בלשון הצורים הישנה שהיתה קרובה ללשון עברי כידוע. אמר עולא סומכא דארעא (עובי הארץ עד התהום רש"י וע' למעלה בהערה כונתו) אלף אמה. ושאלו בנמי' והא קא חזינן שאנו כורים מעט ונובעים מים והשיב רב משרשיה שהם אינם מן התהום שהוא לאחר אלף אמה אלא מסולמא (גי' רש"י מסולמי) דפרת ופירש"י מעלות העשויות כמחילות שבהן מי פרת עולין תחת הקרקע לפי שנהר פרת נבזה מוציא מאד ומים היוצאין מהר נבזה אם דרך מתוקן להם עולין על הר כיוצא בו. (ומה שאמר מסולמי דפרת ולא בפשיטות ממחילות פרת הוא בעמור שרוב מעינות הן גבוהין מן הפרת וכן המה מפורשים דברי רב משרשיה בבכורות נ"ה ע"ב ונעתקו בערך פרת להלן וע"ש עוד בזה). ובפרקי דר"א פ"ה אמר כל המעינות עולים מן התהומות כו' (וכמ"ש למעלה בנמרא שמהן יוצאין המים) וכן אמר שם ותהום אחד שהוא אצל גיהנם נובע ומוציא מים חמין כו' (ביאורו יתבאר בערך גיא בן הנום להלן) וכן בתרגום קהלת א' ז' המים מן הים הולכים ושבים על ידי צנורי התהום כו' :

ויש אומרים בירושלמי (ברכות פ"א ה"א) עוביה של ארץ ועוביו של תהום ועוביו של רקיע הן מהלך חמשים שנה כו' ובפרקי דר"א פ"ה אמר ר' יהושע עוביה של ארץ מהלך ששים שנה. וע' להלן בראש מה שלמעלה מן הטבע בזה :

יש ארץ מגדלת גבורים ויש חלשים. יש מגדלת אוכלוסיה ויש ממעטת אוכלוסיה כמו במקרא שם ארץ אוכלת יושביה כו' (מגומא פ' סלח) ובבבבדר רבה פ"ב אמרו זה על המעינות יש מעינות שמגדלין גבורים ויש חלשים. יש שמגדלין אנשים נאים ויש מכוערין. ויש שמגדלין צנועין ויש שטופין בזמה. ומעין של שטים של זנות היה כו' (זה שאמרו באבות פ"א מ"א ותגלו למקום מים הרעים כו') :

יש מעיינות המכזבים פעם אחת בשבוע (שנפסקים להוליד מימיהן) וכן יש שמכזבין בשעת פולמוסין (חיל המלך) (פרס פ"ח נ"ט) ע"ש :

שבעה ארצות הן זה למעלה מזה. אסתר רבה פ"א ו"ר פכ"ט ובפסקתא דרב כהנא פסקא דר"ה. וקראו שם לכל ארץ בשם מיוחד הנמצא במקרא ארץ ארקא כו'. ובב"ר פ"ג אמרו ד' שמות יש לארץ כו' כפשוטן הכתובים. וע' בתוס' מנחות ל"ז ע"א בשם המדרש והועתק להלן בראש תולדות הארץ בערך אדם. ובפרקי דר"א פ"ט ז' ארצות ברא הקב"ה כו' ז' מדבריות ברא הקב"ה כו' ז' ימים ברא הקב"ה כו' ובחר בא"י ובמדבר סיני וביום כנרת ונתנו לנפתלי שנאמר ים ודרום ירשה. ובזוהר פ' ויקרא ד"ה אם זבח שלמים קרבנו אמר וז"ל ז' ארצות לתתא וכולהו בישובא בר דאלין עלאין ואלין תתאין וארץ ישראל עילאה מכולא וירושלים עילאה מכל ישובא וחברנא יתבי דרומא חמו בספרי קדמאי בספרא דאדם (צ"ל ובספרא דאדם ע' להלן) דהכי מחלק כל אינון ארצות דכולהו משתכחי לתתא כגונא דאינון רקיעין דלעילא אלין על אלין ואלין על אלין ובין כל ארעא וארעא רקיעא דמפריש בין דא דא ועל דא כולהו ארצות פרישן בשמהן ובינייהו גן עדן וגיהנם (ע' ערך גיא בן הנום) ואית בנייהו ברין משניין אילן מן אלין כגונא דלעילא. מנהון בתרין אנפין ומנהון בד' ומנהון באחד וחיוו דאלין לאו כאלין כו' אדם הראשון לא אשתכח אלא בהאי עלמא עילאה מכולא דאקרו תבל כו'. ובספרא דרב המנונא סבא פריש יתיר דהא כל ישובא מתגלגלא *) בעיגולא כדדור אלין לתתא ואלין לעילא וכל אינון ברין משניין בחיוויהו משינויא דאירא כפום כל אתר ואתר וקיימין בקיימיהו כשאר בני נשא (ר"ל אף שעומדים למטה תחת כפות רגלינו) ועל דא אית אתר בישובא כד נהיר לאלין חשוך לאלין לאלין יממא ולאין לילא ואית אתר דכולא יממא ולא אשתכח ביה לילא בר בשעתא דהא זעירא (ר"ל בימי הקיץ) והאי דאמר בספרי

*) בנין התפעל שכוונתו שהארץ מתגלגלת כדעת קוסטנטינוס ונמצא הדעה הזאת בשם. יש אומרים עוד בספרי פיסאגרוס חזיני כידוע.

קדמאי ובספרא דארם הראשון הכי הוא כו' בנין דאיהו רזא עמקא דאורייתא כו' ע"ש בוזהר הטיב שהבין כי ספרי קדמאי חלוקים עם ששת רב המנוגא סבא בזה אך דבריהם המה עפ"י הסוד ואין לחלוק עליהם וע' בפרדס שער סדר עמיתן פ"ג ובספר מאור עינים להאדומי פ"א בזה :

פירות כל מקום צריך לשמון באותו מקום ועל כן נאמר ביוסף אוכל שדה העיר נתן סביבותיה כי כל ארץ וארץ מעמדת פירותיה ב"ר פ"צ :

בימי ר' אמי הוה כחישא ארעא מבימי ר' יוחנן והיתה צריכה זריעה יותר כשני פעמים לבית כור קרקע ופרש"י שהעולם מתקלקל והולך (גבא מליעא ק"ה ע"ג). וע' חולין פ"ד ע"א שאמר רב כל אדם יאכל לפי כיסו ועני יאכל בשר מע"ש לע"ש. ואמר עליו ר' יוחנן שהוא ה' ממשפחת בריאים אבל אנו אם יש פרוטה יריצנה להוננו. ורב נחמן אמר כגון אנו (שעוד חלשים יותר) לזין ואוכלין ופי' רש"י ג"כ שהעולם מתקלקל והולך ע"ש. וכן אמר ר' יוחנן ***

אמר רבא שתא אלפי פרסי הוה עלמא (פרש"י היקף החמה בתוך החלל ממזרח למערב ודחה דברי המפרשים על שמה הארץ מן המזרח אל המערב באמרו שהרי אין החמה מהלכת לארכו של עולם אלא מקיפתו וע"י להלך מרש"י עירובין נ"ו א' רא"י מן הכתוב הולך אל דרום וע"י בס' נצה ישראל פה ונעלם זה ממנו) ורבא קיבל זה מרבן . והוסיף מסברתו עוד כי עובי הרקיע אלף פרסה וע' שם ראינו והקשו עליו בתלמוד והביאו מאמר ר' יהודה בברייתא כי עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום תדע כמה מהלך אדם בינוני ביום עשר פרסאות שהן ארבעים מילין ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעה מילין (שיעור מיל ע' בגמ' ותוס' ב"מ ל"ג ע"א) משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ד' מילין (פי' התוס' היינו מתחלת שקיעה אבל מסוף שקיעה אימר במס' שבת ג' רבע מיל ע"ש) נמצא עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום (פרש"י שם בדרג צ"ג ע"ב ד"ה מעלות השחר כי מעלות השחר ועד הנץ החמה כן שהיית החמה לצאת בעוביו של רקיע וכן בשקיעתה) והקשו אחרי כן בתלמוד על קבלת רבא גם כן מן הברייתא מצרים ד' מאות פרסה על ד' מאות פרסה (ע' מצרים) ומצרים א' מס' בכוש וכוש א' מס' בעולם ועולם אחד מס' בגן וגן אחד מס' בעדן (ובשיר השירים רבה פ"ה עולם א' מס' בעדן) ועדן א' מס' בניהנם ונמצא כל העולם כולו ככיסוי קדירה (פרש"י דבר מועט) לניהנם (וכן הוא בתענית י' ע"א והוסיפו שם ויש אומרים גיהנם אין לה שיעור וי"א עדן אין לו שיעור) אלמא כי העולם יותר משתא אלפי פרסי. גם שאלו מדברי ר' נתן שאמר כל הישוב כולו תחת כוכב אחד הוא וישוב שהרי אדם נותן עינו בכוכב אחד הולך למזרח עומד כנגדו לארבע רוחות העולם עומד כנגדו ופי' רש"י כיון שאנו רואים שכוכב אחד מחזיק כל הישוב ורואין אנו שהישוב יותר מאלף פרסה ואלו אין ברקיע אך ששה כוכבים הרי כאן שתא אלפי פרסי והרי יש יותר מששה אלפים כוכבים. ועוד שאלו מדתניא עגלה בצפון ועקרב בדרום (שמות מזלות) וכל הישוב כולו בין עגלה לעקרב (פרש"י בין שניהם נמצא הישוב ולא שהישוב מחזיק השיעור הזה) וכל הישוב כולו אינו אלא שעה אחת ביום (שהוא י"ב שעות) תדע שבחמש חמה במזרח ובשבע חמה במערב חצי שש וחצי שבע חמה עומדת בראש כל אדם (והיינו אותה שעה שהחמה הולכת נגד הישוב רש"י) ומוה גם כן תשובה לרבא דקתני הכא דמדבריות ימים ונהרות מחזיקות אחד עשר שיעורי ישוב (וכ"כ הא"ע בהקדמתו לפירושי על התורה יש ראיות גמורות . לאשר עינים להם ולא עורות כי הישוב חצי ששית הארץ ע"ש) וקא חזינן דישוב גדול מאד ונמצא עולה העולם לכמה אלפים . ושאלו ג"כ על רבא מן מאמר ר' יוחנן בן זכאי עוביו של רקיע מהלך ת"ק שנה וזמן הארץ לרקיע ת"ק שנה וכן בין כל רקיע לרקיע ת"ק שנה כו' וכ"ה בב"ר פ"ו ופרש"י וארכו של עולם כמדת גבהו כדאמרי' בתנ"ה י"ב א' הובא להלן ד"ה זקני הנגב ע"ש . התוס' כתבו פה כי החשבון של ת"ק שנה פליג אחשבון דכוש א' מס' בעולם וכן המאמר כל הישוב כולו תחת כוכב אחד הוא וישוב פליג על ההוא דאמר בעלמא (לא מצאתי מקומו אך ביוצר פ' שקלים ע"ש שמחלק השלישים לפי חשבון ת"ק שנה)

כל העולם כולו שלישי ימים שלישי מדברות שלישי ישוב כו' ע"ש . הכל בפסחים צ"ד ע"א וע"ב ע"ש באורך .

והתו' בחגיגה י"ב ע"א ד"ה מסוף כתבו וצ"ע למ"ד כל העולם כולו תחת כוכב אחד עומד (כן העתיקו התוס' ג"כ בפסחים קי"ח ע"ב ד"ה מן ובאמת צ"ל כל הישוב כולו תחת כוכב אחד יושב) היבא קיימי כל הני כוכבים הנראים ברקיע . ויש מפרשים שעל ים אוקיינוס הן עומדין כדאמרי' בפרקי דר"א כל השיעורים לא נאמרו רק על שאר ימים אבל ים אוקיינוס בוראו יודע מדתו (וכן בתוס' פסחים שם ד"ה כל רצו לאמר שלישי ימים היינו הוי' האוקיינוס ע"ש) אך במדרש אחר מצינו ששלישי ימים שאמר הוא בים אוקיינוס כו' וצריך לאמר שאותו מדרש פליג אהיהא דפסחים . ומיהו יש להעמיד ההוא דהתם במזלות של גלגל אבל שאר כוכבים קטנים הם . ולי נראה דיש ליישב כל אותן מדרשים שהן תלוין בכיפת הרקיע והוא גדול הרבה מן הארץ אם היה נמתח עליה זו כזו לפי גבול הארץ . בא וראה אהל מתוח על הארץ כמין כיפה גבוה באמצע שתופס כפלי כפלים אם היה נמתח בקו הארץ . אך היה קשה מדכתיב גבי סיסרא (סופטיס ה') מן שמים נלחמו הכוכבים ממסלותם ומוכה מינה בנמוקי רש"י וכן איתא במדרש שאורך הכוכב מהלך ת"ק שנה כו' וצריך לאמר שהם חולקים יחד אם לא נחלוק בין מזלות הגלגל לשאר מזלות ע"כ . ועי' עוד בתוס' פסחים קי"ח ע"ב בזה : וקני הנגב השיבו לאלכסנדרוס מוקדון כי ממורת למערב רחוק יותר מערך מן השמים לארץ שהרי הכל מסתכלין בחמה כשהיא במזרח ובמערב וכשהיא באמצע הרקיע בנובה אין יכולים להסתכל בה . וחכמים אומרים דזה וזה שוין וכן הוא בחגיגה י"ב ע"א וקור ואידו חד שייעורא הוא) רק שבאמצע הרקיע אין מסתכלין בה דקאי להדיא ולא כסי לה מידו . ופרש"י שעומדת בגלוי . (* (מניד ל"ב ע"א) . ובתנחומא בפ' בראשית סי' ה' כשהחמה עולה הוא חתבה וגדולה וכן כששוקעת . אבל באמצע הרקיע היא קטנה ביותר מפני גבהו של שמים וע"ש בעץ יוסף . ועי' בס' נצח ישראל שם בתמיד בזה :

ממזרה יוצא האור . ממערב אוצרות שלג וברד וקור וחום ויצאים לעולם . מדרום חשך וצפון ברכה וגשמי ברכה יוצאין לעולם (ע' להלן בענין רוח דרומית) צפון משם החשך יוצא לעולם . ב"ר פ"ב . ובפרקי דר"א פ"ג אומר בהפך מצפון השלג והברד וקור וחום וגשמים יוצאין לעולם ממערב החשך יוצא לעולם :

ר' אליעזר אומר עולם לאכסדרה הוא דומה (שאין לה דופן רביעית רש"י) ורוח צפונית אינה מסובבת (פרש"י במחיצה) וכיון שחמה מנעת אצל קרן מערבית צפונית נכפפת ועולה למעלה מן הרקיע ומהלכת את רוח צפון בנגו של רקיע ור' יהושע אומר עולם לקובה הוא דומה (אהל שכולו מוקף) ורוח צפונית מסובבת וכיון שחמה מנעת לקרן מערבית צפונית מקפת והוזרת אחורי כפה שנאמר הולך אל דרום וסובב אל צפון וגו' הולך אל דרום ביום וסובב אל צפון בלילה כו' כמבואר להלן בדברי ר' יוסי ב"ב כ"ה ע"ב . (** וכדעת ר' יהושע הוא ג"כ דעת ר' יוסי שכן איתא בעירובין נ"י ע"א ובתוספתא עירובין פ"ד ר' יוסי אומר חמה יוצאת ביום ארך ושוקעת ביום ארוך זהו פני צפון (פרש"י הרוח שיוצאת ושוקעת בו הוא רוח צפון) . יוצאה ביום

(* עיין בס' נצח ישראל פה שפ' כי אדים יעלו מן הארץ בלי הספק כידוע רק שחמה תיפק יתפזרו כי קוי חשמש הוודים במישור (וענקקענט) יפזרו האידים . ונמצא כשאנו מביטים למזרח ולמערב רואים אנחנו חשמש דרך האדים הספתורים עקית . אבל כשאנו מביטים כמעלה לנובה חרקיע כשהחמש שם אין אדים עוד שיסתירו עליה ויכסו מעינינו והיא עומדת בגלוי ע"ש כשם חכמי האומות .

(**) רבים עמלו כביאור המאמר הזה ולא עלתה בידם . ולדעתי לא חיתה כינת ר"א כלל באמר ורוח צפונית אינה מסובבת כי שם אין רקיע להסיב אותה . אך כונתו היתה באמר עולם מקום היקף החמה ממזרח למערב כמו שפ' רש"י (כפסחים ל"ד ע"ה) על מאמר רבא שתא אלפי פרסי תה עלמא הובא לכעלה כי עולם נקרא העולם הנראה לנו על ידי אור

קצר ושוקעת ביום קצר זהו פני דרום . תקופת ניסן ותקופת תשרי חמה ויצאת בחצי מורת ושוקעת בחצי מערב שנאמר הולך אל דרום וסובב אל צפון הולך אל דרום ביום זסו ב ב א ל צ פ ו ן ב ל י ל ה סובב סובב הולך הרוח אלו פני מורת ופני מערב שעמים מהלכתן ופעמים מסבבתן . ופרש"י החמה לעולם ביום ממורת לדרום מהלכת כדאמר קרא (קהלת א) הולך אל דרום והלכת החמה ביום הוא אבל בלילה אינו הולך אלא סו ב ב מ ה ו י ל כ י פ ה וביום הארוך עומדת בקרן מזרחית צפונית ומהלכת מורת דרום ומערב ושוקעת בקרן צפונית מערבית ובלילה סו ב ב ב ת פ נ י צ פ ו ן ולמחרת היום נקצר מעט ואינה יוצאה בקרן אלא נמשכת מן הקרן ולמורת מעט ויוצאה ובערב שוקעת בתוך המערב משוך מן הקרן מעט ובלילה סובבת אותו מעט וכל הצפון ומעט במורת יותר מליל של אמש וכן בכל יום עד שיוצאה בתקופת תשרי באמצע המורת ושוקעת באמצע המערב לפיכך היום והלילה שוין ועדיין בכל יום נמשכת לצד דרום ויוצאה ובשקיעתה נמשכת לצד דרום ושוקעת עד שיוצאה ביום בתקופת טבת בקרן מזרחית דרומית ומהלכת דרום לבדו ושוקעת בקרן מערבית דרומית והיינו דקאמר חמה יוצאה ביום קצר ושוקעת ביום קצר זהו פני דרום . פני מורת ומערב פעמים מהלכתן ביום בימים הארוכים פעמים מסבבתן בלילה בימי תקופת טבת . ורב מרשיה חולק והביא ברייתא האומרת מעולם לא יצאה חמה מקרן מזרחית צפונית ושוקעה בקרן מערבית צפונית ולא יצאה חמה מקרן מזרחית דרומית ושוקעת בקרן מערבית דרומית . וע' רש"י מנחות פ"ה ע"א ד"ה קודם לפסח שבועים יום וצ"ע ובירושלמי עירובין פ"ה מקום שהחמה זורחת בא' בתקופת תמוז עד מקום שהיא זורחת בא' בתקופת טבת פני מורת ומקום שהחמה שוקעת באחד בתקופת טבת עד מקום שהיא שוקעת בא' בתקופת תמוז זהו פני מערב והשאר דרום וצפון ע"ש: ר' מאיר ור"ש בן מנסיא (בב"ר וכן ה"ר ר' דוסא אומר) אימרים חצי תשרי מרחשון וחצי כסליו זרע . חצי כסליו טבת ותצי שבט חורף , חצי שבט אדר וחצי ניסן קור . חצי ניסן אייר וחצי סיון קציר , חצי סיון תמוז וחצי אב קיץ . חצי אב אלול וחצי תשרי תום ופרש"י שש תקופות שהובטחו לנח ולבניו קא מפרש (זרע וקציר וגו') קציר כנגד זרע זה בתחלת נשמים וזה בתחלת החמה וקיץ כנגד חורף וחורף הוא חזקו וחורפו של סתיו וימי צנה לשון הכתוב (איזנ כ"ג) כאשר היתי בימי חרפי חזקי ועיקרי . קיץ הוא חזקו של יבש ועל שמיבשין באותו פרק תמרים ותאנים לקציעות ויהן נקראים קיץ כדכתיב הלחם והקיץ לאכול לנערים (סנחל כ"י ט"ז) קור הוא סופו של סתיו וכן תום הוא סופו של שמש וכן כל א' שני חדשים י"ב חדשים לששה עתים . ר' יהודה מונה מתשרי (מתחלת תשרי מתחיל למנות ב' חדשים בכל עת) ר' שמעון מונה מרחשון (ואמר חשון וכסלו זרע רש"י) בבא מציעא ק"ו ע"ב וכו' בב"ר פל"ד ושם איתא הנוסחא בהפוך ר' יהודה מונה מרחשון ור"ש מתשרי ע"ש: ה"ע"ה לדעתו

השמש (שיוצא מן ההעלם אך הנילו כו') ואמר ר' אליעזר כי היקף החמה הוא דומה לאכסדרה ורוח צפונית אינה מסיבבת מן השמש אך בחניע החמה לקרן מערבית צפונית קעת ערב עולה למעלה מן הריקע ושם הולכת עד למורת כי כן דעת חכמי ישראל (ע' בראש מערכות הכוכבים מפסחים צ"ד) הדעת ר' יהושע (וכן דעת ר' יוס' כי גם רוח צפונית מסובבת מן השמש ומה שאינה נראית השמש בלילה כי מקפת וחזותו אחריו כפה עד ששבה למורת וכפת חשמים מפסקת. ומה שנמצא בסדר"א סי' ג רוח פנת הצפון בראו ולא נזכרו והוא מדור למימין וליוועות כרוחות ושידים וכברקים ולרעמים. ומצד הצפון המזרח תחתה הרעה מ' הכונה ש ב ר א ו כ ש אשר עשה והנה טוב מאד. והניחו מדור למימין וליוועות כי כי כן ידוע וראו אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. והניחו מדור למימין וליוועות כי כי כן ידוע בספרי הנענאנאסיע כי בים הצפוני מסביב לארץ נארווענען שכיחים רוחות הכדורים (וירבעל יג"ע) ועבים הכדורים (וואסער האַעט) אשר יזיק מאד כמ"ש להלן . ומה שנמצא דברי ר"א שם כביב וממזרים קרה זו רוח צפונית מ' מזיים על צפון כעבור שווא מדור לנו וזכמו שנקרא צפון שצפון מאתנו וע' רש"י וחוס' שם. והנלע"ה כתבתי :

יסוד המחלוקת הוא כי הרומיים הקדמונים התחילו השנה לחשוב מחודש אקטובר והם מנו השנה לבריאת העולם ולמחלך השמש. ועל כן בהשוואת חדש אקטובר עם חודשי הלבנה שמונים בני ישראל והוא כפי הידוע יהיה לפעמים בתשרי ולפעמים במרחשון וע"כ נפלה המחלוקת הג"ל בין אהכמים ור' מאיר הוא מכריע ביניהן לחשוב מחצי תשרי כג"ל :

ובפרקי דר"א פ"ח ע"פ הג"ל עוד כלוימי הארץ זרע וקציר וקור וחום וקיץ וחורף וגו' זרע זה תקופת תשרי קציר זה תקופת ניסן קור זה תקופת טבת וחום זו תקופת תמוז וקיץ בעתו וחורף בעתו כו' ע"ש: (הערה) הוא מחלק השנה כמו שאנו מחלקים היום (וכמו שאר האומות) לארבע עתות השנה (הערבסש ווינטר פריחלינג אונד זאמער) וחויץ לזה אנו מחלקים השנה בדרך כלל לקיץ וחורף כידוע.

שלהי דקויטא קשה מקויטא פרש"י סוף הקיץ קשה חומו מחום הקיץ לפי שכבר נתחמם כל האויר וגוף הבריות מזום הקיץ שעבר עליו תמיד מתחמם הוא עתה בחום קל ומזיק (יונגל כ"ט ע"ף) וע' ירושלמי יבמות פ' ט"ז ה"ב ע"פ סכותה לראשי ביום נשק. ואולי על כן אמרו בגמ' הג"ל חצי אב אלול וחצי תשרי חום כג"ל :

עננים ורעמים

אמר רב פפא האי עיבא מדלי תלתא פרסי פו' כי האד הוא עולה מן הארץ כמ"ש ואד יעלה מן הארץ (ראשית ב' ו') והוא מתנשא מן הארץ עד ג' פרסאות, ב"ב ע"ה ב'. פי' המפרשים שיכול להתנשאות לפעמים עד תלתא פרסי אבל עפ"י הרוב הוא פחות הרבה מזה.

רבי אליעזר אומר כל העולם כולו שותה מימי אוקיינוס שנאמר ואד יעלה מן הארץ וגו' ואף שהמים מלווהין הן מתמתקים בעבים ור' יהושע אומר כל העולם כולו שותה ממים העליונים (וכ"ה שם בברייתא אחרת מים העליונים כמאמר הם תלויים ופירותיהם מי גשמים) ומה שנאמר ואד יעלה מן הארץ וגו' מלמד שהעננים מתגברים ועלין לרקיע ופותחין פיהן כגוד ומקבלין מי מטר כו' וריב"ל אומר כל העולם כולו מתמצית ג"ע הוא שותה כו' הכל בתענית ט' ע"ב ודף י' ע"א ובבב"ר פ"ג ופ"ה ופכ"ב וע' בתענית ח' ע"ב בברייתא ע"פ פלג אלהים מלא מים.

העננים כששותין באוקיינוס יוכלו לבלוע ספינה מלאה תשין פי' כל התשין רש"י בפ' הגמרא ועל כן יספרו שם בגמרא כי קרה מעשה כי מן העבים ירדו חטים (מנחות ס"ט ע"ב), וע' בראש דברי ימי עולם ערך עדי טייעא. וביומא ע"ה א' ע"פ והנשיאים הביאו את אבני השהם תנא נשיאים ממש וכה"א נשיאים ורוח וגו'.

הערה כונתם היתה על מין עב שיועד על הים כמין כדור(ונעשה ע"י רוחות כדורים ויורבעל וינגד) ולפעמים גם ביבשה וחמים או החוק מתנשאים לעומתו ג"כ כמין כדור עד שמתחברים ונעשים כעין עמוד ואם יבא שם כל דבר אף ספינה גדולה תשכר לרסיסים והעננים כולעים מה שיש בה (גם ביבשה מוזק מאד כמי שימצא בתוך הכדור) ונקרא בלשון אשכנז בשם וואסער האָזע ובלשון רוסיא בשם סמעטש כידוע. ובה"א כתב שבכנוד סכיח מאד שהעפר מתערב עם חמים בענן ויורד אח"כ טיש מלמעלה וכן קרה בארץ ישראל שנת תרי"ז שירד טיש מן הים על כל אי ע"ש. וכן זה היה יכול להיות עם אבני השהם שהביא תרוח והענן מארץ החויקת אשר שם הגדלה ואכן השהם.

בעירובין מ"ה ע"ב רצו לומר כי המים בעבים מילבע בליעי ואינם כנוסים ועומדים בהם והמסקנא דאינם בלועים אך המים בעבים נעים ונדים שם מ"ו ע"א, וכן אמרו בבב"ב י' ע"א מים קשים עבים סובלין אותן עבים קשין רוח מפורתן (וכמ"ש באיוב כ"ו ח' צורך מים בעביו ולא נבקע ענן תחתם).

העננים מנוקבות ככברה ובאות ומחשרות מים על גבי קרקע ואין בין טפה לטפה אלא כמלא נימא (תענית ט' ע"ב) ובב"ב מ"ו ע"א אמרו שאמר הקב"ה לאוב מי פלג לשמך תעלה הרבה טפים בראתי בעבים וכל טפה וטפ' בראתי לה דפום בפני עצמה כדי שלא יהו שתי טפין יוצאות מדפום אחד שאלמלי שתי טפות יוצאות מדפום אחד מטשטשות את הארץ (פרש"י עושות את הארץ כטיט) ואינה מוציאה פירות כו' וכן אמרו בתענית כ"ב ע"ב על גשמים מרובין ע"ש. ואמרו עוד שם בבב"ב ודרך לחיות:

קולות הרבה קולות בראתי בעבים וכל קול וקול בראתי לו שובל בפני עצמו כדי שלא יהו שתי קולות יוצאות משביל אחד שאלמלי שתי קולות יוצאות משביל אחד מחריבין את כל העולם כולו.

מאי רעמים אמר שמואל ענני בגלגלא ופרש"י העננים מתחופפים ומתחכים ונשמע הקול כו' ויש שם עוד דיעות החכמים ובמסקנא אמרו רב אחא בר יעקב אמר ברקא (פרש"י ברק של אש) דבריק בעננא ומתבר נזויו דברוא (פרש"י חתיכות של ברד וכפי הנראה הי' גירסתו נזויו דברדא כמו בברכות י"ח ע"ב ע"ש) ואותו הקול היינו רעמים ומסתברא כרב אחא בר יעקב דבריק ברקא ומנהמי ענני ואתא מיטרא (ברכות ג"ט ע"ח).

הערה סבת הברק אמרו חכמי הטבע בימינו שתי סבות. האחת כי מן הארץ בין האדים העולים יש גם כן תערובת נפרית וכפר וכאכה הרבה מינים קרדיי אש וכשהעננים נדחקים זה על זה ע"י הרוחות וכדומה תורלק ותתקרב התערובה הגיל (כי אפי' מחיטך עצים הרבה יצא אש כידוע) ומוז יתחזה אור הברק ולפעמים יצאו מן הענן בקוק רעש גדול כמו הכדור היוצא מן הקאנאן והוא אבן חרעם הנופל לפעמים ומוז יתראה לפעמים ברק בלא רעם ולפעמים עם רעמים. וזה נ"כ סבת הברק שאנו רואים באויר שמתלחבים חלקי האש והנפרית והכפר שעולים באויר מן הארץ (וכמ"ש הרמב"ם ז"ל בפי' המשנה (ברכות פ"ט) בענין הזיקין ע"ש) והסבה השנית שמדחיקת העננים יתגלה ויתראה כח העלעקטרי שבתן והוא בשבוע בתנולותו יצא בקול גדול ורעם גבורה מן הענן והוא בחתפשוטו התנולותו יבקע ויפוצץ וישבר את העננים (כ"ח גם בלשונם דורך ברעקען) שהיו עד הנה בתמנה נקפאז מכווצים כמו חררי קרה מכה הקור הגדול השולט באויר העליון*) והוא ישבר ויתלחל אותו ואז בכחם להרעיק למטה מנשם מטרות שלהם. ומעתה תבין מהקוקת שמואל עם רב אחא בר יעקב ששמואל חסס הסבה הראשונה ענני בגלגלא כו' שאינה מחייבת ירידת הגשם. ורב אחא בר יעקב אמר הסבה השניה המחייבת ירידת המטר (והיא באמת דעת כמה חכמים מן החוקרים החדשים) והוא אומרו ברקא דבריק בעננא ופירש"י ברק של אש היינו פנימית יסוד האש הוא כח העלעקטערי ומתבר נזויו דברדא היינו חתיכות של ברד וקרה (כמו שפי' רש"י בברכות י"ח ע"ב) והכוונה על העננים שהן נקפאים ונכווצים כמו חרי קרה ועל כן אמרו בתענית ג' ע"ב חובא להלן שמשא דביני קרתי ופרש"י בפי' העבים כי העבים במקומם כמו קרתי הן כגיל וזה שאמרו בגמ' ומסתברא כרב אחא בר יעקב כי סבה השניה היא העיקרית שהרי אנו רואים ע"פ הירוב דבריק ברקא ומנהמי ענני ואחא מטרא שהברק יורעם נורמים ירידת המטר כג"ל והבין.

הברק תולדות האש של מעלה הוא במדבר רבה פט"ו בשם ר' ברכיה הכהן ובתוספתא שבת ספ"ו אמרו הנותנת ברזל בין האפרוחים הרי זה מורכי האמורי ואם מפני הרעם או הברק מותר. **הערה** דעת ר' ברכיה נראה שדעתו כדעת רב אחא בר יעקב שהברק בא מן התנולות כח העלעקטרי פנימית יסוד האש וזה שאמר תולדות האש שלמעלה הנסתר ונעלם מאתנו דאלו לסבה הראשונה שנתבאר בהערה הקודמת הוא תולדות האש שלמטה העולה מן הארץ ומתלהב באויר כנ"ל. ודברי התוספתא ואם מפני הרעם או הברק יכולו לשתי הסבות או לאבן הרעם או לאור הברק שנתבאר שם. כי החכמינו ז"ל בימי קדם כבר ידעו מזה שנתגלה לחוקרי זמננו כי הברזל בכתו למשך את אבן הרעם או אור הברק אליו (בליץ אבלייטער היודע) ועל דבר זה העירני ידירי המשכיל הר' ניסן פאנים נ"י מארהיוב אשר בבעסאראביע. אח"כ מצאתי כזה בפי' תבואת הארץ בשם אחיו. אך מה שהוסף שם מן הירושלמי סוף נזיר הדין סערא דחיל מן פרולא טעה מאוד כי שם הכונה על שערות הראש שיראים מן התער ואמרוהו שם ע"פ ומורה לא יעלה על ראשו ע"ש.

אמר רבא ברקא ויהודאה (שלא הבריק אלא פעם אחד) וברקא חיוורא וברקא

(* וכמו שאמרו חוקרי הטבע שבהורף כאשר טפות הגשמים לא יחזמו באויר התחתון ישארו שלג כבמקום יציאתם אשר שמה בעבור הקור הגדול המה נקפאים וכן בקיץ כשירדו בועף אף ומהירות גדולה ירדו למטה בתמונות חתיכות קרה וברד, ובדבריהם נתבאר הענין באורך.)

ירוקתא (הכוונה שנעשים מדברים נפרטים כנ"ל בהערה) ועננים העולים בקרן מערבית ואתי"ן מקרן דרומית ושני עננים העולים אחד לנגד חבירו כולם קשים ואינם של ברכה והני מילי בלילה אבל בבוקר לית בהן ממש (נכנות מי"ט ע"א) ואמר רב יהודה בר יצחק ענני דצפרא לית בהן ממש ודווקא עננים (ענן הוא קלוש) אבל עבים (עננים עבים והשוכים) מורים שירד גשם רב וטובים הם ומתברכת השנה בתבואה רבה שם (זכמנ"ט ו' ע"ג).

אמרי במערבא כשהענן קל ונהיר המים מועטין ואם השוך מרובים מימיו תענית י' ע"א.

אמר ר' יוחנן סימן למטר פורחות ופי' רב פפא כשיש ענן קל תחת ענן עב וגדול סימן למטר ועולא הי' בבבל וראה שבבבל לא הי' סימן ואמר כי היכי דמשקרי בבלא' משקרי מטרייהו ע"ש (מענית ט' ע"ג).

אמר רב יהודה נשמים דקים קודם המטר יבא מטר ואם אחר המטר יפסוק המטר שם.

ר' שמעון בן אלעזר אומר אין לך טפח מלמעלה (כשנכנסין הנשמים בעומק הקרקע טפח) שאין תהום יוצא לקראתו טפחיים (מענית כ"ה ע"ג) וכ"ה בב"ר פי"ג ותוספתא תענית פ"א. ושאלו בנמי' דבמקום אחר תני שלשה טפחים והשיבו שיש חילוק בין קרקע עבודה לשאינה עבודה ופרש"י בעבודה דאע"ג הנכנסו טפח בקרקע פורתא היא נדחת ולכן אינו יוצא לקראתו אלא פורתא טפחיים וכשאינה עבודה דכי נכנסו בה טפח טפי הוא נדחת והוא יוצא תהום לקראתו ג' טפחים ואע"ג דסומכא דארעא אלפא גרמדי (כמבואר למעלה) אפילו הכי רטיבותא של תהום מהניא עכ"ל.

הגשם טוב ג"כ לחולים שבימי הגשם נוה גם כן לחולים, ואף אבן טובה מרגשת ומוספת כת, וכן הדגים מתגדלין ע"י הגשם מאד ויש להם בומן הגשם משקל יותר גדול משלא בשעת הגשם. (נלססית רכס פי"ג וד"ר פי"ז) :

אמר רבא מטר חזק טוב לאילנות, ומטר שיורד בנחת טוב לפירות (פרש"י התבואה). ועורפילא (נשמים דקים כך שמן בארמית רש"י) מועיל אף לפרצידא תותי קלא ופרש"י לנרעין שתחת הקרקע, והשלג טוב להרים (פרש"י כי המטר יורד מהם עד מהרה ואינו מתעכב) כחמש מטרות לארץ (מענית ג' ע"ג). וברך תי ע"ב אמר ר' שמואל בר נחמני על הכתוב אם לארצו ואם לחסד דמטר גדול כשבא לחסד בא בעבור בורות שיחין ומערות למלאותן שיהו לשתית בני אדם ופירשו בתענית שם י"ט ע"ב דהיינו כשבא בשפיכותא שהוא דוקא לבורות ולא לארץ כלל ע"ש : אמר רב יהודה עב אחר מטר (שהשמים מכוסין בעבים אחר שירד גשם) כמטר (טוב לארץ כמטר), שמש אחר מטר כשתי מטרות, אבל גלהי דליליא (פי' רש"י ותוס' וריחת ובריקת הלילה כמו בפסחים י"ג בגלהי הוה קאי ולפיניו איתא בגילויא ט"ס וכי' רש"י רוב גלהי בלילה שכיחי) וכן שמשו דביני קרחי (פרש"י ותני שבין העבים והוא כמו קרחה שבמקום אחד עב וגשם ובמקום אחר שמש ואור ועמ"ש למעלה בהערה) לא טוב, (מענית ג' ע"ג) :

רוחות

אמר רב יהודה רוח אחר מטר כמטר ושאלו בנמרא ממאמר אחר של רב יהודה כי רוח אחר המטר לא טוב ועליו נאמר יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר (דברים כ"ט) והשיבו הא בניחותא (טוב) הא בסערה (לא טוב) שהרוח מעלה אבק אחר הנשמים ונדבק בתבואה רש"י) ואיבעית אימא הא דמעלה אבק הא דלא מעלה אבק, ופרש"י דלא גרים ואב"א דהיא היא, ולדעתי שהכוונה בזה כי לאחר גשם קמץ מעלה הרוח אבק, ואחר גשם הרבה שירד בקרקע היטב טוב הרוח שאינו מעלה אבק אף בסערה, וכדברי כתב רש"י בעצמו בפירושו על התורה בפי' דברים שם, וכן יש שם בתרגום יונתן ע"ש, (מענית ג' ע"ג). טל ורוחות אין נעצרין לעולם (כי אלמלא הם אין העולם מתקיים רש"י) (סס ג' ע"א) :

זעפא הוא רוח גדול (בלע"ז סופטורב"ל רש"י) אמר אב"י נמירו דזעפא בלילה לא הוה כ"א שמתחיל ביום וכן שני שעות לא קאים (לא ימשך שתי שעות רצופים) כי אם שמפסק ביני וביני. (ברכות נ"ט ע"א) :

אמר רב חנן בר רבא (ובב"ב בר אבא) אמר רב ארבע רוחות מנשבות בכל יום ורוח צפונית מנשבת עם כולן שאלמלא כן אין העולם מתקיים אפי' שעה אחת (ופרש"י רוח צפונית נוחה היא לא חמה ולא צוננת וממתקת את שאר הרוחות) ורוח דרומית קשה מבולן כו'. (גיטין נ"א ע"ג ז"ב כ"ג ע"א). ומה שאמרו בברייתא שם בב"ב חוץ ממערב שהיא תדירה פי' רבא שאין הנונה תדירה ברוחית (שרוח מערבית מנשבת תדיר משאר רוחות רש"י) אלא תדירה בשכינה כי שכינה במערב כו'. (ספ.) ובירושלמי בב"ב פ"ב ה"ח פי' שרוח מערבית תדירה ע"ש. וכתב רש"י בסנהדרין י"ז ע"א ובברכות ג' ע"ב על דברי הגמ' בכנור של דוד כיון שהגיע הצות לילה רוח צפונית מנשבת בו והיה מנגן מאליו כו' נקב שלו כלפי צפון היה ובלילה רוח צפונית מנשבת דקוימא לן ארבע רוחות מנשבות בכל יום מזרחית בבוקר ורוח דרומית בחצי היום ומערבית בתחלת לילה וצפונית בחצי הלילה כמהלך חמה שמהלכת ממוזח לדרום ומדרום למערב וממערב לצפון ותניא ביבמות דף ע"ב א' כל אותן ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר אעפ"י שנופלים היו ולא נשבה להם רוח צפונית ביום לא היה יום שלא נשבה להם רוח צפונית בחצי הלילה אלמא הצות הלילה עת נשיבתה לעולם. ופעמים שהיא מנשבת אף ביום והיא רוח נוחה זיפה לבריות והיום מאיר בה עכ"ל רש"י. והגרא' בהנהיגותיו לברכות כתב על דברי רש"י אינו כן. ר"ל שאין עת קבוע אל הרוחות ומעתא יבא מאמר הש"ס ביבמות בלא הוחק. ומה שהביא רש"י ראיה מחצי הלילה שנשבה רוח צפונית אין ראיה כי הוא בעבור שאו עת רצון וכמ"ש ביבמות שם בגמ' ע"ש. גם מ"ש רש"י שלא נשבה רוח צפונית ביום לישראל במדבר בעבור שנופלים היו היא פסק בש"ס שם ויש אומרים שלא נשבה דלא ליבדור ענני כבוד כי רוח צפונית מפזרת העבים כמובא להלן וכפי' התוס' שם. גם פי' התוס' שם ביבמות שלא נשבה רוח צפונית ביום היינו בפני עצמה אבל מה שמנשבת עם כל הרוחות לא פסק במדבר כי אלמלא כן אין העולם מתקיים כנ"ל :

אמר רב יהודה (וכן רב חסדא בע"ב שם) רוח צפונית מזלת את הזהב (ז"ב כ"ה ע"א) ופי' התוס' ביבמות ע"ב א' לפי שמפזרת העבים והנשמים נעצרים (כמ"ש ביומא כ"א הובא להלן גשמי שנה מועטין) והתבואה ביוקר ולכן הזהב בזול וכדכתוב מצפון זהב יאתה זהב לשון אורה כמו המרוקן הזהב ע"ש. וכן פרש"י בפירושו לאיוב ע"ש. ופרש"י פה בב"ב שמחממת ומביאה שרב ורעבון בא לעולם והזהב ול צ"ע קצת באמרו מחממת כי בעצמו אימר בכמה מקומות שרוח צפונית בינונית לא חמה ולא צוננת אלא כוונתו העיקרית שמפזרת העננים כנ"ל. וכ"כ הרשב"ם בב"ב קמ"ז ע"א על הגמ' יום בלול ורוח צפונית מנשבת זה הוא ברור ע"ש. וכ"ה בברכות נ"ט א' בפי' רקיע בשהרתה אתה אסתנא ומגליא להו לשמים וכתננוס יונתן על מצפון זהב יאתה מצפונא אסתנא אתי כו'. וכ"כ התוס' בקידושין י"ב ע"ב ד"ה הא דרוח צפונית מונעת את הגשם*) ובמכילתא בשלח (ויסע) פ"ג רוח צפונית מכבדת המדבר ע"ש. ובספרי בפ' האזינו בר"ה ה"י ר"מ אומר הנוסח"ב זה רוח צפונית עושה את הרקיע נקי כזהב : רוח מזרחית מסערת את כל העולם כולו כשעיר המשך מאמר רב יהודה בב"ב

(*) ומ"ש במשלי (כ"ה כ"ג) רוח צפון תחולל גשם ביארו בתלמוד (מעניתי ז' ע"ב) וע"ש ברש"י שהפי' תבטל את הגשם כי תחולל מלשון לא יחל דברו ע"ש. וע' בספרי מגלה סוד חלק שני בביאור הכתוב הוה. ורש"י בפירושו למשלי פי' רוח צפון תוליד ותברא את הגשם כו' וכבר תמה עליו המהרש"א ביבמות ע"ב א' ע"ש. ורש"י במשלי פירשו לפי המציאות באירופא. אולם בא"י ובאזיא הענן הוא להפך כסביאר מן הכתובים ומדברי התלמוד הנ"ל .

כ"ה ע"א. ובספרי שם הנוסח רוח מורחית משחיר את הרקיע כשעור, ואולי גם פה בתלמוד צ"ל משערת מלשון שער. (מלשון ידי עשו שעירות). אולם רש"י פירש כשעיר שד. ופי' המהרש"א בעבור כי רוח מורחית נקרא שדיא ע"ש * ועל כן כתבו התו' וכן רש"י במשנה שם דהא דאמר רב יהודה דרוח מורחית מסערת היינו כשבאה לפורעניות אבל כשהיא באה כדרכה היא מנשבת בנחת ונוחה מכל הרוחות; ונמצא בניטון ל"א ב' דברי רב יהודה על רוח מורחית בשעה שמנשבת עושה תלמים תלמים בים ופרש"י בכח גבורת סערותיה. ואמרו שם במשנה ל"א ע"א כי היין רגיל להחמיץ כשנושב רוח קדים במוצאי החג כו' כי הוא חם מאד. ובגמ' שם על הכתוב וימן אלהים רוח קדים הרישית אמר רבה בשעה שמנשבת משתקת כל הרוחות מפניה ופרש"י כשהיא מנשבת בשעת החום והיא חמה מאד ומבטלת צנת כל הרוחות (דקק רש"י באמרו בשעת החום כי בשעת הצנה מביאה צנה כמ"ש רש"י במנהדרין י"ה ע"ב בפ"ה הגמ' ד"ה אם קידום תקיף ע"ש) וכן אמר רב חסדא על הכתוב אשר בנדיך חמים בהשקט ארץ מדרום אימתי בנדיך חמים בשעה שהשקט ארץ מדרום שבשעה שמנשבת משתקת כל הרוחות מפניה ופרש"י כשצנת רוח דרומית שוקטת ומי הוא המשקט רוח מורחית משתקתה שבשעה שמנשבת רוח מורחית משתקת כל הרוחות. ואמר רב שם בניטון אשה מפלת בו ושמואל אמר אפי' מרגלות שבים מרקבת בו ור' יוחנן אמר אפי' שכתב זרע שבמעו אשה מסרחת בו (פרש"י בשבת קי"ו ע"ב ד"ה יומא דאסתנא שחיה מחמת החום הגדול ואמרו שם רבא ורב יוסף ורב אחא בר יעקב כי כל דבר מתיבש בו ונרפה בהדרגה הנתחב בו ע"ש :

רוח דרומית מעלה רביבים ומנדלת עשבים המשך מאמר רב יהודה בב"ב כ"ה ע"א. ובספרי שם הנוסח רוח דרומית מארנת את הרקיע כרביב ע"ש. וע' למעלה ד"ה אמר רב הנן בשם רב כי רוח דרומית קשה מכולן כו'. ונמצא (בספ"ט ל"ג ע"א) ר' זירא ביומא דשותא לא נפק לביני דקלי ופרש"י יום שרוד דרומית חזקה נושבת שמפלת חומות ועוקרת אילנות ויוכל ליפול דקל עליו . (יבמות ע"ב ל') אמר רב פפא יומא דעיבא (יום המעונן) יומא דשותא אין מוהלין בו ולא מקיזין בו ופרש"י ג"כ יום שרוד דרומית מנשבת שנק' שותא וכן פי' בשבת קי"ו ע"ב כי רוח דרומית נקרא שותא ודחה שם האומרים כי רוח דרומית נקרא אסתנא ע"ש אולם התוס' בניטון ל"א ע"ב כתבו כי רוח דרומית שמה שדיא כדאמר בערוך בערך אסתנא וזהו לשונו לר' רוחות יש להן שמות רוח מורחית שותא רוח מערבית אוריה**). רוח צפונית אסתנא רוח דרומית שדיא ע"כ בתוס'. רוח דרומית צוננת רש"י שבת קי"ו ע"ב ד"ה יומא דאסתנא וכ"כ רש"י בניטון ל"א ב' הובא למעלה כשצנת רוח דרומית שוקטת כו'. ובב"ב כ"ה ע"ב דברי ר' אליעזר מן החדר תבא סופה זו רוח דרומית (כמ"ש וחדרי תימן איוב ט' ט') וממזרים קרה זו רוח צפונית (ונ"ל פירושו התקררות מעט שמבואר למעלה כי רוח צפונית בינונית לא חמה ולא צוננת אלא הכוונה התקררות מעט וע' רש"י שבת קי"ו ב' ד"ה יומא דאסתנא) מנשמת אל יתן קרה (קור גדול) זו רוח מערבית ורחב מים במוצק זו רוח מורחית . והקשו בגמ' והאמר מר רוח דרומית מעלה רביבים ומנדלת עשבים ופרש"י וכאן אתה אומר רוח מורחית מביאה מים ותירצו לא קשיא הא דאתיא מטרא בניחותא הא בשפיכותא ופרש"י בניחותא בא מן הדרום וכי

* כן איתא בניטון ל"א ע"ב שספרו שם דרב נחמן בר יעקב גלה לורועו כאשר רוח מורחית נשבה עליו והוחם לו ואמר שדיא נשיב. אולם רש"י פי' שם השדה מנשבת וכמ"ש התוס' שם לא ששמה שדיא אלא לפי שהיתה קשה קראה כך ורוח דרומית שמה שדיא כדאמר בערוך כו' ע"ש בתוס' והובא בפנים להלן .

** בב"ב כ"ה ע"א דברי ר' אבהוון שכניה במערב כי מאי אוריה אויר יה ופרש"י אני שמעתי כך קורין למערב בלשון פרסי ולי נראה שכך קורין למזרח בלשון לעז כו' ע"ש והתוס' שם כתבו לשון שפי' הקונטרס דאוריה הוא מערב נראה לר"ת ולר"ח עיקר. וע' תוס' קידושין י"ב ע"ב ד"ה הא בזה.

אתא בשפיכותא בא מן המזרח כדכתיב מים במוצק והמהרש"א שם פי' באופן אחר ע"ש :

אמר רבי יצחק בר אבדימי במוצאי יום האחרון של חג הכל צופין לעשן המערכה (להכיר נשיבת הרוח כי כן יהי' כל השנה) נוטה כלפי צפון עניים שמחים ובעלי בתים עצבים מפני שנשמי שנה מרובין ופירותיהן מרקיבין (פרש"י שרוח דרומית נושבת ופירותיהן מרקיבין ואינן יכולין לאצור ומוכרים אותן בוויל). נוטה כלפי דרום (רוח צפונית עמ"ש למעלה) עניים עצבין ובעלי בתים שמחים מפני שנשמי שנה מועטין ופירותיהן משתמרים נוטה כלפי מזרח הכל שמתין (שרוח מערבית שקולה היא ומביאה גשמים לפי הראוי לא הפירות מרקיבין ותבואת הארץ מצלחת ואין רעב בעולם רש"י). כלפי מערב הכל עצבין *) (פרש"י שרוח מזרחית מיבשת את הזרעים כדאמרינן בניטין ל"א ע"ב אפי' שופתא כו' עמ"ש למעלה מניטין שכל דבר מתיבש בו) והקשו בנמרא ורמינהו מזרחית לעולם יפה מערבית לעולם קשה**) רוח צפונית יפה לחטים בשעה שהביאו שליש (דאין צריכין למטר רש"י) וקשה לזיתים בשעה שהן חונטין (כ"ג הנוסח בטעם טיטין) רוח דרומית קשה לחטין בשעה שהביאו שליש ויפה לזיתים בשעה שהן חונטין (בשעה שיניצו) ותירצו לא קשיא הא לן והא להו ופרש"י מזרחית יפה לארץ בבל שהיא ארץ לחה מחמת מימיה לעולם (ע' ערך ככל נמשנית י" פ"ט) ולארץ ישראל קשה שהוא ארץ הרים וממחרת ליבש יומא כ"א ע"ב . וכן הוא בב"ב קמ"ו ע"א ופי' הרשב"ם שם במאמר ר' יצחק בר אבדימי דמזרחית קשה בא"י שארצם גבוהה וצריכה למטר הרבה ומזרחית מונעת מטר אבל בבבל מזרחית יפה ומערבית קשה שממטרת יותר מדאי לבני בבל שארצם לחה בלא זה ע"ש.***)

אוקיינוס

אוקיינוס מקוף את כל העולם עירובין כ"ב ע"ב. ה' התום' הביאו בתחינה י"ב ע"ב בשם פרקי דר"א כי הים אוקיינוס אך בוראו יודע מדתו ומדרש אחר חולק ששליש ימים הוא עם ים אוקיינוס כו' והובא למעלה בד"ה אמר רבא . המים באוקיינוס נעים ונדים והן מהלכין וגמשכין כמו נהרות המושכין עירובין מ"ו ע"א . וכ"ה בב"ב

*) ובתנחומא אחרי מות סי' נ' עשן המערכה עולה לדרום בדרום שבע. למזרח למזרח שבע. לצפון לצפון שבע. כלפי רקיע העולם כולו שבע ע"ש. והוא סותר למאמר זה גם כלפי מערב לא הביא כלל ובפסקתא דרב כהנא פסקא אחרי מות אי' כמו בתנחומא וגם זה יש למערב הי' יודע שבמערב שבע ע"ש .
**) המאמר הזה נמצא בספרי בר"פ האזינו בשם ר"י סימאי אך הסיים רוח דרומית קשה לחטין כו' נחסר שם בספרי ואינו . ויש שם גם כן הוספה צפונית בימות החמה יפה ובימות הגשמים קשה דרומית בימות החמה קשה ובימות הגשמים יפה מזרחית לעולם יפה וכו'. וכן נמצא שם בספרי יש אומרים מטר הבא מן הדרום כולו לשדפון כולו לירקון כולו לקללה . מטר הבא מן המערב כולו לברכה ע"ש :
***) והתום' שם הקשו על הרשב"ם מדאמרו' למעלה בב"ב כ"ה ע"א והובא למעלה ורוחב מים במוצק זו רוח מזרחית ומשמע שמביאה מים ועל כן פירשו בהפך שבארץ ישראל רוח מזרחית יפה ובבבל קשה שהארץ בלא זה מלאה מים ומביא מים יותר מדאי ע"ש ואינו מבין פירושם איד נוכל לפרש דברי ר' יצחק בר אבדימי על בבל הלא אמר הכל צופין לעשן המערכה וזה היה בארץ ישראל . וקושיית התום' אינה קושיא כי אף שמביאה מים הוא בשפיכותא כמבואר שם בנכ' שהובא למעלה וכי בא בשפיכותא אין הנאה לארץ אך לבורות וכמ"ש בתענית י"ט ע"ב הובא למעלה . ובפרט לפי רש"י שרוח מזרחית מיבשת את הזרעים לא קשה כלל וכלל וכמבואר . וכן נמצא בפסקתא דר"כ בפסקא עשר תעשר רוח א' של קדים אני שולח והוא שודפתן כו' ע"ש :

ע"ג ב' בדברי רבב"ה דרדפי מיא ע"ש. ובמכות ד' ע"א אמרו על דברי רב ודוקא בים הגדול קראו וקיימא אבל נהר כו' ולגוי' התוס' שם דקוו וקיימי המים ואינן נמשכין כנהרות ע"ש ואולי חילקו בין הים הגדול ההולך סמוך לארץ ישראל (מיטלענדישעס זעטען) זכ"י אוקיינוס ובאמת באוקיינוס עצמו יש מקומות שאינן מהלכין * (ובב"ר פ"יג מימי אוקיינוס בולעים כל מימות שבעולם אף כשנותנין אותן בכלי וספרו שם כי ר' אליעזר זר' יהושע הפרישו לים הגדול (ונקרא שם במדרש גם אוקיינוס) ונכנסה ספינתן לים למקום שאין המים מהלכין ושם בולעים כל מימות שבעולם ומשם לקחו בכלי וגם בכלי בלעו כל המים והראו זאת לאדריאנוס קיסר ע"ש. וכ"ה בקהלת רבה פ"א וכ"כ רש"י בבכורות ט' ע"א ע' להלן ערך בי בלועי. הערת יונתן וירושלמי תרגמו ים הגדול ימא רבא הוא אוקיינוס (מדבר ל"ד) כי ים הגדול נק' אצלם גם אוקיינוס כמו במדרש הנ"ל לפי שהוא אחד עמו ותאקיינוס השתפק אל חוכו כמו שיתבאר להלן :

רום הגלים באוקיינוס שלש מאות פרסה ובין גל לגל שלש מאות פרסה בבא בתרא ע"ג ע"א בדברי רבה בר בר חנה עיין שם באורך. בין גל גדול לגל גדול יש גלים קטנים באוקיינוס ב"ר פ"יג ירושלמי סוטה פ"ח ה"ג. הנותן בים דרך מעצרת עד החג כי אחרי כן הנסיעה מסוכנת עליו ב"ר פ"י וירושלמי שבת פ"ב ה"ב ע"ש. אוקיינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל ומתברין לחי הספינה ע"י חבלים ועקלים ותוחבין אותן בדוחק בהנקבים כו' רש"י בפ"י הנמרא ברכות ח' ע"א על כפטורי בפ"י וש"ש. רב דימי אומר כמיחם קומקום של מים הולכת הספינה ס' פרסי וכשמורה הפרש חיץ היא קודמת לו ב"ב ע"ג ב'. בתוס' ב"מ י"ז על מאמר הגמ' אי לאו דללאי לך הספא לא אשכחא מרגניתא כתבו וא"ת וכי דרך למצוא מרגליות תחת חרסים ומפרש ר"ת דבקרקעית הים אבנים רחבות ונראות כחרסים ותחתיהן נמצא' המרגליות ובהחובל (צ"א ע"א) נמי אמרין צללת במים אדירים והעלית בידך חרם עכ"ל. ויכול להיות שהאבנים הם של חרסים ע' בספרנו בראש תולדות הארץ ערך אבן: **בכבא** מצינא כ"א ע"ב ובע"ז מ"ג ע"א על דברי הגמ' זוטו של ים פרש"י מקומות בשפת הים שדרך הים לחזור לאחוריו י' פרסאות או ט"ו פרסאות פעמיים ביום** שוטף מה שמוצא שם והולך. זוטא לשון גודל כמו ואל אצילי ואל ואצוטי במגילה ט' א'. ודקדק רש"י לאמר שחזור לאחוריו (ולא כמו שאמר שם אצל נהר שהולך מגדותיו) כי הולך וחזור רק עד גבולו ששם לו הקב"ה כמבואר בב"ב ע"ג א' שהקב"ה שם חוט חול סביב לים ולא יעברנהו ע"ש. נטל הקב"ה כל מימי בראשית ונתן חציים באוקיינוס וחציים ברקיע ב"ר פ"ב :

בוהר ח"א פ' ויהי ע"פ זבולון לתוף ימים א"ר אבא ים אחד ואיקרי ימים אלא אתר אית בימא דאיהו מים צלילין ואתר דאית ביה מים מתוקין ואתר דאית ביה מים מרירן כו' ובב"ר פ"ה ע"פ ולמקוה המים קרא ימים אינו דומה טעם דג העולה בעכו לעולה בציון ולעולה באספמיא כו' ע"ש :

דרש ר' אבוהו אוקיינוס גבוה מכל העולם כולו ואמרו שם במדרש מקרא מלא הוא (עמוס ה) הקורא למי הים וישככם על פני הארץ ה' שמו כזה שהוא שופך מלמעלה למטה. (ג"ל פירושו כי הגלים גבוהים מאד כמבואר למעלה). הכתוב הזה נאמר ב' פעמים במקרא כנגד ב' פעמים שעלה הים והציף את העולם (אחד ברור אנוש ואחד ברור הפלגה כ"א בירושלמי) בראשונה עד עכו ועד יפו ובשניה עד כפי ברבריא ויש אומרים בראשונה עד כפי ברבריא ובשניה עד עכו ועד יפו. ויש אומרים בראשונה עד קלבריא ובשניה עד כפי ברבריא ב"ר פכ"ג וירושלמי שקלים פ"ו ה"ב. ובספרי פ' :

* הדבר ידוע בספרי הנענאראסיע החדשים כי יש אל חים מקומות שהמים רודסין בו והרדס' היא או ממקומות הקרים אל החמים או מן החמים אל הקרים כו' (מעערשטרעמונגען) ויש מקומות שהמים שוכנים במנוחה ואין המים מחלכים כמבואר במדרש הנ"ל.
** הכונה אר' הידוע בספרי הנענאראסיע כי חים יש לו עליות חמים וירידת חמים (ענבע אונד פלוהט) :

עקב ע"פ ונתתי מטר ותנחומא פ' נח אמרו ים אוקיינוס בימי אנוש הציף שלישי של עולם ע"ש :

הערה החכם ר' יוסף שווארץ בספרו תבואת הארץ תמה על דברי המדרש הנ"ל בראשונה עד עכו ועד יפו ובשניה עד כפי ברבריאח כי זה דבר נגד המציאות ודבר שאי אפשר כי החשפכות של ים אוקיינוס נראה כחוש שהוא מן הצד המערב מן ים האטלנטי וכפי ברבריאח היינו הרי הנוכח אלטאר שהם כמו סלעים גדולים וכפים על שפת ארץ ברבריאח באפריקא וא"כ איך יוכל להיות שיושפך בראשונה עד עכו ויפו בנבול פאלעסטינא ואח"כ עד ברבריאח הלא ברבריאח קודם הרבה ע"כ הרחיב עוז בנפשו ומחקן מן המדרש כמו דליתא בירושלמי גם שאל על האומר בראשונה עד קלבריא ובשניה עד כפי ברבריאח הלא קלבריאח הוא באטליה למזרח חרי הניבראלטאר ולדעתי פ"י כפי נתבאר מאתי תהלן בערך דגלת ובערך פרת על מ"ש בגמ' נשוק כפי דגלת או דפרת אחרדי כי כיפי היינו גדות הנחר (ע"ש נרמיות) ונקראים כן בעבור שהם ע"פ הרוב מסדעים וכפים אבל יכולים להיות אף בלי סלעים וכפים. והנה ידוע כי חיינים קראו גם לעמים חיושבים סביבות ים השחור בשם ברברין (ע' להלן בערך ברבריאח) וכן תרגם יונתן על ותגדמה ברברין וכן על מעם לועז ברברין. וזה היתה כונת המאמר בראשונה נשפך מן האוקיינוס ים חתיכון עד עכו ועד יפו ובשניה נשפך מן ים חתיכון להלן דרך מעבר הדרדאנעלען ים השחור. ועד"ו היתה כונת האומר בראשונה עד קלבריאח ובשניה עד כפי ברבריאח. ואולי זה הי' לו כונת אחרת (ולכן שינת את סדרו) על הים האדריאטיקא. והיא השתפכות מן ים חתיכון שהוכך אצל קאלאבריא לארץ העמים חיושבים על חוף ים אַדריאַטיקע שגם חמה היו נקראים כפי חיינים וחסורים בשם ברברין כידוע.

קורקוסי השמים בימי אוקיינוס המה אחוזים. שמימי אוקיינוס בין קצות הארץ לקצות השמים וקצות השמים על מימי אוקיינוס המה פרושים פרקי דר"א פ"ג. וע' ביפה תאר פ' בראשית וע' מ"ש רש"י בב"ב ע"ד א' על דברי רבב"ת היכא דנשקי ארעא ורקינעא בהדי הדדי. ובבמדבר רבה פי"ג נמצא בספורי אלכסנדרוס כי הארץ עשויה ככדור והים מקיפה כקערה ונראה ככדור בתוך קערה של מים כו' ע"ש. וע' ע"ז מ"א ע"א הביאו דמות ע"ז שאותו בידו כדור ופרש"י דהיינו כדור העולם והתום שם הביאו המדרש הוה מאלכסנדרוס ע"ש.

ב) ידיעות כלליות במחקרי ארץ לפי חקיה ומושבותיה ביחוסה אל יושביה (פאליטישע געאגראפיע).

אמר ר' יוחנן חן מקום על יושביו (סוטה ע"ז ע"א). רנ"ב אפרכויות חן בעולם
אסתר רבה ע"פ שבע ועשרים ומאה מדינה ע"ש :

בבה"נ הלכות סופרים סי' ע"ה א"ר לוי שבעים פרים נגד שבעים אומות ואלו
חן שבעים אומות בני יפת (ראשית י') נמר ומנוג ומדי ויון ותובל ומשך ותירם (ובני נמר)
אשכנז ורופת ותוגרמה (ובני יוון) אלישע ותרשיש כתיים ודודנים הרי אלו ארבעה
עשר בני יפת הגדול (כן מסקנת הש"ס בסנהדרין ס"ט ע"ב כי יפת ה' הגדול וע"כ
חשב הכתוב בני יפת בראשונה, ומ"ש ויולד נח את שם ואת חם ואת יפת דרך
חכמתן קחשיב להו ע"ש). בני חם כוש ומצרים ופוש וכנען. סבא והוילה וסבתה
זרעמה וסבתכא שבא ודרן ונמרוד (בני כוש). לודים ולהבים וענמים ונפתוחים
ופתרוסים וכסלוחים וכפתורים (בני מצרים). צידון וחת והיבוסים והאמורי והגרגשי
זההו והערקי והסיני והארורי והצמרי והחמתי (בני כנען). הרי אלו שלשים בני חם.
ובני שם עולם ואשור וארפכשד ולוד וארם. (ובני ארם) עוין ותול וגתר ומש. ושלח
ועבר ופלג ויקמן (מתולדות ארפכשד). ואלמודר ושלף והצממות וירת. הדרום ואזול
ודקלה: עובל ואבימאל ושבא ואופיר והוילה ויובב (בני יקמן) הרי אלו עשרים וששה
בני שם שהם כולן ע' אומות וכנגד ע' אומות ברא [הקב"ה] שבעים מלאכים ברקיע
כו' וכן הוא בפסיקתא דר' טוביה שהוא מדרש לקח טוב. ובילקוט שמעוני רמז ס"א
הביא משם מדרש מ"ש מדות. יפת ובניו חמשה עשר חם ובניו שלשים ושנים ושם
ובניו כ"ז ומאלה נפצה כל הארץ. ע"ד היו ולא נחלק העולם אלא לשבעים כמ"ש
(בהנחל עליון גיום בהפירודו בני אדם) יצב נבולות עמים למספר בני ישראל (ע'
רש"י האזינו שפי' כמו בני ישראל שירדו למצרים היו שבעים) אמור מעתה שם
וארפכשד ושלח ועבר היו צדיקים ולא נכללו עם האומות. אך מ"ש חם ובניו שלשים
ושנים צריך עיון. דהלא הם רק שלשים ואחד כנ"ל. ובאברבנאל פ' נח מונה שם רק
ע"ג. ושם ושלח ועבר צדיקים היו ולא נמנו עם האומות ע"ש. ולפי הנראה כן צ"ל
גם במדרש הנ"ל. ומאלה השבעים אומות כאשר פלג ה' את לשונם בימי דור הפלגה
נעשו שבעים לשון המוזכרים בסנהדרין מ"ז ע"ב ובסוטה ל"ג ע"א וכדומה :

נמר (ראשית י') זה גרממא. מנוג זו קנדיא. מדי זו מקדוניה. ויון כמשמעו.
תובל זה בית אונייק. משך זה מוסיא. תירם פליגי בה ר' סימאי ורבנן חד אמר זו
בית תרייקי וחד אמר זה פרס. תני רב יוסף תירס זו פרס. סבתה זרעמה וסבתכא
תני רב יוסף סקיסתן גוויטא וסקיסתן ברייתא בין חדא לחדא מאה פרסי והקיפה
אלפא פרסה ופרש"י סבתה וסבתכא קא מפרש מחוז מוקף הרים והחיצונה מקפת
את הפנימית ורחוקה הפנימית מן היקף החיצונה לכל צד מאה פרסי והיקף החיצונה
אלף פרסה ע"ש. (יומא י' ע"ב) ונמצא שם בש"ס ג"כ תרגומים על ערי נמרוד הכתובים
ותהי ראשית ממלכתו בבל וגו' מן הארץ ההוא יצא אשור ויבן את נינוה וגו' וכן
במדרש רבה ותרגומים תרגומים שונים על זה ויבוארו להלן בידיעות פרטיות כי שם
ביתם וביחוד בערך קטיספון ע"ש. ובב"ר פל"ז על הכתוב בני יפת נמר ומנוג ומדי

זיון ותובל ומשך ותירס אמר ר' שמואל בר אמי זו אפריקא וגרמניה ומדי ומקדוניה אוסניא ותוניה. תירס ר' סימון אומר פרס ורבנן אמרי תרקי. וע"פ ובני גמר אשכנז וריפת ותוגרמה אסיא והדויף ונמניא. ר' ברכיה אומר גירמייניקיה. וע"פ ובני זיון אלישע ותרשיש כתיב ודודנים אלסוטרס (ובהעתקת הערוך אלס וטרסם) אמליה דרדניא (ובהעתק' הערוך אמליה וסרדיאה). ותרנום המדרש על ערי נמרוד ע' בערך קטיספן להלן. וכן תרגומי המדרשים והירושלמי והתרגומים על בני כנען ארודי וצמרי וחמתי יבוארו במקומן. אך מה שנצרך לנו לידי עות כלליות הוא מה שאמרו שם עוד במדרש שם ע"פ ויהי מושבם ממשא (של בני יקמן) משא זו מישא שפסולה ביחוס משפחתיה. באכה ספרה טפרי. הר הקדם טורי מדינחא :

ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט אמרו גמר גרמניא. מנוג גיתייא. מדי כשמועה. (פי' שנק' גם עתה מדי). ויון אווסוס (כן צריך להיות) תובל ויתניא. משך מוסיא. תירס ר' סימון אומר פרס ורבנן אמרי תרקי. וע"פ אשכנז וריפת ותוגרמה אסיא והדויף וגירמייניקיה. וע"פ אלישע ותרשיש וגו' אלס טרסם אביה ודרדניה. ובתרגום יב"ע ע"פ גמר ומנוג וגו' אפריקי וגרמניא והמדוי ומקדוניה ויתניא (בירושלמי וותניא) ואוסיא ותרקי. ובתרגום רב יוסף על דברי הימים (א' א') גרמניא גיתייא והמדן ואוביסוס ויתניא ומוסייה ותרקי. וע"פ אשכנז וריפת ותוגרמה בתרגום ירושלמי אסיא ופרכוזן וברבריא. ובתרגום רב יוסף איסייא ופרסווי וברבריא. וע"פ אלישע ותרשיש ביב"ע אלס וטרסם אכזיא ודרדניא וכן בתרגום רב יוסף לד"ה שם. ולפי הנראה תרגום רב יוסף שבידנו אינו מסכים עם מה שהביא הנמ' ביומא בשמו תני רב יוסף תירס זה פרס כנ"ל. ובתרגום יונתן ע"פ ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען ערביא ומצרים ואליתרק וכנען וכן בתרגום רב יוסף ובה"ב כ"א ט"ז והערבים אשר על יד כושים תרגם רב יוסף די על תחום אפריקאי. וע"פ ובני כוש סבא וחזילה תרגום יונתן סינירתי והנדקי וכותרגום על הכתוב מחזילה עד שור מהנדקי. ועל סבתה ורעמה וסבתכא תרגום שמות שונות על אומות היושבים בארץ אפריקא. והולקים על דברי התלמוד ביומא הנ"ל. ועל כן לא העתקתיים כי מטרת הספר הזה שלי הוא אך לבאר דברי התלמוד והמדרשים והתרגומים כאשר אינם סותרים דברי התלמוד והמדרש. ומדברי המפרשים הנ"ל שהציבו נבולות ארץ לבני חם ויפת אבל לא להם בעצמם נראה שדעתם כדעת בה"ג שהובא למעלה שחם ויפת אינם מן החשבון כמו שם. ושלת ועבר הם בחשבון האומות וגבולי הארץ וכבר אמרו הפוסקים על הבה"ג שכל דבריו הם דברי קבלה כידוע :

הערה השערות רבות אמרו המבארים בבואור הכתובים האלה בפ' (ראשית י') ויש מהם שביארו גם כן שמות מקומות מן המדרשים הנ"ל. והחסרון הראשי אשר בבואוריהם כי לא הבישו על סדר ושטה בחלוקת הארץ הקדמונה כי אם במצאם באיזה מקום שם עיר או מחוז ששמו דומה קצת לשם הנזכר בכתוב או במדרש שמתו עליו כעל כל הון. וידמו כי מצאו את אשר בקשו. ואין הפרד להם אם גמר הוא בחצי האי קירוס (הקימערען או הקימברין) כדעת געועניוס (ובמפה של מלכות רומי תמצא הקימברין בהצי האי אשר בין ים סקאנדינאווייען לבין ים הגרמנים (נארדווע) אשר גם הוא נק' כערסאנענום) ובן גמר אשכנז הוא בארץ פריגיה באווא הקטנה בעבור כי שם נמצא עיר אסקאנוס וים קטן בשם אסקנוס כדעת חכם א' צרפתי(ע') הבוצר ובארץ קדומים ובדרך מליס ערך אסיא כ' שהיא במוסיא) וריפת אחיו הוא על הרי ריפעע בצפון ארץ מדי. כי כמצליף זרקן את האחים גמר ומנוג וכו' וכן האחרים זה למורת וזה למערב זה לאווא וזה לאפריקא. ובאוריהם דומים בעיני לבואור חובשי בית המדרש ששמעתי מהם בילדותי בארץ בעסאראביא כי נהר פרוש על שפת בעסאראביא הוא נהר פרת. ונהר דנעסטאר הוא הירדן. ומשכיל אחד מהם בדה מלבו כי מצאו אבן בעיר האשין על נהר דנעסטער ועליו חרוש בכתב עברית עד פה קבץ שלמה מלך ישראל ^א את המס. כאשר בדאו הכותבים המפורסמים מן האבנים באפריקא וכדומה. ומה הועילי המבארים בדרכם. כי החכמים בחכמת הגעאגראפיע הישנה והחדשה. ואשר השכילו על השתלשלות העמים מהשתלשלות ^א והתחלקות לשונותם לגוייהם בארצותם

יצחקו על הבלבול הרב שנתבלבלה חלוקת הארץ בספרינו הקדושים יותר מבלבול שנחרב את העולם, אמנם לו שמו על לב לו חכמו השכילו כי התורה הקדושה וכן המדרשים בביאוריהם סדרו את האומות בסדר ישר ושטה מסודרת (סימטמטיש) בנבולי הארץ הקדמונים לפי אמתת מציאותם בימי קדם והשתלשלות העמים ללשונותם בארצותם על דרך הנאמר בכתוב פה מאלה נפרדו איי הגוים בארצותם איש ללשונו אלה בני חם למשפחותם ללשונותם בארצותם ובסוף הכל אמר אלה משפחות בני נח לתולדותם וגו' יכוין הכתוב לאמר כי השתלשלות התולדה והשתלשלות הארצות והלשונות חוברות אשה אל אחותה, וכמו שאנו רואים כי כל שמדינה אחת קרובה לחברתה היא קרובה גם בלשונה וכאשר תתרחק תתרחק גם בלשונה (כי אף כי בלל ה' את הלשונות עוד בבבל אולם עם כל זה כל אשר רחקו מארץ מקורותם התרחקו יותר ויותר בלשונותם כידוע) וכן הרבר בהשתלשלות תולדותם כי הבן הבכור הוא סמוך לאביו גם בארצי, ושני לו בתולדות הוא שני לו בארצי וכן כולם (ע"ד שנמצא ג"כ בבני ישמעאל ראשית כ"ה אלה שמות בני ישמעאל בשמותם תולדותם וגו' אלה הם בני ישמעאל ואלה שמותם בחצריהם ובטירותם וגו' וע"ד הכתוב קראו בשמותם עלי אדמות) ובה ויבנו הכתובים שבבני כנען אמר הכתוב ויהי גבול הכנעני מצידון וגו' וכן בבני יקטן ויהי מושבם ממשא וגו' ולא אמר כזה על בני יפת ובני חם איה מושבם, כי הכתוב בסדרו בני יפת ובני חם סדר אותם לפי מושבי ארצותיהם כי נתיישבו לפי תולדותם כמבואר, אך בני כנען ובני יקטן בעבור שלא נתיישבו לפי תולדותם כי אם זה פה וזה שמה*) גם נדחקו ונתיישבו בין שאר האומות כמו שיתבאר ועל כן הוצרך להגביל מקום כל הבנים כאחד גבול הכנעני מצידון באכה נררה ובאכה סדומה וגו' ובני יקטן ממשא בואכה ספרה ובואכה הר הקדם (כי מלת בואכה נמשך ג"כ אל הר הקדם) ולפי השטה הזו האחים בני יפת וכן האחים בני חם נתיישבו זה סמוך לזה לפי סדר תולדותם וכן בני גמר סמוך לאביהם וסמוכים זה לזה, וכן בני יון סמוך לאביהם וסמוכים זה לזה, וכן כולם, אך מה שנצרך לנו לדעת היא נקודת ההתחלה מאין מתחילים אנחנו לחשוב את גמר ומגווגו וגו', איה המקום הראשון שנתיישב בו גמר אם במזרח ואם במערב, ומדוע לא הזכיר הכתוב נקודת ההתחלה, אך כאשר נביט היטב הזכיר הכתוב נקודת ההתחלה בסימן שאחר זה (ראשית י"א) בספרו שכל הארץ היה שפה שפה אחת וכולם התיישבו בבקעה בארץ שנוער, ואח"כ בלל ה' את הלשונם שם ועל כן קרא שם המקום בבל ומשם הפיצם על פני הארץ, הנה לך שנקודת ההתחלה היא בבל ומשם נתפרדו ללשונותם ולארצותם, וכפי הנראה מלשון הכתוב שמשם הפיצם ה' על פני כל הארץ כי בבבל לא נשאר מהם אך התיישבו מבבל והלאה, וכן באמת מספר הומירוס היוני (איליאדע 2) כי בבל היתה ארץ רפשי ומיש ואין יושב בה עד כי באחרית הימים הביא אחר ממלכי אשור את עם הכלדיים (הם כשדים במקרא) אשר ישבו בצפון מעםאפאטמייא (היא ארם נהרים) קרוב לשפת ים השחור אל ארץ בבל להוביש את הארץ מאנמיה ולעשותה ארץ מושבת:

לפי הנאמר עד הנה צריכים אנחנו למצוא את גמר סמוך למדינת בבל, ועל כן בצדק אמרו בתלמוד בבבלי ירושלמי גמר זה גרממא, וכוונתם על ארץ קארמניה למזרחית דרומית ארץ בבל, ותמצאנה במפת מלכות היונים (קארטע) דעם

* גם חקיקו מקומותם בכל פעם בעבור שעל הרוב חיו חיי נוסעים ועוברים בעדרים כמו שמצינו אכרם יושב בארץ כנען ולוש עקרי חכר שפי' להכן בחקעה על ארץ הכנעני הפרטית כמ"ש הכנעני החתי' כי' ובימי משה מצינו את הכנעני יושב על חוף הים ועל ידי חירון, ובה פ"י חתוב (שם י"ב) והכנעני או בארץ, וכן והכנעני והפרזי או יושב בארץ שנדחקו בו הפרושים (ע' רמב"ן) אך הונח שאו יושב בארץ, ואח"כ העתיק ושיבתו אל חים ועל יד חירון בכבר חירון וכן הפרזי מצינו אוחו (יהושע י"ז ט"ו) יושב חוף מחר אפרים לא במקום אשר יושב בימי אברהם, ע"ש חושב וכן בשופטים א' ד':

מאצדאנישן רייכעס) ברום מדבר קארמניה (הנק' כעת במפה החדשה דיא זאלץ וויסעט פאן קערמאן וגם העיר הראשית עד היום תקרא קערמן) ולמורחו של לשון ים פ"ס. כי כבר ראינו בכללי החלוקה (ע' בהקדמה) כי אותיות ניק"ק וכן אותיות מ"נ מתחלפות. ובמדרש רבה ויב"ע ותרגום רב יוסף הני"ל נקרא באמת בשם גרמניא (והעראדאָט'ס הסופר הונני א' ביה) יקרא נ"כ הארץ הזאת בשם גרמניא אשר לפום (גרמאנוס פעריוקוס) ע' בישאָף ואל הערב גרמניא הזה עם גרמניא אשר באירופא (דייטשלאנד) כי חלה קראו בתלמוד בשם גרמניא שכ אדום להפרידו מן גרמניא הוזה ע' להלן בערכו). וכפי הנראה נמשכה המדינה הזאת בימי קדם למזרח עד נהר אינדוס וכללה בתוכה גם הארץ אשר תקרא היום בשם בעלודשיסטאן (ע' במפה). וכאשר נביט בחלוקת הארץ אשר חלקו הערביאים בימי הכמתם לשבעה אקלימים (ע' שבילי אמונה) נמצא שנקראה המדינה הזאת (ובניו אשכנז וריפת ותוגרמה שיתבאר) בשם גמרה ע"ש נמר הנ"ל. והיא תכל גם כן בקצה המזרח הצפוני אל הרי הימאלייא והרי פ"ת אינדיקוש והרי מזונגלנג הם המשך הרי אינדיקוש אך למזרחם קבלו השם מבני חינוא היושבים שם. כי מנוג לקת את חלקן סמוך לגמרו ובניו ממזרח להרי הימאלייא. והרי הינדיקוש ועל כן תרגמו בתלמוד ירושלמי ותרגום רב יוסף מנוגזה גתייא היא ארץ חינוא הגדולה אשר תשתרעה מן הים האוקיינוס המזרחי עד הרי הימאלייא והרי הונדיקוש למערבה. והינוא נקראת בפי עמים רבים בשם קיטייא. וכן היתה נקראת בפי הסורים כעדות סופרי העמים. וכן חוקרי לשונות זמנינו הפילולאגען יאמרו כי יושבי ארץ חינוא הן מוצאי ירך המאנאלען ויושבי ארץ מאנאליא במערבה וצפונה של חינוא ומאנאליא בלשון עברי פ"ת מנוג (כי הנון פ"ת יסוד נפל כי כמו הודו מן הגדו כו"ז יע' כללי החלוקה) וכן קרא מחמד בספרו הקוראן (בספרו מן החומה של ארץ חינוא) את המאנאלען והטאטארען בשם מנוג (וכן הערביאים בשבילי אמונה שם). ובתלמוד בבלי פ"ת מנוג זה קנדיא הוא ט"ס כמו שכתב כבר בעל תבואת הארץ כי קנדיא היא שם מאוחר שנתחדש אחר הנמרא לאי קרישא או טעלעכינע. אך צ"ל זה קנדייא והיא גתייא הנ"ל. ובמדרש קראו בשם אפריקא ויתבאר להלן טעמו. ומדי אמרו בירושלמי כמשמעה וכן בב"ר. אך בתלמוד שלנו הנוסח מדי זה מקדוניא ויון כמשמעו (וגדחק בס' תהיא) ובאמת ט"ס הוא וצ"ל מדי כמשמעו שנק' עד היום מדי ויון זה מקדוניא כמו שאמרו בב"ר ובתרגום יב"ע (ובתרגום רב יוסף על ומדי והמדין הוא שם עיר מטרפולין של מדי שהיתה נקראת עקבאטאנא (גם אחמתא במקרא עורא'ו ב' בספרי החשמונאים) גם המאמאדאן. וכן תקרא עד היום וע' להלן בערך חמדן) כי מדי לקת חלקו במזרחית פ"ת צפונית לארץ בבל למערב ארץ ריפת (היא הפרתיים) שיתבאר להלן ונקרא אצל הרומיים ג"כ בשם מעדייא. וכפי הנראה נמשכה מדינתו בימי קדם קדמתה הלאה למערב על שפת ים הכספי ושפת הרי קוקאז עד למדינת פאנסוס על שפת ים השחור כי ארמעניא הגדולה על שפת הרי קוקאז הכוללת בתוכה ארץ ארט הקדמונה ביארו המבארים כבר שיושביה אינן יוצאי ירך ארם בן שם אלא השם נגזר מן הר מני (הנוכר בירמי' ג"א כ"ז) והבאתי דבריהם להלן בערך ארמניה. ויון הוא לקת חלקו על שפת ים התיכון (כי אויא הקטנה מן אנטיוכיא ולהלן היא חצי אי לצפונה ים השחור ולדרומה וכן למערבה ים התיכון) סמוך למדי וכננדו ומה שאמרו ר"ל אין זה מקדוניא אין הכוונה על מקדוניא באירופא כי בני יפת לא התישבו באירופא כי אם בני בניו ויון אלישע ותרשיש וכו' כעדות הכתוב ויבואר להלן. גם מי סכל ולא יבין כי יון הוא מחוז יאניא (מישב היונים) באויא הקטנה. (וכבר כתבו כי היונים אומרים כי אלישע פ"ת העלאס) הוליד את יון (יאן) אולם על מטבעות הצידונים נמצא מדברי התורה הבוצר מ"ש סאנא) אך כונת המדרשים הו' יון זה מקדוניא היינו מלכות יון הנובעת בכלל שהיתה או מפורסמת באויא בשם מלכות מוקדוניא ע"ש מיסדה אלכסנדר המקדוני. ובתלמוד ירושלמי וכן בתרגום רב יוסף דקדקו לבאר ביתא פרסות ויון אוסוס ובתרגום רב יוסף אוסוס והיא עיר עפעזוס במחוז יאניא והיא היתה בימי קדם עיר גדולה ומטרפולין של היונים ושם הו' היכל ארטמים פ"ת האלילה הגדולה אצלם אשר

כבודה כל יושבי אסיא (פה"ש י"ט) וכעת היא עיר קטנה לדרום אמיר היא סמירנא כמהלך יום אחד, ותובל לקח חלקו סמוך ליון כנגדו כי בירושלמי תרגמו תובל וויתניא וכצ"ל גם בתרגומים והיא ארץ ביתניא הידועה (כי הווי' והבית הן לאחד בכמה לשונות כמו בלשון יוני דאייד ראביד וכו' וכן בלשון רוסיא כשיעתיקו השמות בבית יעקוב יאקווי, והב' של הליטאנים הוא ים המזרחי וכפי הנראה בימי קדם קדמתה כללה שפת ים השחור וים פראפאנטוס הוא ים המזרחי וכפי הנראה בימי קדם קדמתה כללה בתוכה גם חלקי מלכות פאנטוס - פאפלאגאניא וגאראטייא, וידוע כי בארץ גאלאטיא ישו מקדם עם הקעלשען (אחי עם - תניא^ז אש^ז אשר ישב בביתניא) אשר נתיישבו באחרית הימים בארצות מערב אירופא אנגליא גליא ושפניא, ושם בשפניא לפי עדות הסופרים יקראו עצמם בשם סינתובאליש ר"ל בני תובל וע' נתה"ש, ובתלמוד בבלי הנ"ל תובל זה בית אונייקי ובתוספתא ע"ז פ"ה נקראת ביתר דקדוק בית הוינקאי כי חלקו מלת ביתניא לשנים ע"ד מנהג לשון הארמי והעברי, והוספת אותיות קאי הוא ע"ד הוספת היונים והרומיים לכמה מקומות וכן תקרא לפעמים בספרי היונים (ע' תהיא ובישאף) ביתניקא, ובעלי הנמ' קראוה בכונה כן כדי להפרידה מן בית היני הסמוך לירושלים (כאשר ערבבה החכם ר"ש באבער במגד ירחים צד 94, גם מה שאמר שם שהוסיפו אותיות קי כמו כאיסק האטלקי בריש קידושין וע' בתוס'שם כמו שושנכיא ע"ש שושן אינו נכון כי שם בא רק בשם התאר המקומי) וע' עוד מזה להלן בערך בית אונייקי, ומשך לקח חלקו סמוך לביתניא כי בתלמוד בבלי וירושלמי תרגמו משך זה מוסיא, והיא המדינה מיסיע על שפת ים התיכון על גבול לודיא וביתניא, (הים היה נקרא בדרך פרשות שם ים אנגא או כעת ים ארכיפלגא) וכפי הנראה בימי קדם קדמתה היתה כוללת גם ארץ^ז טרויא (אשר אחרי חורבנה נתיישבו בווינעציא נתה"ש) גם חלק המחוז אסיא (ולא כל אויא הקטנה) במערב ארץ יודיא הנמצא במפה של מלכות רומי, וכן תרגם רב יוסף פה, ובתרגום יונתן בן עוזיאל ואוסיא היא ט"ס וצ"ל ומוסיא, או יוכל להיות שקראו למחוז אסיא הנ"ל בשם איסייא (כמו להלן) בתרגום אשכנזי שבא בתרגום רב יוסף תמורת אסייא השם איסייא ע"ש), ותירם לקח חלקו סמוך למשך מעבר לים הדרדאנעלען היא הארץ הנקראת בשם טראקיא, היא תרקי שבתלמוד ירושלמי והתרגומים, ובבבלי הנ"ל בית תרייקי, כי הם יוסיפו אצל מקומות וערים כמנהג הארמי והעברי מלת בית כידוע ותמצא לקמן בידיעות פרטיות דוגמאות רבות כאלה (וכן במקרא על תוגרמה בית תוגרמה ביהזקאל), ובמדרש רבה הנ"ל על תובל ומשך איסניה ותונה, וכבר הניה החכם ר"ש באבער כי צריך להפוך הגירסא בכדי להשוותו עם שאר התרגומים (גם שם משך מורה כן) ולגרום ותרמניא ומוסיא וכן למעלה לפי זה צריך להפוך את הגירסא ולגרום במקום אפריקא ותרמניא (על גמר ומגו) גרמניא ואפריקא וכן שם ביב"ע צריך להניה כן, כי אפריקא היא נתייא שבתלמוד ירושלמי ותרנום רב יוסף כמו שיתבאר, ויכול להיות שבכונה הפכו במדרש את המקומות האלה כי הציבו את המדינות הנחשבים אצלם לא לפי סדר הבנים אך לפי סדרן בעולם, ובעלי המדרש החלו לסדרן מן המזרח אל המערב, אפריקא היא נתייא במזרח העולם עד הרי הימאלייא כנ"ל ותרמניא היא קארמאניא למערב הרי הימאלייא ונהר אינדוס היוצא מן הרי הימאלייא ולדרום ארץ מדי ועולם ואח"כ השבו מדי שהוא עד ים השחור ואח"כ מקדוניה שהוא יון בכלל שהוא סמוך למדי וכנגדו על שפת ים התיכון ואח"כ איסניה היא מוסיא סמוך ליון ואיסניה היא ט"ס וצ"ל מוסיא כמ"ש בה"ש באבער או צ"ל אוסיא כנ"ל, ותוניא היא סמוך למוסיא וצ"ל כמו בתרגום ירושלמי ותניא כי שמו הוא ביתניא או וויתניא כנ"ל, ויכול להיות ג"כ שקראוה רק בשם תניא כי העם אשר נתיישב בביתניא ה' נקרא בשם תניא או ביתניא כמ"ש בישאף ואולי ההוספה באה בלשון העמים ע"ד לשון הארמית להוסיף מלת בי כנ"ל.

ובני גמר אשכנז ורופת ותוגרמה, ותרנמו בב"ר אסיא והדייב ותרמניא ר' ברכיה אמר גרמייניקיי וכו' לפי הירושלמי מגילה הנ"ל, כי בני גמר שבכתוב פה התיישבו סמוך למדינת אביהם ויעשו מדינות בפ"ע כמ"ש הרמב"ן ז"ל כי הכתוב לא חשב רק

הבנים שהציבו גבולות ארץ והעמידו אמות ושאר הבנים נכללים תחת אביהם כו' (כסדר בה"ג הנ"ל שהאב העמיד מדינה בפ"ע והכונה עם הבנים שאינם נזכרים בכתוב) וכן הוא לפי חשבון הכתובים. והנה כמו שקראו היונים את אויא הקטנה בשם אסיא בעבור שהיא מזרחית להם כמ"ש המבארים. כן קראו הפרסיים והיונים אשהתיישבו בפרס את הארץ אשר למזרח פרס בשם אסיא. (ומזה נחרח חשם באחרית דומים לקראו את כל החבכ בשם אויא הגדולה, וחלקו את אויא לשלשה חלקים אויא המזרחית היא ארץ החינעיים וההודים. ואויא האמצעית הוא חבכ הנ"ל. ואויא הקטנה בין ים השחור והים התיכון שהוכא למעלה) והכונה בשם אסיא פה שבמדרש ותרנומים על אשכנז היא על ארץ אפנאניסטאן למזרח פרס ולצפוני של גמר הנ"ל. ויכול להיות כי שם אפנאנים (כי האותיות טאן נוספות בלשונות ההם להוראת ארץ כמו

טורקיסטאן, קורדיסטאן, קוועסטאן וכדומה) הוא שם משובש מן שם אשכנז שבתורה (כאשר יקראו הערביאים). וריפת לקח חלקו במערבית צפונית של אשכנז. לצפון ארץ פרס בסביבות ים הכספי ולמזרחו של ארץ מדי והוא הנקרא בברי הרומיים בשם פרתיא. (הם הפרתיים אשר עשו מלוכה גדולה בימי הגמרא והקימו מלוכת פרס החדשה. כי הפרסיים והפרתיים משפחות קרובות הם על דרך היונים והמקדונים) וזהו ריפת בחילוף האותיות הנהוג בלשונות כמבואר בהקדמה בכללי החילוף. וכפי הנראה בימי קדם קדמתה נמשך בני ריפת למערב בדרום ארץ מדי עד נהר חדקל וכללה בתוכה גם ארץ אדיאבעני היא הדייב או הדייב. וע"כ אמרו במדרש ריפת זה הדייב כי הראו ליושבי א"י ובלל את הצד שלו הידוע לכל. ובתרגום רב יוסף אימיוא ופרסווי אולי צ"ל ופרתווי. (וכן בתרגום ופרכוון היא ט"ס וצ"ל ופרסוון) או שבאמת כוונתו על הפרסיים כי כבר ראינו בתרגום שלו שתרגום על תירס תרקי ולא כמו שהביאו בתלמוד יומא בשמו תירס זה פרס. ויכול להיות שחזר בו והורה לרבנן וא"כ ריפת הוא פרס אצל. והיינו ג"כ הפרתיים והפרסיים שיושבים סמוכים זה לזה והם מבני משפחה א' כנ"ל. ופרס בלשון הקדמונים פעריוסטאן) היא בצפון קארמניא שהוא גמר ודרום אל הפרתיים בין מדבר קארמאניה ולשון ים פרס. ולפי דברי התלמוד בשם רב יוסף ברבי סימון כי תירס זה פרס ונקרא שם בתלמוד בשם זעירא דאחורי יכול להיות בעבור שהיה הצעיר ע"כ לקח חלקו אחרי כן אחר התיישבו הגדולים וע"כ נדחק בתוך בין גמר ובנוי: והוגרמה לקח חלקו בצפוני של אשכנז (והר פאראפאמיו כפי הנראה הי' הגבול ביניהם) והוא משכנו עד היום כי הוא נודע בשמו ^ט עד היום. ומדינתו ידועה בשם טורנאמניא בלשון הקדמונים וכעת טורקיסטאן. ובלשון המדרש ג"כ בשם טורנאמניא וע"כ להלן בערך זה. ופה במדרש אמר על תוגרמה וגמניא והגיהו איזה מן המבארים וגמניא ולדעתי צ"ל תורנאמניא (בחילוף האותיות מן תוגרמה כנהוג ע' כללי החלוף) ועד היום יקראו בני ישראל את הטורקים שיצאו מארצם והתיישבו באירופא בשם תוגרמים והסולטאן שלהם יקראו בשם התוגר. אך עוד נשאר מהם עד למדי בארץ מכורתם. וכעת המה תחת יד קיסר רוסיא בשם גובערניא טורקיסטאן. ובתרגום רב יוסף והירושלמי וברבריא הן התוגרמים הנ"ל כי מהם ואילך נקראו האומות בשם ברברין כי שם החלו מושבות הסקיסען הברברין כידוע. ודעת ר' ברכיה במדרש וכן בתלמוד ירושלמי כי תוגרמה היא גרמייניקי (וכן תרגם יב"ע ביחזקאל כ"ז בית תוגרמה גרממיא) והיא ארמעניא הקטנה לצפון קפאדאקיע ובימי קדם כללה בתוכה גם הרי טיורוס והרי קרדו (הנקראים אצל בטלמיוס ^ט ארמניא החיצונה) עד גבול הדייב והיא מני שבירמיה נ"א כ"ז ארש מני ואשכנז ובתרגום שם הרמיני. וכמו שביארו המבארים כי השם ארמיניע מן הר מיני (ואררט הנזכר שמה היא ארמיניע הגדולה שהיתה למדי כמובא למעלה ובערך ארמניה) ובעלי המדרש קראוה גרמייניקי. בעבור כי כן הי' נקרא בימי קדם גאראמיי (ע' בא"ק) כי בלשונות ההם הוא והגימל יתחלפו כמו בלשון רוסיא. ובימי קדם היתה שמה על שפת נהר פרת עיר גדולה בשם גארמניא בהרי טיורוס

לפי עדות בעל תה"א שמצא בספריהם. *) (וכן יש קבלה אצל יושבי ארמיניא שהם צאצאי ירך איש בשם טהארנאמוס בס' הבוצר) ואותיות קי נוספות להורות על קוטר המדינה (כמו מחוז ^ט קרתאנא אצל הרומיים נק' אפריקע בעין שהיא אפריקע הקטנה ולא אפריקא הגדולה באלף כמ"ש בישאף) ובעבור כי ארץ מני סמוכה להדיוב תרגם יב"ע בירמי' שם את אשכנז בשם הר"יב. אולם לדעת המדרשים הנ"ל שאשכנז הוא אפגאניסטאן כנ"ל פ"י הכתוב הנ"ל הוא שיעורו את פרס ומדי בהלכס על בבל אררט מני שהם למערבם ואשכנז שהוא למזרחם כנ"ל.

ובני יון אלישע ותרשיש וגו' ועליהם יאמר הכתוב מאלה נפרדו איי הגוים וגו' כי כבר העירו רבים כי חלק איירופא היה נקרא אצל הנביאים בשם איים בעבור

כי הימים יחלקו ויבואו את הארץ לגורים בכל עבר ופנה. ובעברית נקרא גם חצי האי בשם אי כידוע. ומבני יון אלישע וגו' נתישבה ארץ אייראפא. ותרגמו המדרשים אלישע בשם אלס. היא מדינת גריכענלאנד הידועה בשם העלאס אצל היונים (כי ביונים נכתב עלאס אך בא סימן הנשימה להוסיף ההא ואותו הסימן ישריכו בעלי המדרש בהעתקתם כמו שכתב בעל ערך מילים במקומות רבים) והארץ הנ"ל קבלה השם הזה מן מחוז עלים בדרום ארץ יון בפעלאפאנעס הנק' כעת מארעא. וגם ים אלישע שנוכר ביהוקאל כ"ז הכונה על ים ^ט העללעספנטוס (כעת דרדנעלען) כי פונטוס היא ים ביונית והיא מורכב מן ים של העללאס

(ומה שבדאי היוונים מן העללאס שנפלה לים הנ"ל הוא מכובי המיטהעלאניא שלהם) ואיי אלישע שנוכר ביהוקאל שם הם איי ארכיפעלאן הידועים למדע' ארץ אלישע. ותרשיש תרגם המדרש והתרגומים טרסס. היא לדעתי עיר טרסוס בקיליקיא על שפת ים התיכון ומה שחשבה בין האיים אשר מאלה נפרדו איי הגוים וגו' היא בעבור אשר בני תרשיש היו הראשונים אשר שמו בים התיכון באניות תרשיש שעשו אצלם (** ויושבו מבני ארצותם בכל איי ים התיכון) מלבד אי קופערן אשר נתישב מבני הצורים והוא אי כתים בישעיה כ"ג ולדעתי גם בירמי' כ"ה כ"ב אצל צור וצידון ואת מלכי האי אשר בעבר הים כמו שאמרו המבארים כי שם היתה עיר הראשיה בשם קיטואים וכעת קעטיא שמה) וא"כ הכונה בשם תרשיש על כל איי ים התיכון. ואין זה טרעטעזש בשפאניען. כי היא נקראת במדרש קהלת בשם טרסוס ע' להלן בערך טרסוס. ועל כתים תרגם המדרש אטליה וכן תרגם אינקלס ע"פ וצים מיד כתים מרומאי ובתה"א כ' שבארץ הלאטינים באטליה יש עיר קיטואי והאמת היא כי בספרי החשמונאים נמצא כי ארץ ^ט מוקדון הית' נקראת בשם כתים ויונתן בן עזיאל האמיתי תרגם ביהוקאל כ"ז מאיי כתיים אפוליא והוא בדרומית מזרחית של אטליה. ומיקדוניא כנגדו מעבר לים האדריאטיקי ונראה מזה כי בימי קדם הי' נקרא כל הכר הזה בשם כתים. ואיי ^ט כתיים קרא ויונתן את אפוליא בעבור שהוא מוקף הרבה מן הים כמ"ש בערך מילים. ואנכי הראה כי בעלי המסורה הקדקן ואמרו כי פה הקרי הוא כתיים בשתי יודין אף שכתוב ביוד אחת. ובישעיה כ"ג הנ"ל אמרו על פסוק כתים קיטי עבורי שהקרי הוא ביוד אחת אף שכתוב בשתי יודין והוא להורות הכונה במקימות הנ"ל. שביהוקאל הכונה על איי העמים הכתיים

(*) העיר הזאת נקראת בשם גרמיניקיא בחזק תחת הקוף ואקף פתוחה לכסוף. ותכונתה היתה על גזר סרט 500 שטאדיוען מן סאמאואטא במחוז קאספאנניע ופעת נקמאראה. בישאף ואם כונת היוושלמי ותמדרש על העיר הזאת שכל החכל נקרא על שמה הוא נכון שדקדקן וכתבו גרמיניקיה ביוד והא לכסוף להשוות השם כמו שהוא ביונית ורומית.

(**) וכן תרגם יונתן בישעיה כ"ג אניות תרשיש מדינת ימא וכן בישעיה ס"ז תרשיש פול ולד. וכן ביונה לברוח תרשישה שהכונה על תרשיש היוני הנ"ל אך במלכים א' כ"ב תרגם אניות תרשיש ספינות אפריקא וכן בירמי' י' כסף מרוקע מתרשיש יובא תרגם מאפריקא. כי שם הכונה על טונס באפריקא כמ"ש אבן אידרים הערבי כי טונס היתה נקראת בימי קדם בשם הרשיש כמ"ש בערך מלים ערך אפריקא.

(אינו על דער קישער) יוצאי ירך כתים ונוספה יוד היחס. והוא איי אפוליא כנ"ל אבל בישעיה הכוונה על אי קיפרוס ששמו העצמי אי כתים ולשם ברחו בני צור כאשר בא עליהם נבוכדנצר ויתר הכתובים ביאיתי בספרי מגלה סוד ע"ש. ובירושלמי מגילה הנ"ל תרגם כתים אביה ובתרגומים אביה. ויש ביארו על האי עבוע למורת ארץ העלם. ואינו נראה בעיני כי הם לא היו עם נפרד מעם ההעלענען והוא בכלל איי אלישע הנ"ל איי ארכיפעלאג ולדעתי נפל בשניהם ט"ס וצ"ל אביא (וכן העיר ע"ן בעל ערך מילים). והוא עם האכיים אשר הי' נחשב אצל היונים גם כן לבן ומשחה בפ"ע. ואשר ישבו בפעלאפאנעס. והי' עם גדול בשם אבעער. וכשכבשו הרומים את ארץ יון קראו את כל "ארץ יון בשם אביא (וכן נמצא בשירי הומרוס שקרא כל היונים ע"ש העם הזה) בעבור הברית אשר נעשה אז בארץ היונים מארצות ועיירות רבות ואשר הי' נקרא בשם ברית אביא כירוע לכל קורא קורות התבל. והוא הנמצא בספרי פ' חוקת ע"פ וישב ישראל הרומיים אין להם אלא ד' מדינות שראוין למלכות ואלו הן אביה ואלכסנדריא קרטיני ואנטיוכיא כו' ע"ש ולפי הנוסח אביה יקשה מדוע עזבו את ארץ גריכענלאנד העצמית ויצגו אי עבעא. אך האמת היא שצ"ל אביה והכוונה על כל ארץ יון כאשר קראה הרומיים כנ"ל ואלכסנדריא כונו על מלכות מצרים. וקרטיני היא על מדינת אפריקע המערבית ואנטיוכיא כונו על מדינת סיריען שאנטיוכיא היתה מטרפולין שלה. ובערך מילים נראה שהיתה גרסתו בספרי הנ"ל אביא ואלכסנדריא וכו' ע"ש. ועל דודנים וברדה"א רודנים תרגמו כולם דרדניא. כי הקוראים כדי לקצר הלשון קראו את הדרדנים בשם רודנים או דודנים. והחכם שד"ל וכן נעזעניוס ביארו שהוא מחזו טרויא אשר שם היה מחז נקרא בימי קדם דרדניא (ומזה השם דרדאנעלען אשר טרויא עומדת על שפתם) ואינו נכון לדעתי כי פה חושב רק יושבי האיים. וטרויא נפל בחלק משך היא מיסיא שכינו כמבואר למעלה. (וכ"כ יודי החכם שולמאן בספרו דברי ימי עולם טרויא הי' נחשב אל מיסיא ושם ישבו עם העאלען של יון) אך היא ארץ דרדניא הגדולה באירופא במפת מלכות רומי לצפון מקדוניא (ארץ הכתים כנ"ל) ולמערב טראקי הנ"ל. והוא כעת מושב הסלאווין המערביים בככר סערביען וכו'. ויש אימרים (ע' בישאף) כי רבים מבני דרדניא אשר על שפת הדרדאנעלען הנ"ל יצאו מארצם והתיישבו בדרדניא של אירופא הנ"ל. ונכון להיות שלכן אמר הכתוב ודודנים לשון רבים כמו כתים לשון רבים על ארץ אטליה וארץ מקדוניא כנ"ל. והעתקת הערך מן המדרש אטליה וסרדיאה נכונות על אי סרדיניען בים התיכון אינו נכון (הוא בברור איזה הגהה מן האחרונים) כי לא היו עם מיוחד בימי קדם וגם עתה. אך הנוסח שלפנינו הוא הנכון כדעת כל התרגומים.

ובני הם כוש ומצרים ופוט וכנען. בני הם לקחו בדרום העולם (ולדברי התלמוד בני כוש סבתא וסבתאא התפשטו ג"כ במזרח כמשיית להלן) ושמן יורה עליהם בני הם בני ארץ החם. גם הם הוא אדום בלשון עברי וארמי כמ"ש (ראשית ל') חום בכשבים שפ' אדום אדמימות כהה (דונקעלרוט) ובמשנה ב"ב פ"ג ע"ב שחמתית ונמצאת לבנה. ובגמ' שם ששורשו מן חמה שהיא אדומה ע"ש. ובשר בני הם הוא אדום אדמימות כהה או שחור וכבר אמרו בתלמוד נדה כי ע"א האי שחור אדום הוא אלא שלקה. והם בהפך מן בני יפת שהם היפים בין בני האדם ויודעים בלשון העמים בשם (קויקאזישע ראצע) כי בני יפת התיישבו בצפון ארץ אויא והתפשטו לאירופא. ועתה אבאר בפרטות. כוש לקח חלקו למזרחו של גמר למורת נהר אינרוס ולמערב הרי הימאללייא עד הרי אינדיקוש גם התפשט עד למזרח לדרום הרים הנ"ל והוא ארץ הגדולה ארץ הודו וארץ חמשת הנהרות (פענטשאב) וע' במפת אויא ותבין דברי ועל כן יתרגם יב"ע בנביאים כוש הנדואה כי שם הודו נקצר משם הנדו (הנון יסוד נופל כו' כנ"ל) והעריבאים קרוין להינדוא אל חבש. ובמשנה יומא נקרא הנדוי (פשתן הנדוין כו') כמבואר להלן בערך הינדוא. גם התפשט כוש אלא למערב בדרום העולם ועבר את ים פרס (או ים ערב) לארץ עריבא בדרומו. ועל כן יתרגמו המתרגמים על כוש גם כן עריבא. וברדה"ב כ"א

מ"ו נמצא והערבים אשר על יד כושים *) וסמוך לו מעבר לשון ים ערב הוא ים סוף לקח מצרים את חלקו ותכונתו ידועה עד היום ופוט לקח חלקו סמוך למצרים כמ"ש היוסיפון הובא בא"ש שפוט הוא לביען במערב מצרים ושם יש נהר פוט נהר גדול המקיף אותה ושמו עד היום כן. וכן תרגמו הוואלגאטא וההעתקה האלכסנדרונית כי פוט נתערב ונתבלע בין בני ליביען הם הלהבים או לובים כו'. ובמדרש פה אמרו בשם רשב"ל היינו סבורים שנתבלעה משפחתו של פוט בא יחזקאל ופירשה' כוש ופוט ולוד וגו' (בשם לוד הכונה על הלודים של מצרים) כי דעת המדרשים הוא כי פוט לקח ארץ מוירטאניה אשר תקרא כעת מאראקא כי שם יזכיר פליניוס הסופר (א. ה') נהר א' בשם פוט גם עיר נכבדת בשם T פוטעהע (והתה"א כן כתב מדברי היוסיפון וצ"ע) ובתרגום יב"ע תרגם פוט אליחרק. כפי הנראה האותיות אל נוספות על משקל לשון הערבית. ויכול להיות שהוא ט"ס וצ"ל אל מחרק והוא מאראקא הנ"ל. וכנען לקח סמוך למצרים במזרחו על שפת ים פלשתים הוא כי T התוכן. ובני מצרים התפשטו בארץ אפריקא כדברי התרגומים. ובני כוש סבא והיולה תרגום יב"ע סיניראי והנדיקי. כבר ביארו המבארים שהיא ארץ יעמן (אמאן) בדרומית מזרחית ערביא כי יש קבלה ביד יושבי הארץ שהם מבני סבא. T ושם עיר המדינה מושב המלך ארץ יעמאן היא סענאר ע' תה"א וא"ק. והנדיקי יתבאר להלן. ועל סבתא וסבתכא תרגמו בבבלי יומא בשם רב יוסף (והוא ג"כ שלא כתרגום רב יוסף שבידנו על דברי הימים) סקיסתן גווייתא וסקיסתן ברייתא כו' ופרש"י מחוז מוקף הרים וההיצונה מקפת את הפנימית כו' הכונה על עם הסקיטעזן כמו שהעיר בס' תה"א כי הסקיטעזן ישבו סביבות ים הכספי במזרחו ועל שפת הנהר גיחון (אקסוס בלשון הרומיים ובלשון העם גיהאן ובלשון רוסיא ואשכנז נקרא אמאדאריא) לפי תוצאו הישן אל ים הכספי ובמזרח הרי אוראל. ואחרי כן הרחיקו ויבאו עוד בפנים להרי אוראל (סקיסתן גווייתא) ושם נסעו ועברו בעדריהם על שפת ים הכספי ונהר אוראל עד נהר הוואלגע **) ולפי דעתי קבלו

*) אך רב יוסף תרגם שם די על תחום אפריקאי. שהכונה על הכושים היושבים מעבר ללשון ים כבא אל מאנדעב והוא באפריקא כמשיית לחלן שכוש הרחיק והתיישב גם באפריקא

הדרומית. (***) ולפי הנראה יצאו הסקיטעזן בני סבתא וסבתכא מארץ אביהם ועברו את הרי הינדיקוס ונתישבו על שפת נהר גיחון הנ"ל היוצא מן ההרים הנ"ל ונמשך אל ים הכספי לפי תוצאו הישן והוא היה הנבול בין תוגרמה ובין ארצם הנקרא ג"כ ארץ כוש ע"ש שהמה בני כוש. ויש הכתוב על גיחון הוא הסוכב את כד ארץ כוש (ראשיה ב' י"ג) וע' לחלן בזה בערך פישון. אך אחרי כן שבני כוש הסקיטעזן הרחיקו הלאה מכפנים להרי אוראל החפשו בני תוגרמה עד מעבר קנחר גיחון וכן יושבים עד היום. וגם איזה מן צאצאי תוגרמה באחרית הימים עברו הרי אוראל ויסעו שמה עם עדריהם. וע"כ נמצא במזרח ארץ רוסיא צאצאי תוגרמה הם חסורקים כמו בחלגנארים (אמה באו אחרי כן לאירופא ונתיישבו בחצי אי הבאלקאני בארץ זדועה בשם בולגאריען ויתערבו שם עם הסלאוון. וילמדו לשונם דבר כמות) וזכוריים ודומיים. גם נמצא שם צאצאי הסקיטעזן (ומהם באו האונגארען לאירופא וארצם ידועה). גם צאצאי מנוג הם מאנאלען באו מעבר להרי אוראל ויתפשטו עד ים הכלסי והם הפינים ודומיהן וסימן תוארם T אמרו הסופרים שחוטמם שקוע ומפושט (פלאט) ורבים מהם התערבו בין הרוסים ברוסיא הגדולה בכבר מאסקווא כידוע מסופרי הרוסים. ולדעתי יושבי כימא וסר"יסען אינם צאצאי הפינים כדעת הסופרים כי אין להם סימן גיגיל כי אם הם צאצאי הסקיטעזן מבני כוש לדעת התלמוד. אך בעבור שנתיישבו לצפון הארץ אינם כי כשחורים כמו בני כוש הדרומיים. ואמנם יפויסותו של יפת אין להם כידוע. והחסמים והסלאוון שבארץ רוסיא ומזרח אירופא הם כפי סופרי הרוסים צאצאי מדי אשר עברו הרי קקאז ונתיישבו באירופא עד ארץ הנרמנים. והנרמנים באירופא הם צאצאי כתיס כאשר קראום בתלמוד נרממאי של אדום וכאשר יבואו בערך נרממאי ויש מסופרי העמים שכתב

המה השם סקיטהען מן הסלאוויים אשר ישבו ממערב לנהר הוואלגע ובין הראן והיה נקראים בשם הסרמטים אשר באזיא . כי בלשון רוסיא הפעל סקיטאט הוא מורה הלך ונסוע ממקום למקום . וע"כ את הנוסעים ממקום למקום : קראו בשם סקיטען (סקיטאייטשיע). ועל כן גם ביוסיפון העברי יקרא לעם הסקיטען במלחמתם עם דרויש וכורש בשם שטים ויכול להיות ג"כ ששורשו משם שמה בעברית שהם ישוטטו בארץ ממרעה אל מרעה כמו הבידוניען בערביא . וע' להלן בערך בית שאן .

ורעמה ובניה שבא ודרן לקחו חלקם ג"כ בדרום ערביא . ורעמה היא העיר רענמא (כי עין וג' מתחלף ע' כללי החילוף) וסביבותיה בארץ ערב על שפת ים סוף כפי לוחות תלמי המצרי * ושם לקח ג"כ שבא בנה סמוך לסבא בנו של כוש והוא הנאמר בכתוב מלכי שבא וסבא אשר יקריבו . ומשם היתה מלכת שבא . כי סופרי הערביאים יגידו ויספרו כי שם המלכה היה באלקים . והיא בשובה מירושלים בנתה בעיר מושבה מאריבא מגדל חזק וגבוה מאד אשר קראה בלשונה לוכר המלך שלמה צריח . שלמה . ועד היום יראו הערביאים לעוברי דרך את משואות המגדל הזה . אולם נמצא ג"כ שבא בן יקטן אשר התישב בערביא לדעת רבים . וע"כ אין לדעת מי השבא הזה של מלכת שבא אם שבא בן רעמה או שבא בן יקטן . אולם כפי הנראה מן הכתובים ומן ההיסטאריא כי בני כוש אחרי התישבו בערב בני יקטן וידחקו אותם התרחקו הם הלאה מעבר ל שון בא"ב אל מאנדעב ותישבו באפריקא הדרומית וע"כ תרגמו השבעים זקנים וכן פילון והיוסיפון את כוש בשם עטיאפיע . ועד היום יגידו יושבי הממלכה הזאת כי הם צאצאי הערביים וכי מלכת שבא הנודעת מקורות שלמה המלך ואשר מלכה בארץ ערב מלכה גם עליהם . ובשובה מירושלים גיירא רבים מהם לדת היהודים כידוע . ומוזה נראה כי מלכת שבא היתה מלכת שבא בן רעמה בן כוש . וע"כ ג"כ תמצא שמות מקומות שם באפריקא הדרומית השוות בשמן אל מקומות ערביא . גם נראה לי כי שבא בן יקטן נתיישב במזרח אזיא (שלא כדעת רבים הנ"ל) כמו אופיר וחווילה שיתבאר להלן והרא' מיחזקאל כ"ז כ"ג חרן וכנה ועדן ורכלי שבא אשור כלמד ורכלתך . ובפ' כ"ב ורכלי שבא ורעמה בראש כל בשם ואבן יקרה וזהב וגו' הרי לך שבא בן רעמה סמוך לרעמה בערביא ושם בשם ואבן יקרה כמו שנמצא במלכת שבא שהביאה אבן יקרה לשלמה ושבא של יקטן נחשב אצלו בין עדן ואשור . ויש שבא ג"כ בכתוב סמוך למדין (ישעיה ס' ו') והוא מבני קטורה שבכתוב אשר ממנה היה ג"כ מדין (ראשית צ"ה) . ודרן בן רעמה היא ארץ דאדען בספרי העמים על שפת לשון ים פרס וכן תקרא עד היום הזה :

בני שם עילם ואשור וגו' בני שם יקראו ע"ש שהמה היו החכמים בתבל ומבית מדרשו של שם ועבר ועד בני בניו מדור דור המה אשר עשו להם שם בחכמתם ותורתם . אשר לאורם ילכו כל העמים עד היום הזה (וע"כ אמרו בנמי דרך

כי רבים מבני נרמניא אשר בדרום פרס (וחווא נמר שבמקרא כניל) יצאו מארצם ונתיישבו בארץ נרמניא שבאירופא ויקראו את הארץ ע"ש המקום שיצאו משם . ואם קבלה היא נקבל . אך עכ"פ לא מחס לבד ארץ הנרמנים כי הם אך נתערכו כעמים צאצאי הכתים האלימאנין והמייטאנען וכי וכו' כד נרמניא יבואר עוד בזה ע"ש .

* אולם היבוע תרנם על רעמה כבא והם הלובים למערב מצרים ואחי"כ על הכתוב ובני רעמה ובני דמוריטי (הא"ק העתיק ובני דמוריטינים ופי' עד מוריטאניע ט"ס) נראה שדעתו היא כי רעמה נתישבה בארץ פארעאטיס סמוך לאבסיניען ואחי"כ נתערכו בין בני ליביען ע"ד שאמר חיוסיפון על שוש כניל או כי יש ט"ס ביביע וצ"ל ונבאי (גם דמלנת מתחלף) והיא מדינת נוביען בין מצרים לאבסיניען ושם הוא ניכ ארץ פארעאטיס הנ"ל וע' בישאף . ואולי הכוונה על ים פארעאטיס למערב מצרים היא הדעלתא ולמזרח ליביען ושם אלכסנדריא ע' בערכו ורעמה התישבה בסביבת ים הזה ונמשכה עד ליביען .

הכמתן קחשיב להו כנ"ל). והם לקחו חלקם באמצע הישוב בטבור הארץ.
עירם לקח חלקו במורה ארץ בבל הוא ארץ עלימאס בלשון היונים וכוללת ג"כ ארץ סוויאנע (או קוועגמאן) הוא מחוז שושן - הבירה כמ"ש - (דניאל ח' ב') בשושן הבירה אשר בעולם המדינה. וחלקו הוא לצפונה של גמר היא קארמאניא ולמערבו של ארץ פרס. ואשור לקח חלקו למערבית צפנית עולם עד אדיאבנע - לצפונה. ובכל המפות ציינו את אשור (אסוריען) ממורה לנהר חדקל הוא - דגלת (טיגריס) כפי שמצאו את נינה ראש הממלכה למורחו של חדקל. אולם עדות הכתוב (ראשית ב' י"ד) על החדקל הוא ההולך קרמת אשור ותרנגם אינקלוס למדינתא דאתר וכן לפי דברי התלמוד ביומא י' ע"א ובכתובות י' ע"ב אשור זה סילק והוא העיר סיליקיא על נהר חדקל למערבו וכן מדברי ספרי העמים במקומות רבים (ע' ערך מלים ערך איהו דקרא) נראה כי אשור התפשט גם למערבי של חדקל בצפנית ארץ בבל במעסאפאטאמיען בצדה הדרומית. וע' עוד להלן בערך סילק בזה. וארפכשד לקח חלקו בצפון מעסאפאטאמיען מקום מושב הכלדיים והם הכשדים לפי ספור הומירוס היוני שהובא למעלה. וכלל בחלקו גם איר כשדים וסביבותיה כי אור כשדים הנכון כדברי המפרשים שהיא עיר במעסאפאטאמיען בשם אורפא. ועד היום יראו שם המקום שהשליכו את אברהם לכבשן האש וארפכשד לדעתי הוא שם מורכב מן אורפא ומן כשד. כי אלה המקומות נקראו על שמו (ומ"ש המפרשים כי הכשדים צאצאי כשד בן נחור ראשית כ"ב אינו נכון כי הנחשבים שם לא העמידו אימות ומשפחות אך קמואל אבי ארם שם. וע"כ לא אמר כשד אבי כשדים כמו בקמואל וע' להלן בהערה) אך כפי הנראה פלג בן בני נתיישב ג"כ באור כשדים וע"כ תמצא בני פלג באור כשדים. גם שלא ועבר נוטל חלק בארץ (לדעת הבה"ג שהיבא למעלה) התיישבו במעסאפאטאמיען. ולוד אחיו של ארפכשד נטל חלקו ממערב לנהר פרת בארץ קאפאדאקיא ויתפשט למערבו עד גבור משך ויון (וע"כ יחשוב הכתוב בישעי ס"ו י"ט תרשיש פול (היא פאמפיליע סמוך לתרשיש למערבו) ולוד מושכי קשת תובל ויון וגו' ויכול להיות כי בני משך היו מושכי קשת). וארם לקח חלקו בטבור מעסאפאטאמיען אשר על שמו קבלה השם ארם נהרים: *)

ובני ארם עזר וחול ונתר ומש, בני ארם שהעמידו אומות בפ"ע התישבו למערב נהר פרת עד ארץ כנען ועד ארץ קפודקיא הנ"ל והוא הנקרא בלשון העמים בשם סיריעא ובלשון החכמים ג"כ סוריא, ובימי קדם היתה נקראת אך בשם ארם כעדות הכתובים, ונחלקת לכמה ארצות ארם מעכה ארם דמשק ארם בית רחוב ארם צובה כו', וכן הומירוס (איליאדע 5) קראם עוד בשם ארם, ונשאר בתלמוד גם זה השם עוד (תמרים ארמיים, מטה ארמית קפילא ארמאה וכדומה), אך בהתפשט באחרית הימים ממלכת אשור עליהם ששמה בלשון יון ורומי אסוריא קבלה מאת העמים השם סוריא. וכפי הנראה עזר נתיישב בדמשק (ארם דמשק) כי הערביאים יקראו המחוז הנ"ל בל"ד אל עזר (או אל נוט בחילוף האותיות ע' כללי החילוף) וסמוך לה בסביבות באניאם הוא פמיים וסביבות ים סמכי (ע' להלן בערך ארץ ישראל) נקרא אצלם בל"ד אל חול, כי בל"ד בערבית הוא מחוז, ונתר לדעתי

*) דע כי נמצא בכתוב (ראשית כ"ב) בין בני נחור קמואל אבי ארם. והוא ע"ד הכתובים דוגמתו רבים בדה"א אבי שונו אבי עדולם. והכוונה על עיר ארם בארם נהרים ושם נתיישב ג"כ בתואל אחיו וע"כ נמצא ב"ס תולדות כתואל הארמי מפרן ארם ור"ל מעיר ארם הנ"ל שקראות פון ארם בעבור שהיא ארם כפולה (כי פון הוא מלשון צמד בקר ותרנגם סרנא כמ"ש רש"י) העיר ארם מדינת ארם נהרים. (ומ"ש שהכוונה עם ארם צובה מדוע לא נק' ארם צובה פון ארם. ועוד חיו הרבה ארם נהרים) ועד"נ ג"ל לפרש הכתוב אברהם יושב בארץ כנען ולוט בערי הכנען (שם י"ג) ותחמום המפרשים הלא כל א"י נק' ארץ כנען. אך האמת היא שכל הארץ נק' כנען ע"ש כנען אבי כולם וחוץ כוח חיה מחוז חכנעני בס"ע (הכנעני חתני ונו') כמבואר למעלה שתאב נטל חלק בעצמו עם בניו והכנים שהעמידו אומות בס"ע ע"ש בשם חרמבין וצ"ל.

הוא להלן לצד הרום במזרח א"י ארץ הגדרים בסביבות ים כנרת ועל הירדן ועיר הראשיה שם גדר(ע) בערך אפריקא וערך גדר להלן). ומש נתישב לדרומו אל פני ערביא, ואולי ממנו קבל המקום בין לשונות נהר חדקל בתוצאותיו אל לשון ים פרס את השם מישא כמו שיתבאר. ובה"א א' נקרא מש בשם משך, ובירמיה ה' ח' סוסים מיוזנים משכים היו ופי' הרד"ק בשרשיו על משכים שהקוסים הן ממשך וידוע כי סוסי ערב הם הם המשובחים בתבל עד אשר המנהג שם לכתוב ספרי יחוס גם על הסוסים כידוע. ורוד המלך בתהלים ק"ב ה' בתורתו ברוח קדשו את ימי גולת ישראל ורבים מבני ישראל יתישבו בערביא גם יסרו אויה ממלכות שם ואח"כ יקום מחמד וילחם עם בני ישראל עד אשר יגרשם מארץ ערביא (ע' דברי ימי עולם בארך קונן ואמר אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר כי גם בני ישמעאל נביות וקדר התישבו בערב סמוך למשך הנ"ל (ע' להלן ערך קני קניו וקדמוני) ועל כן אמר רב שכנה לה נפשי עם שונא שלום ואני שלום אולם כי אדבר דבור רע נגד מחמד ותורתו המה למלחמה. ובתרגום רב יוסף שם בתהלים על משך אוניא אולי כיון על מחזו ויון בערביא כמ"ש בתה"א ע"פ ודן ויון מאוול ע"ש:

ובני יקטן התישבו ממשא וכפי ביאור המדרש הוא מישא הפסולה ביחוס שנזכר גם בתלמוד קידושין ע"א ב' בשם מישן. והוא המקום בין שתי לשונות נהר חדקל בתוצאותיו אל לשון ים פרס הנקרא ג"כ בלשונות העמים מעסא או מעסענע(ע' להלן בערך מישן ובערך אפמיא). ועד באכה ספרה ותרגם במדרש הנ"ל שפרי (להציג מדברי המפרשים על סיפארהא (ספרוים) בארץ מעפאטאמאעין כי לשם לא באו בני יקטן) והיא העיר טאפאראן ביונית. וברומית טאפארוס ונקראת גם כן בשם טאפאר. והיא היתה עיר הראשיה בארץ ההומעריטען בערביא בצפונות מזרחית למחזו אראמאטום כמ"ש בישאף. כי בני יקטן רובם מהם נתישבו בארץ ערב ובימי מחמד עוד היו בערביא בני ישמעאל (איסמאעיל) ובני יקטן (יאכטאן) כידוע מספורי הערבים ועד היום יש מקומות על שם כמו מחזו הדראמויט (תמצא במפת אויא כמהלך שני ימים מעיר אדען עיר גדולה אדרמויט) ע"ש הצרמות. עיר סאנאא אשר בתימן ערב יקראת היהודים היושבים שמה עוד בשמה הראשון אוול (בן יקטן). ועוד כדומה תמצאם בספרי המחברים (אדמ"ש בא"ק על ירח מהרי הלבנה אינו כן כי הם באפריקא הדרומית). הר הקדם. כונת הכתוב הוא שהתפשטו באכה ספרה ובאכה הר הקדם ופי' במדרש שורי מדינתא ואין זה הררי קדם של בלעם כי לשם לא באו בני יקטן כנ"ל אלא הוא הר הקדם האמיתי הרי הימאלייא הנוכרים למעלה. כי אפי"ר וחזילה האזים בני יקטן כפי הנראה נתישבו בין בני גמר וכוש על שפת נהר אדרום והרי הימאלייא בארץ הנקראת עתה קאפירוסטאן תמצא במפת אויא ולדרומה בהר הנמשך על שפת נהר אינדוס הנקרא בקשון העמים הר שלמה (סאלאמאנס געבירנע) כי שם היא ארץ אופיר (אשר רבים בקשוה בארץ ערב ולא מצאוה) אשר שמה שלח שלמה את אניותיו לחצוב שם זהב רב (וחמם הלכו על חים סף וסכו את ארץ ערב ויבאו אל ים ערב אים פרס (כי נק' בשתי השמות) ומשם הלכו באניותיהם על הנהר אינדוס תוצא אל ים חזק עד דהי שלמה הנ"ל) והארץ קבלה השם אופיר ע"ש אופיר בן יקטן. והידיעות כללי החילוף בהקדמה כי הערביאים וכן הרבה לשונות המזרחיות מיסיפין בשמות אות קוף כמו אטליו קטליו אמיון קאלמיון וכמו שהראה בראיות בספר ערך מלים. וכן עשו משם אופיר קאפיר וחברו עוד את ההברה טאן המתחברת לארצות המזרחיות כמובא למעלה. ומה יצא השם כעת קאפירוסטאן על ולדרומו של אופיר התישב חזילה ג"כ בהרי שלמה הנ"ל וע"כ יאמר הכתוב על ארץ החזילה ג"כ אשר שם הזהב (ראשית ב' י"א) וכן הוא ג"כ דעת געזעניוס כי ארץ החזילה אשר שם הזהב היא על נהר אינדוס שהוא נהר פישון בכתוב (ע' להלן בערך פישון). אך מה שאומר ומחלק חזילה הזאת מן חזילה של בני יקטן ואומר כי כפי עדות שטראבא הסופר ה' בימי קדם סביבות לשון ים פרס אימה בשם חזילאטי והם מבני חזילה בן יקטן ונמצא ג"כ בדרום אראביען ואבסיניען בנגב באב

אל מאנדעב ארץ אוויליטום והוא ארץ חוילה בן כוש. אילם כפי התרנומים על חוילה של כוש הנדיקי כמו על הכתוב וישכנו (בני ישמעאל) מחוילה עד שור אשר על פני מצרים וגו' תרנמו מהנדיקי נראה כי חוילה שבסביבות לשון ים פרס (אשר משם נתיישבו בני ישמעאל עד שור כי הם נתיישבו על פני ערביא וגם באו בפנים המדינה: כידוע) הוא חוילה בן כוש. וע"כ קראהו ג"כ הנדיקי כי בימי קדם בימי התרנומים התפשטה ארץ הודו עד ארץ ערב כמ"ש געזעניום וקראו לכל הדרום בשם הנדיקי. וחוילה בן יקטן התישב סמוך לאופיר על שפת אינדוס באכה הר הקדם. והוא החוילה אשר שם הזהב כי הכתוב חושב ואת אופיר ואת חוילה ובשניהם מציינו הסימן שהם ארצות זהב וזה ראיה לדברינו. וארץ אוויליטום הנ"ל הוא רק שם דומה באפריקא כמבואר למעלה.

ומערה יובן למה קראו במדרש את ארץ קיטייא בשם אפריקא* כי כמו שקראו בעלי המדרש את ארץ הפרתיים בשם הדייב באשר שהוא הצד הנגלה והידוע ליושבי בבל וא"י וכן קראו לארץ קיטייא בשם אפריקא בעבור שארץ אופיר הוא הצד הנראה והנגלה לנו מן הארץ הגדול ארץ המגנוז והוסיפו בימים האלה ההברה קא ע"ד הרומיים ומה נעשה השם אפריקא מן אופיר. והיא קאפיריסטאן פני ארץ המגנוז אשר היא משם למזרח העולם כאשר הובא למעלה. ואולי יכול להיות כי ארץ אופיר בעבור היותה בגבול כוש קבלה ההוספה קו כמו שתקרא ארץ הודו הינדיקי. והרי הינדיקי שם ונעשה אפריקא. וע' עוד בערך פישון להלן הרבה בזה בענין ארבע נהרות של הגן עדן. ובוה נתבאר דברי המדרשים והתרנומים וכל משכיל על דבר אמת יודה ויאמר כי מאד עמקו מחשבות חכמינו ז"ל בידיעת חלוקת הארץ הקדמוניה (דיא אלטע געאגראפיע) ולא כמצליף סדרו את גבוליה. ודברי חכמים כמסמרות נטועים עליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע ברוך שבתר בהם ובמשנתם. אמן :

* ומ"ש כס' תה"א שיש מדינה טפריקי בהרי טוירוס וע"ז כונו המדרשים. ואליה הלך אלכסנדרוס כי טעה מאד כי מה שמצא בספריהם טאפריקי בהרי טוירוס הוא מפורש שם (ע' בישאף) בטוירוס של כערסאנעסוס (אין כערסאנעזישען טוירקא) והיא מדינת קרים בוסיא. ושם א"י טאפריקא ועד היום תקרא הנובעניום על שמה (נובעניא טאווריע) בלשון רוסיא וע' עוד בערך אפריקא בזה.

דיעות פרשיות מכל מקום בפני עצמו

ונסדרו המקומות על סדר א"ב

אות אלה

אבר מעשה באמה של אבל שהי' ממלאים ממנה ע"פ זקנים בשבת כו' ופרש"י של אבל שם העיר והיתה עוברת בתוך החצרות וממלאים הימנה בחצרות כו' ומשמע שם במשנה שהי' המעשה באבל עצמו. אולם בברייתא שם אמרו אמת המים היתה באה מאבל לצפורי והיו ממלאים הימנה בשבת כו' משמע שבצפורי היו ממלאים ואמרו שם שלא היתה עמוקה עשרה טפחים ע"ש. עירובין פ"ז ע"א . **הערה** במלכים א' ט"ז נזכר בין הערים אשר הכה בן הדרד אבל בית מעכה וברדה"ב ט"ז נקראת אבל מים בספור זה של בן הדרד. ונראה שם ג"כ שהיתה בסביבות ים כנרת בארץ נפתלי והיא הנזכרת במשנה למעלה והיתה נקראת אבל מים ע"ש אמת המים הנ"ל (ובעל ערך מלים טענה לחשוב שהוא אבל כרמים. ואבל כרמים הוא בארץ בני עמון (שופטים י"א) ועי' להלן בערך אוכל) ונמצא בפסחים ע"ב א' : **אבר ערב** ר' ה"א מאלו ערב ופרש"י שם מקום (ובשבת קל"ז ע"א ליתא המלות מאבל ערב) ולדעתי זהו אבל הנ"ל של המשנה. כי להלן בערך ערב נתבאר שהי' עיר ערב בתחום בית שאן והיתה קרובה לצפורי ולטבריא ובית שאן לדרום טבריא כערך ד' שעות וצפורי למערבית דרומית טבריא כערך ה' שעות עי' בערכם וכפי הנראה היתה אבל הנ"ל בין ערב לצפורי למערב ערב ונקרא על שמו גם נקי' אבל סתם כמו שנקרא במקרא אבל בית מעכה (והוסיפו השם לויי כשהיו צריכים לסמן ולהפרידו מן אבל אחר) גם אבל סתם בש"ב כו'. וכפי הנראה שם היתה בימי דוד מלך ישראל עיר גדולה אך בימי המשנה נראה כי היתה עיר קטנה מאד. (ובעל תה"א פ"י אבל ערב על חורבות אבי"כ על שפת ירמך בעבר הירדן. כי ארץ בשן תקרא ארץ ערב ואינו נכון כי היא תקרא ערב כעתי' אבל לא בימי הנמרא כדוע ובא"כ כי שאכל מחולת היא למערב בית שאן אבל אייזעקיוס כתב שהיתה לדרום בית שאן ערך י"ז מיל עי' תה"א) : **אבן הטועים** עי' להלן בערך ירושלים . **אגדור** עי' ערך בירת סרקיא . **אגמא** עי' בערך אקרא דאגמא . **אגניא דקדש** עי' להלן בערך קדש . **אדום** בב"ר פס"ג אמרו על אדום תבשילו אדום (שאהב את הערשים) וארצו אדומה דכתיב ארצה שעיר שדה אדום ונבוריו אדומים כו' (*). שעורים וחרובין באדום אינן חשובים ירושלמי ערלה פ"ב ה"א ובכורים פ"ג ה"א ותוספתא תרומות פ"ה מ"ז . ובבבלי כתובות ס"ד ע"ב שעורים אדומיות רעות הן ולכן פסק ר' ישמעאל שעורים לאשה (כשמפרנסה הבעל ע"י שלישי) כפלים בחטין שהיה סמוך לאדום ע"ש (**)

(* פ"י כי ארץ אדום לפי חידוע רובה היא על שפת ים סוף כמיש (מ"א ט' כ"ז) על שפת ים סוף בארץ אדום ובסביבותיו החול היא אדום כמיש רבים מחסופים כי על כן נקי' הים סוף כלשון חקמים ים האדום (דאם ראטמע מעער) וכן בני אדום היו בטבעם אדומים כתארם שע"כ נקראו בפי אנשי חמורה בני אספר כי אספר הוא אדום כלשון ערבי. ועי' להלן בערך ליבן אספיר. ועי' ברכות כ' ע"א לכישה כרבלתא כו' ובפ"י העורך שם שהיו חקטים רגילין בלבדשים אדומים כו'. (** שם איתא במשנה דברי ר' יוסי לא פסק ר' ישמעאל שעורים אלא שהי' סמוך לאדום ופשטות הכוונה היא כי אין לפסוק לאשה מאכל אלא מה שנהגו ורגילין אאשי המקום בכך וכ"פ הרמב"ם בפ"ז מהל' אישות ובטור אהע"ז ס"י עי' וכתב

ובתום ברכות כ"ה ע"א בשם הירושלמי שם פ"ג ה"ה דצואת תרנגולים אדומים יש לחוש לענין קריאת שמע דמסרוה וכתבו דלא ידעו לפרש ובגדולת מרדכי פי' תרנגולים של ארץ אדום לפי שבארץ אדום היו השעורים מצויין והיו מאכילין התרנגולים שעורים וצואתן מוסרת . וכ"כ המ"א בשם התשב"ץ והאגודה באו"ח סי' ע"ט ס"ק י"ד ע"ש הט"ב . חומץ האדומי שבמשנה היינו שנותנין ביין שעורים (ופרשי' שעורים שלמים כדי להתמצו לפי שיינם טוב ואינו בא לידי חימוץ עד שנותנין לתוכו שעורים) וא"ר נחמן בתחלה כשהיו מביאין נסכים מיהודה לא היה יינן של יהודה מחמיץ עד שנותנין לתוכו שעורים והיו קורין אותו חומץ סתם ועכשיו אין יינן של אדומיים מחמיץ עד שנותנין לתוכו שעורין וקורין אותו חומץ האדומי כו' (ע' עוד בערך יהודה) פסחים מ"ב ע"ב . ובירושלמי שם שחומץ האדומי נקרא ג"כ בסמא דרומיא (חומץ מבושם של אנשי דרום) כי אדום הוא בדרום א"י וע' למעלה בהערה . בית גליא ובית במיא שבאדום מגילה ו' ע"א וכמוהם הרבה מקומות בש"ס שזכר אדום והכונה על ארץ הרומיים שקראו חז"ל בשם אדום כל אלה יבאו בערך רומי ע"ש .

אדרעי בירושלמי ברכות פ"ה ה"ב ר' תנחום אררעיה . **הערה** התה"א כתב על זה אדרעי בעבר הירדן . במישור הוראן לצפנית מורחית המבצר הגדול מצרי"ב חרבות גדולות מן אדרעי הישן . ויש שם כפר קטן בל"א דרא"א ומשם היה ר' תנחום ולי' נראה שהכונה על עיר אדרעי בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט ל"ז) וע' עוד להלן ערך ריזא .

אהליא (בובחים אהליא) היה שם שאלה בדיני מקוה לפני החכמים בלשכת הגזית עדות פ"ז מ"ד זבחים כ"ה ע"ב . **אוונא** ע' בערך בבל .

אוריא אש מאוריא שבועות כ"ד ע"ב . **הערה** יש אצל בטאלמוס עיר במחוז סאלמינעא (חיא מחוז תדמור במדבר סמוך לנהר פרת) ושמה אווריא ע' בישאף .

אוריסא בירושלמי בכורים פ"א ה"ג על פסוק וית שמן (אצל א"י) ר' אמי בשם ר' יוחנן זה אוריסא ולמה נקרא שמו איגורי שאוגר שמנו לתוכו (וכ"ה בספרי

פ' כי תבוא) ובברכות בבבלי ל"ט ע"א על המשנה וית אגורי א"ר אבוהו לא אגורי שמו אלא אברושי שמו ואמרו לה סמרוסי שמו ולמה נק' שמו אגורי ששמנו אגור בתוכו ופרשי' גוזמן לצאת ממנו שאינו נבלע בפרי כמשקה תפוחים אלא אגור כמשקה ענבים . אולם בירושלמי שם בברכות על מ"ש ששמנו אגור בתוכו מקשי התם וכל היותים מאבדין שמנן , אמר ר' חנינא למה נק' שמו אגורי כל היותים אם גשמים יורדין עליהם פולטים שמנן וזה גשמים יורדים עליו ואוגר שמנו לתוכו ע"כ והוא פ'

ההנהגות מיימונית שהרמב"ם לקח זה מדברי ר' יוסי הנ"ל . ובירושלמי אמרו על זה מהו סמוך לאדום לדרומה ופי' הפ"מ לדרומה של אדום ששם היו השעורים רעות ועשה מחלוקת עם הבבלי כו' ע"ש . ולפי דבריו צ"ל שר' ישמעאל ישב באדום סמוך לדרומה והאמת אינו כן . אך פי' קרבן העדה הוא יותר נכון דהיינו לדרומה של א"י (כפי הנראה צ"ל לדרומא בא' ולא בה' הכינוי כי דרומא היינו דרום א"י) שהי' קשת אל הירושלמי מדוע יתן ר' ישמעאל פסק והלכה בעבור ארץ אדום שלא ישבו יהודים שם אך מעט (ע' להלן בערך רקס) ועוד כי דרום א"י הי' לו ג"כ הטבע היות של ארץ אדום כמ"ש בירושלמי גדרים פ"ח ה"ד כי בדרום א"י כלין קציר השעורים וקציר החטים ביחד בעבור ששם שעורים הרבה שלא כמו בגליל כו' ע"ש . ועל כן פירש בירושלמי מהו סמוך לאדום לדרומא שהיה סמוך לדרום א"י (כמ"ש בערך מלים ובאיך שמים חתפסטו בני אדום אחר חורבן בית ראשון על דרום א"י אף כי הצליחו חסמנאים לנרסם משם עכ"ז נשאר חרבה מהם שם ונשאר שם על ארץ חזאת כי היחז נקראת כפי חומ"מ ובמ"ז בני ישראל בשם אדום) . ודברי הבבלי שלנו שהקשו על המשנה הנ"ל וכי באדום אכלו שעורים וכולי עלמא לא אכלו כו' מונתם שנמצאים בעולם עוד מקומות תושב מאדום שרגילין ונהגין בשעורים ומדוע תפס אדום . וע"ז תירצו שהכונה על פסיקת כפלים בחטים כו' כנ"ל .

אחר דלא כפי' רש"י. ועל מ"ש ר' יוחנן זה אורוסי פי' בפ"מ שהוא על שם מקומן ששם גדלים זיתים כאלה וכפי הנראה הוא אחד מן השמות שנזכרים בבבלי ברכות הנ"ל ואולי צ"ל בבבלי ואמרו לה אברוסי שמו.

הערה בערך מלים כ' בשם אנורי שהוא על שם מקום והוא להשתרו עיר המסחר ענרא בימי קדם על שפת הלין בין סוף המזרחי אצל אילות (עלאניטישער מעערבווען) כי המסנה' בכלים פי' חושבת זית אנורי בין שאר פירות שנקראים ע"ש מקומן ערשה מצרית שעושה מדברית כו'. אולם דברי ר' אבהו מורים שרועה לשלול הפי' הזה שאנורי הוא ע"ש מקומו. וכן דברי ר' יוחנן בירושלמי בכורים הנ"ל והספרי מורים שהוא זית הגדל בא"י שפירושוהו על פסוק זית שמן שבא"י. ומה שהביא בעל ערך מלים ראה מן כמ"ד פי' שזכר חטים אנורי לגירסת המעריך. כבר פי' המעריך דהיינו שהם מלאים סלת. וכן מה שהביא ראי' שבכ"ד ס"פ צ"א נזכר מור אנורי ג"כ יש לדחות שאילי פי' המדרש סוד היינו שמן זה שלא הביא שלישי כמו שפי' במנחות פי' ע"א (שלא מהמפרש שם סמכתא היא בלסמ"א רש"י) ולכן אמר מור אנורי ר"ל מור זית אנורי כנ"ל. ויש להעיר למלח אברושי שזכר בתלמוד למעלה מדבריו במנחות סי' ע"א תפוח חבתים וע' להלן בערך כרתים בזה.

אוכל בפסחים נ"ג ע"א לענין ביעור אמרו אוכלין בענבים עד שיכולו דליות גפנים של אוכל ופרש"י שהוא מקום כרמים ומאחרין שם בלקוט הענבים. ויש גורסים של אבל והוא אבל כרמים עכ"ל. וכ"ה גירסת הערוך אבל. וע' להלן בערך אב"ל"ם שבתוספתא יש הנוסח כפר אוכלים או אוכלין; **הערה** דע שבברייתא שם לא הזכירו המקום איפה מותר לאכול. וזה הוא דין פסוק במשנה והובא שם בפסחים נ"ב ע"ב ששלש ארצות בא"י כו' ואוכלין בכל אחת מהן עד שיכלה האחרון ש בה. ואסור להביט על האחרון שבאחרת. וע"כ פי' רש"י שם ע"א על המאמר אוכלין בתמרים עד שיכלה אחרון שבצוער דהיינו בכל ארץ יהודה כי צער היא ביהודה כו' (ע' מזה בערך גוש חלב שישבתי בזה שם קושיא גדולה על רש"י) והיינו כמו שכתבתי שהמקום שאוכלין בו אינה מזכרת הברייתא רק עיקר כונתה להראות המקום האחרון שעל מקום זה יכולין לסמוך ולאכול וזה ממילא מובן איפה מקום היתר האכילה אם המקום האחרון הוא ביהודה מותר לאכול ביהודה ואם בגליל בגליל. ואם בעבר הירדן מותר בעבר הירדן. ומעתה אם הגירסא פה אבל והכוונה על אבל כרמים מקום היתר הוא בעבר הירדן. כי אבל כרמים הוא בעבר הירדן בארץ בני עמון כמ"ש בשופטים (י"א ל"ג). ובימי היראנימוס הסופר והמכאר עוד עמדה על. תלה ודפי' עדותו יש שם בסמיכותיה כרמים רבים כמאד מאד.

אוליירי לפי' השני של רש"י בנדה כ' ע"א על מ"ש שם בכלים האולייריים הבאים ממדינת הים פרש"י שם מקום וע"ש בנמרא שהבגדים הבאין משם הן אדומים ומפה וסדין הן שחורים. (ולפי' יש לתרנמו על מדינת איליריען באיירופא) אבל בכל מקום בש"ס פי' רש"י אוליירין בלנים ובשבת קי"ד ע"א פרש"י כלי הבלנים שנותנין לבני אדם בצאתם מן המרחץ להתעטף בהם ומקפידים על טנוף מעט ע"ש. **אולם** מעשה בסובטא מאולם (אישי יהודי) שעבר לפעור בשונג ירושלמי סנהדרין פ"י ובספרי פ' בלק מעשה בסבטיא מאולם ע"ש. ובירושלמי פ"ו דשביעות ה"א בעיירות של תחומי א"י שהחזיקו עולי בבל חושב אולם רבתי (הובא בערך א"י וע"ש מספר לולא רבתי א"ס). ובבבלי סנהדרין ס"ד ע"א הנוסח מעשה סבתא בן אלם ופרש"י בסמך גרסי' ובן אלם היינו שם מקום. **הערה** בערך מלים ערך אילת הגיה בירוש' הנ"ל שצ"ל אילם רבתי והיא עיר עלוסה לדרום ארץ יהודה ע' להלן בערך ירושלים ובתה"א כתב שלגירסת רש"י אלם הוא עיר במחוז יפו. ואולם רבתי עד היום בין סירין(ע' ערך סרוניא) ובין חאטלי כפר אולאמא ע"ש. ונייבוער כתב שהיא עיר אלעמאן בארץ הגלעד (השמונאים א' ה') וכולם אינם לפי גבולי הארץ של הירושלמי הנ"ל שחושב אולם רבתי סמוך לנוקבתא דעיון ועיון ה' בצפון א"י סמוך לרן כמשמעות הכתובים במ"א ט"ו כ' ודה"ב ט"ו ד'. אך אולם שבירושלמי סנהדרין הנ"ל יכול להיות.

אונו מלוד לאונו שלשה מילין ור' יעקב בן דוסתאי הלך עד קרסוליו שם בדבש תאנים כתובות קי"א ע"ב. אמר ריב"ל לוד ואונו וגי' החרשים מוקפות חומה.

מימות יהושע בן נון היו ומ"ש (דה"א ח') על אלפעל הוא בנה את אונו ואת לוד
 א"ר אלעזר שנחרבו בימי פלגש בנבעה ואתא אלפעל ובנה אותם ואח"כ נפלו ותיקן
 אותם אסא כו' מגילה ד' ע"א וע' להלן בערך גיא התרשים עוד מזה וכן בערך לוד
 ר' סימאי ור' צדוק הלכו לעבר שנה בלוד ושבתו באונו והורו שם באיזה שאלה'
 חולין נ"ז ע"ב. ר' חנינא איש אונו גיטין ס"ו ע"ב. העיד חנניה איש אוני כו' סנהדרין
 י"א ע"ב ובירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב הנוסח בזה ג"כ חנינא איש אונו. אולם
 בנדרים פ"ו ה"ח חנניה איש אוני. ובירושלמי ערלה פ"א ה"ב ר' יהושע אוניא ופי'
 הפ"מ שהוא ממקום אוני הנ"ל או אוניה ע"ש. **הערה** אוני הוא לצפון לוד תמצאנו במפה
 והוא סמוך ליפו ע"ש. ובלשון ערבי כפר אונו עד היום.

אופז במדבר רבה פ"ב ז' זהב מאופז ע"ש מקומו. ויש אומרים כי אופז הוא
 חילוף אותיות מן אופיר בחילוף זסרשץ ע' בארץ קדומים. וע' ידיעות כלליות על
 אופיר וע' עוד בזה בראש תולדות הארץ ערך זהב.
אוריכת ע"פ ותהי ראשית ממלכתו בבל וארך וגו' אמרו בגמ' יומא י' ע"א
 ארך זה אוריכת ולפני בעל ערך מלים הי' הגירסא אוריכו ובמדרש ותרנומים תרנומים
 אחרים וע' להלן בערך קטיספון נתבאר שיטתם באורך.

אושא באושא עשו מחצלות והיו רכים וטובים לשכיבה אבל בטבריה עשו
 מחצלות שקשים לשכיבה סוכה כ' ע"ב. סנהדרין גלתה מלשכת הגזית לחניות (כצ"ל)
 זמחניות לירושלים ומירושלים ליבנה ומירושלים ליבנה ומאושא ליבנה ומיבנה לאושא
 זמאושא לשפרעם ומשפרעם לבית שערים ומבית שערים לצפורי ומצפורי לטבריא
 וטבריא עמוקה מכולם ופרש"י כל הני גליות בסנהדרין דבית שני היו ועל ומיבנה
 לאושא פרש"י כשהי' הנשיא דר בו כיון שהיתה סנהדרין עמו וכשמסתלק הוא או בנו
 למקום אחר גולה הישיבה אחריו. יבנה בימי רבן יוחנן אושא בימי רבן גמליאל
 וחזרו מאושא ליבנה ובימי רבן שמעון בנו חזרו לאושא כו' *
 בית שערים וצפורי וטבריא כולן בימי רבי הוו כדאמר' בסנהדרין ל"ב ע"ב אחרי
 רבי לבית שערים ושוב כשחלה הוליכוהו לצפורי כדאמר' בכתובות ק"ג ע"ב
 ובטבריא היה בימי אנטונינוס. וטבריא עמוקה מכולן שפלים היא אז מכל המסעות
 שגלו עב"ל רש"י (וע' במשנה שביעית פ"ט מ"ב ותחום טבריא העמק כו') הכל בר"ה
 ל"א ע"ב וע' ירושלמי שביעית פ"י ה"א ופאה פ"א ה"א ובפ"מ שם וצ"ע. רבותינו
 נמנו באושא כו' ר"ה ט"ו ע"א ובכמה מקומות, ובשה"ר פ"ב ע"פ סמכוני באשיות
 כשעברו ימי השמד נתכנסו רבותינו לאושא כו' ושלחו לוקני הגליל שיבאו אליהם
 כו' כיון שהגיע זמנם ליפטר אמרו מקום שנתקבלנו בתוכו אנו מניחים אותו ריקם

* ע' בסדר חדרות בזה שהכוונה על רבן גמליאל השני לא חזקן. ובעד ערך מלים חולק על רש"י
 בזה שאושא לא היה כלל בימי רבן גמליאל אך בימי ר' שמעון בנו הי' גם הפעם וראשון
 לאושא ע"ש ראיות והראיות שלו התיקיות מן הירושלמי פ"א דפאה במעשה ר' ישבב שרצה
 לחלוק כל נכסיו לעניים ושלא לו ר"ג והלא אמרו חומש מנכסיו מצוה וחקשה ע"ז בירושלמי
 ור"ג לא קירם לאושא היה כו' ושם הכוונה על ר"ג השני. כי איא לפרש כמו שפי' בעל
 זית רענן על ר"ג חזקן כי ר' ישבב הי' בן דורו של ר"ע כמו שהקשה הבעל סדאי' שבכמה
 פעמים מצינו א"ר ישבב לר"ע ואני מוסיף שבמעשה זה בעצמו של ר' ישבב הנוסח
 בבבלי בכתובות ג' ע"א שר' ישבב רצה לבזבז כל נכסיו ולא הניחו ר"ע כו'. כי אחת מן
 החקנות שתקנו באושא הי' חמבזו אל יבזבו יותר מחומש כו'. וע' ב"מ ס"ב ע"א פלוגתא ר"ע
 עם בן פטריא בענין ותי אחד עמך. וכפי הנראה לדעתי היהח כונת חקנה בעבור דעת
 האסיים וחמינים שנתפשטה אז בישראל לבזבז כל ממונם כידוע וכמו שעשה מונבו המלך
 וע' להלן בראש דברי ימי עולם ערך מונבו בזה. ובירושלמי הנוסח באופן אחר נמנו
 באושא שיחא אדם מפריש מנכסיו חומש למצות כו' וכמו בדברי ר"ג הנ"ל מהירושלמי. וע"ז
 אמרו בירושלמי בשנה הראשונה מן הקרן ומכאן ואילך חומש מהריח. וחובא בתוס' פה. וע'
 בערך מלים שהשיג על דברי התוס' פה ע"ש.

חלקו כבוד לר' יהודה שהיה בן עיר כו' ומה נראה שר' יהודה היה מאושא ע"ש.
 באושא התקינו כמה תקנות מוכה מ' ע"א ב"ק פ"ח ע"ב ושבת מ"ו ע"ב ור"ה מ"ו
 ע"א וכתובות מ"ט ע"ב ודף נ' ע"א ומו"ק י"ז ע"א , ור' יוחנן אמר על התקנה שיהא
 אדם זן את בניו קטנים שאין אנו יודעין מי היה במנין ואינם לסמוך עליהן בירושלמי
 כתובות פ"ד ה"ח וכן פסקו בבבלי שאין הלכה כמותם ואין כופין האב על זה ע"ש
 בסוף פרק אע"פ ובתוס' שם. הי' שינוי בין אושא ליבנה באמירת קידוש היום ר"ה
 ל"ב ע"א במשנה ובספרא אמור פ"א . בן נשיא היה לו המש הצרות באושא
 תוספתא עירובין פ"ה . באושא הוה עובדא בקילעא דר' אושעיא כו' ברכות כ"ב
 ע"ב ומשמע שישב שם אולם גירסת הערוך שם באישא הוי ופי' חולה ע"ש ,
 אמר רבבי"ח המשא סבי הוינן קמי דר' יאשיה דמן אושא כו' גיטין ל"ג ע"ב , מאן
 הולכי אושא ר' ישמעאל ב"ב כ"ה ע"ב , ומה שאמר ר' יוחנן שם שמעתי מהולכי
 אושא אף שלא היה בימיו של ר' ישמעאל תירץ הרישב"א בתירושו כ"י על ב"ב
 לא ששמע מפיו אלא ששמע הדבר משמו , ובירושלמי ב"ב שם הנוסח יותר מתוקן
 ש מ ע נ ו מהולכי אושא כו' . אשכחיה ר' יצחק ברי יוסף לר' אבוהו דהוה קאי
 באוכלוסא דאושא וא"ל מאן מרא דשמעתא דאושא א"ל ר' יוסי בר חנינא תנא מיניה
 ארבעין זימנין כו' (וע' ערך מלים שהאריך בזה שהכונה שהאומר הוא ר' יוסי ב"ח
 ולא ר' יהודה ב"ח ע"ש שכתב שהגהת ר"ב שם בגמ' מ"ט ע"ב בתקנה הראשונה
 שיהא אדם זן כו' אר"ל משום ר' יהודה ב"ח והגיה ר"ב ר' יוסי הוא מעונה שבכונה
 איתא ר' יהודה וכ"א בירושלמי , ע"ש באורך) כתובות נ' ע"א וע' בפסחים ע"ב
 א' הנוסח דהוה קאי באוכלוסא דאינשי (ע"ש בשאלה אהרת) . פעם אחת גזרה
 המלכות על ישראל שלא לסמוך כו' והלך ר' יהודה בן בבא וישב בין שתי עיירות
 גדולות ובין שתי תחומי שבת (בעבור שגזרו על העיר שתחרב ועל התחום שסומכין
 בו שיעקר) בין אושא לשפרעם וסמך שם חמשה זקנים כו' , סנהדרין י"ד ע"א ונתת
 להלן בראש דבריו ימי עולם ערך רומיים ומלכותם . ומשמע מזה שבין אושא לשפרעם
 כשתי תחומי שבת ויותר . בין אושא לשפרעם היתה מקוה ושל שפרעם היתה
 והושיב ר' דוסא עליה שני ת"ח לראות שיהא בה ארבעים סאה . תוספתא
 מקוואות ספ"ו .

הערה ז"ל תהיא לצפון כפר חנינא וכעת נקרא כפר ענען בערך חצי שעה הכפר פראתי
 ולמערב פראתי נוטה מעט צפונה כב' שעות וחצי הכפר אוסא . ובכפתור ופרח פ"א למערבו של
 עכברא ומירון כמו שעה כפר חנינא הוא כפר ענען ולמערבו כמו שעה שזור לא נשתנה שמו וסמוך
 לו לדרום כשתי שעות אושא וקריין לו אושא וסמוך לו שפרעם לא נשתנה שמו (ובתה"א כתב
 שקריין לו כעת מהוסף כדרך הערביים שפעמר) ולצפון אושא כשתי שעות כנול לא נשתנה שמו
 ולמערב כנול כשתי שעות עכו עכ"ל. וע' להלן בערך מירון וכפר חנינא.

אזכרות שבבעל בב"ר פצ"ח ע"פ ברכות שמים מעל זה אזכרות שבבעל
 בנבול יוסף ופי' המ"כ שהוא בנובה ההרים ע"ש .

הערה בערך מלים רוצה לפרש שהוא המקום של יהודה אַסְקַרְיָאטַעס הנזכר בספריהם ,
 יש העתיקו שם איש קריות וגם זה אינו נכון . ולדעתי שם הכונה שהיה עושה תורני הספינות (כי
 כל תלמידיו היו עוסקים בסביבות ים כנרת בצידת דגים וכדומה) הנקראים כארמית אַסְקַרְיָא (כ"ב
 ר"ס הספינה) וזהו אַסְקַרְיָאטַעס עושה אַסְקַרְיָא ובתה"א כ' על אזכרות שבבעל ה"ל למערבית דרומית
 כפר סאליים בינו ובין הכפר אבולניטא ששם ציון יוסף הצדיק נמצא כפר אַסְכָּאר ומעין יוצא משם
 נקרא עין אַסְכָּאר ושם בקעה מבורכת הפתוחה לצד מזרח עד הירדן והוא בקעת עין סוכר , והוא שאמר
 ג"כ בע"ז (ע' להלן ערך בירת סרקיא) ושל עין כושיית מפני כפר שלים , ואזכרות שבבעל היינו מחז
 מעין אַסְכָּאר הני"ל שמשקה שדות הבעל של בני יוסף .

אחא רב אחי בר אדא דמן אחא קידושין כ"ב ע"ב , רב אחרבו דמן אחא
 שבת ר"פ מ"ו לפי הנוסח האחר בגליון הש"ס שם והרש"ל בשם תוס' שאנ"ץ ע"ש .
אמרבוליים ר' שמעון בן לקיש הורה שם שאלה בדיון מנורה קטנה בשבת
 ירושלמי שבת פ"ג ה"ו . וגירסת המעריך בערוך היא אטרובוליים , ובשבת מ"ה ע"ב
 בבבלי הנוסח בשאלה הזאת שהורה ריש לקיש בצידן כו' , ובתרגום ירושלמי (בראשית

י"ח) ואת החוי טריפולאי, אבל בב"ר פל"ז תרגם ואת החוי זה חלדון וע"י להלן בערבו.

הערה המעריך פ"י אטריבוקים היא טריפוליס שנקרא בערבית טראבלוס אך שאם (שחעריים אין להם פ' וכותבים ב' במקום פ' גם בומף מתחלף ע' כללי החילוף) ותתח"א כ' שהיא רחוקה מהים ערך חצי שעה במערבית, צפונית הר לבנון ונחל עובר בתוך העיר ושמו בערבית אבואליא, העיר הזאת נכנתה מחברת שלשת הערים צור צידון וארדו וזה טריפאלים כלשון יון שלשת הערים ותמצא אותה במפת א"י. ויש ג"כ טריפאלים באפריקא, אולם פה בירושלמי נראה שכיון לזו שאצל צידון דהא בכבלי מספר שהורה בצידון כג"ל שהם סמוכים זה לזה, והשערת בעל ערך מלים היא שיכול להיות אחר כי נהרבה צידון קראו את טריפוליס בשם צידון ע"ש.

איבלין בעירובין י"א ע"ב מעשה בר' אליעזר שהלך אצל ר' יוסי בן פרידה תלמידו לאיבלין ויש גורסין אוכלין וכ"ה שם בתוספתא פ"א, ובחולין נ"ה ע"ב וקכ"ב ע"ב אליעזר בן יהודה איש אוכלים ופרש"י שם כפר. ובתוספתא מסכת קרבנות פ"ב הנוסח איש אוכלים ובתוספתא סוף נדה איש אוכלין (וע"ל בערך אוכל).

הערה ראונמיללער כרך ב' ח"ב צד שע"ג כתב כמו ארבע שעות מיפו כפר קטן על הר עם מעט בתים הנקרא איבעלין ע"ש, ובנסיעת ראבינאוהן צד 691 נמצא ספק על מקום אוכלין אם הוא יבנה או סמוך ליבנה. ובמסעות ר' בנימין ומשם מיפו ג' פרסאות לאוכלין הוא יבנה כו'. אולם לפי החלמוד שלנו נראה כי יבנה בפ"ע ואיבלין בפ"ע ומ"ש בערך מלים פה כי ישיבת הנשיאים ובית מדרשם היה ביבנה של לילי (יבנאל) ולא יבנה שעל שפת הים ביהודה, ולכן כנו ליבנה הדרומית בשם איבלין כו' דבריו צריכים ראיה והבטיח שבדרך יבנה יבאר הראיות ולא יצאו דבריו לאור וע"כ אין לסמוך עליהם. ואנכי הרוואה במפת א"י להחכם הוינריך קיפערט שיש שני יאמניא האחד במערב לוד וסמוך ליפו בערך ד' שעות הנקרא ג"כ אצל הרומיים מארישימא, והשני להלן בערך שעה לדרומו יאמניא והוא נקרא ג"כ יבנה ע"ש, ומה בא הספק הנ"ל כי יאמניא הראשון הקרוב ליפו יוהר הוא איבלין הנ"ל והכן. ויש עוד אוכלין במחוז עכו (ע' ראבינאוהן 585) אולם הנמרא שלנו שמספרת שר' אליעזר הלך אצל תלמידו לאיבלין חכונה על איבלין הנ"ל שהוא למערבית דרומית ללוד שר' אליעזר ישב בלוד כידוע. וגם נראה מזה שהנוסח אוכלין ביוד אחר האלף ובבית הוא הנוסח הנכון.

אידי'ת שם מקום שהיו שם עדים על קידושי אשה לפרש"י. והתוס' פ"י שיצא הקול שיש שם עדים ע"ש גם גירסת התוס' באידי'ת ופ"י שהוא צד מערב והיינו שיש עדים בא"י כי בנו בבל קראו לא"י מערבא כידוע.

הערה השערת גייבויער שהיא עיר עדעסא במעסאפאטאמיס(לג"ר ש"י) היא רחוקה, ואולי היא העיר יוד (כי דשלת מחלף) בירושלמי מ"ק פ"ג ע"ל בערבו.

אייה דקירא (או האי דקרא) בב"ב כ"ד ע"א על חבית וין שצפה בנהר אמר שמואל שמא מהאי דקרא אתא, ופרש"י עיר על נהר פרת למעלה בפרת ואין ישראל מצויים שם. ובברכות נ"ט ע"ב מאמר רב יוסף שנהר פרת מן אייה דקירא ולמעלה לא נשתנה ע"י בני אדם ע' בערך פרת. ובקידושין ע"ב א' הנוסח ג"כ אייה דקירא שהיא למעלה ממעברתא דגיומא ופרש"י שם שהיא מן הפסולין ביחוס ע"ש. והערוך גורם בקידושין שצ"ל האי דקרא ונהפוך הוא שצ"ל בב"ב ג"כ אייה דקירא.

הערה הערך מלים הרבה דברים פה והכלית הוכחה היא כי אייה דקירא היא העיר הנקראת כעת היית וכמו שקראה גם אבולפידא, והעדאדאט קראה אים, וכן שם הנהר שם, גם נקראת אייה אצלם, אך בערבית נשתנה השם ע"י האותיות שבערבית כאשר חבוא הח"א עם שתי נקודות בראשה תתחסף לתוי, וסביבות העיר הזאת מעייני אספאלט ונפש היא כלשון עברי חמר ובארמית קירא (כי כל דבר המושך הלהב ודולק נק' קירא) כמו שהיגמו על בארות חמר בארין דקירא (ע"ל בערך סודם בזה) וע"כ קראה בשם אייה דקירא ותכונתה לצפון בבל בדרך בגדד על נהר פרת. וחבל שנעלם ממנו דבריו בישאף בערך אידיקרא עיר על נהר פרת אצל בטלמקאום בגבול מדבר ערב, וכעת היט שמה ונק' ג"כ דיאקירא, ואם דאזו היה שמה כהשערתי (כי אייה עם

דקרא בספרי הרומיים היא עיר אחת), וכפי הנראה נפל טעות גם בספרי העמים כמו אצלנו בכ"ב מן דקרא בחירק קעשות דקרא בפחה. ולדעתי מה שנמצא בעזרא חי ונבוא אל הנחר אחוא, ואמר שם על הנחר חבא אל אחוא שם העיר ניב אחוא, הוא הנחר אים או איהי(כי אותיות אחוי מתחלפות) חבא אל העיר איהי הניל, והדרך מבבל לירושלים הוא על דרך הנחר הזה ע' במפת מלכות רומי. ומ"ש באיך שהכונה לעיר אורא במדינת פרס, אינו נכון כי איננה על דרך העולה מבבל לירושלים.

איטליה בב"ר פס"ז ע"פ ומשמני הארץ יהיה מושבך זו איטליה של יון (לפנינו ליתא המלות של יון אך פרש"י בחומש נמצאים הנה וכן בתשבי לר"א בחור) כי הרומיים בני איטליה הם בני עשו לדעת רז"ל והיוספיין, ופי' בתשבי בשם קארדינאל אחד וכן בערך מלים שהכונה על איטליה הרומית שהיתה נקראת בפי הקדמונים ארץ יון הגדולה ושם מהו קאלאבריא שהוא מחוז שמן מאד. וכן בקעת קאמפנייא מפורסמת בחבואה וכן טארענט עם

דבש שלה ע"ש. יון האיטלקי הוא ייוטוב ומעולה רש"י בפי"המשה סנהדרין ע"א. ורביעית יון ממנו משכר האדם עירובין ס"ד ע"ב וי"ר פל"ז. במשנה קידושין ב"ע"א ועדיות פ"ד מ"ז נמצא איסר האיטלקי ופי' התום בשם ר"ת ע"ש אטליה של יון ואין לתמוה על הקוף כראשכתן בעזרא ד' שושנכיא ע"ש שושן עכ"ל ובבכורות ל"ז ע"ב ובמשנה כלים פ"ז מ"ב נמצא פונדיון האיטלקי ואמרו שהוא שוה לסלע נירונית (של נירון קיסר) וישנו כמלא נקב של עול פרש"י שתוקעין בו יתד לקשור רצועת העול. ואמרו על משקל המטבעות באטליה של יון שהי' כמו בימי משה בדברו הר"ש והרע"ב בפי' המשנה שביעית פ"א מ"ב וכן אמרו במשנה כלים פ"ז מ"א מפורש על מדות הלח והיבש. שאטלקי זה מדברית ע"ש. בשבת נ"ו ע"ב נמצא והוה אטליאה של יון וע"ש ברש"י שפי' שהוא שם העיר כדאמרי' במס' מגילה והיא ממדינת יון וכשנטלה רומי מלכות יונים לכדוה ונהפך להם עכ"ל והמאמר הזה במגילה ו' ע"ב לא נמצא בש"ס שלפנינו רק בש"ס דפוס ווינעצא. ולהלן בערך רומי אביא דבריהם והביאור ע"ז ע"ש. **אירלן** ע"ל בערך גבת מן הירושלמי. **אירל** ע"ל בערך ירושלים.

אימה אינה עיירות מובלעות בתחום א"י ואינם מא"י (לענין לסייע את העכו"ם בשביעית כו') ירושלמי ערלה ספ"ג ובתוספתא כלאים ספ"ב הנוסח בזה אימה ובית ענה. (במפת א"י נמצא במזרח הר חרמון לצפונית מזרחית כאינאם עיר בשם אינא ע"ש).

אימונים (או **אימונים**) יוחנא אחוזי בולמוס והלך לו לאימונים וי"ג לאימונים וישב לו למורתה של תאנה (ובמ"כ גרם מומנה) ונתרפא ישנא' ויתנו לו פלח דבילה וגו' וקהלת רבה ע"פ טובה חכמה עם נחלה. וביומא פ"ג ע"ב נמצא א"ר יוחנן פעם אחת אחוזי בולמוס ורצתי למורתה של תאנה וקיימתי בעצמי והחכמה תחיה את בעליה ודעת בעל ערך מילים שט"ם נפל בקה"ר וצ"ל לאמאום מקום סמוך לטבריה שהוא מקום תאנים כמו עין תאנה (ע' בערכו) ועי"ל בערך אמאום. **איסתוניא** ע"ל בערך אסתוניא

אירופא בירושלמי שקלים פ"ו ה"ב ע"פ ולא ירפאו למלח נתנו פי' מקום הוא ושמו ולאירופא צ"ל ושמו אירופא. וכונתו היתה לפרש הכתוב שבצאתיו ונבאו למלח נתנו בעבור ארץ איירופא שיקחו פה מלח לצורך חלק איירופא כי מלח כזה מלח סדומית לא שכיה באירופא.

אכסלגיא בחגיגה כ"ז ע"ב (ובבחים צ"ד א' ומנחות צ"ז ע"א) נמצא כלי אכסלגים הבאים ממדינת הים ורש"י פי' אכסלגום כלי עץ ובזבחים פי' עור שלוק וקשה והערך כ' בלשון יוני מין עץ. והתוס' כתבו בחגיגה ובמנחות שהוא שם עיר והכלים משם המה חשובים כו' ע"ש.

אכרמניא ספינה הבאה משם יש לה שם"ה חבלים כמנין ימות החמה מדרש תהלים י"ט. ובילקוט תהלים שם הנוסח בריטאניה.

הערה בערך מלים חושב להגיה אכרמניא והכונה כמחו אקארנאניא בארץ יון והים לדרומו ומעורו למורתו נבדל מן עשוטיא ע"י נחר אכעקום. ובאמת אין צורך להגיה כי אותיות מ"ז מתחלפות וכמו שקראו לברמניה גרמניא וע' ככלי החילוף בחקדמה.

אלוש ע' בערך הלוצה ענת להלן ובערך ירושלים.

אלכסנדריוא נא אמון שבמקרא היא אלכסנדריוא רבתי ב"ד פ"א וכן תרגם
 יב"ע (נחום ג' ח') וכן בפסיקתא רבתי ר"פ ל"ג ובתלמוד בבלי נק' על הרוב אלכסנדריוא
 של מצרים והכתוב שם בנחום התישבי מנא אמון היושבה ביאורים מים סביב לה
 אשר חיל ימים מים חומתה מורה כן שהיתה תכונת נא אמון במצרים התחתונה מקום
 יאורים רבים וסמוך לים התיכון. (וכן אלכסנדריוא במקום המסובב מיאור פאריאטוס ולשון
 ים התיכון הנכנס כארץ מצרים ואולי היא העיר אן הנזכרת בראשית מ"א מ"א כהן
 אן בהסך האותיות ועל אן כתבו כל המבארים שהוא במצרים התחתונה על הים וע' בערך טונס
 ומה שתרנמו השבעים על נא אמון דיאספאלים שנקראת כן עיר שהעבדן אין ראייה כי היא נקראת
 דיאספאלים מאנא (הנדרכה) ויש דיאספאלים קטנה בחלק הדעלתא כמבואר בספריהם ורבים
 אותרים כי נא אמון הוא העיר שהעבדן במצרים העליונה שהי' שם היכל לאליל אמון. והיא רחוקה
 מן הים אף מן הים סוף ומה שאמרו שעל אלכסנדריוא איא לפרש נא אמון שבמקרא כי מיסוד
 אלכסנדריוא הוא אלכסנדר המקדוני שהיא אחר חתימת המקרא ותנביאים אינא קושיא שיסוד
 לחיות שהיתה שם עיר חריבה בימי אלכסנדרוס שנהרבה כנבואת הנביאים עליה והוא בנאה מחדש).
 אלכסנדריוא נקראת ע"ש אלכסנדרוס שבנה אותה ב"ד פכ"ג. בין החמש ערים שנבא
 ישעיה' עליהם ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשבעות
 לה' צבאות וגו' חשבו בפסיקתא רבתי ובפסיקתא דרב כהנא פ' ויהי בחצי הלילה נם
 עיר נא אלכסנדריוא ע"ש ובפ' התכס ר"ש באבער באורך. מאלכסנדריוא היו מביאין
 חמין לא"י שכן אמר ר' יהושע בן פרחיא בתוספתא מששירין פ"ג והובא בר"ש על
 משניות רפ"ו שם חמין הבאות מאלכסנדריוא טמאות מפני אנטיא שלהן וכי' ופי'
 בשבילי עולם וכן בערך מלים (שלא כפי' הר"ש שם) אנטיא הוא נגלגל של דלי
 אשר על ידו השקו המצרים את השדות ממימי נילוס במקום שלא יבא בשפע רב וכן
 עושין עד היום (וע"י השתפכות המים בכוננת אדם נעשו החמים מוכשרין לקבל
 טומאה) ור"י בן פרחיא ראה זאת באלכסנדריוא בהיותו שמה לפי המסופר בסוטה
 מ"ז ע"ב שברח מפני חמת המציק ינאי המלך לאלכסנדריוא כו': התמרים באלכסנדריוא
 דקים משל א"י ירושלמי דמאי פ"ב ה"א. אנשי אלכסנדריוא אין להם שאר שמן אלא
 שמן צנונות שבת כ"ו ע"א ותוספתא שבת פ"ב. יש קומא אלכסנדרית ופרש"י מין
 שרף של אילנות (נומאא) שבת ק"י ע"א. ויש נתר אלכסנדרית שם צ' ע"א וע'
 בראש תולדות הארץ בערך נתר פירושו. בקיה מין ירק ובאלכסנדריוא הוא מקום
 גדולו ירושלמי תלה פ"ב ה"ד וע"ש בערכו פירושו. אמר תודוס הרופא אין פרה
 ותורה יוצאת מאלכסנדריוא של מצרים אא"כ חותכין האם שלה (בית הריון ונק'
 שלפוחית ובלע"ז מטריצ"א רש"י) כדי שלא תלד ופרש"י לפי שטובות הנה ואין רוצין
 שיהו מצויין במקומות אחרים סנהדרין ל"ג ע"א. וברך צ"ג ע"א אמרו כי חזירים
 קטנים הי' מביאין משם בנגבה בלא ידיעתן ודניאל הלך להביא חזירים מאלכסנדריוא
 בזמן שהשליכו את חנניה מישאל ועוריה אל כבשן האש לדעת ר' יוחנן שם ע"ש.
 בשה"ש רבה ע"פ שני שדיך ר' לוי אימר שתי משפחות של כהנים היו באלכסנדריוא
 אחת מקרית ואחת מרתחת מעשה ששלחו הרופאים והביאו מהן ועשו אותן תריאקא
 ובהן היו מרפאין וע' במ"כ פי' דחוק מאד. ולי נראה כפשוטו שעשו סמים כאלה
 שהן מקררין או מרתיחין ובהרכבם עושין מהן השריאקא שצריכה להיות ממוזג בשוה
 והעץ יוקף גרם משפחות של הכינים פי' נחשים שמהן עושין שריאקא. במס' כלים
 פט"ו מ"א ובספרא שמיני בור ספינה אלכסנדרית מחזיק מ' סאה בלח כו' ופי' הרע"ב
 שהולכין בה מא"י לאלכסנדריוא ולדעתו הכונה שנעשית בעיר אלכסנדריוא וכמו שפי'
 האברבנאל על אגרות תרשיש. והספינה היתה גדולה ובעבור שמי הים מלוחין עשו
 בה בור של עין וימלאו אותו מים מתוקין ע"ש. באלכסנדריוא עשו כוסות וארוכין
 וקצרין היו רש"י בפ"י הנמרא במס' מנחות כ"ה ע"ב על מאמרם כמין כוסות
 אלכסנדריים. באלכסנדריוא היו מאחין הקרעים של המלבושים היטב עד שהיו
 כשלמים ונקרא איחוי אלכסנדרית מו"ק כ"ו ע"ב. באלכסנדריוא הי' אומנים גדולים
 לכל דבר ואע"כ לא יכלו לתקן הצלצל והמכתשת שנפגמו במקדש ערכין י' ע"ב
 וכן לא יכלו לעשות כבית אבטינס ובית גרמוע' בערכם בראש דבריו ימי עולם להלן
 וכן לא יכלו לתקן כמה שלמה שנשבר כשבא ליד אחשוורוש כשבא תרגום שני לאסתר

פ"א פסוק ב'. באלכסנדריא היו יכולין לרפאות סריסי חמה יבמות פ' ע"א, ועירי קנה
 באלכסנדריא חמור והולכו למים ונעשה דף כי היה באחזית עינים וכשוף (ע' בערך
 מצרים) ואמרו לו כי כל הקונה פה דבר בודק במים סנהדרין ס"ו ע"ב. בירושלמי
 פסחים פ"ג ה"א על המשנה וקולן של סופרים באלכסנדריא עבדון אמבטיות של בצק
 זיש נריסין אמביות של בצק וע"ש; במפרשים פירושים ואינו ברור. ועי' מנחות פ"ב
 ע"א כמלא אטבא דספרי וברשי" שם. עשרה חלקים זנות ירדו לעולם תשעה נטלה
 אלכסנדריא וא' כל העולם כולו אסתר רבה פ"א ובגמ' דילן קידושין מ"ט ע"ב אמרו
 זה על ערביא ע' בערכו. וכן ספרו גם בתלמוד ב"מ ק"ד ע"א אנשי אלכסנדריא היו
 מקרשין את נשותיהן ובשעת כניסתן לחופה באים אחרים והוטפים אותן מהן ובקשו
 חכמים לעשות בניהן ממזרים אמר להן הלל הזקן הביא לי כתובת אמכם הביאו לו
 כתובות אמן ומצא שכתוב בהן לשתכנסי לחופה הוי לי לאינתי (בירוש' הנוסח
 לכתכנסי לביתי) ולא עשו בניהן ממזרים וכיה בירושלמי יבמות פט"ו ה"ג ע"ש.
 רשב"ג אמר באלכסנדריא בראשונה היו ב"ד קבועים (ולא בימיו) כתובות כ"ה ע"א
 זיובט דבריו עפ"י המסופר בסוכה נ"א ע"ב ר' יהודה אומר מי שלא ראה דיופלוסטין
 (בתוספתא סוכה פ"ד הנוסח דפלסכיון ורש"י פי' דיופלוסטין לשון יונית דיו שנים פלו
 לשון שרים כמו מטפולין וכמו דיופלי מרומי בתענית י"ח סטון לשון סטיו שני סטון
 סטו כפול לישבת שרים של אלכסנדריא שהלכו לשם יתנן בן קרח ושרי החיילים
 לאחר חורבן בית ראשון בימי ירמ' ונתיישבו שם ואעפ"י שעלה לשם נבוכדנצר
 והחריב את מצרים ונהרגו מישראל שהלכו לשם כמו שנתנבא עליהם ירמ'
 בס' מ"ב עלו בניהם שם לגדולה ועושר עד שהחריבם אלכסנדרוס (עכ"ל)
 של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל, אמרו כמין בסילקי גדולה
 היתה (פלטירוס נבוהים נק' בסילקאות רש"י) סטו לפנים מסטו (בפסחים י"ג ע"ב
 פרש"י סטיו לפנים מסטיו דהתם האצטבא סביב סביב מקפת ובתוך אותו היקף עוד
 אחר ע"ש שכן היה בהר הבית בירושלים, ובאלכסנדריא כפי הנראה עשו בתמונתו)
 פעמים שהיה בה כפלים כיוצאי מצרים והיו בה ע"א קתדראות של זהב (בירושלמי
 סוכה פ"ה הנוסח שבעים קתדראות) כנגד ע"א של סנהדרי גדולה (שעשו להם סנהדרין
 רש"י) וכל אחת ואחת אינה פחותה מעשרים ואחד רבוא כ כר'י זהב (מלת רבוא
 פה ט"ס כו בירושלמי איתא כ"ה כ כר'י זהב ובערך מלים העתיק כ"ה רבוא
 די נרי זהב וצ"ע) ובימה של עץ באמצעיתה (כעין אלמימבר"א שלנו רש"י) וזון
 הכנסת (שמש הצבור רש"י) עומד עליה והסודרין בידי וכוין שהגיע לענות אמן (שהיה
 שליח שלפני התיבה נומר ברכתו והן לא היו יכולין כולן לשמוע קולו רש"י) הלה
 מניף בסודר וכל העם עונים אמן, ולא היו יושבין מעורבין אלא זהבים (צורפי זהב)
 בפני עצמן וכספין (צורפי כסף) בפ"ע ונפחין (חרשי ברזל) בפ"ע וטרסוים (חרשי
 נחשת) בפ"ע וגרדיים (אורגין) בפ"ע וכשעני נכנס לשם היה מכיר בעלי אומנותו
 ונפנה לשם (ונשכר להם למלאכתם רש"י) ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו אמר
 אביו וכולהו קטלינהו אלכסנדרוס מוקדון כו' ע"כ בגמרא, ובספר מאור עינים לאדומי
 פ"יב התפלא ע"י הלא אלכסנדר בנה אלכסנדריא ויתן תרות גדול ליהודים ומחמשה
 חלקי העיר נתן ליהודים שני חלקים לשבת בהן (ע' ערך מלים) גם הגדולה הנ"ל היתה
 בימי בית השני (ועל כן ספרו במוטה מ"ו ע"ב כשכתבה ירושלים לאלכסנדריא להחזיר
 את ר' יהושע בן פרחיה (או יהודה בן טבאי לנוסח הירושלמי חגיגה פ"ב) שהיה שם
 כתבה מני ירושלים עיר הקדש לך אלכסנדריא אחותי, ואף לנוסח הירושלמי שם
 שכתבה מירושלים הגדולה לאלכסנדריא הקטנה עכ"ל נראה כי היתה לה אחיה
 השתוות עם ירושלים) אחר אלכסנדרוס, ולפי דברי הש"ס במנחות ק"ט ע"ב היה
 שם בית חנוני שבנה שם מובת, או כי מלכים בימי תרות גדול ליהודים ומחמשה
 בראש דברי ימי עולם ערך חנוני בזה בשם בעל ערך מלים), ועל כן כתב האברבנאל
 בהקדמתו לספר מלכים שמלת מקדון ניספה במעות המדפיסים, והכונה על אלכסנדרוס
 טיבערוס שר צבא של גירון קיסר שעשה הרג רב ביהודי אלכסנדריא כמסופר
 ביוסיפון לרומיים במלחמת היהודים ס"ב פ"ח (ואולי היה כתוב בגמרא אלכסנדרוס

גניזון והמדיפסים מחסרון ההבנה כתבו מוקדון), והגרא מוילנא הגיה בגמרא פה מרכינם המסופר באיכה רבה פ"א ופ"ד שעשה הרג רב יהודה אלכסנדראי וכן בירושלמי מוכה פ"ה הנוסח טרוניניום הרשע, (וכן המסופר פה בתלמוד שבא בספינה בחמשה ימים ויהי לו סימן ששליו נאמר הכתוב ישא ה' עליך גוי מרחוק וגוי מסופר שם מטרוניניום והועתק מאתנו בראש דברי ימי עולם בערך אלכסנדרוס ע"ש ועל אלכסנדר טיבעריוס א"א לפרשו שהוא היה פקיד באלכסנדריא מטעם נירון קיסר כו') ובתלמוד גיטין נ"ז ע"ב אדריאנוס קיסר הרג באלכסנדריא של מצרים כפלים כיוצאי מצרים, והגיהו שם שצ"ל אלכסנדר טיבעריוס הנ"ל או טרוניניום וכן באלהו רבא פ"ל בשם ר"א הגדול שבא אדריאנוס קיסר ותפש אלכסנדריא של מצרים שהיו בה עשרים ומאה רבוא של בני אדם וכו' ואח"כ העמיד עליהם נ' אלף אחויו הרב והרגם עד שלא נשתייר מהם אפי' אחד וכו' צריך ג"כ להגיה כי אדריאנוס לא הרג באלכסנדריא אך בביתר וע' להלן בערך ביתר, ובראש דברי ימי עולם ערך אלכסנדרוס וערך מרכינם ע"ש באורך. ר' אלעזר בר' יוסי היה באלכסנדריא ומצא שם זקן אחד ואמר לו הוקן בא ואראך מה עשו אבותי לאבותיך מהם טבעו בים מהם מעכו בבנין כו' סנהדרין ק"א ע"א. אנשי אלכסנדריא הביאו חלותיהן מאלכסנדריא ולא קבלו מהן במשנה חלה פ"ב. י"ב דברים שאלו אנשי אלכסנדריא את ר' יהושע בן חנניה ג' דברי חכמה (פרש"י הלכה) ג' דברי אגדה ג' דברי בורות (פרש"י שמות) ג' דברי דרך ארץ והובאו שמה בגמרא גדה ס"ט ע"ב ודף ע' ובמשנה ננעים בסופה. ר' אבוהו הלך לאלכסנדריא והצריכם לולב בשבת ירושלמי עירובין ספ"ג, ר' תנחום בר פפא שלח מאלכסנדריא לשאל ב' שאלות מר' יוסי (הוא ר' אמי) כו' ירושלמי ספ"ג דקידושין, ור' אמי כו' ג"כ לאנשי אלכסנדריא אע"פ שכתבו לכם סדרי מועדות (פי' יום הקביעות, ל"א סדר התפלות פ"מ) אל תשנו מנהג אבותיכם כו' ירושלמי ספ"ג דעירובין. ובירושלמי תנינה פ"ג ה"א שר' יוחנן הסנדלר אמר לר"מ שמשתי את ר"ע עומדות מה שלא שימשתי ושיבות ואמרו ע"ז ר"י הסנדלר אלכסנדראי לאמתו הוא ועמדו משם בנשיקה כו' ע"ש ונדחקו שם המפרשים, ובערך מלים פי' שהאלכסנדרים היו אהבים לדבר נבזה (ע' מאור עינים פ"ח) וע"כ אמרו אלכסנדראי לאמתו הוא שדבר נבוהות נגד ר"מ ואעפ"כ עמדו משם בנשיקה ומחלו זה לזה. וע' יומא ס"ו ע"ב יש אומרים שהאלכסנדרים היו תולשין בשערו של המוליד השעיר המשתלה כו' והועתק בערך בבל ע"ש. ר' זכאי דאלכסנדריא ירושלמי כתובות פ"ד ה"ו.

אלם ע' למעלה בערך אולם, ובידיעות כלליות ב' : אלנסתון ע' בערך יון להלן :

אמאום (או עמאום) ר"ג ור' יהושע הלכו ליקח בהמה למשתה בנו של ר"ג לאוטליו (פרש"י שוק) של אמאום. ושאל אותם שם ר"ע שאלות בהלכה והגדה ספרא ויקרא פ"ד חולין צ"א ע"ב וכריתות ט"ו ע"א ומכות י"ד ע"א) שם א' עמאום וצ"ל עמאום) ובערכין י' ע"א במשנה וכן בתוספתא ספ"א על מ"ש ר"מ שעבדי כהנים היו מכים בחלל אומר ר' יוסי משפחת בית הפגרים ובית צפרייא מעמאום (כ"ה בדפוס וויען שם ובתוספתא מימאום) היו משיאין לכהונה (שישראל מיוחסין היו רש"י וע' בערך מלים בזה פי' אחר) והם עמדו על הדוכן והיו מכין בתלילים ע"ש וכ"ה בסוכה נ"א ע"א. ר' אחא הלך למאום נראה שצ"ל לאמאום ירושלמי ע"ז פ"ה ה"ד. ובקה"ר פ"ז אמאום מקום מים יפים ונה יפה ושם דר ר' אלעזר בן ערך ונמשך בתענוגים ושכה תלמידו ושאר תלמידי ריב"ז הלכו אחר מותו ליבנה כו' ע"ש, וע' מזה עוד בערך דיומסת להלן, ובירושלמי שביעית פ"ט ה"ב על המשנה שם מבית חורון ועד הים מדינה אחת (לענין ביעור) אמר ר' יוחנן מבית חורון ועד אמאום הר מאמאום ועד לוד שפלה מלוד ועד הים עמק ע"ש.

הערה זה הכלל העיר אשר היתה שמה חמה או חמת או חמטא בעבור שחיה בה מרחק חם, אם ממעינות חמין או ממים שאחמו ע"י האש, קראו היונים, עמאום או אמאום וחומסין אותיות אום בקצת חמלה כדרכם כמיש בערך מלים, ולפיז דעת המכאיים שצ"ל בתלמוד

בכל מקום אמאום או עמאום בסמך בסוף. וקשה הדבר לאמר שבבבלי וירושלמי ותוספתות ומדרשים בכל מקום הטעות הזוה, ע"כ דעתי שאין להגיה בכל מקום, כי בלשון ערבי נקרא מרחץ חם בשם האמאום, וכן הרומיים בכמה שמות מקומות יוסיפו בקצה המלות אותיות אום כידוע, וכן חכמי המשנה בקראם כמו הערביאים קראו אמאום במים בסוף, אך כאשר אמרו וקראו עמאום בעין בתחלתה כקריאת היונים אז אמרו עמאום בסמך בסוף, וזוה באו הנוסחאות השונות בתלמוד ומדרשים בשם ערים כאלה. ועי' במפת א"י ותמצא לדרום לוד וצפונית מערבית לירושלים עיר עמאום אשר קראו היונים גם ניקאפאלים לרגל החר מעלת אדומים (דרומית מערבית לבית חורון) כמ"ש בא"ק ושם היה ג"כ באר מים המרפאים והקיסר ויליונוס סתם אותו כמ"ש בישאף ועל עיר עמאום או אמאום הוזאת אמר ר' יוחנן הנ"ל מבית חורון ועד אמאום (ממורה למערב באלכסנד) הר ומאמאום ועד לוד (מדרום לצפון) שפלה כו', וכפי הנראה גם אמאום של ר"ג ור' יהושע עם האטליו והשוק של בהמות היא עמאום הוזאת שחיתה עיר גדולה כמו שנמצא ביוסיפון לרומיים ובדברי הרבאנימוס אשר בימיו היתה עוד על תלה. אולם אמאום של ערכין וכן של ר"א בן ערך הוא עמאום אחר סמוך לטבריא, ויתבאר להלן בערך דיומסת באורך ע"ש.

אמנה עי' להלן ערך הר אמנה ובערך א"י טורי אמנן.
אנטוורים תלמיד ר' סימאי יתלמיד ריב"ל הלכו לשם ואירע שם שאלה כו' ירושלמי שבת פ"א ה"ב. ובביצה פ"ג ה"ב הנוסח בזה אנטרום, ובגיטין פ"ד ה"ו לענין עבר שברח מא"י לחו"ל משמע לפי קרבן העדה שם שהוא שם מקום בחו"ל וכן אך יש פ"י שם אנטרום באופן אחר ע"ש. ונמצא ר' יודן אנתוריא בירושלמי ברכות פ"ד ה"ג, ובה"א שם הנוסח ר' יודן אנתוריא (ובהוריות פ"ג ה"ג וספ"ה ר' יודן ענתוריא ט"ס). ועי' להלן בערך ארוד שיש מקום סמוך לטריפאלים בשם אנטורודוס, וזוה קצרו השם כדרכם (עמ"ש שם) לשם אנטוורים, וזוה בא אנתוריא וכן אנתוריא ע"ש.

אנטוכיא אנטוכיא ע"ש אנטוכוס בר פכ"ג, ובמדרש תהלים ט' אנטוכוס בנה אנטוכיא וכן בסדר עולם זוטא, התרגומים יונתן וירושלמי ע"פ ואת החמתי (בראשית י' י"ח) וכן במדבר י"ג כ"א ע"פ לבא חמת תרגומו אנטוכיא וכן הירושלמי במ' במדבר ל"ד ח' (אך היונתן שם תרגום טבריא ע"ד הדרוש כמ"ש המבארים) וכן בתרגום רב יוסף דה"א י"ח ט' תעו מלך חמת מלכא דאנטוכיא, אך בב"ר ע"פ ואת החמתי פיפינא. ובתלמוד בבלי סנהדרין צ"ו ע"ב אמרו ע"פ עמד לפני מלך בבל בירושלים והקשו ומי הוי נבוכדנצר בא"י הלא כתיב ויעלו אותו אל מלך בבל רבלתה וא"ר אבהו זה אנטוכיא (פרש"י ואנטוכיא לאו מא"י היא כדאמרי' בניטין מ"ד ע"ב לענין מכירת עבד לאנטוכיא). ובמדרש רבה ויקרא פ"ה חמת רבה היא חמת של אנטוכיא. ובתרגום שני אסתר א' ע"פ בימים ההם שישב באנטוכיא רבלתה ע"ש. התרגום יונתן ע"פ משפם הרבלה (במדבר ל"ד) תרגם מן אפמייא לדפני, וחושבים המבארים (וכן בערך מלים) שהי' כוונתו על דפני של אנטוכיא הנזכר בירושלמי שקלים פ"ו ה"ב ובב"ר בכמה מקומות וז"ל כשעלה נבוכדנצר לא"י בא וישב בדפני של אנטוכיא ותצא סנהדרי גדולה לקראתו ויאמר להם שימסרו לו את יהויכין כו' ונבוכדנצר היה ברבלה בארץ חמת כנ"ל במקרא, וכבר דחיתי דבריהם בערך דפני, וכי נבוכדנצר היה ברבלה בימי צדקיהו ולא בימי יהויכין, ורבלה בארץ חמת אינה דפני של אנטוכיא ע"ש. אנטוכיא היתה עיר גדולה למאוד עירובין ס"א ע"ב. בשמים של אנטוכיא היה עיקר סחורתן של אנשיה ואשה נובה כתובתה מהן נמרא ורש"י כתובות ס"ז ע"א. בדמאי פ"ב ה"א תנא האורזי שבחולת אנטוכיא מותר במקומו ר"א בר' יוסי התיך עד ברוין עי' פ"מ שהוא בירי והוא טעות) שאינן מביאין מא"י כו' ומשמע שאינו האורז הנזכר מקודם שם אורז בחולתא שהלה ניכר במראיתו שסומק הוא ע"ש. ר' יהושע זר' עקיבא הלכו לחולת אנטוכיא בעסק מגבת צדקה לחכמים והיה שם אבא יודן בעל צדקה גדול (עי' בערכו) וי"ד פ"ה וירושלמי הוריות פ"ג ה"ו. ר' יצחק נפחא ישב באנטוכיא כן משמע בעירובין כ"ב ע"ב שאמר שם ר' אחא שר הבירה מעשה ובא לפני ר' יצחק נפחא לאנטוכיא כו' וכ"ה בכתובות פ"ח ע"א ושם ליתא מלת נפחא. ר' אחא שר הבירה ור' תנחום בריה דר' חייא איש כפר עכו פדו השבויות שבא

מארמון לטבריא, וגירסת רש"י שם שצ"ל מארמון לאנטוכיא וכ"ה נוסחת כ"י באור צר הספרים של אפפנהיים, יבמות מ"ה ע"א. ובכפ"פ פ"א הנוסח מארמא' לאנטוכיא וע' להלן בערך ארמניא. ר' אפס דרש באנטוכיא ב"ר פ"י. באנטוכיא שאלו לר' תנחומא הכתוב והייתם כאלהים יודעי טוב ורע מהו לשון רבים ב"ר פ"י. ר' שמלאי הורה באנטוכיא בדין ממזר ירושלמי קדושין פ"ג הי"ג. וע' להלן בראש דברי ימי עולם בערך יוחנן כהן גדול מסוטה ל"ג ע"א.

הערה אנטוכיא היתה זמן רב ראש ממלכת סוריא מימי סיליוקוס המולך אחר אלכסנדרוס מוקדון, ויש אומרים כי סיליוקוס בנה אנטוכיא על שם בנו אנטוכוס, כמ"ש במדרש ע"ש אנטוכוס, אולם במדרש תהלים הנ"ל שאנטוכוס בנה אנטוכיא וכן בסדר עולם זוטא אנטוקי בנה אנטוכיא וכ' בע"מ שאולי היה סיליוקוס המיוסד ואנטוכוס הגומר אותה. תכונתה על שפת נהר אראנטוס ורחוקה מן הים כחצי יום צפונית מערבית לחמת היא אל חמה (וכן תרגם ר' רס"ג) כמו ג' ימים כפ"פ פ"א ותה"א. וכעת היא עיר קטנה בשם אנטאקי בפתח של אלעפא ותמצאנה במפת אויא. וחמת היא אל חמה (תמצאנה ג"כ במפת אויא) היתה נקראת בימי היונים בשם עפיפאני וז"ש במדרש ואת החמתי זו פיפני (ע' בערך חמץ), ומה שתרנמו התרנמים על חמת אנטוכיא וכן רב יוסף תעו מלך חמת מלכא דאנטוכיא ונדחק בתה"א הוא לדעתי שכוונתם על מדינת חמת שהיא בימיהם מדינת אנטוכיא, אבל עיר חמת הפרסית היא אל חמה או פיפני, וע"כ אמרו במדרש על חמת רבה היא חמת של אנטוכיא עיר חמת של מדינת אנטוכיא (ורבה נמצא במקרא על עיר הראשה באיזה מדינה) ולא שהיא היא אנטוכיא. ובתלמוד סנהדרין הנ"ל ע"פ ויעלו אותו אל מלך בבל רבלתה וא"ר אבוהו זו אנטוכיא נ"ל שחסרו שם המלות בארץ חמת כי בנמ" שם שאלו על הכתוב עמד לפני מלך בבל בירושלים שהוא בירמיה נ"ב ונבוכדנצר מי הוי בא"י והכתוב ויעלו אותו וגו' וע"כ גם הכתוב שהביאו ויעלו אותו וגו' הוא ג"כ הכתוב שבירמיה נ"ב (ולא כמו שנרשם בגליון) ושם כתוב רבלתה בארץ חמת וע' זה אמר ר' אבוהו שארץ חמת היא ארץ אנטוכיא, שאין לומר שכוונת הנמ" שרבלתה היא אנטוכיא כמו שהבין בעל ע"מ, דהלא העיר רבלת מצא עוד הנוסע בוקענהיים על נהר אראנטעס שמונה פרסאות לדרום חמת כמ"ש געועניוס וכן נרשמה שם במפת א"י להיינריך קיפערט, אך העיקר כמ"ש וע"ע בערך דפני. באנטוכיא היה מושב גדול אל המינים הראשונים כידוע מספריהם, וע"כ שאלו את ר' אבוהו השאלה הנ"ל כדרך שאלותיהם עד היום הוה וע' ב"ר פ"א וכדומה הרבה. וביאור חולת אנטוכיא אבאר להלן בערך מהו ע"ש.

אנטיפרס (או אנטיפרס) אנטיפרס היה על הגבול של ארץ יהודה וכפר עותנאי על גבול ארץ הגליל בדרך ההולך מיהודה לגליל נישן ע"ו א'. ובירושלמי ב"מ פ"ו הנוסח בזה אנטיפרס. וגם אמרו שם בברייתא אנטיפרס ביהודה וכפר עותני בגליל את שבינתים משילין אותו לחומרו ר"ל שם לענין התנאי בנישן כו' ע"ש. וע' עוד מענין אנטיפרס בערך נבת להלן, וביומא ס"ט ע"א יום שבקשו כותים את בית אלהינו מאלכסנדרוס מוקדון וניתן להם באו והודיעו את שמעון הצדיק וילבש בגדי כהונה ומיקרי ישראל עמו ואבוקות של אור בידיהן וכל הלילה הללו הולכים מצד זה והללו הולכים מצד זה עד שעלה עמוד השחר כיון שעלה עמוד השחר אמר להם מי הללו אמרו לו יהודים שמרדו בך כיון שהניעו לאנטיפרס ורחה חמה ופגעו זה בזה כיון שראה לשמעון הצדיק יוד ממרכבתו והשתחוה לפניו וכו' ע"ש. ובמדרש משלי בפ' טבהה טבה (וכן במדרש שמואל סי' ט') שהוליכו את ר"ע לקבורה לאנטיפרס של קוצרים כו'. בנדה ס"ב ע"א נמצא נתר אנטיפרס ששם עשו מין נתר אך לא היה טוב כמו נתר אלכסנדריא כמ"ש בערך, ובשבת צ"י ע"א הנוסח נתר אנטיפרס ט"ס, ופ' נתר ע' בראש תולדות הארץ בערך נתר. בתוספתא דמאי פ"א נמצא כיפת אנטיפרס עיר של כותים כו'.

הערה ז"ל התה"א לצפונית מזרחית יפו כערך ג' שעה כפר דשילי ולצפונה בערך שעה כפר סאבא, ולפי דברי היוסיפון כפר סבא היא אנטיפרס שכן מספר

שהורדוס בנה כפר סאבא ויקראה ע"ש אביו אנטיפטרס (קדמוניות סמ"ז פ"ה) אולם במפת א"י להיינריך קיפערטא תמצא כי מי ירקון סמוך ליפו שביהושע י"ט מ"ו בנחלת שבט דן היא אנטיפטרס, ולצפונה נמצא אצלו כפר סאבא למערבית דרומית שכם, ולפי הנראה שקודם בנין הורדוס היתה נק' כפר סאבא, ואח"כ כשהטב את שמה אנטיפטרס קראו היושבים את הכפר הסמוך לו בשם כפר סאבא. ודע כי מאד תמהתי על דברי הש"ס הנ"ל כי אנטיפטרס בנבול ארץ יהודה וכפר עותנאי בנבול הגליל, וא"כ משמע שהן סמוכים זה לזה, כי א"י בעבר הירדן המערבי נחלק אצל חכמי המשנה ליהודה וגליל וכן פ"י רש"י מפורש שם, ובאמת המביט במפת א"י יראה כי כפר עותנאי ולפי דברי הכפ"פ והתה"א הוא כפר נוט בעמק יזרעאל ששם קצה הגליל כמ"ש היוסופון (ע' בערך גליל), ואנטיפטרס סמוך ליפו כנ"ל וביניהם הוא מרחק רב כל הר אפרים עד עמק יזרעאל שנקרא אצל הרומיים בשם סאמאריא (ארץ שומרון) אך דברי הברייטא למעלה את שבינתים מטילין אותו לחומריו. הם האירו עיני בישוב הקושיא הזאת כי הדבר כן הוא, חכמי ישראל חלקו א"י המערבית לירדן לשתיים יהודה והגליל, אולם הרומיים במשלם על ישראל חלקו א"י המערבית לשלושה חלקים יהודה וסאמאריא (שומרון) וגליל, וע"כ חשבו בברייטא הנ"ל בניטין אנטיפטרס בנבול יהודה. כאשר תראה במפת א"י שהוא על נבול יהודה וסאמאריען וכפר עותנאי הוא כפר נוט על נבול הגליל, וביניהם ארץ סאמאריען המושלת בספק אם לחשבה ליהודה אם לחשבה לגליל וע"כ אמרו בברייטא מטילין אותו לחומריו לענין התנאי בניטין הגליל. וע' מ"ש בערך א"י בפ"י המשנה שביעית פ"ט על ושפלת לוד כשפלת הדרום נ"כ עיין זה ע"ש. והתה"א שאל על דברי הש"ס הנ"ל ביומא כיון שהגיעו לאנטיפטרס ורחה חמה כ"י הלא הוא מהלך ד' ימים מירושלים ואיך אפשר שילכו בלילה אחת מירושלים מרחק רב כזה ובניטין ע"י נראה שהיא בקצה הגליל כ"י, ודבריו יותרו לפי הנ"ל שאינה בקצה הגליל כי ארץ סאמאריא היא בינתים, וגם תמצא במפה שהיא לדרומית מערבית עקרבה ולא רחוקה הרבה מלוד אשר עקרבה ולוד ידועים מן המשנה שהם מהלך יום מירושלים וע' בערך ירושלים. ועל אנטיפטרס של קוצרים שבמדרש משלי הנ"ל כתב התה"א שצ"ל של קצרה (שבגליל) שהוא תוך ע' אמה לבית מעון הסמוך לטבריא (ע' בערכו) וכעת נמצא קבורת ר"ע בין טבריא ובין הרבות בית מעון. ובגליל היה ג"כ אנטיפטרס, וגם אמר על מנבת ועד אנטיפטרס כ"י שהוא אנטיפטרס שבגליל ע"ש, ולא כן דעת הערך מלים וע' בערך גבת בזה, ובערך קצרה להלן ע"ש.

אנפנמרין ע' למעלה בערן אנטיפטרס. אסיא ע' בערך עסיא.

אספורק תני גוריון דמן אספורק תמורה ל' ע"ב. תני גוריון דמאספורק ב"ק ס"ה ע"ב.

אספמיא (או אספניא) מאספמיא לא"י יש מהלך שנה תוס' בפ"י המשנה ב"ב ל"ח ע"א, באספמיא עושין מוריים הרבה שמות רבה פ"ט, אין דנים שמאים מצוין בים אספמיא ומשם באו לקיסרי קרבי דנים (פרש"י שומנן) ועוברן (ביצי דנים) והכרו ר' אבוהו בקסרי שהן מותרין באכילה ע"ז ל"ט ע"א, ובב"ר פמ"ד שבאספמיא דנים הרבה ובב"ר פ"ה אין דומה טעם דג העולה בעכו למען דג העולה בצידן והעולה באספמיא. קוליים האיספנין שבת קמ"ה ע"ב וביצה ט"ז ע"ב ופירש"י דג מלוח הוא ורך ונאכל כמות שהוא חי אלא שנותנין עליו חמין והו בישולו כ"י ופ"י בערך שהוא מארץ אספמיא שהיא נק' ג"כ אספניא וכן פ"י הר"ש במס' מכשירין פ"ו מ"ג ע"ש. ספינות הבאות מגלילא לאספמיא יבמות ס"ג ע"א ובתנחומא פ' ויצא ס"י כ' הנוסח בזה הבאות מגלילא ומאספניא, וע' עוד בערך קני קניו וקדמוניו בפסקתא דרב כהנא (ס"פ ל') אלה מרחוק יבאו שנותנים במקומות רחוקים באספמיא כ"י, וע' ברכות ס"ב ע"א ונדה ל' ע"א. ובתרגום יב"ע ע"פ גולות ירושלים אשר בספרד וגלות ירושלים די באספמיא. בבב"ר ע"ר ב' נזכר בין השבע

ימים שמקיפין א"י ים אספמיא, וכבר נתבאר שם שהוא מ"ס וצ"ל שם אספמיא או פאמיאס ע"ש, ועי' עוד בערך קורטבא בזה.

הערה הצורים (פיניקיער) האנשים הראשונים אשר שמו בים התיכון ויבנו להם ערים וקאלאניען בשפת הים ובאיים אשר לו, המה היו הראשונים שמצאו את ארץ ספאניען ויקראו אותה בשם אספניה ע"ש השפנים הרבים אשר מצאו שם, וחיונים קראו לארצות המערביות שלהם וביחוד אל ארץ ספאניא בשם העספערא, ולים אוקיינוס מושב שרי מעלה המזמנים על הארצות ההם קראו בשם העספערידעס, ומזה בא אל התרגומים לתרגם את ספרד בשם אספמיא. (א"ק וערך מלים).

אסתוניא עי' להלן ערך יוסטיניא וערך תוסנייא ופומבדיתא.

אסתקן בנמרא ב"ב כ"ע"ב לענין לעשות מחיצה ממלח וכן בביצה ל"ט לענין ביטול מלח במים נזכר מלח סדומית ומלח אסתרקנית, ופי' הערוך שהם נקראו ע"ש מקומות ומלח סדומית קשה שאינה נימוחית במים עד שישחק וע"כ אמרו במנחות כ"א ע"פ ולא תשבות מלח הבא מלח שאינה שובתת ואיוו זו מלח סדומית מנין שאם לא מצא שמביא אסתרקנית ת"ל תקריב עכ"ל הערוך, ורש"י פי' בכל מקום שלא כפי' הערוך כמו שהעיר הר"ב בהגהותיו למנחות ולביצה אך לדעתו מלח סדומית דקה ובטילה במים ומלח אסתרקנית עבה, ופי' במנחות שמלח אסתרקנית היא מן הקרקע כו'. אך בב"ב שם פי' רש"י על מלח סדומית עבה וקשה כאבן וכבר עמדו ע"ז מגיהי הש"ס ובספר תה"א כתב שאסתרקנית היא המלח הבאה מאספראכאן על שפת ים הכספי בארץ הסקטיען וכעת בארץ רוסיא והיא רכה, ודעת בעל ערך מלים הוא שמלח סדומית היא רכה ומלח אסתרקנית היא קשה, ולדעתו השם מחולף האותיות כדרך השמות (עי' כללי החילוף) ע"ד תמנת סרח תמנת חרס, והוא כמו אסתרקנית כי אסתקך היא העיר פערועפאלים שהיתה לפריסים עיר מפוראה ונחרבה ע"י אלכסנדרוס ונק' ג"כ אסתקך ובמחזה היה המלח המפורסם קשה מאד עד שמעמידים בנינים ממנו ע"ש, ועי' עוד בערך סדום בזה.

אפריא עי' בידועות כלליות ב', וגם בערך פוליא.

אפמיא ארסטין הביא בכורים מאפמיא וקבלו ממנו מפני שאמרו הקונה בסוריא כקונה בפרווד שבירושלים חלה פי"ד מ"א, ובירושלמי שביעית ספ"ז הנוסח בזה מאספמיא הוא ט"ס (ועי' ברא"ש סוף מסכת חלה ג"כ זה והחלוף אפמיא באספמיא ע"ש בפירושו) ובירושלמי חלה הנוסח אפמיא וכן הנכון. ובתרגום יונתן מדבר ל"ד ע"פ משפם הרבלה מן אפמיא לדפני, ובתרגום ירושלמי שם מן אפמיים לדפני יבואר בערך דפני ע"ש. שתי אפמיא היו בבבל חדא עליונה וחדא תחתונה (דרך משיכת הנחר) ובין שתיהן פרסה ולא אהבו זה לזה ואפי' אם לא לקחו זה מזה חדא כשירה (פרש"י העליונה) וחדא פסולה (התחתונה) וסימן הפסולה שמדברים בלשון מישן שגם היא פסולה ביחוס משום ממזרות ופרש"י שהיא קרובה למישן קידושין ע"א ב'. הם עמדו על נהר דגלת הוא החדקל כן משמע שם בנמרא ועי' להלן בערך בבל.

הערה עיר אפמיא הנזכרת בחלה חניל היא בסוריא, וידובר ממנה כארוכה בערך א"י ודפני, ועיר אפמיא שבבבל במקום שמתאחדים החדקל והסרת (שהסרת נופל בחדקל) על נכול מדינת סוויאנע (מחוז שושן) ואח"כ מתפרדים עוד הפעם או שהחדקל מתפרד לשני ראשים, ושם יש ביניהם מדינת מעסענע הנק' בתלמוד בשם מישן כ"כ בא"ק, ובע"מ שהעיר אפמיא שבבבל במקום שהחדקל מתפרד לשתי זרקות על נכול בבל ומעסענע, ואנטיוכוס סוטר בנה אותה וקראו כן ע"ש אמו, והוא שאמרו בתלמוד חרתי אפמיא הוין אחת למעלה במקום התאחדות החדקל והסרת, והשניה למטה במקום שהחדקל מתפרד עוד הפעם והיא הקרובה למישן. ומה שבספריהם לא נמצא כי אם אפמיא אחת שם, כי באמת קרובות הנה מאד עד שנחשבות לאחת. ויש עוד אפמיא בסוריא באו"א הקטנה ומאלה לא דברו במשנה ותלמוד כלל.

אפסמיא רב איקלע לשם וגור שם בעניני שבת לפי שאינן בני תורה כו' ע"ש בעירובין ק' ע"ב. וכתב הע"מ שהיא ממחוז סוריא מקומו של רב, ואין נראה

כן שם ע"ש, וע"כ נראה עיקר כדעת נייבוער שהוא עיר אַבֶּסְטָמָא מצפון לאשור.

אפפסירום ע' להלן בערך ספסופה,

אפריקא הלל הוקן השיב לאחד על שאלתו מפני מה רגליהם של אפריקים רחבות מפני שדרין בין בצעי המים ופרש"י שלא יטבעו בבצעי המים ורבותינו פירשו שהולכין יחפין ומתפשטין רגליהם לפי שהמנעל דוחק את הרגל ומעמידו על דפוס שלו, שבת ל"א ע"א. בני אפריקא הם בנוי של כנען ע' בראש דבריו ימי עולם ערך אלכסנדרוס סנהדרין צ"א ע"א. שלש פרסטינויות (במדרש פרווהגמאות) שלת יהושע לא"י קודם שנכנסו לארץ הרוצה לפנה להשלים ישלים לעשות מלחמה יעשה מלחמה כדעת ר' זוטרא פנה והאמין להקב"ה והלך לו לאפריקי שנאמר עד באי ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם זו אפריקי ירושלמי שביעית פ"ז ה"א (ונראה מזה שדעתם כדעת מר זוטרא להלן, ונעלם זה הירושלמי מבעל תה"א ע"ש בהערתו) וכ"ה בוי"ר פ"ז ובמד"ר פ"ז ודי"ר פ"ה. ובתוספתא שבת פ"ה בדבריו רשב"ג האמורים מתונים והאמינו במקום ונלו לאפריקא ונתן להם המקום ארץ יפה כארצם, ובמכלתא בא פ"ה אמרו כי הכנעני פנה לאפריקא ע"ש. מר זוטרא אמר כי עשרת השבטים הגלו לאפריקא (פירש"י ששם המקומות חלה וחבור נהר גזון וגו') ור' חננאי אמר להרי מלוג והגולים ספרו בגנותה של א"י כי שם יש מקומות נקראו מאת הגולים (כן פ"י רש"י) ש"ש בעבור ששם הארצם, ע"למין שהוא כעלמין (פירש"י ירושלים שנק' בית עולמים) ש"ש תרי שהוא על חד תרי מארצם סנהדרין צ"ד ע"א. אלכסנדרוס מוקדון הלך לאפריקא דרך הרי חשך כו' תמיד ל"ב ע"א וע' להלן בערך אלכסנדרוס. ר' עקיבא הלך לאפריקא ושמע שם שקורין למעה קשיטה (וזהו במאה קשיטה שכתורה) ר"ה כ"ו ע"א. אפריקא שבב"ר פל"ז ע' בדיעות כלליות ב' באורך.

הערה החלק השלישי מחלקי חצי הכדור המזרחי שלנו נקרא בפי כל העמים בשם אפריקא, והרבה השערות נאמרו בשם השם הזה ואין פה מקומם. וגם ארץ מצרים וליבען וכל חמדינות על שפת ים התיכון לדרומו הם בכלל אפריקא, ושם אנמי מים לרוב מאד, וע"כ אמרו שדרין בין בצעי המים כנ"ל. ושם בצפון אפריקא למערב מדינת ליביא וקירני (הוא קירואן בספרי הגאונים) ולמזרח מוריטאניא היא מאַרְאָקָא וברברויא נמצא עיר קארטאנא בימי קדם, והרומיים קראו את המהו זה בשם אפריקא ענין לבסוף לחורות שהיא אפריקא הקטנה. ויש קבלה ביד היונים כי יודיה אחות פינמליון מלך צור וצידן עזבה את ארץ כנען בעבור שהרגו את בעלה סיהיים ותלך לה לאפריקא עם רבים מבני בריתה ויבנו שמה עיר קארתאנא (בלשונם קרתא קרתא חדתא) וכל המהו שם, ונמצא בספר נסיעת ברוסע (כרך א' צד 446) בשם פראַקָאָפּיוס שבימו עיר עמדו שני עמדים במוריטאניא נגד גיבראַלְטָאר והיה כתוב עליהם בלשון פיניקיא הוא שפת כנען אנתנו הכנענים אשר ברחנו מפני יהושע בן נון השודר ע"ש, וכפי הנראה לשער כי דידה אחות פינמליון מלכה בארץ הנרגשים הוא במזרח ים כננת (כמו שנמצא בספריהם מתי ה' כ"ה אל עבר חים אל ארץ הנרגשים ובמקום נק' ארץ הגנדים כי שם עיר גדר וסביבותיה בשם הרי גזור ע' בערך גדר) וכשהרגו את בעלה סיהיים (ע' ערך מלים שיכול להיות) שהוא מלך האמורים עזבה ארץ כנען ותלך לאפריקא עם הנרגשים והתיישבה בקארטאנא כנ"ל, ודבריו התה"א כי אפריקא הוא מפרקי בהרי טוירוס והנרגשי הוא עם קירקאסי שמצא ביוסיפון מדינת קירקאס בדרום הרי קיקאז וכ"כ בנתה"ש על ארץ יורגנין (ואולי הקירוגיוען במזרח ים הכספי) הכל דברים שפלים כי כבר הראתי בדיעות כלליות ב' כי טעה במציאות מפרקי ע"ש). ור"ע היה באפריקא הזה, ולדעת בעל ערך מלים בערך אלכסנדרוס רצה אלכסנדרוס לילך לאפריקא היא מהו קארטאנא הני"ד לכבוש את יושביה בעבור כי מצד חים לא היה יכול להם בעבור רוב אניותיהם עם אנשי חזק, וע"כ רצה לילך מצד המדבר והרי חושך כו', אוכם לפי השערתי שם ולפי ספורי היונים שתיבא שם אי אפשר לומר רק ש"צ א לילך לשם, ובתלמוד שלנו מספר שחלף לשם והועתק מאתנו בערך אלכסנדרוס, וע"כ דעתי שכונת התלמוד באפריקא של אלכסנדרוס היתה על אפריקא הנזכר בב"ר פל"ז בתרגום גר ומנוג ונתבאר מאתנו למעלה בדיעות כלליות ב' שהיא לצפון ארץ חורו וארץ חמשת הנחרות שאלכסנדר באמת בא לשם כידוע מספר היוסיפון וע' עוד באורך בזה בראש דבריו ימי עולם בערך אלכסנדרוס. ודבריו מר זוטרא שעשרת השבטים הגלו לאפריקא הוא כדעת אלדד הדני ששם בארץ אלהבש (אנסיניען) בחלק אפריקא שם מושב עשרת השבטים, ויבואר מאתנו להלן בערך סמבטיון

ע"ש. ור' חנינא אמר להרי סלונ כוונתו כי הקבלה שבני ישראל הגלו לאפריקא איינו אפריקא של נמר ומגנן הנ"ל שהוא אצל הרי סלונ, כי הרי הימאלייא הן הגדולים תבבל ועליהם ינח השלג בקיץ כמו בחורף והן הרי שלג האמיתים וזו הרי סלונ ועי' להלן ערך שור תלנא.

אפרת רבי אמר קודם מותו יוסף חפני (פרש"י מן חיפה) ושמעון אפרתי הם שמשוני בחיי והם ישמשוני במותי ומתו תיכף קודם למותו כתובות ק"ב ע"א ובירוש' כתובות פ"ב ה"ג הנוסח בזה יוסף אפרתי ויוסה חפני, ופי' בקרבן עדה אפרתי שהי' מעיר אפרת (הוא בית לחם ראשית מ"ח ז') ובב"ר פ"ק הנוסח בזה ויוסף הפרתי ושעה התה"א בזה ע"ש כי באמת צ"ל במדרש נ"כ ויוסף אפרתי כנ"ל, רבי יוסי בן החוּסָה אפרתי כלאים פפ"ג.

הערה לדרומית מערבית ירושלים כשעה וחצי כפר גדול בית לחם הידוע להנוצרים בשם בית לעזם.

אקמיספון עי' להלן בערך קמיספון באורך ברעת התלמוד והמדרשים.

אקרא דאגמא אדם הראשון גופו נלקח טבבל (וע"כ עמוקה היא רש"י) וראשו מא"י ואיבריו משאר ארצות וענבותיו מאקרא דאגמא (פרש"י בטבל היא והיא עמוקה מאד) סנהדרין ל"ח ע"ב, רבה בר נחמני ערק מפומבדיתא לאקרא ומאקרא. לאגמא כו' ב"מ פ"ו ע"א והועתק בערך פומבדיתא ע"ש. רבי אמר קודם מותו אקרא דאגמא יש בטבל רב ארא בר אהבה יש בה היום וישב בחיקו של אברהם ויש פירשו שמת היום ורש"י פ"י להפך שהי' יום המילה שלו ע"ש קידושין ע"ב ב'. בני אקרא דאגמא שלחו שאלה לשמואל בדיני ירושת בכור ב"ב קכ"ו ע"א, רבה בב"ה איקלע לאקרא דאגמא וכי' ע"ו ל"ט ע"א, רש"י פ"י במגילה ו' ע"א על אקרא דתולבגני מקום מעבר הנהר ובלשון רומי פורטו, וכבר התפלאו עליו המבארים, כי באמת אקרא ברומית ובסורית חקרא הוא מצודה ומבצר כמו שפי' בערוך וכן בתרגום יונתן (במדבר ל"ב ל"ו) ערי מבצר קרוין חקרין וכן בתרגום יב"ע מצודת ציון חקרה דציון, וכמו שמספר ביוס'פון להומיים כי מצודת ציון קראו היונים אקראפוליס (פי' העיר אשר במצודה) כי במצודה כפי הרגיל עיר קטנה הסמוכה להגדולה, ע"ד שאמרו בב"ב אקרא דהגרוניא כמה הוי ס' בתי הובא להלן. וכן אמרו סליקום ואקרא דסליקום עיר גדולה ועיר קטנה סמוכה לה במכות י' ע"א, ובמגלת תענית פ"ב בכ"ג באייר נפקו בני חקרא מירושלים והוא דכתיב וילכוד דוד את מצודת ציון הוא עיר דוד שהיו מצירים לבני ירושלים ולא היו יכולים לצאת ולבא מפניהם ביום אלא בלילה וכשנבדו בית חשמונאי הגלן אותם משם ואותו היום שעקרום עשאוהו י"ש עכ"ל וכן מספר היוס'פון (קורות החשמונאים ס"א פ"ג) ומ"ש במג"ת הוא דכתיב וילכוד דוד הוא רק לפרש מלת חקרא שאומר מקודם, ושם הציב סופר אחד בגליון זה הוא מקום הקראים עכשיו (וכוונתו להכאי"ב לב הקראים שהם יושבים במקום שישבו היונים מקודם שונאי ישראל ונס המה שונאי ישראל ובהנחם תפסו הערך מלים ע"ש) והסופרים העתיקוהו בפנים. וכן אקרא דאגמא הי' מקום סמוך לאגמא וסמוך לפומבדיתא כמו שראינו למעלה אצל בריחת רבה בר נחמני מפומבדיתא לאקרא ומאקרא לאגמא כו'.

הערה ועל כן אינם נכונים דברי יש"ר בכורי חתנים תקפי' כי אקרא דאגמא של אדם הראשון הוא ארץ עמק' בלשון פרס הקדומה אגמא וברומית אקמעניאום ושם עיר גדולה בשם אקרא אקמעניאום ע"ש.

אקרא דהגרוניא שם מקום מחזיק ס' בתים ב"ב ע"ג ב' ע"ש ברש"י. ועי' בפ"י אקרא בערך הקודם. ובערך הגרוניא.

אקרא דסליקום עי' להלן בערך סילק.

אקרא דשנוואתה (ה' דשנוואתה) רבינא הי' לו מעות אצל בני אקרא דשנוואתה ויושביה לא היו שכחים בביתם רק בחול המועד, מ"ק א' ע"ב. ובב"מ ע"ג ב' ספרו כי רבינא היה נותן מעות לבני אקרא דשנוואתה על יין העתיד כו' ופי' רש"י שנוואתה שם הנהר אקרא קונטריאה בלע"ז יושבים על שפת אותו נהר כו' וכבר הבאתי למעלה בערך אקרא דאגמא כי אקרא פ"י עיר אשר במצודה ולפי"ז צ"ל דשנוואתה הוא

שם מקום, וכ"כ רש"י בשבת י"ז ע"ב אבימי סנוותאה שם מקום ע"ש. אולם בנישין
 סי' ע"ב במעשה בני בי חרמך נראה כי סנוותא ה"י נהר אצל בי חרמך לפי פי' רש"י
 שם, ועל אבימי סנוותאה יש הנהו אבימי ניותאה כמו שנמצא בע"ז ל"ו ע"א וע' להלן
 בערך ניות. ואולי היה מבצר אחר בנוי אצל הנהר סנוותא ובתוכו היתה עיר קטנה.
 ובניסת הערך אקרא דשיניתא, וע' בערך ערך בר שנייא בשם רב האי ויבואר ע"ז
 בזה בערך בי חרמך ע"ש.

אקרא דתולבקני (ו' דהולבנקא) לדעת רב נמשך בבל למעלה בפרת עד

אקרא דתולבקני, קידושין ע"א ב' ע' בערך בבל. מבי כובי עד אקרא דתולבקני כ"ב
 פרסי מגילה ו' ע"א. ופרש"י שם על אקרא הובא למעלה בערך אקרא דאנמא, ובכתובות
 ק"ב ע"א הנוסח במאמר הזה עצמו מבי מיכסי עד אקרא דתולבנקא כ"ב
 פרסי ע"ש. ובי כובי הוא במחוז פומבדיתא ע' בערכו.

הערה ע' בישאף בשם בטלמס שעל זרוע אחת של נהר פרת נמצאת עיר בשם
 תעלבענקאנע (תל בן קנה) ומפני ארך המלה קצרו הקוראים או נ' האחרונה או נ' האמצעית כאשר
 קרה לשם דרגניא הודנים ורודנים שהובא ביריעות כלליות ב' ועיין כללי החילוף בתקדמה. ועיין
 להלן בערך הרבקנה.

אקרוניא ע' להלן בערך הגרוניא.

ארבל בארבל היו חטים טובים מאד דא"ר חייא בר בא בראשונה היתה סאה
 ארבלית מוציאה סאה סולת סאה קמה סאה קיבר סאה סובין סאה מורסן ועתה אפ"י
 חדא בתרא לא קיימא ירושלמי פאה פ"ז ה"ג ומוטה פ"א ה"ח. ופ"ט ה"ג. (ובע"מ פי'
 על המדה של ארבל וצ"ע) ובגמ' דילן כתובות ק"ב ע"א אמרו זה על ארץ יהודה ע"ש
 ובערך יהודה. בארבל עשו כלי פשתן נסים ואמרו בקהלת רבה פ"א ובב"ר פ"ש כלי
 פשתן הרקים הבאים מבית שאן אם מתפחמים קימעה הם אוברים אכל כלי פשתן
 הנסים הארבלים אף אם יתפחמו אין מוין להם וכ"ה במדרש שמואל פ"ב ושם הנוסח
 כלי פשתן הנסים הבאים מאובל ט"ס וצ"ל מארבל. ובתוספתא פרה בסופה כוש
 הארבל והוא פלך שטוים בו, ובעל ערך מלים עשה סמוכות עם עשיית כלי פשתן
 בארבל כגיל ובמשנה כוש של ארבי ופי' הרע"ב פי' אחר לגמרי וע' בנוסח הרמב"ם
 והר"ש כוש של רובן וע' ברא"ש שם, וצ"ע. ר' חייא רבה ור"ש בן הלפתא היו מהלכין
 בבקעת ארבל בקריצתא (בבוקר) וראו אילת השחר שבקעה אורה וכו' אסתר רבה
 בסופה וירושלמי ברכות פ"א ה"א ושה"ר פ"ו. בארבל ישב אבא בר מנימין ירושלמי
 שביעית פ"ו ה"ג, נתאי הארבל אבות פ"א מ"ו, וע' בירושלמי מעשר שני פ"ד ה"א
 הובא ארבל באלף לענין שער הוול ושער היוקר וע"ש במפרשים, דארבאל הוא מקום
 רחוק מאוד כו' ולי נראה שהכוונה שם בהפך שהוא מקום קרוב מאד לטבריא מקום חיבור
 הירוש' ע"ש ובסופה פ"ד ה"ד ר' מר עוקבא הורה בארבילי לענין כ"ד חדשי מינקת כו'.

הערה בכפרים ובתח"א נחבו ארבל לצפון טבריא נחצי שעה
 כעת הכפר ארביל (וראבינאזאן) נחב שהערביים ימראות אירבד ואולי ט"ס) ושם קבורת נתאי
 הארבלי ואצל הדסים קבורת שח בן ארם גם קבורת ר' זינא, והרמב"ן נחב כי דינה ידוע קברה עד
 היום בעיר ארבל עם נתאי הארבלי כסופ"ס פ"ו, וביחסין ס"ה ע"א נתאי הארבלי קבור בארבל בין
 צפוני לטבריא (ע' צפוני וצ"ע). והערך כ' שנקראת ארבל ע"ש ארכלעאוס אינו כן כי עיר ארכל'
 (ארכלעאוס) היא על הירדן יום אחד מן ירחו כמיש חייספון קדמוניות י"ז י"ג, וכן היא במפת אי
 פמורה לעקבה, וארבל הוא במחוז ים כנרת לנפתלי. ויש עוד עיר ארבל במקרא (הושע י' י"ד)
 או בית ארבל והיא העיר ארבעל במפת מלכות רומי כנוף אדיאבענע בין נהר קאפרוס לנהר
 לקעם והיא בפחת של בנדר ואליה כוונת הירושלמי מר עוקבא הורה בארבילי כי מר עוקב' היה בכבל
 וע"כ שם הנוסח בארבילי ביה.

ארגיזא רב נביהא מארגיזא נישין ז' ע"א, ושם נמצא נ"כ רב נביהא מבי ארגיזא,
 רב הונא איקלע לארגיזא ובן בעל אכסניא שלו שאל לו שאלה בריני התורה
 זבתום י"ת ע"ב.

הערה עד חיים נמצא עיר על ים וואן בצפון מעסאטאמיען בשם ארגיזא, או ארדשיזא
 ע' בישאף. (דש הוא נ' רסויה כמבואר בכ"מ) :

ארד'שיר ע' להלן בערך קטיספון.

ארוד בב"ר פל"ו ארודי (של בני כנען) זה ארוד, סיני זה ארתוסיא ע"ש, זבירושלמי מגילה פ"א ה"ט ארודי רודוס ע"ש. וכוונת הב"ר בשם ארוד על הכתוב ביחזקאל אצל צור (כ"ז ת') יושבי צידון וארוד וגו', ובתרגום אונקלוס ויונתן על סיני אנתוסאי, ובתרגום ירושלמי על ארודי אנטרידינאי, ועל סיני כפרוסאי.

הערה לצפון טריפאלים (ע' למעלה ערך אטרובלים) בערך י"ב פרסאות לרגל הר הלבנון

סמוך לשפת הים נמצא (במפת א"י) עיר אַרְטְהָאָוִיא ונזכרה בספר א' של החשמונאים (מ"ז ל"ו)

וכעת שם חרבות גדולות וכל החכר שם נקרא עד היום אַרְטְהָאָוִיא כמיש הנוסע שאור. ושזראבא

וזירונימוס יזכירו שם עיר ומבצר בשם סינא ובריישענבאך יאמר כי שם מחזו אחד נקרא עד היום

בשם סין (ובדברי רס"ג בתרגומו נקרא טראבלים טראבוכסין) ויש כתבו שבימי קדם היתה נקראת

בשם אנטרטוס וכעת נקראת אצל הסורים טרטשא די לה סוריא (א"ק) וכפי הנראה קרה פה מה

שקרה בכמה מקומות (ע' אקרא תולבקני ובכללי החילוף בהקדמה) כי יש קצרו אנטרטוס ועשו

מזה אַרְטְהָאָסִיא ויש קצרו ועשו אנתוסא ומה בא החילוף בין הב"ר והתרגום ארתוסיא או אנתוסיא

ומנגד לאנטרטוס על הים יש איים רבים קטנים והסמוך לה מאד אי אחד בשם אראדוס וע"י עיר

גדולה בשם זה. ולצפונו אי אחד בשם אנטאראדוס. ואראדוס הזה עם אנטאראדוס וכל האיים אשר

חתם נקראו במקרא בשם ארוד כמו שאנו רואים בחר הלבנון אשר הליבנון ואנטיליבנון נקראו

במקרא בשם לבנון. וע"כ תרגם בירושלמי אנטרידינאי ע"ש אנטירודוס לחורות שהכל בשם ארוד

יכונה. וכן התלמוד ארודי ירושלמי רודוס כונתו שאמר כי ארודוס וכן אנטירודוס הכל אחד נקרא

בשם רודוס וארוד. וא"י הכוונה על אי רודוס הגדול בים התיכון כי לשם לא באו בני כנען ע' בערכו

ובישאף כ' שאנטרטוס ה"י נקראת אנטאראדוס ולפ"ז כינת התרגום באנטרידינאי על אנטרטוס.

ובתרגום ירושלמי על סיני כפרוסאי נראה שדעתו כי בני חסיני נאהו באי קפרוס שהוא ניכ סמוך

למחוז הג'ל הוא אי כתיס' בערכו. ובדיעות כלליות ב'.

ארטיבנא סמוך לפומבדיתא כשתי תחומי שבת וביניהן מקום ששמו צנתא

ורבה בר רב חנן ה"י רגיל לילך בכל שבת מארטיבנא לפומבדיתא והיה עושה מקום

שביבתו בצנתא שהיא בין התחומים עירובין נ"א ע"ב.

אריח ע' להלן בערך תחום אריח.

ארים התמרים של ארם הן רעות ואינן מתבשלות יפה ומאכילין אותן לבהמה

רש"י פ"י הגמרא שבת קמ"ג ע"א שאמרו בארמייתא דחזו אנב אמיהו. אולם למעלה

בדף כ"ט ע"א פ"י שהגרענין אין נפרשין מן האוכל לנמרי בתמרים ארמיות והיו אנב

האוכל ע"ש. גם אמרו שם דרב כשבא לבבל אכל תמרי ארמייתא ע"ש. וע' להלן

עוד בערך פרס בזה. ארם הוא השם הישן לארץ סוריא כמיש בדיעות כלליות ב'

ומזה בתלמוד קפילא ארמאה וכדומה והושאל בתלמוד על כל עכו"ם לקרוא אותו

ארמאה כמו שפ"י רש"י במנחות מ"ב ע"א על בלורית של ארמאים נכרים ע"ש וע'

בראש דברי ימי עולם בערך עכו"ם.

ארמון ע' למעלה בערך אנטוכיא ולהלן בערך ארמניא.

ארמיניא (או ארמיניא) באיכה רבה ע"פ נשקד עול פשעי הקב"ה לא הגלה

ישראל דרך מדבר אלא דרך ארמיניא (וי"ג ארמיניא) שהן כרכים ומחוזות שיהא להן

מה לאכול כו' ע"ש. וביבמות מ"ה ע"א ר' אחא שר הבירה ור' תנתום בריה דר'

חייא איש כפר עכו פרו השבויות שבאו מארמון לטבריא כו' ובנוסח הכפ"פ פ"יא

מארמאי לאנטוכיא ועמ"ש בערך אנטוכיא. ובע"מ פ"י כי ארמון הוא ארמיניא. שכן

קורין הערביאים אל ארמיניא בשם ארמאן ופ"י בזה הכתוב בעמוס ד' והשלתנה

ההרמונה ע"ש וכן פ"י בא"ק ערך מני' — שכן בתרגום שם טורי הרמיני (בה"א וכו')

ב עירוד ונקרא כן ששם ה"י בימי קדם ממלכה קטנה בין אשור וארץ אררט בשם מני

הנזכרת בירמ"י נ"א כ"ז (ובלשון העמים מיניאס) וכן תרגם רב יוסף בתהלים מ"ה ט'

מן היכלי שן מני שמחוך דמארע מני כו' וברבות הימים כאשר נתאחדו אררט ומני

לממלכה אחת נקראו בשם הרמיני ובלשון העמים ארמיניע. ועמ"ש בדיעות כלליות

ב"י וע' להלן עוד בערך קרדי.

ארץ ישראל ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות ובית המקדש

גבוה מכל א"י וזכאים נ"ד ע"ב וסנהדרין פ"ו ע"א וקידושין ס"ט ע"א. (ע"ש שהביאו

ראיה שבבנימין ותאר הגבול לא כתיב ובאמת כתיב גם בבנימין והגיה הכפ"פ פ"ך וירד הגבול לא כתיב וכ"ה בספרי פ' ברכה בשם רבי). א"י ארבע מאות פרס' על ארבע מאות פרסה ב"ק פ"ב ע"ב ומנחת ס"ה ע"ב וסוטה בסופה , אך שם ליתא המלות על ארבע מאות פרסה . וע' בתום ב"מ כ"ה ע"ה ד"ה מ"ו יום והפ"י שם רוצה לאמר כי עם עבר הירדן הוא ת' פרסה כו' וע' בעץ יוסף בתנחומא ס"פ מסות וע"ל בערך ירושלים . שלש ארצות לחוקה ולנשואין בא"י יהודה ועבר הירדן והגליל ב"ב ל"ה ע"ה כתובות ק"י ע"ה . ובמשנה שביעית פ"ט מ"ב זה לשונה . שלש ארצות לביעור יהודה ועבר הירדן והגליל (כי כאשר כלה לחיה מן השדה צריך לבער מן הבית ואין היה מתרחקת מיהודה לגליל או להפך ולכן נ' ארצות חלוקות) ושלש שלש ארצות לכל אחת ואחת (פה מחולקין רש"י ותוס') ויבואר בערך גוש חלב ע"ש) גליל העליון וגליל התחתון והעמק מכפר חנניא ולמעלה כל שאינו מגדל שקמין גליל העליון ומכפר חנניה ולמטה כל שהוא מגדל שקמין גליל התחתון * ותחום טבריא העמק , (זהו נ' חלוקות של גליל רע"ב) , וביהודה ההר השפלה והעמק (נ"ה והנגב נראה לדעת ט"ס וכ' הרע"ב נ' חלוקות של יהודה) ושפלת לוד כשפלת הדרום וההר שלה כהר המלך מבית חורון ועד הים מדינה אחת ופ"י הרע"ב הרי אלו נ' חלוקות של עבר הירדן וכן פ"י הרמב"ם בפ"י המשנה , וכבר עמד ע"ז הגר"א מווילנא ז"ל ודחה פירושה כי לוד הוא במערבה של ירושלים סמוך לים הגדול והוא בחלק יהודה כמפורש בירושלמי מנהדרין פ"א ה"ב , אך דעתו הוא כי המשנה לא חשבה נ' ארצות של עבר הירדן בעבור שנראים מפורש מן הכתוב ביהושע ע"ש , אך בירושלמי פירשום וז"ל איזהו הר שבעבר הירדן א"ר שמעון בן אלעזר כגון הרי מכוור ונדוד (ובתוספתא שביעית פ"ד מ"ה הנוסה כגון חרים וכנברה (צ"ל חרים וכי"ר ע"ל בערך נדר) נדוד וחברותיו) ושפלתו חשבון וכל עריה אשר במישור דיבון ובמות בעל ובית בעל מעון וכיוצא בהן ועמק שלו בית הרים (במקרא בית הרם) ובית נמרה וכיוצא בהן וסוכות וצפון כו' ומפרש שם בית הרים בית רמא (ע"ל בערכו) בית נמרה בית נמרון (ובא"ק העתיק זה בית נמר על בערכו) סוכות תרעלה צפון עמתי (ע' ערך חמתן) וכן אמרו שם איזהו עמק בגליל כגון בקעת נגוסר וחברותיה (והוא תחום טבריא שבמשנה) איזהו הר שביהודה זה הר המלך ושפלתו זה שפלת דרום (הנוכרת במשנה) ועמק שלו הוא מעין גדי ועד יריחו (כי שם עמוק מאד א"ק ותה"א ושם מקום תמרים סימן לעמקים ע"ל בערכו) וכ"ה בתוספתא אך ששם אמרו שהשפלה היא שפלת לוד וע' להלן בזה . ודע כי הגר"א פ"י הטעם שהוצרך המשנה לומר ושפלת לוד כשפלת הדרום וכי' אף כי היא בארץ יהודה , בעבור כי היא בחלק בנימין וע"כ הוצרך לפרשה , וזה אינו נכון לדעת , כי מי אינו יודע כי בנימין יחשב ליהודה , ועוד זה עצמו מוטל בספק אם לוד הוא בנחלת בנימין ע' להלן בערך לוד ובערך גיא חרשים . אך הישוב האמיתי הוא מ"ש בערך אנטופרס כי חכמי א"י חלקו א"י המערבית לירדן לשתי חלקים יהודה וגליל , וממשלת הרומיים אז חלקה אותה לשלשה חלקים יהודה ושומרון (סאמאריא) וגליל וע"כ הוצרכה המשנה לפרש שלא יטעו ולחלק לענין ביעור לשלשה ארצות גם פה בא"י המערבית , ואמרה ושפלת לוד כשפלת הדרום אף שמתשטת בחלק שומרון , והר שלה כהר המלך , וכמו שפ"י הגר"א דברי הירושלמי ניתני ארבע (היינו שיחשוב סביבות לוד ולדעת ארץ שומרון לארץ בפני עצמה) ומשני מעורבות הנה כי הר המלך והר אפרים מעורב הוא ואין לחלק בניהן וכן השפלה אחת היא , ומ"ש במשנה מבית חורון ועד הים מדינה אחת

* שכן הוא בספחים נ"ג ע"ה בשם רש"י סימן להרים מילין (פרש"י עפ"ים כי על הרי א"י היו גדלים עפ"ים) סימן לעמקים דקלים (בירושלמי תמרים) סימן לנחלים קנים . (אף שנתבשרו חמים) סימן לשפלה שקמים כמ"ש שקמים אשר בשפלה וכ"ה בתוספתא שביעית פ"ו ובירושלמי שביעית פ"ט ה"ב .

פי' עמק כמ"ש הנר"א היתה כוונתה שלא למעות ולחשוב זה לחלק בפ"ע באשר כי מבית חורון ועד אמאום הר כו' אך זה הכל נקי עמק כי גם ההר שיש בעמק נחשב לעמק כמו שהוכיח זה ר' יוחנן בירושלמי שם מן המשנה הזאת וז"ל מתניתן אמרה כן מבית חורון ועד הים מדינה אחת א"ר יוחנן עוד יש בה מבית חורון ועד אמאום הר אמאום ועד לוד ששלה, מלוד עד הים עמק (ולפני הא"ק היתה נוסחא מוטעת עד הירדן ונרתק בחנם) ור"ל שאעפ"כ נחשב הכל לעמק ע"ש בירושלמי ותבין. ויכול להיות עוד כי נצרכה המשנה לפרש ושגלת לוד שהיא כשפלת יהודה הדרומית, בעבור שכפי המבואר בספר א' של החשמונים (י"א ל"ו) היתה לוד בארץ עשרת השבטים מארצות שומרון בימי בית הראשון ובימי בית שני התיישבו בני בנימין כמבואר בנחמיה י"א והמלכים מלכי מצרים הבתלמיים השיבוה ויספתוה ליהודה ע"ש. ועי' להלן בערך גיא הרשים.

תניא כל ששופע ויורד מטורי אמנון ולפנים א"י מטורי אמנון ולחוץ חוץ לארץ (ופירשי' על מטורי אמנון ולפנים כל שמשפעים לצד דרום כי טורי אמנון בצפון א"י כי הוא ההר שבנבול א"י במקצוע צפונית מערבית כו' ור"י פי' בתום שההרים משתפעים למורה ולמערב ומה שמשפיע למורה הוא א"י כי חודו של ההר הוא גבול מערבי של א"י כי הוא תקוע צפונית מערבית אבל משפע לצד מורה והוא מא"י עכ"ל), ועי' בערך הר אמנה. הנסין שבים (פי' האיים) רואין אותן כאלו חוט מתוח עליהן מטורי אמנון עד נחל מצרים מן החוט ולפנים א"י מן החוט ולחוץ חוץ לארץ, ר' יהודה אומר כל שכנגד א"י הרי הוא כא"י שנאמר ונבול ים והיה לכם הים הגדול ונבול זה יהיה לכם גבול ים (פרשי' ונבול קרא יתירא הוא לרבות שרוחב הים בכלל התחום) והנסין שבצדדין רואין אותן כאלו חוט מתוח עליהם, מקפלרוא (בירושלמי הנוסח קלפריא ועי' בערכו) ועד ים אוקיינוס ומנחל מצרים ועד ים אוקיינוס מן החוט ולפנים א"י מן החוט ולחוץ חו"ל, ושם בתום' על דברי ר' יהודה שאל ר' פטר שאנו צריכים לפי דבריו לחייב במעשר (ר"ל אף בארץ צרפת מקום בעלי התוספות) והשיב דלא קי"ל כר' יהודה אלא כרבנן (וכ"מ דעת שמואל בב"ב נ"ו ע"א ועי' ערך קני קניו). ובתום' תירצו שלא כבשו עולי בבל, אי נמי כדפי' בקונטרס רק הים שכנגד א"י והנסין אשר בו אבל לא היבשה. גם פי' בתום' שם הכתוב ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר ועד הנהר וגו' ים סוף לצד דרום ים פלשתים למערב והמדבר למורה ונהר פרת לצד צפון כו' ע"ש (*). הכל בניסין ח' ע"א. ובתוספתא סוף חלה. ובמשנה שביעית פ"ו מ"א כל שהחוקק עולי בבל מא"י ועד כויב (נ"ל פירושו כמו משור עד שה) לא נאכל ולא נעבד כל שהחוקק עולי מצרים מכויב ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד מן הנהר ומאמנה ולפנים (פה הפי' לפנים לפני ההר היינו לחוץ לא כמו למעלה בברייתא גיטין מטורי * אמנון ולפנים * ששם שורשו מןפנימה לפני ולפנים) נאכל ונעבד ר"ל בשביעית'. וכ"ה לענין * חלה פ"ד מ"ח. ומפרשו - המשנה וכן בעל תה"א נדחקו בפי' ועד הנהר כי עולי מצרים לא כבשו עד הנהר פרת שנקרא נהר סתם במקרא. ולדעתי כן הדבר כי ה' בעצמו הגביל ליהושע את הגבול נבול עולי מצרים עד נהר פרת ציהושע (א' ד') מהמדבר והלבנון הוזה (מ"ש הוזה כי הלבנון נראה למרחוק כי הוא יותר מעשרה אלא גל) ועד הנהר הגדול נהר פרת יהי' גבולכם (וכן במשנה תורה י"א כ"ד ע"ש) ואין זה סותר לגבול א"י אשר בפ' אלה מסעי (וכפי הנראה נדחק בזה בתרגום יונתן ע"ש) כי שם הגבול רק ארץ כנען לגבולותיה כי ארץ כנען היא הארץ

(*) אמנם החכם יש"ר מים סוף חיינו מלשון ים סוף במורחית דרומית של א"י. עד ים פלשתים חיינו כל הים עד צפונית מערבית לא י (וזה הגבול הוא לעתיד) וממדבר חיינו המדבר שעברו בו ישראל לדרומית מערבית א"י עד הנהר סת' שהוא למרחוק צפונית א"י וכאשר תמשוך האכסמונית האלף תמצא עיר ירושלים במקום שחוכין זה את זה וכ"כ במאור עינים לחאזמי פי"א בשם שטראבא ובתלמיז ע"ש. ועי' בערך ירושלים.

המקודשת מעבר הירדן ונקראת בספרא אמור פ"א ארץ המיוחדת (בעבור שאברהם החזיק בה שנא' קום התהלך בארץ ונו' וע"כ אמרו בב"ב ק"ט א' א"י מוחזקת היא כ"ו ע"ש כמ"ש בע"מ ע"ש דברים טובים בענין בנות צלפחד כ"ו) וכן ביהושע כ"ב י"ט על עבר הירדן ואם טמאה ארץ אחזתכם ונו' ולדעת ר' יוסף הגלילי בכורים פ"א מ"י אונה בכלל ארץ זבת חלב ודבש ע"ש. אבל למול ארץ העמים גם עבר הירדן מ"י נמור ובסוף כתובות אמרו אין מוציאין מעבר הירדן ליהודה וגליל כי ג' ארצות בא"י כנ"ל. וע' בפסיקתא דרב כהנא פ' החדש כי ספרי א"י (ע"ירות שעומדות על הספר) קדושים כ"א. וכן ברש"י מנחות פ"ג ע"ב שמכל הארצות שבא"י יהודה ועבר הירדן זהגליל היו מביאין העומר ע"ש. ומה שנמצא בבכורות נ"ה ע"א ובירושלמי סוף חלה מחלוקת אם הירדן הוא מא"י הוא הכוונה אם הוא מארץ כנען (ע"ד גבול הים אצל ר' יהודה) ומפורש שם בנמ' ולא הירדן ארץ כנען. ומ"ש בנדרים כ"ב א' אבתי לא עברין ירדנא לתשובה על מאמר ר' יוחנן ונתן לך לב רנו בבבל כתיב זהו רק בזמן הזה שקדושת ע"מ בטלה לתצאין והם הלכו בדרך שלא כבשו עולי בבל. וכן ראיה מתעניתו ו' ע"א דברי ר"נ במשנה בנ' במרחשוון שואלין את הגשמים כדי שיגיע האחרון שבישראל לנהר פרת הרי שעד נהר פרת הוא א"י כי ראנו רק לבני א"י ולא ליושבים במדינת הים או בבבל. והוא אומרם בספרי פ' עקב ע"פ כל מקום אשר תדרוך כף רגליכם בו לכם יהי' ואם ללמוד על תחומי א"י הרי כבר נאמר מן המדבר זהלכנן הוה ועד הנהר הגדול נהר פרת אלא מלמד כל מקום שתכבשו חוץ מן המקומות האלה הוא שלכם ואמר שם בספרי שמקודם צריכים לכבוש את מקומות א"י ולכן כיבוש דוד את סוריא שהיא חוץ למקומות א"י בכתוב מן המדבר הנ"ל אינו כיבוש בעבור שלא הוריש את היבויים וכו'. אבל המקומות א"י הנ"ל בכתוב אף עד נהר פרת הוא נחשב לגבול עולי מצרים אף שלא כבשם יהושע כי לענין גבול עולי מצרים אין הדבר תלוי בכבישה אך בהגבלת ה' את הנבולים כי יהושע קדש את כל א"י לפי גבולי השיי'. וכ"כ הכפ"פ (והתה"א ג"כ לענין גבולי פ' אלה מסעי זלושתי גבולי השיי' ביהושע) פ"א כי מה שלא כבשו עולי מצרים אינו נרעון בחק הקדושה. וכן יש ראיה מן המשנה ריש ערלה נטעו אעפ"י שלא כבשו חייב שא"צ כבישה (והקשו בירושלמי שם דלא כר' ישמעאל שאמר כל ביאות שנא' בתורה לאתר שבע שכבשו ושבע שהילקו ותירצו מודה ר' ישמעאל בתלה ובערלה כו' ע"ש וכן הוא מודה לענין קדושה). וכן יש ראיה מן הגמ' בחולין ו' ע"א ומי איכא למ"ד דבית שאן לאו מא"י הוא הכתיב מנשה לא הוריש את בית שאן. וכוונתה כי חסרון הכבישה בעולי מצרים אין חסרון. וע"כ תירצו בנמ' דלא כבשו עולי בבל כי בהם תלוי בכיבוש כי לענין גבול עולי בבל יותר מן החוקתם וכיבושם אין לו קדושה. ומה שכבשו החשמונאים אח"כ לא נקרא כיבוש בנמ' אלא כיבוש עולי בבל שקדשה עזרא וסיעתו ולכן אמרו על בית שאן שאין לו קדושה שניה אף כי במגלת תענית נאמר שנכבש בית שאן ע"י החשמונאים ובתנן נרחק בזה בעל מור וקציעה באו"ה סי' ש"צ. וידוע כי החשמונאים כבשו גם צור וצידון ואדום. אך כיבושם לא נחשב כיבוש כ"א כיבוש עזרא וסיעתו כנ"ל. וע' עוד בזה בערך מוסיתא. והכפ"פ בפ"ט שאל על דברי היר' פטר הגליל מה קשה ל' הרי לא נכבשה מדינת הים. ובאמת דעת התוס' שאלו דברי תלוי בכבישה לענין עולי מצרים וע"כ תירצו דלא כיבוש עולי בבל ומעתה המשנה שאינה שביעית פ"ו היא כפשוטה כל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר היינו נהר פרת גבול מורחית צפונת א"י ועד אמנה היא למערבית צפונת נאכל אבל לא נעבר. וסוריא הוא חוץ מהגבול הזה כידוע. כי קדושת ע"מ בטלה לתצאין כמו שהאריך בזה הכפ"פ פ"י ע"ש. ובוזה הוסרו כמה שאלות של בעל תה"א ועל דרך זה דרך ג"כ בעל ערך מלים ע"ש.

אמר ר' יוחנן שבע ימים מקופים א"י ימה של טבריא וימה של סדום וימה של חילת וימה של חילתא וימה של סיבכי וים אספמיא וים הגדול וארבע נהרות וירדן וירמוך וקרימיזין ופגנה כ"ב ע"ד ב'. ובילקוט תהלים כ"ד הנוסח של חילת וימה של עכו. ולא נזכר שם ים של חילתא וכן במקום ים אספמיא שם ים פאמיאס ובירושלמי

כלאים פ"ש ה"ג וכתובות פ"ב ה"ג שבעה ימים סובבים א"י ימא רבא ימא דטבריא ימא דסמכי (ובכתובות דכוכבי ט"ס) ימא דמלחא ימא דחולתא ימא דשליית (בכתובות דשלחת) וימא דאפמיא ושאלו שם והאיכא ימא דהמינ' והשיבו דקליטניום (מלך רומי ששמו כן ע' בערכו בראש דברי ימי עולם) הקוה נהרות ועשאו ואיננו מן הבריאה ע"ש. ובמדרש תהלים כ"ד הנוסח: כמו בירושלמי רק במקום ימא דשליית איתא שם ימא דשריית. וכן במקום ימא דאפמיא שם דאספמיא וכן במקום דחולתא ימא דחילתא בוי"ד וע' להלן בערך סופני.

הערה רבים וכן שלמים העמיקו להבין חשבון הימים והנהרות פה. ולא
עלתה בידם. עד כי החכם נייבוער נצרך לומר שחשבו ימא דחילתא וימא דסמכי לשנים (אף שהוא ים אחד בשתי שמות אצל הרומיים והעבריאים כמש"ת) כדי להשלים מספר שבעה ימים ומי ישמע לדברי תפל כאלה ודברי בוז על חכמינו ז"ל ובעל תה"א כתב שימה של חילת הכוונה על הים סוף והגיה שצ"ל אילת כי כן נקרא לשון ים סוף המזרחי אצל העמים (עלאניטעשר מעער בוזען), ובאמת אם נפרש ימה של חילת על הים סוף אי"צ להגיה כי של חילת יש לפרש כמו עשרה של חילת בסוף סוטה שפ"י רש"י כמיןגמי הגדל במים, והוא כמו ים סוף בעבור הסוף הגדול שם כידוע. אולם יקשה עלינו אסהיססוף מן השבע ימיסוהר' נהרות המקיפין א"י מה מקוהא"י מןהירדןעד הים סוף מרחק רב כזה, וע"כ צריכים אנהנו לומר כי הים סוף אינו מן השבעה ימים. אך לדעת חכמינו ז"ל הירדן הוא הגומר ההיקף גם לדרום א"י כמ"ש על הירדן ומתגלגל ונופל בים הגדול ע' להלן בערך ירדן מבכורות נ"ה ע"א וע"ש הפ"י בזה, ואנו הדל אחרי בינותי בענינים האלה באתי אל תוכן כוונת חכמינו ז"ל ואומר כבר נתברר לנו בערך יפו ובערך עכו כי לשון ים התיכון (שהוא ים הגדול) הנכנס וחודר לתוך הארץ אצל עכו וחופה נקרא בספרי פ' ברכה בשם בפני עצמו ימה של עכו, כדרך כל לשונות הים שנתנה העמים להם שמות נפרדים כידוע, ועל כן נוסח הילקוט פה וימה של עכו הוא הנוסח הברור, וכפי הנראה היה כן בעתלמוד שהעתיק היהלוקט ממנו וימה של חילת וימה של עכו, ואחד מן החכמים הראשונים הגיה בגליון התלמוד על מאמרם וימה של חילת שצ"ל וימה של חילתא שכ"א גם במדרש וירושלמי (בירושלמי נמצא חולתא בוי"ד) והמדפיסים דימו אח"כ שהוא הגה"ה על וימה של עכו. וע"כ השליכו מן הנמרא המלות וימה של עכו והציגו וימה של חילתא וימה יצא הנוסח שלפנינו המשובש, ובאמת צ"ל בש"ס וימה של חילתא (או חולתא בוי"ד) וימה של עכו. ובמקום ימה של עכו נמצא בירושלמי וימא דשליית (ובכתובות דשלחת ט"ס) ובמדרש תהלים דשריית בריש. וכבר נתבאר בכללי החילוף כי הלמד והריש מתחלפות מאד בשמות אצל לשונות המזרחיות כמ"ש כל המבארים. ועל וים אספמיא שבתלמוד הנוסח בירושלמי וים אפמיא וכ"ה הנוסח הנכון כמו שהעירו כבר בזה הע"מ והתה"א כי אספמיא רחוקה מא"י מהלך שנה כדאמר' בבב"ב ע' בערכו. וע"כ הגיה בילקוט ים אפמיאס. ואינו נכון כמש"ת שהוא ימה של חילתא אך צ"ל כמו בירושלמי וים אפמיא. ומעתה חשבוןהשבע ימיסכנהמה לדעת התלמוד בבלי וירושלמי וכןהמדרש תהלים הנ"ל. ים הגדול וים של עכו(או שליית ושריית). ים טבריה וים סמכי(או סבכי בתלמוד כי בומ"ף מתחלף) ים המלח וים של חולתא וים אפמיא, ועתה אבאר מי אלה השבעה ימים ומה שמותם אצל העמים. ים הגדול ידוע הוא ים התיכון למערב א"י וימה של עכו הוא לשון ים משתפך ממנו לארץ בתוכה אצל עכו וחופה נקרא ג"כ אצל הירושלמי והמדרש בשם ימא דשריית ים משם מתחיל ארץ ישראל במערב א"י גם שם היתה העיר שרון כמ"ש בא"ק וכעת שם כפר שירין וכבר ראינו במדרש (בערך בית שאן) כי השרון יקרא אצלם בלשון סורי וערבי בשם שרין או שריית ע"ש. ים טבריא ידוע שהוא ים כנרת, ים סמכי או סבכי (כצ"ל בלא יו"ד) הוא ידוע כשתי פרסאות לדרום באניאס (פמיום) וישנו במפת א"י בשם ים סאמאכאניטום אצל הרומיים ובלשון התלמודים ים סמכי או סבכי, ובתה"א נדחק עצמו בשם זה למה נק' ים סמכי ע"ש ונעלם ממנו וכן משאר מבארים שהיתה שמה בעצונות מורחית הים הזה עיר יונים בשם סאמאכאן וע"ש העיר הזאת קבל את שמו ים סאמאכאניטום כאשר

תראה במפת א"י להייריך קיפערט, והירדן נכנס בים סמכי ויוצא ממנו ע' בערכו. וביוסיפון כתב שהוא מי מרום הנוכר ביהושע וכי בתה"א בעבור שהוא על מחוז גבוה בארץ נפתלי, ואחרים כתבו בעבור שהוא לצפון ים כנרת והארץ לצפון גבוהה יותר כמ"ש הא"ע בפ' וישב הבא מפאת צפון העולם לדרומו יורד ואנשי המדות יבינו כי זה אמת (זהו רק באזיא מהרי קוקאו לדרום) וכ"כ רש"י בפ' מסעי על וירד הגבול משפם הרבלה. ומים סמכי הזה מתחיל שם מחוז שנמשך עד לצפון מזרחית א"י לגבול דמשק שנקרא אצל הערביאים בל"ד אל חו"ל או היליא (כמו שקראו ראוענמיללער) בעבור הקבלה בידם ששם ישב הול בן ארם כמ"ש ביריעות כלליות ב' ובא"ק ערך חול, ולמזרחית דרומית באניאם נמצא ים קטן ובלשון ערבי בירקאת אל ראם ואצל הרומיים נקרא ברכת פיילא וכן ביוסיפון ותמצא אותו במפת א"י, וכפי הנראה שני הערביאים והחליפו וקוראים לברכת פיילא (שם פיילא ביונית כמו קערה) בירקאת אל ראם דהיינו שהוא מי מרום, ולים סמכי קרוין בחיר חולי (ואח"ז נמשך נייבויער) והוא שעות כמ"ש בתה"א בשם היוסיפון כי מי מרום הוא ים סמכי וברכת פיילא היא בחיר חולי היינו ימא של חולתא או חילתא ע"ש המחוז אל חול הנ"ל וע' בערך חולתא עוד בזה, ים המלח ידוע לדרומית מזרחית א"י והוא ימא של סדום. וים אפמיא, הוא אפמיא של סוריא(ע' בערך אפמיא) שהיא לצפונת מערבית עיר חמה (ע' ערך אנטוכיא) בערך ד' שעה עיר פאמיא גם עתה, (והיא י"ג פרסאות רומיות מאנטוכיא) ולצפון עיר פאמיא עמק קטן ונק' בלשון ערבי באחארעא ור"ל ים קטן וכעת אין בו מים אך נראה שלפנים היו בו מים רבים והנחל אל אזי הוא אראנטעס יורד בעמק זה ויוצא ממנו, גם הסופר שטראבא רושמו לים גדול, וכן אצל אבולפידא הערבי, ובעל ערך מלים תמה על התלמוד שהאריכו גבולי א"י עד אפמיא, וכן בירושלמי שאלו והאיכא ימא דחמץ כו' (ויבואר בערך חמץ) וחמץ לא רחוק הוא מן אפמיא כו' ובאמת כוונת התלמודים היו על גבולי העתיד הגבולים האמיתים של א"י ומה שנמצא בתרגום יונתן על גבול ארץ כנען של עכשיו על משפם הרבלה מן אפמיא לדפני ותפסו נ"כ בעל ע"מ יבואר להלן בערך דפני שהכוונה על פאמיאם וכמ"ש בתרגום ירושלמי מן אפמיים וגם דפני אינו דפני של אנטוכיא כ"א דפני אחר סמוך לים סמכי ע"ש. ושם ד"ז הנהרות יבוארו להלן בסדר הא"ב כל אחד על מקומו ע"ש.

ההר של סולמא דציר והמורד של גדר (כן פרש"י על מחתנא דגדר) מקיפין א"י זה מצד זה וזה מצד זה עירובין כ"ב ע"ב וע"ש ברש"י. ויבואר זה להלן בערך גדר.

תחום א"י שהחזיקו עולי בבל הנוסח בירושלמי פ"ג דשביעית היא פרשת חומת מגדול שיר (ובנוסח ע"מ שהעתיק מדפוס הראשון של תלמוד ירושלמי בוויניצא וכעת הוא גם לפני מגדל שיר) ושינא דדורו ושורא דעכו וקציריא דגלילא וכברתה ובית זניתא וקובעיא ומלחא דמור (שם איתא ומילחא דביר) ובירייתא רבתא תפנים וסופתא (שם וסנפתא) ומחרתא דיתיר וממציא דאבהתא וראש מי גנתן וגנתון עוצמה מי ספר ומרהשת ומגדל הירב ואלים רבתא (שם ואולם רבתי) ועין דעיון ותוקרת ברכה רבה ובר סנגדא ותרגולא עילא דלמעלה מן קסרון וטרכונא דמתחם לבצרה ומלח דורכאי ונמרון ובית סבל (שם סבל) וקנת ורפיח דחנרא ודרך הגדולה ההולכת למדבר. השבון ויבקא ונחלא דורד ויגרא שחדותא ורקס הגיעא (שם הגיעא) וגניא דאשקלון ואשקלון עצמה כלהוץ ע"כ, ובספרי פ' עקב ע"ס כל המקום הנוסח פרשת אשקלון חומת מדבר שישך דור חמת ועכו הגיעתו וגיעתו עצמה סברתא ובית זניתא קצרא דגלילא קנייא רעיוא מצי רעבתה כמותה דכרין נהי ראתה דיתר נחלא דאבנאל בית עד מרעשת לולא דבתא ככבא דבר סנגרא מיספ סנפתא נקיבתא רעיון תרגולא עילא דקמרי בית סוכות קנת ורקס תחנרא וטרכונא דניטייא דתחום בצרה משקא והשבון ונחלא דורד מכותא נומרין עליה ויורא ורקס גאה וגנייא דאשקלון ודרך גדולה ההולכת למדבר עכ"ל וע' בתום גישן ב' ע"א בשם הספרי ויובא להלן בערך רקס. ובתוספתא שביעית פ"ד הנוסח תחום א"י פרשת

אשקלון וחומר מגדול שרשינה ידור ושורא דקיסרא שורא דעכו וריש מיא דענתן וועתון גרמא כרתא וכונינא וקצטרי דגלילא וקובעיא דראתון ומלתא דכור וטרייא רבתא ותפנים ומנפתה ומרתא דיתיר וממציא דגתא ומרפ' וסחרשא ונתלא דיבצאל ועולשתא ואולם רבתא ומגד חרוב ונקבתא דעיון ומישא ותיקרא כרבה סינגורא ותרגולא עילאה דקסרין וקנת ורכה וסרכתא דמתחם לבצרה ויגד שהדותא ונמרים ומלח דחראי ויבקא וחשבון ונהלא ורפח ותגרא ועמון ומואב ורקם נאה ונגנייה דאשקלון ודרך גדולה ההולכת למדבר ע"כ, ובילקוט הנוסח ג"כ משונה באיזה שנויים, אין כדאי להעתיקם והחוקר ידרשם. וע' ג"כ בתרגום יונתן במדבר ל"ד סדר גבול ארץ ישראל עם עבר הירדן כמ"ש בתה"א, ובעבור שכל הנוסחאות משובשות ונוסח הירושלמי טוב מכולן אך גם בו שבוסים רבים עליו המבארים בהם כס' תבואות הארץ ונייבויער בספרו הגיה רבות, וכולם לא ישרו בעיני ואמת אין בהם ע"כ מקום אנית לחכמי הזמן להתגדר בו. ואך העתקתי הנוסחאות השונות, והמשכילים יחקרו ויבינו. ודעת עצמי באיזה מקומות יבאו במקומותם על סדר הא"ב. וע' בערך סוסיתא וערך קסרי וצור עוד מעיירות א"י.

בחלקו של וכולו היה חלוון (ע' בערך חיפה בזה) ושירת (דג שקורין שונינא) וזכוכית לבנה שחול שלו היה לבן מן המשובח מגילה ו' ע"א. בכתובות ק"ב ע"א אמרו ר' הנינא הוי מתקל מתקליה כ"ה גירסת התום' ופירשו ששוקל היה אבנים ומוצאן קלות אמר עדיין לא נכנסתי לא"י כיון ששקלן ומוצאן כבדות אמר כבר נכנסתי לא"י וכ"ה בתנחומא פ' שלח לך כשעלה ר' הנינא הגדול מבבל לא"י בקש לידע אם נכנס לא"י (נ"ל פירושו מפני ספק הגבולים) והיה שוקל אבנים כל זמן שהיו קלות אמר עדיין לא נכנסתי לא"י כיון שמוצאן כבדות אמר אין אלו אלא אבני א"י והיה נושקן וקרא עליהן את הפסוק הזה כי רצו עבדיך את אבניה עכ"ל התום' ובתנחומא שלפנינו ליתא המאמר הזה וולתי מה שהובא בתום' חולין פ"ח ע"א ד"ה כל שאבני א"י הן של צונמא והן שמנים ע"ש. בארץ ישראל יורדין הנשמים בחשוון כי אז נצרכים מאד תענית ו' ע"א. בא"י יצאו ניסן וירדו נשמים סימן קללה שם ב' ע"ב. בא"י אין משקין הזרעים רק למטר השמים תשתה מים ב"ב ו"ש ע"א. בא"י זורעים בראשונה א"כ חורשים ופ' רש"י בעבור שהאדמה קשה צריך לחרוש פעם שנית לשדד הרגבים ולכסות הזרע, שבת ע"ג ב'. באדר זרע הבכור והאפילה (חטין שנורעו בר"ח והשעורים שנורעו אחריהן) צומחין יחד מחמת החום סנהדרין י"ח ב'. בר"ה י"א ע"א אמרו בתשרי הארץ מוציאה דשאים ואילן מלא פירות ואותו הפרק זמן רביעה היא, ובניסן הארץ מלאה דשאים ואילן מוציאה פירות והוא זמן בהמה וחיה ועוף שמזדווגים זה לזה ומשמע שם שכן הוא בא"י ע"ש. אין תקופת תמוז בלא תאנים וענבים כמ"ש והימים ימי בכורי ענבים תנחומא פ' שלח. ובתנחומא פ' וירא ס' ט"ו כשתקופת תמוז נכנסת מיבשת העשבים ומפרחת האילנות ע"ש. בא"י יורא בשחר הקור חוק ובצהרים חום גדול עד שכאשר נושב רוח מזרחית והוא אז מביאה צנה האדם בנפיחה בפיו הוא מחממה כי תשש כח החורף סנהדרין י"ח ע"ב. אין החמה קופחת על ראשו של אדם אלא בשעת הקציר ואז גם ריחשא שכית (פ' המפרשים נחשים מצויים) וירושלמי יבמות פס"ו ה"ב הנחשים מסוכנים בא"י ונהרגים

(* ע' בס' נצח ישראל בשם חכמי המשקולות הובאו במהר"ק בספר גבורות ה' כי כל דבר נשם כאשר יתקרב לקו השוה וכבר משקלו מאד ע"ש והוא טעות לפי דברי חוקרי זמננו כי כל דבר בהתקרבו לקו המשוה יקל משקלו ע' ספר מוסרי חכמה להתכם סלאנימסקע נ"י, גם בבל וא"י כמעט שוים הן לענין הקירוב לקו השוה (אך מעט צפונה הוא מא"י) וע' בערך בבל בזה, ונעלם מבעל נצח ישראל דברי התנחומא שם כי אבני א"י הן של צונמא ושמים וע"כ המה כבדות יותר פאבני חו"ל הסמוך לבבל ע"ש, וע' בראש תולדות הארץ בערך אבן בזה.

אף בשבת שבת קכ"א ע"ב וירושלמי שבת פ"ד ה"א, וע' בערך הדייב בזה . וכבר
 היו שנים בא"י בזמן הקללה חמור נושך וממית ושור נושך וממית ספרא בחוקתי פ"ב.
 ביומא נ"ד ע"א א"ר יוסי שבע שנים נתקיימה נפירת ומלה בא"י כו' ובירושלמי כתובות
 פ"ב סוף ה"ג בשם ר' יהודה, ובפסקתא דרב כהנא פ' דברי ירמיהו בשם ר"ש בן
 יוחאי ע"ש. נוה לו לאדם לגדל לגיון זיתים בגליל (ע' בערך גליל) מלגדל תינוק א'
 בא"י כי בא"י היה מורה לגדל בנים ב"ר פ"ב.

במשנה בכורים פ"א מ"י מביאין בכורים מפירות שבהרים שהן המשובחין
 ומתמרים שבעמקים שהן המשובחים ופ"י הרמב"ם שם שבהן הרבה דבש והובא בפסחים
 נ"ג ע"א ואמרו שם עוד סימן לעמקים דקלים כמו שנעתק למעלה בהערה, ובספרי פ'
 עקב ע"פ הארץ אמרו ארץ הרים ובקעות לשבה שפירות ההר הן קלים ופירות הבקעה
 הן שמנים ע"ש, ארץ זבת חלב ודבש פרש"י בכתובות ק"ב ע"א העוים אוכלים
 התאנים שהרבש נוטף מהם והחלב נוטף מן העוים, ופרש"י כן בעבור שמדבר שם ק"א
 ע"ב מעוים שנוטפים חלב ומתערב בדבש תאנים, אבל באמת דבש
 שבתורה הוא דבש תמרים כמ"ש (דברים ה' ה') ארץ חסה וגו' ותאנה וגו' זית שמן
 ודבש, ר' יוחנן ראה ארץ זבת חלב ודבש דכל א"י (אם תצרף ביהוד רש"י) כ"ב פרסי
 באורך ורוחבו ששה פרסי כתובות ק"ב ע"א מגילה ו' ע"א, ואולי כוננתם בגולה אחרי
 כי א"י נתכווצה כמו שאמרו בניטין נ"ז ע"א ארץ ישראל בזמן שישראל יושבין עליה
 מתרווחת ובזמן שאין ישראל יושבין עליה מתכווצת ע"ש, וע"כ הביאה הגמ' שם תיכף
 ריב"ל אקלע לגבלא וראה קטופי (אשכולות ענבים) כעגלים ואמר ארץ למי את מוציאה
 פירותיך לערביים הללו כו' וע' בערך גבלא, ובירושלמי תענית פ"ד ה"ה חצופה א"י
 שעושה פירות גם אחר הקללה ופליגי אמוראי אחד אומר מפני שמובלין אותה ואחד
 אומר שהופכין את עפרה כדי שיהא המקום שאין בו נפירות למעלה ע"ש. א"י פירותיה
 קלין לאכול וממהרת לבשל פירותיה מכל הארצות ופירותיה שמנין מחלב ומתוקין
 מדבש (כן פ' זבת חלב ודבש) כתובות ק"ב ע"א וספרי פ' עקב ושמ"ר פ"ב, א"י
 ממהרת לבשל פירותיה בעצרת גמ' ורשב"ם ב"ב קמ"ז ע"א. בא"י בעת ברכותיה בית
 סאה עשתה חמשת רבוא כורים תבואה (ולא כמו ציון מצרים בישיבתה שעשתה בית
 סאה שבעים כורים כו' וכן בקעת בית שאן שהוא מחו"ל כו' ע"ש וע"ל בערך בית שאן)
 ודקל נתן ק"כ כורים תמרים, וספרו שם כשבאו היהודים לא"י שאל אמורי אחד ליהודי
 על דקל אחד שעמד אצל הירדן כמה כורים תמרים אתם לוקחים הימנו . והשיב לו
 "ששים, ויאמר לו עוד לא עליתם בא"י והחרבתם אותה כי אנחנו לקחנו ממנו ק"כ כורים
 והשיבו היהודי אני ג"כ מצד אחד היתה כונתי ע"ש, ורב חסדא אמר א"י אינה מחוקת
 פירותיה ופרש"י שעושה הרבה עד שאין מקום להצניען, הכל בכתובות ק"ב ע"א .
 כרוב גדול היה בא"י שהיו עולין בסולם ללקוט עליו העליונים והעיד ר' שמעון בן
 תחליפא שאבו הנית לו ירושה כרוב כזה שם ק"א ע"ב. היו מקבצין מאשכול ענבים
 אחד או משנים גרב (תבית) יין אחד שכן בקץ רב הייא בר אדא מקרי דרדקי דריש
 לקיש שם, וע"ש דברי ריש לקיש בזה, ר' חנינא אומר כשעליתי לא"י לקחתי אזור בני
 ואזור המרי (י"ג חמי) והקפתי חרוב אחד (עץ חרוב) ולא הגיע להיקפו וקצותי חרוב
 אחד (פרי החרוב) ונטף מלא ידי דבש ירושלמי וטהה פ"א ה"ח ר' יונתן אמר שם
 שבימו נשתנה העולם מילדותו ועד זקנותו. צדוקי אמר ל' חנינא (צ"ל מין וכו' בה)
 ב"ב י"א ע"א) בצדק אתם משבחין את ארצכם כי בית סאה אחת הניח לי אבא (בא"י
 רש"י) ממנה שמן ממנה יין ממנה עיבור ממנה קטנית ממנה רועות מקנתי כתובות
 ק"ב ע"א והקשו התוס' בב"ב י"א ע"א דשם משמע דשרה אינה חשובה לטרוח ולזרוע
 בה פחות מבת תשעה קבין והכא משמע דבית סאה אחת דיה, ותירצו דאצל המין היה
 במקום שמתברך ביותר ע"ש, ר' מאיר אומר אין א"י חסרה כלום שאף פלפלין יש בה
 יומא פ"א ע"ב וכו' בערך ירושלים, ר' יהודה אומר גרונרות (פרש"י בפסחים נ"ג ע"א תאנים
 יבשים) הגדולה שבא"י היא הבינונית שבמדינות, כלים פ"ז מ"ה, בא"י שכית שמן זית

ולא שמן שומשמן ובבבל להפך שבת כ"ו ע"א נדרים נ"ג ע"א.

בירושלמי נדרים פ"ה ה"ד ודמאי פ"ב ה"א נמצא שאין מקום בא"י שעושה משאוי אחד צמוקין וספרו שם חד טעין צמוקין בא לטבריא ואמר ר' בא בר זבדא שבירודע שהמשאוי צמוקין לא היה לו ממקום אחד כ"א קבץ בכמה מקומות, ופי' המפרשים כי אין רגילין לעשות צמוקין מן הענבים ולא שכיתו צמוקים כמו דבלת תאנים ע"ש. ובמקומות אחרים משמע דנפנים לא היו כ"כ שכיתים כמו תאנים, כדמצינו בתמיד פ' ראוהו אחיו כל העצים כשרין למערכה חוץ משל זית ושל גפן ואמר ר"פ משום דקטמי (שארין דולקין היטב ומעלין עשן) ור"א בר יעקב משום שישב א"י שלא לבער האילנות הטובים, ומה נראה כי זית וגפן היו יותר חשובים בא"י מתאנים ותמרים, וכן משמע במשנה כלאים פ"ו מ"ד וע"ש בפ"י הרע"ב שנפן יותר חשוב מתאנים, וכן אמר שמואל ורב הסדא דנפנים הם יותר יקרים מדקלים בב"ק צ"ב ע"א, ודמית לאמר כי בבבל דקלים לרוב ע' בערך בבבל, אולם ע' בתוספת שם בב"ק ובכתובות ע"ש ע"א וברשב"ם ב"ב ס"ט ע"ב ונראה שאין חילוק בין א"י לבבל, אך התוס' כתבו שם דנפנים צריכין הוצאה מרובה כו' ור"ת ואמר דפירות הדקל מתקיימים יותר מאילנות כו' ע"ש.

במשנה אמרו מי דקלים ופי' בגמרא שיוצאין משני דקלים ופי' רבה בר ברונא שני תאלים יש בא"י (פרש"י דקלים נטועות מין תמרים שנקראים תאלי בלשון ארמי) ויוצא מעין מביניהם כוס ראשון מרפה המעיים והשני משלשל והשאר כמו שנכנסין בן יוצאין, ועולא אמר אני שתיתי שכר של הבבלים והוא טוב יותר לשלשול אך למי שלא שתה שכר זה ארבעים יום, שבת ק"י ע"א. מין ירק שנקרא נקלוס היו מביאין מא"י לרומי וירושלמי מעשר שני פ"ד.

עשרה קבין חכמה ירדו לעולם תשעה נטלה א"י ואחד כל העולם כולו קידושין מ"ט ע"ב ואל זה רמזו באמרם אדם הראשון ראשו מא"י כו' ע"ל בערך אקרא דאגמא. אוריא דארץ ישראל מחכים בבא בתרא קנ"ח ע"ב, ורב אשי אמר על רבינא שהיה מארץ ישראל וחד מנייהו כתרי מינן מנחות כ"ב ע"א. ואמר רבא וחד מינן כי סליק להתם עדיף כתרי מיניהו דהא ר' ירמיה כי הוה בבבל לא ידע מאי קאמרי רבנן וכי סליק להתם קרו לן בבלאי טפשא כתובות ע"ה א'. ובוי"ר פל"ד שיהתן של בני א"י תורה ע"ש, ובב"ר פט"ז אין תורה כתורת א"י ולא חכמה כחכמת א"י, וקטני בני א"י היו חכמים יותר מחכמי אתונס (ע' בערך אתונא) כאשר הובאו כמה מעשיות באיכה רבה פ"א (וע' סנהדרין ק"ד ע"ב). וצ"ע מדברי ב"ר פ"א רבי אומר בני בבל הן היין בזכות התורה ובני א"י בזכות מעשרות ע"ש ויכול להיות שבא"י למדו פחות מבבבל והי' ע"ה יותר, אבל הלומדים היו חכמים מאד, אולם הלשון באסתר רבה פ"א אנשי א"י חכמים ובעלי תורה יקשה לזה ואולי נשתנה הענין מימי רבי עד ימי האמוראים. ת"ח שבא"י היו נוחין ומנעימין זה לזה בתלכה אבל ת"ח שבבבל מחבלין וממורדין זה לזה בהלכה סנהדרין כ"ד ע"א, ובירושלמי ב"מ פ"א היה נזילי הדינים שבבבל הן כנזולים קטנים בא"י ע"ש, בא"י ידעו סוד העיבור יותר מבבבל ואפי' משמואל כו' ר"ה כ' ע"ב וע' כתובות ק"ב ע"א על ר' אלעזר כו' סליק לא"י כי אותבוהו בסוד העיבור כו' ע"ש. בני א"י היו נזורים קריאת התורה אחת לשלשה שנים מנילה כ"ט ע"ב וע' קידושין ל' ע"א שגם איזה פסוקים בתורה פסקו לני חלקים ע"ש. בני מערבא הוא א"י מפונקים ופרש"י במבאל ובמשתה והם בריאים ובעלי כח לתשמיש כתובות ט"ב ע"א. בא"י הקות דם רפואה שאין לה קצבה כי תמיד הן צריכים הקות דם ולא כן בבבל כתובות נ"ב ע"ב: בנדרים ס"ו ע"ב משמע כי בימי בבא בן בוטא דברו רבים בא"י כמו בבבל בלשון ארמית ע"ש ובסוף סוטה משמע שבימי רבי דברו רבים בא"י בלשון סורסי (פרש"י לשון סוריא לשון של גמרא ירושלמית שקורין העמים ליננא סוריא זרז"ש ובפסחים ס"א ע"א פרש"י לשון סורסי ארמי וחכמי האומות קורין לו ליננא

סירא ר"ל שהוא כעין ארמי וע' בערך מוריא) ע"ש וע' שבת מ"א ע"א שרב יהודה דבר בלה"ק וע' עירובין נ"ב ע"ב וגיטין ס"ה ע"ב ברש"י וצ"ע. ובפסחים מ"ב ע"א בדרשת רב מתנא בפפוניא אין לשון אלא במים שלנו ואויתי כולי עלמא תצבייהו כו' פרש"י בלשון הקודש היו דורשין וצ"ע. יש מקומות בא"י שהקדימו מספר הקטן בלשונם למספר הגדול ויש מקומות שהקדימו מספר הגדול יומא וי"א וע"א ובאבן עזרא ר"פ חיי שרה ור"פ ויחי. היו מקומות בא"י שכתבו כתובה לאשה והיו מקומות שלא כתבו כלל ב"מ י"ז ע"ב. במערבא לא קפדי אזוני (לאכול ולשתות זוג זוג) פסחים ק' ע"ב.

בענין מטבעות א"י ע' להלן בערך קפודקא. היו מקומות בא"י שחפו החביות בשעיה ואינן בולעים הרבה, ויש מקומות שחפו בכפר (זפת רש"י) ובולעים הרבה ב"מ מ' ע"א ומשמע שם שהכוונה בא"י שאמרו מר כי אתרית ומר כי אתרית על התנאים שבמשנה ע"ש. תני רב יוסף ע"פ ושמתה בתוך חייב אדם לשמה את אשתו בא"י בבגדי פשתן מגוהצים ובבבל בבגדי צבעונים וכו' התוס' שם אבל בבבל לא היו בקיאים בגיהוץ כמ"ש במו"ק כ"ט גיהוץ שלנו ככיוס שלהם, פסחים ק"ט ע"ב. בעירובין י"א ע"א פתחי שימאי אין להם תקרה ובמנחות ל"ב ע"ב מחלוקת י"א דלית להו תקרה (פרש"י) אין דרכן לעשות ממעל לפתחיהן תקרה לשבת תחתיה) וי"א דלית להו שקופי (משקופים רש"י), ולשון שומאי פרש"י מלשון זקן אשמאי והערוד פ"י שהיא א"י שקורין בלשון ערבי בל"ד אל שאם (פ"י מתוך שם), אולם בתה"א נמצא שקורין כן למחוז דמשק.**) (וע' בערך אפרובלים שקורין כן" לטריפאלי טראבלום אל שאם ובגתה"ש ע"פ ואת הסיני שהוא בלע"ז טריפולי די פאלעסטינא). ובספרא פ' קדושים בסופה ארץ ישראל היה חלקן של שם שם וע"ש וע' רש"י פ' לך ע"פ והכנעני או בארץ. עיר אחת היתה בא"י ולא רצו עבדיה למול וגלגלו עמהם עד י"ב חדש וחזרו ומכרום לגוים כו' יבמות מ"ה ע"ב. היו עוררין על המת כ"א במשנה ופ"י הנמרא בשם רב כי הדר ספרנא במערבא אמרו יבכון עמיה כל מרירי לבא מו"ק ח' ע"א.

עשר קדושות הן א"י מקודשת מכל הארצות כו' עיריות המוקפות תימה מקודשות הימנה שמשלחין מתוכן את המצורעין כו' ע"ש שנחשבו כל הקדושות בארץ כלים פ"א מ"ו וע' ברכות ה' ע"ב ברש"י ד"ה הא לן. היה אסור לגדל בהמה דקה בא"י שמבערין את השדות (ע' בערך גליל) וכן היה אסור לגדל תזוירים ב"ק ע"ט ב' במשנה, אבל בסוריא ובמדברות שבא"י מותר, וז"ל הנמרא שם אבל מנדלן במדבר שביהודה ובמדבר שבספר עכו ובדפוס ווין שבכפר עכו ובתוספתא ב"ק פ"ז שבכפר נימאייק. ובכפ"פ העתיק של כפר עמיקו, ובירושלמי שם בב"ק פ"י ר' בא (על המשנה ובמדבריות שבא"י) כגון מהיר שהוא י"ו מיל על י"ז מיל ופ"י הפ"מ שהוא שם מדבר בא"י, ואם הוא במדבר יהודה או במדבר עכו צ"ע. זקן בפ"ק דע"ז על המשנה מקום שנהגו למכור בהמה דקה כו' וכן פסחים פ"ד שא"ל בירושלמי ומותר לגדל. והשיבו א"ר בא כגון מהיר שהוא ט"ז מיל על ט"ז מיל ור"ל דשם מותר לגדל, ובעל קרבן העדה טעה פה בפירושו. וכן הוא בקה"ר ע"פ ונתתי

(*) וע' בירושלמי ב"מ פ"ה ה"ו שר' הייא ה"ו לו פשתן למכור כו' ומשמע שם כי בזמן הפורים היה רגיל המקח להתיקר בא"י ע"ש, ובחולין פ"ה ע"ב שר' הייא נפל לוי יאנובא בכיתניה ובא לפני רבי כו' ובירושלמי מעשר שני פ"ה ה"ה ספרו זאת על רב ע"ש. ובב"ב צ"א ע"א מתריעין על פרקמטיא אפילו בשבת (אם הוול השער וצריכין למכרה בוויל) ואמר ר' יוחנן כגון כלי פשתן בבבל ויין ושמן בא"י משום דמיניהו רובא דהיותא (וע' להלן שהכונה שעובדי האדמה היו מוכרין אותן ואסור להשתכר בהן וראב"ע מתיר ע"ש) ואמר רב יוסף והוא דול וקם עשרה בשיתא וע"ש עוד וע' בערך בבב"ל ובעבור שא"י היא על הרוב תחת הפחה מדמשק קורין כן כל א"י. (**)

את לבי לדרוש צדיקים אינן רועין בשדות אחרים כ"י לשבט ראובן ונדר
נתן הקדוש ברוך הוא נחלתן במקום שאין בו גול שנאמר הנה המקום
מקום מקנה וכן ממהיר ט"ז מיל על ט"ז מיל ופי' המ"ב שהוא מדינה בארץ ראובן ונדר
ובאמת הוא בא"י כנ"ל מהירושלמי, אך שהביאורו במדרש לדוגמא. יש מחלוקת
אם א"י בדוקה ממתים ואם בא"י ירד המבול זכחים ק"ג ע"א ובי"ר פל"ג. ודעת
ר' יוחנן שלא ירד מבול בא"י ומה שמתו שם אנשי דור המבול מתו בהבלא דאמר
רב הסדא ברותחין קלקלו וברותחין נדונו ופרש"י שנפתחו מעיינות תהום רבה רותחין
ומתו בהן. שם בובתים. ולכן אמר ר' יוחנן בסנהדרין ק"ה ע"א בליעה הגדר וחמי
טבריא ועינא רבתא דבירם (פירש"י מעיינות רותחין) נשתיירו ממעינות תהום רבה
שנפתחו בימי המבול ע"ש, וע' בערך גדר ובערך בירם ביה. ובכתובות כ' ע"ב
טומאה בא"י לא מתחייבין ור"ל אומר עילה מצאו ומהו את א"י ע"ש. אין מרחיקין
את הציון ממקום הטומאה שלא להפסיד את א"י מ"ק ה' ע"ב. כדרך שעושין
ברומי עכשוו שכל מלך ושלטון שלא קנה פלטיאות וחולאות ברומי אומר לא
עשיתי כלום כך כל מלך ושלטון שלא קנה פלטיאות וחולאות בא"י אמר לא עשיתי
כלל ולכן נקרא ארץ חמדה ספרי פ' דברים. ובחולין ס' ע"ב תנא שניר
ושרון מהרי א"י מלמד שכל א' וא' מאומות העולם הלך ובנה לו כרך גדול לעצמו
והעלה לו ע"ש הרי א"י ללמדך שאפי' הרי א"י חביבין על אומות העולם ע"ש.
בירושלמי דמאי פ"ב ה"א ר"א אומר רוב א"י נתונה ביד גוים ור' יוחנן אומר רוב
א"י נתונה ביד ישראל ע"ש. יש פלוגתא אם יש קנין לעכו"ם בא"י אם לא בירושלמי
פאה פ"ד ה"ד. הלוקח בית בא"י כותבין עליו אונו (שטר) אפי' בשבת ע"י כו"ם
משום מצות ישוב א"י ב"ק פ' ע"ב וע' גיטין ח' ע"א: וישבת א"י שקולה ככל
מצות שבתורה תוספתא ע"ז פ"ה ואמרו שם כל זמן שישראל עליה כולה נכבשה,
אינם עליה כולה אינה נכבשה ע"ש. ובפסחים ק"ג ע"א א"ר יוחנן ג' מנוחלי
העוה"ב הדר בא"י וכו' ובכתובות ק"א ע"א ר' יוחנן אומר כל המהלך ד' אמות
בא"י מובטח לו שהוא בן העוה"ב וכן פסק הרמב"ם בהל' מלכים פ"ג ה"א,
ובירושלמי שבת פ"א ה"ג תני בשם ר"מ כל מי שהוא קבוע בא"י ואוכל חולין,
בטהרה ומדבר בלה"ק וקרא את שמע בבוקר ובערב מובטח לו מחיי העוה"ב
ע"ש. א"י מתיה חיים תחלה לימות המשיח ומחוצה ארץ באין המתים ע"י מחלות
לא"י כתובות ק"א ע"א וירושלמי כלאים פ"ט ה"ג. וע"כ נהגו אז בימיהם להביא מתיהם
מבבל לא"י, ואמרו שם בכתובות עוד כשרין שבבבל א"י קולטתן וכשרין שבשאר
ארצות בבל קולטתן ופרש"י שמשאר ארצות הסמוכין לבבל חוליו לבבל לקבורה
ע"ש. בירושלמי ר"פ כל הצלמים כשמת ר' שמואל בר רב יצחק אתעקרין ארזיא
דארץ ישראל ע"ש. עתידה א"י להיות מרחבת ועולה מכל צדדיה כו' ושערי ירושלים
עתידים להיות מנועים עד דמשק ספרי ר"פ דברים. ובבב"ב קכ"ב א' לעוה"ב אין
לך כל א' וא' שאין לו בהר ובשפלה ובעמק כו' וע' תוס' סוף כתובות
כ"י עוה"ב היינו בדברי רז"ל גם ימות המשיח ע"ש. ודעת ר"ש בן אלעזר הוא כ"י
גם בימי הישוע כל א' מן השבטים היה לו בהר ובשפלה ובנגב ובעמק
כו' ב"ק פ"א ע"ב. ר' אבהו מרא דא"י היה נדה כ' ע"ש ע"ש הטעם. ובתענית
כ"ג ע"ב תקיפא דארעא דישראל יונה אבוה דר' מני ע"ש, ובמגילה כ"ה ע"ב
וחולין קכ"ב ע"א ר"ל הוא תקיף דא"י וע' רש"י שם הטעם. דייני א"י ר' אמי ור'
אסי סנהדרין י"ז ע"ב, ובגיטין נ"ט ע"ב ר' אמי ור' אסי כהני חשיבי דא"י הוו.
רבותינו שבא"י ר' אבא רבותינו שבבבל רב ושמואל סנהדרין י"ז ע"ב שבועות מ"ז
ע"א. רב תחליפא ממערבא עירובין נ"ד ע"ב. אין מוציאין פירות מא"י דברים
שיש בהן חיי נפש כגון יינות שמנים וסלתות ר' יהודה בן בתירא מתיר ביין מפני
שממעט את התפלה כו' וכן אין משתכרין בדברים הנ"ל (לעשות מסחר בהם אך
שעובד אדמתו ומכרם בעצמו לכל בעל הבית די צרכו) ר' אלעזר בן עזריה היה
משתכר ביין ושמן, ביין משום דסבירא ליה כריב"ב שממעט את התפלה ובשמן
מפני שבמקומו של ר' אלעזר בן עזריה שכיה משחא טובא ב"ב צ"א ע"א. וע'
בערך גליל.

מעשה בתלמידו ר"ע שהיו הולכין לכויב פגעו בהן לסטים אמרו להן לאן אתם הולכים אמרו להם לעכו כיון שהגיעו לכויב פירשו אמרו להן תלמידו מי אתם אמרו להן תלמידו ר"ע אמרו להן אשרי ר"ע ותלמידו שלא פגע בהן אדם רע מעולם, רב מנשיא הו' הולך לבי תורתא פגעו בו נגבים ואמרו לו לאן אתה הולך אמר להם לפומבדיתא כי הגיע לבי תורתא פירש אמרו לו תלמידא דיהודה רמאה את ויחשיי אותן כו' ע"ש עוד, ואמרו ע"ז בנמ' תא חזי מה בין נגביי בבל ולסטים דא"י ופרשיי שהנגבים של בבל פקרו לחרף אדם גדול ולסטים של א"י ע"ז כ"ו ע"א.

בני מערבא ברקו ביחוס כשהיו שני אנשים מריבים זה עם זה והקדים א' ושתק אמרו זה מוחס טפי קידושין ע"א ב'. כשא' נשא אשה אמרו במערבא מצא או מוצא היינו ששאלו אם מצא אשה מצא טוב או ומוצא אני מר ממות את האשה וגו' ברכות ח' ע"א. וע' עוד בערך מבנאי בראש דברי ימי עולם.

ארקא דרבון בב"ר פל"ז על הערקי (שבבני כנען) זה ארקא דליבון. ויש גורסין ארקא דליבנן ונמצא מקום זה במפת א"י ובכמה ספרים קדמונים, והוא י"ח פרסאות מן טריפוליס לצפונה להגל הר לבנון, ונקרא ג"כ קסריא אשר בלבנון, ועוד יש חרבות מהעיר הישנה הזאת אצל ההר הנקרא גם עתה תל ארקא. וארתוסיא הוא לדרום ארקא, (וט"ס בתה"א שכתב לצפון ארקא) כששה פרסאות כמבואר למעלה בערך ארוד. ולדעת התה"א וכן הע"מ זהו הנקרא בתלמוד ערקת לבנה ערקא שבלבנון, וע"כ יספר שם מן הארזים הגדולים ע' בערכו. וע' בערך סבטיון בזה.

ארתוסיא ע"ל בערך ארוד ששם היתה עיר סינא והתה"א הוסיף שבמחוז אל זאווע עד היום כבר בשם אל סיני בל"ע.

אשור נביא בבית שני העיר על התורה שתכתב אשורית (הוא כתב התורה שבידינו היום) ונחית ס"ב ע"א וכן אמרו בסנהדרין כ"א ע"ב וכ"ב ע"א שע"י עזרא נשתנה הכתב מכתב עברי לכתב אשורית ואמרו שם למה נקרא שם הכתב אשורית שעלה עמם (עם ישראל) מאשור ויש אומרים שהכתב לא נשתנה כל עיקר והכתב אשורית הוא מסיני ולמה נקרא אשורית שמאשורת בכתב כו' ע"ש. ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט אשור יש לו כתב ואין לו לשון (שמדבר בלשון ארמי) עברי יש לו לשון ואין לו כתב (כי כתב ליבונאה כתב גרוע היא) בחרו להם כתב אשורית ולשון עברי כו' וכ"ה בסנהדרין שם, וע' עוד בערך ליבון אספיר ובראש דברי ימי עולם בערך כותים. **הערה** מדינת אשור נתבאר בספרנו בידועות כלליות ב' ובערך סילק, והמפרשים נדחקו בפי' הכתוב (בראשית כ"ה ו"ח) על בני ישמעאל וישכנו מחוילה עד שור אשר ע"פ מצרים באכה אשורה וגו' כי אשור היא רחוקה מאד, ולדעתי הכוונ' ששכנו מחוילה עד שור ונתבאר שם פירושו וכן שכנו מחוילה עד באכה אשורה, ומלת עד מושכת לשנים כדרך המקרא, כי ההנריאים וישור ונפיש נודב התיישבו על נהר פרת עד באכה אשורה כמי'ש בדה"א ה' על פני מזהר ללעד והוא מדינת אשורעא במפת ארץ ישראל ע"ש ישור ובלשון ערבי דשוד"ר כידוע ובא"ק בערך ישור כ' למורת ים כנרת והוא טעות.

אשור ע' להלן בערך בקעת דורא.

אשקלון בתרגום יונתן (דברים א' ו') ע"פ ובחוף הים ובספר ימא אשקלון וקסרון. ר"ג ואונקלוס הגר היו באשקלון וטבל ר"ג במרחץ אחד ואונקלוס בים, ור' יהושע בן קפוסאי אומר שר"ג לא טבל אלא בים. תוספתא מקואות פ"ו אשקלון וחברותי' סוסייתא וחברותיה מובלענת בא"י ואע"פ שפטורים מן המעשרות ומן השביעית אין בהם משום ארץ העמים ופי' המפרשים שאין ביניהן מקום טמא ירושלמי יבמות פ"ז ה"ג ותוספת' אהלות פ"ה וע' בתוספת' שם בסופה עוד אודות אשקלון ע"ז לפרשה ע"ש. וע' למעלה בערך א"י שאשקלון כלחוף כו'. וכן אמר ר"י לענין גיטין מאשקלון לדרום ואשקלון לדרום שהיא כחול' גיטין ב' ע"א ופי' התוס' שם בתירוץ הראשון בשם ר"ת שלא כבשוה עולי בבל, ולכן אין ת"ח מצויין שם ואין בתי דינים נמצאים בה, ולתירוץ

השני בעבור שהוא על גבול א"י ורחוקה מן הישיבות ובתי דינים כו' ע"ש. באשקלון עשו חגורה של עץ רחבה סביב הבהמות בפ"י הרע"ב על זריז האשקלוני שנוכר במשני כלים פכ"ג מ"ב וספרא במכלתא דובים פ"ב. באשקלון עשו כדומים האשקלונים ופ"י הרמב"ם הוא כדור עגול ושלשלאות עם אינקליות סביבותיו ובו מעלים הכלים שנפלו לבור, והרע"ב פ"י עץ ארוך עם אונקליות ותולין שם צלוחית באוויר כדי לצננן, וע' בדברי הר"ש שם בשם הערוך כלים פ"ג מ"ז: באשקלון היתה ע"ז בשם צריפא ע"ז י"א ע"ב, שמעון בן שטח תלה שמונים נשים באשקלון שהיו מכשפות מנהדרין מ"ה ע"ב ובירושלמי שם פ"ה שישבו במערת אשקלון וכ"ה בחגיגה פ"ב והמעשה איך יוכל להם והאיך תפסם ע' ברש"י מנהדרין מ"ד ע"ב אצל מעשה דבעיא מוכסא ובירושלמי שם. ונתתק להלן בראש דברי ימי עולם בערך בעיא מוכסא ע"ש. מעשה בבת ישראל שהורנה (נתמשכנה) באשקלון כו' כתובות כו' ע"ב. וע' בראש הנ"ל ג"כ בערך דמה בן נתניה.

הערה אשקלון בלשון ערבי עסקלאן כעת כפר קטן לדרום סידור (אסדור) בערך ג' שעות על שפת הים תח"א. וככס"פ פ"א בין לוד ויבנה כתיי שעות וביניהן פקיעין, לדרום יבנה ג' שעות אסדור ח"א סידור לדרום אסדור כו' שעות עסקלון על הים. ובא"ק כתב אשקלון היתה עיר גודעת כימי קדם בין עובדי האלילים כי בקרבה היה חיכל מפואר מאד לאלילה דירצעתא או ווענוס, וגם חיכל לאליל אפאלא וגם חוף גדול לאניות כו' ובה נולד הורדוס הגדול הנק' הורדוס האשקלוני. ואולי צ"ל בתלמוד ע"ז הנ"ל שם הע"ז צפירא והיא ווענוס הנ"ל וצ"ע.

אשתמית רב הוה יתיב אמברא דאשתמית (פרש"י מקום מעבר של אותו נהר שנקרא אשתמית וע' בערך נהרדעא ובערך סורא פ"י אחר) והורה שם בדין בישר שנתעלם מן העין, ואמרו שם כי פרותא דעכו"ם הוי ופרש"י פורט"ו בלע"ז של עכו"ם כו' חולין צ"ה ע"א וע"ב.

אתונא (או אתונס) במדרש איכה רבה פ"א אתונס עיר של יוון ואנשיה חכמים אבל אנשי ירושלים אף קטני בני ירושלים היו יותר חכמים מהם וע"ש כמה ספורי מעשיות בזה. ובתלמוד בכורות ח' ע"ב ספרו שהקיסר שאל לרי' יהושע בן חנניה נחש לכמה מולידי וא"ל לשבע שנים, ויאמר לו הא סבי דבי אתונא הרביעום ויולידו שלשה שנים והשיב לו שהיו מעוברות בביורו מקודם ארבעת שנים, וישאלהו והא שמשו (וזה הכלל כי היה ובהמה מאחר שנתעברת אינה מקבלת זכר רש"י) והשיב לו ריב"ה הנחשים משמשים כאדם, ויאמר לו הלא סבי דבי אתונא המה חכמים גדולים ומסתמא דקרקו בזה שלא יטעו, והשיב לו אנחנו חכמים מהם ויאמר לו הקיסר אם חכמת לך ונצחם והביא אותם אלי וישאל ריב"ה כמה אנשים המה וא"ל הקיסר ששים, ויבקש מן הקיסר לעשות לו ספינה עם ששים בתים ובכל אחד ששים בסתרקי (פרש"י בסנהדרין צ"ה ע"א טאפעטין בלע"ז), והם ישבו סגור ומסוגר ולא הניחו איש לבא לפניהם גם היה אסור לכל אדם ההראות לאיש נכרי את מקום בית מדרשם, ויעש ריב"ה בערמה ובה לפניהם (ע"ש באיזה אופן) ויאמר להם שהוא חכם היהודים ורוצה להתוכח עמם ואם ינצחם יבאו על ספינתו לאכול אצלו וירבו וויכוחים עמו (וקראום שם בגמרא מילי דכריבי) עד שנצחם ויבאו על ספינתו כל אחד בבית מיוחד (כי דימה בעצמו בראותו ששים טאפיטין שגם חביריו יבאו שמה) וכאשר קבצם כולם הוליקם שלא מרצונם אל הקיסר וכאשר נסע ממקומם לקח עמו עפר מעפר מקומם וכאשר הגיע לבי בלועי(ע' להלן בערכו) לקח שם מים בכלי ויבא עמם לפני הקיסר וכאשר הביט הקיסר עליהם שהם מעוניים ודכאי רוח אמר שאינם אלו החכמים שבאתונא, ויקח ריב"ה העפר מעפרם ויתן עליהם ויתחוקו וידברו קשות נגד הקיסר (פרש"י שהריחו ריח ארצם וסבורים להיות קרובים לתירצם) וימסרם הקיסר בידי להאבדים, ויקח המים שם לבי בלועי ויתן בתנינא (חב"ר רש"י) ויצו עליהם למלאותה במים אחרים אולם טבע המים (לפי פ"י רש"י) של בי בלועי כי בולעים כל המימות שבאים בהם ולא יכלו למלאות החבית כי ראשון ראשון נבלע בהם, ויעבדו הרבה עד שנשמשו כתפוחין והלכו לאבדון. ע"כ בגמרא.

הערה העיר אתונא ידועה עד היום בארץ יון בשם אטקען והיא כעת עיר מלוכת היונים, ובנימי קדם היתה עיר הראשה בכל ארץ יון בגדולה וחכמה ושם היו בתי מדרש של הפלסופים הגדולים פלסופי ויון כידוע ורש"י פי' בי אתונא בנמרא שם מקום. כי הנמ' הוסיפה מלת בי כדרך הארמים לשם מקום, ולדעתי הכוונה על בית המדרש של חכמי אתונא, כי בי הוא בית המדרש בנמרא כידוע, גם נראה לי לפי הידוע כי באחרית ימי אתונא וקץ ימי חכמתה עמדו פלסופי שוא וכזב שהיו נקראים בשם סאזיסטען אשר כל חכמתם היתה לאמת את השקר ולטהר את הטמא וכו' והם הם מילי דכדביי הנ"ל שבנמרא דברי חכמה של הסאזיסטען, אך תוכן הכוונה בדברים האלה ואל מה ירמוזן בוויכוחם נעלמו מעינינו * ורבים ביארו אותם ויגלו את הלוטה בהם ע' במהרש"א שם בזה סודות נוראים, ועוד בדומה לו והמשכילים יבינו.

אות ב

באר אחאב בפרה פ"ה מ"א באר אחאב ומערת פמיים כשרים לפרה שהן מים חיים וכו' הרע"ב באר אחאב לא אתפרש היכן הוא [ובספר הה"א כתב במחוז עיר בירוש למרח עיר מארחאנא מעין אחד נקרא בלשון ערבי עין אחאב ומימיו נופלים לנהר איבראמים והוא באר אחאב].

בב נהרא. אמר אביו האי צחנתא (דנים קטנים) דבב נהרא שריא ופרש"י שם הנהר בב שמו (ובאזיה נוסחאות דבב שמו ט"ס) ואמרו בנמרא כי מימיו רודפים והמה מלוטים. והדנים טהורים בעבור דלא מרבה טינא דג טמא (ופרש"י קרקעית אותו הנהר אינו מגדל דג טמא) והאידינא שופכין לתוכו נהר איתן ונהר נמדא (בע"ז הנוסח נהר גזוא ונהר נמדא) ויש בו דנים טמאים, סוכה ו"ח ע"א ע"ז ל"ט ע"א. וזערה הנהר בב הולך ונופל אל הפרת סמוך לבבל הישנה ולדעתי מה שאמרו המבארים שבבל נק' בב בל שהוא שער בל (ע"ז בל שהי' שם) אינו נכון אך נקראת בב בל שעמדה על נהר בב. ולדברי תורתינו הקדושה קרא שמה בבל כי שם בבל ה' שפת כל הארץ והמבקרים שאלו מה שיך בלל לבבל, אולם לפי הנ"ל א"ש כי נק' בב בל בב ע"ש הנהר ובל ע"ש כי בלל וגו'. כי בלילה בא בכתוב גם בלמד א' כמ"ש ונבלה שם שפתם, וכן בתלמוד כל הראוי לביולה וכו'. וביאור דברי הנמרא זה א"ד נא שופכין לתוכו נהר איתן כו' כי הפרסיים חפרו תעלות רבות ופלגים יבלי מים מן הנהר פרת ותברוהו אל נהרות אחרים כמ"ש רב האי (בערוך ערך בר שניא) וכן יספרו סופרי העמים, ושתיים מן התעלות הנ"ל (קאנאלען) נקראים נהר איתן ונהר נמדא. וע' להלן בערך בבל מקידושין מעברתא דגמא לפרש"י וצ"ע אולי נמדא וגמא אחד הוא.

בבל פרש"י בחולין ו"ח ע"ב על מבבל לבבל שם המדינה ובה מקומות הרבה וכן משמע בכמה מקומות ובשבת ל"ו ע"א וסוכה ל"ד ע"א על דברי רב אשי בבל ובורסוף אשתנו שמייהו פרש"י לפי' השני כי בבל שם העיר בבל והתוס' חלקו עליו כי בבל לא מצינו שם עיר כו' ע"ש וע' להלן בערך בורסוף בורסוף הארמתי בזה והראיתי כי דעת רש"י היא הנכונה ע"ש, שתי נהרות מקיפות את בבל פרת ודגלת (הוא חדקל רש"י) זה מצד א' וזה מצד שני עירובין כ"ב ע"ב (וקידושין ע"א ב' ברש"י). בבל לצפון א"י הוא ב"ב כ"ה ע"ב וגיטין ו' ע"א ופרש"י בניטין שהוא בין עכו לצפון. וכבר השיגו עליו בתוס' שבת ס"ה ע"ב ואמרו כי בבל למזרח א"י על המאמר שם מטרא במערבא וכו' ולכן קראו בני בבל את א"י מערבא בכמה מקומות ובבכורות נ"ה ע"ב כתבו התוס' שבבל היא למרחית צפונית א"י ע"ש וכן הוא לפי המציאות. ובמס' סופרים פ"י ה"ו ואין אומרים קדיש וברכו בפחות מעשרה

רבותינו שבמערב אומרים בשבעה, ועוד שם פ"ג ה"י זה אחד ממחלוקת בני מורת ומערב כו' ע"ש ופ"י בערך מלים ערך א"י כי הכונה על א"י ובבל ע"ש. ובפסחים מ"ה ע"ב אמר עולא בעו במערבא כו' צ"ל שאמר זה היותו בבבל כאשר ר"ב אהרן הללך. בירושלמי מעשר שני פ"ה ה"ב מספר כי איש אהב בא"י ברהה חמשה עשר אהרית עד שבא לבבל באותו יום ויתמהו אנשי המקום וירצה להראות להם מקום המחילה תחת הקרקע ולא הכיר מקומה ע"ש. וכ"ה באוכה רבה פ"ג כי מערות היו מא"י לבבל. בבבל הישנה היה ניכר בימי רב המנונא ובימי רב אשי ביתו של נבוכדנצר שנחרב ונוב אריות של דניאל וכבשן האש שהושלכו בו חנוה מישאל ועזריה ומרקולים היה שם עוד, והיה שם מקום שנמלו ממנו עפר ופ"י ביסוד מוה"ר יצחק הובא ברש"י שלוקחים משם עפר לטיש לבנינו המקום, ורש"י בעצמו פ"י מקום יש בבבל שאין בהמה יוצאה משם אם אין נותנין עליה עפר מעפר המקום והוא סימן השמר ומקלותיה של בבל היא ברכות נ"ז ע"ב. אמר עולא נקטינן אין אוכלוסא בבבל ופ"י שם היינו קיבוץ אנשים של ששים רביא כמו בירושלים ברכות נ"ח ע"א. ועי' בערך אושא. בבבל ה"י ע"ז בל וימי חג שלהם מוהרנקי ואקניסותיה בחנוני ועשר בארץ ע"ז י"א ע"ב ועי' בערך בב. בבבל חביל עלמא ופרש"י האויר הם ויש הטל גדול לפי שעמוקה היא ולא כן בא"י ארץ הרים וגבעות ר"ה כ' ע"א, ובפסחים פ"ז ע"ב בבל עמוקה כשאלו ע"ש, אנמים בבבל כמ"א דלא פסקי דמי מועד קטן ד' ע"א. בבל היא עשירה שקוצרין בה תבואה בלא מטר ששוכנת על מים רבים (שעמוקה היא וארץ לחה שכל הגשמים יורדים לשם רש"י) והיא טובעני (מקום מצולה ורקק רש"י) ולא יובשני (ארץ יבשה רש"י) תענית י' ע"א. ובפסחים נ"ד ע"ב אמר שמואל אין תענית צבור בבבל ופרש"י הואיל שאינה צריכה לגשם וכן בשבת פ"א ע"א פרש"י על כרש"י בבלייתא פ"י בבל ארץ לחה היא והמחרישה מעלה רגלים שמתפרכים ולא היו לקנוה ע"ש. ובתענית כ"ב ע"ב דבגולה מתרעין על גשמים מרובין שעושין בתיהן קבריהן שנטבעים במצולת מים ופרש"י בגולה בבבל שעמוקה היא. בני בבר קרובים לארץ כוש ובני א"י רחוקים מארץ כוש ברש"י בפ"י הגמרא הא לן והא להו בענין אתרוג הכושי סוכה ל"ז ע"א והר"י פ"י שם באופן אחר ולדבריו בארץ בבל אתרוניהן כושים שחורים מעט ע"ש. ועי' להלן בערך כוש ובידיעות כלליות ב' בזה. כל האיכל מעפרה של בבל כאלו אוכל בשר אבותיו כי למה נק' שמה שנער שכל מתי מבול ננערו לשם. (וכ"ה בב"ר פל"ז והוסף ד"א שהם מתים בתשנוק (זוהמא מ"כ) בלא נר ובלא מרחץ ופרש"י שם שאין שמן בבבל וכן עצים ועי' להלן בזה) ו"א כאלו אוכל שקצים ורמשים כי כל אשר נשמת חיים באפיו נצלל שם. שבת ק"ג ע"ב.

עד היכן היא בבל. ופרש"י רחבו של בבל למזרחו של דגלת כי בין דגלת ופרת בוודאי הוא בבל כו') רב אמר עד נהר עזק (בירושלמי יבמות פ"א ה"י הנוסח זרק) שמואל אמר עד נהר יואני (בירושלמי שם וואני). לעיל בדגלת עד היכא (פרש"י מקום למזרחו של דגלת עד היכן ארכו משוך לעיל בדגלת ובענין מ"ש רש"י לדרום עי' בערך פרת בזה שכפי המציאות נמונים רברי התום כי הנחרות הולכים מצפון לדרום ע"ש) רב אמר עד בגדא ואוונא (פרש"י מקומות סמוכים זה לזה והחדקל מפסיק ביניהם) וגירסת הערוך עד אכבדא ואוניא. ושמואל אומר עד מושכני ומושכני בכלל לתחתית בדגלת עד היכא (פרש"י ג"כ על שפת הדקל למזרחו של בבל עד היכן ארכו משוך למטה בדגלת) אמר רב שמואל עד אפמיא לתאה כי שתי אפמיא יש כו' והובא בערך אפמיא. ובערך מלים מחק מלת רב ואולי צ"ל רב ושמואל. לעיל בפרת עד היכא (פרש"י ג"כ למערבו של בבל עד היכן ארכו משוך למעלה בפרת והכל לשיטתו כי בין דגלת ופרת בוודאי הוא בבל כנ"ל) רב אמר עד אקרא דתולבקני ושמואל אמר עד נשרא דבי פרת (ורש"י גורם עד נשרא דפרת) ונשרא דבי פרת בימי שמואל עמד למטה מאקרא דתולבקני והאינדא דליוה פרסאי (שלקחה ממקומה ובנאוהו למעלה מאקרא רש"י) ור' יוחנן אמר עד מעברתא דניזמא (וברש"י שם ע"ב א' הנוסח מעברתא דנרמא). וכי רש"י שם בבבל בין שני נהרות גדולים

חדקל ופרת זה מן המורה (חדקל) וזה מן המערב וסופו של פרת נופל בחדקל ולכן לא שאלו בגמ' למטה בפרת עד היכן כו' ע"ש. הכל בקידושין ע"א ב'. ובדף ע"ב א' א"ל אביו לרב פפא להך ניסא דפרת עד היכן הוא בבל (ופרש"י כלפי מערב עד היכן היא רחבה של בבל) והשיב לו רב פפא מאי דעתך לשאל על בירם מייחסי דפומבדיתא מבירם נסבי כו' ועי' זוה בערך בות בלתין. ואם נדקדק הלשון של רב פפא מאי דעתך על בירם משמע שחויץ בירם לא היו מקומות ישראל שם. ולפי הנראה בעבר פרת כלפי מערב לא היה ישוב נכון וע"כ נמצא בברכות נ"ד ע"א ההוא גברא דאזיל בעבר ימינא ונפל עליו אריה כו' והכונה בעבר הימין של פרס כלפי מערב (כי ימין אצל נהר נק' תמיד גם בספרי העמים בימין הליכתו והוא הולך מצפון לדרום כנ"ל לפי המציאות ולפי פי' התוס' ושלא כרש"י שם שפי' שם מדינה לדרומו של פרת) אך שדות וקראים היו לבני בבל בעבר הימין. וע"כ תמצא ביומא ע"ז ב' רבא התיר לבני עבר ימינא לעבור במים לשמור הפירות ביוה"כ ופרש"י שהיו להם פרדסים בעבר הנהר. ואני אוסף שהיו להם ג"כ שם חצרים וע"כ נקראים בני עבר ימינא. אך שביה"כ באו אל העיירות כמנהגו. וע"כ תמצא ג"כ בעירובין י"ט ע"א אמר ר"ל נן עדן אם בא"י הוא בית שאן פתחו ואם בערביא בית גרם פתחו ואם בין הנהרות דומסקנין פתחו. בבבל אביו משבח בפירו דמעבר ימינא כי הוא שייך עוד לבבל. ואף לדעת ר"ת דבירם הוא א"י אבל עבר ימינא הוא עוד בבל כנ"ל. ובגמ' שם עוד א"ר יצחק נפחא שוט משוט בין הנהרות עומדת ושאלו בגמ' וכי בין הנהרות מאי הוי א"ר יוסי ברי' חנינא בין הנהרות הוא כנולה ליוחסין (וכי"ה בירושלמי בקידושין וביבמות שם שבשם ר' יהודה ובב"ר פל"י) והיכא קיימא א"ר יוחנן למעלה מאיהו דקירא ושאלו בגמרא הא א"ר יוחנן עד מעברתא דניזמא (ופי' רש"י שאיהו דקירא למעלה היא) והשיב אביו רצועה נפקא ופי' רש"י רצועה נפקא מן הכשרין ומקף את איהו דקירא שהיא מן הפסולין ושוט מישוט בפי הרצועה על נהר פרת ע"ש (ולדעתי עיקר השאלה תסובב על ר' יוחנן ולא על ר' יוסי ב"ח כי עליו נוכל לומר שהולק על הגבולים של האמוראים ודו"ק) וכתבו התוס' שמה נראה שבין הנהרות הוא מקום אחר דאי משום חדקל ופרת מאי קושיא וכי בין הנהרות מאי הוי הלא בין חדקל ופרת נודאי כשרים כנ"ל. (וכן כתבו בעירובין י"ט הנ"ל ששם משמע שבין הנהרות אינו בבל כי חושב לבין הנהרות דומסקנין ולבבל מקומות אחרים כנ"ל) אולם לפי צ"ע קושיית הגמ' הא א"ר יוחנן עד מעברתא דניזמא מאי קושיא הלא בין הנהרות הוא מקום אחר ושם המדובר מבבל שהיא עד מעברתא דניזמא לענין מיחסותא דבבל כמ"ש רש"י.

הערה לפי הידוע לנו כעת מציאות בבל ובין הנהרות דברי הגמרא הנ"ל יובנו היטב בכל פרטיהם. כי הנהרות חדקל ופרת הולכים מצפון לדרום. מקור הפרת הוא בהרי אררט. ומקור החדקל בהרי קרדו (בלשון הרומים קארדנעע וכעת קורדיסטאן) והולכים ומשתפכין בלשון ים פרס. אך מקודם אצל אפמאי הפרת מתאחד בחדקל. ואח"כ מתפרדים עוד הפעם. או שהחדקל מתפרד בעצמו ושם היא מדינת מישן כמ"ש בערך אפמאי. גם תדע כי בתחלה הולכים רחוק זה מזה. ואעפ"כ נקרא המדינה שביניהם אצל היונים בשם מעסאפאטאמיען שהכונה בלשונם בין הנהרות (כי פאטאמוס הוא נהר ביוניא) וכן בלשון סורי ביני נהרין. ובלשון עברי ארם נהרים כידוע. ואחרי כן מתקרבים זה לזה והולכים בקירוב הרבה פרסאות ונראה כעין צואר במפה ושם במקום קירובם חפרו הפרסאים תעלות רבות מזה לזה והגדולה שבכולן נהר מלכא אצל נהרדעא ואח"כ אצל בבל הישנה מתרחקים זה מזה ועושין שמה כעין אי ושם היא הבקעה בארץ שנער שבמקרא ושם היא בבל העיקרית עד התאחדותם אצל אפמאי כנ"ל. אך לפי חוקי המדינה נמשכה בבל ג"כ להלן לצפון בין הנהרות כמ"ש בבל כעיר הסמוכה לספר דמי ותרגומא נהרדעא כו' עי' בערך נהרדעא. גם התמשכה לצרדין מעבר לנהרי חדקל ופרת כמ"ש רש"י. והנה במה שפי' רש"י עד היכן הוא בבל הראשון רחבו של בבל למזרחו של דגלת כן משמע בש"ס ששאלו להלן לעיל בדגלת ולתחתית בדגלת

ולחך ניסא דפרת (ולתחתית בפרת לא הי' להם לשאול כמ"ש רש"י שהפרת נופל
 בחדקל) ולא שאלו לחך ניסא דהגלת כי השאלה הראשונה כן פירושה למורחו של
 דגלת כמ"ש רש"י. והשיבו עד נהר עוק או יואני. כפי הנראה הגבילו המקומות האלה
 את בבל מן עילם ומדי הפסולים ביחוס. והנהרות האלה כעת לא נודעים. ועל לעיל
 בדגלת פרש"י כמו שהובא דהיינו מזרחו של בבל עד היכן ארכו משוך למעלה בדגלת
 ואמר רב עד בנדא ואוונא וגירסת הערוך עד אכברא ואוניא. וע' בע"מ השערה בשם
 מהר"ם לנדא שהוא עקבאטאנא עיר מטרופולין של מדי (כעת המאדאן) והגיה בש"ס
 כי אכברא ואוניא היא תיבה אחת עקבאדוניא והוא רחוק מאד. ולדעתי אם נפרש
 שהכוונה על עקבאטאנא אין צורך להגיה כלל כי עקבאטאנא היתה נקראת במקרא
 (עזרא ו' ה') אחמתא די במדי מדינתא וכבר נתבאר בכללי החילוף בהקדמה כי כף
 בחית ותחלפים בשמות וכן דלטנ"ז ועל דרך זה עשו נ"כ היונים מן אחמתא אקבאטא
 בחית בתלמוד אכברא. ואוניא יש לו לדעתי פ' אחר כי מצינו בתלמוד נזיר ו' ע"א שהיו
 מקומות בארץ בבל שלא מנו פרסי כי אם מנו אוניו ופרש"י מחווי הדרך כמה מחוות
 יש ממקום למקום כו' ע"ש ברש"י שורש פ' המלה ובע"ז ס"ה ע"א ברש"י ותוס' שם
 מן התרגום על מאונא לאונא היינו מחווי מהלך יום ע"ש. והנה אין להמשיך הגבול
 של בבל ביחוס עד עיר עקבאטאנא בעצמה כי אם כן תכשיר כל ארץ מדי הפסולה. וע"כ
 אמרו עד אכברא היא אחמתא הנ"ל ואוניא היינו המחוי שלה. שבבל נמשך עד מחווי
 שלה. זהו לשי' רש"י. ולדעתי הכונה בשאלת לעיל בדגלת גם על בין הנהרות לצפון
 ולפ"ז הנוסח שלוו עד בנדא ואוונא הוא יותר נכון כי היתה כונתו על העיר בגדד בין
 הנהרות על נהר דגלת שהי' שמה בגדה בדר"א אך אצל הערביאים ע"י הנקודה באות
 ה' נתהפכה לת' (כמ"ש בערך איהי דקירא) ונקראת בגדת או בגדד כמו שתמצא
 ג"כ בש"ס רב הנא בגדתאה ע' בערך בגדת. ואוונא הוא ג"כ פ' מחווי כמו שהובא
 מנזיר הנ"ל. והכוונה עד מחווי בגדד והחכם נייעבוער הגיה בנדא דאנונא והיא העיר
 באגראדאנענע לצפון מדינת בבל והוא רחוק מאד. ושמואל אמר עד מושכני יבא
 בערך מושכני. ועל דרך זה יבא על נכון גם למעלה בפרת עד אקרא התולבקני שהובא
 בערכו שהוא אצל בשלמים על זרוע של נהר פרת. ומעתה יבא על נכון גם הנמרא
 להלן כי בין הנהרות הוא כנולה ליוחסין ואין זה בכלל בבל. אך שהאמוראים לענין
 מיהסותא דבבל משכו את בבל למעלה לצפון עד אקרא התולבקני ולר' יוחנן עד
 מעברתא דניומא כנ"ל ושוט מישוט למעלה היא כנ"ל. וע' בערך שוט מישוט. וע'
 בערך בב.

ר' חנינא אמר שהקב"ה הגלה את ישראל לבבל מפני שקרוב לשונם ללשון
 תורה (ולא תשכח תורה מהן מהר רש"י) ועולא אומר כדי שיאכלו תמרים ויעסקו
 בתורה (כי תמרים בבבל הרבה רש"י) פסחים פ"ז ע"ב וספרי שם וכן בתענית ט'
 ע"ב עולא איקלע לבבל (בפסחים לפומבדיתא) וראה תמרים בזול מאד ואמר צנא
 דרובשא בזוזא ובבלאי לא עסקי באורייתא בלילה צערוהו (בשלשול כדאמרי' בניטין
 ע' תמרים משחנן ומשלשלין רש"י) אמר מלא צנא דסכיני (בפסחים סמא דמותא)
 בזוזא ובבלאי עסקי באורייתא, ובפתיחה לאיכה רבה מ' שנה קודם גלות ישראל לבבל
 נטעו הבבלים תמרים כי טובים הם לתורה. ובאיכה רבה ע"פ דרכי ציון בתחלה לא
 הערים בבבל עד שעמד בכוכדנצר הרשע ופקדן מא"י ושתלן בבבל כו'. בבבל
 היו הדקלים (וכן הסולמות שעשו שם) כבדים ועבים מאוד עירובין ע"ה א' ע"ש,
 דקלים של בבל אינם צריכין הרכבה כן הוא לגירסת קרבן העדה ופ' שאין צורך
 להרכיבם דקל זכר בדקל נקבה כדרך הרכבת דקלים כו' ירושלמי יבמות פט"ז הי"ג
 וכן הנוסח בכתובות פ"ד הי"ח ע"ש. בבבל יש פירות עוד בשדה בתשרי אבל בא"י
 בתשרי הכל כבר נאסף תענית ד' ע"ב. אנשי בבל אין להם אלא שמן שומשמן ולא
 שאר שמן תוספתא שבת פ"ב שבת כ"ז ע"א ונדרים נ"ג ע"א (וצ"ע מדברי הנמרא
 בשבת קי"א ע"ב באתרא דרב שכיח שמן וורד ובבל הוא מקומו של רב כדאמרי' בב"ק
 פ' ע"א), ובקהלת רבה פ"ב ובב"ר פל"ז שאין להם שמן וחסרים נרות והן חסרין
 ים ומרחצאות (ואולי ע"כ שבחורו רבנן לרציבי בניטין נ"ז ע"ש) וכ"ה בירושלמי

ברכות פ"ד ה"א וע' בבבלי שבת כ"ה ע"ב ע"פ ותזנח משלום נפשי נשיתו טובה בלא
 נר ובלא בית המרחץ והכונה על אנשי בבל כמ"ש במ"כ שם . וכן אמר רב על הכתוב
 בחסר כל בלא נר ובלא שלחן נדרים מ"א ע"א ומ"ש בלא שלחן נ"ל כוונתו כי בני
 ישראל בבבל החלו להתנהג כמנהג אנשי המזרח לישב על הקרקע ולאכול כידוע .
 בבבל ה"י הפרקמטיא שלהם כלי ששטן שעשו בבבל לרוב מאד כמו בא"י וכן אמרו
 שם דמנייהו רובא דחיותא שלהם ב"ב צ"א ע"א והועתק בסוף ערך א"י ע"ש . וכן אמרו
 בתענית כ"ט ע"ב כי דקלים וכלי פשתן בבבל לרוב מאד ע"ש . ובב"ר פ' פ"ה וכן בתנחומא
 ראה סי' ה' ע"פ אדרת שנער פורפירא בבלייא (וגי' המ"כ שם פורפירא מ"ס ע"ש וע'
 ילקוט יהושע סי' י"ח) כי הבעללים בימי קדם עוד למדו לעשות בגדי פורפור שהוא
 בגדי צבעונין טובים מאד וע"כ תני רב יוסף ע"פ ושמתת בתנך חייב אדם לשמה את
 אשתו בחג בבבל בבגדי צבעונין פסחים ק"ט ע"א וע' בערך א"י . בבבל מחרישתן
 קצרה רש"י בפ"י הגמרא ב"ב כ"ו ע"א . שכן בבבל כיון בא"י שרגליו בו ואין קבע
 לשתייתו ופרש"י לידע כמה שותין פסחים ח' ע"א . אין בעלי ראתן בבבל (שם חולי
 ע' בחלק הרפואות) מפני שאוכלין תרדון ושותין שכר של הזימי , וגם אין מצורעין
 בבבל שאוכלין תרדון ושותין שכר ורוחצין במי פרת כתובות ע"ו ב' . עופות שבבבל
 שמנים יותר מעופות א"י מפני שלא גלו ממקומם אבל עופות א"י גלו עם ישראל כמ"ש
 מעוף עד בהמה נדרו הלכו , ואמר ר' יוחנן וכולן חזרו חוץ מקוליים האספנין דאמר רב הני
 מדרי דבבל (מקומית משופעים) מהדרי מיא לעין עיטם והאי קוליים האספנין כיון דלא
 שריר שדריה (אין קשה שדרו שלו) לא מצי סליק שבת קמ"ה ע"ב . ופרש"י מדרונות
 שבבבל מחזירים מים הנשכפין בהן לעין עיטם שהוא מקום גבוה שבא"י שאותו מעין
 מביא מים לבית טבילת כהן גדול ביה"כ דמתוקן בחומת עזרה ע"ג שער המים
 כדאמרו בסדר ל"א ע"א עין עיטם גבוה מקרקע עזרה כ"ג אמות והיאך
 מחזירים שיש בפרת סילונות וסולמות למטה מן הקרקע ודרך אותן סולמות חוזרין
 המים לא"י וחוזרין ונובעין במעיינות והדגים חזרו דרך אותן סולמות שנחתים להעלותם
 יותר מדרך פרת עצמו וע' בערך פרת ובפתיחה לאיכה רבה ובפסיקתא דר"כ פ' דברי
 ירמיהו ז' מאות מיני דגים טהורים וז' מאות מיני חגבים טהורי' גלו עם ישראל לבבל וחזרו
 עמם חוץ מן הדג ששמו ש'בוטא וכ"ה בירושלמי תענית פ"ד ה"ה וע' בהנהגות החכם
 הר"ש באבער להפסיקתא הנ"ל ומן התלמוד הנ"ל נראה כי קוליים האספנין היה
 נמצא בנהרות בבל וקשה מזה על הערוך והר"ש שפ"י קוליים האספנין שבא
 מאספניא כמובא למעלה בערך אספניא , ואולי יכול להיות שנמצא רק מעט
 והעיקר מביאין אותו מאספניא . ועיין בספר תה"א בחלק שני ודבריו צ"ע
 ועיין עוד להלן בראש תולדות הארץ בערך דג בזה , ראשיתן של בבלים
 סגלגלות (פרש"י לפי' אחד שאינו עגול ולפי' השני שהוא עגול) ואמר הלל הטעם
 שאין להם חיות פקחות שבת ל"א ע"א ובאבות דר"נ פט"ז הנוסח ראשיתן של
 בבלים ארוכים ופי' מפני שאין להן חיות פקחות ומגדלן הולך על איברי עבדים
 ושפחות ולכן הם ארוכים אבל בא"י שמגדלן התינוק בעירום ומשפשות אותו
 ע"כ ראשיתן סגלגלות (פי' עגולות) ע"ש . ובבבלי ביצה י"ד ע"ב פרש"י והתום'
 על מאמר הא לן והא להו כי לבני בבל אין עבדים ולבני א"י יש עבדים המולולין
 במצות ע"ש וצ"ע וע' להלן ג"כ בענין עניות א"י או בבל בבבל קורין לינוקא רביא
 סוכה ה' ע"ב , מיעדים שבבבל שמחים יותר מבא"י ואמר רב אסי מפני שהן עניים ור'
 יוחנן אמר שלא היו בקללות א"י והשבת ממה משושה חנה וגו' שם בשבת .
 תלמודי חכמים שבבבל מצויינין במלבושיהם ופרש"י מקושטים , ואמר רב אסי מפני
 שאינן בני תורה (ועל כן מדקדקין על לבושיהן להתכבד על ידם , רש"י) ור' יוחנן
 אומר לפי שאינן בני מקומן (וגי' רש"י במקומן ופי' והגולה למקום נכרי מצוין
 עצמו במלבושיו שיחא חשוב) כדאמרו אינשי במתא שמאי (בעיר שלו השם שלו) ע"ב
 בלא מתא תרבותא (המלבוש) , הכל שם בשבת קמ"ה ע"ב . ובקידושין מ"ט ע"ב
 עשרה קבין עניות רדו לעולם תשעה נטלה בבל ואחד כל העולם כולו ובקידושין כ"ט ע"ב
 שמואל אמר נושא אדם אשה ואח"כ יעסוק בתורה ור' יוחנן אמר רחים בצוארו
 יעסוק בתורה ולא פליגי הא לן והא להו ופרש"י והמפרשים שבבבל נושא אשה

מקודם כי הולך לא"י ללמוד שם ואין צרכי הבית מוטלן עליו . אבל בא"י
 שהוא בביתו וצרכי הבית עליו ילמוד מקודם ואח"כ נושא אשה , והערוך
 פי' כי בני בבל היו להם נכסים ושדות וסיפוק בידם ע"כ נושא אשה קודם
 כמאמר שמואל ובני א"י שאין להם והן עניים אוי האשה היא רחים בצוארו כמאמר
 ר' יוחנן , וכן האריך והסכים לזה בעל ערך מלים וכי' שע"כ נמצא במדרש שה"ש
 בפ' בטנג ערמת א"ר לוי בנוהג שבעולם אדם נושא אשה בן שלשים או ארבעים
 שנה כו' וזהו בא"י אבל בבבל נמצאים מאמרים שנשאו בימי נעוריהן כו' . ודברי
 הערוך צ"ע מדברי הגמ' הנ"ל בקידושין מ"ט כי עניות לקחה בבל וכן למעלה
 בשבת קמ"ה אמר רב אסי שהן עניים כנ"ל , ובאמת היו בבבל בעלי נכסים
 רבים אבל מעט בערים הגדולות כמחזא וכי' אך הטעם שנמצא בע"מ וכל להיות
 כי בא"י נרדפו ונלחצו בעול הרומיים או מאד אבל בבבל היתה להם חרות
 גדולה ממלכי פרס וכמו שאמרו בפסחים פ"ו ע"א תני ר' תיא יודע הקב"ה
 בישראל שאינן יכולין לקבל גזרות אכזריות של רומי לפיכך הגלה אותן לבבל וכן
 אמר רב הונא במנחות ק"י ע"א דגלויות של בבל דעתן מיושבת עליהן ולא כמו
 גלויות של שאר ארצות שדעתן אין מיושבת עליהן ופירש"י בעבור שבבבל אין
 להם עול גלות כמו בשאר ארצות , ובגושן י"ז ע"א אמרו הא מקודם שבאו החברים
 לבבל , אבל לאחר שבאו החברים לבבל רומי עדיף וע"ש ברש"י ותוס' ובספרנו
 להלן בראש דברי ימי עולם ערך חבר . ובערך מלים הביא שהיתה מצוקת
 החברים רק על זמן מועט ע"ש . ובשה"ש רבה ע"פ כי חולת אהבה אני נמצא
 דברי ר' לוי לשעבר היתה הפרוטה מצויה והיה אדם מתאוה לשמוע דבר משנה
 הלכה ותלמוד ועכשיו שאין הפרוטה מצויה וביותר שהן חולין מן השעבוד אין
 מבקשים לשמוע אלא דברי ברכות ונחמות (ר"ל אנדה) ומדבריו נראה כי הגזירות
 פעלו נ"כ שנעשו עניים בא"י , וכן נמצא במדרש שאדריאנוס החרוב כל א"י כו'
 ע' בערכו . ובאמת היא כי העתים השתנו בכל פעם , וע"כ יש מאמרים סותרים
 בזה וע' לעיל בענין עבדים . ובסנהדרין ד' ע"א הכא בבבל שבט והתם בא"י
 מחוקק ואמרו שם לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי גלויות שבבבל (שהם מורע
 דוד כו') שרודין את העם במקל ומחוקק מבין רגליו אלו בני בניו של הלל
 שמלמדין תורה ברבים כי בא"י למדו ולימדו את החוקים אבל לא היה כח בידם
 להקים אותם ביד חזקה מטעם ממשלת רומי אשר מנעה מהם כל כח ואון כמ"ש
 בירושלמי פ"א דסנהדרין מ' שנה עד שלא חרב המקדש ניטלו דיני נפשות מישראל
 ובימי ר' שמעון בן יוחאי (ויש שם נוסח בימי שמעון בן שטח הוא ט"ס כי בימיו
 היה המלוכה ביד בני ישראל אך צ"ל כמו שם בירושלמי פ"ו ע"ש ר"ש בן יוחאי)
 ניטלו אף דיני ממונות מישראל (שהיה בימי גזירות אדריאנוס כידוע) ואמר רשב"י
 שיאות מן דלית חכים מידון ע"ש , אבל בבבל היה ביד ראש הגולה והדיינים שלו
 שבט ומקל להקים את הרין ביד חזקה (ובשבת נ"ח ע"א כי אנשי בבל היו הולכים
 בטליות עם הותמות כדרך העבדים להראות שהן כפופים לריש גלותא ואפילו
 רבנן ע"ש ברש"י) וע"כ תמצא בנמרא בכמה מקומות שבדיני ממונות היו בני בבל
 בקיאים יותר כמו שהאריך בראיות בס' ערך מלים (וכ"כ באגרת הרמב"ם שבערי
 הערלים אין החכמים בקיין בדינין מפני שהערלים אין מנתחין אותן לרון כו') אבל
 באיסורים היו בני א"י בקיאים יותר (וע"כ הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני
 וכדומה) . ובני בבל היו כפופין תחת בני א"י ופירש"י לקידוש החדש ולעיבור שנה
 חולין י"ח ע"ב (ע"ל בערך א"י מסוד העבור) , והוריות י"א ע"ב , וכן לדיני קנסות
 שאין דנין דיני קנסות בבבל בעבור שאין סמיכה בבבל ובחול' סנהדרין י"ד ע"א
 זל"א ע"ב , וההוריות ג' ע"א וישבין שבא"י נק' קהל ולא שבחול' כו' ע"ש . וע'
 שבעות מ"ח ע"ב ובסנהדרין כ"ש ע"א אייתנא אגרתא ממערבא כו' שבלמדו
 התורה היו בני א"י בקיאים יותר . לר' חייא קראו בבלאי שרא אסורי שהיה מקיל
 באיסורים שבת ס' ע"ב ופרש"י כי ר' חייא עלה מבבל כמ"ש בסוכה כ' ע"א אמר
 ריש לקיש הריני כפרת ר' חייא ובניו שבתחלה כשנשתכחה תורה מישראל עלה

עזרא מבבל ויסדה חזרה ונשתכחה (פרש"י איזה הלכות מבני בתירא כדאמר' בפסחים ס"ו) עלה הלל הבבלי ויסדה (ופרש"י שמיום שנלה יכניה והתרש והמסגר עמו היתה ישיבה מצויה בבבל והתום) כתבו שלמד משמיעה ואבטליון כדאמר' בפסחים ס"ז הנ"ל ובתוספתא ננעים פ"א הלל עלה מבבל לא"י על איזה שאלות בדיני התורה וכפי הנראה בפעם ראשונה לשאול את שמעיה ואבטליון, כי כבר למד בבבל אך קבל שלימות בישיבת שמעיה ואבטליון (חזרה ונשתכחה (ע"י הגזרות של אדריאנוס כנ"ל) עלה ר' חייא ובניו ויסדות ע"ש וע' רש"י סוכה מ"ד ע"א ד"ה והאמר ר' יוחנן בשם סרר עולם ולפ"י רש"י שם בבבל לא נשכחה התורה כלל אולם התום' שם בשם ר"ת פ"י באופן אחר ע"ש. ובגושין ו' ע"א בבל כא"י לגיטין שהן בני תורה ומקום ב"ד קבוע ואמרו שם מכי אתא רב לבבל ופ"י התום' כי רב הורה בבבל שמיום גלות יכניה לא פסקה תורה מהם, אולם דעת רש"י שם אף שלא פסקה תורה מיום גלות יכניה בבל כא"י לגיטין אך מיום בא רב לבבל וקבע ישיבה בסורא ושל שמואל היתה בנהרדעא כו' ע"ש. ובירושלמי סוטה פ"ט ה"ב ופ"ו דפאה רב ירד לבבל ואמר שהוא בן עזאי דא"י יודע לתרץ כל הקשויות כמו בן עזאי בטבריא (ע' בערך טבריא) ואח"כ עלה עוד הפעם לפני רבי כו' ומצינו בירושלמי ספ"י דנדרים כי רב רצה מבנו של רבי שיתן לו רשות לראות מומי בכורות כו' ולפ"ז נראה כשחזר לא"י מת רבי בינתיים ואח"כ ירד לבבל ונתישב שם (וע' בערך מלים ספיקות בזה) וע' ביומא פ"ז ע"ב שר' חנינא בר חמא בעלותו לראש התקופט עמו וגרם לו שהלך לבבל ונעשה שם לראש וע' ברכות מ"ה ע"ב. ובבב"ק פ' ע"א רב הונא אמר רב עשינו עצמינו בבבל כא"י לבהמה דקה מכי אתא רב לבבל פרש"י שנתישבו יהודים רבים וקנו שדות רבות ונעשה רוב שדות יהודים כו' והתום' פירשו כנ"ל שהוא הורה כן כו'.

כך ארצות עיסה לא"י וא"י עיסה לבבל כי בבל היא מיוחדת יותר במשפחותיהם מא"י כי עזרא עשאה כסלת נקיה קודם שעלה לא"י קידושין ס"ט ע"ב וע"א א'. אין לך חנופה כחנופה של בבל אבות דר' נתן פכ"ח וכו"ה בקידושין מ"ט ע"ב ובסנהדרין כ"ד ע"א כי חנופה נשאת בבבל מן השנים שירדו לבבל חנופה ונסות הרות, ופרש"י בסנהדרין שם חנופה היינו שמראין עצמן חסידים וע"ש בפ"י רש"י על לבנות לה בית ובקידושין מ"ט ע"ב הביא רש"י עוד פ"י אחר לבנות ולא בנו ולפ"ז גם חנופה הלכה כמו גמות הרוח לעולם אולם באר"ג הנ"ל מוכח כפי הראשון. א"ר נתן בר אבא אמר רב עשירי בבל יורדי גיהנם הם כמו שאמר שבתאי בר' מרינוס עליהם שאין מרחמין על הבריות כי שאל מהם עיסקא למסחר ולא נתנו לו ושאל מוזן ולא נתנו לו, ביצה ל"ב ע"ב. ובזבחים ק"ג ע"ב שלכן נקראת שנער שמנערת עשיריה ולא תמשך עשרם יותר משלשה דורות ופ"י רש"י ג"כ בעבור שאינן בעלי צדקה כנ"ל, וע' אודות שבתאי בב"מ י"ז ע"א. לב רגז (כעס ורצח) שקללה התורה הוא בבבל ולא בא"י דברי ר' יוחנן בנדרים כ"ב ע"א וע' להלן בערך ב"י חזואי, ר' זירא אמר על הבבלים בבלאי טפשאי דאכלי נהמא בנהמא פת עם דייסא שגם היא עבה, ורבא היא אוכל פת בחסוסי (היא קמת של קליות) שעורים שלא הביאו שליש ומיבשין אותן בתנור וקלפין הן רש"י נדרים מ"ט ע"ב, ובשבת ק"ד ע"ב וכתובות ק"ב ע"א נמצא כי ר' זירא עלה מבבל לא"י וע' כתובות ע"ה א' על ר' ירמיה כעין זה שהיה מבבל ואח"כ קרא לבבליים בבלאי טפשאי ע' בערך א"י בזה. במחשכים הושיבני א"ר ירמיה זה תלמודה של בבל ופרש"י שתלמודם ספק בידם בעבור שהת"ח אין נוחין זה לזה כמ"ש שם בנמי שהת"ח שבבבל מחבלים וממירין זה לזה בהלכה סנהדרין כ"ד ע"א (וכ"א בפסחים ק"ג ע"ב ת"ח שבבבל וכן הוונת כו' שונאים זה את זה ע"ש) ובתנינה י' ע"א פ"י רש"י בעבור שהוא עמוק מאד וע' הגהות ר"ב בשם השל"ה והאמת כי ר' ירמיה לשיטתו שאמר בבלאי טפשאי דיתבן בארעא דחשוכא (פירש"י בבבל שהיא מצולה) אמריתו שמעתתא דמחשכין יומא נ"ו ע"א (ע"ש דברי רבא) וכן בכמה מקומות והוא אשר אהב לשאול בני ישיבת בבל דברים לחדר ואינם במציאות ועל כעין זה אפקדו

מבי מדרשא כמ"ש בב"ב כ"ג ע"ב ע"ש בתוס', ובב"ב קס"ה ע"ב ועל דא עיילתו
 לר' ירמיה בני מדרשא ששלח תשובה נכונה בכבוד כו', וע' ג"ב סוכה י"ב ע"א
 ע"ס ר' זירא וכן נדה כ"ג ע"א שהביא ר' זירא לידי ניהוד ע"ש, ובבב"ב י"ה ע"א
 פ' התוס' על מאמר ר' יוחנן עד דאכלת כפנייתא בבבל כי בבבל הילכות הן
 ככפניות היינו תמרים שלא נתבשלו כל צורכן ע"ש אולם הרשב"ם בבב"ב ק"ו ע"ב
 פ' שהיית מעדן עצמך בתמרים ולא עסקת בתורה ע"ש ובתמורה כ"א ע"א אמר
 אחד מאמוראי א"י בבלאי משנני שנויי דחיקי ע"ש. בתי כנסיות שבבבל על
 תנאי הן עשויון ופי' התוס' לכשיחרבו תבטל קדושתן מגילה כ"ח ע"ב .

בבב"ב עשו מין כותח ונקרא כותח הבבלי והוא מטמטם הלב ומסמא את
 העינים ומכחיש את הגוף וע' להלן בחלק הרפואות פסחים מ"ב ע"א, ור' יוחנן
 רייק ממנו ורב גזא פ"א עשאי בא"י ולקחו ממנו כל בריחי דמערבא ופרש"י כל
 החולים שבא"י שבת קמ"ה ע"ב. בפסחים מ"ה ע"ב על דברי הש"ס שם לא שנו
 (הרודה ונתן) לסל הסל מצרפם להלח) אלא ככרות של בבל שנושכות זו מזו פ"י
 רש"י שהן רחבות ובעולות כעין שלנו וכשמדביקין זו אצל זו בתנור נושכות זו מזו
 הלכך חרא הוא, ובקרבן העדה בירושלמי חלה פ"ב ה"ב פ' הפת בבבל נאפת
 רכה הרבה וכשנותנם לסל הן מתדבקות בסל ובוה יש ליישב קושיית התוס' שם
 בפסחים שהכונה בנמרא שנושכות זו את זו בסל ע"ש והבן. בני בבל חונרים
 עצמן בחזק עד שכשיושבים לאכול צריכים לפתוח הנורתם ולא כן בא"י שבת ט'
 ע"ב. בבבל נהגו לעשות עצים דקים להבערה ונקראו סילתי שבת כ' ע"ב .
 בבבל נהגו שלא היו נותנים התבן אל הארים שלקח שדה באריות בי"ט ק"ג ע"ב .
 בבבל היו אוכלין חזיו ופרש"י שחת של תבואה כשהיא ירק ונוזין ואוכלין אותו,
 ושל גנה כולם אוכלין אותו עירובין כ"ה ע"א. הבבליים אוכלין בשר חי שדעתן
 יפה (ובירושלמי פאה ה"ד איתא שדעתן מקולקלת) מנחות צ"ט ע"ב, הבבליים
 שהיו בירושלים היו תולשים בשערן (של המולך השעיר המשתלח כן פרש"י)
 ואומרים לו צא וכו' יומא ס"ו ע"ב ור' יוסי אומר שם במנחות לא בבליים הם
 אלא אלכסנדרים אך מתוך שהכמו ישראל שנאו את הבבליים קראו את
 האלכסנדרים בשם בבליים ע"ש ואמר ר' יהודה לר' יוסי תנית דעתך שהנתת
 את דעתי כי משפחת ר' יהודה היתה מבבל כן פרש"י וביומא ס"ו הנוסח בהפך
 שאמר כן ר' יוסי לר' יהודה ופירש"י ג"כ כן וכבר עמדו ע"ז בתוס' אך כפי הנראה
 גורם רש"י ביומא כמו במנחות שם וכ"ה במנחות מ"ה ע"א מאמר- כזה בפי ר'
 יהודה ע"ש. בבבל מסלקים בנדיהן מן הארץ וכופלין אותן למעלה כשהן ארובים
 כו' ונקראים כיסי בבלייתא ברש"י שבת קמ"ז ע"א. בבבל היה המנהג שהיו
 משמיעים קול בטבלא לבא לשמה עם החתן כ"ט בב"ב קמ"ה ע"ב. בבבל נהגו
 ליתן שמן בראש הת"ח בשעת נשואין של בנותיהן הבתולות כתובות י"ז ע"ב .
 בבליים אינן בקיאות בהמיות בבתולה כתובות ו' ע"ב. בבבל נהגו לתקוע בקול
 שופר בערב שבת לסגור החניות שבת ל"ה ע"ב וע"ז ע' א' ע"ש עולא אמר על
 הבבליים שאומרים גדופים בנחמת האבלים שאומרים מאי איפשר למיעבד הא
 אפשר למיעבד עבדי ב"ק ל"ה ע"א ומשמע שם שאמרו לחכמי בבל בהיותו בבבל,
 גם אמר בהיותו בבבל כי היכא דמשקרי בבלאי משקרי מטרייהו תענית ט' ע"ב
 הובא למעלה ביריעות כלליות א' בחלק עננים. רב איקלע לבבל וראה שקורין
 הלל ברי"ה כו' ע' בערך בורסוף בזה. מבבל בא המנהג לא"י השתחואה בתענית
 וערבה בהושענה רבה (שהיו עושין זכר למקדש) וכן דיני הקזה באיזה יום להקין
 ירושלמי שביעית פ"א ה"ה וע' סוכה מ"ד ע"א בתוס' שם בפי' דלהון הוא. שמות
 החדשים והמלאכים עלו עם ישראל מבבל וירושלמי ר"ה פ"א ה"ב. לדעת ר' שמעון
 בתוספתא פרה פ"ג אפר פרה ירד עמהם לבבל ועלה עמהם שלא גזרו מוכאה על
 ארץ העמים אלא לאחר שעלו מבבל כו' ע"ש (שלא יתערבו עם היונים והרומיים
 כו'). אין העולם פחות משלשים צדיקים פעמים שרובן בבבל ומיעוטן בא"י ופעמים
 להפך וסימן יפה לעולם בזמן שרובן בארץ ירושלמי ע"ן פ"ב ה"א, ובב"ר פצ"ח

הביא זה בשם רב ואמר שם בזמן שישראל זוכין רובן בארץ ע"ש. ובבבלי חולין צ"ב ע"א א"ר יוחנן מ"ה צדיקים העולם מתקיים בהם ושלישם הם בא"י וש"ו כאן (היינו בבבל כי רב אשי פ"י כן) ר' יהודה אומר על הכתוב שלשים כסף אלו שלשים צדיקי אומות העולם שאומות העולם מתקיימים עליהם וכו', וע"פ ובגנן שלשה שריגונים א"ר חייא בר רבא אלו שלשה שרי נאים היוצאים מישראל בכל דור ודור פעמים שנים כאן וא' בא"י ופעמים שאחד כאן ושנים בא"י ויהבו בהו רבנן עיניהו ברבנא נחמיה וברבנא עוקבא בני ברתיה דרב ע"ש ע"כ בחולין. רב אמר רוב בני אדם מתים בעין הרע כי דר בבבל ושם עין הרע שכיח ור' חננא אומר רוב בני אדם מתים בצנה כי דר בצפורי ושם צנה שכיח ויקרא רבה פ"י וע' ב"מ ק"ז ע"ב ולהלן בתלק הרפואות באורך. כשרים שבשאר ארצות בבל קולטתן לענין קבורה פרש"י ישמשאר ארצות הסמוכות לבבל היו מביאין מתיהם לבבל לקבור שיש שם זכות תורה כתובות ק"א ע"א.

אמר רב יהודה הדר בבבל כאלו דר בא"י כו' וכן אמר כל העולה מבבל לא"י עובר בעשה שנא' בבלה יובאו כו' כתובות ק"א ע"א והכפ"פ פ"י כתב שהוא יחידה ולית הלכתא כותיה וכן משמע שם בנמרא ג"כ דר' זיורא אשתמיט מניה ועלה לא"י כו' ע"ש. תרגמה רב הושעיה בבבל ב"ב קט"ו ע"ב. כי הוה קיימי רבנן ממתיתבא דרב הונא ומנפצים מלבושיהו היה עולה אבק ומכסה היום (פרש"י מאפיל את ההמה והיה ניכר בא"י) ואמרו במערבא קמו להו ממתיתבא דרב הונא בבבלא כתובות ק"ז ע"א. לוי אקלע לבבל ב"א בתשרי ואמר בסים תבשילא דבבלאי כיומא רבא דמערבא כו' ר"ה כ"א ע"א. ר' יצחק הבבלי ב"ר פמיא וכן בפסיקתא דר' טוביה בראשית י"ד. רבא (בע"מ גורם רב וע"כ נדחק בזה ע"ש) אכשריה לרב מרי בר רחל ואוקמיה לשומר בבל דאמו מישראל שבת קנ"ד ע"א יבמות מ"ה ע"ב וע"ל בערך בורסיף. ר' יוסף הבבלי או ר' יוסי הבבלי יבמות ע"ד א' מנחות י"ח ע"א. ר' אמי (או אמי) בבליא ירושלמי תרומות פ"ו ה"א. חסדי דבבל רב הונא ורב חסדא תענית כ"ג ע"ב ע"ש ובמגילה כ"ח ע"ב חסדי דבבל רב נחמן וע"ש פרש"י הטעם. ר' יוחנן קרא לר' חייא בר אבא בבליא שהיה מבבל ירושלמי כתובות פ"ט ה"ט וכן אמר על ר' יונתן חברין בבלא בבבלי חולין מ"ה ע"א. וכן קרא את ר' זכאי בבליא ירושלמי יבמות פ"ח ה"ג ונזיר פ"ו ה"א וכן נזכר ר' זכאי דבבל בפסיקתא דרב כהנא פ' אחרי מות ובו"ר פ"כ הנוסח ר' זכאי דמן כבול וכן משמע שם בפסיקתא (לפי הנוסח מגדולי בבל) שהיה בבבל וע"ש בהערות תהכם ר"ש באבער וע' בערך כבול.

בגדא ע' למעלה בערך בבל. ולהלן בערך בגדת.

בגדת (או בנדד) רב חנא בגדתאה פירש"י בפ"י השני שם מקום בבבל ששמו בגדת יבמות ס"ז ע"א וכן פ"י בכתובות ז' ע"ב, וכ"כ הרשב"ם בב"ב קמ"ב ע"ב בגדתאה דמן בנדד עיר שגודל בה ובכתבי רב שרירא היא נזכרת עכ"ל. ובפירוש הראשון ביבמות פירש"י בעל אנדה ונ"ל המקור לפירושו מסוכה ע"ב ע"ב בהדי חנא באגדתא למה לי ושם יסובב על רב חנא בר בינא צ"ע: **הערה** בגדת היא כמעטאפאטאמען כדדומה על נהר טיגריס הוא חדק וחיה משב הקאליפס של הערביאים וגם כעה היא עיר גדולה ורוכלת עמים.

בדאן (או בדן) שם מקום שגדלים בו רמונים חשובים מאד שדרך להמנות והוא מקום כותים כלים פ"ז מ"ה וע"ש ברמב"ם והר"ש מן התוספתא, וכ"ה בבבלי ג' ע"ב: **הערה** כמהו מזרחית צפונות שכם וואדי אל בידאן, וחלק וואדי הנוכר יחד לדדומות מזרחית נקרא וואדי אל סרכא וזהו אגוזי סרך ורמוני בדן תחא.

בדיתא במועד קטן י"א ע"א בדיתא לבאי כורי (פרש"י בדיתא שם הנהר לבאי שם מקום) אוזל כולו עלמא צוד אייתי כורי כו' ובאלפס שם נוסח אחר בפומבדיתא לבאי כורי והר"ן כ' שם לא גרס' פום ופ' בדיתא לבאי כורי אנשי המקום של נהר בדיתא צוד כורי וכן פרש"י אצל האלפס. ובערוך ערך אוורי ז"ל אוורי ואמברי יזיפתא יזיף בסוף משקן (הוא מס' מ"ק כ"פ בע"מ) פירשו ראשונים

כשהיה אדם עצל מת ואין לו תכריכין מקוננות עליו (נשי דשכנציב) זה, אורי כדאמרי' ברישא עביד כוורי שלא טרח בחייו ועשה לו תכריכין ואמברי במעברתו מן העוה"ז לבית עולמו הוצרך ויפתא וליקח לו תכריכין כו' ע"ש ולפנינו בתלמוד נוסח אחר (מו"ק כ"ח ב'), ובעל ערך מלים והרשד"ל נדחקו בפ"י הערוך ואין בידם וכתבו שמצוה היא לפרשו והיכא אמרי' ברישא עביד כוורי ע"ש. ומקום הניחו לי להתגדר בו כי כוונת הערוך היתה על הנמרא שלנו, ובעבור אשר הביא מאמר הנמרא בסוף משקין הוא מס' מו"ק ע"ב אומר כדאמרי' ברישא ר"ל בראש מו"ק הוא מאמר הנמרא שלנו והיתה גרסתו במקום לבאי כוורי עביד כוורי כי לבאי אין לו פ"י כלל מדוע פ"י צדו והגמ' אומרת אויל כו"ע צוד כו', אך נוסחת הערוך היתה טובה בדיתא עביד כוורי שעשה דגים רבים כמו שפירשי' שהולכיו את המים ממנו ועלו למעלה דגים רבים כדרך שנהגין לעשות בנהרות כדי לצוד הדגים, ומעתה יובנו דברי הערוך רק בחסרון איזה מלות שהראשונים פ"י וגרסו אכוורי כשהיה אדם עצל מת ואין לו תכריכין מקוננות עליו אכוורי (ומרמו על המעשה של עביד כוורי כדאמרי' בריש מו"ק עביד כוורי) שלא טרח בחייו אף לצוד דגים בחנם (כמו שעשו כולי עלמא שהלכו וצדו כמסופר למעלה) אך יזוף לו מעות לקנותו בדמים וכן לא טרח בחייו ועשה לו תכריכין (והמדפיסים דלנו והשמיטו מן בחייו לבחייו כדרכם תמיד) ואמברי במעברתו מן העוה"ז לבית עולמו הוצרך ויפתא וליקח לו תכריכים. כן נראה לי לאמת.

הערה לפי דעתי הלך הנהר דיתא אצל פומבדיתא וע"כ נקרא פומבדיתא
כמו פום נהרא וע' בערך פומבדיתא.

בולרי ר' ירמיה דרש בכנשתא דבולי ויש פ"י ביהכ"נ של הגדולים, ויש פ"י
שהוא שם מקום ירושלמי תענית פ"א ה"ב ובשקלים פ"ז ה"ה נוקניקא אשתכח בכנשתא דבולי ובא מעשה לפני ר' ירמיה כו'. ובירושלמי ע"ז פ"ג ה"ג ר"י בר יונתן הוה מסתמך בתר"י דר' יוחנן כי משין לצלמא דבולי ויאמר לו לעבור כו' ומה נראה כי בולי הוא מקום בטבריא או בפרור שלה ואינם נמונים דברי התה"א שפ"י על עיר קאשטאנדינא סטאמבול ע"ש.

בולק"ס (או בולק"ס) ע' בערך כוחלית להלן.
בורג'י תנא קול רחמי בבורני שבוע הבן שבוע הבן, אור הנר בבורני חיל
משתה שם משתה שם, ופרשי' קול רחמים שמשמעים בבורני מקום שבוע הבן סימן הוא שיש שם ברית מילה כמכריו ואומר שבוע הבן כאן שבוע הבן כאן הרחמים סימן לשחיטת סממנין למכת התינוק ושעת גזירת המלכות היתה שגזרו שלא למול והיו יראים להוציא קול וקבעו סימן זה, ברית מילה קרי שבוע הבן על שם שהוא לסוף שבוע, אור הנר בבורני חיל ביום או גרות נראים הרבה בלילה סימן הוא כמו שצועק משתה שם משתה שם וכתבו התוס' בירושלמי כתובות פ"א גבי הגזרה שגזרו ביהודה קול מגרום בבורני ופ"י רחמים של גרוסות כו' והא דכתיב בירמיה והאבדתי מהם קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול רחמים ואור נר איכא למימר שגם בראשונה היו עושין סימנים אלו לשם שמחה עכ"ל.

הערה התה"א כ' שבורני היא כפר ב'רון למערב שכם רחוק משפת אים בערך שתי
שעות כדרך ארחות הערביאים (קא-אואונען שטראסע) מלוד לדיסנין היא עין גנים.

בור"ס' בסנהדרין ק"ט ע"א על מאמר ר' יוחנן שם מגדל (של בבל הישנה)
שליש נשרף שלישי נבלע ושליש קים (ע' רש"י שפ"י קים בקרקע ולא שיהא עומד באויר וצ"ע) ומאמר רב אויר מגדל משכח (הלמוד) אמר רב יוסף בבל ובורסקי סימן רע לתורה מאי בורסקי א"ר אבי בור שאפי' ופירשי' בור שנתרוקן מימיו כלומר משכח האדם כל מה שלומד. שאפי' כמו השופה את היין בב"מ' לשון הורק מכלי אל כלי (ובערוך גורם בור שעת שנתרוקנו מששתם), ומפני מה שמה בבל אמר רב יוסף כי שם בבל (כ"ה נ"י רש"י ולפנינו ליתא) ופ"י לפי שבלבל הקב"ה את לשונם לשם לכך היא משכחת, סימן רע כלומר שמן סימן שכחה הוא עכ"ל רש"י,

עראה מדבריו שבבל ובורסיף שניהם רעים לתורה, והב"ח גרים בבל בורסיף בלא זא"ו ויסובב על בבל בורסיף לבדו היינו על בבל שהיתה נק' בימי קדם בבל ועכשיו בורסיף ושם עמד המגדל, ובב"ר פל"ח ר' יוחנן היה לו תלמיד א' מבורסיף ור' יוחנן שם קרא למקום זה בולסיף כי שם בלל ה' כו', ובשבת ל"ו ע"א וסוכה ל"ד ע"א אמר רב אשי (בסוכה הנוסח רבא בר יוסף) בבל ובורסיף אשתנו שמייהו מה שהיה נק' בבל נק' עתה בורסיף ומה שהי' נק' בורסיף נק' עתה בבל ואמרו בגמ' למאי נפקא מיני' לנישי נשים ופירש"י דבבל כא"י לנישין (דא"צ לומר בפני נכתב) לפי שהן בני תורה ובקיאין לשמה ובני ישיבה מצויין לילך וללמוד שם תורה מכל המקומות (ועדים מצויין לקיימו) ובורסיף סמוך לבבל ואינן בני תורה כדאמרי' בסנהדרין ק"ט מאי בורסיף בור ששפו את מימיו ולא נשתייר בו כלום כו' עכ"ל. וצ"ע דהא פה אמר לנוסח רש"י שבבל ובורסיף סימן רע לתורה וכמ"ש רש"י שמן סו' שכחה הוא ושמן הוא לשון רבים. והשאלה היותר גדולה אצלי היא כי צ"ל אשתנו שמייהו היינו מימי רב (ולא כמו אשתנו שמייהו של שופר דשם מכי הרב ביהמ"ק ע"ש) כי דין בבל כא"י לנישין הוא מכי אתא רב לבבל כמ"ש במס' גיטין, ומה שהיה נקרא בורסיף בימי רב נק' עתה בבל, והנה ר' יוחנן היה בימי רב וקרא לבורסיף בולסיף כי שם בבל, והנה שם כי בורסיף שבימי רב ור"י עמד באויר המגדל כמ"ש בסנהדרין וכמ"ש שם בערוך. והנה היא בעיקר מדינת בבל בין חדקל ופרת וכבר אמרו בקידושין ע"ב א' וכן בגיטין ו' ע"א כמתלווקת ליוחסין כן לנישין דהיינו המגשך מדינת בבל כמו ליוחסין כן הוא לנישין (ווי"א שם ליוחסין עד ארבא תנינא דגשרא ופירש"י אנם מים של קנים השני אצל הגשר והוא גשרא דפרת הנזכר שם ע' בערך בבל) ונמצא עכ"פ כי בורסיף היה כנבול הכשר ביהום וכן לנישין הי' כבבל. ועי"כ נראה עיקר כפ"י השני של רש"י בשבת כי בבל שם עיר וכן בורסיף ונ"מ לנישי נשים היינו לכתוב שם העיר בגט לפי הדין, והענין כן הוא כי בורסיף היתה עיר סמוכה לבבל הישנה הנבנית על תלה של בבל הישנה (ונק' בספרי העמים בארסיפא) והיו אנשים שקראוה בבל בעבור זה כמו שיש עכשיו כמה סופרים ואנשים שיקראו לבגדד בבל בעבור כי נבנתה מחורבות בבל כידוע. גם היתה עיר במחוז סורא ומתא מחסיא בשם בורסיף בימי קדם ובארץ הימים השתנתה להקרא בבל, ואשמעינן רב אשי לידע כי נשתנה השם לענין גיטין לכתוב שם החדש בגט. וז"ש בבל מה שהיה נק' בימי קדם בבל נק' עתה בורסיף ובורסיף נק' עתה בבל. והתוס' בשבת הקשו על פ"י הזה של רש"י כי בבל לא מצינו בתלמוד שם עיר אך שם המדינה ע"ש, ולדעתו יש להביא ראיה לפ"י רש"י מדבריו הנמרא בב"ב כ"ב ע"א הנהו דקולאי דאיתו דקלאי לבבל אתו בני מתא וקא מעכבי עלייהו ואתו לקמיה דרבינא כו' הנה לך כי בבל שם עיר כמו שאמרו שם זה הלשון עצמו על פום נהרא שהיה בבבל המדינה, וכיון שבאו לקמיה דרבינא שדר במתא מחסיא משמע כי עיר בבל היתה במחוז וסמוכה למתא מחסיא ובימי רבינא ורב אשי כבר היתה נק' בשם בבל, ולפנים היתה נק' בשם בורסיף כנ"ל. וע' עוד מזה בערך נהרדעא סורא ומתא מחסיא. ובתענית כ"ח ע"ב רב איקלע לבבל כו' אף שישב בבבל ואולי הכונה על העיר בבל שבימי רב אשי, אך יותר נראה שהיה זה בשבתו בנהרדעא בתחלה כמ"ש רב שרירא נאון בתשובתו הנדפסת ביוחסין ע"ש וע' ג"כ בערך בבל כי היה בבבל פ"א וחזר לא"י ואח"כ אחר מות רבי נתישב בבבל, ובסנהדרין ק"ט הנ"ל העיקר כגורסת הב"ח הנ"ל והבן.

בגרים במגלת אנטוכוס מספר כי בגרים משנה למלך אנטוכוס בנה עיר בגרים, וכ' תה"א בדרך מן אלעפא לאנטאקיא (אנטוכיא) מבצר הרב ישן נושן וקורין לו עוד עתה באגרים.

בטנן שלשה ירידים הן (יום שוק של מסחר) יריד עזה ויריד עכו ויריד בטנן ואין לך מחזור בכלום אלא יריד בטנן ב"ר פמיז, ובורושלמי ע"ז פ"א הנוסח יריד בוטנא ע"ש.

הערה כיושע י"ג כ"ז נזכר עיר בטונים על נבול נחלת מטה נד, וכתב ח"א"ק שבימי איזעביום הסופר הנזכר היתה עוד על תלח וקראה בשם בעטאניא, וכן בח"א"א כ' שאיזעביום מזכיר עיר בעטאניא בחלק נד, אולם החכם נייבוער ושולבים כי שבעטאניא של איזעביום היא עיר אצל חברון, ולא הוא בטונים הנ"ל וצ"ע.

בי אבידן הקיסר שאל לר' יהושע בן הנניה מאי טעמא לא אתית לבי אבידן שבת ק"ב ע"א ופ' רש"י שם מקום שמתוכחים המינים עם חכמי ישראל במקראות והרמב"ם במס' ידים פ"ד מ"ז אמר כי שם היו ויוכחי הצדוקים ואינו כן כי בשבת קט"ז ע"א אשר כל הש"ס שם מדבר מן המינים הראשונים וספריהם (ע' רש"י סוף סוטה על והמלכות תהפך למינות בש"ס ישן) אמרו שם ג"כ רב לא אויל לבי אבידן ושמואל אויל להתוכח בו' ורבא לא אויל לבי אבידן וכאשר שאלוהו ע"ז השיב להם בדהיות ע"ש, וכן ספרו שם מר בר יוסף הלך אליהם באמרו שהוא מינייהו מיודעם ומכירם ופעם א' רצו להורגו בו' ע"ש, ובע"ז י"ז ע"ב כשנתפס ר' אליעזר בן פרטא שאלו ממנו מ"ט לא אתית לבי אבידן והשיב שמא תרממוני ברנליכם כי זקן אני ובאותו יום רמסו שם זקן אחד ע"ש. ומשמע מכל הנ"ל שהמלוכה החזיקה את בית אבידן אז, והרמב"ם הנ"ל כתב ג"כ שהחכמים קראוהו בי אבידן שיאבדם ה', וגם זה צ"ע דמשמע שגם הרומיים והפרסיים קראוהו בי אבידן. ולדעתי המינים קראוהו בית האובדים ובארמית בי אבידן (דאם היוו דער פערלארענען) וכוננתם היתה בבית הזה מתבקשים האובדים מישראל ונמצאים, כאשר יאמרו עד היום ונמצא דוגמאות בספריהם, וחכמי ישראל פירשוהו שהוא בית האובדים שהם עצמן יאבדו ויתפרדו. ובשבת שם אמרו ר' יוסף בר חנן שאל מר' אבוהו ספרי דבי אבידן אם מצילין מפני הדליקה ומסופק ר' אבוהו בו' ופירש"י ספרים שכתבו להם המינים להתוכח עם ישראל וצ"ע מדוע לא פשוט מברייתא הקודמת שם דאם מצילין, ולדברי התוס' שם דכתבו מין ישרף בודאי קשה ע"ש, ובערוך פ"י שבי אבידן הוא מקום קיבוץ ספרים (ביבלאטעק) ושם התאספו ג"כ אנשים חכמים, ור' אבוהו הסתפק בספריהם כי לא נודע מי כתבם, וע' בערך מלים שורש המלה בלשון פרס אבאראן בו' וצ"ע.

בי אביוני רב הונא בר יהודה איקלע לבי אביוני והורה שם שאלה ב"ק קי"ז ע"א.
בי בארי (או בי בירי) ע' להלן בערך בירי.

בי בלועי (ג"א בי ברעיע) שם מקום לגירסת התוס' (ע' בערך אתונא למעלה) וכ"ה בני' העין יעקב, ואמרו שם בגמרא (לפי גי' הע"י) ששם יש שלשה צלמים אחד מראה ידו אראשו והשני על לבו ואחריו שבכולם מראה בידו לאחוריו, והמים שם יש להם הטבע שבולעים כל מימות שבעולם הנשפכין בהן ורש"י פ"י שהוא מקום באוקיינוס שבולעים כל המימות שבעולם בכורות ט' ע"א וע' למעלה ביריעות כלליות באוקיינוס בשם ב"ר פ"ג בזה.
הערה הע"מ כתב בערך אתונא שכונו אל שכולת המים הנק' האריבדים במשלי הקדמונים בשפת צפונית מזרחית של אי מציליא.

בי גילי גילדני דבי גילי פירש"י דגים קטנים, ונראה כי היא שם מקום של דגים קטנים כתובות ק"ה ע"ב ע"ש וצ"ע.

בי דורא ע' בערך הגרונאי, ובערך בקעת דורא.

בי הדיא ע' להלן בערך כרמי.

בי חוואי (או בי חוואה) היה בימי שמואל דבר בבי חוואי ופחד מזה גם בנהרדעא במקומו ואמרו שם הטעם משום דשכיחי שיירות שהולכים מבי חוואי לנהרדעא, ופירש"י שם מקום במלכות בבל, וכן בב"ק קי"ב ע"ב אמרו שהולכים שיירות מבי חוואי למקומו של רבינא הוא מתא מחסיא, ושם משמע שהיה מהלך

חצי שנה אל השיירות ע"ש. עולא כשעלה לא"י אתלוו ליה תרין בני חוזאי ויקם אחד וישחט לחבירו בכעסו בדרך וכשבא לא"י סיפר זאת לר' יוחנן ויתמה ר' יוחנן הלא נתן לך ה' לב רגז בבבל כתיב והשיב לו עולא עוד לא עברנו את הירדן כו' נדרים כ"ב ע"א. בכתובות כ"ז ב' הנוסח בשאלה אחת בי חוזאה וכן שם קייב ע"א לאיש א' שנפלה יבמה בבי חוזאה כו' ופרש"י שם מקום. וכן בתענית כ"ב ע"א ר' ברוקא חוזאה פי' רש"י מבי חוזאי. וכן בניטין ז' ע"א רב אחא מבי חוזאה. ובשבת נ"א ע"ב לוי שלח מעות לבי חוזאי לקנות לו חמרא לובא (שהי' שם יום השוק לחמרי לוב) ושלחו לו את מעותיו עם שעורים דניגרא דחמרי שערי פירש"י באם שיתן שעורים לחמור שבמקומו גם הוא יטב מאד וכ' רש"י שחמור לא קנו לו בעבור שהוא רחוק מבבל מהלך חצי שנה כדאמר'י בב"ק קייב ע"ב הנ"ל. בני חוזאי נהגו שהפרישו חלה מאורז פסחים נ' ע"ב. רב פפא הוי מסיק י"ב אלפים זוז בי חוזאי ב"ק ק"ד ע"ב ואנשי בי חוזאי היו להם מעות אצל אבימי ברי' דר' אבוהו כתובות פ"ה ע"א. כי אתי אבימי מבי חוזאי אתא ואיתי מתניתין בידיה תולין ס"ח ע"ב ונדה ה' ע"ב ושם משמע שהי' בעצמו מבי חוזאי דאמרו שם בגמ' והא אבימי מבי חוזאי מתניתא קאמר ע"ש. ואולי הוא אבימי הנ"ל. ר' חנינא חוזאה פסחים ט' ע"א יבמות קי"א ע"ב. רב תחליפא אחיה דרבנא חוזאה ביצה ט"ז ע"ב. רב חנינא אתי לוי' שמועה שמת אביו מבי חוזאי ואתא לקמי' דרב הסדא כו' מו"ק כ' ע"א. ואולי צ"ל ר' חנינא והוא ר' חנינא חוזאה הנ"ל. ואולי הוא ר' חנינא מסורא ולכן בא לקמי' דרב הסדא שישב בסורא וצ"ע.

הערה נראה מן המקומות הנ"ל כי בי חוזאי או בי חוזאה (גם נק' חוזאה) היה שם עיר ורחוקה מבבל מהלך חצי שנה אל השיירות. ומעתה אינם נכונים דברי גייבויער שהכניח על מדינת בפרס בשם כוזעסטאן או סוואנע (ע' בהקדמת בכללי החלוף ובערך בבל שח'י' וזכ' מחתלפוס). גם סוואנע סמוכה לבבל והיא נבבולה. ואף עיר שושן הבירה המרכז של המדינה סמוכה היא לבבל ואם נגרש על מדינה ראוי לדעתו לפרשו על מדינת זעאוסטאן במערבה של אפגאניסטאן ומדבר המלח הגדול תפסיק בינה ובין ארץ פרס. ולשם יש מהלך חצי שנה מבבל. ושם עיר גדולה בשם יואחבונד וצ"ע.

בי חרמך בני בי חרמך כרו ברישא דשנוותא ושדויה לאידך גיסא כו' פרש"י כי בי חרמך שם מקום אצל נהר שנוותא ויושביה כרו למעלה בנהר שנוותא כדי שילך הנהר סביב שדותיהן ואח"כ הקיפוהו שיחזור למקומו ויצעקו שכיניהם ע"ז לפני אביו כו'. ובערוך ערך בר שנייא גרס בשם רב האי גאון שכרו בר שנייא ופי' כי בימים ההם היו תעלות רבות מן נהר פרת הנק' שנייא ר"ל שנשתנה ע"ז מרוצת מי הנהר וכשכורין בעדן וממשיכין מקצת מי הנהר נק' בר שנייא. ובי חרמך הוא מקום סמוך לפומבדיתא כו' וע"ש באורך. אולם לפי המשך נוסח הש"ס שלפנינו נראה עיקר כפי' רש"י ע"ש. גיטין ס' ע"ב. ובזבחים ב' ע"ב נמצא שרבינא הי' שם גם רבא ורמי משניות אהדרי ותרצם שם. ויכול להיות כי רבינא הי' שם בעבור שהיו לו מעות אצל בני אקרא דשנוותא ע' בערוך.

בי טרפא איש אחד קצר בבקעת בי טרפא והי' לו מעשה עם נחש שנשכו אך ע"י שחבש ראשו באיזה מין עשב לא הרגיש וכשנטל מראשו מת כו' ע"ש ב"ר פ"י. ובוי"ר פ"ב ובמ"ר פ"ח מספר שהי' זה בבקעת בית שופרי. ובתנחומא חוקת ס' א' מספר שהיה זה בבקעת בית כוזבא וצ"ע.

בי ישוב ר' דוסתאי מבי ישוב מדרש משלי ס' י"ג.
בי כובי אביו היה ישן (זה הי' שיעור שנתו) כדמיעל (כשיעור העליה) מפומבדיתא לבי כובי וקרא עליו רב יוסף עד מתי עצל תקום משנתך ופרש"י מפרש במקום אחד דהוה שיתא פרסי וכ' הר"יב לא ידעתי מקומו סוכה כ"ז ע"ב. ובניטין ד' ע"א אמר רב"ח שמכפר לודים ללוד הוא כמו מבי כובי לפומבדיתא ע"ש. וגם זה לא נמצא בש"ס כמה הוא רחוק כפר לודים מלוד. ולדעתי מקומו הוא בכתובות ק"ב ע"א ר' יוחנן אומר לדידי חזי לי ארץ זבת חלב ודבש דכל א"י והוה כמבי מיכסי עד אקרא דתולבנקא כ"ב פרסה ורחבו שתא פרסי ובמגילה ו' ע"א הנוסח בזה והוה כמבי

כובי עד אקרא וכו'. וכפי הנראה היתה גי' רש"י והיה כמבי מכסי עד אקרא
 דתולבנקי כ"ב פרסה ורחבו כמבי כובי לפומבדיותא שתא פרסי והבן. ומוזה יקשה
 על דברי הכפ"ס בתכונת כפר לודים ע"ש בערכו. וע' בערך פומבדיותא. יושבי בי
 כובי הם כולם של עברים שנשמעו בישראל מאמר רב יוסף קידושין ע' ב'.

בי כותאי עבדו של רב חסדא ברח לבי כותאי והכותים הגרים שם לא רצו
 להתזוירו בעבור הכתוב לא תסגור עבד אל אדוניו כו' ורב חסדא הראה להם לפי
 פשט המקרא שזהו רק בבורה מחו"ל לארץ אבל בי כותאי הוא ג"כ בחו"ל כו' וכן
 ספרו שם שהתזוירו הכותים מבי כותאי לאביו את התמור שלו שתעה אליהם בלא
 סימנים. אך בעבור שידעו אותו שהוא אדם גדול כו' נישן מ"ה ע"א. ובתולין ו' ע"א
 נמצא שר' מאיר שלח את ר"ש בן אלעזר להביא יין מבי כותאי כו' וכן ר' אבוהו שהי'
 ג"כ בא"י בקסרי שלח לבי כותאי לין ואמר ההוא סבא עליהן (ע"ש בתוס') שאינן
 שומרי תורה ושאל את ר' אמי ור' אסי כו' ולבסוף אסרו את יונם כי דמות יונה מצאו
 להם בהר גרזים כו' ופי' רש"י שם שליושבים בהר גרזים מצאו דמות יונה ולכן אסרו
 את כל הכותים אף הרחוקים מהר גרזים. ולפי' זו נוכל לפרש ששלחו לחו"ל לקנות יין.
 אולם במדרש דברים רבה פ"ב נמצא ר"ש בן אלעזר הלך לעיר אחת בדרום והעיר
 היתה של כותים ושאל את סופר בית הכנסת ואמר לו שאין עושין אותו במהרה ואם
 מרא דנפשא הוא (תרגום של בעל נפש) לא יקח אצלם כו' וכ"ה בירושלמי סוף ע"י.
 ולפי' משמע דבי כותאי הי' ג"כ בא"י ותרי בי כותאי הוו. או שהמדרש חולק עם
 הגמ' שלנו וצ"ע.

בי כיפי אי **בי קופאי** ע' בערך הגרונאי כי הוא מקום סמוך לו וע' ב"ב כ"ד
 ע"א בתוס' שם ד"ה בי קופאי בענין הנאמר שם ויקי דחמרא אשכחן בי קופאי כו'
 בשם הערוך שבי קופאי הוא שם מקום דלא כפי' רש"י שם וראיתו מפה שהוא גורם
 בי קופאי וע' להלן בראש דברי ימי עולם בערך ישראל בזה.
 הערה החכם נייעבוער ישער שהיא העיר קופא במדינת בבל.

בי כלוחית רב אדא ורב שלמן שניהם היו מבי כלוחית ביצה ה' ע"ב. רב
 פפא בריה דרב חנן מבי כלוחית כתובות מ' ע"ב.

בי כתיב רב גביהא מבי כתיב חולין כ"ו ע"ב בימות ס' ע"א.
בי רפמי אליהו הנביא הראה לר' ברוקא חזווא בשוקא דבי לפט (שהיה שם
 יריד ויום השוק) בני עוה"ב כו' ע"ש תענית כ"ב ע"א.

הערה החכם נייעבוער כ' שעיר מטרופולין של מדינת סוריאנע או קועסטאן למזרח
 החדקל נקראת בלשון ארמי בית לפטא וכעת נק' אהוואס ע' במסח אויא. ולי נראה כי היא עיר בית
 לעסטאנא בא"י הידועה ביוסיפון במלחמת היהודים עם הרומיים והיא היתה ראש אחת האפרוכיות אשר
 בתלקה בתן ארץ יהודה בימי הרומיים וע' א"ק שלדעתו היא בית לכאוח שבמקרא יהושע י"ט. ואולי
 הוא הכפר ליפטא שזכר הח"א למערבית צפונית ירושלים כשעה יותר בוואדי צאר ע"ש.

בי מיכסי ע' למעלה בערך בי כובי ואקרא דתולבנקי. בבי מיכסי היתה הקרקע
 קשה והכלים שעשו שם אינן בולעין הרבה ע"ז ל"ג ע"ב ע"ש ברש"י. שם עשו שמלות
 למסחר והיו עיקר סחורתן ואשה גובה כתובתה מהן כתובת ס"ז ע"א ע"ש ברש"י. בני
 בי מיכסי הי' עניים והי' רגילין להלות מעות מן העכו"ם ואח"כ באו העכו"ם וישבו אותן
 לעבדים בעבור ממונם כו' נישן מ"ז ע"ב. וישיבה היתה להם שאלה בדיני עבד
 לפני רבא יבמות מ"ה ע"א.

בין הנהרות ע"ל בערך בבל ובערך מאסאפטומיא.
בי נצרפי רב ושמואל לא הלכו לבי נצרפי ופרש"י שם ע"ז וכך שמה. שבת
 קמ"ז ע"א ולפי הנרא' היו גם שם להמינים ויכוחים עם בני ישראל כמו בני אבירן ע'
 בערכו. בי נצרפי נזכר גם בע"ז מ"ה ע"א שהיו שותין שם העכו"ם שכר ביום
 אידם ע"ש :

הערה דע שהמינים הראשונים היו כמה כתות ביניהן ע"כ נקראים מינים שהיו מינים רבים כפי' ש'
 אחכם ריביל ובכדל היו נקראים כשם ננאסטיקער (בעלי הסודות) כידוע, והיו ננאסטיקער נוצרים הם
 ישבו בכי אבירן להתווכח עם ישראל כמו שנראה שם בגמ' שבת שהביאה הגליונים וכו' ר"מ קרי

ליה כו'. והיו ננאסמיקער עכו"ם אשר טענו והצדיקו את למודי עובדי אלילים כידוע וחס ישבו בני נצרפי, וקראוהו בני נצרפי ששם נצרף ותחבר הכל.

בי עילאי שם יער עם חיות נוראות בתוכו אריות וצבאים גדולים מאד והיער הזה רחוק מעיר רומי מהלך כמה מאות פרסאות ור' יהושע בן חנניה הראה להקיסר את כחו של האריה דבי עילאי כו' וע' להלן בראש תולדות הארץ ערך ארי בזה. חולין נ"ט ע"ב ע"ש.

הערה כפי הנראה ה' היער הזה כהר' אלפסן בצפון אשליה וע"כ נקרא בי עילאי שחוא בארצות העליונות.

בי עכבורי ע' להלן בערך עכבריא.

בי ציניתא רב כהנא אלוייה לרב שימי בר אשי מפום נהרא עד בי ציניתא דבבל (פרש"י בסוטה מקום הוא ובו דקלים הרבה כמו ציני הר הברזל) כי משו התם א"ל ודאי דאמרתו הני ציניתא דבבל משני אדם הראשון איתנייהו והשוב לו אדרכתן מילתא כו' כל ארץ שגור עליה אדה"ר לישיב נתישבה כו' ופרש"י היינו שאומרים שהן מימות אדה"ר שאדה"ר נזר עליהן לישוב. ברכות ל"א ע"א וסוטה מ"ז ע"ב. ובסנהדרין צ"ו ע"ב אמרו נהרות בבל רעים הן ותרנמו דציניתא דבבלאי ונ"ל פירושו שהמים אצל ציניתי דבבל רעים הן ע"ש. וע"ש ברש"י שפי' שגם הדקלים רעים הם ומשמע שם שה' לו נוסח אחר. וע' ברין על ציני הר הברזל שפי' תמרים חזקים וקשים, ואולי על כן רעים הן בטעמם. וע' בערך ארטיבנא. ובערך בית בלתינ.

בירי (או **בי בירי**) כל עיר שיש בה מעלות ומורדות אנשיה מוקינן בחצי ימיהם ואמר רב הונא ברי' דרב יהושע הני מולייתי (פרש"י מעלות ומורדות יש בין בירי ובין נרש הסמוכים זה לזה ונקי מולייתי) דבי בירי ודבי נרש אוקנון (עשו אותי לוקן) עירובין נ"ו ע"א ומשמע דרב הונא ברי' דרב יהושע יושב בבירי או בנרש, ולפי גירסת ר"ת בתום חולין קכ"ז ע"א גרסו' שם אמר רב הונא ברי' דרב יהושע בי בירי ונרש אינן מן הישוב ופי' התום' שהכנו' (כמו בקידושין מ' עם הארץ אינו מן הישוב) דרשעים הם כמ"ש שם להלן כי בני נרש המה רשעים והביאו שם גם הגמ' בסוטה י' ע"א כי וורדנא ובי בארי ושוקא דנרש עומדים על מורד הר אחד ע"ש, כי בי בירי ובי בארי הכל אחד. בירושלמי דמאי פ"ה ה"א אמרו כי החרובין בביארי שהוא בחול גידוד הוא ופי' הפ"מ נפגמים הם ונגדדים כעין חתיכות ע"ש. רב גידל בר מנשה מבירי דנרש יומא פ' ע"א. בני בירי היו להם שאלות לרב ששת בדיני יבם ויבמות פ"ה ע"א. ונמצא עוד בירי בא"י כי בפסחים נ"א ע"א אמרו בני בירי נהגו שלא לצאת בקורדוקסין בשבת (פרש"י ביבמות ק"ב ע"ב שהם מנעלים דקום שנועלים תחת מנעלים עבים להגין מן המים ונקי בלשון אשכנזי אונטערשוך עכ"ל) ומעשה ביהודה והלל בניו של ר"ג שיצאו בקורדוקסין בשבת בבירי ולעזא עליהן כל המדיני' כו' ואמרו שם שהוא מדינת הים כמו כבול ועכו ע"ש (ובערך כבול) ומשמע שם שהוא סמוך לעכו וכבול. ר' דוסתאי דמן בירי ע"ז מ' ע"א וב"ק פ"ג ע"א. עולא בירא' פרש"י מן בירי מגילה ד' ע"א וזכר גם במדרש במקומות רבים, ובסוכה ל"ד ע"ב אמר בירא' ופרש"י שם חכם ולדעתני חסר שם החכם וצ"ל עולא בירא' או ר' ירמיה בירא' הנזכר ג"כ "בב"ב נ"ב ע"ב וגיטין ל"ד ע"א. (וצ"ע דרש"י פו' שם כך שמו ולא פו' כמו בירא' במגילה הנ"ל מן בירי) ושם ל"ה ושמע שם שהוא רב ירמיה בירא' (וכלל שם מבבל והוא בירי שבבבל וצ"ע). אבא בירא' ומשמע שם שהוא אבא דאמרו רב דתניא אבא בירא' ברי' אליעזר בן יעקב אומר כו' מנחות צ"ג ע"ב. תני ר' נתן בירא' כתובות ע"ה א'.

הערה על בירי של א"י כתב התה"א לצפון צפת כתחום שבת הכפר בירא וכן יש בירי בסביבת ים סמכו ביוסיפון עם מעין גדול ואינו נכון דבגמ' קרי לה מדינת הים שהוא סמוך לעכו וכבול וכ"כ בכפ"פ פ"א דמ"ו ע"ב. ובאמת יש עד היום במחוץ עכו מקומות שנק' בשם בירי. ועל דברי הירושלמי הנ"ל חרובין בביארי כו' הכפ"פ סוף פל"ו פו' בבביר, (שהוא גורם שם ברי"ה כ"ג ע"ב חרים וכי"ר ונדר חרים וכי"ר ונדר ע"ש) וגורם נ"כ

גדר הוא (ולא נידוד) ופי' שהחרובים של ביארי הם של גדר שהוא בא"י ע"ש, ועי' בזה באורך בערך גדר. **בירן** עי' בערך אנטוכיא.

בירם (ימ ביריים) עי' בערך בית בלתין.

בירן שם נהר ויש בו אבנים ומכשולים רבים ובני ישראל היו כורים ומנקים אותו גם הדיונים שם הן מבני ישראל ועושיין בו שכר לצוד דגים, בי"מ כ"ד ע"ב .

בירקא עיר בבבל שהיו שם בימי רבי ב' אחים שהחליפו נשותיהן זה לזה ורבי ראה זאת בא"י וגילה זאת קודם מותו, קידושין ע"ב א'.

בירתא אלעזר איש בירתא עי' בערכו בראש דברי ימי עולם.

בירתא דשיחורי רב שימי מבירתא דשיחורי ופרש"י בירתא לשון בירה שיחורי שם מקום, סוטה ל"ח ע"ב. ועי"ש בערכו.

בירתא דסמ"א בירתא דסמ"א יש בבבל ויושביה חללו שבת ושמתניהו ר' אחי בר' יאשיה ואשתמדו וסרו מאחרי המקום ורבי קודם מותו ראה זה בא"י וגילה לחכמים, קידושין ע"ב א'.

בירת הפליא היתה שם שאלה בדין מקוה והוא בא"י עדיות פ"ז מ"ג.

בירת סרקיא (או **בירא סריקא**) ת"ר בראשונה היו אומרים יין של עין כושי אסור מפני בירא סריקא ופירש"י עין כושי מקום כותים ובירא סריקא מקום עכו"ם סמוך לעין כושי, ושל ברקתא אסור (עיר של כותים) מפני כפר פרשאי (מקום עכו"ם), ושל זנדור אסור מפני כפר שלים (זנדור מקום כותים וכפר שלים מקום עכו"ם) כו' כי אין הכותים מקפידים על מנע עכו"ם כו' ע"ז ל"א ע"א ובמס' כותים פ"ב הנוסח יונה של גדר אסור מפני יונה של כפר ונראה שחסר מלת שלים וכן גדר צ"ל גדר הוא זנדור הנ"ל, ובירושלמי ע"ז פ"ה ה"ד הנוסח יונה של אנדור מפני כפר פגש ושל בורגנתא מפני בירת סרקיא ושל עין כושית מפני כפר שלים ע"ש. ובירושלמי דפוס ווינעציא שבידי כעת הנוסח ושל בורגנתא מפני בירת סרקיא .

הערה התח"א כ' שנוסח הירושלמי הוא העיקר ושל עין כושית מפני כפר שלים, ופי' כפר שלים נק' כעת כפר סאלים אמורה שכס כשתי שעות, ועין כושית הוא אצל כפר שלים כי אצל כפר סאלים נמצא באר שנקרא אצל הנוצרים באר עקב ושם היתה חכונת. עין כושית (או עין כושי שבבבל), ובמקום אחר כ' (כבר נעתק בערך אוכרות שבבבל) למערכת דרומית כפר סאלים בניו הכפר אבולגישא ששם ציון יוסף הצדיק נמצא כפר אסקאר ומעין יוצא משם נק' עין אסקאר כו' והוא עין כושית כו' ע"ש. ובאמת כל המקומות הנ"ל הם סמוכים זה לזה במחוז שכס כי בורגנתא בירושלמי ובבבלי ברקתא היא העיר גי'ת שזכר הכפ"ס דס"א לדרום שכס כשתי שעות והתח"א השיג עליו שכפי המציאות היא למערב שכס ובאמת נוטה דרומה כמ"ש במפת א"י לחיניך קופערש בשם נישא, והיתה עיר שמרונות גדולה בימי קדם וכעת שם כפר בשם קיראת דשי"ד (קרת גי'ת) כמ"ש בתח"א. ובורגנתא היא ש"ס וצ"ל בירגנתא כמו כל שם ביר שהוסיפו לערים לחרות על נודל העיר כמו בירח. וכמו בירת סרקיא או סורקיא, שהוא עיר של עכו"ם הערביאים הסאראצענען שהתיישבו שם עי' בערך סרקיא. ולדעת העיר פרעתון שזכר הכפ"ס למערכת דרומית שכס כשתי שעות וקרוין לה פרעתא ותח"א כ' שכעת לא נודע וכמפת א"י נמצאו שניהם דבוקים זה לזה נישא וביראתון הוא זה עצמו כפר אחד ומן פרעתא שבכפ"ס (כי הגון נוסף) בחלוף העין בנימאל או בקיף כמ"ש בכללי החלוף נעשה חשם אל השמרונים והערביאים בירגנתא או בירקתא .

בירת ערבא שם מקום סמוך לבית לחם יהודה ונולד שם בעת חורבן בית השני המשיח שהיה שמו מנחם בן חזקיהו, ואיש ערבי גילה זאת עי' לשון בהמות איכה רבה פ"א וירושלמי ברכות פ"ב ה"ד ונקרא שם בירת מלכא ע"ש.

בי שבור עי' להלן בערך פרת בזה .

בי שיפי שם היה מעיין ויצא קול על אשה אחת שנתקדשה שם והיתה שאלה ע"ז נטוין פ"ט ע"א .

בישן עי' בערך בית שאן .

בית אונייקי גבינות בית אונייקי אסורין ופירש"י כפר שעושין בו גבינות זהו מקום ע"ז. ע"ז כ"ט ע"ב, ובגמ' שם ל"ד ע"ב אמר רשב"ל מפני מה אסרו גבינות אונייקי מפני שרוב עגלים של אותה העיר נשחטין לע"ז כו'.

הערה בידועות כלליות ב' נתבאר דברי הגמ' ביומא י' ע"א תובל זה בית אונייקי כי הכוונה על מדינת ביתניא כמ"ש התה"א והחכם ר"ש באבער במגד ירחים, והביא שם מה שכתב אליו החכם זקש מבערלין כי בביתניא היו עושין גבינות שהיו מפורסמות וזהו גבינות בית אונייקי כו' ע"ש, אך יקשה על הפי' הזה דבגמרא אמרו גבינות אונייקי ואם נאמר שהוא מ"ס וצ"ל בית אונייקי, עדיין יקשה שאמרו שרוב עגלים של אותה העיר כו' ומשמע שהוא שם עיר, ומצאתי בבישאף שהיתה עיר גדולה בביתניא בשם ביתניאום לצפון הר אלימפום ובלשון יון נקראת קלאודאפאליס, וכפי הנראה היתה בימי קדם מטרפולין של ביתניא כדרך הארצות המזרחית שעיר הראשה ושם המדינה נקראים בשם אחד, ומעתה הכל על נכון. ודברי הע"מ על עיר ווענעקיא במדג אינם נכונים ע"ש.

בית אל בתוספתא שביעית פ"ז ר"ש אומר לא אמרו שלש ארצות אלא ביהודה ושאר כל הארצות אוכלין והולכין עד שיכלה מבית אל ומגדרה של קסרין (אולם במשנה פ"ט מ"ג הנוסח בדברי ר"ש ושאר כל הארצות כהר המלך ע"ש), אוכלין מבית המלך עד שיכלה מבית (נ"ל שחסר מלת אל וצ"ל מבית אל) אע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר בנימין ואב יטרף זו ארצו שחושפת בבוקר ואכל עד זו וירחו שמקדמת ולערב יחלק שלל זו בית אל שמאחרת ע"כ. ועי' עוד בערך וירחו ובערך קסטרא.

בית אלים עי' להלן בערך הר תבור.

בית אלנים הובא למשל בספרי ר"פ האוינו שהיה שם יום שוק גדול וכשאדם הולך לשם צריך לקחת עמו דיגרי זהב כו', והגר"א מחקו בהנהגותיו ע"ש.

בית בוקיא בבית בוקיא שם מקום היו תרנגולים חריפים שלא הניחו תרנגול נכרי ביניהם רש"י בפ"י הגמרא יבמות פ"ד ע"א, ואולי הוא שם משפחה דצ"ע.

בית ברתין במשנה ר"ה כ"ב ע"ב שהיו משיאין משואות מהר המשחה כו' ובסוף המשואות בבית ברתין (נעתק בערך הר המשחה ובתוספתא הנוסח בית דלתיה) ומשם רואה הגולה לפניו כמדורת אש כו', ובדף כ"ג ע"ב אמר רב בית ברתין זה בירם (וגולה פי' שם פומבדיתא) ובקידושין ע"ב א' (נעתק בערך בבל) בדברי רב פפא מאי דעתך על בירם מייחסי דפומבדיתא מבירם נסבי משמע לכאורה שבירם שייך עוד למדינת בבל להך גיסא דפרת ע"ש. אולם התוס' שם בר"ה פי' בשם ר"ת שהיא מא"י ע"ש, וכפי הנראה היתה ראית ר"ת מהא דאמר ר' יוחנן בסנהדרין ק"ה ע"א בליעה דגדר וחמי טבריא ועינא רבתא דבירם (פירש"י מעיינות רותחין) נשתירו ממעיינות תהום רבה שנפתחו כמי המבול ור' יוחנן אמר בובחים קו"נ ע"א שלא ירד המבול בא"י ומה שמתו בא"י מתו בהבלא כי ברותחין קלקלו וברותחין נדונו שנפתחו מעיינות רותחין בימי המבול, וע"כ משמע כי בירם הוא ג"כ בא"י. וברושלמי ר"ה פ"ב ה"ב מספר רב הונא (נ"א רב הונא) בשעלו מבבל לא"י עלו לראש בית ברתין וראו דקליא דבבל כאלין הניא ופי' המפרשים כמו בהמות או קוצים מפני שההר גבוה מאד וכל דבר נראה עליו מרחוק בכמות קטן מאד ע"ש. בבירם היתה שאלה בענין יין נסך לפני רב ע"ז נ"ז ע"א, אלעזר איש ביריים עירובין נ"ה ע"ב אולי צ"ל מבירם, ואולי היא ביריזא רבתא הנז' בגבולי א"י בירושלמי וספרי עי' בערך א"י.

הערה התה"א מקן הרבה על עינא רבתא דבירם, ולא עלתה בידו היטב אך אם נאמר שהוא מקן מים קרים, אולם בגמ' משמע שהוא מעין מים רותחין כנ"ל, והחכם נייבוער הניה בירם בסמך וכי כי הוא שם עמק בעבר ימה של

סדום קרוב לקלואהי (ע' ערך קלרה) ונק' ביוסיפון לרומיים באאראם ושם נמצא מעין חם, וביוסיפון יספר שהוא מוציא להבות אש ע"ש. ולדעתי אין צורך להגיה כלל כי נמצא בירושלמי שביעית פ"ו ה"א ר' זעירא אויל לחמתא דפחל (שהיא בגבול א"י) וראה עצמו לבר מדקליא דבבל והוא היה כהן ושאל לר' הויה בר ווא והשיב לו שהכהנים הולכים עד לשם ר"ל עד דקליא דבבל כי שם הוא גבול א"י כמ"ש הפ"ט שם. ונמצא כי דקלייא דבבל הוא שם מקום של דקלים שקורין אותן דקליא דבבל בעבור שהם בגבול ארץ בבל וכן דקליא דבבל של רב הונא בירושלמי ר"ה הנ"ל הכוונה על דקליא דבבל הנ"ל סמך לחמתא דפחל והם היו לרגלי הר בית בלתי. ושם הוא גבול א"י כנ"ל, וכבר נתבאר לנו בערך אמאום כי כל שם עיר חמתא הוא מורה ששם יש מעין חם ומרחץ חם ע"ש, והוא עינא רבתא דבורם כי שם היה מעין חם, וכפי הנראה במפת אויזא הדרך מפומבדיתא ובבל לא"י הוא על הנהר אים או היט ושם יש סביבו מעיינות רבות של נפט ורותחין ע' בערך איהי דקירא, וכן הביא בתה"א שהערביאים בהלכם מדמשק לבגדד הם פוגשים בדרך סמוך לנהר פרת מעיינות ורותחין, ולפי הנראה החר הנדול למזרח המזרח הנ"ל הנקרא אצל הרומיים בשם אלסאדמאם בארץ איטורעא למזרח נהר פרת הוא הר בית בלתי, כי הוא מסכים ג"כ עם הגבולים הנזכרים בגבולי הארץ בירושלמי שביעית הנ"ל, ובעבור שלרגל החר הזה יש מעיינות ורותחין ושל נפט, ויכול להיות כי נקרא אלסאדמאם שהוא ע"ד מחוז סדום אצל ים המלח. ובב"ר פל"ג שנשתירו ממעיינות הגבול מעין טבריא ואבלוניא (נ"א ואבלונים) ומערת פמיים, ופ"י המ"כ שהן מעיינות ורותחין ובאמת מערת פמיים מעין צוננים שיוצא ממנו הירדן, אך הכונה במדרש על מעין גדול ורב ופ"י אבלוניא לא ידע בתה"א. ויכול להיות שהכונה על אבל מים ע' בערך אבל למעלה שהיה שם מעין גדול ואמת המים היתה יוצאה ממנו ע"ש, ואולי היא אבלוניא הנזכר בערך אוזרות שבבעל ובערך בירת סרקא ששם יוצא מעין גדול בשם עין אסכאר ואצל הנוצרים נק' באר יעקב ע"ש. וע' בערך כפר קוריניום. וערך ברתותא.

בית גוברין בירושלמי שביעית פ"ח ה"א ר"י בן לוי היה אויל מלוד לבית גוברין בגין מסתו ר"ל בכדי לרחוץ א"ע. וכפי הנראה היה שם מרחץ משובח. ובב"ר פ' ס"ז ע"פ ומטל השמים מעל שנתברך עשו זו בית גוברין ובילקוט פרשת וישלח ע"פ עד אשר אבא אל אדוני שעורה זו בית גוברין. ר' יוחנן דבית גוברין ב"ר פ"ט, ר' יונתן דבית גוברין שה"ר פ"א ופ"ד, ובוי"ר פ"יז ר' נתן דבית גוברין ואולי צ"ל ר' יונתן. ר' יהודה בן יעקב מבית גוברין תוספתא אהלות פ"ח.

הערה התה"א כתב שעוד נמצא כעת שם מקום לצפונת מערבית חברון בערך ז' שעות בשם בית דשיברין (ד"ש הוא כנ' רפויה) אצל הערביאים. ואצל הרומיים היתה נק' בשם עלייטראפוליס (וכ"ה במפת א"י) גם תראה שם כי רחוקה היא מלוד מן הצפון אל הדרום כשתי פעמים ככה כאשר האריך בזה בס' ערך מלים בערך אילותראפוליס הנזכר בב"ר פמ"ב ואת החרי זה אילותראפוליס כי לפי גירסת הערוך. ושם סביב העיר ומחוז נמצאו מערות רבות עם עמודים ובנינים ונראה שישבו שם מקודם אנשים רבים, והתה"א ישער שנק' בית גוברין ששם ישבו הנבורים בני הענק אשר ישבו בחברון ובבל בנותיה. אולם צ"ע לפ"ז דברי המדרש שבית גוברין הוא בארץ שעיר שהוא הרחק לדרום הרבה ולמזרחו. ואולי בעבור כי בימי בית שני נתיישבו האדומים בדרום א"י כמ"ש בערך אדום, ואולי היה בית גוברין אחר גם בהר שעיר וע' בע"מ שהאריך בזה גם פ"י שם דברי המדרש ולמה קראו אותה אילותרופוליס שבררו אותה ויצאו לחירות בדור הפלגה כי' שלא היו בעצת דור הפלגה כ"א הלכו להם לארץ שעיר, ובנוסח שלנו זו מטרפולין, וכן שבררו אותן והוא ט"ם אך נוסח הערוך הוא העיקר ע"ש.

בית גופנין רבי יעקב בר יצחק מבית גופנין תוספתא אהלות פ"ח, ועיין בערך גופנא.
בית גלגל ע"ל בערך גדרה.

בית גרם שם מקום בערביא ופירושי' טובים למאד ור"ל אמר אם פתח ג"ע הוא בערביא בבית גרם מקומו עירובין י"ט ע"א.
הערה הכפ"פ בפ"ג כ' למורה עזה ביושר לכמו יום וחצי יש מקום שקורין לו מדשד"ל גרים היינו מגדל גרם, והוא בערביא.

בית דגן בתוספתא שביעית פ"ז אוכלין ברגליה עד שיכלו אנטרי (צ"ע פירושו) ובני גליל העליון עד שיכלו לפי בית דגון ותברותיה (ששם הוא המקום האחרון ללקוטם עי' בערך אוכל) וגליל התחתון עד שיכלה אוניות של מען אנה (והתה"א גרם מעון עי' בערכו) ובתוספתא אהלות פ"ג מעשה בבית דגן שביהודה שמת א' בערבי פסחים וטימאו אצלו הנשים, אבל האנשים שמרו מטומאה (ע"ש מה שעשו) ועשו פסחיהן לערב ע"ש (כמ"ש בפסחים צ"א שאכילת הפסח לנשים רשות ע"ש).

הערה בכקעת הלבנון התחזוהו (הנמשכת עד צור אצל הנהר האסמיא ובלשון הרומים לעאטוס או ליטא) שם כפר פאקיעין (לא סקיעין שבתלמוד חגיגה עי' בערכו) ולמערבו בערך שעה כפר בית דשאן הוא בית דגון בגליל העליון, והיא ועל התוספתא ה"ל בית דגון ביהודה איזעכיים כתב חרבות בית דגון בין יבנה ובין לוד ע"ש. וזה אינו נכון כי מלוד ושם הוא מחלק יום לירושלים כמי ש במשנה ואיד עשו פסחיהן לערב שהוא רק בירושלים. וע"כ צ"ל שבת דגון ביהודה אינו רחוק כל כך מירושלים אם לא שגא' שנסעו בסוסים טובים. ועי' בערך ירושלים כזה ובערך גלון.

בית דרי נחמיה איש בית דלי ובמות קט"ו ע"א וקכ"ב א'.
הערה התה"א כ' בדרך חברון ליפו כערך ג' שעות מחברון יש כפר נקרא בית דוליא ע"ש.

בית דלתיה עי' למעלה בערך בית בלתין.
בית היני אוכלין בתאנים עד שיכלו פני בית היני (פרש"י תאנים קטנים ונקראים פנים בשלל כל צרכם כמו שפרש"י בעירובין והוא המקום האחרון ללקוט התאנים בארץ יהודה) ור' יהודה אומר לא הוזכרו פני בית היני אלא למעשרות בלבד פני בית היני ואחיני דטובינא חייבים במעשר, פסחים נ"ג ע"א ובעירובין כ"ח ע"ב

הנוסח במאמר זה ביתיוני מלה אחת ע"ש, ובתוספתא פ"ז דשביעית הנוסח במאמר החכמים עד שיכלו בני בית פני ובדברי ר' יהודה פני בית אוני באלף ע"ש. בבית היני הי' מרחץ והי' שמה שאלה בשועל שדרם וי"א חתול וי"א כלב ע"ש חולין נ"ג ע"א. חנויות של בית היני (כ"ה שם בוי"ו) חרבו ג' שנים קודם ירושלים שלא שמעו לדברי חכמים והעמידו דבריהם על דין תורה ואמרו לוקח או מוכר פטורים ממעשר ב"מ פ"ח ע"א, ובירושלמי פאה פ"א ה"ה הנוסח במאמר זה עצמו חנויות דבני חגן וכן בספרי ע"פ עשר תעשר. ועי' בזה בערך חנויות באורך, וכפי הנראה מן התוספתא ששמעו כי בית פני ובית היני הוא מקום א' ונקרא בית פני ע"ש פני תאנה שגדלו שם כנול, אבל רש"י פ"י בכל מקום שבת פני הוא היקף החיצון של חומת ירושלים, עי' ב"מ צ"ו ע"א על הגמ' לפנים מחומת בית פני, וכן בסנהדרין י"ד ע"ב וסוטה מ"ה ע"א על הגמ' מצאן (הסנהדרין) אבית פני ע"ש.

הערה בספריהם נמצ' וכאשר קרבו לירושלים אל בית פני ובית היני בהר הזיתים וכי ויאמר לכו אל הכפר אשר ממולכם וכי משמע שהיו סמוכים זה לזה עד שנחשבים לכפר אחד, (בית היני אצל היונים נק' ביטאניעון מלה אחת) והתה"א כתב חלק דרומית הר הזיתים קמורה כפר סליוואן הוא הר המשחית (חלק מחר המשחה) ובראש הר זה מקום חרב ושםם והישמעאלים קורין אותו בית אוני והוא בית היני וכן בסוף כתובות אילפס כפר היני (עי' להלן) בערך כפר חנניה כי דבריו אינם נכונים), ומסך לבית היני הוא בית פני ובית פני עמד בחומת העיר כי חומת העיר התמשכה עד לבית פאני והוא חומת בית פני, וביוסיפון נק' חלק החומה הזה בשם כפנתא, ולפי הנראה כן חיו נק' בפ"ג בני ישראל בשם בית פני כדעת רש"י ע"ש שהיח כבית פני, וכן השם כפנתא ע"ש כפניות הדקקים וזהו פני התאנים והכל אחד. ועי' בערך הר המשחה.

בית הישימות ע"פ ויהנו על הירדן מבית הישימות עד אבל השטים בערבות

מואב אמר רבב"ח שראה אותו המקום והוא שלש פרסאות יומא ע"ה ב' ובעירובין נ"ה ב' הנוסח שלש פרסה על שלש פרסה ע"ש.

הערה ע' במפת א"י שהוא לא רחוק מן ים המלח למורחית צפנית שלו.

בית תורתא רב מנשיא הלך לבי תורתא כו' ונעתק בערך א"י מע"ז כ"ו ע"א.

היתה שמה ע"ז מרקוליס ורב מנשיא שם זרק לה אבן בשונג סנהדרין ס"ד ע"א.

הערה הוא מקום בבבל ויש כתבו שהוא המקום ביטרא בדרום לנהר מלכא .

וע' בערך נהרדעא.

בית זכרין ע' להלן בערך כחלית.

בית חדרון מירושלים לבית חדרון ג' מילין ופי' רש"י שהוא שם מקום בראש

המדבר שלשם נשלח שעיר המשתלח יומא ס"ח ע"ב ובפי' הרמב"ם וכן בירושלמי

הנוסח בית חורון ט"ס כמ"ש התה"א כי המדבר הכונה על מדבר יריחו סמוך לים

המלה ונמצא שם נחל וואדי על האד והכפ"פ כ' בדרבו על דרום ירושלים מירושלים

לעזאול ג' שעות נ"ל שלא דקדק"כ"כ שהוא למורחית דרומית ירושלים בדרך לים

המלח. ובת"י ויקרא ט"ז על עזאול במדברא דצוק דהוא בית חדרון ע"ש. ובמשנה

יומא ס"ז ע"א מירושלים לצוק תשעים רים שבעה ומחצה לכל מיל שהם י"ב מילין

(וברש"י שם בנמ' מיל הוא תחום שבת) ע"ש.

בית חורון המעלות שעולין בהן לבית חורון הם במקום צר מאוד ואין דרך

לנסות ימין ושמאל לשני נמלים סנהדרין ל"ב ע"ב. מבית חורון ועד אמאום הר כו' ע'

למעלה בערך א"י ובערך אמאום ביה. בבית חורון מצאו הבור שמילא ישמעאל בן

נתניה חללים מלא עצמות מתים ומתחלה החזיקו כל סלע בית חורון למקום טומאה

עד שבדקו היטב ומצאו הבור הנ"ל נדה ס"א ע"א ותוספתא נדה פ"ח. ר' הונא

דבית חורון ב"ר פע"ד. בבית חורון היה אחד שהיה מורד הנאה הימנו כו' נדרים

מ"ה ע"א. וע"ע בערך בקעת בית חורון וערך בית חורון. וערך חורון.

הערה למורחית דרומית לוד (כצ"ל) בדרך גמזו יש עמק גדול בין שני הרים

גבוהים א' לצפון וא' לדרום על הר הדרומי כפר יאלא (אילון של יהושע) ובהר הצפוני

כפר בית אור תמאת היינו בית חורון תחתן ושם מורד גדול, גם יש שם לדברי העם

גם בית חורון עליון (וכ"ה במפת א"י להיינריך קיפערט) והתה"א חולק עליהם ודעתו

כי בית חורון עליון הוא לדרום שכס (כי בגבולי בנימין ביהושע לא נזכר כ"א בית

חורון תחתון) כש"ש שעות וחצי ולמזרח כפר תארים בערך שעה וחצי כפר תוארא והוא

בית חורון העליון וסגבלט החורני היה משם, ולדעתו גם המשנה בשבועות מבית חורון

ועד הים מדינה אחת הוא הכוונה על בית חורון העליון הזה. אולם דברי ר' יוחנן

בירושלמי מבית חורון ועד אמאום הר כו' (שהוא אמעום ניקאפאלים כמבואר בערך

אמאום) מורים שהכוונה על בית חורון התחתון שאצל איילון הנ"ל. וכמ"ש שם. וע"ע

בענין בית חורון בערך גיא הרשים שבאמת אין בנחלת בנימין שום בית חורון כ"א

בנחלת אפרים רק שבני בנימין התישבו הלאה מגבולם מתחת לבית חורון בלוד ואונו

זכו ושעה הא"ק בזה ופי' כן דברי הגר"א שלא בצדק ע"ש.

בית חורון ע"ל בערך בקעת בית חורון. **בית זיוני ע"ל** בערך בית היני.

בית יעזק ע' להלן בערך ירושלים. **בית ירח ע"ל** בערך ירח.

בית כורו שם מקום בין א"י לבבל ושם הלבישו את הערומים גולי בבל תרגום

שני פ"א פסוק ז'.

בית כרם בקעת בית כרם הארמה שלה שמנה ואדומה נדה כ"א ע"א בברייתא ,

ושם במשנה י"ט ע"א פרש"י בית כרם שם מקום. וכן אמרו שם על בקעת יודפת

ובקעת סכני ובקעת גנוסר ע"ש.

הערה רש"י פי' כן כי שם המקום הוא בית כרם בעבור כי עיר בית כרם נמצא

במקרא בשם בית הכרם (ירמיה ו' א' נחמיה ג' י"ד). והא"ק כי שבימי המשנה

היתה נק' בקעת בית כרם. וכן תרגם יונתן שם בית בקעת כרמיא. ותכונתה היתה לפי

עדות היראנימוס בין העיר ירושלים והעיר תקוע. ובתה"א כ' למורחית צפנית תקוע

נמצא הר יחידי בל"ע דשב"ל פרידים ונראות עד היום עליו מדריגות ושורות הכרם

(מטראסען) ע"ש.

בית לבן עי' להלן בערך עטולים.

בית לחם עי' בערך בירת ערבא. בבית לחם עשו תביות של חרס ונקראו תביות הלחמיות וכן בלוד ונקי' לודיות, והנעשות בבית לחם גדולות היו מהנעשות בלוד כלים פ"ב מ"ב, וספרא שמינו פ"ו, ועי' מנחות פ"ז ע"א, וברש"י בכורות פ"ב ע"א פי' בנמי' שם שעשו אותן רחבות מלמטה ומתקצרות מלמעלה עד שלמעלה הן כחותם המרצופין והתוס' שם פי' באופן אחר שהכיוונו של התביות היה לו בית יד עגול כחותם המרצופין ע"ש.

הערה תכונת בית לחם ע"ל בערך אפרת. ויש עוד בית לחם בחלק זבולון וחובא גם בירושלמי נפתק בערך גבת ע"ש. ותכונתה למערב נצרת הידועה להנוצרים בערך ג' שעות בית לחם של זבולון תת"א.

בית מעון עי' להלן בערך מעון.

בית מעקה רי' מנא היה לו שם שמן והוליד השמן לעכו למכור ירושלמי מעשר שני פ"ד ה"א.

בית נופה עי' להלן בערך נטופה.

בית נמר היו להם שם מנהגים שונים בדיני פאה, במשנה פאה פ"ד מ"ה ופי' המפרשים כמו בס' במדבר ל"ב בית נמרה עיר בעבר הירדן מזרחה, וע"ל בערך א"י מן הירושלמי בית נמרה בעמק זו בית"ל נמרון ובא"ק היתה נוסחתו זו בית נמר.

הערה כימי היראנימוס המבאר היתה עוד על חכה כשם בית נאכריס. א"ק שם, והכפויס כתב בית נמרה קרוין לו נאמר הוא לדרום יעור כמו שעה, והתח"א כ' מהרי טצאלת יורד נחל אחד ואדר נמרון ועפל בירדן במהו צפון ירדו בערך שעה א' ועל שפתו בעמק הירדן חרבות בית נמרה ועי' בערך כפר נמרה.

בית ענה ע"ל בערך רום בית ענת ובערך אימה אינה.

בית פגז ע"ל בערך בית היני. והרמב"ם ז"ל פי' בפ' התודה בית פגז מקום שאופין המנחות מלשון פת בנ המלך וכבר השיגו הכפויס בפ"ו.

ביתר ד' מאות בתי כנסיות היו בביתר ובכל אחד ד' מאות מלמדי תינוקות ולכל מלמד ד' מאות תינוקות וכשנכנס בהן האויב היו דוקרין אותו בחושריהון וכשנבר אויב ולכדום כרכום בספריהם וישרפם נישין כ"ח ע"א, ובאיכה רבה פ"ב ופ"ג אמר ר"ג ת"ק בתי סופרים היו בביתר ובכל א' לא פחות מג' מאות תינוקות וכו' ולא נשתייר מהם אלא אני וכו', (עי' בערך עמיא מבבל), ארבעים סאה קצוצי תפילין (פירש"י התפילין חוץ הרצועות) נמצאו בראשי הרוגי ביתר (עי' בנמי' שם ופירש"י שביארו על תפילין של יד וצ"ע לפ"ו הלשון בראשי, וא"כ מצאתי במהר"ם שיק' שעמד ע"ז וע"ש תירוצו) שם בניטין נ"ח ע"א, ובאיכה רבה פ"ב וירושלמי תענית פ"ד ה"ה נוסחאות אחרות ע"ש. אשקא דרספק חרב ביתר שהיו נוהגין כאשר נולד זכר שתלו ארו ואם נקבה תורניתא (מין ארו פין בלע"ז רש"י) וכאשר נשאו זה את זה היו חותכין אותן ועשו ננא (חופה) ופעם א' עברה בת הקיסר דרך ביתר ונשבר לה שקא דרספק (דופן של מרכבת נשים רש"י נ"ה ע"ב) ויקצצו עבריה את הארו שנשתל' לזכר ויעשו ממנו שקא דרספק אחר, ועבור זה נפלו עליהם אנשי ביתר ויהרגום, וישלח הקיסר חיל שמונים אלף קרני מלחמה (פירש"י ראשי גייסות) ויהרג בהן עד שהלך דמן ונפל לים הגדול וביתר היתה רחוקה מיל (באיכה רבה פ"ב ד' מילין) מים הגדול, ושבע שנים בצרו אותה העולם את כרמיהן מרמן של ישראל בלא ובל. הכל בניטין נ"ו ע"א. ושם ע"ב הקול קול יעקב אספיאנוס קיסר שהרג בביתר ד' מאות רבוא וי"א ד' אלפים רבוא ובאיכה רבה פ"ב הנוסח אדריאנוס קיסר (וכן הוא האמת וכבר הגיהו כן גם בנמי') ושם אמרו ג"כ ובב"ר פס"ה ושה"ר פ"ב כי פ' אלף תוקעין קרנות צרו על ביתר ואח"כ הרג אדריאנוס בביתר פ' אלף רבוא בני אדם ע"ש. הרים של הרוגי ביתר גלגל אבנים של מ' סאה והלך הסוס עד חוטמו בדם איכה רבה פ"ב. בטי' באב חרב הבית בראשונה ובשניה ונלכדה ביתר ונחרשה העיר ר"ה י"ח ע"ב ותענית כ"ו ע"ב, ובאיכה רבה פ"ב וכן בסדר עולם נ"ב שנה עשתה יתר אחר חורבן

ירושלים והיא שמחה על חורבן ירושלים והדליקו נרות כששמעו מתורבן ירושלים , כי כשהיו עולין לרגל אנשי ביתר לירושלים היו אנשי ירושלים מוננין אותן ומזויפיין חתימתן ועושיין על שמן שטרות שמכרו להן שדותיהן אשר סביבות ביתר כו' ואמרו להן שיעשו אותן ארכאנוסם ובליוטין (ע' ב"ר פ"ע"ו לענין מלכות הרשעה והועתק בערך רומיים ומלכותם ותבין גם פה) כו' וכ"ה בירוש' שם . וע' עוד מקורות ביתר בערך אדריאנוס ובערך בן כוזיבא בראש דברי ימי עולם. בט"ו באב נתנו הרוני ביתר לקבורה ולא הסריתו עד קבורתן ואז תקנו ביבנה בברכת המזון ברכת הטוב והמטיב תענית ל"א ע"א וברכות מ"ח ע"ב , ביתר נק' ג"כ בירוש' שם ובשה"ר פ"ב בשם בית תר ע"ש (ע' א"ק כי הרומים ג"כ כ' בתיו כפולה). מעשה בששים בני אדם שהיו מהלכים לכרכום ביתר (כשבאה העיר במצור רש"י) ובא עכו"ם ואמר חבל על ס' בני אדם שהיו מהלכין בדרך ביתר שמתו וקברתים כו' וימות קכ"ב ע"א. מעשנה חלה פ"ד מ"י נתאי איש תקיע הביא חלות מביתר כו' ע' בערך בתיר להלן .

הערה הא"ק בערך בית צור ידמה כי ביתר הוא בית צור של יהודה , אולם הגמ' והמדרש הנ"ל לעדה כי היא סמוכה היתה לים הגדול , ובאמת נמצא במפת א"י להחכם היינריך קיפערט גם עיר ביתר לדרומית מערבית ירושלים סמוך לבית שמש , וכ"כ הכפ"פ בפ"א דמ"ח ע"א , אולם לא זהו ביתר הנחרבת הנ"ל , כי אם כמ"ש בתה"א לצפון כפר סאבא כערך ד' שעות (גם היא לצפונית מערבית סבסטי) חרבות ביתר הגדולה והם רחוקים מן הים ד' מילין כנוסח הירושלמי והמדרש הנ"ל וכ"ה במפת א"י ודברי נייעבויער פה אינם נכונים .

בי הרב רב יוסף התיר לבני בי תרבו לעבור במים ביוה"כ לבא אל הדרשה כו' ופי' רש"י בי תרבו שם כפר יומא ע"ז ב' וכפי הנראה היתה תכונתו מעבר לנהר של פומבדיתא שישב שם רב יוסף , וע"כ נמצא בב"ק כ"ג ע"ב שהעוים של בי תרבו היו מפסידין לרב יוסף (כי רב יוסף היתה לו שדה מעבר לנהר) כו' ע"ש ורש"י פי' בב"ק שם משפחה וצ"ע .

בי תרי שם כפר בין ארץ פלשתים לא"י ושם הרנו דוד ואבישי לישיב בנוב מילידי הרפא כו' ומתחלה באו לכפר קובי ואמרו אז קום ביה שנעמוד נגד ישיבי בנוב ועכ"ז היו מפחדין אך כשהגיעו לבי תרי אמרו בשננו ביתר נהרונ אותו כו' ע"ש . סנהדרין צ"ה ע"א , והתה"א כתב על בי תרי אולי הוא הכפר בי תרים למזרח לוד כחצי שעה , ועל קובי כו' אולי הוא הכפר קובאב למזרחית דרומית למלא עירך שתי שעות וחצי .

בית רמה ע"ל בערך עטולים . **בית רמון** ע"ל בערך רמון . **בית רמתא** ע"ל בערך בעל שלשה ובערך עין גדי .

בית שופרי בקעת בית שופרי ע"ל בערך בי טרפא . וע' בערך כפר ספוריא . **בית שאן** בחולין ו' ע"ב פסק רבי כר' מאיר שבית שאן היא חו"ל ופי' בנמ' שלא כבשוה עולי בבל והובא בערך א"י , ובעירובין י"ט ע"א אמר ר"ל על הנ"ע אם בא"י הוא בית שאן פתחו כי פירות בית שאן מתוקים מכל א"י . וכ"ה בב"ר פצ"ה ע"פ ומתוכם רובצת תחת זו בית שאן בבית השרוי , ומ"ש בבית השרוי פי' המ"כ שהיא בעמק שנק' שרון או שר"י . (ובתה"א הביא שהירדן בצאתו מים כנרת לדרומו נק' אל שריאן או שריאת , כמו שבי' איינעבוים שסביבות ים כנרת נק' ג"כ שרון וכן בדה"א ה' ט"ז וישבו בנלעד בנלען ובכל מוגרשו שרון גוי'). ולפי הנראה אף דלענין מעשר הוא חו"ל כל מה שלא כבשו עולי בבל אבל לענין ברכה הכל א"י כמקדם . אולם בבירוייתא כתובות ק"ב ע"א משמע דלענין מעשר ולענין ברכה א' הוא מיון קדושה ראשונה פסק' גם הברכה ברכת א"י פסקה (וכבר נת' בערך א"י שפסקה לחצאין כו') והיא כשאר ארצות דגרסי' שם ת"ר בישיבתה של צען בית סאה עושה שבעים כורים דתניא ר' מאיר אומר אני ראיתי בבקעת בית שאן בית סאה עושה שבעים כורים ואין לך מעולה בכל הארצות יותר מארץ מצרים כו' ופי' רש"י שבקעת בית שאן הוא משאר ארצות ופי' המהרש"א דר"מ לטעמי' רבית שאן היא חו"ל כו' כנ"ל . ובירושלמי פאה פ"ג

ה"א פירשו המשנה שם זית בישני ע"ש מקומו שהוא מבישן, והרמב"ם כתב בפ"י המשנה שבמקום זה לא היו עושים הותים שמן הרב, והוא לקוח משם בישה אולם בירושלמי שם משמע שהיו עושין שמן הרבה וכן אמרו בירושלמי בכורים פ"א ה"ה ההרים סביב בישן וכן בקעת גנוסר הוא ארץ זבת חלב ודבש, (ובה"ג שם י"א בברייתא אין מביאין מן הצפרנין (של צפורי) ולא מן הבישנין כו' וצ"ע) וכפי הנראה קראו לבית שאן בשם קצר בישן וכן תקרא גם במקרא ג"כ (ש"א י' וש"ב כ"א) בית שאן ע"ש וכ"ה בפרקי דר"א פ"ז על הכתוב הנ"ל בית שאן הוא בית שאן, וכן פ"י הערוך בישני מבית שאן, וכן הוא במגילה כ"ד ע"ב אנשי בית שאן קורין לאלפין עיינין ולעיינין אלפין ואין מורידין אותן לפני התיבה כו' והביאו מזה רא"י לרב אסי האומר חפני ובישני לא ישא את כפו כי בישני היינו שהוא מבית שאן, בבתים של בישן אינו יכול התחתון לבנות עד שיבנה העליון ועושה כמין כיפה מלמט וע"ש בפ"י הפ"מ ירושלמי ב"מ פ"י ה"א ע"ש. בבית שאן הית' ע"ז והיו בה הנות מעוטרת ושאינן מעוטרת ופרש"י המעוטרת הן סימן שהן של הכומרים ונוטלין מהן מכם. וע"ש שיש היו מעוטרת בורד והדם ויש בפירות כו' ע"ז י"ב ע"ב בבישן היה יריד ביום הג סטרינילי ונק' סטריניליה דבישן ירושלמי ע"ז פ"א ה"ב. עד היום בית שאן (לענין שהוא חו"ל) פרשתא וריצפתא ונפשא דפנוטי עד כפר קרנים וכפר קרנים שייכים לבית שאן ירושלמי דמאי פ"ב ה"א. בבית שאן עשו כלי פשתן דקים כו' ע"ל בערך ארבל. כלי פשתן הדקים הבאים מבית שאן (בקידושין הנוסח בית שאן) ככלי צבעונין הן ופ"י בקרבן העדה דרוב נשים מתכסות בבגדי פשתן ההם ירושלמי כתובות פ"ז היו וקידושין פ"ב ה"ד ע"ש וע' פסחים פ"ט א' דברי רב יוסף בבבל בבגדי צבעונין ובא"י בבגדי פשתן והועתק בערך א"י ע"ש. ר' ברכיה הלך לבית הכנסת של בית שאן צ"ל שאן, ירושלמי מגילה פ"ג ה"ג. ובמגלת תענית ט"ז וט"ז בסיון גלו אנשי בית שאן ובקעתה (ר"ל הגנים שישבו שמה) אף היא הית' יתד לישראל בימי יון וכשנברה יד השמונאים הגלה אותם כו' ע"ש.

הערה בית שאן חיתה נק' בימי היונים סקיסאפאליס בעבור שישבו הסקיסען בבית שאן ובסביבותיה. (וע' אק"עך אבל השטים נחל השטים וארץ השטים ובית השטה והוא פ"י ע"ש עצי שטים שנגדו שם (אקאציען) ולדעת' יש לחעיר אולי ע"ש הסקיסען שישבו שם במהו חזוא סביבות בית שאן והסקיסען קרא ביוסיפון לעברים בשם שטים וצ"ע) ובתח"א כתב שעמק הירדן עמוק מכל א"י ושם בית שאן לדרום טבריא כד' שעות וחוק מירדן ג' רביעיות שעה וכעת היא כפר קטן. ועמק הירדן נקרא אל גור גם נקרא בלשון ערבי עראבא ע"ש. והכפופים בפרק י"א דמ"ז כתב שהיא לדרום טבריא כחצי יום ע"ש.

בית שערים רבי ישב בבית שערים וכשחלה הביאוהו לצפורי שגבוהה שיושבת בהר והאוויר טוב יותר וכשמת הוליכוהו לקברו בבית שערים סנהדרין ל"ב ע"א וכתובות ק"ג ע"ב. רבי מספר שהי' מעשה בבית שערים בטבילת היולדת ואת ולדה נדה ל"ב ע"א. ובירושלמי תרומות פ"ח ה"ג כי ר' יוחנן בן ברוקא ישב בבית שריי ופ"י המפרשים בבית שערים וע' בערך בית שאן, ואולי נקרא כן ג"כ ע"ש שהיתה בעמק הנ"ל. ר' מנחם איש כפר שערים ואמרי לה בית שערים נדה כ"ז ע"א. ובכפופים כתב למורה צפורי כשתי שעות ולהר תבור כתחום שבת ולמערב טבריא כשתי שעות יש כפר שקורין בערבית אשערה והוא בית שערים, והתח"א כי שקורין לו כעת תוראן היינו תרעא ושער, ולדעתי שווה כפר שערים, אבל בית שערים נק' בית שריי כנ"ל שהיא בעמק השרון של הירדן. וצ"ע.

כ"ז פסלו של מכה עומד בבכי ופרש"י בימי דוד בבכי באותו מקום כו' פסחים ק"ז ע"א, וע' בערך עין בכי ובעל בכי.

בני ברק ר' עקיבא ישב בבני ברק סנהדרין ל"ב ע"ב, ושם היה מעשה באחד קטן שמכר בנכסי אביו ובא מעשה לפני ר"ע כו' ב"ב קנ"ד ע"א, היה שם מרחץ ור"ע ור"א בן עזריה הויעו בו בשבת כו' שבת מ' ע"א, רמי בר יחזקאל ה' בבני ברק וראה עזים אוכלים תחת התאנים והרבש נוסף מן התאנים והחלב מן העזים ומתערב ביחד ואמר היינו ארץ זבת חלב ודבש כתובות ק"א ע"ב ועמ"ש בזה בערך

א"י. ר"א ור' יהושע ור"ע ורבי טרפון היו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה כו' בהגדה של פסח והוא מן המכילתא. ר"ש בן יוחאי למד תורה אצל ר"ע בבני ברק י"ב שנה וכן ר' חנינא (נ"א חנניה) בן חכמיא ויקרא רבה פכ"א פסיקתא דרב כהנא פ' אחרי מות, וע' כתובות ס"ב ע"ב במעשה זה עצמו. **הערה** בני ברק שם עיר נכחלת דן (יהושע י"ט מ"ה) וכתח"א כ' לצפון מזרחית יפו בערך שעה וחצי יש גם עתה כפר בשם בני באראק, ונייבועיר כ' שנק' איבען איבראק.

בער בכי שום בעל בכי, והוא שם מקום שנדלן בו שומין טובים מעשרות פ"ה מ"ה ע"ש ברמב"ם והברשטורא כ' ול"ג שום הגדל בהר הלבנון שכן בערבי קורין ללבנון בעל ואינו כן כמ"ש בתה"א. שום בעל בכי מרביצין עליו מים ואחרי כן קולעין אותו מכשירין פ"ג ע"ש, איזהו שום בעל בכי כל שאין לו אלא זור א' מקיף את העומד תוספתא מעשרות פ"ג. וע' בערך רכפה. ובקה"ל ע"פ גם זה ראיתי נמצא שהרמאים מערבין בלבקי בשמן וי"א שהוא יין של בעל בכי (בעלבעק). **הערה** כבקעת הלבנון בין חככנו המזרחי (אנטיליבנון) והמערבי נמצא עד היום חרבות בעל בעק הנק' בימי קדם אצל היונים העלאפאלים כי חיטה עיר חשמש שעבדו בה לאליל חשמש, והוא לדעת רבים בעל חמון של שלמה שהיה לו שם כרם בשיר השיירים כי חמון הוא אליל חשמש כמו אמון (שהוראתו בריאת האור בלשון מצרית) וע' בערך קירימיון. וי"א ניכ שהוא עיר עין בכי הנזכר בע"ז ו"א ע"ב ע' בערכו. גם שם כעת עיר קמנה בשם בעל בעק, אך משאווה הבנינים הנפלאים כסביבת העיר יעידו על גדול מלך שלמה ועל כחו בימי קדם. ע' בא"ק ותח"א.

בער שלשה אין לך קלה בכל א"י לבשל פירותיה יותר מבעל שלשה סנהדרין י"ב ע"א וירושלמי נישין פ"ו ה"ח. והיא נזכרת במ"ב ד' מ"ב, ויש אומרים שהיתה תכונתה בארץ שלשה (ש"א ט' ד') ובינתן תרגם ארע דרומא ובמדרש שמואל פ"ג שלשה בי רמתא וע' בזה בערך עין נדי.

בעלת עיר נזכרת ביהושע י"ט מ"ד נכחלת מטה דן ובירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב אמרו שהוא עיר בעלה שנוכרת אצל יהודה ותיצרו כי הבתים עומדים בחלקו של שבט יהודה והשרות בחלקו של דן וע"כ קדשו שמה את החדש א"י שאין מקדשין אלא ביהודה כו' ע"ש, ומשמע שם במקרא שהוא סמיכה לבני ברק ע"ש, ויש שם בירושלמי ט"ס שאמרו אלתקא ונבתון ובעלת הוא מיהודה בעלה ועיים ועצם הוא מדן וצ"ל בהפך כמ"ש בתה"א.

בצרה (או **בוצרה**) ר"ל איקלע לבצרה ואמר להא בעל שאמר ויכשבא לר' יוחנן אמר לו לחזור ולהתיר כי בצרה לאו היינו בצר (עיר מקלט שבנחלת ראובן) אלא בצרה היא חוץ לארץ ע"ז נ"ח ע"ב. ופ"י הכפ"פ פ"ג שדעת ר"י היא שארץ עמון ומואב פטור ממעשר ע"ש ובצרה היא במואב וע"ש בתוספות הרבה בזה. גם כ' התום' שמה שנמצא במקום י"ב ע"א דברי ר"ל ששרו של אדום ישעה שיגלה לבצרה ויחשב לו שבצרה תקלוט לו כבצר כו' ובאמת בצרה לאו היינו בצר הוא בטר דשמעה מר' יוחנן ע"ש. ובירושלמי שביעית פ"ו ה"א ספרו בהפך שר' יוחנן רצה לומר דבצר היינו בוצרה ורשב"ל אמר לו דבצר לחוד ובוצרה לחוד שבוצרה היא חו"ל ע"ש. גם ספרו שם כי ר"ל אויל לבוצרה ושאלו ממנו שיתן להם דיין דורש וסופר חזון ויתן להם איש א' מבבל בעבור שהוא מחו"ל ויכול לצאת ולישב בחו"ל ע"ש. ור' יוסי ישמע שאמו באה לבצרה ושאל את ר' יוחנן אם יצא והתיר לו ע"ש. ובשבת כ"ט ע"ב ר' ירמיה רבא דרש בבצרה וריש כנשתא נרר ספסל לפניו בשבת כו' ופ"י רש"י שהוא הנזכרת אצל אדום כי זבח לה' בבצרה וטבח גדול בארץ אדום. בבוצרה הדבלה שחיקא היא ופ"י הפ"מ שהיא כהה משל א"י כמו כיתנא שחיקא, או פירושו שהיא כתות ושחוק ירושלמי דמאי פ"ב ה"א. בבוצרה היו עושין עגולי דבילה קטנים ירושלמי ב"מ ריש פ"ב. ר' אבהו היה בבוצרה ואכל פ' מינים מוחין דעוף איכה רבה פ"ג. בבוצרה היה בעל צדקה גדול בשם אבין רמאה וע' בערכו בראש דברי ימי עולם. ר' ברכיה בוצרייא שה"ר פ"ז, ר' יונה בוצרייא ירושלמי כלאים פ"ו ה"א ונדרים רפ"ו וי"ר פ"ח. ר' יונתן בוצרייא מדרש שמואל

פכ"ה, ר' לוי צובריא צ"ל בוצרניא ירושלמי שביעית פ"ו ה"ב. ר' תנחום בוצרניא ירושלמי כלאים פ"ג ה"א ור"ר פט"ו וש"ר פ"ה.

הערה בצרה הזאת תכונתה במישור הוראן בהרי חוורן בצד דרומית מזרחית ונמצאה גם במפת א"י בשם באסטרא כמ"ש בתה"א בחלק א' (ומ"ש בחלק שני בצרה בגליל למורת צפונת צפת היא אחרת) והוא בצפון ארץ בני עמון וע"ז אמרו בירושלמי וטרבונא (היא ארץ טרכוניא במפת א"י) ובתרגום אונקלוס על חבל ארנב בית פלך טרכונא וביזנתן שם טרגוניא בחלוף הכ' בגימל) דמתחם לבוצרה ע' בערך א"י. וע' רש"י וישלח ע"פ יובב בן זרח מבצרה לפי שמואב העמידה מלך לאדום ע"כ תלמה עמהם כי בירמיה מ"ח כ"ד נזכר בצרה בארץ מואב ואחרים אמרו כי בני אדום תלמו ששבו להלך מנבולם וירשו גם את בצרה הנ"ל כמ"ש גזעניזם ח"ש בכ"ר פע"ד כשהלך דוד לארם צובה ולארם נהרים פגע באדומיים ובמואבים ע"ש, ובהו הוא לדעתי פ"י הכתוב שישי ושמתי בת אדום יושבת בארץ עוץ וגו' כי ירשו בימי קדם גם ארץ עוץ שהוא מחוז דמשק שנק' אל עוץ כמ"ש בידיעות כלליות ב', וע' בערך קרוז, ובנתה"ש בראשית ל"ו פ"י על באסטרא בנגב לנהר פרת בארץ מישן הוא טעות. ואולי התנאים הנ"ל ר"ב בוצרניא כ"י היו מבצרה בגליל הנ"ל וצ"ע. ודעת התה"א כי בצרה של אדום היא באדום עצמה וכעת נק' מבצר ביצירא לצפון עיר סלע כערך י"ב שעות, ואין זה בצרה של ר"ל הנ"ל שהיא בהרי חוורן וע"כ טעה שחיא בצר לראובני.

בקעת בית חוורתן (או חורתן) ר' נהוניא איש בקעת בית חוורתן (נ"א חורתן) עירובין י"א ע"א סוכה מ"ד ע"א וזבחים ק"י ע"ב, ובירושלמי שביעית פ"א ה"ה בענין זה עצמו נזכר ר' חוניא דבקעת חוורן, ובפ"ש ה"א ספרו ר' חוניא דמן חוורן הורה בבית חוורן ובעבור זה לא רצה ר' יוחנן לשבת בצפורי ויעתק ושיבתו לטבריא בעבור שהושיבו בה דיין הוקן הנ"ל וכפי הנראה בית חוורן סמוך לצפורי. ונמצא בירושלמי מע"ש פ"ה ה"א ושבת פ"א ה"ב ושביעית פ"ו ה"א ר' נהוניא (או חוניא) דברת חוורן (ובשקלים פ"א ה"ג ר' נהוניא דברת הודן ט"ס וצ"ל דברת חוורן) וכפי הנראה הכל אחד בקעת בית חוורתן וחוורן ובית חוורן וברת חוורן, והפ"מ שם פ"י על בית חוורן שהיא בית תרזון אולם בית חוורן רחוק מצפורי ומדוע כעס ר' יוחנן בוה. ואולם בפ"ק דביצה גרס' במעשה ר' יוחנן ר' חוניא דמן חוורן הורה לצפוראי ובעבור שהושיבו הדיין הזה בצפורי כעס ר"י כ"י וע' עוד בערך חוורן שחוורן סמוכה לדמשק כ"י.

בקעת בית כוזבא ע"ל בערך בי טרפא.

בקעת בית מקלה אבא שאול אומר העומר היה בא מבקעת בית מקלה, כבת ג' סאין היתה ושדהמידרמת היתה (ע"ש בע"א מחלוקת רש"י ותוס' בפירוש מידרמת רש"י פ"י דרום לירושלים והתוס' מפרשים שמשופע לצד דרום) והתמה זרחת בו כל היום ולכן החטים טובים מאד מנחות פ"ה ע"ב ובתוספתא מנחות פ"י נמצא בקעת בית מקלה של נחל קדרון ע"ש.

בקעת בית ערבא שם הארץ היא נפרית ומלח סוף פתיחתא לאיכה רבה ע"ש. ולדעתי ערבב האי"ש שלא בצדק המקום הזה עם בירת ערבא בדבית לחם יהודה ע"ש בערך בית הערבה כי בבית לחם וסביבה ארץ פוריה כמ"ש המבארים, אך הכוונה פה על בית הערבה בנחלת יהודה (יהושע ט"ו ו') סמוך לבית הנלה ובמדבר של ים המלח ע"ש כמ"ש בתה"א בהערתו לצפון ים המלח כשתי שעות מבצר קטן נק' בשם האן חדשלא ושם נחל קטן בשם עין חדשלא, ושם הית' תכונת בית הנלה (דש כ"י רפויה) ע"ש.

בקעת בית רמון ע"ל בערך רמון.

בקעת דורא א"ר יוחנן בקעת דורא היא מנהר אשל עד רבת ושם הרג נבוכדנצר בחורי ישראל רבים שהיו מגנים את החמה ביופיין וראו אותם כשדיות והיו שופעות זבות כ"י וצוה הקב"ה ליתוקאל והחי' הכתים שבבקעת דורא ביום שהושלכו חנני' מישאל ועזריה לתוך כבשן האש כ"י, ור' יהודי' בן בתירא אומר שהוא מבני

בניהם של המחויים והיו לו תפילין מהם בירוש' סנהדרין צ"ב ע"ב . ורב אמר שם שהמתים של בקעת דורא אלו בני אפרים שמנו לקץ ומעו ונאמר (דה"א ז' כ"א וע"ש ח' י"ג המה הבריתו את יושבי נת וצ"ע) והרגום אנשי נת הנולדים בארץ וגו' ע"ש וכ"ה בתרגום יונתן ר"פ בשלח י"ג י"ז וע' בפרדר"א פכ"ה שהמצרים הרגו לבני אפרים וצ"ע. והתה"א כ' שלדעת רב שהן בני אפרים והרגום אנשי נת אין לומר כמ"ש הרס"ג בדניאל (ג' א') על בקעת דורא שהעמיד נבוכדנצר את הצלם במקום שנפלו בני אפרים כי אם אנשי נת הרגום אך באו לבבל. אך לדעתו רב מחולק עם חבריו ואומר שבקעת דורא היא בא"י ודעתו כי נמצא למערב חברון כשעה וג' רביעיות כפר דורא וסמוך לו בדרך ליפו בקעה אחת היא בקעת דורא שהח"י יחזקאל המתים ואין זה בקעת דורא של נבוכדנצר וצלמו אולם לדעת ר' יוחנן בקעת דנרא בבבל מנהר אשל עד רבת והמתים הם הרוני נבוכדנצר כנ"ל. ועבין יעקב שם הנוסח עד רבתי וכן ברש"י שם, (ובילקוט יחזקאל ל"ז עד דוכתא).

הערה בעל ערך מלים בערך אשל האריך בזה וחניה בנמרא ואחר כל אלה הוא דחוק ורחוק וע"כ לא העתקתיו. ולדעתי יש לחפש מקום בקעת דורא אצל עיר דורא שזכר צווימוס (סינ פייד) במסעי הרומיים עם הקיסר יוליאנוס שבאולעיר דורא שהיא איזה שטאדען מעיר דאקירא היא איחי דקירא וחובא בעימ בערך זה. ע"ש שהיא לצפון דאקירא ודאקירא היא עיר חית במקום שנופל נהר איס בנזר פרת ע' במפת רומי. ובכרכות ל"א ע"א רב מרדכי אכזיה לרב אשי מהגרוניא ועד כי כיפי ואמרי לז עד בי דורא ופרשי' מקומות סמוכין זה לזה. וע' בערך בי כיפי והגרוניא. וכפי שביארתי למעלה בערך איחי דקירא כי אחוא הנזכר בעזרא היא איחי הגיל על נהר פרת, ונמצא בישעיה ל"ג ובמ"ב י"ח ומלך לעיר ספרוים הנע ועוה. עוה היא אחוא הגיל, והנע היא העיר הגדולה נם קעת עד נהר פרת במערבו בשם אנא כמיש בא"ק לדרום קירקעזיוס, וספרוים היא עיר סיפסאחרא על נהר ראנא (נהר ראנא או נהר אנם) הוא אחד מן התעלות שכ נהר פרת, ושם בין עיר אנא וקירקעזיוס (הוא כרכמיש על נהר פרת) נמצא עיר רבה, ותוא לדעתי כוננת ר"י מנחם אשל ה"א נ"כ אחד מן התעלות של נהר פרת עד רבתי היא רבה הגיל נמשך בקעת דורא על שפת נהר פרת כי שם נ"כ העיר דורא כנ"ל. ואולי היא העיר דארא כמזרח קורקעזיוס ע' במפת רומי וע"כ אמר בדניאל ג' א' אקמיה בכקעת דורא במדינת בבל ואם לדברי העי"מ היה צריך לומר בעיר בבל. ובתלמוד יקרא את העיר דורא דוראבא אולי הרכב מן דורא ורבה. ולפי עדותו עמדה על נהר פרת.

בקעת ידים בניטין נ"ז ע"א אחר הסיפור של הריגת ביתר אמרו בנמ' תניא ר"א הגדול אמר שני נחלים יש בבקעת ידים א' מושך אילך וא' מושך אילך ושיערו חכמים שני חלקים מים וא' דם ופרש"י שהכוני' מהרוגי ביתר. ובעל ע"מ תמה ע"ז שהא"ך אפשר אשר ר"א הגדול רבו של ר"ע הנהרג בעת חורבן ביתר וידבר מן חורבן ביתר. והוא בחלוו אמר לר"ע חמה עוה יש בעולם כמתנבא על הצרה הבאה ע"ש. אולם בתנ"א רבה פ"ל איתא ר"ע אליעזר הגדול אומר אלהים באו נגוים בנחלתך בא אדריאנוס קיסר (צ"ל אלכסנדרוס טיבערוס או טרכינס ע"ש) בערך אלכסנדריא אולם לפי דברי התה"א בח"ב היה ר"א הגדול קודם לטרכינס ע"ש). ותפש אלכסנדריא של מצרים שהיו בה מאה ועשרים רבוא של בני אדם והי' מפתה אותן בדברים ואמר להם צאו ועמדו בבקעת ידים שלא תהא אומה זו שולטת בכם וכשיצאו ועמדו בבקעת ידים העמיד עליהם חמשים אלף אחווי חרב והרגום עד שלא נשתיר אפילו אחד וכי' אמרו חכמים שלשה נחלי דם היו מושכין ויוצאין מבקעת ידים והולכין לים הגדול ושיערו חכמים ומצאו ג' חלקי דם וא' מים ע"כ. ולפי הנרא' במאמר זה של ר"א מקומו שם ע"ב אחר המאמר קול יעקב זה אדריאנוס קיסר שהרג באלכסנדריא של מצרים כפלים יוצאי מצרים כמ"ש בתנא דבי אליהו הגיל מאה ועשרים רבוא כו'. ועי"מ יסובב מאמר ר"א הגיל כמו בתנ"א הגיל כי בקעת ידים הנכון כמו שפי' בעי"מ שהוא הדעלתא באלכסנדריא של מצרים שהנלוס מתחלק שם לשתיים וביניהם נק' דעלתא שהוא כמו דעלתא ביונית ושם הי' שוק ומושב היהודים וכפי הנראה מן היוסיפין כן היה המעשה שאנשי אלכסנדריא היונים עשו מריבה גדולה עם היהודים (בימי אלכסנדר טיבערוס פקיד אלכסנדריא), וע"כ רימה שר צבא הרומיים את היהודים העומדים ברחוב אלכסנדריא ויכלו לעמוד בפני צר ואויב ופתה אותם שילכו למקומם אל בקעת ידים היא הדעלתא כדי שלא תהא אומה זו (היונים) שולטת

בכם, היינו בהתחלקם זה מזה תשקוט המריב' ולבסוף לא ה'י כן כי אם אך נתקבצו למקומם שהוא מקום צר ואין לעמוד מפני אויב הקיפם והרגום כולם. ודעת בעל ע"מ ג"כ שנוסח הברלי שני נחלים יש בבקעת ידים הוא העיקר כי הנילוס מתחלק שם לשתי נחלים כנ"ל ע"ש, ויבואר עוד בערך אלכסנדרוס בזה בראש דברי ימי עולם ע"ש.

בקעת עין סוכר ע"ל בערך עין סוכר. וערך ננות צרופים, וערך אזכרות שבבעל. **בקעת פסלן** חלקו של יששכר ה'י בקעה מכאן ובקעה מכאן והר באמצע והוא ירובץ בין המשפטים אלו בקעת פסלן ובקעת יזרעאל ב"ר פצ"ח ע"ש.

הערה התה"א כ' בין ההר שקורין חרמון הקטן אצל עמק יזרעאל ובין הרי הגלבע עמק צר ובסוף העמק סמוך לירדן הכפר פאסאל ועל שמו נק' בקעת פסלן. כי תכונת יששכר הית' מן הירדן עד הר הכרמל בדרך בקעת יזרעאל כמ"ש היוסיפון ע"ש.

ברברייא (או ברבריה) אנשי ברבריי' ואנשי מרשניא הולכים ערומים בשוק כו' יבמות ס"ג ע"ב וכו' בספרי פ' האזינו ע"פ בניו נבל ושם הנוסח הבאים מברבריא ומטונס ומורשניא ע"ש, מלכות אדום (הם הרומיים) יראה מבני ברבריא דבני גרמניא ב"ר פ"ע"ה. ובקה"ר פ"ב על ברבורים אבוסים הוא עוף משובה הבא מברברייא וכו' בו"ר פל"ד וע' פסיקתא דר"כ פ' את קרבני לחמי ובהנהות רש"ב שם, זבשה"ר פ"ב ובפסיקתא דרב כהנא בפ' החדש אמר הקב"ה לישראל אפי' אחד מכם גולה לברבריה ואחד לסמשיא מעלה אני עליכם כאלו גליתם כולכם ע"ש וצ"ל סרמשיא הוא ארץ הסלאווין שה'י נקרא כן אצל הרומיים וכצ"ל גם בפסיקתא רבתי עיין בהנהות ר"ש באבער שם.

הערה ברבריא וארץ מרשניא הוא ידוע ער היום בצפון אפריקא על הים התיכון ונק' בשם מאראקא וכן טונס ידוע שם עד היום ע' במפת אפריקא. וע' בערך טונס.

ברברית ר"ל ה'י נוצר תאנים, בברברית ירושלמי מ"ק פ"ג ע"ש מעשה שלו עם הנגבים כו'.

הערה בע"מ בערך אטרבוליס כ' שאינו ברבריא שבאפריקא אך בארבריאוסם במחוז חלבון (אצל דמשק) ושם יש בסמוך מישור גדול ונקרא ברבריקוס קאמפוס כו' ע"ש עוד בזה ויבואר בערך זנביה בראש דברי ימי עולם.

בר המדך אביו התיר לבני בר המדך לשחופי נהרא בחול המועד ופרש"י לעקור ענפי אילנות הגדלים בנהר מועד קטן ד' ע"ב.

ברור חיל אור הנר בברור חיל כו' ע"ל בערך בורני בזה. רבן יוחנן בן זכאי ישב בברור חיל סנהדרין ל"ב ע"ב ר' יהושע הלך אצל ריב"ז לברור חיל תוספתא מעשרות פ"ב. ובירושלמי מעשרות פ"ב ה"ג הנוסח בני חיל ובירושלמי דמאי רפ"ג בלי חיל ט"ס וצ"ל בני חיל ומ"ש רש"י בר"ה הובא בערך אושא סנהדרין גלתה ליבנה בימי רבן יוחנן ר"ל בימיו ה'י ר"ג ביבנה אבל ריב"ז עצמו היה בברור חיל, וע"כ אחרי מותו הלכו תלמידיו ליבנה ועיין בערך אמאום וערך דיומסת.

ברויירא ר' שמלאי דברויירא קהלת רבה פ"ג.

הערה התה"א כתב לרום פארוס רחוק מירושלים כנ' שעות הרבות באמוריית ולפי דעתו נשתבש הלשון והיא ברויירא ולדעתו שהוא ברור חיל אולם לפי דעתי היא ברויירא הנ"ל של הבי שמכאי, גם מ"ש שם טעם על שנקרא ברור חיל מן היוסיפון אינו נכון לפי ספורי היראנימוס הובא בא"ק בערך מעלה אדומים ע"ש וד"ק.

ברניש סמוך לברניש כשלשה פרסאות הוה בימי רב חסדא בית הכנסת של דניאל (פ' רש"י ששם היה ביתו כמ"ש וכיון פתיתין ליה בעיליתא) והיו הולכים מברניש בשבת להתפלל שם, בעבור שכל הדרך מלא מערים הרבות ונשארו שם מחיצות מן הבתים גמ' ורש"י עירובין כ"א ע"א ונרא' מזה כי הביהכ"ג הוא במקום בבל הישנה כי דניאל דר בבבל וברניש סמוכה לה כנ' פרסאות. רבא מברניש שבת ב"ח ע"א נויר ל"א ע"א.

הערה נייבוער כ' שברניש נקרא בעת קהאן בירגוס סמוך לעיר היללא שהיא לצפונה של בבל הישנה. ברקתא ע"ל בערך בירת סרקיא.
בר עשתור ע' בערך המץ.

ברתותא ר' אלעזר בן יהודה איש ברתותא פסחים י"ג ע"א. מבול יום פ"ג מ"ד ובבבורות נ"ז ע"א איש כפר ברתותא. ר' אלעזר איש ברתותא אבות פ"ג נ"ז.

הערה התה"א כ' לדרום דשב"ל הנבזה (הר השלג הר הרמון והוא אנטיליבנון) ובמ"א כ' לדרום דשב"ל אש"י"ק הוא הר השלג יש מחוז אל חספיא ושם עיר חספיא שבירושלמי בנבול עולי בבל (ע"ע א"י) ולדרום עיר הנ"ל יורד נחל חספיא ומתערב עם נחל דן ונופל בירדן והוא נבול ע"ב כ' לצד מערב הנחל כפר אביל (לדעתו אבל בית המעכה בעבור ששם מחוז ארם מעכה אבל אני כתבתי בערך אבל כי אבל בית מעכה הנקרא גם כן אבל מים הוא סמוך לצפורי עיין שם כרעת בעל א"ק) ולדרום הנחל (כי מתעקם למזרח) הכפר צרידה ושם קבר יוסי בן יעזר איש צרידה, גם קוראים לכפר זה כפר חמאם, וסמוך לכפר הנזכר כפר ברתותא ושם קבר ר"א איש ברתותא, ובמ"א כתב לצפון באניאם בדרך חספיא נמצא כפר חמאם ולמערב חמאם כשעה א' כפר צאראדא ושם קבר יוסי בן יעזר איש צרידה וסמוך לחמאם ברתותא וכעת חרב ושם קבר ר"א איש ברתותא עכ"ל. ודע כי יש פה להעיר לפי המבואר בערך אמאום כי האמאם בערבית מרחץ ויכל להיות כי כפר חמאם הוא מטעם זה ששם בית מרחץ גדול על המים ואולי ע"כ נק' אבל הסמוך לו אבל בית המעכה לדעת תה"א גם אבל מים בדה"א כמבואר וצ"ע. ואולי ע"ז היתה גם כונת המדרש ממעינות שנשתנירו ואבלוניא ע"ל בערך בית בלתין.

ברת חוורן ע' בערך בקעת בית חוורתן.

בשכר בני בשכר אינן בני תורה והיו להם שאלות ללוי בעניני שבת קל"ט ע"א, בבשכר היה מעשה שכתבו גט לשם אסתנדרא (מושל) דבשכר והכשירוהו כי השלטון של האסתנדרא היה שלטון חשוב ע"ש גיטין פ' ע"ב, אכד זו בשכר יומא י' ע"א, וע' בזה בערך קטיספון בארך.

הערה נייבוער כ' שהוא בסנר של ערביא עיר בערביא שנק' באוקא ואינו נכון כמבואר בערך הנ"ל ובערך קסטרא.

בת גיין ע"ל בערך כותנין.

בתיר במשנה חלה פ"ד מ"י נתאי איש תקוע הביא חלות מביתר ולא קבלו ממנו ופי' המפרשים שביתר הוא חו"ל ונדרחקו המפרשים בזה מפני מה ביתר הוא חו"ל וע"כ כתבו שאין זה ביתר שהחריב אדריואנוס כ"א ביתר אחר, ובירושלמי הנוסח שהביא חלות מביתות וגם זה מ"ס. והתה"א כ' שמצא בנוסח ישן שהביא חלות מביתר ופי' שבמחוז בירוש נמצא כפר ביותאתיר וגם זה דחוק ורחוק. אולם נ"ל אם נגיה ראוי להגיה שהביא חלות מביתר והכונה על העיר באתרים לדרום טריפאליס ולצפון ביבלוס על שפת הים הגדול שאף שהיא בנבול עולי מצרים אבל לא בנבול עולי בבל. ואולי ר"י בן בתירא וכל בני בתירא היו מן בתיר הזה כי רוב התנאים היו מערי א"י. והתה"א כ' שבני בתירא היו מפתור בארם נהרים (דברים כ"ג ה' נק' פתור לא פתורה שכי בעל המסעות) ובירושלמי שקלים פ"ב ה"ב הנוסח בן פתורה וכן נמצא אלעזר בן פתורה בירושלמי מעשר שני פ"ה ע"ש. ובס' יחוסי תנאים ואמוראים אומר שראש משפחתם היה נק' בתירא ולא שהוא נגזר משם מקום וצ"ע. ובירושלמי סנהדרין ס"פ ד' מיתות נמצא ספור שר"א ור' יהושע היו ברומי ור' יהושע הראה כחו בכשוף שגילה מכשפה אחת שאסרה איש אחד שלא יוליד בנים והוא התיר הכשוף ואותו איש הוליד את ד"י בן בתירא ע"ש.

גבול וכן גבלא, ביבמות מ"ו ע"א וע"ז נ"ט ע"א אמרו ר' חייא בר אבא איקלע לגבלא וראה שם שאנשיה אינו בני תורה והיו בנות ישראל מעוברות מגרים שאלו ולא טבלו כו' וכתבו התוס' שם בערוך פ"י הר שעיר וכן תרגם וינתן (ראשית י"ד ו', ל"ו ח') הר שעיר טורא דגבלא ובתרגום ירושלמי הופיע מהר פארן מטורא דגבלין וכו' והאמת נראה שהיא עיר בא"י כמ"ש בכתובות ק"ב ע"א ריב"ל איקלע לגבלא כו' עכ"ל התוס'. וכוונתם שגרסי' שם בכתובות ר"י בן לוי איקלע לגבלא וראה קטופי (אשכולות ענבים) כמו הענלים ואמר ארץ ארץ הכניסי פירותיך למי את מציאה פירותיך לערביים הללו שעמדו עלינו בהטאתינו לשנה השנית איקלע לגבלא ר' חייא וראה אותם כמו עצים ואמרו לו לך מאתנו שלא תעשה לנו כמו שעשה לנו חברך שקללם כו' ע"ש. ובירושלמי מנלה פ"ג ה"א נזכר מקום גבולא וספרו שם ר' ירמיה הלך לגבולא וראה שהן מניחין בארון הקדש מה שאסור להניח בו כו' ע"ש. ובקה"ר ע"פ דור הולך ר' לוי ור' יעקב גבולאי ובירושלמי קידושין פ"ד ה"ב. ובסנהדרין צ"ז ע"א וסוף סוטה אמרו והגליל יחרב והגבלן יאשם (יהיה שם) ואנשי הגבול יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו ופירש"י והגבלן ממקום ששמו כך ואנשי הגבול גבול א"י לשון אחר אנשי גזית סנהדרין עכ"ל רש"י, ובפסיקתא דרב כהנא וכן במס' דרך ארץ זוטא פ"י הנוסח (לא אנשי הגבול) ואנשי הגליל יסובבו כו'. ובב"ר פ"ע"א אם יבא עשו אל המחנה האחת והכהו זה אחינו שבדרום והיה המחנה הנשאר לפלטה זה אחינו שבגולה כצ"ל לדעתו והכונה שכאשר דרום א"י יחרב אחינו שבגולה ישארו לפלטה ולא כפי' העץ וסוף שם.

הערה כפי דעת רוב המבארים הכוונה במה שאמרו הגבלן יאשם על דרומית מזרחית א"י שנקרא בלשון רומי געבאלענע ובלשון ערבי ג'כ דשב"ל, ובני עשו התפשטו וישבו גם שמה וע"כ תרגם וינתן הר שעיר טורא דגבלא, אף כי הר שעיר העיקרי הוא באמת להלן בדרום יותר קרוב לים סוף. וכן בההעתקה השמרונת נמצא תמיד על שעיר גבלא. ונזכר בתהלים פ"ג ח' גבל ועמון ועמלק. ואין זה גבל והכמיה שביחוקאל כ"ז שהיו בצור כי שם הכוונה על הגבלים שישבו בעיר גבל לדרום טריפאלים על שפת ים התיכון ולצפון בירוט, (ועד היום עיר בשם דשיביל בל"ע תה"א), והוא נקראת אצל הרומיים ביבולום ע' במפת א"י והם הגבלים בהרי הלבנון ששלת הירם מלך צור גם לשלמה (מ"א ד' ל"ב) וכפי הנראה גם גבלא שביבמות הכוונה על גבלא של הר שעיר כפי' הערוך כי ראה שם בנות ישראל מעוברות מגרים שאלו ולא טבלו והם הם הנרים של אדום שאלו ולא טבלו כאשר מל אותם ביד חוקה הורקנום החשמוני כמסופר ביוסיפון והוא מל רק בני אדום שבדרומית מזרחית ארץ יהודה כמ"ש בע"מ ערך אדום, ושם ג"כ היתה עיר גבל כמ"ש בא"ק וריב"ל איקלע לשם, ואמר עליהם לערביאים הללו כו' כי החלו שם להתיישב בזמנו מבני הערביאים ויושבים עד היום ונק' היום כל הככר בשל ארץ ערב, ועי' עוד מזה בערך רקס. ורש"י פ"י על ואנשי הגבול יסובבו גבול א"י כו' ולפי הנ"ל שדרום א"י יאשם והגליל יחרב שהוא בצפון א"י וע"כ אנשי הגבול של א"י יסובבו כי גבולי א"י יחרבו. אולם יש להסתפק כי אולו גבול הוא שם עיר ג'כ, כי הכפ"ס כ' בדרך ס' כמהלך שעה וחצי על הדרך מבית שאן לטבריא (שהם בגליל) יש בתוך הנחל עיר גבול תחתון ואל מערב הנחל כשתי שעות על שפתו גבול עליון, וכ"כ התה"א בח"ב שעד היום יש שם כפר געבול, אך מ"ש שם שהוא גבלא אינו נכון. וכאשר גליל יחרב אנשי הגבול יסובבו כו' ובד"א זוטא וכן בשה"ר ע"פ התאנה הנטה הנוסח ואנשי הגליל יסובבו כנ"ל. וניבוער הניה ואנשי הגבל הוא געבאלענא הנ"ל כמ"ש בתהלים גבל ועמון כו' ואין צורך בזה.

גבע שם מקום שגדל בו הציר ונק' ציורי גבע והוא מקום של כותים כמ"ש הרמב"ם והר"ש מן התוספתא והרמב"ם שם פ"י הציר הוא כרתי ועי' מדבר ו"א, כלים פ"ז מ"ה. החצר שבגבע הוא חשוב מאד ירושלמי ערלה פ"ג ה"ד.

הערה העיר נבע הזאת אינה העיר נבע של בנימין לצפון ארץ יהודה אלא היא העיר נבע שזכר התנ"ך ואמר לצפון שכס בערך שתי שעות עיר רשב"ע כעת היא נבע וע"כ ישבו בה כותים וכפי הנראה סמוכה להר עיבל, ותמהני על התה"א שכי' שם נבע זה אין לו מקום בדברי הו"ל כי ובעצמו מביא באותו עמוד המשנה רמוני בדין והצירי נבע ומתב שבמזרחית צפונית שכס וואדי אל ביידיאן כו' גם כי שם שלדרום רשב"ע הנזכר הוא כפר אסורי שנוכר בתוספתא מקואות ולפינינו שם הנוסח בני אסיא, וכן עיקר ע' בערך עסיא.

גבת בסנהדרין צ"ד ע"ב אמרו שבימי חזקיהו בדקו מדין ועד באר שבע (דן בצפון א"י ובאר שבע אשר ליהודה בדרום א"י בנבול נרר) ומנבת ועד אנטיפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת איש ואשה שלא היו בקיאין בהלכות מזמאה וטהרה ופי' רש"י שהמה מקומות שבסוף התחומים. גבת היתה על שפת המדבר כמו שאמרו בקידושין נ"ו ע"ב שלא יעמוד ביפו ויורקנה לים בגבת ויורקנה למדבר ע"ש, ובירושלמי מגילה פ"א ה"א ותענית פ"ד ה"ח אמר ר' יוחנן מנבת ועד אנטיפרס (או אנטיפרס) ששים רבוא עיירות היו והקטנה שבהם היתה בית שמש*) וכעת אם תבצע בקנה לית לה (ר"ל אם תמלא קנים כשיעור זה אין שם, וע' רש"י יומא ס"ז ע"א כי קנה הוא ששה אמות וע' בערך ירושלים ובשה"ר פ"א מפורש ס' רבוא קנים לית לה) וכ"ה בשה"ר פ"א וד' ופתיחתא לרות רבה. ושם איתא באיזה מקומות נבתון (אולם* הוא רק באיזה דפוסים ובדפוסם שלפני נמצא בזה נבת). וביבמות ס"ב ע"ב מנבת ועד אנטיפרס (פירש"י שבין העירות הללו היו כולם ובב"ר פס"א הנוסח מעמו ועד אנטיפרס ע"ש) היה לו לר"ע ו"ב אלף זוגים תלמידים (ובתנחומא חיי שרה ס"י ו' וברבה חיי שרה ובקה"ר ליתא מלת זוגים ובגדרים נ' ע"א ג"ב נמצא כ"ד אלף ע"ש וע' כתובות ס"ב ע"ב ובהגהות ר"יב שם) וכולם מתו באסכרה בפרק אחד מפסח ועד עצרת מפני שלא נהנו כבוד זה לזה כו' ע"ש.

הערה בא"ק ותה"א פירשו גבת ונבתון על נבתון אשר לפלשתים (מ"א ט"ו) והוא נבתון שבחלק דן (יהושע י"ט) קרוב לבני ברק ויפו, והתה"א הוסיף עוד לבאר הלשון מנבת ועד אנטיפרס דהיינו אנטיפרס שבגליל כי לדעתו גם בגליל היה מקום אנטיפרס (כמ"ש בערך אנטיפרס) סמוך לקצרה שבגליל והוא נקודת מערבית דרומית עד אנטיפרס צפונית מזרחית, ונרחק שם בדברי המדרש הנ"ל ס' רבוא עיירות היו ואין לך עיירות מקולקלות מבית אל ויריחו ואיך נחשבו בית אל ויריחו בכלל מנבת ועד אנטיפרס ע"ש, גם יקשה לדעתו דהלא גבת היא על שפת המדבר כמ"ש בקידושין הנ"ל. גם יקשה שהוא כפל לשון בסנהדרין לפ"ז עם דן ובאר שבע

(* ושאלו בירושלמי מגילה הנ"ל והא כל העירות שמנה יהושע אפי' מאה אינן ואמר רשב"ל מוקפות חומה מנה ור"י בר חנינא אומר הסמוכות לספר מנה וקרא מסייע לריב"ב ויהי גבולם מחלף (אצל נפתלי יהושע י"ט ל"ג) מחלף חלף מאילון איילון בצעננים אנגיא דקדש, ואדמי דמיין הנקב ציידתא יבנאל כפר ימא עד לקום לקום, ופי' הפ"מ שמפרש השמות כמו שנקראים בימיהם ונראה שהיו עומדים על הגבול. ואמרו עוד שם וקטת (כתוב ביבולין יהושע י"ט ט"ו) קטונות ונהלל מהלל ושומרון סימוניא ויראלה חוריה ובית לחם בית לחם צריה ע"כ ובע"מ ערך איילון פי' שכונת הירושלמי במה שהוסיף שני יודין להורות שנק' בקמץ איילון ע"ש, ועל בית לחם צריה ראיתי מפרשים בית לחם שאצל נצרת כי היא למערב נצרת כמ"ש בערך בית לחם ע"ש, ונירסת הא"ק בירושלמי זה ויראלה צריה (יכול להיות נצרת) ובית לחם בית לחם חוריה ופי' בית לחם אחר לא זהו בית לחם שביהודה שהוא אפרת והוא יותר נכון לפע"ד. ושאר העיירות ובוארו כ"א במקומן ע"ש. וע' בערך חוריי.

שהוא נ"כ האלכסון הוה מצפונות מזרחית למערבית דרומית כידוע. וע"כ נראה לי שהיתה עיר נבת סמוך לים המלח במדבר יהודה, ואנטיפרס הוא הידוע סמוך ליפו בבול יהודה כמ"ש בערכו וע"כ אמרו בסנהדרין וכן ברקו מגבת ועד אנטיפרס, וכפי הנראה כמו שאמרו בבית ראשון מדן ועד באר שבע ובימי יאשיהו מגבע עד באר שבע כן אמרו בבית שני מגבת ועד אנטיפרס בעבור שהגבולים נשתנו ותפסו אלכסון אחר. וכן בקידושין נ"ז הנ"ל נזכרו גבת ויפו בשני הפכים כנ"ל.

נגות צריפין במנחות ס"ד ע"ב כשצרו בית השמונאי זה על זה כו' ועל אותה שעה שנינו מעשה שבא העומר מנגות צריפין ושתי הלחם מבקעת עין סוכר (שם במשנה לא ביכר הקרוב לירושלים מביאין אותו מכל מקום מעשה שבא כו') וספרו שם כי לא ידעו אז מהיכא להביא העומר (שהחילול החרבו הסמוך לירושלים רש"י) אתא חרש אחד והניח ידו אחת אאיגרא (על הגג) וחדא ידיה אצריפא (פרש"י) אהל של ערבה שאין לו נג אלא חד מלמעלה) ואמר להם מרכי שפי' הענין הוא שיש מקום נגות צריפין ושם יש שעורים, וכן בזמן שתי הלחם הראה החרש שהניח ידו אחת על עינו ויד א' אסיכרא (פירש"י חור שבמוזות הדלת) וא"ל מרכי שיש מקום עין סוכר ושם יש חטים. וכ"ה בבב"ק פ"ב ע"ב וטוטה בסופה ושם א"י נגות צריפין, והוא ט"ס דהא במנחות מפרש לה מלשון נג כנ"ל.

הערה כ' התחיא מצפונות מערבית רמלה בערך שעה א' על יד הדרך ליפו כפר צאריפא הוא צריפין, וכן במחזק השפלה במחזק עקרון יש כפר נק' צאריפאן עתיקא ר"ל הישן עכ"ל, ונראה לי שאותו שאצל רמלה קראו נגות צריפין ר"ל הצריפין שלמעלה בהר כמו נג שהוא למעלה (דאם אבערע צאריפאן). ובכפ"פ פ"א מזכיר צאריפאן בתחום רמליא ע"ש.

גדגד בעירובין כ"ב ע"ב הובאה המשנה של טהרות פ"ו מ"ו שבילי בית נלגול וכיוצא בהן (ובתוכם שם נלגל) המה רשות היחיד כו' ופי' הרמב"ם שם כי המון העם אין הולכים בהן ורש"י פי' בעירובין שם מעלה גבוהה וזקופה היא בא"י ואמרו שם איהו שבילי בית נלגול אמרו דבי ר' ינאי כל שאין העבד יכול ליקח סאה של חטין ולרוץ לפני סרדיוט כו' ע"ש, והערוך כ' בערך בית נלגול פי' אחר שאינו שם מקום אך הכוונה שבילים ההולכים כנלגל (שווינדעלטרעפפען) ולדבריו צ"ע מהו לשון וכיוצא בהן הנ"ל, אולם בערך גדגד כתב שהגאון אמר שאנו גורסים שבילי גדגד והוא מקום ידוע. וזה נכון יותר כי כל דברי הגאונים המה דברי קבלה, וכבר העיר הא"ק בערך בית חורון ששם היה שביל צר מאד כמו שהביאה הגמ' גם מעלות בית חורון וע"כ נק' חורון מלשון חור ומעבר צר בין הסלעים, ונמצא במקרא נ"כ חור הנדגד כי בגדגד היתה ג"כ מעלה קצרה בין הסלעים כמו חור והוה שבילי גדגד הנ"ל.

הערה חור הנדגד חנו בני ישראל בו בצאתם ממצרים ונק' עד היום וזאדי אל גידהאניד ומשם נסעו ליטבתה שהיא במערב לשון ים עקאבא (לשון ים סוף המזרחי) ונק' וואדי טאבא. תה"א.

גדוד רבן גמליאל ור' יהושע הלכו לגדוד ושאל להם ר"ע שאלה בנגעים, נגעים פ"ז מ"ד. וכ' התה"א במחזק צידון הר אחד בשם דשירוד גידוד, ואולי היתה עיר גדוד עליו, וע' בזה בערך קצרה ובערך צלמן.

גדון ע' בערך בירת סרקיא ולהלן בערך דגד וערך קצרה. **גדיון** שם עיר נקראת ע"ש ע"ז גדיון שהיתה שמה (כמו קלנבו הובא שם) והיתה סמוכה לשילה כשיעור שתי טבילות ושני ספונים ובים פ"א מ"ה ובתוספתא שם וסנהדרין ס"ג ע"ב. ובספרא מכילתא דובים פ"א מנדין לשילוח נראה ט"ס. ולפי דעתי תהיה העיר הזאת העיר גדעם הנזכרת במקרא אך במלחמת בנימין עם בני ישראל בשופטים (כ' מ"ה) ע"ש, כי אותיות מין מתחלפות, וכן אחה"ע ואהו"י כידוע, ואולי נשתנה ההברה ע"י הרומיים והיונים.

גדר ר"ש בן אלעזר אומר אף הרים וכיור ונדר היו מן המקומות שהיו

משיאין משואות עליהם, ואיכא דאמרי שעמדו בין המקומות שנהשבו במשנה שם ונעתקו בספרנו בערך הר המשחה ואיכא דאמרי שעמדו לצד השני של איי ופירשי צד השני שהיה ג"כ לצד בבל כי שני צדדים של איי נמשכים לצד בבל כו' ע"ש ר"ה כ"ג ע"ב. ובלשון הירושלמי ר"ה פ"ב ה"ב ארשב"א אף בהרי מכור ונדור היו משיאין משואות ובתוספתא ר"ה פ"א הנוסח הרי מכמר ותבור נ"ל שצ"ל מכמר ונדור, ומכמר כמו מכור כמ"ש להלן בערך הר מכמר, וע' למעלה בערך איי ג"כ דברי רשב"א בירושלמי איהו הר שבעבר הירדן כגון הרי מכור ונדור ובתוספתא שביעית פ"ד מ"ה הנוסח כגון חרים וכנבזה נדור וחברותי וצ"ל חרים וכיור ונדור או כמו שהגיה בתה"א הלך שני שגם בנמי דילן צ"ל הרי מכור ונדור (ונשתבש ע"י המדפיסים לתרים וכיור), וכ' הכפ"ה פ"י גדר הוא נדור כמו שקורין לצידון צידן וכי' וע' להלן בערך קצרה שהיה מוקף תימה מימית יהושע בן נון. בתוספתא טהרות ספ"ו חצר בית גדי ותמתן צ"ל בית גדר כי גדר סמוך לחמתן כמ"ש בעירובין ס"א ע"א והועתק בערך חמתן. ברי"ה כ"ב ע"א אמרו במשנה שר"ע עיכב עדי החדש בלוד ואמר ר"י ח"ו שר"י עקיבא עיכבן אלא שופר ראשה של גדר עיכבן ושלת ר"ג והורידהו מגדולתו, ולפ"ו לא היה העיכבה בלוד אלא בגדר ונדור הוא בעבר הירדן, ואולי גדר זה היא גדרה אי גדרות הסמוך ליבנה, ואולי היה שופר אז בלוד וצ"ע. מי גדר טיבום לרחיצה לרפואה שמלוחים הן גמי ורשיי שבת ק"ש ע"א והנוסח שלפנינו מי גדר ט"ס וצ"ל מי גדר כמו מי חמתן גרשיב שם והם סמוכים זה לזה כנ"ל ובתוספתא שבת פ"ג איתא באמת מי גדר וכן העתיק הכפ"ה ב"ש"ו רותצין במי גדר ע"ש, וכן הנמ' במגילה ו' ע"א בדברי רבא חמת זו חמי גדר הוא ט"ס וצ"ל חמי גדר וכן העתיק הכפ"ה שם והתה"א זו גדר ע"ש כי מה שייך חמת סמוך לרקת בנחלת נפתלי אל גדר שהוא בדרום איי, ויבואר בזה באורך בערך חמתן, ולמעלה בערך בירי הובא דברי הכפ"ה בסוף פ"ל"ו שגורם ברי"ה הנ"ל חרים וכיור ונדור ע"ש. מחתנא (פירשיי מורד) גדר וסולמא דצור מקיפין איי זה מהאי ניסא וזה מהאי ניסא ועי"כ אינה רשות הרבים כו' עירובין כ"ב ע"ב ע"ל בערך איי, וע' בערך מגדל עדר, בליעה גדר ע' בערך חמתן.

הערה התה"א כתב בשפת ים כנרת מזרחית דרומית עד היום חרות גדר (וברומית גאדארה והערביאים יקראו המקום אמחיים והטעם ע' בערך חמתן) ולצפונות מערבית גדר בקעה גדולה, ושם המורד הגדול של גדר וכ"כ בכפ"ה פ"י ונעתקו כל דבריו להלן בערך חמתן ע"ש. ודע כי הכפ"ה כ' כי שמח מאד בראותו את המורד של גדר להבין דברי הגמ' הנ"ל בעירובין כ"ב, וימים רבים אמרתי לשמחה מה זו עושה ודברי הגמ' היו תמוהין בעיני הלא היקף איי מאות פרסאות וכאשר יש בשני מקומות מעלות ומורדות על פרסאות מעשים, עי"ז נדון כל איי שלא כרשות הרבים ולשון הגמ' עוד זה מהאי ניסא וזה מהאי ניסא, הלא היא רק נקודה קטנה מול היקף איי. והשאל' שם בבל נמי מקף הגלת מהאי ניסא ופרת מהאי ניסא כו' מהו לשון נמי הלא אררבה הוא היקף יותר לשני צדדים שלמים. והאיר' ה' עיני להבין דברי חכמים, כי זה ידוע לכל כי הירדן והים מקיפין איי זה מצד מזרח זה מצד מערב אך מניע' יש כי מן הים כנרת ולהלן לצד צפון אינו נקרא עוד ירדן בכתוב במדבר ל"ד כמ"ש ומחה על כתף ים כנרת קדמה וירד הגבול הירדנה וגו' וגם לדעת רז"ל כן הוא כמ"ש בערך ירדן ואררבה לדעת איהו מפרשים מ"ש שם מקודם וירד הגבול משם הרבלה (ע' בערך דפני) מקדם לעין היינו עין הירדן שהגבול הלך ממזרח לירדן, וכן בצד מערב יש ג"כ מניע' כי אמרו בניטין ה' ע"א והועתק בערך איי כל ששופע ויורד מטורי אמנן ולפנים איי מטורי אמנן ולחוף חו"ל ולפי' התוסי' שם גם לצד מורת יש חילוק בגבול כי רק כל ששופע הוא איי ונמצא במקצוע מערבית איי בצפון במקום הרי אמנן שם יש גבול של הרים ויבשי, ועי"כ להשלים זה החמשוך אמרו בעירובין הנ"ל מחתנא דגדר היינו המורד של גדר ושם הרציים גדולים כמ"ש רשיי ומשלים צד המורת, וכן למערב סולמא דצור אשר משם מתחילין טורי אמנן

גם זה נחשב להיקף בעבור קושי מעלות ומורדות שיש שם עד סוף גבול המערב, והבן, ובענין חרים וכירי ונדר כבר הבאתי דברי התה"א בחלק שני כי הנית הרי מכור ונדר או נדור, ובחלק ראשון כ' חצי שעה אחר שיצא הירדן מים סמכו יש נשר בני יעקב ולמורת הרבות קאנייטרא שהם בדרך דמשק מנשר בני יעקב נמצא הר נקרא תל הארא אצל כפר ששמו כן תל הארא וזהו חרים ולצפון כפר הנוכח הר גבוה בל"ע דשב"ל כירא (הר כירא) והוא כייר והר זה במחוז דמשק מהלך יום אחד לדרומ' ואלה הם שני הצדדים שיש מא"י לבבל לצד מזרח מחוז התרים שבמשנ' והשני בצד הצפון בדרך נדר תל הארא ודשב"ל כיארא עכ"ל ואולי היו אלה המשוואות בעבור אנשי סוריא והבן. **גובאי** ע' להלן בערך מישן.

גוביא מקום יוחסין וכשרים ע' בערך חביל ימא. הנן גוביתא ופי' הפ"מ ממקום גוביתא (או מגוביא הנ"ל) ומשמע שם שהיא בת"ל. ירושלמי ערלה ס"ג. **גובת שמאי** שם ה' המנהג כשתינוק נולד עושים עיסה מענבים ומושחין מחו שלא ינקרו היתושים את מוחו כי שם יתושים רבים ב"ר פל"ד.

גופנא (או **גופניות**) עיר אחת הית' בא"י שהיו בה שמונים זוגות אחים כהנים נשואים לשמונים זוגות אחיות כהנות וברקו רבנן מסורא עד נהרדעא ולא מצאו כו' ברכות מ"ד ע"א ובירושלמי תענית פ"ד ה"ה אחר המאמר של השלשה כפרים כו' שהיו בהן כיוצאי מצרים א"ר יוחנן שמונים זוגים אחים כהנים נשאו לשמונים זוגות אחיות כהנות בליל אחת בהדא גופנא (פי' הפ"מ שם מקום ומלת בהדא מורה על גופנא דצפורין סמוך לצפורי שה' רבי יוחנן שם קודם ישיבתו בסבריו) היו מאחים בלא אחיות ואחיות בלא אחים הוין מלויים והוין מישראל ע"ש. אולם באיכה רבה פ"ב רבי ירמ' בשם ר"ח בר אבא אומר פ' אחים כהנים היו נשואים לשמונים כהנות אחיות בליל אחת תלונהו בהדא גופנא (נ"ל שצ"ל בהדא גופנא) הוין מאחים בלא אחיות ואחיות בלא אחים וכו' ע"ש שהוא אחר הספורים של מגדלא דצבעיא וכפר נמרה ע' בערכם. בירושלמי ברכות פ"ג ה"א בכנשתא דגופנא דצפורין היינו בגופנא הסמוך לצפורי כנ"ל, והפ"מ פ' ביהכניס בכרם בצפורי ואינו נכון.

הערה לצפונית מערבית הרבות ביהון היא בית אל בערך ג' רביעית שעה יש כעת כפר דשפני (ולמנים) היתה עיר גדולה בשם נאפנא ע' במפת א"י) הוא גופנא והיא בית גופנא? התיא ובכפרים פ"א שהוא בית גופנא ע' בערכו) והיא מקום נפנים עד היום ע"ש. אולם כפי הנראה הית המדובר פה מגופנא דצפורין הסמוך לצפורי כנ"ל. ואולי צ"ל בכנשתא דגופנא דצפורין וע' בערך גופנא.

גופתא (או **גובתא**) בגופתא מצאו נדי צלוי בשוק והית' עליו שאלה כו' ירושלמי שקלים פ"ו ה"ב. רב חונא הלך לעין טב ונצמא ולא רצה לשתות עד שנכנס לסוכתו של יוחנן סופר בגופתא (שהיא סמוכה לעין טב) ירושלמי סוכה פ"ב ה"ה. ובירושלמי מגילה פ"ג ה"ו רבי יוחנן ספרא דגופתא נחת להכא וירא את בר אבינא ספרא קורא שירת הבאר כו' ע"ש, מנחם איש גופתא דאריח ע' בערך ירת. ובראש דברי ימי עולם בערכו. בירושלמי ס"פ ד' מיתות ר' חנינא היה מטייל בהדא גופתא דצפורין וראה אחד עוש' דברים באחיות עינים כו' ע"ש. וע' במ"ר קהלת ע"פ סוזה חכמה גם נחלה כד הטיך רבי בצפורין הלך קול הקריע' שקרעו עליו עד גופתא מהלך ג' מילין כו' ובפ"ל כל אשר תמצא ירך הנוסח עד גובתתא וצ"ל גובתא, ובב"ר פצ"ה ע"פ יונה בן אמתי אשר מנת החפר אלון גובתתא דצפורין ופי' המ"כ מקום גבשושית, ואינו נכון אך הכוונה על גובתתא אי גופתא הנ"ל שהיא גת החפר, וע"כ אמר רבי יוחנן שם שיונה הנביא ה' מחלק זבולון כי צפורי וגופתא שסמוכי לה שלש מילין כנ"ל הם בחלק זבולון כידוע מן הנמ' מגילה ו' ע"א. וכ"כ בתה"א, ודע כי גת וגובתתא הם שמות נרדפים, כי היו שם בעיר גתות וגבים עבור הוין והתה"א כ' כשעה למורה דרומית צפורי הכפר מעדשאת ע"ש מנת חפר וע"ע בערך חפר. **גורדלי** היין בשם ה' לבן רש"י בפ"י הגמרא שבת ס"ב ע"ב ולא כמו יין תרדלי שהוא שחור ע"ש, וע' בערך ירושלים. ובב"ר פצ"ה גורדלי מקום בארץ הדרום

של א"י שהיין שם לבן ורע וחרדלי הוא יין טוב ופי' המ"כ ששם הוא יין אדום ע"ש.
גוש חלב הוא בחלקו של אשר שמושך שמן כמעין אמרו פ"א נצרכו אנש
לודקיא לשמן שלחו לירושלים איש אחד לקנות להם וישלחוהו משם לצור ומצור
לגוש חלב ושם מצא איש אחד שמכר לו במאה ושמוני' עשרה רבוא ולא הניח אותו
האיש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בא"י שלא שכרו כו' וספרו שם כי
היהודי המוכר בדרך הפשיל כליו לאחוריו והי' מסקל אבנים מפרדסו עד שנדמה
לעני מאד כיון שהגיע לביתו הוציא' לו שפחתו קומקמום של חמין לרחוץ בו ידיו
ורגליו ואח"כ ספל של זהב מלא שמן וטבל בו ידיו ורגליו לקיים וטובל בשמן רגלו
כו' מנחות פ"ה ע"ב, וכ"ה בספרי פ' ברכה ע"פ זה, ובתוספתא מנחות פ"ט אמרו
כי גוש חלב הוא בגליל ע"ש. אוכלין בותים עד שיכלה האחרון בתקוע (לענין ביעור
וע' בערך אוכל ותבין פירושו) ר' אליעזר אומר בגוש חלב פסחים נ"ג ע"א ובתוספתא
שביעית פ"ז הנוטה אוכלין אף על גוש חלב ע"ש. ופרש"י שם בפסחים כי שמה
מאחרין בלקוש הותים מפני שרבים הם ופי' ג"כ גוש חלב בחלקו של אשר ע"ש. ויש
פה מקום עיון לברר הדבר כי לפי דעת הרמב"ם בהלכות שמטה ויובל פ"ז שפסק
כר"ש במשנ' שביעית פ"ט מ"ג שכל הארצות כאחת לותים ולתמרים ולכן אוכלין
בתמרים עד שיכלה האחרון שבצער כו', ופי' הגמרא פה שאוכלין בכל א"י א"ש.
אבל לדעת רש"י שם נ"ב ע"א שפי' אוכלין בתמרים וכו' היינו בארץ יהודה כי צער
היא ביהודה וא"כ בחלוקת פה הת"ק אומר בתקוע שהוא ביהודה ור"א אומר בגוש
חלב שהוא בגליל ואיפה היתר האכיל' אך לפי דברי בערך אוכל שהתנאים לא
יפרשו מקום היתר האכיל' רק העיקר אצלם להראות המקום האחרון שעליו יסמכו
לענין ביעור פי' הגמרא כפשוט' דעת הת"ק שלענין זתים יש להביש רק על תקוע
ששם הותים הטובים. אבל זיתי גוש חלב אינן חשובים ואין להביש עליהן (דומה
למ"ש ר' יהוד' שם שאין להביש על פני בית היני ע"ש) אף בגליל, ור"א אומר
שאוכלין אף על גוש חלב שהן זיתים חשובין לענין ביעור ומקום ההיתר היא בגליל
וע"כ פירש רש"י שגוש חלב בחלקו של אשר שהוא בגליל והבן. ומעת' נבין דברי
הנמ' במנחות הנ"ל בספורה כי אנשי לודקיא נצרכו לשמן והלכו לירושלים כו'
והנה לודקיא היא סמוך לגליל (ע' בערכו) ודרכם דרך הגליל ואיך לא ידעו כי בגוש
חלב וכביבותיה מקום שמן הרב' אך האמת היא שהם רצו שמן של תקוע שהוא
אלפא לשמן, וע"כ הלכו לירושלים לשאול ולבקש את החכמים שיתירו להן להוציא
מא"י שמן שבתקוע (כי בב"ב צ"א אמרו אין מוציאין מא"י יינות שמנים וסלתות אך
ר"א בן עזריה התיר כי במקומו שכיח שמן הרב' ע"ש והובא בערך א"י) והחכמים
לא התירו להן וע"כ שלחום לצור שהיא חוץ לא"י, ובצור שלחו אותם לגוש חלב
שבגליל מוכרין ע"פ היתר ר"א בן עזרי' שישב בגליל, והוצרכו לקנות שמן של גליל
הבן. במעש' ריב"ח עם אדריאנוס המסופר בקה"ר ע"פ עשיתי לי גנות ספרו כי ריב"ח
הביא לו מטקסא מן גוש חלב ופי' המ"כ מין משי ובחר וע' להלן בערך נצחנא.
וע"כ בערך מרון. חקרה של גוש חלב ע"ל בערך קצרה.

הערה חכמים פ"א דמ"ז ב' מזרחיה לעכו כמו יום קורין לו גוש ע"ש והחזיא כ' לצפונת
מערבית צפת בערך ג' שעות כפר עד עתה בל"ע גוש חאלעכ ושם קבורת ר"מ בעל נס ותלמידי
רשב"י ושפעית ואבמליין וכני סנחב ע"ש.

גיא בן הנום אמר רבי ירמ' ברבי אלעזר שלש פתחים יש לגיהנם אחד
במדבר ואחד בים ואחד בירושלים וכו' ושאלו בנמ' והא תנא דבי בר מריון שתי
תמרות יש בגיא בן הנום ועולה עשן מביניהם וזהו ששינו ציני הר הברזל כשרות
(פרש"י ציני דקלים והר"ן פי' תמרות חזקות) וזו היא פתחה של גיהנם, והשיבו
דלמא היינו דירושלים (ואין אחר יותר ממנו) וכתבו התוס' ע"ז כדכתיב ביהושע
ט"ז בגיא בן הנום אשר בירושלים. ולא גרס היינו דמדבר ועי' בריף' בעין
יעקב. ו' שמות יש לגיהנם כו' ומשמע בנמרא שם כי שאלו וגיהנם
אחד הוא וגיהנם מתחת לארץ ע"ש. הכל בעירובין י"ט ע"א, ובשבת ל"ט
ע"א כי חמי טברי' הן רותחין שהוחמו ע"י האש כי עוברים על פתח' של גיהנם
ע"ש. אש אחד מששים לגיהנם ברכות נ"ז ע"ב. יש שבעה מדורי גיהנם סוטה י'

ע"ב ע"ש. ובסוכ' ל"ב ע"ב פרש"י ציני הר הברזל לולבין שלהן העלין מועטין בשדר' מרוחקים זה למעל' מזה הרבה ועוד שקטנים הן לאורכן ופעמים שאין מגיעין ראשו של זה לעיקרו של זה ואפ"ה כשרות ע"ש.

הערה דברי הגמרא בעירובין תמוהים לפי דברי התוס' מאוד מאי קאמר דלמא היינו בירושלים מאי דלמא והא כתוב מפורש הוא שהביאו התוס' בניא בן הנום אשר בירושלים ומאי ס"ד דמקש' האם נעלם ממנו הכתוב הנ"ל אך האמת הוא כי בכתוב ליתא רק שניא בן הנום הוא בנגב לירושלים, וע"כ הסתפקו בזה, ובתרגום יונתן במדבר ל"ד ע"פ ועבר צנה הוא ויעבר לציני טור פרזלא כו' ושם להלן בביאור הנבולים ומשם למושור נחלו ארנן ומשם למדבר וציני טור פרזלא וכו' משמע דג' היינו דמדבר שדחאו בתוספת הוא יותר נכון כי גיא בן הנום הזה שבבביריתא שבו ציני הר הברזל הוא גיא בן הנום אחר, ונייבוער אומר שהוא גיא באראם למורח ים המלח ושם באר מוציא להבות אש אצל קאלראהו ומה יעש' בדברי -- התרגום ע"פ ועבר צנה וכל הדברים ינעים ולהמשכילים ראוי לחקור בזה.

גיא החרשים בערך אונו הובא הגמ' במגילה ד' ע"א אמר ריב"ל לוד ואונו וגיא החרשים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון כו' ואמרו שם הרוב בימי פלגש בגבעה ואתא אלפעל ובנה אותן כו' וע' בתוס' שם. ובירושלמי מגילה פ"א ה"א ריב"ל אומר לוד וגיא החרשים כו' ולא אמר ואונו כי הוא מפורש במשנה ערכין ונמלא וגדור וחדיד ואינו בירושלים כו' ר' חנניה בשם ר' פתח לוד ואונו הן הן גיא החרשים (והבין בתה"א שניא החרשים אינו מקום בפ"ע וכן הוא דעתו) ע"כ בירושלמי ובקרבן העדה הקשה שם על רש"י שפ' במגלה שהן מערי בנימין הרי כתוב בדה"א ד' י"ד ושריה הוליד את יואב אבי גיא חרשים כי חרשים היו הרי דמערי יהודה הן ואין ראוי מנחמי"א שבני בנימין ישבו בעיר לוד ואונו גי החרשים דהוה לאחר הגולה כו' . אולם לשון הגמ' הרוב בימי פלגש בגבעה משמע שבני בנימין ישבו בהן גם בימי יהושע והשופטים . וכ"כ בתה"א . ומה שאמר שם שהכתוב בבני בנימין (יהושע יח ס"ו) ויצא הגבול ימה מורה שהיתה שם בליטה שהבנימין ושם היו לוד ואונו וגיה"ח אינו נכון כי הבלטיה הזאת היתה בדרום חלק בנימין בדרום קרית יערים ולוד ואונו הם בצפון בנימין למערב בית חורון וקרובים לחלק הן מצפון לעיר עקרון ע' במפת א"י . אך צ"ל שבני בנימין ישבו שם חוץ מנבולם. ואולי בזה יבא על נכון הכתוב (דה"ב כ"ה י"ג) ויפשטו בערי יהודה משומרן ועד בית חורון כי על הים בלוד ואונו וסביבותם ישבו בני בנימין. כי רבים מבני הן עזבו להן את המקום וילכו אל לשם וילכדוהו כמ"ש ביהושע י"ט מ"ז ויצא גבול בני דן מהם ויעלו בני דן וילחמו עם לשם וגו' . ולפי הנראה טענו על הערים האלה בני מלכות עשרת השבטים וברבות הימים לקחום מאתם וספחום למלכות שומרן כי נמצא בספורי חשמונאים א' י"א כי בני מלכות תלמי החזירו את נוף לוד ליהודה מאת שומרן ע"ש . **גיומא** ע' בערך בבל :

גינאי שם נהר ונבקע לר' פנחס בן יאיר שהלך לפדיון שבויים ויגזור עליו שיתבקע לך ועבר הוא עם שני אנשים כו' וא' נשא חטין לפסח כו' (כי בזמן ההוא רניל להתרחב מאד תה"א) חולין ז' ע"א ע"ש . ובירושלמי דמאי פ"א ה"ג ספרו כי הלך לבית ועד של חכמים ע"ש . ובירושלמי שקלים פ"ז ה"ב גנאי שטף זיקן והי' שאלה עליהם כו' ע"ש :

הערה לדעת חתח"א הוא שם נחל קטן נק' כעת בל"ע עין דשינן הוא עין נינן, הסמך לכסר דשינן (ננים) ושם מתחיל עמק יזעאל ע"ש :

גינתא הערך גורם פיומא י' ע"א מגוג זה גינתא והביא ג"כ ממדרש ילמדנו (ובמדרש שלפנינו ליתא) הקב"ה חלק את הארץ לאומות גינתא לגינתיים מצרים למצרים וא"י לישראל כו' , וכבר נתבאר בידיעות כלליות ב' שצ"ל בתלמוד זה גינתא כמו בירושלמי וכצ"ל גם בתנחומא גינתא לגינתיים והיא מדינת חינוא , וזה היתה ג"כ כוננת הילמדנו שתפס למשל עם גינתא במזרח העולם ועם מצרים במערב העולם וא"י בטבור הארץ .

גיפת קרא את המגילה בלשון גיפמית לגיפמייס ויצא מגילה י"ה ע"א. וכן בשבת קט"ז ע"א נזכרו ספרי תורה בלשון גיפמית לענין שבת ע"ש ;
הערה היא לשון מצרים הקדומה לשון עם הקאפטען במצרים (מנזע קדמוני המצרים) ועל שמם נק' כל ארץ מצרים בלשון העמים עגיפטען כידוע . וגיפמייס היינו היהודים הושבים שמה ומדברים כן :

גלחי הדיונים בגלחי היו דנים דינים מעוותים והביאו שם למשל דאית לו שור ירעה (עדר העיר) וזם אחד דלית ליה שור ירעה שני ימים וכו' נדה ס"ט ע"א . וכפי הנראה היא רק הגדה משלית כי בסנהדרין ק"ט ע"א ספרו זאת מסודם שבסודם היה דנין כן . וע"כ לא העתקתו . ובערך כ"י שהעיר גלחי היתה במדינת סדום וצ"ע :
גליא ספינות הולכות ובאות מגליא לאספמיא יבמות ס"ג ע"א וע' בערך אספמיא . ר' עקיבא הלך לגליא ושם שמע שקורין לגדה גלמודה ר"ה כ"ו ע"א . נתום איש גליא כתובות ס' ע"א . ר' מנחם איש גליא תוספתא עירובין פ"ח ובו"ר פ"ט בענין ביטול הקרבנות לע"ל ובירושלמי ברכות פ"ד ותנחומא אמור פ' י"ד הנוסח בזה ר' מנחם גליל . ר' יודן דמן גליא ו"ר פ"כ ב"ר פנ"א . וע' בזה עוד בערך גלין :
הערה המרינה גליא ידועה סמוכה לאספמיא שהיתה בימי קדם שמה נאליא (גאלעין) וכעת פראנציא או פראנקרץ שמה מיום שנתיישבו בה הפראנקען :

גלין בשבת קל"ח ע"א נזכר כסא גלין לענין דיני שבת ופ' רש"י כמו משה גלליתא (ובערך גורם שם גליתא) בשבת מ"ז ע"ב והוא שם מקום ומפרקין מטותיהן וכסאותן וטוענין אותן עמהם וחזרין ומחזירין אותן והתום' שם חולקים ואומרים שהוא כעין משה שזורסין עליו עור כ"י ע"ש . ולפ"י יש להעיר לענין מלחא גלליתא חולין ק"ג ע"א ושם פרש"י מלח גסה . אך לגירסת הערך אינם שוים כלל . וצ"ע דבשבת שם מ"ז ע"ב פירש"י על משה גלליתא פ"י אחר ע"ש . בכלאים פ"א מ"ב ופסחים ל"ט ע"א נזכר לענין כלאים תורת גלין . ואולי ג"כ שם מקום אילם בירושלמי שם ובמפרשים פ"י חרות של הרים ע"ש :

הערה בתה"א כתב בין ראמלא ובין יפו כפר דשילין הוא גלון של המקרא פלטי כן ליש אשר מגלים וכן צהלי קולך בת גלים . ואולי ג"כ גלון שלנו . ועוד יש סמך גדול לזה כי שם היא הבקעה של גיא חרשים ע' בערכו שהיו חרשים שם כנאמר בדה"א ד' וע"כ עשו שם מיני כסאות ומטות והתה"א כ' עוד כי התנאים מגליא הנזכרים בערך גליא היו מגלין הזה וצ"ע :

גליל ע' בערך גבלא . גליל הוא מקום גבוה ומאחר הקיץ לבא מבארצות העמקים נדרים ס"ב ע"ב . בגליל ה' גליל העליון וגליל התחתון ואמרו במשנ' שביעית פ"ט מ"ב כל שאינו מגדל שקמן גליל העליון וכל מה שהוא מגדל שקמן (כי שקמים גדלים בשפלה מלכים א' ו') גליל התחתון וכפר חנני' הוא הגבול שביניהן ואמרו עוד בגליל העליון הוא הר ההתחתון שפלה והעמק שלו הוא תחום טבריא כ"י ע"ש וע' בערך א"י בזה . בגליל ה' מצוי שמן הרוב והיו להם זתים רבים והיין ה' יקר אצלם משמן נזיר ל"א ע"ב וז"ה בב"ב צ"א ע"א באתרי' דר"א בן עזריה שבת משחא (כי דר בצפורי בגליל) רש"י שם וז"ה בתום' שבת מ"ז ע"א וחגיגה כ"ה ע"א ד"ה בגלילא וע"ע בערך גוש חלב וצפורי . ומה שאמרו במדרש בב"ר פ"כ נוה לו לאדם לגדל לגיון זתים בגליל מגדל תינוק אחר בא"י ופ' בעץ יוסף שבגליל טורח לגדל זתים הוא לדעתי בגליל התחתון ואף שגרא' בסנהדרין י"א ע"ב כי בעליון ובתחתון ה' מקום זתים עכ"ז בעליון היו רבים מאוד שהוא ארץ הררי אבל בשפלה ה' טורח לגדל זתים רק שאנשי הגליל אף של התחתון עסקו בגידול זתים בעבור שאחיהם בגליל העליון גדלו והצליחו בהן . והוא שאמרו בב"ק ק"ט ע"א לדעת רשב"ג לוקחים מנשים זתים במועש בגליל העליון שפעמים אדם בוש למכור על פתח ביתו ונותן לאשתו ומוכרת כי בגליל העליון היו רבים מאד כמו בגוש חלב . ורש"י פ"י באופן אחר ודבריו צ"ע . ולדעת התום' שם בחגיג' ושבת נ"ג י"ן ה' להם והיו רגילין בשתיית יין ובעבור ששתו יין הרב' היו מתארמין עיניהם

(הכלילי עינים מיון) ורוחצין אותן במים ע"ש. גם לדעתם בני גליל היו עשירים שלא כמו שפרש"י בשבת ע"ה א' ע"ש. והערך פי' שם כי מי גליל טובים לעינים ע"ש. ובירושלמי ב"ב פ"ו ה"א וגיטין פ"ג ה"ה בגליל בוצרין וקוטפין כרמיהן אחר החג ולא קודם לו וע' בבבלי ב"ב צ"ח ע"ב בזה. בב"ק ק"י"ח ע"ב אמרו במשנה לוקחין מן הנשים כלי צמר ביהודי' וכלי פשתן בגליל כו' ופירש רש"י הטעם שהיא מלאכת הנשים והן עושות ומוכרות לדעת בעליהן והתוס' בשבת מ"ז שם הביאו רא"י מזה שמצוי פשתן לרוב ביניהם ואין הבעל מקפיד על דבר מועט ולפירוש רש"י הנ"ל אין רא"י כלל שהטעם הוא שהיא מלאכת הנשים כנ"ל. *) ולדעת רש"י בשבת מ"ז ע"א אין בגדים של פשתן מצויין בגליל ע"ש. בגליל עשו פכים קטנים שנקראים פכים הגליליים ופי' הרמב"ם בעליון ובתחתון היו נעשות כלים פ"ב מ"ב, וכפי הנרא' עשו פכי שמן בעבור השמן שהי' להם כנ"ל. בגליל היו שוחטין ערב ויה"כ בהמות רבות והרבו בשמח' מפני שהוא י"ט וסופתא חולין פ"ה וספרא אמור פ"ח דברו ר"י הגלילי וכ"ה בחולין פ"ג ע"א. אנשי גליל היו קנתרנים והיו נודדים תנא' זה מזה עמדו האנשים וכתבו חלקיהן בדברים של העירות כגון הרחב' והמרחץ ובית הכנסת והתיב' והספרים ודומיהם לנשיא כדי שיהיו המודרים מותרים בהן נדרים מ"ח ע"א. יש חילוק בין יהודה וגליל ברין נדרים שאין אנשי גליל מכירין תרומת הלשכה וכן אינן מכירין חרמי כהנים נדרים פ"ב במשנה ופי' המפרשים בעבור שהיו החוקים הגליליים מירושלים ולא היו ביניהם כהנים רבים כו' ובירושלמי אמרו ע"ז כי בגליל רגילין בתרם עבן חרמי שמים ע"ש. בגליל נהגו כמה חברים אף לאחר החורבן שהיו מטהרין יינן לנסכים ושמןן למנחות שמא יבנה בהמ"ק במהרה חגיגה כ"ה ע"א ונדה ו' ע"ב, וע' בערך יהודה עוד מענייני גליל. הני בני גליל שיצאו עליהם קול שהרגו נפש ובאו לפני ר' טרפון ובקשו ממנו שיסתירם כו' נדה ס"א ע"א ומשמע שרבי טרפון ישב בגליל. הגלילים עסקו במעש' מרכבה ואחד מגליל בא לשבב ורצה לדרוש במעש' מרכבה ונענש שבת פ' ע"ב. בעין יעקב סוף ידים הנוסח אמר מין גלילי. קובל אני עליכם פרושים כו' וע"ש במהרש"א כי מושב המינים הי' בגליל. בני גליל היו להם שאלות לר' הלבו בקריאת התורה גיטין ס' ע"א. אנשי גליל העליון היו אוכלים סנונית לבני' (מין עוף) חולין ס"ב ע"א ובתוספתא שם פ"ג הנוסח אנשי שוק העליון שבירושלים. אמר רבי ישמעאל (בתוספתא ב"ק פ"ז הנוסח ר' ישמעאל שזורי וכי הכפופ פ"י ר' ישמעאל כה"ג בן אלישע כשחרב הבית בא אל הגליל ונתיישב בשוור הוא ובית אביו. ויש נוסחאות בש"ס ר' שמעון שזורי) מבעל בתים שבגליל העליון היו בית אבא וחרבו שהיו מרעין (פרש"י בהמ' דקה שלהם) בחורשין (יערות) ודנין דיני ממונות ביהודי' ואע"פ שהיו להן חורשין סמוך לבתיהם (ולא היו רועין בשדות אחרים ובחורשין מותר לגדל בהמ' דקה בא"י רש"י) שדה קטני' הית' ומעבירין דרך עלי' (פרש"י שהית' ביניהם ושל אחרים הית') ב"ק פ' ע"א וירושלמי סוטה פ"ט ה"ה, ושם משמע שהשד' הית' שלהם רק שהאיסור הי' מפני הרואים שנרא' כמגדל בהמ' דקה בשדות א"י ע"ש ת"ר מעש' באנשי גליל העליון שלקחו לעני' בן טובים אחד מצפורי ליטרא בשר בכל יום והקשו בנמ' מאי רבותא והשיב רב הונא ליטרא בשר משל עופות ועיין שם עוד תירוצים כתובות ס"ז ע"ב ובתוספתא פאה פרק ד' משנה ו' הנוסח שלקחו לעני' אחד ליטרא בשר צפורי בכל יום ולפי זה פירושו בשר צפור עיין שם. עובר גילאה חולין כ"ז ע"ב. רבי

(*) וע' בתוס' חגיגה כ"ה ע"א העתיקו מקבלין מן הנשים דבר מועט כלי פשתן בגליל ואין הלשון בדקדוק כי לוקחין בפ"ע ומקבלין הוא ענין בפ"ע דמקבלין היינו נדבה ומקבלין לא אמרו כלל אך לוקחין, ומה שאמרו שם ק"ס ע"א בב"ק נבאי צדקה לוקחין מהן דבר מועט אבל לא דבר מרובי' הוא דין בפני עצמו ולא יסובב על פשתן בגליל וכדמשמע שם בנמרא לענין בני מחווא ע"ש וד"ק.

יוסי גלילאה בימי ר' יוסי בר הנינא שבת מ"ו ע"א ואינו ר' יוסי הגלילי כ"א אמרא וזכר נ"כ בירושלמי שבת סוף פ"ז וברכות פ"ג ה"א בשם ר' יוסי גלילאי ע"ש . ר' שמעון איש כפר עכו פ"א הלך לגליל וראה מקום שמציינין אותו ואמרו לו אבנים מנוגעות פנו לשם סנהדרין ע"א א' , ר' שמעון היה לו חברים בגליל מעילה ז' ע"א בירושלמי ר"פ כל הצלמים כשמת ר' יצחק בן אלישיב את עקרון שבעין אסקופין מבעלי בתים דגלילא דהו תליין בו כותיה ופי' המפרש שהיו רעועות ע"ש .

הערה בתח"א קצה הגליל לצד דרום משפיל לעמק זרעאק בצד מערבית דרומית והא"ק כתב חים כנרת הנביל אותה למוצהח חים האחרון למערבה , ובענין כפר הנגה ע"ל בערכו . וככל מפות א"י נסמן נבול הגליל לצפון ארץ סאמארעון , ועמ"ש בערך אנטיפוס בערך א"י בוח .

גמזו נחום איש גם זו נעשה לו גם כו' תענית כ"א ע"א ר"ע שמש את נחום איש גם זו כ"ב שנה חגיגה י"ב ע"א וב"ר פ"א . ודעת רוב המבארים היא כי נחום איש גם זו היה איש גמזו הנזכרת בדה"ב כ"ח י"ח , וגם זו לטובה הוא רק דרך דרש , ובאיכה רבה ע"פ סלה כל אבירי עבדי סאתי קומיהון א"ר בר כהנא בבר גמזו צווחין למאתא סרקי א"ר לוי בערביא צווחין למסריקה מסלסלה ופי' המ"כ עשו את קומתם עקום כסאתא דשיבולתא ושיני שבולת דומין למסרק ומסרק בערבית סלסלה ע"כ סלה פי' עברי סאתא ע"ש .

הערה למוצהח דרומית לוד כערך שעה אחת בדרך מלוד ירושליימה עד חים כפר דשימי תח"א . וכן הוא במפת א"י לחיינדק קיפערש .

גמלא ע' בערך קצרה .

גנוסר כנרת זו גנוסר ולמה נק' כנרת דמתיקי פירי כקול הכנור מגולה ו' ע"א וכ"ה בתרגום אונקלוס ויונתן דברים ג' י"ז על כנרת גנוסר ובב"ר פצ"ח כנרת למה נק' גנוסר רבנן אמרי גני שרים (ר"ל שהיו בה גנים של שרים) ע"ש ובערך ירח . ובירושלמי מגלה פ"א ה"א כנרת גנוסר התיב ר' לוי והכתוב (יהושע י"ב) והערבה עד ים כנרות מעתה שני נגסריות היו או לא היו אלא שני אבטוניות כגון בית ירח וצנבריי שהן מגדלות כנרים ופי' הפ"מ דקושיית ר' לוי הוא והא שם הוא גבול סיחון וכנרת היתה בארץ נפתלי ובמ"כ לא הביט הכתוב ששם כתוב מפורש עד ים כנרות מורחה שגמזורת ה' גבול סיחון אבל לא למערבו , אך באמת קושיית הירושלמי היא למה קראו כנרות לשון רבים (וכן נקרא בלשון רבים בכנת מ"א ע"א ס"ו כ') וע"ז השיב שני אבטוניות היו כגון בית ירח וצנבריי שהן בתחום כנרת ופי' מגדלות כנרים יבואר בערך ירח ע"ש . רבב"ח מספר כשהיו הולכין אחר ר' יוחנן לאכול פירות גנוסר (פירש"י פירות ארץ ים כנרת) היה אוכל איש מאה פירות מהן שהיו מתווקין ג' סאין ולא היה שבע מהם (כי רווחא לבסימא שכיח) והו אוכלין מליח או מליח עם פת אחריהן כו' (להשיב הלב שנחלש מפני מתוקת הפירות כ"כ התום' שם) ברכות מ"ד ע"א ועירובין ל' ע"א . והרמב"ם כתב גנוסר מקום בארץ הצבי יש בו גנות רבות ומדובר בו נכבדות ונפלאות והוא כנרת על המאמר במשנה סוכות גנוסר ופי' המפרשים שיושבי גנוסר עושיין סוכות ודרים שם כל זמן לקוט הפירות מעשרות פ"ג מ"ו , בב"ר פצ"ט בקעת גנוסר ממזרת לבשל את פירותיה , ובגדה כ' ע"א אמרו כי הארמה של בקעת גנוסר שמינה ואדומה ע"ש , תחום גינוסר בחלקו של נפתלי ב"ב קב"ב ע"א . אלישע בן אבויה למד בבקעת גנוסר ירושלמי חגיגה פ"ב ורות רבה פ"ו . יונתן בן חרשא איש גנוסר בימי ר"ג ירושלמי מעשרות פ"א ה"ב ותוספתא כלים בבא בתרא פ"ה , מעשה במסוכן אחד שהיו מוליכין אותו מגנוסר לחמתן כו' תוספתא טהרות פ"ו .

הערה ביהושע י"ט ל"ה ועירי מבצר וגו' וחמת ורקת וכנרת משמע כי כנרת שם עיר מבצר בימיהם וא"כ אם כנרת זו גנוסר צ"ל גנוסר שם עיר וכ"מ מן הירושלמי הנ"ל וכן יונתן בן חרשא איש גנוסר , וכן בתרגום ירושלמי (במדרב ל"ד מ"ו) כנרת כרך מלכותהון דאמוראי ודברי יונתן (דברים ג' י"ז) ע"פ מכנרת ועד ים הערבה וקרתא טבריא דסמיכא לימא דמלחא צ"ע . ובמקומות אחרים הנ"ל משמע שכל

מתו ים כנרת נק' גנוסר כמו שפי' רש"י למעלה פירות גנוסר פירות ארץ ים כנרת זהו בו גני שרים ועשו בו סוכות בימי הקיץ, והאמת הוא כי היה שם עיר גנוסר וכל הסביבות נק' גם כן גנוסר כמו שבימי קדם היו נק' כנרות וכמ"ש בא"ק שבארמית החליפו מן כנרת לגנוסר כדרכם ע' כללי החילוף בהקדמה. וכתב התיבא גנוסר בזמן כפ"פ היתה עוד על תלה וכעת לצפון טבריא בערך שעה א' חרבות נאנמור.

גנוק נהר גזון זה גנוק יבמות י"ז ע"א ואמרו שם דעשרת השבטים הגלו לשם זנ עשו שם עכו"ם גמורים כו' וע' בערך הלזון נהוונד. אביו של ר' צדוק מת בגנוק והיתה שאלה לפני אלישע בן אבויה והזקנים שעמו כו' מו"ק כ' ע"א ובמס' שמחות פ"ב הנוסח בגנוק של מדי, ובנוזר מ"ד ע"א הנוסח אביו של ר' יצחק (וברש"י שם הכתן) והיתה השאלה לפני ר' יהושע בן אלישע וד' זקנים שעמו כו' ע"ש. ר' עקיבא איקלע לגינוק וישאלו אותו אנשי המקום שאלות בדיני התורה גם התיר שם מין דג שנוכר שם בגמרא ע"ז ל"ד ע"א והתום' גורסים מר עוקבא כמו הנוסח בתענית י"א ע"ב, ואולם גם במדרש רבה בראשית פל"ג נמצא כי ר' עקיבא היה בגנוק של מדי ודרש שם במעשה דור המבול ומעשה איוב ע"ש. בנימין גנוכיא ירושלמי ברכות פ"ב ה"ו, וע' עוד בערך קרהינא.

הערה גנוק היא נאנזאקא ובלשון הרומיים נאנזאקא או נאנזאקא חיחה תכונתה כפי הגרשם במפת מלכות רומי וכפי הכתוב בספריהם כפחוז אטראפאטענא בארץ מדי על שפת ים אורמא (אורמעקע) ובעבור שיש עוד מקומות בפרס וקאפאדוקא בשם נאנזאקא ע"כ פירשו במס' שמחות ואמרו גנוק של מדי. והארץ אשר בין הים אורמא הנ"ל ובין נהר ארקסוס הנזכר בים הכספי נקרא כפי בטלמאוס בלוחותיו בשם גיוזאנישוס. וכפי הנראה ים אורמא הנ"ל היה נק' אצלם נהר גזון, וע' בא"ק דעות אחרות וע' בערך בכד.

גנתא דסיכרא במקומו של ריב"ל היתה גנה ששמה כן והיתה של יהודי הגונים הרגוהו ולקחה ממנו ירושלמי דמאי פ"ב ה"א ושביעית ספ"ט ע"ש.

גרב מגרב לשילה ג' מילין ופסלו של מיכה בגרב היה והיה עשן המערכה של שילה ועשן פסל מיכה מתערבין זה בזה כו' סנהדרין ק"ג ע"ב.

הערה יש גבעת גרב נזכרת בירמי' ל"א ל"ח ולדעת הא"ק היא במערבה של ירושלים סמוך לשער הפנה שבירמיה שם, ונייבייער יחשוב שהיא וואדי גורעב (נחל גרב) במערב ירושלים, גם דעתו להגיה בגמ' הנ"ל מגרב לירושלים ג' מילין ע"ש אולם הכתוב בשופטים י"ח בסופו וישימו להם את פסל מיכה אשר עשה כל ימי היות בית אלהים בשילה ע"כ צ"ל שהמדובר פה משלה הוא, ולדעתי גבעת גרב היתה נקראת שמשם הלך הדרך לגרב הסמוך לשילה.

גרידיקי (או גרריקי) גרר היא גרידיקי וי"ג גרידיקי ב"ר פנ"ב ואמרו שם שהוא מקום רע לגור בו, וכ"ה בירושלמי שביעית פ"ז ה"א וז"ל מפני מה לא גזרו שומא' על הצד שבגרידיקי משום ארץ העמים (היינו חוץ לגבול א"י יהי' שמא) אמר ריב"ל מפני שנויה רע (מקום רע לגור בו ואין גילין לילך לשם), עד היכן עד נחל מצרים ושאלו הרי עזה נויה יפה (ועזה היא חו"ל, ועזה סמוכה לגרר כמ"ש ויהי גבול הכנעני מצידון באכה גררה עד עזה וגו') וכוננת הירושלמי היתה לדחות טעם ריב"ל, ולפי הנראה הטעם היה האמיתי שלא גזרו רק על הצד של מדינת הים היונים והרומיים שלשם היו גילין לילך וללמוד מחכמתם ומעשיהם כידוע, אבל לארץ הערביאים חסרי דעה לא הלכו, ודבר אין להם עם אדם כידוע.

הערה חלק הדרומי מארץ יהודה נקרא בימי קדם בשם גרר ואצל הרומיים גרארישקא, ובא"ק בערך גרר הקשה על הכתוב הנ"ל מצידון באכה גררה עד עזה דהלא גרר בקצה מערבית דרומית א"י סמוך לנחל מצרים ועזה למעלה לצפונה והיה צ"ל מצידון באכה עזה עד גררה, וע"כ דעתי שזו גרר אחרת הנזכרת בגמ' שבת ק"ט רוחצין במי גרר, ובמגילה חמי גרר וכבר הוכחתי בערך גרר כי ט"ס

שם בש"ם וצ"ל חמי נדר מי נדר ע"ש, ועל דבר שאלתו אומר אני כי טעו בעלי המפות שהציגו נדר במקצוע מערבית דרומית א"י, כי נדר הוא בסביבות באר שבע מקום אברהם כאשר ישב בנדר והיא בדרום א"י וכמו שתרגם רס"ג על נדר חלוצה וע' בערב, ולפי"ז א"ש באכה נרה עד עזה שהוא לימין נדר למערב א"י וכן באכה סדום למזרח דרומית א"י והבן.

גְּרֹפִינָא ע' לולן בערך הר המשחה.

גרממא של אדום אלמלי הן יוצאין מגרממא של אדום הן מתריבין את כל העולם כולו ופירש"י גרממא שם מלכות והיא מאדום וכן דרשוהי שם על כתוב זממו אל תפק על עשו הרשע ע"ש מגילה ו' ע"ב. אמר ר' חמא בר חנינא תלת מאה קטירי תנא יש בגרממא של אדום ושמה מרובני (דוכסים רש"י) איכא בבבל ובכל יום ויום הולכים אלה מול אלה ונהרג אחד מהן ומיטרדי לאוקומי מלכא פירש"י ושורה הוא להם להקים מלך שם במגלה, וכבר נתבאר בידועות כלליות כי גרממא כמו גרמניא ע"ש, ובב"ר פע"ה מלכות אדום יראה מבני ברבריאה ומבני גרמניא ע"ש. הגרמנים הם לבנים מבני ישראל ולכן בהרת עזה נראה בגרמני כהה והכהה במושי עזה ובני ישראל הן לא שתורים ולא לבנים אלא בינונים נגעים פ"ב מ"א ובספרא תזריע פ"א, ונ"ל פירוש המשנה שהכונה על עם הגרמנים מגרמניא שלא כפי הרמב"ם שם. וכן אמרו בב"ר פ' פ"ו בכל מקום גרמני מוכר כושי (ר"ל תמיד הלבנים מוכרין הכושים לעבדים) וכאן ביוסף כושי (איש ממצרים) מוכר גרמני (השחור מוכר הלבן לעבד) ע"ש.

הערה בידועות כלליות ב' תובאו דברי המדרש והנמ' נמר גרממא או גרמניא ונתבאר שם כוונתם על עם אחד במדבר קארמאניה, אבל גרממא של אדום הנה הכונה על עם הגרמנים באירופא בני כתיים כמו הרומיים, וכאשר נתערבו בני עשו בין הרומיים כן נתערבו גם בהם וע"כ נקראו בשם גרממא של אדום והיא מאדום כמיש רש"י. וכבר נתבאר בערך רומי כי רב אשי העתיק כמה אנדות מן אנדות א"י ששם יראו להזכיר שם רומי מיראת המלכות וכתבו שם בבל (כמו שתמצא נ"כ בספרי קדמוני הנוצרים בבל במקום רומי) ותכונה פה על מלחמת הרומיים עם הגרמנים בימי קדם ורומי החזיקה מלכותה כל זמן אשר הגרמנים לא התאחדו ולא העמידו להם מלך, אבל אח"כ נפלה בבל היא רומי בשנת 476 למספרם ביד הגרמנים ומלכם אדיאקאר כידוע.

גרמ"ם ר' יהושע הגרסי משרת לר"ע בהיותו בבית האסורים כו' עירובין

כ"א ע"ב.

הערה ביוסיפון במלחמת היהודים אומר גרסוס עיר כלליל 20 ריס (ערך שעה) מצפורי

כ"כ התח"א בשמו, ואולי היא העיר נעראסא בארץ הגלעד הנוכרת ביוסיפון וכן במפת א"י ונייביקער אומר שהיא הנוכרת במדרש שמואל פ"ג בשם גרש, וכעת שמה דשועראש.

דגלת הוא חדקל בתרגום אונקלוס ויונתן בראשית ב' י"ד. הדגלת עד הגשר דשביסנתא (שם מקום על נהר דגלת והיה שם גשר על הדגלת) לא נשתנה מבריותו ולא ניסב מבני אדם לדרך אחרת מטבעו, אבל משם ולמטה נשתנה ע"י אדם, ולמה נק' שמו חדקל שמימיו הדים וקלים ופרש"י וטובים לשתות שאינן מכבידים את הנוף ברכות נ"ט ע"ב, וע' יבמות כ"א ע"א וע' בערך מחזאא ובערך נילום, רבא כי הוה אתג' לדגלת (רבא ישב במחזאא על נהר דגלת) אמר לב' אבין לאמר דבר (פרש"י לבקש רחמים) וע"ש מה שהתפלל מו"ק כ"ה ע"ב כשמתו אביו ורבא נשוק כיפי דדגלת אהרדי שם, ופי' רש"י כפאות של גשרים נשתברו ונשקו זו את זו, ולי נראה בפשיטות כי כיפי היינו גדות הנהר שהם ע"פ רוב כפים וסלעים כמ"ש רש"י בנדרים על נהרא מכיפיה מתברך ואמרו פה שגדותי דגלת נשקו אהרדי שהתחברו זה לזה במקומות רבים ע"י גשרים בעבור רוב ההמון אשר היה צריך לילך לבית הקברות מעבר השני של הנהר כנהוג, וע' עוד בערך פרת.

דהובא ר' פנחס דדהובא קהלת רבה פ"ב :

הערה על שפת לשון ים סוף המרוחי (הנק' לשון ים איכה אצל הקדמונים ועתה נק' לשון ים עקבא) למורה חר סיני נמצא עד היום חורבות דהאי"ב. ובעל תה"א ישער שחזא הנק' די זחב בר"פ דכרים כי זחב בל"ע דהב כמו בארמיה :

דוויל רב יוסף בריה דרב מנשיא מדוויל גיטין פ"א ע"א קידושין ע"ט ב'. אשתו באה לפני רב יוסף לפסוק לה מוונות ופסק לה כו' ע"ש כתובות ס"ה ע"א :

דומסקנין מקום בין הנהרות (פרת וחדקל) ופירותיו טובים מאד וע"כ יש ספק אם שם הוא פתח גן עדן עירובין י"ט ע"א והובא בערך בבל ע"ש. וע' בכפ"פ פ"ז דס"א ע"ב שהוא גורם בשם מה"ר ברוך דורמסקנין ופי' שהוא דמשק ע"ל בערך דרמסקום. והוא בשעת שלא הבין פי' בין הנהרות הנ"ל כמ"ש בערך בבל :

דוקים היתה שאלה בטקסים דדוקים (שם מקום) אם יש שם עבודה לע"ז הרבה ע"ש ירושלמי ע"ז פ"א ה"ב :

דומקיא ע' להלן בערך נהונד :

דורא דרעותא שם מקום לפי הרשב"ם בפי' א' והיו שמשדות טמינים היינו שהאנשים לא נתנו המס למלך ע"ש, היא עמדה על שפת הים כדאמר'י

בעירובין י"ב ע"א שלשון הים ה'י' נכנס לחצר אחד ע"ש. ורש"י פי' כפי' השני של הרשב"ם שהוא כפר של רועים בעירובין ז' ע"א ע"ש. וע' בב"ב פ"ג ע"א :

הערה ע' בערך בקעת דורא. וענין הים שזכר כאן אינו ים גדול כי בבל לא היתה סמוכה לים, אך היו שם בבבל ימים קטנים ובצעי מים נעשים בידי אדם או ע"י גשמים כמו שאמרו סופרי העמים וכמו שאמרו גם במו"ק ד' ע"א אנמים בבבל כמ"א דלא פסקי דמי וע' בערך בבל. וערך סורא :

דורנינותא אמר רב יהודה עליהם דוראי נתינאי ופרש"י דורא הוא כפר מפסחים כ"ה ודף מ' ע"א דורא דבי בר חשו כו' והכונה כאן כפר של נתינים ע"ש קידושין ע' ב' :

דיומסת א"ר יוחנן אסור לעמוד בשבת בקרקעה של דיומסת (פרש"י שם נהר שמימיו מלוחים) מפני שמעמלת (מחממת) ומרפאה (שהטיט מלוח רש"י) אמר רב יהודה אמר רב כל ימיה של דיומסת (ימי רפואתה רש"י) עשרים ואחד יום ועצרת מן המנין ומסקנת הגמי' משמע שם שהם אחר עצרת כיון דחמים עלמא טפי מעלי. א"ר חלבו חמרא דפרונותא (בנוסח רש"י פרניתא ופי' שם מדינה שיינה משובח) ומיא דיומסת קיפחו עשרת השבטים מישראל ופרש"י שהיו בעלי הנאה ועסקים בכך ולא היו עוסקים בתורה ויצאו לתרבות רעה. ר"א בן ערך איקלע להתם (פרש"י לפרניתא ולדיומסת ולפי פירושו הם במקום אחד) ונמשך אהריהם ושבת תלמודו וביקשו החכמים רחמים עליו והזור תלמודו וכו' שבת קמ"ז ע"ב ובאדר"ג פי"ד ר"א בן ערך הלך לדמסית למקום יפה ומים יפים ונאים ונתמעט שמו בתורה וחבריו כשנתפרדו

אחר מות ריב"ז הלכו ליבנה מקום ת"ת ונתגדל שמם בתורה כו' ע"ש. ובקה"ר פ"ז ע"פ כי העושק יהולל והובא בערך אמאום שאחר מות ריב"ז הלך ר"א בן ערך אצל אשתו לאמאום מקום מים יפים ונוה יפה והיא לא הניחתו לילך ליבנה ושכתת תלמודו כו' ע"ש. ובמדרש וי"ר פ"ה ובמ"ר פ"ה אמרו מהיכן שתו בני עשרת השבטים את היין שנאמר השותים במורקי יין ו"א מפתונתא וי"א מפלונתא ודרשו שם על השמות ע"ש. ובבב"ר פ"ט הובא להלן בערך מעון כי פלונתא על ההר ובית מעון באמצע וטבריא בשפולי ההר כו' ע"ש :

הערה למעלה בערך אמאום הובאה חמשה בערכין י' ע"א ר"י אומר משפחת בית הפגרים ובית צפרייא מעמאום היו משיאין לכהונה כו' ובתוספתא הנוסח מימאום ע"ש. וכבר נתבאר למעלה שם כי כל מקום מרחץ הם שהיה נק' בשם חמה או המתן קראו היונים והרומיים אמאום או עמאום ע"ש. וכן הי' נק' נ"ב ימאום כמו בתוספתא הג"ל. והנה היוסיפון בקדמוניות שדו ס"ה כתב אמאום מקום מרחץ הם סמוך לטבריא. ואין זה עיר אמאום נקאפאליים בדרום לוד שהובאה בערך אמאום. כ"א עיר המתן הסמוכה לטבריא ולגוד מקום חמי טבריא כמס"ת בערך המתן. וכן פלונתא לדברי המדרש הג"ל הוא אצל טבריא ופלונתא נק' נ"ב פלונתא כי דטלנית מתחלף (והמחלוקת הג"ל במדרש היא דק בשמות ובדרושן אבל המקום אחד הוא) וכן נק' נ"ב פלונתא כמו "שנת' בכללי החלוקה כי למד וריש מתחלפות תמיד וכמו שאמרו המבארים בכמה שמות מקומות (אלמנתיו ארמנותיו וכיו') וזה שאמרו בנמי' שלנו נ"ב א"ר חלבו חמרא דפרונתא (כצ"ל) ומיא דיומסת (והמים של ימאום הג"ל וכתבו יומסת כי יש קריאה נ"ב אימאת בתיו רפיה ע' במסת א"י להינירך קספרטש וע"כ הרכיבו והחברות לחזרות שנק' לא בסמך לבר כ"א ביתר דגשות כתיו רפיה ורפיון קרוב לסמך והתן) קפחו עשרת השבטים מישראל כו' כי היין של פלונתא מתחום נגוסר המשוכה היה יין טוב למאד אכן חמים של המתן הוא יומסת היו יפים ומשוכחין ובעל ערך מלים הגיה ומיא דדיומסת כי דיומסת שמה ופ"י דמסית הוא ביונית מקום תענוג לרבים והוא החוק בלשון היוני אך הנוסח שלפנינו א"צ להגיה. ומה שאמרו בקרקעה של דיומסת כו' כן הוא הענין כי העיר המתן יחיה נק' יומסת והנהר הגעשה מן המעיינות היתהחין נק' דיומסת שהוא של יומסת כמו מיא דיומסת הג"ל. וכן באר"ג צ"ל שהלך לדיומסת. ומעתה לא יסתור דברי הקה"ר הג"ל שהלך ר"א בן ערך לאמאום כי אמאום של הקה"ר הוא המתן הסמוך לטבריא והוא יומסת שבנגרא, וכן המאמר בערכין הג"ל יסובב על אמאום הזה הסמוך לטבריא כמו שהאריך בראיות בערך מלים בערך אמאום ע"ש, ובעל ערך מלים נדחק לפרש על יין של פלונתא באזיא הקטנה והמרחץ שם הוראפוליס בשם ונעלם ממנו דברי המדרשים הג"ל שעשרת השבטים שתו היין מפלונתא כו' :

דיוספרא רבי הלך לדיוספרא והור' שם כו' שמעון בנר כו' שבת מ"ז ע"א :

דמוי ע' בערך רמון. **דמשק** ע"ל בערך דרמסקום.

דנג שם נהר בבבל, ותלמידיו רב כשחזרו מהלויות רב אחרי מותו אכלו לחם על נהר דנג ברכות מ"ב ע"ב ונייבוער הגיה נהר דאנג ונהר אנאק הולך אצל סורא מקום רב :

דסקרתא רב יהודי מדסקרתא יבמות פ"ז ע"ב גיטין כ"ח ע"ב, רב הונא מדסקרתא בבא מציעא מ"ז ע"א; וע' בניטין מ' ע"א ומגיל' ט"ז ע"א ועירובין נ"ט ע"א כי דסקרתא פירושו נ"ב כפר ע"ש, וע' בראש דברי ימי עולם ערך בית נתזה. **דפני** בירושלמי שקלים פ"ו ה"ב ובמדרש בכמה מקומות כשעלי' נבוכדנצר לא"י בא וישב בדפני של אנטוכיא ותצא סנהדרין גדול' לקראתו ואמר להם שימסרו לו את יהויכין כו'. (ע' בערך אנטוכיא). לשלש מקומות גלו ישראל אחד לפנים מגור סמבטיון שנאמר לאמר לאמורים צאו (כי שמה נאמרים שא"א ליצא משם בעבור הסמבטיון הזורק אבנים ודברי הא"ק בערך שפם אינם נכונים) ואחד כסה הענין שנאמר לאשר בחשך הנלו' ואחד לדפני של אנטוכיא שנאמר וככל שפיים מרעיתם, (כי דפני הוא במישור אנטוכיא הנק' נ"ב הולת אנטוכיא דלא כא"ק שם) איכה רבה פ"ב ב' ה"י כאויב (כצ"ל שם) ובמ"ר פט"ז וכ"ה בירושלמי סנהדרין פ"י ה"ו. ובתרגום יונתן מדבר ל"ד על פסוק משפם הרבלה מן אשמיאה לדפני ובתרגום ירושלמי שם מן אשמיים לדפני.

הערה בעל ערך מלים הבין בדברי התרגום שהכוונה על דפני של אנטוכיא וכן אפמאי
 חייא אפמאי שנסוריא הנזכר בערך איי עיש (ולפי יקשה מי שקאמרה חמשנה השמעם חקונה כסוריא
 כי הלא היא בגבול איי וערי הגבול הן כאיי כמשיש) והמשיכו בגבול איי עד לשם. והתחיא ידמה כי
 רבלה זאת אינה רבלה בארץ חמת ועכ"פ יורה כי רבלה בארץ חמת היא דפני של אנטוכיא. וכבר
 הראיחי בערך אנטוכיא כי טעו המבארים בזה ורבלה בארץ חמת אינה דפני של אנטוכיא כי רבלה
 חיה מקום בפ"ע שמונה פרסאות לדרום חמת ועיר דפני סמוכה לאנטוכיא כמסופר בספרי ההשמונאים
 (ס"ב ד מ') כי חזוני כה"ג ברה לשם. כי בדפני חיה מקום מקלט ע"ש והשמעם שהיה קדוש אל עובדי
 האלילים כי שם היה בית האלילה נימפסי דאפנא. גם היה שם יער של עץ דפני הוא עץ לאארבער
 שנקרא בלשון יון דפני או נאדאדאפני והוא אילן הדרופני שבמדרשים ובתלמוד (וע' בדברי החכם
 היריש באבער בפסקתא דר' טוביה ע"פ ויורהו ה' עץ המים המרים נמתקו בעץ דפני ע"ש) ויער
 דפני כזה היה מקודש ניכ לאל לה הנ"ל. ונבוכדנצר בימי יחיוכו לא היה ברבלה בארץ חמת כיא
 בימי צדקיהו אבל בימי יחיוכו היה בדפני שק אנטוכיא כדברי הירושלמי גליל, ויתכן כי היה שם
 בכדי אשר הסנהדרין יבאו אליו ולא יראו ממנו כעבור שבדפני היה אסור קעשות רע מאומה לשום
 אדם. וזהו הענין ניכ שמקצת בני ישראל כרהו לדפני שק אנטוכיא ותיישבו שם כנ"ל. אולם דפני
 של יונחן והרגום ירושלמי על משפט הרבלה אינו דפני שק אנטוכיא כיא דפני אחרת כמ"ש
 בתח"א כי על שפת צפונית מערבית ים סמכי יש עד היום ערביים שנקרא ערב דופני, שבימי קדם
 עמדה גם שם עיר דפני. והיא היזכרת בירושלמי בתחומי ע"ב הוכא בערך איי תפנים וסנתאא כי
 דפני נקרא ניכ תפני וכן מספר ניכ ביוסיפון כמלחמת יהודים ס"ד ח"א כי שם היה ניכ יער של
 דפני והיה שם בית אליל לפרה וזכרתי כי ומ"ש בתרגום מן אפמאי לדפני הנוסח הנכון הו
 אפמייאס כמו בירושלמי והכוונה על העיר פאמייאס הוא באניאס שהיא שפם במקרא כדעת התח"א
 כי שפם היא עיר פאמייאס. אך שהוא חולק על היכ"ע ובאמת גם היכ"ע כיון לזה, וע"ע מזה בערך איי
 בענין השבע מימ. והיה ניכ דפני במצרים בחלק הדעלהא על יד הנילוס בנספחו אד לשון ים פלשת
 (פעלוזיאום) ונזכר בסקיקא רבחא פליג תחפנס זו תופינטס ע"ש.

דפתי ר' ירמיה נדרים כ"ב ב' ע"ז כ"ב ע"ב, הייא בר רב מדפתי שבת
 י' ע"א. ור"ה ט' ע"א וביבמות ע"ד א' הנוסח ר' הייא בר רב מדפתי, רב מנשיא בר
 ירמי' מגיפתי והגיה הר"ב מדפתי בעירובין ס"ד ע"א. ויש גורסים מגופתא וע' בערך
 גופתא. רב אחא מדפתי נדרים כ"ג ע"א וסנהדרין מ"ב ע"א רב יומר מדפתי שבת קמ"י
 ע"ב ר' שמואל מדפתי שבת כ"ב ע"א. רב יהודה מדפתי ברכות כ"ה ע"א.

הערה השערת נייבוער שהוא עיר דיביטאח על נהר חדקל ע"ש.

דרדשיר ע' להלן בערך דרשיש.

דרום בסנהדרין י"א ע"ב ובירושלמי מעשר שני פ"ה ה"ד באגרות רבן
 גמליאל לאנשי גליל ואנשי דרומא נרא' כי דרום בהפך מן גליל ואמרו שם דבגליל
 זיתים מרובין ובדרום חטין ודגן הרב, וע"ש בירושלמי נזכרו בני דרומא עילא' ובני
 דרומא תתא' (כי בדרום היו הר ושלף כידוע) ובירושלמי דמאי פ"א ה"א אומר כי
 דרום היא ארץ יהוד' וכ"ה במשנ' שביעית פ"ט מ"ב ושפלת לוד כשפלת הדרום
 ע"ש. וע' ב"ר פצ"ד ובעץ יוסף שם זבאס"ר פ"ד. וכן במס' שמחות פ"ח דרום וגליל
 הפכים זה לזה. ובירושלמי ברכות פ"ח ה"א דרום וטבריא הפכים זה לזה. וע' בערך
 הר המלך. בני דרום עניניהם כחולות מיון (כמ"ש ביהוד' תלילי עינים מיון) וכחם יפה
 לתלמוד תורה ב"ר פצ"ח. אנשי דרום היו מזולזלין בפרדון המעשר שני לאחר החורבן
 ירושלמי מעשר שני פ"ד ה"א. בדרום שואלין אבלים בשבת ירושלמי ברכות פ"ב ה"י.
 רבותינו שבדרום ר"מ ור' יהודה ורבי יוסי ור' שמעון ור' אלעזר בן שמוע יבמות ס"ב
 ע"ב. חכמים שבדרום נדה נ"ח ע"א. זקני דרום בימי ריש לקיש זבחים כ"ב ע"ב
 (וע' בתוס' שם כ"ג ע"א ד"ה זקני) ובעירובין ס"ה ע"ב משמע כי רבותינו שבדרום
 בימי ריש לקיש היו רבי אפס ובירושלמי ברכות פ"ב רבנן דרומיא ובעירובין ג"ג
 ע"ב על ר' אבהו אמרו נתייעץ במכתור והנניב למציבושת פרשי' נתייעץ במכתור
 שנשל רשות מנשיא להיות רבי והנניב הלך לו לדרום למציבושת הן זקני דרום שהן
 חכמים מאוד כמו מציבושת רבו של דוד ע"ש, ובבב"ב פ"יב פ"י משני שביהמ"ק
 בדרומה של איי הוא ע"ש. וע' בערך ירושלים וטבריא בזה. רבי פנחס בן יאיר דר

בעיר אחת בדרום ד"ר פ"ג. יהוד' בן דורתאי פירש מן החכמים וישב לו בדרום כו' ופרש"י רחוק מירושלים שלא לעלות לרגל כו' פסחים ע' ב' וכפי הנראה הכוונ' בארץ אדום וע' בערך אדום, גם הובא בערך הנ"ל כי ר' ישמעאל ה"י סמוך לאדום ופ' בירושלמי לדרומא ע"ש. דרומאי מתני משמ' דרבי"ל בב"ב צ"ו ע"א. לפעשה באדם אחד שירד מגליל העליון ונשכר אצל בעה"ב א' בדרום כו' ואתו בעל הבית הקדיש לו נכסיו שבביל הורקנוס בנו שלא עסק בתור' וכשבא אצל חבריו בדרום התירו לו נדרו כו' ע"ש באורך שבת קכ"ז ע"ב. רב אחא בר חנינא (נ"א חנינא) ה"י בדרומא והביא משם ברייתות טובה נ"ד ע"א וימות נ"ז ע"א נ"ח ע"א חולין קל"ב ע"ב. וכן רב חגי ב"ק מ"ב ע"א. רבי חלקיה הדרומא תנחומא קדושים ס"ו א'. עיר א' בדרום של כותים ד"ר פ"ב וע' בערך בי כותאי. זקני נגב ע' בערך אלכסנדרוס בראש דברי ימי עולם בשם בעל ערך מלים כי זקני נגב אינם זקני דרום אך שהמה היו חכמי אומות העולם שלא כפ' המפרשים במס' תמיד. בבבלי ע"ז ל' ע"ב ר' יהושע דרומא ר"ל דרומא ובירושלמי ברכות פ"ט ה"ה ושבת פ"י ר' יהושע דרומא. רבי יעקב דרומאי ירושלמי ברכות פ"ג ה"ג ובהריות פ"ג ה"ג דרומי צ"ל דרומיא וכו' בעירובין פ"ז ה"א. לוליינוס דרומיה פסקתא דרב כהנא ס"פ עשר תעשר. ר' שמלאי הדרומי ירושלמי שבת פ"א ה"ד וע' בערך לוד:

דרומתא רב המנונא אקלע לדרומתא ושמע קול שופר של המת וראה אנשים עושים מלאכה בעת שהי' מת בעיר וכעס ע"ז והשיבו לו חבורתא איכא במתא ולפי פשוטו משמע כי יש חבורה קדושי שהם עסוקים בקבורת המתים כמו שהמנהג אצלנו ואולם רש"י פ"י שם שיש חבורות שונות שאלו קוברין מתיהן לבד ואלה לבד ע"ש. ונרא' שם שכאשר ה"י מת אצלם היו תוקעין בשופר לקבץ העם, מועד קטן כ"ז ע"ב, ובב"מ נ"ט ע"ב נרא' כי כן ה"י המנהג גם בא"י כמ"ש שם אצל רבן גמליאל נפק שפורא מבי ר"ג דשכיב כו' ובע"ז מ' ע"א נפקו שפורי כו' נרא' כי הרבנים היו ג"כ אז מריעין בשופרות להודיע לכל העם כאשר אסרו או התירו איזה דבר ע"ש. **דרוקרא** ע"ל בערך דרוקרת.

דרוקרת (או ד'וקרת) ע' בערך יוקרת. דרוקרת היתה עיר המוציאה חמש מאות רגלי ואירע שם שלשה מתים ביום א' וגזר רב נחמן בר רב חסדא תענית שחשבו לדבר כו' ומשמע שישב שם תענית כ"א ע"ב. ורש"י כתב שם נוסח אחר דיוקרת (כצ"ל ברש"י ולא דיוקרא) עיר ששמה יוד והיא קטנה ע"ש שיד קטנה באותיות (כי קרת בארמית הוא עיר או כפר) ושם דף כ"ג ע"ב רבי יוסי דמן יוקרת פ"י רש"י מקום וגרים שם דמן דיוקרת ע"ש. ובמקדושינ ט"ז ע"ב אמר רב יוסף יוד קרת קא חזינא הכא ופ"י רש"י יוד שהיא קטנה עשאוה לעיר גדולה והערוך כ"י שם פ"י גאון יודקרת שם עיר כההיא תענית כ"ג ע"ב רבי יוסי דמן יודקרת ע"ש, רב הונא ישב בדרוקרת וספרו שם כי בדרוקרת הית' שרפה ובשכונתן של רב הונא לא היתה כו' שם בתענית כ"א ע"ב. ובגדה נ"ח ע"ב אמרו והאי דרוקרת(כצ"ל ע"ש) בעיר שיש בה חזירים דמאי ופרש"י שיש בה טבחים רבים ואשפות ושקצים מצויין בה ע"ש. בשבת צ"ד ע"ב ספרו כי ה"י מת בדרוקרא והורה רב נחמן בר יצחק להוציאו לכרמלית בשבת כו' וצ"ע אם דרוקרא ודרוקרת אחד הוא.

הערה דרוקרת לדעת בעל ערך מלים בערך אחי דקירא היא מעיר הנקראת אצל חרומיים זונגדיאא כא רחוק מנהר מלכא ההולך אצל נארדעא ואצל קמיססון, גם לא רחוק מעיר אחי דקירא כי דרוקרת היא בינתים ע"ש.

דרישבא מר זוטרא מדרישבא בבא בתרא קכ"ז ע"ב וע' בראש דברי ימי עולם בערכו.

דרמסקים ע' בערך קני וקניזי וקדמוני, דמשק (ראשית י"ד ט"ו) תרגם יונתן דרמשק, וכן בדה"א י"ח תקרא דרמשק, ובלשון החכמים ג"כ דרמסקוס. רבי יוסי בן דורמסקית אמר על עצמו שהוא דרמשק ספרי ר"פ דברים, ואמרו המבארים שלכן נקרא בן דורמסקית שהוא מדרמסקוס בכפ"פ פ"ז והח"א ודומיהם. וע' למעלה בערך דומסקנין. בב"ק קמ"ו ע"ב נזכר מין צמח דורמסקנין כחוב ודורמסקנין לחולה

כוי (וכן בירושלמי פ"א דשבת ה"ז חר תלמיד מן ר' סימאי בא לאנטיורוס והביאו לפניו דרמסקונא ואכיל כוי) ופי' רש"י פרושים לשון מורי ל"א אדרופי"ש ועשב הוא הנאכל בשלכת קרירה ועי' תוספתא דמאי פ"א שהפרי הואת בא מח"ל ע"ש ולכן נראה לי שבא מן דרמסקים הנ"ל הוא דמשק. שם"ה בתו עכו"ם היו בדמשק פתיחתא לאיכה רבה שה"ר פ"א ע"ש. דמשק מקום צמר ב"ר פ"א. דמשק במקצוע צפונית מזרחית לארץ כנען כפי"פ פ"א והוא מעבר להרי הרמון למזרח, ובעל הא"ק טעה בתכונתה שדומה שהיא בבקעת הלבנון ע"ש.

דר"ש רב כאשר בא לרש"י (וביבמות ל"ז ע"ב הנוסח דרדשיר בזה) וכן רב נחמן כאשר בא לשכנציב הכריוו מאן הוי ליומא כי נושא אדם אשה לימים כוי זאמרו בנמי' שם שרק יחדו להם אשה כדי שיהי' להם פת בסלו אבל לא באו עליהם כוי, יומא י"ח ע"ב. ופרש"י שהיו רגילין לילך לשם ע"ש. ודעת הע"מ כי דרדשיר הוא ארדשיר שבערך קטיספון ע"ש.

אות ה

האי דקרא עי' למעלה בערך איהו דקרא,

הגרוניא ריש נלותא אקלע להגרוניא לבי רב נתן רפרס וכולהו רבנן אתו לפירקא רבינא לא אתי כוי יומא ע"ח א'. רב מרדכי אלוי'ה ל"ב אשי מהגרוניא ועד בי כיפי ואמרי לה עד בי דורא ופרש"י מקומות סמוכים זה לזה בבבל ברכות ל"א ע"א סוטה מ"ו ע"ב. רבא אקלע להגרוניא וזר תענית על המטר ולא אתי מטר וצוה רבא ללון בתענית ובבוקר שאל אם יש לאחר הלום והשיב ר' אליעזר מהגרוניא שראה הלום טוב כוי ע"ש החלום וצוה רבא לבקש רחמים ונענו תענית כ"ד ע"ב ועי' ב"מ ס"ט ע"א נזכר ג"כ ר"א מהגרוניא. אבימי מהגרוניא כתובות ק"ט ע"ב ב"מ ע"ז ב'. כבי מהגרוניא שבת י"א א'. רב יהודה מהגרוניא ע"ז ל"ט ע"א. רב חלקיה מהגרוניא יבמות ט' ע"א הוריות ח' ע"א. רב שמואל בר אבא מהגרוניא ב"ק פ"ה ע"א ובדף ז' ע"ב הנוסח מאקרוניא ע"ש. ויש כתבו שהוא עיר אנראנום בארץ בבל:

הדרייב (אי חר"י"ב) חבור זה הדרייב עי' בערך ניהונד. ובב"ר פל"ג נקי' הדרייב וכן בירושלמי מגילה פ"א ה"ט. עקרב שבחדייב נהרג בשבת שמסוכן הוא שבת קכ"א ע"ב ובירושלמי שבת פ"ד ה"א הנוסח הדרייב. ובתה"א שאל מדברי המשנה והגמ' בברכות ל"ב ע"א אפי' נחש כרוך על עקבו לא יפסוק ואמרו בנמי' אבל עקרב פוסק כי עקרב יותר מסוכן מן נחש. והרי פה אמרו הנחש בא"י מסוכן הוא והעקרב רק בחדייב מסוכן הוא ונעלם ממנו דברי רש"י בברכות שם שפ"י כי עקרב יותר מוכן (כצ"ל) לעקוץ ממה שהנחש מוכן לישך ובאמת נשיכת הנחש מסוכנת יותר בא"י וע"ש בתוס'. יעקב הדרייב פרש"י דמן הדרייב ב"ב כ"ו ע"ב. כי אתא זוגא דמן חדייב אתא ואייתי מתנתא בידיה נדה כ"א ע"ב ופי' רש"י שני ת"ת ממקום הדרייב והתוס' פי' שם חכם וכן פי' הערוך וגירסתו זוזא והראיה לזה לשון הגמ' ואייתי בידיה לשון יחיד וכן במו"ק כ"ח ע"א תנא להו זוגא דמהדרייב לשון יחיד תנא להו ע"ש. ובירושלמי מעשרות פ"ה ה"ז נמצא זוגא שם אמורא.

הערה תכונת הדרייב (אראבינע) נכת' למעלה בידיעות כללי' בי ונקי' כן בעבור שעימדת על נהר ליקעם שהוא זאב בלשון יון ע"ש מהורת מרוצתו וזאב בארמית דוב א"ק. הדר עי' בערך חר"ד.

הדרתו (וכן הדרס) בספרי פי' נשא ע"פ והביא האיש נמצא ר"א בן יצחק איש הדרתו, ואולי הוא א' עם הדר הנ"ל או אחד עם הדרס. כי בחולין קל"ט ע"ב אמרו על המשנה ויני הדרסאות אית דתני הדרסאות על שם מקומן ואית דתני הדרסאות ע"ש הורדום (עי' בערכו) שהביא אותם לא"י כוי. ואני ראיתי במ"א שפירשו הדרסאות היינו מלומדים כוי. הונא עי' בערך חיפה.

הוכניא ביבמות ט"ז ע"ב צוה ה' ליעקב סביבו צרו אמר רב כגון הוכניא לפום נהרא ופרש"י הוכניא עיר של גוים ומצירין לבני פום נהרא שהמה ישראל

עניים. ובקידושין ע"ב א' כי רבי קודם מותו אמר הומניא איכא בבבל מלא דעמונא ועל עמון ומואב יסובב באמת הכתוב צוה ה' ליעקב כידוע .

הוציא (או הוצי') יהודה איש הוציא ירושלמי נדרים פ"א ה"א . ובירושלמי שביעית פ"ה ה"ה הנוסח איש יהודה איש הוצי' . שמעון סיכנא ממקום עיצה בקה"ר פ"ד וע' בערכו בראש דברי ימי עולם .

הוצל הוצל היתה מוקפת חומה אך היה ספק אם מוקפת חומה מימות יהושע בן נון וע"כ קרא רב אסי במגילה בהוצל ב"ד ובט"ז . ורב אמר שהוצל דבית בנימין מוקפת חומה מימות יהושע בן נון היא , מגילה ה' ע"ב . ובכתובות ק"א ע"א אמר אב"י בבל לא חזיא חבליה דמשיה תרגומא אהוצל דבנימין וקרי ל"י (פירש"י למות המשיח) קרנא דשיזבתיה , שכינה בבבל אמר אב"י בבי כנישתא דהוצל ובבי כנישתא דשף וית"ב בנהרדעא ולא תימא הכא והכא אלא זמנין הכא וזמנין הכא וכשאני רחוק פרסה אני הולך שמה להתפלל ע"כ דברי אב"י מגילה כ"ט ע"א . בני הוצל מדקדקים במאכל ובמשתה לאכול בתקנן נדרים מ"ט ע"ב , אנשי הוצל נושאין כזי יין ומים וכן משאות על ראשיהן ולא ביריהן שבת צ"ב ע"א . המטבחיים דהוצל לא נתנו מתנות לכהן מפני שהיו בעצמם כהנים ונידו אותם כו' חולין קל"ב ע"ב ע"ש . רב אסי יושב בהוצל כדמשמע במגילה הג"ל וכן בחולין כ"ז ע"ב אתקין רב אסי בהוצל כו' וכן בקידושין ג"ה ע"ב , ומה שנמצא בכריתות י"ג ע"ב רב אחא דהוצל (נוכר ג"כ בביצה ל"ב ע"ב) היה נדר על אשתו ויבא לפני רב אשי ג"ל שצ"ל לפני רב אסי שגר שם אבל רב אשי יושב במתא מהסיא כידוע . וכן בחולין ק"ז ע"א אתקין רב אשי בהוצל צ"ל רב אסי כנ"ל . רב כהנא אויל להוצל ויראה שם מעשה איש אחד שעש' לפי הדין ואמר לו מאתרי' דר' יאשיהו אתה (שר' יאשיהו הו' דורש) לרבנים להודיע דיני התורה רש"י) כו' גיטין ס"א ע"א ואולי הוא ר' יאשיהו רבא הנזכר בסנהדרין י"ט ע"א אמר ר' מנשיא בר עות שאלית את ר' יאשיהו רבא בבית עלמין דהוצל כו' ע"ש . יוסף איש הוצל ונק' ג"כ יוסף הבבלי ועוד שמות רבים ע"ש בתוס' יומא ג"ב ופסחים קי"ג ע"ב ושם הנוסח ר' יוסי איש הוצל .

הערה היוחסין כתב דס"ט ע"א הוצל קרובה לנהרדעא והבית הכנסת קרוב למדרש עזרא ונייבוער כתב שהיא עיר בבבל בריחוק פרסה מן שף וית"ב בנהרדעא ע"ש . והכפ"פ בפ"ב וכן התה"א דעתם שהיא העיר הנק' כעת מאויל ובימי קדם מוצל על נהר חרקל במעסאפאטאמיען . והוצל דבנימין דעת התה"א שהיא אצל הנוכרת . בזכרי' י"ד סמוך להר הזיתים ונק' כעת כפר אצארא ותכונתו כערך תהום שבת למזרחית דרומית הר הזיתים כי למ"ד וריש מתחלפות כמ"ש בכללי החלוק , ומה שאמרו בכתובות ק"א על בבל תרגומא אהוצל דבנימין מתק מלת דבנימין וכ"כ המאירי בפ"י כתובות שלו (וכמו מגילה כו' הג"ל שכינה בבבל אמר אב"י בבי כנישתא דהוצל , וכן פה הוא מאמר אב"י) ע"ש , והוצל דבנימין הוא נ"כ עיר בית האצל (מיכה א' י"א) שכפי הנראה בנה אותה אצל מזרע בנימין (דה"א ח' ל"ז) כמ"ש בא"ק .

הורמיו ארדשיך רב הייא מהורמיו ארדשיך ב"ב ג"ב ע"א .

הינדוא (כצ"ל ביהר זכ"ה ברש"י) , על מ"ש במשנה יומא ל"ד ע"ב בערב לבש הכהן הגדול בגדים מפתן הנדויין של שמונה מאות זוז כו' פירש"י הנדויין מארץ כוש כוש מתרגמי' הינדוא . ונראה מזה שהינדוא היה מקום פשתן טוב . וכן פירש"י בקידושין כ"ב ע"ב על מ"ש בנמ' שם ר' יהודה הינדואה גר שאין לו יורשין הוי וירש מר ויטרא את עברו כו' הינדואה מארץ כוש כו' וע' בתוס' יבמות ק"א ע"ב בשם ר"ת דרב שמואל בן יהודה הגר שנזכר שם ה"י בן ר' יהודה הינדואה ונתנייר הוא ואביו כו' ע"ש . וע' בב"ב ע"ד ב' רב יהודה הינדוא משתעי כו' . ברול הינדואה אין עושין ממנו אלא כלי זיין רש"י בפ"י הנמרא ע"ז ט"ז ע"א באדר"ג פכ"ח ברול הינדואה משובח מכל המשובחים שפמדיונת ע"ש . מבי

הערה התה"א כתב לדרום צרפת כשעה וחצי על שפת הים הרבות התלך (ונראה שהיא הנזכר ביהו"קל מ"ו ט"ו מן הים וגוי הדרך תתלון וגוי וע' בערך קפלוריא וצ"ע) ואולי היא היתלו כוי ולי נראה שהיא העיר יתלה בנחלת שבט דן הנזכרת ביהושע י"ט ע"ב סמוכה לאילון ובית חרון ע"ש . וע' בערך עטולים דעה אחרת בזה .

הצלפוני רב אמר לבני הצלפוני דין באבילות ונראה שהיא מקומו של רב מו"ק כ"ב א' .

הר אמנה (או **טורי אמנון**) ע' בערך א"י . ובתרגום יונתן מדבר ל"ד ז' ודברים ל"ב נ' על הר ההר טוורום אומנוס ובתרגום ירושלמי טוורום מנוס . ובשה"ר פ"ד ע"ג תשורי מ"אש אמנה ע"זדים הנלוות שי"אמרו שירה בבואם לטוורום מוניות כוי וכ"ה בירושלמי שביעית פ"ו ה"א ושם הנוסח לטורי אמנה .

הערה דע שלדעתי אף כי השם לבנון במקרא כולל הלבנון המערבי והמזרחי (אף שהמזרחי נק' בשפת העמים אנשי ליבנון כידוע) עכ"ז גם בלשון העברים והמקרא היה חילוק בשמות פרטים ביניהם , כי המערבי נקרא הר אמנה בעבור שהר אמנה ה' הגדול בהם (וכן בלשון העמים נ"כ אמאניוס געבירגע) והמזרחי נק' הר חרמון בעבור שהחרמון היה הגדול בהם . וביניהם הבקעה הגדולה והארוכה ונקראת במקרא בשם בא חמת כי שם הדרך אל מדינת חמת , ובוה יובנו כמה כתובים , וזהו תשורי מראש אמנה מראש שניר וחרמון , וע' עוד בערך קלפריא , וע' בא"ק ערך אמנה דעה אחרת .

הר גריזים ע' בערך בי כותאי , ובערך כותים בראש דברי ימי עולם . מן הירון שעברו בו ישראל ועד להר גריזים והר עיבל (שהן אצל שכם) יותר מששים מיל סוטה ל"ו ע"א ע"ש .

הר הברזל ע"ל בערך גיא בן הנוס .

הר הזיהים ע' בערך הר המשחה .

הר הכרמל א"ר חייא הרוצה לראות בארה של מרים יעלה לראש הר הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים וזו היא בארה של מרים , ופרש"י כרמל הר שעל שפת הים . בארה של מרים שהי' מתגלגל עם ישראל במדבר בזכותה של מרים כוי כדאמר רב שם בנמרא שבארה של מרים הוא מעיין המיטלטל שבת ל"ה ע"א . ובירושלמי כלאים פ"ט ה"ג וכן בוי"ר פכ"ב הנוסח העולה על ראש הר ישימון (ע' בערכו) רואה כמין כברה בימה של טבריא (הוא ים כנרת) ע"ש , ובירושלמי ברכות פ"א ה"א הר הכרמל הוא על שפת ים הגדול וע' בערך הר תבור . וצריך לפרש דברי הגמ' בשבת הנ"ל שלא יסתרו דברי המדרשים כי הר הכרמל הוא הר גבוה מאד ורואים בו למרחקים כמ"ש בתה"א ומשם יוכל להביט בימה של טבריא , וע"ע . ויין כרמלי נזכר בנדה כ"א ע"א שהוא יין אדום אך לא כיון השירוני כי השירוני מוגז בשני תלקים מים אזי הוא אדום ככרמלי הו ע"ש . שני אנשים נשבו בהר הכרמל והיה שבאי הולך אחריהן ואמרו חכמה גדולה כמעט כנבואה כוי ובעבור זה השבאי עשה להן סעודה גדולה ויאמר ברוך שבתר בורעו של אברהם ושלחם לחפשי וע"ש מה שאמרו בסנהדרין ק"ד ע"ב . בפסיקתא דר' טוביה ע"פ מאשר שמנה לחמו שהיו מספיקין שמן המשחה שהכרמל בחלק אשר היה ולכן כתוב אשר ולא כל אשר .

הערה היוסיסון כתב חכונת אשר עקב הר הכרמל לצד צידון . וכ' בתח"א שחיתת לאשר בליטת אחת דרומה עד סמוך לעמק יזרעאל במחוז הר הכרמל הסונה דרומית מזרחית ע"ש . ובמ"א כתב צמונית מערבית לעמק יזרעאל הוא הר הכרמל וסונה דרומית מזרחית כוי ונראה בו למרחק כוי . והכרמל מספיק בין עמק עכו שהוא חלק הצפוני של השרון , ובין חלק הדרומי של השרון שנמשך עד יפו ועד עזה כוי וע"ע בערך חיסה .

הר המקד (או **טור מלכא**) רב ור' יוחנן אומרים ס' רבוא עיירות היו לו לינאי המלך בהר המלך ובכל אחת היו כיוצאי מצרים חוץ משלש שהיו בהן כפלים

כיוצאי מצרים ואלה הן כפר ביש דלא יהבי ביתא לאושפזיו (אורחים). וכפר שחלים שהיתה פרנסתן מן שחליים (פרש"י בע"ז כ"ח ע"א מ"ן מאכל) כפר דכריא שהיו נשותיהן יולדות זכרים בתחלה ונקבה באחרונה ופוסקות. ועולא אמר שראה אותו המקום ואינו מחזיק אף ששים רבוא קנים (ע' רש"י יומא ס"ז ע"א שקנה הוא ששה אמות) והשיב ר' חנינא למין אחד כי א"י כעור הצבי שמתכווצת בזמן שאין ישראל עליה וכאשר הם עליה מתרווחת. גיטין נ"ז ע"א וכ"ה באיכה רבה פ"ב ובירושלמי שם אך בשינוי קצת שעל כפר שחליים אמרו שמרבות את בניהם בשחליים ועל כפר דכרין שהיו יולדות זכרים ואפי' אשה שבאה ממקום אחר לשם יולדת זכר וכן אמרו על העירות הנ"ל שלש עיירות היו בדרום ע"ש. (ובכפ"פ פ"א מ"ח ב' לצפון לוד כמהלך שעה בהרים כפר דכרין, והתה"א כ' שכעת א"י א"י. ולוד הוא ארץ הדרום ע' בירושלמי כמ"ש בערך לוד) ועוד אמרו במדרש שם ובירושלמי תענית פ"ד ה"ח עשרת אלפים עיירות היו בהר המלך ור"א בן חרסום היו לו אלף מכולם וכולם נחרבו ר' סימון היו לו שדות בהר המלך ירושלמי דמאי פ"ז ה"א. הר המלך היה מקום נוזלות לקרבנות מנחות פ"ז ע"א, ובברכות מ"ד ע"א אמרו אילן אחד היו לו לינאי המלך בהר המלך שהיו מורידין ממנו מ' סאה נוזלות משלש בריכות בחודש (פרש"י קוביא"ש בלע"ז נ' פעמים בחודש מורידין הימנו כך). עיר אחת היתה לו לינאי המלך בהר המלך שהיו מוציאים הימנה ס' רבוא ספלים של טרית (ספלים מלאים חתיכות דג חתוך שקרין טונינא רש"י) לקוצצי תאנים מערב שבת לע"ש ופי' רש"י שהיו מרובין עד שכל אלו היו צריכים להם למאכל ע"ש. על המשנה שביעית פ"ש מ"ב דבברי ר"ש וכל הארצות כהר המלך פי' המפרשים שהר המלך מקום פירות רבים ומאחרין בלקוטם ע"ש. אתרנגולא ואתרנגולת' חרוב טור מלכא (פרש"י הר המלך) שהיו נוהגין כשהיו מוציאיין חתן וכלה היו מוציאיין לפנייהם תרנגול ותרנגולת כלומר פרו ורבו כתרנגולים פעם אחד עברו חיל הרומיים וישללו אותן מהם ויפלו אנשי טור מלכא עליהם ויכום, וינידו לקיסר שמרדו בו היהודים ויבא עליהם, והיה שם בין היהודים איש אחד בשם בר דרומא נבחר חיל גדול והרג ברומיים הרג רב עד שהקיסר בקש מהקב"ה שלא ימסר ביד בר דרומא, ואח"כ פיהו של בר דרומא הכשילו ואמר הלא אלהים נזחתנו ולא תצא בצבאותינו ונענש שנכנס לבית הכסא ונחש שמט לכרכשתו וימת והקיסר מחל ליהודים, והלכו היהודים ויעשו שמחה גדולה וידליקו גרות ויכעם הקיסר ששמחים היהודים על מפלתו ויבא בני מאות שולפי חרב לטור מלכא ויהרגו בהן שלשה ימים ושלשה לילות ובצד האחר היו שמחה וגיל ולא ידעו אלה מאלה בעבור הישוב הרב והגדול, גיטין נ"ז ע"א.

הערה כפי הנראה מן המשנה והירושלמי פ"ט דשביעית שהובאו בערך א"י נראה כי הר המלך בארץ יהודה. אך מן החשבון למעלה כפר דכרין לדעת הכפ"פ הנ"ל נראה שהתפשט ג"כ בהר אפרים וכמ"ש בירושלמי שם מעורבות הנה ע"ש וביבואי הגר"א בזה וע' עוד בענין הר המלך בערך קסטרא.

הר המשחה (או הר הזיתים) שני ארזים גדולים היו על הר המשחה ותחת א' מהם היו ד' תניות מוכיז טהרות ומהשני הוציאו מ' סאה נוזלות בכל חודש איכה רבה פ"ב ובירושלמי תענית פ"ד ה"ח. בראש הר המשחה היו יכולים להביש אל פנים ההיכל לראות מה שנעשה שם במשנה מרות פ"ב מ"ד. ואמרו שם שכותל המזרחי של הבית היתה נמוכה שהכהן השורף את הפרה עומד בראש הר המשחה ומתכוין ורואה בפתחו של היכל בשעת הזית הדם וכ"ה במשנה פרה פ"ג כי פרה אדומה היתה נשרפת על הר המשחה. אבא שאול אומר שתי פרות היו חורשות בהר המשחה בערב פסח לסימן (לאנשי ירושלים) כ"ו ששתיהן חורשות כל העם אוכלין חמץ נטלה אחת מהן תולין לא אוכלין ולא שורפין ניסלו שתיהן התחילו כל העם שורפין את החמץ פסחים י"ד ע"א. אבא שאול אומר שני בצעין (פרש"י מרישקא בלע"ז והוא וי"ז בלשון ותרעינה באחו פרש"י ג"כ מרישקא בלע"ז כ"ה בהגהה בדפוס ויין. ויש פירוש שני אנמים ובצעי מים) היו בהר המשחה (הר הזיתים) תחתונה ועליונה, תחתונה נתקדשה בכל אלה ועליונה לא

נתקדשה בכל אלה אלא בעולי גולה שלא במלך ושלא באורים ותומים (ופרש"י בשפולי החר ואחת למעלה בגובהו ואחת למטה בשפולו תחתונה נתקדשה בכל אלה שמימי בית ראשון הכניסוה וחברוה לעיר ע"י חומה אחרת ועליונה אלא בעולי גולה שהוסיפו על העיר ובנו היקף חומה אחרת לחוץ) בתחתונה אוכלין החברים ק"ק ומעשר שני ובעליונה שאין קדושת' במורה חברים אין אוכלין לא ק"ק ולא מעשר שני, ולמה הכניסוה מפני שתורפה של ירושלים הית' ונחה ליכבש משם שביעות מ"ז ע"א, והתח"א שאל דאם הר הזיתים ה' לפנים מן החומה איך שרפו הפרה עליו שנאמר בה מחוץ למחנה וגו' ע"כ דעתו שם בראיות שדוקא חלק הדרומי של הר הזיתים הנקרא הר המשחית ה' לפנים מן החומ' ושם הלכה חומת בית פגז (ע' בערכו) למעל' מכפר סליוואן בצד מעיין השילות אבל צד הצפוני לא היה בתוך העיר וחולק שם על דברי רש"י בסוכה כ"א ע"א בד"ה שלא ה' מאיר מאור בית השואב' ובחלק ב' כתב שלדעתו צ"ל שני בצעין היו בירושלים וכ"ה בתוספתא סנהדרין פ"ב ירושלמי שם פ"א שני בצעים ה' שם ור"ל בירושלים והם לדעתו שתי ברכות העליונ' והתחתונה שהיו בתוך העיר בצד דרום וירושלים לפנים מחיל וחומה כו' ע"ש, וע' רש"י ויטא מ"ז ע"א ד"ה ומתכוין שהומת הר הבית המזרחית היא חומת העיר וצ"ע.

במשנה ר"ה כ"ב ע"ב ומאין היו משיאין משואות מהר המשח' לסרטבא ומסרטבא לגרופינא ולגרופינא לחורן (ובתוספתא ר"ה פ"א חשב ג"כ הר תבור ובמקום גרופינא חשב צרופה ודבריו רשב"א חושב עוד הפעם הר מכמר ותבור וכבר כתבתי שצ"ל הר מכמר וגדור בערך גדר) ומחורן לבית בלתיק ולא וזו משם עד שרוא' כל הגול' לפניו כמדורת אש, ובגמרא שם דברי ר' יוחנן בין כל אחת ואחת ח' פרסאות ושאלו בגמרא כמה הוי ל"ב פרסאות והא טובא יש ומשני שנסתמו הדרכים (והולכין עכשוו דרך עקלתון רש"י) ע"ש, ובתוס' הקשו מדברי רבן גמליאל בתענית י' ע"א שהאחרון שבא"י מניע לנהר פרת מירושלים במ"ז יום הרי ק"ג פרסאות מירושלים וזה ה' בומן ביהמ"ק (וכ"ה בב"מ כ"ה ע"א שאף במקדש ראשון היה יותר כג' ימים בלילה וביום) וישבו בדוחק ע"ש. ג' שנים ומחצה ישבה שכינה על הר הזיתים קודם החורבן כו' פתוחתא לאיכה רבה. על הר המשחיה לקחה היונה את עלה היות ויקרא רבה פל"א ובתרגום יונתן ראשית ח' י"א. כשיבקע הר הזיתים הוא הר המשח' משם עלו מתי כל ישראל ויהיו תרגום שיר השירים ח' ה', וע' בגמרא שבת ג"ז ע"ב על הכתוב מ"ב כ"ג אשר מימין להר המשחית שנרסו בגמרא מימין להר המשח' וע' רש"י במלכים שם, ודעת הא"ק כי כנה הכתוב הר המשחית (כמו שקרא בכתוב את בבל הר המשחית) ללעג מפני שהשחיתו את דרכם על הארץ, ולי נראה כדעת התח"א שחלק דרומי של הר המשח' נקרא הר המשחית, ולדעתי בעבור המקר' הרע אשר קרה עמו בימי עזריהו מלך יהוד' בימי הרעש הקורבן לכפר אצל שהוא שם ע' זכריו י"ד ובערך הוצל למעל', וע' בתח"א ח"ב בשם היוסיפון.

הערה בספריהם הראשונים נמצא כי הר הזיתים מהך תחום שבת מירושלים וכ' התח"א שחכנה חלק צפון הר הזיתים ושם יש באמת מרחק זה כו' ע"ש ובקדמוניות ליוסיפון סיכ שהוא רחוק מירושלים חמש שביעיות מיל ע"ש, והתח"א כ' על המקומות הנ"ל שבמשנה ר"ה כ"ב סרטבא למערב הירדן בערך ב' שעות ולמזרח סילון (שילה) נמצא הר בל"ע קורן סארטאפ (קורן בל"ע ראש) וחוא שמונה פרסאות מהר המשחה. ולמזרח הירדן במהו מיראד כדרום וואדו ראדשב (רנב) בערך ב' שעות הרים גדולים נק' בל"ע עראפון היא גרופינא (כי העין מתחלף כנען ע' בכללי החילוף) ג"כ כשמונה פרסאות מסרטבא (ויש כתבו שגרופינא הוא חלק מהרי גלבוע למזרחית צפונית עמק יזרעאל וחוא שעות) ובחרי חורן ממזרח להרי גלעד (תוראנישופ) יש קרן גבוה נק' כלב חוראן (כלב בכשון ערבי לב) היינו לב ועיקר חוראן וזה חורון שבמשנה ומשם לבית בלתיק הוא ביום כו' ודימה התח"א שהוא מעבר לנהר פרת וחוא שעות כמיש בערך בית בלתיק שלדעתי הוא הר אלמארסום במפת אי' במחוז אושורעא סמוך לנהר פרת, וכאשר חביש במפת אי' תראה כי זה החוט של המשואות הולך באלכסון לבבל למזרחית צפנית, ולפי דברי התח"א האלה יסלא בעינינו דברי המשנה אצל ריג בתענית וכן בגמ' ר"ה הנ"ל שיש יותר מן ל"ב פרסאות וחוא

חושב גם עתה בערך ל"ב פרסאות כדברי ר' יוחנן הנ"ל . ויש ליישב כי הענין כן הוא (ובזה יתישב נ"כ קושיית החו"ס למעלה) שזומן שביחמ"ק היה קיים היו יותר מן ר"ב פרסאות כדברי חמ"ב בכ"מ כ"ח הנ"ל , אך אחר החורבן קפצה לה א"י כמ"ש ר' חנינא בניטין נ"ז ע"א ובירושלמי תענית פ"ד ה"ח ע"ש , וע"כ אמר ר' יוחנן כפי המציאות שאין רק ל"ב פרסאות , ומה ששאלו בנמ" ר"ח שהאידיגא טובא הוי הוא בעבור שכן שמעו מן הנוסעים ש הולכים יותר מן ל"ב פרסאות ומשני הנמ" שנסתתמו הדברים והולכים דרך עקתחן כנ"ל אבל במח' לך ישר אין רק ל"ב פרסאות וכמ"ש התח"א . וביאור ענין סתימת הדרכים נ"ל בעבור שנתרבו המדבריות (ע"ד שכ' התח"א על גבול דרום א"י) וע"כ כיושר אינם יכולים לילך בעבור מדבר ערב במזרח א"י והולכים עתה מא"י אלבבל דרך בקעת הלבנון ודרך סוריא בדרך עקלתון כנ"ל והבן .

הרי אררט עי' בערך קררו

הרי חשף עי' למעלה בערך אפריקא ובערך אלכסנדרוס בראש דברי ימי עולם. גיהנם לאחורי הרי חשך וי"א למעלה מן הרקיע תמיד ל"ב ע"ב .
הר ישימון עי' למעלה מדברי הירושלמי והמדרש בערך הר הכרמל העומד על הר ישימון רואה כמין כברה בימה של שבריא כו' .

הערה לכאורה משמע שהוא הר אצל בית הישימות שבמקרא וכ"ח בא"ק אוקם במפת א"י להי"נריך קיספרט המצא הר אשאמאן בצפון עיר רמה בצפונית מערבית ימה שכ' שבריא כששח פרסאות ע"ש :

הר מכמר (י"י מכוור) עוים בהר מכמר היו מתעטשות מריח הקטורת יומא ל"ט ע"ב ובתמיד במשנה הנוסח בערי המכוור וצ"ל בהרי המכוור כי עוים מגדלים בהרים אבל לא בערים (ומכמר ומכוור אחד הוא כי בומ"ף מתחלף) וביונתן ותרגום ירושלמי במדבר ל"ב תרגמו ארץ יעזר ארעא דמכוור שהוא בעבר הירדן כמ"ש בירושלמי שביעית ור"ה הובאו בערך א"י ובערך גדר. (וכן נקרא אצל הרומיים מאכארעאוס), ואינקלוס (במדבר ל"ב ג') תרגם כומרין ט"ס וצ"ל מכורין .

הר פניא מקום בבבל שפירותיו משובחין מאד לדברי רבא כמ"ש בעירובין י"ט ע"א והועתק בערך בבל ובניטין ס"ה ע"ב גניבא היה לו יין בנהר פניא ונירסת התום' בכתובות נ"ד ע"ב ד"ה הרבה בהר פניא וכן נמצא בע"ז ע"ד ב' רבא הוי משלת גולפי (פרש"י כדים רקים) להרפניא לקבל שם יין כו' ולפ"ז צ"ע פ"י רש"י בשבת קכ"ז ע"א על הגמ' שם וכדקורי דהרפניא כדים שעושין בהרפניא ולמה שלח רבא כדים לשם ואולי בעבור שפ"י רש"י שם שהכדים שעשו (עבור יין שלהם) היו קטנים ביותר . אולם התום' בתולין ד' ע"א ד"ה דקוריא פ"י שהוא דשבת כי דקורי היינו מלים וכ"כ רש"י בב"מ פ"ד ע"א על דקורי דהרפניא שאצל רב פפא . ובאמת בנמ' שם בשבת אמרו אכרין קאי ע"ש וצ"ע . רב המנונא היה מהרפניא והיה משלם מס לפום נהרא ואמר עולא עלוי א"כ מפום נהרא את נראה מזה שבהרפניא ה"י צד אחד שהיה שייך לפום נהרא הסמוך לו , יבמות י"ז ע"א . הרפניא הוא הר שהכל פונין אליו וכל מי שאינו מכיר משפחתו ושבתו נפנה לשם לקחת אשה והיא עמוקה משאור והיא קרובה למישן (לפי פ"י רש"י שם על מ"ש פסולי דהרפניא משום פסולי דמישן וכמו שמישן פסול לענין יחוס כן היא פסולה שמתערבין זה בזה שם ביבמות. בסנהדרין מ"ח ע"ב פרש"י על הגמ' שם כגון שכבי דהרפניא כי אנשי דהרפניא היו עניים ולאחר מיתת המת קבצו נדבות עבורו וארגו לו תכריכין קלושים מאד ע"ש . רב אמי בר אדא הרפנאה עירובין נ"ט ע"ב .

הערה גייבוער כ' שהיא עיר היפארענוס בבבל על שפת נהר מלכא והיא סמוכה לעיר ח"ת . אולם מ"ש הנ"ל משמע שהיא קרובה למישן כמ"ש וע' בערך תרמוד .
הר צבועים אנשי הר צבועים הביאו בכורים קודם לעצרת ולא קבלו מהם חלה פ"ד מ"י .

הערה בנחמיה י"א נזכר צבועים שישבו בה בני בנימין פמך לטוב רמה נתים וחדיד ודעת התח"א שלמערכב ירושלים כשעה וחצי על הר נבוז כפר צובע והוא צבועים שבנחמיה (וכן הר צבועים שבנחמיה) , וחדיד למזרח לוד ע' בערכו ונתים דעת התח"א שהיא רמלא ע"ש . ועל נוב

וּרְשַׁפְט ע' בערך זולשפט. וּסְתַנִּיא ע' בערך יוסתיניא.

וּוּעַד רב הונא בר תורתא הלך לוועד (פירש"י שם מקום) וראה נחש כרוך על הצב ולימים יצא מביניהם ערוד וסיפר זאת לר' שמעון החסיד ויאמר לו המה רשעים והביאו בריות חדשות לעולם (ומוזני כלאים) לפיכך הביא להם הקב"ה את הבריה החדשה הזאת (המוזיק הגדול הזה) וע' חולק קכו"ז ע"א. ואני אחשוב כי וועד הי' מקום קבוץ החיות (טהורנארטען) ושם ניסו נסיונות חדשות כמנהג.

וּוּרְדִינָא (או וּוּרְדוֹנִיא) ע"ל בערך בירי. אנשי וורדינא צקנין וצרי עין בממונם היו רש"י בביצה כ"ז ע"א והוא לקוח מעירובין מ"ט ע"א המקפיד על עירובו נקרא מאנשי וורדינא ופירש"י צקנין היו. אמי וורדינאה ביצה שם ונדה י"ט ע"ב ופירש"י יש מפרשים שהיה נאה כורד וכן איתא בנישין מ"א ע"א שפיר נאה לשון אחר ממקום וורדינא ע"ש. רב חיננא ווארדאן ופירש"י מאנשי וורדוניה שם מקום גיטין ס"ד ע"ב.

אות זיין

זְבוּד דַּגְלִילָא ע"פ וירכתו על צידון ר' אלעזר אומר זבוד דגלילה ור' יוחנן אמר מגדל דיו ב"ר פצ"ח ע"ש.

הַעֲרָה הַתְּהֵ"א גורם מגדל רוי וכתב בין צידון ובין ראם צארפענד (צרפת בפיניקיא שישב שם אליהו) על שפת הים נמצא כפר בלשון ערבי בורדש (כמו בורג היא מגדל) אל רוי והוה מגדל רוי ולצפון מזרחית צור בערך ב' שעות כפר בל"ע זיבדא והוה זבוד דגלילא עכ"ל. ונייבוער הגיה מגדל דיון והיא עיר מזרחית צפונית לצידון שנק' עד היום מרשדל יאן. ועל זבוד דגלילה כ' שהוא עיר בלבנון בדרך דמשק שנק' זאבאדאני והוא בית זבדין שבמגלת תענית (הובא בערך כוחלית), וזה אינו נכון שהיא איננה בגליל וכונת המדרש היתה אדרבה להוציא מדעה הזאת אך העיקר כפי התה"א, אך במגלת תענית הכונה לעיר הזאת שהיא סמוכה לכלקית ע"ש בערך כוחלית.

זַגְדוֹר ע' בערך בירת סרקוא. זוּוּתָא וכן זַמְחָא ע"ל בערך מכנים.

זוּלְשַׁפְט מקום מקח וממכר גדול ביין וכתבו התוס' העיר עמדה (בארץ בבל) בין מקומות שיש בהן יין ובין המקומות שקונין יין ולכן היתה מקום מסחר היין ושם הוקבעו המקחים של היין אם לזול ואם ליוקר ב"מ ע"ג ב'. והוא נזכר ג"כ בב"ב צ"ח ע"א בנוסח וולשפט ע"ש, ואולי נק' זולשפט ששם נשפט אם לזול אם ליוקר.

זִיף דבש היופים והצפחת ופי' ריש לקיש ע"ש מקומו ממקום זיף סוטה מ"ח ע"ב ומכשירין פ"ה מ"ט, והדבש הוא עב מאד רש"י שם, והרמב"ם פי' שם שגם צפחת הוא ע"ש מקום, והר"ש פי' כמו כצפחית בדבש, וע' רש"י ביצה ל"ז ע"א כי צפחיות הוא הדבש בכורת וכ"כ התוס' בנזיר נ' ע"א ד"ה חוץ. הַעֲרָה בדרום יהודה שתי עיירות בשם זיף במקרא, ולפי דברי התה"א האחת לצפון הר מאדורא שהוא בין קצה דרום ים המלח ובין קדש ברנע היא וואדי געין, גם יש לדרום מזרחית חברון כפר זיף, ואולי מטעם זה אמרו במשנה דבש היופים לשון רבים משני המקומות זיף הג"ל.

זַפְרָן (או זַפִּירָן) ר' עקיבא הי' בופרון וכשבא מופרון רדש גזל העכו"ם אסור ב"ק קי"ג ע"א וספרי פ' נשא ע"פ ואם אין לאיש גואל ובמ"ר פ"ח. ובירושלמי ב"ק פ"ט ה"ט הנוסח בזה זופרין. הַעֲרָה העיר זפרון שבמקרא (במדבר ל"ד ט') היא לצפונית מזרחית עיר דמשק ושם ער

חיים אר זפירא כי שם היתה עיר זפרון כי"כ חתה"א ודבריו אינן נכונים כי נבול א"י לא הניע לשם אך יוכל להיות כי לא חנוק משם למערב היתה תכונת עיר זפרון . אולם זפרון של ר"ע הנ"ל נראה יותר בזה דעם ניעבויער שהיא העיר זעפריאום במדינת קיליקיא סמוך לתרשיש . וינתן תרגם על זפרון שם לקרן זכחה ולנחתא דחטמננה וצ"ע .

זרוקניא ר' שמואל מזרוקניא חולין קי"א ע"א . וע' בערך בבל נתל זרוק וצ"ע .

אות חית

חביל ימא אמר רב פפא זו פרת דבורסי (ונ"ל שצ"ל פרת דבורסיק כמו ביומא י' ע"א כלה זו פרת דבורסיק) והיא תכלתא דבבל ופירש"י מכלולה ותפארתה של בבל לענין יתום והערוך פי' כמו תכלת , ואמרו שם עוד שוניא נוביא (לא כמו גובאי הפסול ע' בערך מישן) ציצורא תכלתא דחביל ימא ומשמע דחביל ימא שם מחוז קטן ובו עיירות הנ"ל , קידושין ע"ב א' , וברושלמי פ"ה וביבמות פ"א ה"ו הנוסח שניות עוניא וגוביאי וציצוריא תכלתא דחביל ימא , ובב"ר פל"ז הנוסח צוצרייר תכלתא דחביל ימא ע"ש .

הערה אצל רישטער נמצא עיר ציאצורא אצל הית ובושאף קראה ציצארום זע"ע איהו דקורא , וע' בערך קמיספון בענין פרת דבורסיק .

חברון ביומא כ"ה ע"א ובמנחות ק' ע"א (ע"ש בתום' בשם הירושלמי) האיר פני כל המורה עד שבתברון כי חברון היתה למערבית דרומית וירושלים ע' במפה . אין לך טרשים בכל א"י יותר מבחברון ולכן הקצוה לקבורת מתים ואע"פ כן היא מבונה שבעה פעמים על צען מצרים שהיא היפה בכל הארצות , ומה שאמרו כבשים מתברון הוא בעבור כי הארץ דקה וקלושה ואינה יפה לחרושה וע"כ עוובים אותה למרעה צאן והצאן שמנים שם ופירש"י שכן דרך הצאן להשביח בארץ יבשה וטרשים יותר מבארץ לחה סוטה ל"ד ע"ב . והמאמר הזה הוא במנחות ס"ו ע"א כבשים מתברון והכבשים היו שמנים ורחבים רחבן וגובהן שוה ע"ש . ובתוספתא מנחות פ"ט הנוסח כבשים ממדבר והכוונה מדבר חברון , כי בלשון עברי ארץ מרעה לצאן ובחמה (סטעפ בלשון רוסיא) נקרא בשם מדבר כידוע , והוא ממורה לחברון במחוז ים המלח שהוא לא רחוק מחברון כ"א בערך ג' שעות . חברון הית' אחת מערי המקלט של א"י ואמרו בבריתא מכות ט' ע"ב ושלשת שיהיו משולשין (ערי המקלט) שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם ומחברון לשכם כמשכם לקדש ומשכם לקדש כמקדש לצפון ע"ש . חברון עיר בינונית היתה כי לערי מקלט לא עשו את הכרכים הגדולים מכות י' ע"א .

חבריא שם מקום לפי התום' חולין י"ב ע"ב על הנאמר שם אושיעא זעירא דמן חבריא וכ"ה בב"ר ספ"יג אבימי דמן חבריא מבקר בישיא (חולים) חוי ע"ש .

חגר (וכן חגרא) ע' להלן בערך רקס .

חדיר ר' יקים איש חדיר עדיות פ"ז מ"ה (וי"ג איש הדר) . חדיד היתה מוקפת הומה מימי יהושע בן נון ערכין ל"ב ע"א וע' בערך קצרה .
הערה בנחמ"י י"א נזכר חדיד ואינו שהוא סמוך לאינו כמ"ש בתה"א שיש כבר קטן למורת לוד כשתי שעות על ראש הר עגול ושם הכפר עד היום אל תאדיתא וכ"כ הכפ"פ פ"יא דמ"ח ע"ב .

חדייב ע' בערך הדייב . הדקל ע' בערך דגלת .

חדרך ר' יוסי בן דורמסקית אמר על עצמו אני מדמשק ואני מעיר שבדמשק יש מקום ושמו חדרך ספרי ר"פ דברים . ויש כי שער היום יש מקום סמוך לדמשק בשם האררא . ובשלמיוס ויכור חדרך בבקעת הלבנון הוא קעלעסיריען .

הדרשה עיר קטנה שביהודה והיו בה חמשים דוירין אנשים ונשים וטף במשני עירובין נ"ט ע"א. וברירושלמי ע"ז כנון צנן וחדשה ומגדל גד (יהושע ט"ז ל"ז) ע"ש. וע' רש"י במשנה קידושין ע"ז א'.

הערה בין מגדל (מדשד"ל) ובין אשקלון (עסקלון) בריחוק שליש שעה מן מדשד"ל יש כפר דשארא אל חדש תה"א. ויש נ"כ עיר אדאסא בדברי היוספון ובספרי החשמונאים (א' ז' מ') סמוך לבית חורון בחלק אפרים או בבנימין. וע"כ אמרו במשנה פה כעיר חדשה שביהודה שהיא היתה קטנה למאד.

חוריי ע' בערך גבת מן הירושלמי מגילה פ"א ויראלה חוריי וגי' התה"א חיריי וכתב למערבית דרומית סימוניא (ע' בערכו) כבי' שעות וחצי כפר אל חיריי.

חורון הרי חורון ע' בערך הר המשחה. ר' יוחנן החורני יבמות ט"ז ע"ב אבא יוסף החורני תוס' מקוואות פ"ג, ר' נחוניא דמן חורון ע' בערך בקעת בית חורון, ויש שם נוסחא שהורה בבית חורון.

הערה הא"ק כ' שבקרבת העיר דמשק היתה עיר בשם חורון ונוכרת ביהוקאל (מ"ז ט"ז) ובימי בית שני נק' כל הארץ בסביבותיה בשם חורון (הויריניטוס) ושם י"ן אדום חשוב שנק' בכריחות ו' ע"א בשם חמר חורון עתיק (וי"ג חוירוון). אולם לפי חלוקת הרומיים שבמפת א"י הרי חורון הם למורת ארי גלעד בעבר חורון, ובסביבות דמשק שם תמצא למורת כנרת וחירון ארץ גולן (גויאלעניטוס) ולמורתו באטאנעא (בשן) ולמורתו טראכאניטוס, ולמורת חורון וטראכאניא היא ארץ איטורעא ע"ש ישור שישב שם. והא"ק כתב שלמורת ים כנרת נמצא ישור ובל"ע דשדיר ואינו כן כי זה נדור אחר הרי נדור שבירושלמי ע' בערך גדר. וגם בתה"א שכ' שלמורת גולן נק' דשדיר והוא ישור איטורעא, ובמ"א כ' שלמורת ים סמכי מתחיל מחו חיראן אצל הערביאים כדברי הא"ק הנ"ל, וגם כן אינו מסכים עם חלוקת הרומיים שבמפת א"י להינירך קיפערט. גם כתבו שהרי חורון נק' כן ע"ש החוריים הרבים הנמצאים שם שישבו שם מקדם בני אדם וכן ישכנו רבים עד היום בהם. ויכול להיות כי התנאים הנ"ל היו מבית חורון כמו סככלש החורני שהיה מבית חורון, והפ"ט פ"י נ"כ על ברת חורון ובית חורון שהוא בית חורון, ולדעת התח"א הוא מחורון הנ"ל ע"ש רצ"ע.

הוואה ע' בערך בי הווא'.

חומרה ע' בערך חתר.

חולתא בירושלמי דמ"א פ"ב ה"א אורו בחולתא שהוא בחול' אדום הוא. ובתה"א כתב שבסביבת ים סמכי על שפתו הצפונית מקום יושבי ערב דופני שם גדל אורו אדום ובעיניו דחוק לפרש על הארץ הזאת שנק' בל"ד אל חול' כמבואר בערך א"י כי אך יהיה פה חוץ לארץ וע"כ פ"י על הנאמר שם אורו שבתולת אנטוכיא, וכבר הראיתי בערך אנטוכיא ממה שאמרו מותר במקומו שגראה מזה שהאורו שבתולת אנטוכיא אינו אדום ע"ש. אך האמת חולתא הנ"ל הוא מחו בל"ד אל חול' הנ"ל ואף שבמקצוע שלו הוא א"י אבל כל המחוז להלן לדמשק הוא חול', והאורו הוא אדום בכל המחוז הנ"ל כידוע. ימה של חולתא ע' בערך א"י.

חוסקי (או הידקי) ע' בערך ניהונד.

חורם ר' יוסי החורם לפי' התוס' נק' כן ע"ש מקומו מנחות ל"ז ע"א.

חיפה (או בירת חיפה) מסולמא של צור (פירש"י מעלה הר וקצרה המסלה וגבוהה) עד חיפה צדום הלזון שבת כ"ז ע"א, חיפנין ובישנין וטבעונין קורין ההין חתינ ועיינין אלפין ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד וכן בבבלי' שלנו מגילה כ"ד ע"ב אנשי בית שאן ואנשי בית חיפה ואנשי טבעונין קורין לעיינין אלפין ולאפין עיינין וע"כ אמר רב אסי שם חיפני ובישני לא ישא את כפיו ע"ש. יוסף הפני משמש של רבי פירש"י הפני דמן חיפה, כתובות ק"ג ע"א וע' בערך אפרת. ר' הלפתא דמן חיפה וי"ג הוגא גיטין פ"ז ע"ב. וברירושלמי גיטין פ"ט ה"ג הנוסח דמן הוה ובדפוס ווינעצא דמן הוה. ר' אבדימי דמן חיפה קידושין ל"ג ע"ב ב"ב ו"ב ע"ב ש"ך פ"יה, באיכה רבה פ"א ע"פ צוה ה' ליעקב סביביו צרו קסטרא לחיפה ובמדרש

שמואל פט"ז הנוסח קצרא לחיפה ופי' המפרשים קסטרא מקום נכרים המצירים לבני חיפה בני ישראל. וע' להלן בערך קסטרא הביאור ע"ז, ר' אבא דמן חיפה שבת מ"ה ע"ב ומשמע שם שישב שם ע"ש.

הערה הא"ק כתב בערך גת חפר שהיא עיר חיפי' לרגלי הר הכרמל על שפת ים הגדול (שנקרא שם ימה של עכו) עיר מולדת יונה הנביא, ולפי' קשה מדוע ירד בים יפו לשכור אניה כמ"ש ביוני' א' ומדוע לא ירד בעירו שהי' ג"כ חוף גדול כמ"ש הא"ק עצמו וכבר נתבאר בערך גופתא דעת המדרשים בזה, והתה"א כתב חיפי' נקרא בלשון העמים הקדמונים פורפירעאן בעבור ששם צדו הפרפור שנעקקע (תולעת שני) ובלשון ערבי חלוון ומדמו צבעו ארנמן, והיו כונת הש"ס בחלוון הנ"ל שצדו עד חיפה לדעתי וכן מ"ש במגיל' ו' ע"א שבחלקו של זבולון הי' חלוון ע"ש י' וזבולון הי' לו תחום עכו (בב"ב קכ"ב ע"א) וכן בילקוט ע"פ כן שפע ימים נקו א"ר יוסי פעם אחד מהלך בדרך מכוניב לצור ומצאתי זקן אחד ואמר לי שפרנסתו מחלוון כו' ג"כ הכוונ' חלוון הפורפור. ובוה א"ש דברי הוזהר פ' בשלה ע"פ ויסר את אופן מרכבותיו כי זבולון ים כנרת הי' בעדבי' ומהכא אשתכח חלוון לתכילתא והקש' התה"א מש"ס הנ"ל אבל לפי הנ"ל א"ש כי חלוון התכלת הי' מים כנרת וחלוון הפורפור מים הגדול, ובמפת א"י להיינריך קיפערט מצאתי עיר פורפוריאן לצפון עיר צידון על שפת ים הגדול, אבל חיפה נקרא בלשון הרומיים סיקאמינאן והוא שקמוני אשר בתלמוד ועי' בזה בערך שקמונה. **חישתא** ספיני' של חטים טבעה בנהר חישתא קודם הפסח כו' והורה רבא שם השאל' בזה, ומשמע שהוא סמוך למחוזא מקומו של רבא פסחים מ' ע"ב: **חלדון** בב"ר פל"ז ע"פ ואת החוי חלדון ופי' המ"כ שם אומה, ולדעתי כו' ט"ס במדרש וצל חלבון והיא העיר חלבון הסמוכ' למשק שנוכרת ביהוקאל כו' י"ח דמשק, סוחרתך בין חלבון וגו' ונמצאה במפת א"י בצפון דמשק (שלא כדעת הא"ק כי היא עיר האלעב אלעפא), והנה מפורש ביהושע י"א ושופטים ג' כי החוי יש תחת הר חרמון בהר חלבון ועד לבא חמת והוא מקום חלבון הנ"ל ע' במפה.

חלוצה ע"פ וימצא' מלאך ה' (להגר) בדרך שור אמרו במדרש באורחא דחלוצי' ב"ר פמ"ה, ובתרגום יונתן על התור' תרגם בין קדש ובין ברד בין רקם ובין חלוצה ועל שור תרגם הנרא כמו האונקלוס, אולם על הכתוב מחויל' עד שור ע"פ מצרים תרגם מהנדקי' עד חלוצי'. ובתרגום ירושלמי יתרגם שור בכל מקום חלוצה, ורס"ג תרגם על גרר חלוצה.

הערה בישאף כתב שעיר חלוצי' היא בערביא פיטריא במדבר שור, וכן נמצא לבטלמיוס עיר אלוסא בין לשון ים סוף המערבי (שעברו בו ישראל) ובין הר סיני. ונמצא עיר עלוסא לפי עדות ראבינזאן ופשיטניגר בדרום א"י ע"א מיל מן ירושלים, וכתב ג"כ שבתרגום הערבי נקרא חלוצה ובמפת א"י להיינריך קיפערט תמצאה לדרום באר שבע כעשרה מילין ובעל ערך מלים נדחק בזה בערך אילת, ואני הרוא' כי המבארים גם הגדולים בימי קדם נבוכו בזה כי לא השכילו לראות כי העיר חלוצה בערביא פיטריא במדבר שור בין הים ובין הר סיני נקראת אצל בטלמיוס באלף בתחלתה אלוסא והיא בעברית העיר אלוש שהיו בה בני ישראל, ואף שבתורה נרא' כי היא במדבר סין אחרי צאתם מן מדבר שור היא מדבר איתם (ע' בפרשת בשלח ובפי' מסעי) וכן אמרו בב"ר פי"א מדבר סין הוא מדבר אלוש אלה המדבריות היו כאחת עד שמדבר איתם הית' נק' בשם מדבר שור ע"ש העיר שור היא חלוצה לדעת המדרשים, וחלוצי' של ראבינזאן ושל רס"ג שתרגם גרר חלוצי' לדרום באר שבע כנ"ל נק' בשם עלוסה בעין, ולדעת הע"מ הוא אילת או עילת בעין כמ"ש בערך ירושלים. ונמצא יש שני חלוצה אלוסה לדרום ארץ אדום, ועלום' בצפון ארץ אדום ודרום א"י, והיוסיפון כתב שעיר שור ע"פ מצרים הוא פילוזים, ולולא דמסתפינא הייתי אומר דרך אחרת בביאור התרגומים הנ"ל, כי נמצא עד היום עיר נגד לשון ים סוף המערבי בשם תור ורחוקה מהר סיני כמהלך יום וחצי ושם נמצא י"ב מעיינות ותמרים ע' בא"ק ערך אילים שדעת רבים שהוא אילים שבמקרא ויבואו

אלימה וגו'. ואנכי הוואה כי היא העיר שור ע"פ מצרים כי בארמית יאמר מן שלג תלגא ומן שור תורא כי מחליף השין בתיו ומן שור נעשה אצל הארמים והערביאים תור. ואילים הוא שם המקום והמחוז כמ"ש גזעניום ג"כ על מדבר איתם הוא שם המחוז עהטע עד היום, (ע"ש ובא"ק הטעם) ומדבר שור ע"ש העיר טור הנ"ל, וע"כ יאמר הכתוב שמצאו באילים י"ב מעיינות והוא סמוך לעיר שור. ועיר חלוצה היא אלוש כמבואה, ומה שאמרו התרגומים ובמדרש על שור חלוצה כי בימיהם היתה עיר חלוצה יותר ידוע מעיר טור הנ"ל, ובעבור שהם סמוכים זה לזה אמרו במדרש בדרך שור באורחא חלוצ' וכן עשו התרגומים אולם יונתן תרגם על אלוש כרך תקף ותבין דבריו בערך ענת להלן ע"ש.

חלזון ע' בערך ניהונד חלמיש ע' בערך נה.

חלף ר' ירמיה הורה שאלה בחלף ופי' המפרש שם מקום ירושלמי עירובין רפ"ב, ובירושלמי מגילה פ"א ה"א והיה גבולם מחלף (יהושע י"ט ל"ג בנחלת נפתלי) חלף חלף ר"ל שנק' גם עתה בימיהם חלף ואמרו שם שהיא עומדת על הגבול של נפתלי.

חמדן ע' בערך ניהונד.

הערה חמדן הוא עיר עקבאטאנא או האמאדאן כמבואר בידיעות כלליות ב', ובתה"א כמ"א כ' כתב שהוא שושן הוא טעות.

חמץ ע"פ ואת הצמרי (ראשית י' י"ח) אמרו בב"ר פל"ז זה חמץ ולמה קראו צמרי יהודה בר רבי אומר שהן עושין בצמר וכו' בירושלמי מגילה פ"א ה"ט, וכן תרגום יונתן והירושלמי צמרי המצאי. ונראה שכונתם בעבור כי הכתוב שינה בלשוננו ממה שהתחיל לאמר שם וכנען ילד את צידון בכורו ואת חת שיורה שהם שמות עצמים ואח"כ החל לדבר עם יוד היחס היבوسی החמתי והצמרי שמורה שאינו שם עצם כ"א שם תאר ע"ש שגישה בצמר וכן כולם. ולכן תמצא במדרשים שונים דרושים על שמותם: (ואולי ע"כ יאמר בכתוב יחזקאל כ"ז דמשק סוחרתך בין חלבון וצמר צחר כי חמץ סמוך לדמשק כמו חלבון). היום של חמץ המלך דיקליטנום הקוה נהרות ועשאו ואינו מן הטבע ירושלמי כלאים פ"ט ה"ג וע' בערך א"י. בירושלמי ב"ב פ"ב ה"ג שרא דחמץ מן קל גורו פרסויא נפל וע"ש בפ"י שחומות הבתים של חמץ נחזין לינפל ולי נראה שמביא ראה למה שאמר שם שהעמודים הרופפים רופפים מקול קריאה גדול ומביא לראיה מאשר קרה מעשה כי החומה של עיר חמץ נפלה מן קול גורו אריות של פרס ע"ד המסופר באריה דבי עילאי עם רומי בחולין נ"ט, או הכוונה על היילות פרס שסבבו את החומה ותבקע לקול קריאתם. ר' חגי ירד לחמץ ושאלו לו בני בר עשתור בענין מעשר ירושלמי דמאי פ"ג ה"א. ר' יוסא אזל לחמץ ושאלו לו בני בר עשתון בענין יבום גרים אחים ירושלמי ובמות פ"א ה"ב. ר' חייא בר בוא אזיל לחמץ ונתנו לו מעות לחלק ליתומים ואלמנות והוא חילקם לעניים כי ירושלמי מגילה פ"ג ה"א.

הערה כמהלך יום אחד לדרום מעיר חמת (אל חמה) היא עיר חמס והיא בארץ חמת הוי' מנבול א"י תה"א, היא על נחל אראנטעם שנק' כעת נחל עזי ולדרום עיר חמץ ים קטן נק' בכי"ר חמ"ס גם נק' בחיר קדיסא והנהר עזי נכנס בו ויוצא ממנו הוי"ש דקלטינום הקוה נהרות ועשאו, שם. ובלשון הרומיים היתה נקראת העמעסע, וכפי הנראה היתה ג"כ עיר של מרחצאות כמ"ש בערך אמאום ע"ש, ועל בני בר עשתור פי' המפרשים שם משפחה, וניבויוער כי שהיא שם עיר סמוכה לחמץ, ונק' כעת באיר אל באאשטאר.

חמתן (או חמתה) מחמתן לשבריא מיל מגילה ב' ע"ב, ובתוספתא עירובין פ"ה וכן בירושלמי שם שעכשיו חמתה וטבריא חזרו להיות עיר אחת סמוך לגדר ומנדלא ע"ש. ובירושלמי מגילה פ"א ה"א חמתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון שנאמר וערי מבצר (אצל נפתלי, יהושע י"ט ל"ה) הציגים כפר חטייא צר דסמוכה לה חמת חמתה רקת טבריא כנרת ננוסר וכו'. בירושלמי עירובין פ"ה ה"ז אמרו רבי התיר שיהו בני מנדלא עולי' לחמתה ומהלכין את כל חמתה ומגיעין

לחצר החיצונה הסמוכה אל הגשר. עוד התור רבי שיהו בני גדר יורדין לחמתה ועולין לגדר ובני חמתה אינן עולין לגדר ור' יוסי ב"ר אומר הטעם כי חמתה עיר קטנה וגדר עיר גדולה (ואין יכולין להליך כלה ע"כ אף מקצת אינן הולכים) ע"ש. ובש"ס דילן עירובין ס"א ע"א יש טעם אחר מלבד זה כי בני גדר היו מכוין והורגין לבני חמתן והתקין רבי שבשבת זמן שכרות שלא יעלו בני חמתן לגדר אבל בני גדר יורדין לחמתן ע"ש. מי חמתן טובים להחיצה להפאה ופי' רש"י שמלותים הן שבת ק"ש ע"א. וכן מי גדר ע' בערך גדר מה שתהתי שם בנמי. ובירושלמי שבת פ"ג ה"א ר' חמא בר חנינא ואביו עלו לחמת גדר ואכלו שם ביצים קטנים מאד. ובפ"ד שם ה"א אמרו ר' חנינא עלה עם רבי לחמת גדר צ"ל חמת גדר. ובירושלמי סוף מסכת ע"ז ר' אמי ור' יודן הנשיא הלכו לחמתא הגדר ולקחו כסף מנוי לעשות כלים כו' ע"ש. ובירושלמי קידושין פ"ג ה"ב ר' יונתן סליק עם ר' יהודא נשיאה לחמתא הגדר ור' חזקי' מספר ר' חמא בר חנינא הלך ועלה לחמתא הגדר ובא לפני אביו ואמר לו תן דעתך ששם יש פסילים שלא תפגע בהם (פי' המפרש להורות איסור או היתר) ע"ש. וכן בירושלמי תרומות פ"ב ה"א ר' חנינא ענתונאי סליק עם ר' זעירא לחמת גדר צ"ל לחמת גדר. וכן שם בה"ב אצל ר' חמא בר חנינא חמת גדר צ"ל חמת גדר ע"ש. וזג בא מחמתן לשאול בדניי התורה לפני רבי מ"ק י"ח ע"א. ובירושלמי מ"ק פ"ג אמרו ע"ז ר' סימון אומר שתי זונות היו אחד מעמתן ואחד מידר ופי' המפרשים שמות מקומות ע"ש. ובקה"ר ע"פ ברבות הטובה שבחמת גדר יש מזונות רבים הן בעונתה והן שלא בעונתה. ופי' המעריך חמת גדר מקום מים חמין כמו חמי טבריא והן בעונתה בניסן ואייר שרבים הולכים לשם והן בכל השנה כי בעבור שבני אדם רבים נוסעים לשם מביאין ג"כ לשם מזון רב ע"ש.

הערה יש פה מקום לבאר כי בכמה מקומות הנ"ל נראה כי חמתן היא חמתה סמוכה לשבריא עד שהתאחדו באחרית. והן שתיהם נבחלת נפתלי בארץ כנען מעבר לירדן המערבי, וזה ידוע כי גדר (וברומת גאדארא) היא מעבר לירדן המזרחי בארץ גולן בדרומית מזרחית ים כנרת וא"כ פה המדובר מכלם ביחד. דע זה הלשון כ"י הכפוי"פ פ"י דל"ב ע"ב גדר על ההרים הגבוהים וכאשר תלך מצפון גדר ופניך לים כנרת אל בקעת החמין בקעה עמוקה והוא תחום שבת מגדר לחמתן, וחומת גדר היתה על שפת הנחל הצפוני (ושם ג"כ המורד שר גדר בצפונות מערבית) וחמתן למטה אצל החמין וקורין לה אל חמה, ואיתה בקעה כאלפים אמה פתוחה למערב והורמוך יורד לתוכה לדרומה מן המזרח (שבא מהרי גולן) והבקעה היא לצפון גדר תחת החומה, וברכות החמין הן לצפון הבקעה (וזהו הנק' בתלמוד בלועז גדרר והיא חמתא דגדר) וכמטחוי קשת למערב נפגשים עם ירמוך ויורדים אל הירדן בכמו שעה כו' ע"ש. והתה"א כותב שחמתן עמדה במקום אשר כעת יש שם חמי טבריא, והתאחדה עם טבריא, וכעת תכונת טבריא הלאה לצפונה ע"ש, מן הדברים האלה יתבאר לך כי חמתן נחלקה לשתיים האחת בבקעת גדר ונק' בפרש חמתא הגדר, והשניה בארץ כנען מעבר לירדן סמוכה לשבריא ומגדלא, והיה גשר על הירדן ביניהם הוא הגשר הנזכר בעירובין פ"ה בירושלמי שבני מגדלא הולכין עד החצר החיצונה הסמוך לגשר. ובירושלמי שביעית פ"ט צפון עמתו (הובא בערך א"י) ולא הבינו בא"ק ולי' נראה כי הוא עמתן הנ"ל שבירושלמי מ"ק כי חמתא דגדר נק' ג"כ אצל הרומיים עמאטאה (ע' במפת א"י להיינריך קופערט) וחמתן נבחלת נפתלי סמוכה לשבריא נק' ביוסיפון וכן לרומיים בשם עמאוס, וע"ז אמרו במשנה ערכין משפחת בית הפגרים ובית צפרייא מעמאוס היו משיאין לכהונה כו' כמ"ש בערך עמאוס בשם הע"מ ע"ש (ע"ש בע"מ שהי' שם משפחות פסולות וכפי הנראה הי' ג"כ בתלך השני גם בחמתא דגדר וזהו תבין דברי הירושלמי הנ"ל בקידושין) ועמ"ש בערך דיומסת. והערביאים יקראו למתח גדר בשם אמחיים והוא ע"ש מים החמין ואל חמה הנ"ל.

כמגידה ו' ע"א נמצא מחלוקת בין ר' יוחנן ור' א' יוחנן אומר חמת זו

שבריא ורקת זו צפורי ורבא אמר חמת זו חמי גדר (כצ"ל כמו שהנהתי בערך גדר) רקת זו שבריא (ע' בערך שבריא) וכל משביל ישתומם על המחלוקת הזאת כי מי לא יבין כי חמת שבמקרא היא חמתה כדברי הירושלמי הנ"ל אך על רקת יש להסתפק אם היא שבריא או צפורי, אולם לפי הנאמר למעלה יובן פלוגתתם כי באמת לכל הדיעות חמת חמתה, אך שפלוגתתן בביאור רקת, אולם ביאור רקת תלוי בשעם הדבר למה נק' חמתה בשם חמתה כי זה ברור שנק' כן ע"ש המים החמין שבה, אולם יש בה שני מקומות של חמין אחד בבקעת גדר הנ"ל ואחד סמוך לשבריא, וע"כ אמר ר' יוחנן חמת נק' כן ע"ש חמי שבריא וחמת זו שבריא שגם שבריא היא בכלל וצ"ל דרקת זו צפורי. ורבא אומר חמת נק' כן ע"ש חמי גדר בבקעת גדר, ולעולם שבריא אינה בכלל ורקת זו שבריא עם חמי שבריא שלה והבן, וראה שדקדקו בנמי מנילה הנ"ל ואמרו אצל ר' יוחנן חמת זו שבריא ולמה נק' שמה חמת ע"ש חמי שבריא, כי לדעת ר' יוחנן חמת בימי יהושע כללה גם שבריא וכמו בימיהם שהיו עיר אחת כנ"ל, אבל אצל רבא אמרו חמת זו חמי גדר ולא אמרו זו גדר כי חמת איננה גדר שגדר הוא בהר בעבר הירדן וחמת בנחלת נפתלי אלא הכונה כמ"ש שחמת נק' ע"ש חמי גדר בבקעת חמת כי שני הצדדים של חמת נחשבים לעיר אחת כנ"ל, והתה"א העתיק זו גדר וט"ס וכן הכפ"פ בסוף פל"ז לא הבין דברי הגמי האלה ע"ש.

חמתא דפחד ע' בערך בית בלתין.

הערה ניעויער כתב שהיא העיר פעלא מעבר לירדן כו' ואינו נכון כי מביא בירושלמי שהיא בנבל אי עס בכל כמיש בעך הנ"ל, ושם חמתא מורה שהיו שם מעיינות חמין כמ"ש שם.

חניות סנהדרין גלתה מלשכת חניות לחניות כו' ר"ה ל"א ונעתק בערך אושא, ופירש"י ברי"ה שם חניות עשו להם בהר הבית וישבו שם שלא דנו דיני נפשות דתו דנפישו רוצחים ואמרו מוטב שננלה ממקום למקום כי היכי דלא ליחייבו כו' שהמקום גורם כו' והוא לקוח מע"ז ח' ע"ב שכן אמרו בנמרא שם (ומ"ש רש"י מסנהדרין נראה ט"ס וצ"ל בע"ז כי בסנהדרין מ"א ע"א ליתא הטעם הזה ע"ש), ובשבת ט"ו ע"א מ' שנה עד שלא חרב הבית גלתה סנהדרין וישבה לה בחניות שלא דנו דיני נפשות כו' וכן בסנהדרין הנ"ל. והתוס' בע"ז שא"ל על מ"ש שהמקום גורם דהלא החניות היו ג"כ בהר הבית וישבו בדוחק כי רק לשכת חניות הוא מקום דין. וע' בתוס' שבת ט"ו ע"א ששאלו על כל הסבה שהמקום גורם והניחו בתימא ע"ש, ובע"ז וישבו זאת בדוחק ע"ש, אולם כאשר נביט במדרש רבה איכה פ"ד בפ' דבק לשון יונק דא"ר אבא בר כהנא אמת המים היתה באה מן החניות עמדו המציקים והחריבוה ושפכה והיה אדם מוליך את בנו לאמה ולא מצא מים והיה מדבק לשונו לתכו בצמא ונראה מזה כי חניות סמוך לירושלים וכמו שאמרו ברי"ה שם ומחניות לירושלים, ונמצא בירושלמי פאה פ"א ה"ה חניות דבני חנן חרו בו' שנים קודם שחרב בית המקדש מפני שהיו מוציאים פירותיהן מיד מעשר שהיו אומרים לוקח או מוכר פטורים ממעשר כו' וכ"ה בספרי ע"ש ע"ש תעשר ושם הנוסח ג' שנים קודם לא"י, ובבבלי בי"מ פ"ח ע"א הנוסח במאמר זה חניות של בית הינו חרבו ג' שנים קודם לירושלים שלא שמעו לדברי חכמים והעמידו דבריהם על דין תורה ואמרו לוקח או מוכר פטורים ממעשר ע"ש. ומזה נראה שהחניות עמדו בבית הינו שהיא סמוכה לירושלים והיו שייכים למשפחה אחת בשם בני חנן, ובספרי מגן וצנה בעד היהודים ואמונתם הראתה לדעת כי פה ענין גדול לא נודע לקדמונינו כי בית חנן זה הוא הנזכר בפסחים ס"ג מקום שנהגו או"י לי מבית חנן וכו' שגם כהנים גדולים כו' והחניות היו שייכים לו והוא היה מכת הצדוקים, וע"כ הם היושבים בהם לא שמעו לדברי חכמים כו' ומושל הרומיים בירושלים מסר לו הסנהדרין תחת רשותו שלא ישפטו דיני נפשות (ומ"ש בנמי) מוטב ניגלי כו' היינו שהסכימו לקבל על עצמם הגזירה הנ"ל ע"ד שאמר רשב"י (ע"ל נטילת דיני ממונות מישראל בירושלמי דלהלן), כי הרומיים לקחו הרשות מישראל לרון דיני נפשות כמסופר בספריהם הראשונים של הנוצרים וכ"ה בירושלמי ריש

סנהדרין מ' שנה קודם חורבן הבית נטלו דיני נפשות מישראל וכו' והועתק בערך בבל ע"ש, והוא הושיבם בחניות שלו כי החניות הן בלשון עברי (כמ"ש בקונקורדאנציע) בנייני כנפות (געוועלבען) והם משמשים לבית האסורים כמו שנמצא בירמי' ל"ז ט"ז כי בא ירמי' אל הבור ואל החניות, וכן ישמשו למקומות סחורה ומשא ומתן כידוע. וע' עוד בזה בראש דברי ימי עולם ערך בית בייתום ובית הנז.

הערה לפי הנמצא בתה"א בדברו על ירושלים נראה כי בדרומית הר הזיתים למרחק כפר סליוואן שכעת עמדה העיר בית היני (ע' בערכו), ולמערב כפר סליוואן יוצא מן אסלעים מעין בשם עין שילוח, וכפי הנראה במקום כפר סליוואן היו החניות הנ"ל והיא אמת המים שאיחה באה מן החניות כו'.

חפר מקום סמוך לצפורי בתוך י"ב מיל ורי' תנחום בר' ירמי' היה בחפר והורה שאילת ואמרו לו שר' מנא רבו הוא בצפורי בתוך י"ב מיל ואמרו להורות במקום רבו עד י"ב מיל ירושלמי שביעית פ"ז ה"א וגוטיין פ"א ה"ב ובפסיקתא דרב כהנא פ' אחרי מות וכן בוי"ר פכ"א.

הערה התה"א והא"ק אומרים שנת חפר הוא חפר וכבר נתבאר בערך נופתא שאינו כן כי נת חפר שהיא גובתא הוא ג' מילין מצפורי וחפר רחוק להלן יותר מזה אך נת חפר נק' על שמו. ולדעתי נופתא תהיה הכפר דשעפאט לצפון צפורי כעת כי דש ערבית הוא כנ" רפויה והוא נופת וע' בערך יודפת.

הצדר ע' להלן בערך נהר פפא.
הצרמות אנשי הצרמות הם עניים גדולים אוכלים כרשין ולובשין כלי פפיר (פאפירוס של מין עשב) ויש אומרים אף כלי פפיר אין להם ומצפים למצתה בכל יום ופי' המ"ב שאין אימת מות קשה עליהם ב"ר פל"ז.

הערה חכונת מקומו הובא בידועות כלליות ב' בדרום ארץ ערב, והא"ק כ' בארץ ערב על חוף נהר אינדוס ערבב ארץ ערב עם האינדוס אשר רחוק הוא מארץ ערב מרחק רב.

הקוק יוחנן תקוקאה ופי' התום' בשם רבו מעיר הקוקה הנוכרת ביהושע י"ט פסחים ג' ע"ב, וכן בירושלמי ב"מ פ"ג ה"ד יוחנן תקוקא ע"ש, וכאשר תביט ביהושע י"ט ל"ד כי הה"א של הקוקה שם היא במקום למד בתחלתה והשם היה הקוק, ונוכרת נ"כ בירושלמי שביעית פ"ט ה"א שר"ש בן לקיש הלך לשם. והיא על גבול נחלת נפתלי ביהושע שם סמוכה לאזנות תבור.

הערה הכפ"פ והתה"א כתבו למזרחית צפונות הר תבור בערך ד' שעות כפר נק' כעת יאקוק ושם מראים קבר חבקוק הנביא, וע' בא"ק שיש ב' מקומות בשם חקוק.

חקר סומקתא על אפס דמים או פס דמים אמרו במדרש רות רבה פ"ה שהוא חקל סומקתא ע"ש.

הערה התה"א כ' בשם אייזעבוס שבזמנו עוד היה נקרא אדום ואיז תכונתו בדרך יריחו בדרך עמק קדרון כו' ע"ש, ואינו נכון בעיני כי הוא מפורש במקרא בין שוכו ובין עוקה (ש"א י"ז) והם ביהודה למערבית דרומית ירושלים כמ"ש בתה"א וכן במפת א"י, וע' בערך טבעון.

חרדל ע' בערך גורדלי. **חדים** ע' בערך גדר וכפר הרים.

חרתא דארניו תלמיד א' הורה בחרתא דארניו שלא כרב בדיני שבת וחרתא דארניו הוא מקומו של רב, ופירש"י היא עיר שבנה אמנושי ששמו ארניו ורב המנונא גר בה ועדיין מערת קבורתו קיימת כך מצאתי בתשובה עכ"ל שבת י"ט ע"ב, ובעירובין ס"ג ע"א רב המנונא הורה בחרתא דארניו בשניה דרב הסדא דתלמיד חבר שלו היה ע"ש. והערוך כתב חרתא דארניו סמוך לבגדד כמו פרסה הע"מ כ' עליו שרוב דבריו קבלות מן הגאונים הן, ובגדד סמוכה לבבל הישנה היא שייך למדינת בבל מקומו של רב. ומה שערבב שם חרתא דארניו עם ארניו על ששת ים וואן (וע' בישאף שארניווא נק' כעת בשם וואן), גם ערבב קבורת רב הונא במקום רב המנונא הכל אינו נכון ע"ש. והא"ק כתב בערך כלה על התרגום יונתן על כלה חריית שהיא עיר חרתא דארניו אל שפת הנהר חרקל כמו

פרסה סמוכה לבגדד ונק' חרתא ששם גדלו חריות דקלים וכו' ע"ש. וגיבויער כ' שעיר ארנוא היא העיר ארנאץ או ארנאו בבבל ואולי היא חרתא דארגני : ה'תד נתתום בריה דר' אמי איקלע לחתר ודרש בעניני פסת ור' מני דמן צור ישב בחתר והיתה שאלה ע"ז שהורה במקום רבו כו' סנהדרין ה' ע"ב .
הערה יכול להיות שהיא האטרא במסאפאטאמיען תמצאה במפת מלכות רומי שהיתה תכונתה לא רחוק מעיר מאוול אשר קעת שם וכ"כ גיבויער . ובירושלמי שבת פ"א ה"ח אמר שמואל איזוהו מקום קרוב כגון מן חושרה לנהרדעא ופי' הפ"מ שם מקום , ומשמע שקרובה לנהרדעא וזכור שם נ"כ בפ"ה ה"ד ר' אידי דחושרה .

אות ט

טבעון ע' בערך חיפה מאנשי טבעונין . טבעון סמוך לערדיסקא מאד ע' בערכו , ר' צדוק היה בטבעון ושני מעשים העלה ר' צדוק מטבעון ליבנה בעניני רפואה ונעתקו להלן בראש מלאכת הרפואה נדה כ"ב ע"ב . ר' מאיר קרא המגלה מיושב בבית הכנסת של טבעון תוספתא מגולה פ"ב וירושלמי מגולה פ"ד ה"א ע"ש . אבא יוסי חלי קופרי איש טבעון מכשירין פ"א מ"ג , ובספרי האזינו נק' טבעים .

הערה בהקדמה לס' מרפא לעם כ' הר"ב עליסבארג שעיר טבעון של ר' צדוק הוא עיר שהעבדן בארץ יון שהיה שם בית תלמוד תרופאים , והתח"א השינו שבזמן ר' צדוק כבר היתה שהעבדן הג"כ הריבה שהרומיים החריבוה ע"ש בראיות אך היא טבעון שכ"א ודעתו שטבעון הוא עין טוב שבגמרא ע' בערכו . אולם הכפ"ס כ' בפ"א דמ"ז לצפון יורעאל כהצי שעה שונם ולמזרח שונם כהצי שעה הוא טבעון , ולמזרח יורעאל מעין יוצא מהרי גלבוע מן הדרום וקרוין לו עין גילוח (הוא זהו שבש"א כ"ט א' וישראל חונים בעין אשר בירעאל) ולמזרח העין הזה בין שוכו ועוקת הוא טובעני הנזכר בפסחים נ"ג ע"א אזינוי דטוביני חייבים במעשר , סכן נק' אצל הערביאים טובעינא . אולם דעת התח"א שטובינא הוא נ"כ טבעון , וצ"ע . גם מ"ש הכפ"ס בין שוכו ועוקת צ"ע גדול דהלא שוכו ועוקת הם ביהודה למערבית דרומית ירושלם כו' שעות כמ"ש תתח"א ובמפת א"י וכ"כ בא"ק . וגיבויער כתב מתחת להר הכרמל במערבה של צפוני נמצא מקום שנקרא עד היום טובינן ע"ש .

טבריא (או **טבריה**) טבריא בשפולי ההר כו' ע' בערך מעון . וע"ש ג"כ לענן פועלי טבריא ודברי ר"ל כו' . בטבריא הכניסו שבת מבעוד יום מפני שיושבת בעמק ומחשיך מבעוד יום וסבורין הן שחשיכה שבת ק"ח ע"ב ברש"י בפירוש הנמ' ממכניסו שבת בטבריא . אודות האויר בטבריא ע' בערך בוגא . קיימא לן רקת זו טבריא כן לשון הנמ' במגלה ה' ע"ב והוא כרעת רבא שם ו' ע"א (וכ"ה בירושלמי פה) ורבא אמר שם למה נק' שמה רקת שאפי' ריקנין שבה מלאה מצות כרמון (והא"ק כ' שנק' רקת בעבור שעמדה על שפת ים כנרת כי רקת מלשון רקתא דנהרא שם) ור' ירמיה אמר רקת שמה ולמה נק' שמה טבריא שיושבת בטבריה של א"י (וע' בערך ירושלים) , רבה אמר רקת שמה ולמה נק' שמה טבריא שטובה ראיתה שם . ודעת ר' יוחנן שם חמת זו טבריא וע' בערך חמת) . טבריא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון לדעת רבי ורבי ישב בטבריא שם במגילה ה' ע"ב . וכתבו התוס' נראה שהי' זה בימי אנטונינוס כשהיו יחד בטבריא כדאמר' במ"ס ע"ז שרצה לשחרר בני טבריא ממס לפי שהיו תלמידו חכמים כו' וכ"כ רש"י ברי"ה ל"א ע"ב הובא להלן . טבריא ימה חומתה מגילה ה' שם , ימה של טבריא יש לו אוננים (שפה גבוהה רש"י) ועיירות מקיפות אותו עירובין פ"ז ע"א וע"ב ובירושלמי פ"ח ה"ח הלשון הרים מקיפין אותו ע"ש . ובירושלמי ע"ז פ"ב ה"ט אמרו אין דג טהור הולך עם דג טמא במקום שהמים מהלכין וים טבריא כמים מהלכין הן ע"ש . ימה של טבריא בחלקו של נפתלי היה כו' ב"ק

פ"א ע"ב וע' בערך נוסר וערך סופני, בר הדיא ראה שכבסו בגדי פשתן הרבה בים טבריא בחול המועד כו' מו"ק י"ג ע"ב, הירדן עובר בים טבריא ואינו מתערב בו ב"ר פ"ד ובפע"ו אמר ר' לוי אתר הוא תמן מצות ירדן בחמי טבריא כו' ונתבאר בערך ירדן. העולה על ראש הר ישימון(ע' בערכו ובערך הר הכרמל) רואה כמין כברה בים טבריא והיא בארה של מרים והיא מכוונת נגד השער האמצעי של ביהכנ"ס הישן לטבריא וי"ר פכ"ב וכ"ה בירושלמי כלאים פ"ט ה"ג וכתובות פ"ב ה"ג ושם הנוסה ביהכנ"ס דסרוגניא או דסרוגנין ופ"י המפרשים עיר סמוכה לטבריא, ובקה"ר ע"פ ויתרון ארץ הנוסה דסרוגניא וע' בערך סרוגיא וספרו שם שמוכה שחין א' טבל שם ונתרפא תיכף ע"ש, בטבריא יש מרחצאות לרחוץ בחמי טבריא ושתיים הם לרפואה שבת ק"ט ע"א, ורשב"י בצאתו מן המערה שנשמן בה (ע' בערך פקע) רחץ בהן ובצאתו טיהר את טבריא ב"ר פע"ט וי"ר פל"ג ובגמ' דילן שבת ל"ד ע"א לא נזכר איזה מקום טיהר, רק סיפרו בסתם שטיהר איזה מקום של ספק קברות ע"ש, חמי טבריא מעיינות רותחין הן ואנשי טבריא היו ממשיכין לתוכן מים צוננין שבת ל"ה ע"ב ואמרו שם בגמ' שהן רותחין מפני שעוברין על פתח גיהנם והן תולדות האור שם ל"ט ע"א (וכן יאמרו חכמי העמים כי המעיינות הרותחין עוברים סמוך להאש אשר בבטן האדמה וע' בידועות כלליות א' בשם פרד"א), חמי טבריא הן מרים ואין הבהמה שותה מהם ולכן פסולים לגמ"ר כפ"פ פ"ז בשם ה"ר עמרם איש א"י, בסוף משו"רין אמרו במשנה מי טבריא אע"פ שיצאין נקיים כו' ופ"י הרמב"ם והערוך שהן משלשין בטבעים וע"כ יוצאין נקיים ע"ש והרע"ב לא פ"י כן, רגבי טבריא קשין כאבני גלל וי"ר פ"י"ה. בטבריא היתה שן אבן גדולה ורמה ב"ר פע"ד בדברי ר' יוחנן וע"ש במ"כ. בטבריא מערה גדולה ופעם א' ברחו אנשי העיר מפני חיל המלך והחביאו עצמן במערה ב"ר פל"א בטבריא הי' שוק שמכרו בו שקים ב"ר פע"ט. גם היו שוקים בשם גריבא ובר קרדימא קה"ר פ"י ע"ש. התבואה שבתחום טבריא לא תספיק לכלכל את יושבי העיר וצריכים עוד להביא ממרחק לחמם ב"ר פ"צ ע"ש. בירושלמי ב"מ פ"ה ה"ז ר' יוחנן אומר כל העיירות הסמוכות לטבריא כיון שיצא שער של טבריא פוסקין ע"ש. ובתוספתא ב"מ פ"ז אין פוסקין לא על האפרוחים ולא על הפרגיות ולא על הדגים בטבריא אלא כי דגים בטבריא לא שכיחים ואולי בעבור יושבי העיר כי רבים הם כנ"ל. וע' תוס' חולין פ"ד ע"א ד"ה עשרה, והמדרש שיהביא תנים' שם הוא בפסוקים דרב כהנא סוף נוסחא האחרת פ' ביום השמיני עצרת שדגים יותר חשובים מבשר כו' ע"ש, וע' בפסיקתא דרב כהנא פסקא אחריתא דסוכות כי טעם ראש הליותן כטעם ראש הדג של ים טבריא וי"א כטעם ראש דג בים הגדול כו'. הקב של טבריא גדול מעיירות אחרות ברובע הקב ירושלמי חלה פ"ב ה"ג. אבן שאנשי טבריא ואנשי צפורי שוקלין בה היא אבן המלך הנזכר בשמואל ב' י"ד, סוטה י' ע"ב. וע' להלן בערך צפורי עוד במדות טבריא, א"ר אבוהו אף שבטלו את המשואות מפני הכותים (ע' תוספתא דמאי פ"ז שישבו כותים על יד הירדן בימי ר"ע) והתקינו שהיו שלוחים יוצאים לא בטלו מים טבריא ופ"י בקרבן העדה ששם לא ישבו כותיים ירושלמי ר"ה פ"ב ה"א, וי"ל הכונה שישובם על המשואות של צד השני חרים וכי"ר וגדר כו' וע' בערך הר המשחה ותבין. בטבריא היתה חנות ר' הושע"י ירושלמי סנהרין פ"י ה"א. בטבריא עשו מחצלות שקשין הן לשכיבה עליהם סוכה כ' ע"ב וע' בערך אושא. בטבריא עשו כלי זכוכית דקים מאד ואמר אבוי של כל העולם (בבתי מלאכות אחרים) כוס המחזיק לוג עושין אותו ממנה זכוכית שני לוגין עושין אותו ממאתים כוס טבריא פשוט (פירש"י של זכוכית פשוט) אפי' מחזיק שני לוגין עושין אותו ממנה והוא קלוש מאד נדה כ"א ע"א וכ"ה בירושלמי שם פ"ב ה"ב. בטבריא היו רגילין לגמור את הכלים (לבשם בעשן את הבגדים רש"י) בבשמים ערב שבת ובצפורי במוצאי שבת ברכות נ"ג ע"א ובירושלמי ברכות פ"ח ה"ז אמרו שהיו נוהגין בצפורי במוצ"ש וגם בליל של ע"ש היינו אור ליום ו' ע"ש. בטבריא הי' בית המדרש גדול רות רבה פ"ג ונראה כי זהו קראו בירושלמי

סנהדרין פ"י ה"א סדרא רבא ע"ש וע' שבת פ"א ה"ד. ישיבת טבריא גדולה היתה משל צפורי סנהדרין ל"א ע"ב ברש"י ד"ה אפי' מטבריא לצפורי ע"ש. גלות האחרון של סנהדרין היתה לטבריא (בימי אנטונינוס כשרבי ישב שם רש"י) וטבריא עמוקה מכולן כו' (ע' בערך אושא) ומשם עתידין לנגאל כו' ר"ה ל"א ע"ב בטבריא היה בית הכסא כי עיילי שנים אף ביום היו נוזקים ור' אמי ור' אסי היו נכנסים כ"א לבדו ולא היו נוזקים ברכות ס"ב ע"א, שהם ישבו בטבריא (ע' חולין מ"ט ע"ב) ואע"פ שהיו להם תליסר בי כנשתא בטבריא לא התפללו אלא ביני עמודי במקום שלמדו ברכות ח' ע"א ואילי הוא שנוכר בתנחומא ויחי סו' א' שבטבריא היה דימוס (בנין אבנים גדול) בנוי על עמודים גדולים ע"ש, והיו בין העמודים בתי תלמוד וצ"ע, וע' בערך מזגא מרשב"ל. יש אומרים כי בית מדרשו של איוב היה בטבריא כ"ב ט"ו ע"א וב"ר פס"ג, טבריא מקום ר' יוחנן כן משמע בע"ז נ"ה ע"א וע' בערך גנוסר מברכות ובערך בקעת בית הוורתן מן הירושלמי, בן עזאי ישב בטבריא והשיב לכל שואל בשוקי טבריא ברש"י קידושין כ' ע"א ד"ה הרני כבן עזאי בשוקי טבריא. ר' גמליאל היה בטבריא בבית רבי יוחנן בן הנוף שבת קמ"ו ע"א ר' בון ישב בטבריא קה"ר פי"א. לא היה כל רגל ורגל שלא באו שרים וחיל המלך לטבריא וצפורי לבו אותם שבת קמ"ה ע"ב. פעם אחד השליכה המלכות המי כלילא על טבריא פרש"י לעשות נזר למלך והערוד פ"י שננגב נזר המלך בטבריא והשליכו המלך על העיר לעשות אחר בעבור שפשעו בשמירת העיר ובאו עמי הארץ לפני רבי ובקשו אשר הת"ח יתנו ג"ב ע"ז ולא רצה ואמר שיברחו וברחו כולם והת"ח לא ברחו ופקע כלילא שהמלכות ביטלה הגזירה ולא השליכה על הת"ח ואמר רבי שאין פורעניות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ ב"ב ח' ע"א וע' למעלה בשם הגמ' דע"ז מאנטונינוס. בבית הכנסת של טבריא נחלקו ר' אליעזר ור' יוסי בדין אחד מעניני שבת עד שנקרע ס"ת בחמתן והיה שם רבי יוסי בן קיסמא ואמר תמה אני אם לא יהי' בית הכנסת זה בית ע"א וכן הי' עירובין ק"א ע"ב ויבמות צ"ו ע"ב ע"ש. בסנהדרין צ"ג ע"א נמצא מאמר רב שדניאל הלך בזמן שהשליכו חנניה מישאל ועזרי' לתוך כבשן האש למיכא נהרא רבא בטבריא ורש"י גרים שם בלשון האחר בטורא וצ"ע. ר"א ור' יהושע ור"ע רחצו במרחץ של טבריא ואו הראה רבי יהושע את כתו בכשוף נגד מלך אחד ירושלמי סנהדרין ס"פ ד' מיתות. פ"א שבת רבי ראובן בטבריא מצאו לפסות ואמר לו איהו שגואו שבעולם והשיב לו זה הכופר במי שבראו כו' תוספתא שביעות פ"ג. יש חילוק בין טבריא לצפורי בדין חודש אב לענין כיבוס ירושלמי תענית פ"ד ה"ו. תגרי טבריא החמירו על עצמן שלא יהו מוכרין כל עיקר בחול המועד מ"ק י"ב ע"ב. כשבא ריב"ל לטבריא שאל את ר"י ור"ל בכתובים וכו' ב"ר פצ"ד ע"ש. ג' דברים התיר רבי חנניה בן עקיבא לאנשי טבריא ונחשבו שם עירובין פ"ז ע"א ע"ש. בירושלמי ע"ז ר"פ כל הצלמים כשמת ר"ח דברת חוורן אתבוע ימא דטבריא רב הושעיה נפל קלון (פ"י המפרש דקל) דטבריא ע"ש. כי מת איש בבבל מספידין לו בטבריא גדול הוא בששך (בבל בחילוף א"ת ב"ש רש"י) ושמ' ברקת (טבריא כנ"ל) וכשמבואין הארון לשם לקברו היו סופדים ואומרים אוהבי שרידים (פרש"י ישראל לערוד פ"י ת"ח) וישבי רקת צאו וקבלו הרונים עומק (היא בבל העמוקה) וע' שם עוד מה שהספרו על ר' יורא מגילה ו' ע"א. ועיין עוד בערך סוסיתא. בראשונה היו בני טבריא מהלכין את כל חמתה (עיר קטנה) ובני חמתה אינן מגיעין אלא עד הכפה (פ"י המפרש סלע שבעיר ולי נרא' כפת השער וע' בערך חמתן מן הירוש' כי אנשי עיר קטנה אין הולכין הגדולה) ועכשיו בני חמתה ובני טבריא עיר אחת היא. (וכ"ה בתוספתא עירובין פ"ה) ירושלמי עירובין פ"ה ה"ז. וע"ש בפ"ד ה"ד שמגדלא וטבריא סמוכים זה לזה מאד. אדריאנוס עבר באלין שבילין דטבריא וראה זקן נוטע תאנים כו' ע' בערכו בראש דברי ימי עולם.

הערה גב"ר פכ"ג אפרו טבריה ע"ש מיכראווא קיסר וכו' בסופה אערוד שמ"ש כנמ' מניח

הגיל שעמים אחרים על שנק' טבריא הם רק דרך דרש והטעם העיקר הוא כמ"ש במדרש ובתפלה שבערכין השיג עליו דהקא אמרו בנמ' רקת זו טבריא ותאי מוקפת חומה מימי יהושע בן נון הרי שהיתה עיר מימי קדם. גם שאל אם אמת שטיבריום בנה טבריא מדוע לא זכר בצמח דוד את העיר טבריא בין הערים שמספר שם שטיבעריום בנה אותם ע"ש. ולהבין אמתה הענין בזה אעתיק פה דברי היוסיפון לרומיים בקדמוניות ס"ח ו"ל יהודים טיטרארכוס בנה עיר אצל ים גניסור וקרא שמה טבריא על שם הקיסר טיבעריאוס, וקרוב לה מרחץ הם במקום הנק' אמאוס (מזה ראה לפירוש בדברי ר' יוחנן בערך חמתן ע"ש) ויושבי העיר הובאו ממקומות שונים בגליל נגד רצונם ובחוכם אנשים חשובים אך גם כמה עניים אשר הכריח לשבת בעיר וסביבותיה ובהם גם קצת אשר לא נודע ממשפחתם אם אינם בני עבדים ויתן להם כמה משפטי זכויות ויטב עמחם מאד ויעש להם בתים יפים ויתן להם שרות למען לא יעזבו עוד את העיר. כי ידע אשר מקומות הקברים אשר סביבה דת אבותינו וחוקי ישראל יען חיבר אך העיר הזאת בכנותו אותה גם מקומות הקברים אשר סביבה וכפי תורתנו כל הושבים שמה יטמאו שבעת ימים עכ"ל. ובעל ערך מלים בערך אמאוס הבין כוז דברי המשנה בערכין (שהובאה בערך אמאוס) משפחת בית הפנרים (שדרו במקום פנרים) ובית צפרייא (שנלקחו ככה מעיר צפורי כניל) מעמאוס (כמ"ש ביוסיפון הגיל הכריח לשבת בעיר וסביבותיה) שהיו משיאין לכהונה כו' שנודעו למוחסין ולא מורע עבדים שהזכיר ביוסיפון הגיל. גם הבין בזה ענין שהרת רשב"י את טבריא מספק קברות כניל. ומעתה צריך לפרש דברי הגמ' הגיל רקת זו טבריא היינו שבמקום טבריא עמדה בימי קדם העיר רקת והיתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון אך יושבי העיר עזבו את העיר בימי קדם (כמו שמראים לוח דברי היוסיפון עצמו שכתב למען לא יעזבו עוד את העיר כי מקדם כבר עזבה) והורדוס טיטרארכוס בנה אותה מחדש לשם הקיסר טיבריום (כמו שירושלים אחרי נעזבה נכנתה מחדש ונחמיה הקיפה בחומה חדשה) ולא שטיבעריום הוא הכונה כמו שהבין בהפלאה שבערכין. ודברי מוסף הערך הם כנויים על יסוד, אמת וכמ"ש שם גם הערך עצמו ע"ש.

טוּבִּינָא אהיני דטובינא חיביים במעשר ופרש"י מקום תמרים קטנים כפניות שאינן מתבשלין היטב לעולם, כי הדקלים של טובינא המה דקלים זכרים עירובין כ"ח ע"ב ופסחים נ"ג ע"א ותוספתא שביעית פ"ז. וע' בערך טבעון ועין טב. **טוּנָם** ע' בערך ברבריא. ויונתן תרגם על כהן און רבא דטנים ובשמות י"ד ב' פי החירות הוי' בטונם ע"ש וכן תרגם על צען מצרים טונם כמו האונקלוס ובתרגום השבעים שהיא העיר טאנים בחלק הדעלתא. וכן תרגם על פתום טונם כי לדעתו היו רבות עיירות בשם טאנים ואין לחשוב כמ"ש הא"ק שחשב כולם לעיר אחת שהלא פי החירות ידוע מן המקרא שהוא היה סמוך לים סוף. וטונם היה אינו הנזכר שם בערך ברבריא כי שם הכונה על מדינת טונם הסמוך למאראקא וברבריא ולטריפולום שבאפריקא כידוע.

טורי אמנון או **טורדום מוניות** ע' בערך א"י ובערך הר אמנה.

טור מלכא ע' ערך הר המלך.

טור שמעון הוא ה"י מוציא ג' מאות תביות יין והיו משחקין בכדור בשבת ולכן נחרב. ולא נחרב משום זנות כי זונה אחת היתה שם והוציאה משם איכה רבה פ"ב ובירושלמי תענית פ"ד ה"ה בשינוי קצת ע"ש.

טור הלגא בתרגום אונקלוס (דברים ג' ט') ע"פ צידונים יקראו חרמון שרין והאמרי יקראו לו שניר תרגם טור תלגא ויונתן תרגם דלא פסיק מיניה תלגא כו' ובירושלמי סנהדרין פ"י ה"ב ובספרי פ' בלק ע"פ וישב ישראל אמרו המואבים עשו חניות עם בשר והושיבו בתוכן זונות מבית הישימון עד הר השלג ונתנו להם יין העמוני שהוא קשה מאד כו' ע"ש. והתה"א כתב שעד היום יקראו הערביאים להר חרמון דשביל תלד"ש (הר שלג) ע"ש. וע' בערך אפריקא.

טטרפוש אנשי מטלפוש לא ידעו מאסור בישר בחלב עד שבא רב לשם ולימד אותם ואסר להם אף כחל חולין ק"י ע"א. **ט"ג"ג** ע' בערך ימא.

טירתא (או **טירתא**) ר' חנינא טירתאה ופרש"י שם מקום מנחות מ"ח ע"א ובגדרים נ"ט ע"ב וכן נ"ז ע"ב רבי חנינא טירתאה והמאמר הזה עצמו יש בירושלמי תרומות ספ"ז ופאה פ"ג ה"ו בשם ר' חנינא טירתיה ע"ש, ובתמורה כ"ט ע"א ולי"א ע"א

מירטאה בבית, ובכריתות ט' ע"א ר' חנינא מירנאה ט"ס וצ"ל מירתאה כי הוא זה עצמו שלמד אצל ר' יוחנן ע"ש. **הערה** בשלמיוס זכר עיר מירישהיא במעסאפאטאמיע בפנימיותה. **טרם** (יהושע מ"ו כ"ד זוף ופלם וגו') עמדה עוד בימי בית שני כי בקה"ר ע"פ ברבות הטובה נמצא מנחם שלמיא וע' בתוספת ישנים יומא כ"ב ע"ב ע"פ ויפקדם בשלמים.

הערה בדרום ארץ יהודה על גבול אדום אצ"י זוף שהוא לצפון הר מאדורא (ובלשון ערבי שם עמק ניקב אל זאפא) נמצא מחוז בל"ע מולאם ע"ש שלם הגיל תהיא וע' בערך זוף. **טמדוריא** רב אשי איקלע לטמדוריא והתיר מין דג אחד כו' ע"ז ל"ט ע"א.

טמדוריתא רבין ואבוי הוו אזלי בפקתא (פרש"י בקעת) דטמדוריתא והראה לו שם מין ערבה שגדל שם שיש לו צמר בין הקליפה לעץ ונקרא אידו במשנה כו' ע"ש שבת כ' ע"ב ואולי הבקעה נק' כן וצ"ע.

מרבנת שם היה ר' שמעון ספרא ורצו אנשי המקום ממנו שיפסק הכתובים בקריאת התורה כו' ירושלמי מגילה פ"ד ה"ה.

הערה עד היום עיר גדולה בשפת ים כספי המערבית ושם בנינים נדוכים מזמן אלכסנדרוס מוקדון כו' תהיא ויכוין על העיר דערבענט במחוז דאניסטאן וכעת תחת ממשלת רוסיא.

טריה ר' אושעיה איש טריה ב"ר פנ"ה ושה"ר פ"ח וקה"ר פ"א. וכן במדרש שמואל ספ"ח אבא הושעיה איש טריה וכן בירושלמי סוף ב"ק וע"ש מה שסיפרו ממנו ובתוספתא סוף ב"ק אמרו ישעיה איש טיראה היה מתנהג בחסידות כו' ע"ש.

הערה גירסת התהא טיריאי וכתב שהיא עיר טרויא הקדומה על שפת ים הגדול באו"א הקטנה במדינת מזיזא (מוסיא) וכעת עיר קטנה נק' טיריא. וע' בידעות כלליות ב' בזה. ובמ"א כתב בין ח"ס ובין הכרמל וכן בין שפעמר ועכו נמצא כפר בשם טיריע. וזה נכון יותר.

טרסיים בקהלת רבה ע"פ טובה חכמה עם נחלה מספר ר' יוסי בר יאסין בא באניה מן טרסיים כו' וגירסת המ"כ מן טרסיים. ובמגלה י"ג ע"ב בנתן ותרש שני טרסיים היו והיו מדברים בלשון טורסי ופרש"י שם מקום ובאותיות דר"ע בפ"י הא"ב נמצא אות ע' הוא עשו הרשע שיצאו ממנו טורסיים ופרסיים ומלכות אדום ודבריו צ"ע גדול. ובנזיר נ"ב ע"א על הנאמר שם בית הכנסת של טרסיים פרש"י צורפי נחשת וי"מ אורנים כמו בע"ז י"ז רבן של טרסיים אני ויש אומרים של אותה אומה (ר"ל היהודים שבאו ממקום טורס כמו בית הכנסת של אלכסנדרים ע' בערך ירושלים ולוד) עכ"ל וע' ג"כ ברש"י שבת מ"ז ע"א ד"ה משה של טרסיים.

הערה לפי הגוסה טרטיס יש לפרש ב' פירושים שבא מן עיר מארטעזוס בשפאניען. או שבא מעיר אנטרטוטס בפניקיא שנק' טרטשא דילה טרויא (ע' בערך ארוד) להפריד מן טרטשא בשפניא. וכן לפי הגוסה טרטיס יש לפרש על תרשיש בקיליקיא שחרגמו תרשיש טרסס ונתבאר בידעות כלליות ב' ע"ש. או כמו שפ"י בתהא שעיר צור חיתה נק' מאת היונים טירס וכן כל מחוז נק' טורסייא וזהו ביהכניס של טורסיים כו' וכן בפסיקתא רבתי פס"ז דרש ר' נחום בטרטייא ור"ל במחוז צור כו'.

אות יוד

יא ר' זורא ור' אסי איקלע לפונדקא דיאי ונתנו לפניהם ביצים המצוטקות בין ולא רצה ר' זורא לאכול כו' ופרש"י יא שם העיר ויושביה היו עמי הארץ וחשו"רין על הרמאי כו' והיון הוא של דמאי כו' חולין ו' ע"א.

יבלונה בירושלמי שביעית פ"ו ה"א מספר ר' יונה שאנטיניגוס הקיסר נתן לרבי העיר יבלונה תרין אלפין דשנין באריסות לפיכך נאכל אבל לא נעבד ופי' הפ"מ תרין אלפין מקומות דשנים ושמונים נתן לו ובתוכם היתה גם העיר יבלונה ומי לא יראה דוחק וטעות הפי' הזה (איה ב' אלפים מקומות) ולדעתי הכונה בפשיטות שנתן לו על שני אלפים שנה באריסות והיינו לעולם שתהיה של רבי וע"כ לא נעבד, ועשה זאת בעבור שלפי חוקי הרומיים היה אסור אחזות עולם ליהודים כמו בארץ רוסיא (ועושוין עד היום שטרות אריסות על כמה שנים כידוע). ומבואר שם שהיא בחוצה לארץ ע"ש.

יבנה בימי רבי היו אוצרות חישון ביבנה למכור ב"ר פע"ז ע"ש במעשה הגוי עם רבי. וע"ע בערך דסקוס בראש דברי ימי עולם. סנהדרין גלתה מירושלים ליבנה כו' ע' בערך אושא ובערך ברור חיל. ונמצא כמה פעמים בתלמוד ומדרשים כשנכנסו רבותינו לחרם ביבנה ופרש"י בשבת קל"ח ע"ב שישבו שם החכמים שורות שורות כמו בכרם וכ"ה בקה"ר ע"פ עשיתי לי גנות (ובשה"ר ע"פ כרם היה ובירושלמי ברכות רפ"ד) כרתנן זה מדרש דרש ר"א בן עזריה בכרם ביבנה וכי כרם היה אלא אלו ת"ח שיושבין שורות שורות ככרם כו' ע"ש, ובתרנום קהלת ב' ד' ע"פ נטעתי לי כרמים אנציבת לי כרמין ביבנה כו' ע"ש ושם תקנו כמה תקנות וביארו כמה שאלות ע' זבחים נ"ז ע"א עדיות פ"ב מ"ג וירושלמי ברכות פ"ד ה"א וכדומה. ובספרי פ' חוקת ע"פ ושרף נשאלה שאלה פרה ששתת' מי הטאת לפני ל"ט וקנים בכרם ביבנה וע' פרה פ"ז מ"ז. ובברכות ס"ג ע"ב כשנכנסו רבותינו לחרם ביבנה היו שם ר' יהודה ור' יוסי ור' נחמיה ור"א בנו של ר' יוסי הגלילי וירדשו כולם בכבוד האכסניא כו' ע"ש. רבן גמליאל ישב ביבנה סנהדרין ל"ב ע"ב. ר' יוחנן בן זכאי בקש מאספסיאנוס קיסר יבנה וחכמיה (פרש"י שלא יהרס) ושושילתא דר"ג (משפחת הנשיא שלא יהרס ויתבטל שולטנות מבית דוד) ונתן לו גיטין נ"ז ע"ב וע' ביה בראש דברי ימי עולם בערך אספסיאנוס. פעם א' היו החכמים מסובין בעליה ביבנה ושמעו בת קול מן השמים שאמרה יש בכם אחד שראוי שתשרה עליו שכונה ונתנו עיניהם בשמואל הקטן כו' סוטה מ"ח ע"ב וע' ירושלמי הוריות פ"ג ה"ח וע' בערך טיטוס בראש הנ"ל. ביבנה היו ארבעה שידעו שבועים לשון ר"א ור' יהושע ור' עקיבא ושמעון התימני הן לפניהם ברקע (תלמיד שלהם) ובביתר היו שלש ברש"י בפ' הגמרא סנהדרין י"ז ע"ב ובירושלמי שקלים פ"ה ה"א אמרו בין הסנהדרין ביבנה היו ארבעה שידעו בלשונות בן עזאי ובן זומא אליעזר בן מתתיהו וחנוניה בן חנילאי (וי"ג בן חכנאי) ע"ש. ברכת המינים ביבנה תקנוה בימי ר"ג ע"י שמואל הקטן ברכות כ"ח ע"ב וירושלמי ברכות פ"ד ה"ג. ר"א ברבי צדוק אמר כשהיינו עוסקים בעיבור שנה ביבנה לא היינו מפסיקים לא לק"ש ולא לתפלה שבת י"א ע"א. בת קול שאמרה הלכה כבית הלל (ע' עירובין מ"ג ע"ב) יצאה ביבנה ירושלמי ברכות פ"א ה"ד ויבמות ספ"א. ר' יוסי הגלילי בא לבית המדרש לפני החכמים בתחלה ביבנה ופרש"י תחלת ביאתו היתה ביבני' זבחים נ"ז ע"א.

הערה למערב עקרון שנק' כעת אקאר נוטה מעט צפונה הכפר יאמניא הוא יבנה או *בנאל ביהושע ט"ז ושם נמצא קבורת ר"ג ודעת הכופים פ"א דמ"ח ע"ב שהוא ר"ג הזקן שישב ביבנה ע"ש. ועמ"ש בערך א"ב"ל.

ידד נזכר בירושלמי מ"ק פ"ג הובא למעלה בערך חמתן.

הערה תה"א כתב שהוא הנזכר בירושלמי דמאי פ"ב הובא בערך צור וסיסיתא ועיון יערוט וגוסף שלו הוא ויערוט וכ' שנמצא לצפון מזרחית עכו בערך ב' שעות כפר יוסף ושם בית הקברות של עכו ולצפון כפר יוסף כערך חצי שעה הכפר אל יודיש וזה איננו נכון כי הירושלמי בדמאי חושבו סמוך לעיון שהוא על נהר חספאי וגם חושב שם כפר חרוב וחספאי וע"כ נראה כפי השני שר' שנמצא כמערבית דרומית חספאי בערך שעה וחצי כפר יודיהא אך הירושלמי ממק' יכול לחיות שכיון על הכפר אל יודיש הנ"ל כי דמלג"ת מתחלף כמ"ש בכללי החילוף.

יהודה במשנה הניגה כ"ד ע"ב ביהוד' נאמנו על טהרת יין ושמן כל ימות השנה ולא בגליל ואמרו בגמ' ע"ז משום דרצועה של גוים מפסקת בין גליל ליהודה ובירושלמי אמרו פסיקויא של כותים מפסקת ע"ש (ר"ל ארץ שומרון) וע' בערך אנטיפרס. וע' בערך טבריא. יהודה וגליל כשעת חירום דמי ופרש"י שאין שיירות מצויות מזה לזה ב"ב ל"ח ע"ב וכתובות ח' ע"א וק"י ע"א. א"ר נחמן מתחל' כשהיו מביאין נסכים מיהודה לא ה"י יננס של יהודה מתמיץ עד שנותנין לתוכו שעורים כו' ע' למעלה בערך אדום. גם אמרו שם בפסחים מ"ב ע"ב בראשונה עשו ביהודה הומץ מן התמד שנותנין מים על הנרענינים או השמרים, ואח"כ עשו מן היין ע"ש. ר' יהודה אומר סאה ביהודה שנה חמשה סאין בגליל ולא נתחלקה א"י אלא בגורל כו' ב"ב קמ"ב ע"א. והכוונ' פה על מקום בית סאה. ובכתובות ק"י ע"א רבי יוסי

אומר סאה ביהודה הית' עושה חמשה סאין סאה קמח סאה סאה (פרש"י סאה קמח הוא אבק דק היוצא מן הנפ' והחטים טחונין ברחים של גריסין ואינם טחונים דקים והנפה מוציאה הקמח וקולטת הפסולת ומחזיר מה שבנפה לריחים) סאה סובין (פרש"י שהמכתשת מוציאה כשלותתין חטים לסולת כותשין אותן במכתשת) סאה מורסן (הן הסובים היוצאים באחרונה רש"י) וסאה קיבוריא (קמח שאינו יפה שעושין ממנו פת קיבור רש"י) והכונה פה על סאה חישין כי על מקום בית סאה אמרו שם שבברכותיה של א"י עשתה חמשת רבוא כורים ושלא בברכותיה על אחת חמשה מאות ע"ש. חיות שביהוד' אינן יוצאות לגליל ליגדל שם וכן מגליל ליהוד' פסחים נ"ב ע"א וע"ז נבנה היסוד של ג' ארצות לביעור ע' בערך אוכל וע' בתום' שם. וע' ברכות ס"א ע"ב הנפנה ביהוד' כו' וברש"י שם וידובר מזה בערך ירושלים ע"ש בהערה. כוס שביהוד' גדול מכוס שבגליל מסכת דרך ארץ פ"ה. סלע של יהודה כפלים במשקל סלע של גליל וחמש סלעים ביהודה הן עשר' בגליל כתובות נ"ג ע"א וס"ד ע"ב. ביהודה מוכרין הנשים כלי צמר אף שלא מדעת בעליהם ופרש"י כי הן מעשה ידיהם ע' בערך גליל. אין מעברין את השנה אלא ביהודה ואם עיברה בגליל מעוברת סנהדרין י"א ע"ב וע' בתום' שם.

ע"שרה חלקים גבורה ירדו לעולם תשעה נטלה יהודה ואחד כל העולם כולו אסתר רבה פ"א. בני יהודה היו מדרקקים בלשונם אף במילי דעלמא שלא כבני גליל והביאו שם למשל ההוא בר יהודה שאמר טלית יש לי למכור ושאלו לו מאי גוון טליתך והשיב כתרדין עלי אדמה, והאי גלילאה הלך הלוך ושאלו אמר למאן ואמרו לו גלילאה שוטה חמר למירכב או חמר למישתי, עמר למלכש או אימר לאתכסאה (פ"י שה לשחוט) וע' שם עוד משלים. ומה תראה שקראו לבני גליל גלילאה שוטה, וכן קראה בהוריא שם את ר"י הגלילי גלילאי שוטה כשמצא אותה בדרך ושאלה באיזה דרך נלך ללוד ואמרה לו גלילאה שוטה הלא אמרו חכמים אל תרבה שית' עם האשה הי' לך לומר באיזה ללוד, הכל בעירובין נ"ג ע"ב. אמר רב בני יהודה דייקי בלישנא ועשו להן סימנים בתורה (כשהיו שומעין שמועות מרבן עשו להן סימנין כדרך ששמעו אותן זו אחר זו רש"י והוא כדרך הסימנים הנמצאים בתלמוד) ולא בני גליל. בני יהוד' למדו מרב א' ולא בני גליל וע"כ נתקיימה תורתם ביד בני יהודה ולא ביד בני גליל. רבינא אמר בני יהוד' גלו מסכתא ולא בני גליל ופרש"י גלו מסכתא לימדו לאחרים ל"א מפרשין שמועותיהן ומדרקקים בטעמו של דבר כו' עירובין שם נ"ג ע"א. יש חילוק בין אנשי גליל ויהוד' בענין הכתובה שאנשי הגליל כתבו כאנשי ירושלים ובבל וכל פרווראה נהוג כאנשי יהודה ונהרדעא וכל פרווראה כאנשי גליל ע"ש כמה החילוק ביניהם כתובות נ"ב ע"ב וצ"ה ע"ב. הי' חילוק ביניהם בסדר ברכות ראש השנה ירושלמי ר"ה פ"ד ה"ו, וכן אם אבילות נוהגת בשבת מ"ק כ"ג ע"ב. ביהודה הלכו הספדנין לאחר המטה של המת ובגליל לפני מטתו רש"י בפ"י הגמ' שבת קנ"ג ע"א על מ"ש שם בני יהודה ובני גלילא ע"ש. ביהודה קראו לארוסה תרופה קידושין ו' ע"א. ביהודה בראשונ' (משמע שאח"כ פסק המנהג) היו מייחדין החתן והכלה קודם החופה שיהא לבה גם בה ולא בגליל (בירושלמי ובתוספתא פה הנוסח מייחדין החתן אצל הכלה שעה). ביהודה בראשונ' היו מעמידין להחתן והכלה שני שושבינין אחד לו ואחד לה כדי למשמש את החתן והכלה (לפשפש במעשיהן באותו הלילה שלא יקלקלו זה לזה במעשיהם בתרמית רש"י) בשעת כניסתן לחופה (פ"י העמדת השושבינין היתה בשעת כניסתן לחופה) וכ"ה בירושלמי פה) ובגליל לא היו עושין כן. ובתוספתא כתובות פ"א יש נוטה אחר לגמרי שהפשפוש הי' שלשה ימים קודם לחופה ואח"כ אומרת שהעמידו שושבינין אחד משל בית חתן ואחד משל בית כלה בשעת הנשואין כו' ואולי מ"ס שם וצ"ע. ביהודה בראשונ' היו שושבינין ישנים בבית שהחתן והכלה ישנים בו, ובגליל לא היו עושין כן הכל בכתובות י"ב ע"א. היו נוהגין להוציא את הבתולות מבית אביהן לבית החתונה בהינומא וראשה פרוע והינומא ועירי מפרש חופה של הדם עגולה ור' יוחנן מפרש צעיף משובב על ראשה כעין שלנו שמנממת בו הכלה כתובות

י"ד ע"ב ורגילין היו לחלק לתינוקות בנשואי הבתולות קליות (כשהשבולין לחים מיבשין אותן בתנור והן קליות ומתוקין לעולם רש"י) שם ט"ז ע"ב. היו מעבירין לפני הבתולות הנשואות חביות של יין בתולה מעבירין לפנייה סתומה בעולה מעבירין לפנייה פתוחה שם ט"ז ע"ב וכל אלה המנהגים היו ביהודה ולא בבבל כי בבבל היו מנהג אחר בנשואי הבתולות עיין בערך בבל שם י"ז ע"ב. א"ר יהודה ביהודה בראשונה לא היו פותחין משבעה מעמדות ומושובות למת כגון עמדו יקרים עמדו שבו יקרים שבו כ"ז ופ"י הרשב"ם בחזירתן מן הקבר הולכים מעט ויושבים לנחם האבל או להרבות צער על מיתת המת ולהרבות בבכי ולתת איש אל לבו לשוב בתשובה כי חיי האדם הבל ועומדין והולכין מעט ותחזירין ויושבין מעט כך עושין ז' פעמים כדי לתת אל לבם שחיי האדם הבל כ"ז כנגד שבעה הבלים שבקהלת וכו' וע"ש עוד. עמדו יקרים פ"י לאחר שישבו מעט ה"י הממונ' אומר להן עמדו ולכו אל מקום אחר כ"ז ע"ש ב"ב ק' ע"ב. אבל רש"י פ"י במגלה כ"ג ע"ב כשנשואין את המת לקברו היו יושבין ז' פעמים לבכות את המת והרוצה לספרו יספור והכי תניא ב"ב כ"ז ע"ש. כ"ד בוליות (פ"י אפריות) היו ביהודה וכולן חרבו משום שבעת שוא היינו שבעת חנם אף שהיתה של אמת כ"ז ירושלמי נדרים פ"ג ה"ב. ואמרו שם כי לשוא הנזכר בתורה היינו למנא כנוסח א' בתרגום אונקלוס פ' יתרו. ובבבלי תמצא במקומות רבים דעות שונות. וע' עוד בערך רומיים ומלכותם בראש דברי ימי עולם מענין חורבן יהודה. רבי יהודה אומר נ"ב שנה לא עבר איש ביהודה כ"ז (אחר חורבן בית ראשון) שבת קמ"ה ע"ב ויומא נ"ד ע"א וע' רש"י שם שבטנו. ובפסקתא דרב כהנא פ' דברי ירמיהו הנוסח נ"ב שנה לא נראה עוף כנף בכל א"י כ"ז וירושלמי תענית פ"ד ה"ה ובפסקתא דר' טוביה פ' נצבים הנוסח לא נראה עוף שם כ"ז והתה"א רצה להגיה גם בבבלי כן בעבור קושייתו כי איש נשאר ביהודה כמ"ש בנחמיה א' וירמי' מ"ד כ"ח אולם ביומא נ"ד ע"א משמע כי איש דוקא כי שאלו שם על היבוס יושב ירושלים ע"ש וע"כ נשאר בתימא. ולא קשה מידי כי בימי נחמיה אז כבר חזרו פליטים לא"י אבל מקודם נ"ב שנה לא עבר איש ביהודה. ורבי יוסי אומר שם ביומא ז' שנים נתקיימה נפרית ומלח בא"י כ"ז ע"ש.

יודפת בערכין ל"ב ע"א אמרו במשנה יודפת הישנה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון ע"ש קצרה ובספרא בהר פ"ד הנוסח יורפת ט"ס ובגדה כ' ע"א בבקעת יודפת האדמה שמנה ואדומה. ובתוספתא נדה פ"ג הנוסח בקעת יובת ע"ש. רבי מנחם יודפאה פרש"י מעיר יודפת זבחים ק"י ע"ב, ובמעילה י"ג ע"ב ר' מנחם יודפאה ט"ס וצ"ל יודפאה.

הערה התה"א כתב למערב הר תבור (ע' בערכי) כשעה א' חכר אקסאל (הוא כסלות שבנחלת יששכר) ולמערב צפונית אקסאל ערך שעה א' חכר א' יאפא (יפיע שבחלק זולוק) ולפי דברי אוסיון סמוך ליאפע העיר יודפת שנקרא' אצלו יוטאטאטא ושם נלחם עם מנחם אספסיאנוס ועד היום נק' חכר לדרום יפיע כשעה א' בשם דאפאחא. וטועים האומרים שמבצר יודפת (הוא טעות שני סמורין ליודפת יודפת) הוא מבצר צפת כ"ז ע"ש בדבריו ואולי זהו יודפת החדשה וצ"ע. ובמסא א"י להייריך קיפערט בצפונית מערבית צפורי יאטאפאטא. וניעביוער כ' שהוא לדעתו חכר דשעפאט לצפון צפורי. וע' בערך חפר.

י"ן במשנה כלאים פ"ב מ"א דלעת יונית ופ"י המפרשים דלעת שגדל בארץ יון שעלין שלה ארוכות וכשהן נוטין ע"ג תבואה מסתבכין ובירושלמי אמרו ע"ז מסתבכת ומתפשטת מאד לשאר זרעים ע"ש. דלעת יונית היא השובה מאד ודרכה להמנות ערלה פ"ג מ"ז וביצה ג' ע"ב. ביון גדל מין אוזב הנק' אוזב ויני פרה פ"א מ"ז סוכה י"ג ע"א. אוזוב י"ן טוב לרפואה לפי איזה נוסחאות במשנה שבמשניות שבת פ"ד מ"ג ובמשנה שבגמ' שבת ק"ט ע"ב הנוסח אוזבין והוא מין אחר וכו"מ בפ"י הגמרא שם ע"ש. במגילה ט' ע"ב על דברי רשב"ג אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא יונת פ"י בגמ' דכתיב יפת אלהים ליפת וישכון באהלי שם ופיופתו של יפת יהי באהלי שם ופרש"י לשון יוני כי לשוננו יפה מכל לשונות בני יפת ובירושלמי אמרו ע"ז בדין ומצאו שאין התורה יכולה להתרגם כל צרכה אלא יונית, ואמרו עוד בורגני אחד

בדא להם ארמית מתוך יונת, עקלם הגר תרנם לפני ר' אליעזר ור' יהושע ואמרו לו יפיות מבני אדם ע"ש. ובפ"א ה"ט שם א"ר יונתן דבית גוברין ד' לשונות נאים שישמש בהן העולם ואלו הן לעו (פ"י יונת) לומר רומי לקרב (שהוא דברי רכות ופיוס) סורסי לאיליאי (לקינה) עברי לרבורה ויש אומרים אף אשורי לכתב, וע' בראש דברי ימי עולם בערך כותים. בלשון יון קורין לכלב למס שבת ס"ג ע"ב. בלשון יוני קורין למים הידור דברי בן עזאי סוכה ל"ה ע"א. בלשון יון קורין לאחת הן שבת ל"א ע"ב. ובנזיר ח' ע"ב הריני נזיר סומכוס אומר הן אחת דיגון שתים טריגון שלש טטרגון ארבע פינטיגון חמש ופרש"י והתום' שם שהוא בלשון יון ואשמעינן שבכל לשון יכול אדם לקבל עליו נזירות ע"ש והובא זה ג"כ בב"ב קס"ד ע"ב (ושם הנוסח הינא אחת) ובתוספת שם שאלו מה אשמעי' שבכל לשון יכול האדם לקבל נזירות וכי יש חילוק בין לשון ללשון כו' ע"ש (וע' בר"ן ריש נדרים). והאמת היא כי דיגון טריגון הוא בלשון יון שתי זויות שלש זויות כמ"ש בנמי' שם בית ענול דיגון טריגון פינטיגון אינו מטמא אבל טטרגון מטמא כו' ופרש"י ג"כ דיגון שתי זויות טריגון שלש זויות כו' ע"ש (והנמי הביאה זה כדי לפרש לשון יוני הנ"ל והבן) וכ"כ בערך אבל שמות המספר בלשון יון הן ענאס דיאה טרוס מעטרא פענטא כו' ועל כן אשמעי' סומכוס שהוא נזיר אף כשאמר בלשון הזה דיגון טריגון כו' שכיון לנזירות שתי פעמים או שלש פעמים כו' כנ"ל. בלשון יון קורין לשוטה מורוס בפסיקתא דרב כהנא פ' שמעו בית יעקב וע' בהגהות באבער שם. במקואות פ"ט מ"ב נמצא ג' יוני אלו יתירות הדרכים ופ"י הרמב"ם והר"ש שהוא מיט שבדרכים, וצ"ע מה טעמו שנק' ג' יוני. בכריתות ה' ע"ב מושחן כמין כי יונת וע' ברש"י (וברש"י פ' תצוה כ' כף יונת עשויה כנון שלנו) וכן בתום' מנחות ע"ה א'. והאמת שכו' יונת נכתבת ביונית כמו ח' בכתב רוסיא קו אלכסון בתוך קו אלכסון ונק' בלשון יון כי בקף רפויה כמו בלשוננו כפולין חי וכתוריות ו"ב ע"א הנוסח מושחן כמין כף יונת ר"ל כף רפויה של היונים. בתחומא פ' צו סי' ב' בלשון אלנסטיז קטבך קאטאבא ר"ל לשון יון כי היונים נק' העלענען כמ"ש בידיעות כלליות ב' ולשונם נק' לשון אלנסטיז ובירושלמי סוטה פ"ו ה"א לוי בר היתא אול לקסרון ושמע שקורין שמע אלנסתון כו' פ"י הפ"מ וכן פ"י הערך בלשון יוני וכן עיקר דלא כדברי המעריך שם וכ"כ בע"מ. אבא יוסי בן חנין איש יוני תוספתא כלאים פ"ב מ"א ומ"ד.

הערה יון הוא מדינת נריכענלאנד ונתבאר תכונתו בידיעות כלליות ב' , וכן בלשון סאנסקריטו נק' הגריכען בשם יאוואנים ובערבית יואנים .

יוסתינא ר' הייא מיוסתינא ופירש"י שם מקום זבחים קי"ב ע"א ובתענית ט' ע"א רב הייא מווסתינא תלמיד רבא נ"ל שצ"ל מיוסתינא כנ"ל. והע"מ פ"י שהיא מעיר אסתוניא הסמוך לפומבדיתא כמובא בערך פומבדיתא וע' בערך תוספיה .

יופטי ר' אבא בר שומי רב מנשיא בר ירמי' מניפתי (וי"ג מדפתו) הוו מפטרי מהרדי אמעברא דנהר יופטי וכו' עירובין ס"ד ע"א .

יוקרת ר' יוסי דמן יוקרת תענית כ"ג ע"ב .

הערה התה"א כי על תוקרת שבירושלמי פ"ו דשביעית בגבולי עולי בבל שלדעתו הוא יוקרת הנ"ל, ובדרך שעולין מצפת לגוש חלב (שהיא לצפונת מערבית צפת כג' שעות ולמזרח עכו כמו יום) אצל כפר קאיומיא נמצא ציון ר' יוסי דמן יוקרת ואולי היתה שמה העיר יוקרת, וכ"כ נייבויער למערבית צפונת צפת עיר אוקרית והיא תוקרת גם יוקרת ע"ש , והוה טעות לדעתי כי התה"א ה' מסופק רק על יוקרת אם היא תוקרת שבירושלמי או הוא עיר אוקרית הנ"ל בעבור כי הציון שמה , אבל לא אמר שהמקום למערבית צפת הוא תוקרת שבירושלמי כי א"א לפרש כן כי הירושלמי חושבו סמוך לנוקבתה דעיון ועיון הוא במזרח תל חסמא הוא לעאנטוס בהרי הלבנון כמ"ש בתה"א ע"ש, וכן במפת א"י, וע' למעלה בערך דרוקרת כי דעת רש"י והגאון שהוא עיר בכבל ורש"י גורס שם

דיוקרת או יותר נכון שצ"ל ברש"י שם יודקרת כגירסת הגאון וע"כ כי רש"י עיר ששמה יוד ע"ש ותבין.

יורדת הצלמים שם נהר שכזבה (נפסק מימיה) בשעת פולמוס ומשמע שם שהכנה בפולמוס ירושלים. והכמים אומרים שכל מימי בראשית כזבו בשעת פולמוס אך נהר השילוח היתה נמלה הולכת בו (פ"י מעברה) תוספתא פרה פ"ה וע' בדברי הר"ש והרמב"ם במשנה פרה פ"ח מ"ט.

ימא הובא למשל בכמה מקומות כמן ימא לטיגני ופ"י התוס' בשם ר"ח בקידושין מ"ד ע"א שהם שני מקומות סמוכין מאד זה לזה ע"ש, וכן הובא למשל בירושלמי גיטין פ"ו ה"ב. ונמצא בעירובין י"ב ע"א כי סליק ר' זורא מימי ופירש"י שעלה מן הים ואולי הכוונה שעלה ממקום ימא הנ"ל כשעלה לא"י כדאי' בכתובות קי"ב ע"א וכן פ"י בערוך וכן בר"ה ל"ה ע"א כי סליק ר' אבא מימי פירש"י שהפריש בספינה וחזר ארלי ג"כ הפ"י כמ"ש, וע' בערך כפר ימא.

ים המלח ע' בערך סרום. **ים טבריא** ע' בערך טבריא. **ים עכו** ע' בערך יפו ועכו.

ים סוף בסוטה י"ב ע"א ע"פ ותשם בסוף על שפת היאור ר' אלעזר אומר ים סוף רשב"ג אומר אנם, ובשמות רבה הוסיפו על דברי ר"א שים סוף מגיע עד הנילוס. והר"ף בעין יעקב פ"י כי במצרים הישנה היה מקום שהיו מחוברין.

בערכין ט"ו ע"א אמרו בגמ' ע"פ וימרו על ים בים סוף שאמרו בני ישראל כשם שאנו עולים מצד זה כן עולים המצרים מצד אחר וכו' וכ' התוס' שם בשם רבינו שמואל שישראל עברו את הים סוף אך לצד א' לצפונה כחצי גזון עגולה נכנסו בים לצפונה ויצאו לצפונה כו'. אבל לא שעברו אותו מצד זה לצד האחר וע"כ נמצא במקרא (במדבר ל"ג) ויסעו מאילים ויחנו על ים סוף ואם עברו אותו לצד האחר איך פגעו עוד הפעם בים סוף כו', וע"כ אמרו כשם שאנו עולים מצד זה הם עולים מצד אחר, ואם עברו הים לרחבו איך האמינו כי הקב"ה יעשה נסים למצרים להביאם לא"י כו' ע"ש. ואולם לפי ידיעתנו כעת בבירור כל המקומות אשר הלכו בני ישראל, ותכונת הים סוף שעברו בו נדע בבירור כי עברו הים לרחבו מעבר אל עבר אך עברו בקצה לשון ים סוף המערבי ששם הוא קצר מאד ונסעו שם דרך המדבר מצפון לדרום כאשר תראה רשמי המקומות במפות א"י ובספר תבואת הארץ וא"כ פגעו עוד הפעם בים סוף כי שם להלן לדרום יש לו בליטה גדולה (ע' במפה) וצריכין להקיפה ואח"כ הלכו ממערב למזרח עד מדבר סיני והר סיני ואח"כ הלכו בשפת לשון ים סוף המזרחי מדרום לצפון עד עציון גבר אשר סמוך לאילת על שפת ים סוף לשון ים סוף המזרחי, ומ"ש כך מצרים עילים מצד אחר ר"ל שהם יצאו לצפונה כמו שפ"י התוס' וילכו שמה ויסבבו את ישראל ויסגרו אותם במדבר בין שתי לשונות של הים סוף וע' במפה ותבין.

הערה אחת"א הקשה בחי"ב על חמדרש הג"ד והר"ף הג"ל שהלא אקראדאטום חיוני מספר כי אראשון שחפר להבר הנילוס עם הים סוף היה נעקאם בן פואמטוך (פרעה נכה) ונשלם בזמן ממשלת דרוש אראשון שהיכיר הנילוס עם הים סוף והערביים סתמיהו, וע"כ הגיה במדרש ופ"י ברוחק גדול אשר אין כדאי להעתיקו (כי לדבריו הגיה חים סופו מגיע עד הנילוס וזיה לו לומר שנילוס סופו מגיע עד חים ע"ש). אך אינה קשיא בעיני כלל, כי כבר יכול להיות שבימי קדם קדמתח בימי יעקב ובניו היה מחובר ונסתם, ונעקאם החל לחפור מחדש כאשר קרא להקאנאט מועץ בימינו.

יגוה אבא יוסי בן יוחנן איש ינות ירושלמי כלאים פ"ב ה"ד, יפו בקידושין נ"ז ע"ב שלא יעמד ביפו ויורקנה לים כי יפו על שפת הים הגדול. יפו רחוקה מעכו מהלך יום אחד רש"י בפ"י המשנה נדרים ל' ע"א ומבואר שם במשנה שעומדים בצד אחד של הים וההולכין מזה לזה א"צ לפרש לים אך הולך בשפת ים אחת ע"ש. ביפו היו היקבים של המלך שלמה פסיקתא דרב כהנא ס"פ רנ"ו עקרה והם יקבי המלך בזכריה י"ד. במספרו פרשת ברכה על פסוק כי שפע ימים ינקו אצל זבולון כל הספינות שאובדות

ביום הגדול וכל האבנים טובות ומרגליות הים הגדול מקיאים לימה של יפו כו' וימה של יפו נגזו לצדיקים לעתיד לבא כו'. ולדעתי נפל פה טעות בספרי וצ"ל ימה של עכו. כי הלא יפו היה בחלק הן ולא בחלק זבולון (כי דן נחלתו על שפת הים מבית חורון למטה כמ"ש בערך גיא החרשים) אך זבולון היה לו תחום עכו כמ"ש בב"ב קכ"ב והגיע עד חיפה גם קשה הלא ימה של יפו הוא בעצמו הים הגדול. אך צ"ל ימה של עכו או ימה של חיפה כי בעכו הים חודר בתוך הארץ איזה פרסאות כמו לשון ים קטן זע"כ נק' בשם בפ"ע ימה של עכו כדרך כל לשונות הים שיש להן שמות נפרדים, זע"כ אמרו בב"ר פ"ה ע"פ ולמקוה המים קרא ימים לשון רבים כי אינו דומה טעם הן העולה בעכו לעולה בצידון ובאספמיא וכינו למה שכתבתי, ועמ"ש בערך א"י בזה. ובגמ' יומא ל"ח ע"א יש טעות סופר בזה בהפך שאתמו שם כיון שהגיעו לנמלה של עכו ובאמת הנמל של ירושלים הוא יפו שהיא סמוכה לה וע"כ הגיה התה"א שצ"ל לנמלה של יפו שכן איתא ג"כ בירושלמי שם. רב אדא דמן יפו מנילה י"ו ע"ב זבתענית י"ו ע"ב ר' אדא דמן יפו וכן בוי"ר פל"ז. ר' נחמן דיפו ב"ר פי"ג, ר' יוחנן דיפו במ"ר פ"ב, ר' יודן דיפו וי"ר פ"כ ר' פנחס דיפו וירושלמי פסחים פ"א ה"א. ר' נחמ"י דיפו פסיקתא דרב כהנא פ' אחרי מות.

יפרק אונסין באסתר רבה פ"ב ע"פ ועמודי שש א"ר לוי המחצב הזה (של שיש) לא נגלה אלא למלכות הרשעה כו' (היא מלכות רומי כידוע), ונזה ה"י לו לאחשורוש לעשות לו עמודים של כסף וזהב מלהביא עמודים של שיש מיפרק אונסין למדי ופי' המ"כ יפרק אונסין מקום שמביאים משם את השיש ע"ש.

הערה המ"כ כתב שהכוונה על אי פראקאָנעסום בים פראפאנטוס (ים המארמרי) ונק' כעת מארמארא בעבור השיש הטוב הנמצא שמה לכן מאד עם קיים שחורים עליו ותוא מחולל בין הסופרים וט"ס במדרש מפרק אונסין אך צ"ל מלה אחת מפרקאונסין ותוא פראקאועסום הנ"ל שהיתה תחת ממשלת רומי המזרחית אצל עיר קאנסטאנטניאפעל.

ירדן ר"י בן בתירא אמר כי הירדן אינו ארץ כנען ור"ש בן יוחי אומר שהוא ארץ כנען בכורות נ"ה ע"א, וע' בערך א"י בזה. אמר ר' חייא בר אבא א"ר יונתן (נ"ל שצ"ל יוחנן) למה נק' שמו ירדן שיורד מדן ודן היה נק' לשם (יהושע י"ט) וא"ר יצחק לשם זו פמיום בתנאי נמי הכי ירדן יוצא ממערת פמיום ומהלך בימה של סבכי (בתוספתא בכורות פ"ג) בתרא בימה של סופני ובדרום וי"ן סופני ע' בערך סופני) ובימה של טבריא ובימה של סדום (זה אינו בב"ב) והולך ונופל בים הגדול (ובב"ב הנוסח ומתגלגל ויורד לים הגדול ומתגלגל עד שבא לפיו של לויטן שנאמר יבשה כי יבית ירדן אל פיהו) ואין ירדן אלא מבית יריחו ולמטה ופרש"י אבל למעלה אינו חשוב להקרא ירדן בעבור שמתערב בימים גדולים וע' בתוס' שם שאלות על דברי רש"י האלה ואמר רב כהנא זכרותא דירדנא (עיקרו של ירדן רש"י) ממערת פמיום, הכל בבכורות נ"ה ע"א. וכתבו התוס' שם דמלשון הש"ס והולך ונופל לים הגדול משמע שניכר כשיוצא מכל אותן הימים וכו"ה במדרש פ' בראשית הדין ירדנא מהלך בנו ימא דמלחא ולא מתעכב בו וע"ש ולפנינו במדרש ב"ר פ"ד ופ"ב איתא שעובר בימה דטבריא כו' ע"ש וצ"ע, גם קשה כי ידוע כי הירדן אינו ניכר ביציאתו מן ים המלח, וכל העולם חושבין תכליתו עד הים המלח שלשם נופל עד לעולם, ולכן נראה לי שהלשון בב"ב ומתגלגל ויורד לים הגדול נאמר בדקדוק לשון גלגול שמתגלגל לגלגל מחילות מתחת לארץ ויורד לים הגדול (וכ"כ הא"ק והתה"א) וע"כ אמרו ג"כ ומתגלגל עד שבא לפיו של לויטן היינו בעבור שהוא בהסתר מעיני בני אדם, וכן מצאתי בפרקי דר"א פ"א שאומר מימי הירדן סובבים כל א"י הציונים למעלה מן הארץ ותצוים למטה מן הארץ והכונה למ"ש מן הים המלח עד הים הגדול למטה מן הארץ וכמ"ש בערך א"י ע"ש וע' עוד בזה בערך סדום ובב"ר פ"ע"ו אמרו אתר הוא תתן ירדן מצווה בחמי טבריא בבבלה נכנס יעקב לשם בלכתו לחזן ונעל עשו בפניו ותמר לו הקב"ה בחירה במקום אחר ויצא כו' ע"ש, הירדן מהלך יום אחד מירושלים למרות מעשר שני פ"ה מ"ב וביצה ה' ע"א. וע' בערך ירושלים. סניקותורדין (יועץ) של אדריאנוס קיסר אמר לו (או לריב"ח ע"ש) כי הירדן הולך בים ולא בלילה (כפי הנראה היתה כוננתו

להכתיש המופת של בקיעת הירדן (ביהושע) והוא השיב ששמר בבית פעור וראה שהולך בלילה כמו בים ב"ר פע"ה וע"ש במפרשים, עיירות של כותים היו על יד הירדן תוספתא דמאי פ"ה. ספנית הירדן שוענים אותה ביבשה (פרש"י לפי שהיא קטנה ומיטלמלת מלאה וריקנית) ומורידין אותה למים (לפי שהנהר קטן) שבת פ"ג ע"ב וקה"ר פ"א ב' מעות לא יוכל לתקון ושם אמרו התיבון ליה והלא יורדי אשקלון שקעוהו כו' וע' במ"ב שם, וע' מענין ירדן עוד בערך ירמ"ך. ביוצר לפ' שקלים אמר כי הירדן חמשה פעמים כים הזבול ר"ל הים שעשה שלמה בביהמ"ק שהחזיק רחבו עשרה אמות כמבואר במלכים, ובאמת הירדן אחר יציאתו מים כנרת מחזיק ערך חמשים אמות ע' בתה"א, כפת הירדן ע' בערך סדום.

הערה ימה של סכני נתבאר בערך א"י וימה של טבריא בערך טבריא. ותת"א כ' שהירדן נכנס לימה של טבריא סמוך לכפר נתחום ויוצא ממנו סמוך לכפר סאמאה ר"ל כפר צמח, ונייעוביעו כ' על דברי הגמ' ואין ירדן אלא מבית יריחו ולמטה שציל מבית ירח ולמטה שביית ירח הוא (ע' ערך ירח) לדרום ים טבריא הוא ים כנרת ולדעתו יש ראייה לפי' זה מן הכתוב שמות הים הנבול ארזין (במדבר ל"ד) שחושב הנבולים של צד מורה משפם הרבלה מקדם לעין וירד הנבול ונחה על כהף ים כנרת קדמה (וכא הוכיח את הירדן כלל) ואח"כ אובר וירד הנבול הירדנה וגו' הרי לך שמקודם לא נחשב לירדן אבל מים כנרת ולהגן נקרא בשם ירדן אף קודם לעיר יריחו. ויש פ' מקדם לעין מקדם לעין הירדן לפי' הנבול הלך מקדם לירדן עד כהף ים כנרת קדמה והבן. ועל דברי חמדרש אתר הוא תמן ירדן מצוה בחמי טבריא ככהלה נכנס יעקב כו' פ' רש"י שיש מקום בשם ירדן ובכלה נכנס יעקב לשם והוא דחוק מאד גם אין מקום כן. והמ"כ פ' שבמקום אחד נוסף הירדן ברעש וכלה בחמי טבריא. וגם זה אין במציאות. ולדעתי היתה כוונת חמדרש על חמסורם בכפוסים פ"י דלי"ב ע"ב שבקעת נדר והמתן היא פתוחה לירדן ונראה כמין שער או פתח ושם הרים סביב לה הנק' מחתנא דנדר (ע' בערכו) ויעקב אבינו בכריחתו מעשו הכך בדרך הזה שבני אדם אין הולכין אך עשו השינו בבקעה הזאת ופ' דברי חמדרש כן הוא שיש מקום אצל חמי טבריא שהירדן הומה מאד שם בעבור המורד שם בעבור המורד שם כנרת ובכלה נכנס יעקב לאותו מקום ועשו השינו ונעל בסניו כי מצד השני ההרים לא נתנוהו לברוח הלאה אך הקב"ה חתר לו חתירה כהרים ויצא, ויכול להיות שהלך על הנשר הקטן שיש שם לדרום ים כנרת בצאת הירדן ממנו מול כפר סאמאה כמ"ש בתה"א (ע' בערך צינכרי), ואולי מזה שועים הערביאים שקוראים אל הנשר שיש על הירדן אחר צאתו מים סמכי בשם נשר בני יעקב (דשיסר אבני יעקב) והקשה התה"א עליהם דהלא יעקב ובניו הלכו ובאו לא"י אצל סוכות כו' וכתב שאולי יעקב בכריחתו לחין הלך דרך שם ע"ש ולדעתי חשקות בא להם מן חמסור במרש הגיל' שיעקב הלך על הנשר שעל הירדן בצאתו מים כנרת כנ"ל ושעו והחליפו לנשר שעל הירדן בצאתו מים סמכי, ובאמת יעקב לא הלך עד הנשר שאצל ים סמכי כי שם נשר גדול כמ"ש בתה"א ורבים בני אדם נסעו' שמה והלך ככוונה בדרך הנשר הקטן הגיל', והכן.

וירושלים באיכה רבה ע"פ שרתו במדינות ירושלים טבעה. יצא מסוף העולם ועד סופו ובסוכה דף נ"א ע"א אמרו מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו ולא היה הצד בירושלים שלא היה מאיר מאור בית השואבה כו' ע"ש, מי שלא ראה בהמ"ק בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם ואמר אביו זה בנין הורדוס שבנאו באבני שישא ומרמרא וי"א באבני שישא כוחלא ומרמרא (ופרש"י שישא שיש צבוע לא לבן ולא שחור אלא כעין ירוק בלעז ב"ש ומרמרא שיש לבן כוחלא שיש צבוע ככחול) ואפיק שפה ועייל שפה (שורה של אבנים נכנסה ושורה יוצאה) כי היכי דלקבל סיד והורדוס רצה לטותו בזהב ואמרו לו החכמים שכן נאה יותר שנראה כנלי הים (שהאבנים משונים במראיהם זה מזה והיענים המסתכלות בהם שוטטות ונראה כאלו גלי הים הם נעים ונדים רש"י) וכ"ה בב"ב ד' ע"א ושם הנוסה מי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בנין נאה מימיו וע"ש, ובקידושין מ"ט ע"ב עשרה קבין שיש ירדו לשלם תשעה נטלה ירושלים ואחר כל העולם כולו ובאר"נ פכ"ה אין לך יופי יופי רדו לעולם תשעה נטלה ובאסת"ר רבה פ"א ג"כ אמרו עשרה חלקים יופי ירדו לעולם תשעה נטלה ירושלים וכו' וכן עשרה חלקים הנופה ירדו לעולם תשעה נטלה ירושלים כו' וע' בערך בכל מש"ם דילך

על בבל וצ"ע. שבעים שמות לירושלים במ"ד פי"ד. ירושלים מוקפת חומה מימות
היושע בן נון ערכין ל"ב ע"א ויש אומרים שם דתרי ירושלים הוו וע' בערך קצרה בזה
ירושלים דלתותיה ננעלות בלילה וששים רבוא אנשים בוקעין בה עירובין ו' ע"ב וכ"ה
בברכות נ"ה ע"א בן זומא עמד ע"ב מעלה בהר הבית וראה אוכלוסא של אנשים כו'
ואמרו שם אין אוכלוסא פחות מששים רבוא ע"ש וע' בערך בבל ואושא. עשרה נסים
נעשו לאבותינו בבית המקדש ונחשבו במשנה אבות פ"ה מ"ח. ובסוף אמרו שני
דברים ביניהם ששייכים לירושלים (וכבר עמדו על זה ביומא כ"א ע"א ע"ש) ולא הזיק
נתש ועקרב בירושלים מעולם ולא אמר אדם לחבירו צר לי המקום שאלין בירושלים
ובאדר"נ פ"ה הוסיף ולא נפלה רליקה בירושלים מעולם ולא היתה מפולת בירושלים
מעולם ע"ש. ת"פ בתי כנסיות היו בירושלים חוץ מביהמ"ק, וביניהם היה בית מדרשו
של ריב"ז וכולן החרבין אספסיאנוס פתחתא לאיכה רבה ושם בפ"ב, וכ"ה בפסיקתא
דרב כהנא פ' איכה ואמרו שם שבכל א' היה בית ספר למקרא ובית תלמוד
למשנה ע"ש, וכ"ה בש"ה"ר פ"ה וירושלמי מגילה פ"ג ה"א. ובירושלמי כתובות
רפ"ג הנוסח"ת"ס והגיה בקרבן העדה ת"פ וכתב כדאי' בבבלי, אבל בבבלי אינו
כן כי בבבלי כתובות ק"ה ע"א אמרו שצ"ד בתי דינים היו בירושלים כנגדן בתי
כנסיות וכנגדן בתי מדרשות וכנגדן בתי סופרים וגזורי גזירות היו בירושלים
אדמו"ן בן גדאי וחנן בן אבישלום וחנן המצרי ונטלו שכרן מתרומת הלשכה וה'
נתן אומר אף נחום המדי ע"ש, ובמדרש איכה רבה פ"א אמרו עוד כ"ד פלסיות
היו בירושלים וכל פלטיא ופלטיא כ"ד מבואות וכל מבוי כ"ד שווקים ועל כל שוק
כ"ד שקקים ועל כל שקק ושקק כ"ד הצרות ובכל הצר כ"ד בתים וכו' וע"ש נפלאות
עוד. והביאו ג"כ מאגריפס המלך שרצה לידע אוכלוסי ירושלים וצוה למנות הפסחים
כו' והועתק להלן בראש דברי ימי עולם בערך אנריפס ע"ש, שהוא סבא אמר
לרבה (ע' תוס' חולין ו' ע"א בפ"ה שהוא סבא) לדידי חזי לי ירושלים קמייתא ונ'
פרסי הוה ב"ב ע"ה ב'. ירושלים היא בארץ יהודה חגיגה כ"ה ע"א וע' בערך
קצרה. שוקי ירושלים עשויין להתכבד בכל יום פסחים ו' פסחים כ"ו ע"א. ובי"ב כ"ו ע"א.
משקרב העומר יוצאין ומוצאין שוקי ירושלים שהם מלאים קמח וקלוי כו' פסחים
י' ע"ב ומנחות ס"ו ע"א. כרם רבעי היה עולה לירושלים מהלך יום אחד (בר"ה
ובתוספתא סוף מע"ש ליתא מלת אחד) לכל צד (פירש"י הפירות עצמן ולא שיפרסם
במעות) כדי לעשר שוקי ירושלים בפירות וזו היא תחומה אילת מן הדרום (בביצה
עילת בעין) ועקרבה מן הצפון (ובר"ה וביצה הנוסח בהיפך עקרבה מן הדרום ואילת
מן הצפון) לוד מן המערב וירדן מן המזרח מעשר שני פ"ה מ"ב ביצה ה' ע"א
ר"ה ל"א ע"ב.

הערה בענין אילת ועקרבה רצה האיק לקיים חנוסא שבביצה חגיל איכה מן הצפון
ועקרבה מן הדרום ופ"ו על מעלה עקרבים שבנבול דרום איי (מדבר ל"ד) ולא חונק לו כי הוא
רחוק חרבה יותר מן יום אחד וגם שאל על אילת שהלא היא ניכ' לדרום איי כי דימה על אילת
שעל שפת ים סוף בארץ אדום (מ"א ט' כ"ו) ואם נגרוס אילת מן הדרום (כמו שהגיה הרי"ב
בגזרותיו) אכתי קשה הלא אילת כמהלך שלשה ימים מן ירושלים. והחז"א כי שנוסח המשנה
הנוסח הנכון שעקרבה מן הצפון כי לצפון סיילון הוא שילה חספר עקרבה עד חיום דרומית מורחית
לשכם והוא בערך י"ג שעות מירושלים לצפונה נוטה מעט מורחח (כי המשנה לא אמרה בדקדוק
מהלך יום אחד כי יש מהם פחות מעט ויש יותר מעט אך כוונתה היתה בערך יום א') וגרשמה זאת
העיר גם במפת איי להיינריך קופערט עיר גדולה במערב עיר ארכעלקאוס (ע' בערך אירבל) על
המקום שרשמה החז"א. (וכל המהו נק' ביוסיפון עקראבאטענא דלא כמ"ש בא"ק בערך מעלה
עקרבים) והיא בנבול ארץ יהודה וארץ שומרון למזרח עיר אנטיפטרוס (ע' בערכו). אמנם על
אילת כ' החז"א שאינו יודע בדרום ירושלים במהו חכרון עיר כשם זה ואולי היא בית גוברין שנקרא
אילתירוסולים כו' ע"ש וכבר השינו בצדק בעל ערך מלים ע"ש. ותוא כ' ותוא כי כוונת המשנה
היתה על עיר עלוסה שנק' ג"כ אייבאתיא אצל ראבינוואן שהיא לפי לוח פויטינגער ע"א מיל
רומיים מן ירושלים כו' והיא בחכך נרר כמו שתרנגם רס"ג על גרר חלוצה (ע' בערכו). ועשה שם
חשבון כי ע"א מיל רומיים יעלו כאחד עשר פרסאות תלמודיות מירושלים ע"ש. והורואה שם יראה

כי חשבנו אינו נכון והקושיא במקומה עומדת שהיא גם היא רחוקה הרבה יותר מיום אחד עד שאין שייך לומר אפי' ערך יום אחד, ומה שרצה לפרש שם יום אחד היינו מעת לעת אינו נכון כי מה יעשה עם מ"ש קוד מן המערב שהוא רק ערך יום של י"ב שעות ובאמת הוא פחות ממנו וכמ"ש בתה"א וכן הכפ"ס פ"א מ"ח ע"ב כ' כי חדרך שמן ירושלים לעקרבא הוא יותר ממה שבין ירושלים ללוד ע"ש. ואנכי הוואה פה ענין חדש כי הע"מ הביא שם כי בטלמיוס יזכור את העיר הנ"ל במקומות של אדום למערבה של ים המלח שלא כפי לוח פויטינג'ר ע"ש. ואין זה אלוסא אבלף המבוארת לבטלמיוס למזרח לשון ים סוף המערבי (כמ"ש בא"ק ערך אלוש). ולדעתי גם היא איננה העלוסה שכ פויטינג'ר הנ"ל ע"א מיל מן ירושלים ושל תרגום רס"ג הנ"ל, אולם היא עלוסה שלישיית למערבה של ים המלח והיא הנמצאת לדעתי בתרגום השבעים שהביא ג"כ בתה"א בפרש"ם ערו הקני (ש"א ל') צפת (ע' שופטים א') קארמילוס האליים וכתב התה"א שקרמילוס הוא כרמל שאצל זיף והויס"פון כתב שגם זיף בארץ הקיני אך האקיים לא נודע לו, אך לפי בטלמיוס הנ"ל נודע כי למערב של ים המלח אצל זיף וכרמל נמצא העיר אילת שבמשנה או עילת בעין והיא שקראוה השבעים בשם האליים (הויס"פון הא הנשימה ובעברית נופלת כמ"ש בענין אלישע שהוא העלאס ביונית בידיעות כלליות ב') והיא ג"כ אצל בטלמיוס בשם עלוסה בארץ אדום כי בימי בית שני כבר נתיישבו שם האדומיים כמ"ש בערך אדום. ולפי זה המשנה על נכון אילת מן הדרום שהיא במחוז חברון, (כמו זיף וכרמל ע' במספא ועמ"ש בערך זיף כי יש זיף לדרום מזרחית חברון) והיא באמת ערך יום אחד. והיא בנבול יחודה לדרומה לפי מושבו בבית השני, וכמו שעקרבא נבולה לצפונה לצד ארץ שומרון כנ"ל. וע' בברכות ס"א ע"ב בדברי רש"י ע"כ מאמר הנמרא הנפנה ביחודה שארץ יהודה ארוכה ממזרח למערב ומדרום לצפון קצרה הסך המציאות, וישב בתה"א שהכוונה על הישוב מבני ישראל כי בדרומה שכ יהודה לא ישבו בני ישראל כנ"ל. גם הארכות הנ"ל ממזרח למערב היינו בדרום ירושלים כמ"ש למעלה ששם יש יותר משני ימים וחנן, ועמ"ש עוד בערך צער.

ובתוס' ברה"כ כ"ג ע"ב שאלו אם הירדן יום אחד מירושלים אך אפשר שירושלים בטבורה של א"י שהלא לפ"ז צ"ל למערב ל"ט ימים כי א"י הוא ת' פרסה (כמובא בערך א"י) גם שאלו על הנאמר בב"מ כ"ח ע"א שהאחרון שבא"י מגיע לנהר פרת מירושלים בטי"ז ימים ואם ירושלים בטבורה של א"י הלא צריך עשרים יום לשתי מאות פרסאות (מהלך אדם בינוני עשרה פרסאות ליום) וע' מ"ש בתוס' ב"מ כ"ח ע"א והפ"י שם פ"י שעם עבר הירדן הוא ת' פרסה ולא העלה ארוכה עוד לכל השאלות כי גם מן ירושלים עד הים הגדול אין רק יום אחד. ומה שכ' בתה"א שסכום ד' מאות פרסה הוא ע"ד גוזמא כמו שלש מאות בתלמוד לא משמע כן בדברי המדרשים, אך לדעתם קפצה לה א"י וכמ"ש בערך הר המשהה. ומקום המאמר שירושלים בטבורה של א"י לא מצאתיו, וממה שאמרו בסנהדרין ל"ז ע"א ע"פ שררך אגן הסהר זו סנהדרין שהיא יושבת בטבורו של עולם ופירש"י שביהמ"ק באמצע העולם אין ראי' שא"י בטבורו של עולם כי יש לפרש כמו שפ"י רש"י שם על טבור הארץ אין טבור כו' כי א"י גבוה מכל הארצות, וכן יש לפרש עד"ז בנבחה של הארץ כמו טבור כו' כי א"י גבוה מכל הארצות, וכן יש לפרש עד"ז המאמר הנ"ל שהסנהדרין יושבת בטבורה של עולם. וביומא נ"ד ע"ב ר' אליעזר אומר עולם מאמצעיתו נברא וכו' וחכמים אומרים עולם מציון נברא כו' וע' בתוס' שם ד"ה אלו ואלו (דבריהם שם יובנו לפי גרסת התוס' ישנים שם ע"ש) ומה נראה שציון אינה אמצע העולם ע"ש. ובמגילה ו' ע"א אמרו על טבריא שהיא יושבת בטבורה של א"י וסותר למאמר שהובא בתוס' על ירושלים, ובכפ"ס פ"א מ"ד ע"ב ביאר מ"ש על טבריא כי היא מכוונת נגד עכו (במפת א"י נוטה מעט דרומה) זה במזרח וזה במערב וביניהם כמו יום, ועכו היא באמצע א"י, כי כמו שיש מעכו עד נהל מצרים יש מעכו ועד הר ההר וכן טבריא כן ע"ש. ולפ"ז שני המאמרים אינם סותרים עוד זה את זה כי בהמשך א"י מן הדרום אל הצפון טבריה הוא טבור של א"י כנ"ל, אבל מן המזרח אל המערב בצד ירושלים (כי בצד הגליל אין רק יום א' כנ"ל וכן בדרום יהודה יש יותר כמ"ש בתה"א) מן הירדן ועד הים ירושלים היא בטבורה של א"י (ר"ל ארץ כנען ואין עבר הירדן בכלל) כי מן

הירדן ועד ירושלים מהלך יום אחד ומן ירושלים ועד הים גם כן יום א' כמ"ש התה"א (ומ"ש במשנה לוד מן המערב כי לוד סמוך לים ולא אמרה הים מן המערב כי לצד הים החוקק הגוים לשבת בהן כידוע), וכן כ' ג"כ הכפ"פ פ"ו בביאור הש"ס בסנהדרין הנ"ל והראה בראיות מיסודי מחקרי ארץ כי ירושלים באמצע הישוב (לפי תכונתו בימי קדם) ולא באמצע הארץ ע"ש. ובערך א"י הבאתי בהערה בשם בעל מאור עינים פ"א בשם חכמי האומות כי אם תמשוך קוים מלשון ים סוף המזרחי גבול העתיד במזרחית דרומית א"י עד צפנית מערבית א"י במקצוע הר ההר, וממדרב שהלכו בו ישראל בדרומית מערבית א"י עד הנהר פרת למזרחית צפנית א"י לפי גבול העתיד, במשיכתך קוי שני האלכסנות האלה תמצא עיר ירושלים במקום שחותכין זה את זה ועד"ו היא בטבורה של א"י ע"ש.

עשרה דברים נאמרו בירושלים ונחשבו בב"ק פ"ב ע"ב ואלה הם בתכונת העיר (למטרת החלק הזה מספרנו) אין מוציאין בה זיוים וגוונטראות (מפני אהל הטומאה ולא לתזקו עולי רגלים) ואין עושין בה אשפתות (משום שרצים שנגדלים באשפות ומתים שם ומרבין הטומאה) ולא כבשונות (משום העשן שמשחיר את התומה וננאי הוא רש"י) ואין עושין בה גנות ופרדסים (משום סירתא ופרש"י עשבים רעים שבגנות דרך להשליכן לחוץ ומסריתין ועוד דרך גנות לזבלן ויש סרתין) חוץ מגנת וורדים שהיתה בה מימות נביאים הראשונים ורש"י כ' גנת ורדן כך שמה והיתה צריכה לקטרת והיינו כפת הירדן (כריתות ו') שדרך הורד לנדל על שפת הירדן, וקשה על רש"י אם מדבר מן וורדן מדוע לא פ' כפשוטו שהיא של ורדים ויש ליישב כי במס' מעשרות פ"ב מ"ה א"ר יהודה מעשה בגנת ורדים שהיתה בירושלים והיו תאנים נמכרות משלש ומארבע באיסר ולא הופרש ממנה תרומה ומעשר מעולם ע"ש הטעם וזוה נראה כי בגנת ורדים היו ג"כ תאנים חשובים, וע"כ הוצרך רש"י לפרש גנת ורדן כך שמה (ואולי שבתחלה נעשתה לוורדים ואח"כ נשאר השם לשם עצם גנת ורדן). ואולי יש ט"ם ברש"י וצ"ל גנת ירדן כך שמה וכו' וצ"ע. ואין מגדלין בירושלים תרנגולים מפני הקדשים (ופרש"י שתרנגולין מנקרין באשפה ומביאין שרצים בפייהם ויטמאו הקדשים) ואין מלינים בה את המת והוא קבלה מן הראשונים ופרש"י שאין טעם לדבר ובווהר פ' נשא נמצא טעם על זה ע"ש, ואין הבית הלוי בה כמו בבתי ערי חומה ופרש"י כי בתי ירושלים שייכים לכל ישראל הכל בב"ק פ"ב ע"ב וכ"ה בירושלמי מעשר שני פ"ג ה"ג ובערבין ל"ב ע"ב, וביזמא י"ב ע"א אמרו בברייתא מה היה בחלקו של יהודה הר הבית הלשכות והעזרות ומה היה בחלקו של בנימין אולם והיכל ובית קה"ק ורצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה ונכנסת לחלקו של בנימין ובה היה מזבח בניו וכו' וזוה מוכיח הגמ' דירושלים שבתחלה לשבטים ואמרו ע"ז והאי תנא סבר לא נתחלקה לשבטים דתניא אין משכירין בתים בירושלים לפי שאינן שלהם כו' ע"ש. היה מקום בירושלים בשם אבן הטועים (או הטועין) ושם היו נאספים כל המבקש אבדה וכל המוצא אבדה זה עומד ומכריו וזה נותן סימנים וזהו ששנינו צאו וראו אם נמחת אבן הטועים (מפני הנשמים שהוא מקום גבוה) ב"מ כ"ח ע"ב. בירושלים היתה שוקת יהוא (ופרש"י אבן חלולה תחת צנור המקלה מים מן ההר והיתה נק' שוקת יהוא) והיתה נקובה למקוה וכל הטהרות נעשות לשם מקואות ספ"ד ויבמות ט"ז ע"א. כפה של השבונות היתה חוץ לירושלים וכל מי שמבקש לחשוב הלך לשם כדי שלא יחשוב בירושלים ויצר לו אם ימצא ממונו חסר שמות רבה סוף פ' ג"ב. הצרות היו בניות בירושלים ע"כ הסלע ותחתיהן חלל מפני קבר הטהום ומביאין נשים עוברות ויולדות שם ומגדלות בניהן שם לפרה כו' סוכה כ"א ע"א פרה פ"ג מ"ב. כותל מערבי ושער הכתן ושער חולדה לא חרבו ולא יחרבו לעולם עד הקץ שה"ר בספרא תנינא לנוסחא אחת וע' מ"ב. חצר גדולה היתה בירושלים ונק' בית יעקב או בית יוק (ע"ש בגמ') ולשם היו מתכנסין עדי החדש כשבאין להעיד וב"ד בודקין אותן שם וסעודות גדולות עושין להן שיהו רגילים לבא כו' ר"ה כ"ג.

ע"ב וע"ש בתום'. ביהכנ"ם של מרסיים היה בירושלים ומכרהו לר' אליעזר ועשה בה כל צרכיו מגילה כ"ו ע"ב וע' בערך מרסיים. ר"א ברי' צדוק לקח ביהכנ"ם של אלכסנדריים ועשה בו כל צרכיו תוספתא מגילה פ"ב וירושלמי שם פ"ג ה"א. שוק של פטמין היה בירושלים שהיו נועלין בשבת ומניחין המפתח בחלון כו' ופרש"י פטמין קצבים ובערוך פ"ו מוכרי עופות שמפטמין אותן וכ"כ רב אלפס ובירושלמי סוטה פ"ח ה"ג משמע הפטמין היינו מרקחים כמו המפטם את הקמרת (אפאטעקער) ור' יוסי אומר שם ע"ב שהיה שוק של צמרים (מוכרי צמר) שעשו כן עירובין ק"א ע"א ופסחים כ"ו ע"א. לשכת השאים היתה בירושלים שנתנו שם צדקה בחשאי ספרי פ' ראה ע"פ השמר לך. במשנה שקלים פ"ח מ"א כל הרוקין בירושלים טהורים חוץ משל שוק העליון ורש"י בפסחים י"ט ע"ב פ"ו ששם היו מתקבצין טמאים שלא ישמאו את חביריהם, אולם בירושלמי שם פ"ו קצרן של עכו"ם היה שם ועכו"ם הן כובים כו' ופ"ו המפרש בירושלמי כובס עכו"ם היה שם, וכפי הנראה ביוסיפון לרומיים שהובא בתה"א בשוק העליון היה חקרא או אקרא של ירושלים המבצר של הרומיים השומרים את העיר, וכבר פ"ו בערך קסטרא ובערך קצרה שקיסטרא או קצרה הכוונה מבצר ומגדל של אנשי חיל הרומיים והיו לדעתנו מונת בירושלמי פה שהמבצר של עכו"ם היה שם כו', ולכן מספרים בירושלמי שם שהעכו"ם של הקצרן ערודות היו נחרים בירושלים לצורך אריות של מלך כו' והיו עולי רגלים משתקעין בהן עד ארכבותיהם כו' ע"ש, שהם היו אנשי המלך כנ"ל, ובבבלי מנחות ק"ג ע"ב אמרו מעשה היו נותרין ערויאות לאריות באסטריה של מלך והיו עולי רגלים שוקעים עד רכבותיהן בדם ולא אמרו להן דבר כו' צ"ל באסטריה וכ"ה בתוספתא עדיות פ"ב והוא שוק העליון הנ"ל של ירושלים, כי אסטריה הוא שוק כידוע (בע"ז י"ז ב' בשוק העליון של צפורי ובתוספתא חולין פ"ב הנוסח בזה באסטריה של צפורי ע"ש). השלוח היה באמצע מדינת ירושלים ירושלמי חנינה פ"א ה"א, וע' בא"ק כי גם בלשון ערבי עיר גדולה נק' מדינה. אמר רב יהודה עצי ירושלים של קנמון היו ובשעה שהיו מסיקין מהן היה ריחן נודף בכל א"י ומשחרבה ירושלים כננו ולא נשתיר אלא כשעורה ומשתכח בנואי (אוצר) דצימצימאי מלכתא פרש"י כך שמה שבת ס"ג ע"א. ובב"ר פס"ה ושה"ר פ"ד ופתחה לאיכה ר' יוסי אומר קנמון הזה היה גדל בא"י והיו עוים וצבאים מגיעים לראשו של אילן ואוכלין הימנו ע"ש וע' בב"ר פל"ג בענין היונה מאמר ר' אבוהו אלו מנן עדן הביאה אותה לא היתה מביאה דבר מעולה או קנמון או פלסמון כו' כי בימיו לא היה עוד כנ"ל. יש מן ארבה שנק' יוחנא ירושלמי חולין ס"ה ע"א. ר' אליעזר ברי' צדוק אומר כל הפרצופות היו בירושלים חוץ מפרצוף אדם תוספתא ע"ז פ"ו ובירושלמי ע"ז ר"פ כל הצלמים אמרו זה בשם ר"ש ע"ש.

בירושלים הוסיפו על המדות של משה שבמדבר שנות מלבר וחמש סאין ירושלמיות הן ששה מדבריות שבועות ט"ו ע"א. ת"ר מטבע של ירושלים דוד ושלמה מצד א' וירושלים עיר הקדש מצד אחר ומטבע של אברהם אבינו זקן וזקנה (אברהם זשרה) מצד א' ובהור ובתולה מצד אחר (יצחק ורבקה) בבא קמא צ"ו ע"ב. בירושלים ישבו ב"ד הגדול בלשכת הגזית סנהדרין פ"ט ע"א וסנהדרי גדולה היא ב"ד הגדול מס' מדות בסופה. המצורעין היו מגניזין עצמם תחת שערי ירושלים בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים פסחים פ"ח ע"ב. ובספרא ויקרא פ"ד ובבבלי כריתות ט"ו ע"ב כך היו מוכי שחין שבירושלים עושין הולך לו ערב פסת אצל הרופא וחוחכו עד שהוא מניח בו כשעורה ותוחבו בסירה (קוץ) ונמשך ממנו והלה עושה פסתו והרופא עושה פסתו כי אבר המדולדל באדם הוא טהור כו' ע"ש. בירושלים אין מקיימין קברים (אך מפנין אותן) חוץ מקברי בית דוד וקבר חולדה הנביאה שהיו שם מימי נביאים ראשונים תוספתא ננעים פ"ו ובירושלמי נזיר ה"ג אמרו החכמים לר"ע שקברי בני דוד מתפנין וקברי בני חולדה (במס' שמחות הנוסח קבר חולדה) לא מתפנין והשיב להם שהוא בעבור שמתילה היתה (בקבר בני חולדה) ומשם היתה הטומאה

יוצאת לנחל קדרון ע"ש. וכ"ה במס' שמחות פי"ג. בירושלים לא שמו לשוטרים בעיר
 דק ממוחסי ישראל בנמ' קידושין ע"ז ע"ב על מאמר המשנה שם שהוחזקו אבותיו
 משוטרי ערבים והיה בנמ' היינו בירושלים ע"ש. בירושלים היה מנהג כשא' היה צריך
 לעשות סעודה היה מוסרה לטבח שיעשה בעד שטר מסויים איכה רבה פ"ד. בירושלים
 עשו סימן למי שהיה מוזמן לסעודה להפוך יד אונקלי שלו (של המלבוש שלו) ונ"ל
 פירושו שהפכו הבית יד שלו (ארמל) להראות שהוא מוזמן לאכול. כדרך לעשות
 עם בתי ידים ארוכים שלא יטנפו בסעודה שכן ראיתי נוהגין באשכנז. והוץ לזה כל
 מיני מאכל היו צוררים במטפחת מפני איסטניסות שם. ובירושלמי דמא' פ"ד ה"ג
 הנוסח היו מהפכין פילכך דשמאלא לימינא הכונה ג"כ לדעתי שהפכו צד התחתון
 למעלה והיו שמאלא לימינא. (כמו שידובר גם בלשוננו דיא לינקע וויטע) ועוד אמרו
 שם ובב"ב צ"ג ע"ב מנהג גדול היה בירושלים המוסר סעודה לחבירו לעשותה וקלקלה
 משלם דמי בושתו ודמי בשת אורחיו, עוד נהגו מפה פרוסה ע"ג הפתח כל זמן
 שהמפה פרוסה אורחין נכנסין לאכול נסתלקה המפה אין נכנסין וכ"ה בתוספתא ברכות
 פ"ד מ"ח. נקוי הדעת שבירושלים לא היו נכנסין בסעודה אא"כ יודעין מי מיסב
 עמם ולא היו יושבין בדין אא"כ יודעין מי ישב עמם ולא היו חותמין על השטר
 אא"כ יודעין מי יחתום עמם איכה רבה שם ובסנהדרין כ"ג ע"א. הם היו
 חותמין על השטר רק שמש פלוני בן פלוני ולא מלת עד גיטין פ"ז ע"ב. וכפי
 הנרא' אנשי ירושלים אהבו לקצר בלשונם וכן אמרו בב"ב ק' ע"א תנא ירושלמי
 תני לישנא קלילא (בקוצר) ואמר חב המזיק במקום חייב המזיק ע"ש. נקוי הדעת
 כשישבו בדין הביאו העדים בפני עצמן ושמעו אותם, והבע"ד בפני עצמן ושמעו
 אותן ואח"כ מוציאין אותן לחוץ ונשאו ונתנו בדין כו' סנהדרין ל' ע"א. מנהגן של
 אנשי ירושלים בכל מקום שהלך ובכל מקום שיעשה הי' לולבו בידו כו' שהיו
 זרוזים במצות סוכה מ"א ע"ב. אנשי ירושלים (וברייתא מיקרו ירושלים) היו אונדן
 את לולביהן בנימוניות של זהב (הוסי זהב רש"י) ופי' במשנה דוקא למעלה ע"ש
 סוכה ל"ו ע"ב. נשים יקרות שבירושלים היו מתנדבות הלבונ' להשקות את היוצא
 ליהרג קורט של לבונה בכוס של יין כדי שתפרוף דעתו עליו (ולא ירגיש בצרתו)
 סנהדרין מ"ג ע"א. אבא שאול אומר נשים יקרות שבירושלים היו זנות את הנשים
 המגדלות בניהן לפרה ומפרנסות אותן כתובות ק"ז ע"א. בירושלים הי' צריך הבעל
 ליתן מכל מנה דונוני שמקבל מאשתו עשרה זוז על בשמים לתמרוקי הנשים ולא
 פירשו חכמים אם בשנה ראשונה אם לכל שנה כו' ופרש"י דבירושלים היו נוהגות
 להתקשט בבשמים וכתבו התוס' שם ואע"ג דאמרו' ביומא ל"ט ע"ב לא הית' כלה
 צריכה להתבשם בירושלים מפני ריח הקטורת לרית לא היו צריכים אבל צריכות
 היו לבשמים לעדן הבשר ולהשיר השיער ולפשט הקמטים כו' ע"ש בשם ר"ת.
 תנרי ירושלים היו אומרים באו וטלו לכם תבלי מצוה (חרוסת) ירושלמי פסחים פ"י
 ד"ג וכ"ה בבבלי פסחים קמ"ז ע"א והנוסח שם א"ר אליעזר ברבי צדוק תנרי תרך
 שבירושלים כו' ופרש"י התנרים שיושבים אצל החלונות (כמו מציץ מן החרכים)
 דבתוספתא פסחים בסופה ר"א ברבי אמר לתנרי לוד באו וטלו כו' ונרא' שצ"ל ר"א
 ברבי צדוק אמר לתנרי לוד שיבאו כו' ואולי בעבור המסופר בתוספתא ביצה פ"ג
 ר"א ברבי צדוק ואבא שאלו בן בטנית היו חנונים כל ימי חייהם כו' ולכן
 אמר לתנרי לוד באו וטלו לכם כו' היינו שיקנו אצלו בעבור אנשי עיר לוד.
 בירושלים היו כותבין חוץ היום שנעשה בו הרב גם השעות בשטרות כתובות צ"ד
 ע"ב. מבקרי מומין וכן מניה ספרים שבירושלים היו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה
 (פרש"י ספרים של כל אדם שאסור להשהות ספר שאינו מונה, וראו ב"ד שהיו
 מתעצלין ברבר והפקירו תרומת הלשכה לכך) כתובות ק"ז ע"א. ובירושלמי שקלים
 פ"ד ה"ב הגי' רבי שמלאי אימר מניה ספר עורא (ג"א עורה) היו נוטלין כו' וע'
 פרש"י מ"ק י"ח ע"ב ד"ה ספר עורא שכתב י"ג עורה שספר מונה הי' בעורה ע"ש.
 כתבי ספרים שבירושלים עשו עמוד מאן ועמוד מכאן וס"ת נגלל לאמצעותו
 (כעין שלנו) ב"ב י"ד ע"א. מששח אחת היתה בירושלים שהי' מתים כבן י"ח שנה

באו והודיעו את רבן יוחנן בן זכאי א"ל שמא ממשפחת עלי הם שנאמר וכל מרבית ביתך ימותו אנשים לכו ועסקו בתורה ותחיו הלכו ועסקו בתורה ותחיו והיו קורין אותן משפחת יוחנן על שמו ר"ה י"ח ע"א ויבמות ק"ה ע"א. משפחה אחת היתה בירושלים שהיו פסיעותיהן גסות והיו בתולותיהן נושרות ועשו להם כבליים והטילו שלשלת ביניהם כו' שבת ס"ג ע"ב. העיר רבי יהושע שהיו בירושלים משפחת בית צביעים מבן עכמאי ומשפחת בית קופאי מבן מקושש שהיו בני צרות ומהם כהנים גדולים כו' יבמות ט"ו ע"ב. שתי משפחות היו בירושלים אחת קבעה סעוד' בשבת בזמן דרשת החכם ואחת קבעה סעוד' בערב שבת (שגם זה אסור שנכנס לשבת כשהוא שבע בלא תאוה רש"י) ונעקרו מן העולם גיטין ל"ה ע"ב. כ"ד פותרי חלומות היו בירושלים ברכות נ"ה ע"ב. שמעון בן עזאי אומר מצאתי מגלת יוחסין בירושלם וכתוב בה כו' יבמות מ"ט ע"ב. בבית ראשון היו בנות ציון וירושלים מהלכות בקומה זקופ' וארוכה בצד קצרה (נשענת על שתי קצרות) ועקב בצד גודל וממלאין בכחול עיניהן והיו מביאות מור ואפרסמון ומניחות במגעליהן וכשמגיעות אצל בחורי ישראל בועטות ומתיוות עליהן ומכניסין בהן יצה"ר כו' יומא ט' ע"ב שבת ס"ב ע"ב וכן אמרו שם אנשי ירושלים אנשי שתין היו והיו שואל לחבירו במה סעדת היום בפת עמילה או בשאיני עמילה בין גורדלי או חרדלי כו' (ע' רש"י שם) ופרשו בגמ' וכוין לזנות (כוונת זנות בדברים אלה) ע"ש. ובב"ר פצ"ח אדם עומד עם חברו בדרום שואל אותו יין גורדלי שתית כו' ולמעלה בערך גורדלי נמשכתי לדעת המפרשים שהוא שם מקום ע"ש וכעת מצאתי במעריך שבי' יש בירושלים יין גורדלי וחמדני. הענבים הגודלים רכין הן בלעיסתן ויינם חלש רמו לבעולה והחמדנים קשים בלעיסתן ויינם חזק כמו בתולה (והוא פאמאקארניע בעסראביוא) ומפרש גורדלי וחרדלי כמו גורדלי וחמדני וצ"ע. וע' בפסקתא דרב כהנא פ' איכה במשעים רעים רבים של דיני ירושלים ונ"כ יסובב שם על ימי הבית הראשון ע"ש. רבי יוחנן אמר על עצמו שהוא נשאר משפירו ירושלים כו' ב"מ פ"ד ע"א וכתב הכפ"פ פט"ז אין הכונה שהי' קודם החורבן אלא שהוא שריד מנוע משפחתם ע"ש. אמר רשב"ג לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים (ע"ש הטעם) שבתן בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולים שלא לבייש את מי שאין לו וכל הכלים טעונין טבילה ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים (ובגמ' מי שאין לו אשה נפנה לשם) ומה היו אומרות בחור שא נא עינדך וראה מה אתה בורר לך אל תתן עינדך בנוי תן עינדך במשפח' שקר החן והבל היופי כו'. כ"א במשנה תענית כ"ז ע"ב ובגמ' בסוף תענית ת"ר יפסיות היו אומרות תנו עיניכם ליופי שאין אשה אלא ליופי מיוחסות שבהן היו אומרות תנו עיניכם למשפח' שאין אשה אלא לבנים מכווערות היו אומרות קחו מקחים לשם שמים ולבדך שתעטרוני בזהובים (פירוש לקנות מלבושים ותכשיטים נאים) ע"ש. והוא כדברי רבי ישמעאל בגדרים ס"ו ע"א בנות ישראל יפות הן אלא שהעניות מנולתן ע"ש. ובאיכה רבה ע"ב בני ציון היקרום עירוני שנשא ירושלמית הי' נותן משקלה זהב ירושלמי שנשא עירוניתה היתה נותנת משקלו זהב ע"ש. חמשה דברים אירעו את אבותינו בי"ז בתמוז וחמשה בתשעה באב, בי"ז בתמוז נשתברו הלוחות (ע"י משה) ובטל התמיד (שגורה המלכות שלא יעשה עוד) והובקעה העיר ושרף אפוסטומוס את התורה והעמיד צלם בהיכל (וגי' רש"י והועמד צלם בהיכל ופי' ע"י מנשה וע' להלן בראש דברי ימי עולם בערך אפוסטמוס הגנון בזה) בתשעה באב ננזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ וחרב הבית בראשונה ובשניה ולכדה ביתר ונחרשה העיר במשנה תענית כ"ז ע"ב. ובגמ' שם כ"ט ע"א שחרש טרנסרופוס את ההיכל וכפי הנראה הוא גם החרש את העיר. אולם בע"מ ערך אדריאנוס פי' שכונת הגמרא היא לפרש המשנה שנחרשה העיר היינו ההיכל והוא דחוק ע"ש. וע' בערך טרנסרופוס שם באורך. רבי יוחנן אמר רובו של היכל נשרף בעשירי שם כ"ט ע"א. כשהרב הבית בראשונה נתקבצו כתות של פרחי כהונה ומפתחות ההיכל בידם ועלו לגג ההיכל ואמרו רבש"ע הואיל ולא לכינו להיות גזברין והיו מפתחות מסורין לך וורקום כלפי מעלה ויצא' כעין פסת יד

וקבלתם והן קפצו ונפלו לתוך האור ועליהם קונן ישעיהו כו' שם . אנשי ירושלים
 זמנו דבילתן במים מפני הסקרין (הכונה בשעת החורבן זמנו אותן מפני הגולנין
 בשם סקרין או סיקרוקין שנתבארו להלן בראש דברי ימי עולם בערך רומיים
 ומלכותם) מכשירין סוף פ"א. אקמצא ובר קמצא חרוב ירושלים ע' בראש הנ"ל ערך
 קמצא . ר"ג ורבי יהושע וראב"ע ור"ע פעם א' עלו לירושלים והגיעו להר צופה
 קרעו בנדיהם והגיעו להר הבית וראו שועל א' יצא מבית קה"ק כו' מכות בסופה
 וספרי פ' עקב ע"פ ונתתיו . וכן בירוש' הגנה פ"ב ה"א אלישע בן אבויה עבר לפני
 קה"ק ושמע בת קול כו' . מזה נראה כי בימיהם ה' עוד שרד מן הבית. קהלא
 קדישא דבירושלים ברכות ט' ב' ר"ה י"ט ע"ב ויומא מ"ה ע"א, ובירוש' מעשר שני
 פ"ב ה"ד עדה קדושה ופי' הפ"מ כמו קהלא קדישא הן ר' יוסי בן המשולם ור"ש
 בן מנסיא וע' רבה קהלת סי' ז' נמצא זה ואמרו שם הטעם שנקראים עדה קדושה
 ע"ש. וע' ג"כ בהקדמת הרמב"ם לפי' המשנה בהג"ה שם. יוסי בן יוחנן איש
 ירושלים אבות פ"א מ"ד וביבמות נ"ג ב' נמצא בברייתא אבא יוסי בן יוחנן איש
 ירושלים אומר משום רבי מאיר כו' והוא תנא אחרון ובגמ' שם קוראתו ג"כ אבא
 יוסי בן חנן ע"ש . א"ר יאשיהו ג' דברים סה לי זעירא מאנשי ירושלים כו' ופי'
 רש"י זעירא שה' מאנשי ירושלים סוטה כ"ה ע"א. ובספרי פ' כי תצא ע"פ כו' ה'ו'
 לאיש נמצא ר' זעירא משום אנשי ירושלים ע"ש. בפסחים קי"ג ע"א נמצא אריב"ל
 בשם אנשי ירושלים ג' דברים כו' ע"ש.

י"ד בב"ר פצ"ח ע"פ נפתלי אילה שלוחה שחלק שלו הוא בית השלחין וז"ה
 מכנת ועד ים הערבה מכנת ר"א אומר ירח ורשב"ג אומר בית ירח ר"י בר סימון
 אומר סנבראי ובית ירח א"ר לוי כל ההוא (כצ"ל) תחום בית שאן נק' כנרת א"ר
 ברכיה כל חוף ים של טבריא נק' כנרת וכו' . ובב"ר פצ"ד דברו משבט הן ואמרו
 שאם תחורתו יר"מ ובן דן חושים הה"ד ויבאו הגלעדה ואל ארץ תחתים חדשי
 וגו' בית ירח של ירח סינים מדה כנגד מדה כו', ולכאורה משמע שם במדרש שבית ירח
 וירח הן בחלק הן החדש וכן הבין בא"ק שהם בסביבות ים סמכי סמוך לכיבוש בני
 דן את לשם ומביבותיה ופי' חדשי מלשון חדש בקמץ גם חודש בחולם ע"ש , אולם
 בב"ר פצ"ח הנ"ל מבואר שהם בחלק נפתלי על יד ים כנרת כפי אמתת מציאותם .
 אך המעיין במדרש היטב יראה שבאמרו שם הה"ד ויבאו הגלעדה ואל ארץ תחתים
 חדשי סינים וגו' ופי' המ"כ וסיפ' דקרא ויבאו דנה יען שהוא עיר הן ומלת יען דריש
 מדה כנגד מדה וכ"ה מפורש במדרש שמואל בסופו ע"ש וקרוב להיות שגם במדרש
 פה צ"ל כמו במדרש שמואל וכל כוונתו על הכתוב ויבאו דנה יען ופסוק ואל ארץ
 תחתים חדשי מבאר רק דרך אנב . ובמדרש שמואל מבאר שם דרך אנב גם ויבאו
 הגלעדה גרש (היא העיר געראסע בארץ הגלעד היא עיר גלעד שבכתוב כמ"ש
 בערך גרס"ש וע' בתה"א פ"א "בהערה שנוסתתו נדש ואמר שם שבתרגום רס"ג על
 גלעד ג"כ נדש ומצא בתרגום רס"ג בדפוס אחר גרש בריש ע"ש) , ומ"ש במדרש
 פצ"ד הנ"ל ירח סינים נ"ל פירושו ירח של הדרום (ע' בערך סינים) כמו שתרגם
 יונתן פה ולארע דרומא לחדשי ופי' במדרש שהעיר חדשי הוא בית ירח וירח סינים
 כי ארץ הדרום מתחיל באמת בדרום לים כנרת ע' היטב בערך דרום . והא"ק כ'
 שנק' דרום ים כנרת בשם ארץ תחתים שההולך מצפון לדרום הוא יורד וע"כ ארץ
 תחתים הוא ארע דרומא . ולדעתי נק' מהו בית ירח בשם ארץ תחתים כי שם
 העמק וכמ"ש במשנה שביעית פ"ט כ"ב ותחום טבריא העמק ע"ש . ובירושלמי
 מגילה פ"א ה"א בפי' כנרות לשון רבים (ע"ע גנוסר) כנון בית ירח וצינבריי שהן
 שתי אבטוניות והן מגדלות כנרים (ונ"ב העתיק עוד וחרב הכרך ונעשה של גוים כי
 טעה בפי' הירושלמי ע"ש) . ור"ל שהן מגדלות של כנרות הנ"ל ערי מבצר (וע"כ
 אמר כנרים לשון רבים להורות על פירושו בלשון רבים הנ"ל) . שמואל ירחנאה י"א
 מעיר ירח הנ"ל והתה"א כתב כי למערב מגדל אל קערים בדרך עכו יש כפר ירחי
 (ויכול להיות שלכן אמר במדרש וירח סינים של הדרום "להוציא ירח הזה) ואולי נקרא
 כן ע"ש שהוא היה תוכן וחושב החדשים והמולדות כידוע .

הערה דעת נייבוער שיער ירח הוא גיכ בית ירח ואין נראה כן מדברי חמררשים הנ"ל, גם כתב שלדעתו בית ירח היא העיר טאריקעא שהזכיר היוסיפון שהיא לדרום ים כנרת ולדרום טבריא וכ"כ בישאף. ונשתבש הלשון מבית ירח לתאריקעא. ואולם במפת א"י לחיינריך קיפערט רשם עיר טאריקעא לצפון טבריא וכצפונית מערבית ים כנרת וצ"ע. גם כתב גיב שיער אריח הנזכרת בירושלמי ותוספתא היא עיר בית ירח הנ"ל ועי' בזה בערך תחום אריח. וכן אודות סנבראי ובירושלמי צינברוי הנ"ל עי' בערך צינברוי.

יריחו אמר רב"ה מירושלים ליריחו עשרה פרסאות וכבר קרה שהכה"ג אמר אנא השם ונשמע קולו ביריחו. וציר דלתות ההיכל נשמע בשמונה תחומי שבת. עוים שביריחו היו מתעטשות מרח הקמורת נשים שביריחו אינן צריכות להתבשם מרח הקמורת יומא ל"ג ע"ב. ובתמיד ל"ו ע"ב אמרו במשנה מיריחו היו שומעין קול שער גדול שנפתח וקול המנרפה וקול בן ארוא מקיש בצלצל וקול החליל וקול גבני כרוז וקול העיץ שעשה בן קטין מוכני לכיור וקול השיר וקול השופר וי"א אף קולו של כה"ג בשעה שהוא מוכיר את השם ביוה"כ. מיריחו היו מרחין רוח פטום הקמורת כו' וכ"ה בירושלמי סוכה פ"ה ה"ג בשינוי קצת ע"ש, בב"ר פצ"ש ע"ג בבוקר יאכל עד זו יריחו שמבברת (ובתה"א העתיק ירחי מבורכת ט"ם) ולעלב יחלק שלל זו בית אל שמאפלת וכ"ה בתוספתא שהובאה בערך בית אל ע"ש. דושנה של יריחו תיק אמה על ת"ק אמה ספרי פ' בהעלותך ע"פ והיה כי תלך ע"ש. שמן אפרסמון היה גדל ביריחו רש"י ברכות מ"ג ע"א בשם היוסיפון על מאמר רב יהודה לברך על שמן אפרסמון בורא שמן ארצנו ע"ש. תמרים ביריחו מן המובחרים ירושלמי בכורים פ"א ה"ג וכן נק' במקרא עיר התמרים. ובב"ב קמ"ו ע"ב אמרו כתובות של יריחו הם טובים מאד ומתוקים. ועי' רשב"ם שם שהיו אוכלין אותן עם הצנון כו' ובב"ר סוף פפ"ה ע"ג אדרת שנער (יהושע ז') אמר רב הונא פורפירא בבליזא (פורפור של בבל עי' בערך בבל בזה) דתני רשב"י כל מלך קנה לו שלמון בא"י ומלך בבל אנטיקיסר שלו יושב ביריחו והיה שולח לו כתובות וזה שולח לו דורונות ע"ש. ובשמות רבה פל"ב א"י ארץ חמדה לכל המלכים מן העי ועד יריחו ג' מילין והיה לו מלך ולו מלך והתה"א בחיב הגיה מן העי ועד בית אל (וכ"א ברמב"ן אך שם כ' ד' מילין ט"ם) ג' מילין של שכ"ה לפי המציאות אבל מן העי ועד יריחו יש כתמשה עשר מילין ע"ש, ובבית אל היה גיכ מלך כמבואר ביהושע י"ב י"ו ואין זה בית אל אחד כדעת המפרשים כי לדעת התה"א רק בית אל אחד היה ועמ"ש בערך כפר לקיטויא ובתנחומא אמר ריש בר נחמני יריחו היתה נגרה (מנעלה) של א"י ואמרו (הגוים) אם נכבשת יריחו מיד כל הארץ נכבשת לפיכך נכנסו כולם לתוכה כו' ע"ש, ועי' יהושע כ"ד י"א בעלי יריחו האמרי והפרזוי והכנעני וגו'. אבא שאיל אמר קורות של שקמה היו ביריחו (פרשי' מחוברין עובין של אילן קרוי קורה) והיו בעלי זרועות נוטלין אותן בזרוע עמדו בעלים והקדישום לשמים פסחים ג"ז ע"א. ששה דברים עשו אנשי יריחו על שלשה מיתו בידם ועל שלשה לא מיתו בידם ונחשבו שם ע"ש פסחים ג"ז ע"א ומנחות ע"א א'. כ"ד משמרות היו בא"י וי"ב מהן היו ביריחו כו' תענית כ"ז ע"א. פ"א היו החכמים מסובין ביריחו בעליית בית גוריא (בתוספתא סוטה פ"ג ה"ג הנוסח בן גוריא) בימי הלל הזקן ושמעו בת קול מן השמים שכמרה יש בכס אחד שראוי שתשרה עליו שכנה (בסנהדרין א') עוד כמשה רע"ה וכ"ה באר"כ פ"ד וע"ש בהנהגות רי"ב) ונתנו החכמים עניהם בהלל הזקן כו' סוטה מ"ח ע"ב וסנהדרין י"א ע"א. ובירושלמי הוריות פ"ג ה"ח הנוסח בזה בעליית בית גוריא ובסוטה פ"ט ה"ג בית גוריא. גוג וכל המוני עתידים ליפול בבקעת יריחו ספרי פ' ברכה ב' ויעל משה.

הערה במרחות צפונות ירושלים בעמק הירדן רחוק מירדן א' פרסה אשכנזית ומירושלים ערך ארבעה פרסאות אשכנזיות כעת כפר קטן בשם ריחא ואומרים שהוא מקום יריחו הקדומה ולמערב כפר ריחא הנ"ל כערך שעה יש חרבות ואומרים שהן חרבות מן יריחו שבבית שני ממלכי הורדוס תה"א, כי הורדוס כלל יריחו בכל מיני פאר ושם מת בהיכל יריחו כמ"ש בא"ק. ולמעלה הובאה הגמ' מירושלים ליריחו עשרה פרסאות שהם ארבעים מילין ומיל הוא תחום שבת כמ"ש

רש"י ביומא ס"ז ע"א, ואולי לא דקדק התה"א היטב. ובהערה שם בספרו ממסעו החדש במחוזים המלח נראה שדעתו להעתיק תכונת יריחו להלן לדרומית מזרחית מעט ע"ש, ובערך ירושלים הובא מן המשנה שהירדן מהלך יום הוא עשרה פרסאות מירושלים. אך כבר נת' למעלה שאומרים מהלך יום הוא רק ערך יום ע"ש ויש יותר מעט ויש פחות ע"ש. יריחו היתה נקראת אצל הרומיים היריקום והיה בה בימי קדם ארסמון וכעת אין כמ"ש התה"א.

ירמוך: מי הירמוך והירדן פסולים לפרה שהן מי תערובות שמתערבין בהן מימות פסולין שאינן מים חיים פרה פ"ח מ"ו וע' בערך קירימיון, ירמוך וירדן מן הנהרות שמקיפין א"י הובא בערך א"י, והכונה שהירמוך מקיף את חלק עבר הירדן כי הירמוך (בל"ע יורמו"ק גם שאריות אל מאנדהור) יוצא בהרי גולן בבשן (באטאנעא) ויורד למחוז גדר ותמתן ולדרום ים כנרת בערך שעה ותצי נופל בירדן כמ"ש בערך חמתן ע"ש.

ישנה על מאמר המשנה בבקידושין ע"ז א' אף מי שהיה חתום עד בערכי הישנה של צפורי (והובאה משנה זאת גם בבמ"ר פ"ט) פרש"י עיר סמוכה לצפורי ששמה ישנה וכדאמרו בעירובין נ"ט ע"א כעיר חדשה שביהודה ובמקרא צנן והרשה ור"ל כמו שיש עיר בשם חדשה כך יש עיר בשם ישנה וצ"ע למה הביא ממרחק לחמו הלא בדה"ב ב' י"ג י"ט נזכרת עיר ישנה ואף שנראה שם שהיא בהר אפרים עכ"ז נזכר להביא ראיה על מציאת ישנה של צפורי יותר ממן עיר חדשה. עוד פ"י רש"י שם על שהיה חתום שהיה כתוב בסדרי הדיינים שראוי להיות דיון שהיו כותבין שם מי הראוי להיות דיון שהוא מן המיוחסין בישראל ע"ש וכבר כ' התווי"ט שם דרש"י לא גרים מלת עד במשנה (אולם גם מלת חתום קשה) והרמב"ם פ"י כפי נוסחתינו שהיה חתום לעד שם באותן הערכאות שלא היו מקבלין לעדים שם כ"א מן המיוחסין ע"ש. והא"ק פ"י דבריי המשנה בערכי הישנה של צפורי בערכאות הישנות של צפורי עצמה. ואולם הסמיכות בערכי עם יוד בסופה לא יתכן לפירושו, ואולי צריך להיות במשנה בערכי קצרא הישנה של צפורי שפ"י מבצר הישן של צפורי כמ"ש בערך קצרה והיה מושב שופטי ישראל בימי קדם, וקצרא החדשה היתה מושב שופטי הרומיים.

אות כף

כבול שלש עיירות היה קטמוס (פ"י המ"כ חשבון המלך ממנון האנשים ובא"ק גרם טומוס וע' רש"י שבת קט"ז ע"א טומוס קבוצת קונטרסים והרשב"ב כ' בפסיקתא דר"כ כי טומוס ביונית ורומית הנייר (ליסטע) של שמות האנשים) שלהם עולה בעגלה לירושלים, כבול ושיחין ומגדלא דצבעיא (באיכה רבה מגדלא סתם) ונחרבו כבול מפני המחלוקת שיחין מפני כשפים מגדלאן (כ"א ברבה) מפני הזנות איכה רבה פ"ב וירושלמי תענית פ"ד ה"ה. ובמלכים א' ט' על הערים שנתן שלמה לחירם ארץ הגליל קרא להם ארץ כבול עד היום הזה ואמרו בגמ' שבת נ"ד ע"א מאי ארץ כבול אמר רב הונא שהיו בה בני אדם שמכובלין בכסף וזהב ופ"י שם מפני מה לא ישרו בעיני חירם כיון שהמה עשירים ומפונקים ואינם עובדים עבודת המלך. רב נחמן בר יצחק אומר ארץ חומטין היה (פרש"י מלחה ומתבקעת והא"ק כ' שבלשון יון חומטין הוא חול) וקרי לה כבול שמשתקעת הרגל עד כבלא (פרש"י פרק התחתון והתום פ"י עד השוק) ואמרו אינשי ארעא מכבלא דלא עבדה פירו ע"ש. ובמוסף הערוך פ"י בעת גשמים משתקעת הרגל כו' אבל ארץ חול אין שם, ולא אדע איך יפרש ארעא מכבלא דלא עבדה פירו, גם כבול סמוך למדבר עכו ושם החול גדול כידוע. ובא"ק הקשה דה"י להכתוב לאמר ארץ

כבולה כו' (כמו ארעא מכבלא) ולדעתי היתה כונת חירם בדרך התול (איראניש) ארץ כבול ארץ של העיר כבול הנ"ל ולכן גם היא כבולה כו'. בכבול נהגו שלא לרהוץ שני אחים כאחד ומעשה ביהודה והלל בנוי של ר"ג שרצו שניהם כאחד בכבול ולעזו עליהם כל המדינה כו' פסחים ג"א ע"א ואמרו שם בגמ' כי כבול ובירי (שהיו בני ר"ג גם שם) וכן עכו המה מדינת הים דלא שכיחי רבנן שם, ויושביהם ככותים דמי שמוולולים במצות וע"כ לא אמרו להם שמותר הוא כו' ע"ש. ובתוספתא שבת פ"ה יהודה והלל בנוי של ר"ג נכנסו לכבול והמשיכו אנשי העיר לפניהם בצנורות יין ושמן ובמס' שמחות פ"ה הנוסה שנכנסו לכן זכאי לבבל והמשיכו אנשי העיר לפניהם כו' וי"ג שם לר"ע לבבל ע"ש. ונראה שש"ס וצ"ל שנכנסו לכן ר' זכאי לכבול כי בכבול היה ר' זכאי שנוכר באיכה רבה פ"כ ר' זכאי דמן כבול. ובפסיקתא דר"כ פ' אחרי מות ר' זכאי דבבל נראה שצ"ל דכבול. וכ"כ שם החכם רשב"י שבבב"י כרמולי או' דכבול וכן שם מגדולי בב"ל צ"ל מגדולי כבול כדאי' בוי"ר פ"כ ובבב"י כרמולי ובתנחומא ריש פ' שמיני ע"ש. ובירושלמי יבמות פ"ח ה"ג ונויר פ"ו ה"א ר' יוחנן קרא את ר' זכאי בבליא נראה שהוא ר' זכאי אחר וצ"ע. ר' חנינא בן גמליאל הלך לכבול וראה שם שלא תרגמו מעשה ראובן כו' מגילה כ"ה ע"ב.

הערה לצפונות מורחית עכו כשתי שעות כפר גדול בשם קאבול (וכ"כ הכפ"פ) ושם מראים קבר ר"א בן עזרא ור"ש בן גבירול תה"א.

כוחלים (או כוחלית) ינאי המלך הלך לכוחלים (ג"א כוחלית) שבמדבר וכבש שם ששים כרכים כו' קידושין ס"ו ע"א. איזוב כוחלי במשנה נגעים פ"ד מ"ו וסוכה י"ג ע"א ופ' הרמב"ם שם מקום או מדינה (כמו השאר מיני איזוב שתישב שם והערוך פ"ו שיש לו צבע כחול). ובמגלת תענית הובא בירושלמי תענית פ"ב ה"ב ומגלה פ"א ה"ד ב"ו באדר קמו העמים על פליטת סופרים במדינת בלקים ובית זבדין ונגאלו מהם ע"ש. ונוסתת התה"א היתה בירושלמי מגילה הנ"ל בלקים, וכן הביא בח"ב ממגלת תענית פ"ב מאמר והלכו להם לסורא ושור במדינת כוכליקום הוא בלקים ע"ש.

הערה בבקעת חלבנון הנק' קעלעסיריא ר"ל חלל סוריא כי היא החלך שהולכין בה לסוריא נמצא בימי קדם עיר גדולה חלקים או חאלצית ברומית וסמוך לה עיר צאבעדא או זאבעדא ומצאם במפת א"י להיינריך קיפערט. וחתמ"א כ' עד חיום ידועה מדבר קאלחים או קאחלים או חאלקים במחוז אנטוכיא, והיא כוחלית שבמדבר חנ"ל. ודע כי היא עבעע למזרח ארץ יון קראו הצורים ניכ בשם חאלקית ע"ש שמימים נסדר מן היבשה ונעשה אי כמ"ש בא"ע בערך צור, וכן לדעתי קראו הצורים את המקום הזה בבקעת חלבנון בשם חאלקית ע"ש שמחלק חלבנון ואנטיכוכנון, והוא בלקים שבירושלמי בכף רפויה ובית זבדין הוא זאבעדא חנ"ל, ושנתבש השם לחקרא גם בשם כוחלית כמ"ש חתמ"א. וע' בזה בערך זכור דגיליא.

כוכבא בפסיקתא דרב כהנא פ' את קרבני לחמי אמר ר"מ שאלני ר' דוסתאי דמן כוכבא, ובפסיקתא רבתא פט"ו הנוסת שאלתי את ר' דוסתאי מן כוכבא, וכ' התה"א שהוא הכפר כוכב אל חמה כתצי שעה למורה כפרה שהוא למורה דרומית הר תבור (ע' בערכו) ואולם במדרש משלי פ"ג הנוסת שאלני ר' דוסתאי מבי ישבב.

כופרא בצל כופרי יפה ללב ופ"י המפרשים מקום שגדלים בו בצלים טובים נדרים כ"ו ע"ב וס"ו ע"א. ובתרומוות פ"ב מ"ה אמר ר"י תורמין מבצל בני המדינה על הכופרין כו' ופ"י הרמב"ם בצל מיוחס לכפר ידוע והוא מכפרים כו'. ובמשנה שביעית פ"ב מ"ט ור"ה י"ד ע"א הבצלים הסרוסים ופ"י הרמב"ם שאין דרכם כשאר בצלים שבמקום לח צומחין אף בתלוש והמין הזה לא יזרע אלא במקום משקה כו'ובר"ש שם בשם הירושלמי שהן בצלים כופראי דלא עבדין זרע כו' ע"ש והתוס' בר"ה שם בשם הירושלמי העתיק קופראי בקוף ואולי שהן ממקום קיפרום ע' בערכו. ורש"י כ' שם בר"ה שהשקאה אחת מועלת להן לשלישים יום ע"ש. ובכלאים פ"א מ"ו נזכר כלב כופרי ופ"י הרע"ב כלב שמגדלין בני הכפרים והוא קטן דומה

לשועל, וביבמות נ"ש ע"ב (ע"ע היתלו) פרש"י כלב כופרי כלבים גדולים שצדים בהם היות, ואולם בב"ק פ' ע"א על דברי ר' ישמעאל שמוטר לגדל כלבים כופרים בא"י כו' פ"י שני פירושים קטנים או גדולים ע"ש. ובירושלמי כלאים פ"א ה"ו אמרו כלב כופרי הוא מין היה וכלב סתם הוא מין בהמה ע"ש. ובב"ב קנ"ג ע"א נמצא כי אתא רב הונא מכופרי פ"י דברי רב כו' ואולי צ"ל שם מכפרי ע' בערכו. ובב"מ ע' א' ונהגנו בני כופרא (בנוסח רש"י כופראה) לשלם שכר הספינה בשעת משיכה כו' משמע שהוא שם מקום בבבל אבל רש"י פ"י בעלי ספינה נק' כן לפי שמוחים את הספינה בזפת, ובמגילה ירושלמי פ"א ה"א ר' יוחנן קרא המגילה בכנישתא דכופרא ואמר הדא הוא עיקר טבריא כו' משמע שהוא מקום בטבריא (ובנוסחת התה"א כפרה וע' בערכו) וכן בירושלמי ר"ה פ"ד ה"ד (ותענית פ"ד ה"ג) ר' יוחנן הורה בכנישתא דכופרא בענין קידוש החודש ע"ש. ואולי צ"ל שם המגלה בכנישתא דכופרא והיינו ביהכ"נ בטבריא של אנשי כופרא ע"ד כנישתא דבבלאי במדרש וכדומה.

כורס'י בכורסי היתה ע"ז קבועה בשם בית נכו ע"ז י"א ע"ב, אולם בהלכות גדולות הנוסח בית נכו בכורסיף וכן עיקר, וע' בערך בורסיף.

כוש'י ע' להלן בערך מצרים. בשמות רבה פ"י נראה כי כוש הוא על גבול מצרים והיתה מחלוקת ביניהם בדבר הגבול וכשבאתה הצפרדע הודיעתה הגבול ועשתה שלום ביניהם כו' וזוה נראה כפ"י המפרשים ותרנום השבעים שכוש הוא עטהיאיפע. וזוה קשה על רש"י בסוכה ל"ו ע"א שפ"י שם דבני בבל קרובים לארץ כוש יותר מבני א"י וע' בערך בבל, ואולם לדבריו בקידושין כ"ב ע"א פ"י הנדואה בשם יב"ע כי כוש הוא הינדוא א"ש כי בני בבל קרובים יותר להינדוא, והתנוס' בב"ב פ"ד ע"א ד"ה בצפרא הביאו בשם המדרש דארץ כוש היא במזרח של עולם כו' ע"ש. ופשר הענין הזה ע' בערך הינדוא ובידיעות כלליות ב' באורך. בכוש גדלו אתרוגים שחורים כ"ה לפירש"י שם בסוכה ע"ש. עשרה קבין שכרות (נ"א שחרות) ירדו לעולם עשרה נטלו כושים ואחד כל העולם כולן, עשרה קבין שינה ירדו לעולם תשעה נטלו עבדים ואחד כל העולם כולו קידושין מ"ט ע"ב.

כותא (או כותה) אמר רב חנן בר רבא אמר רב עשר שנים נחשב אברהם אבינו שלש ככותא כו' ב"ב צ"א ע"א יבואר בערך קרדו ע"ש. ארץ הכותים טהורה וארץ העמים טמאה תוספתא מקואות פ"ו, נראה ששם הכונה על ארץ הכותים שבא"י שומרון וסביבותיה כידוע. וע' בתו' חגיגה כ"ה ע"א ד"ה שרציעה של כותים.

כותניין בירושלמי מעשר שני פ"ג רבי היה לו פירות במקומו והיה לו פירות בכותניין ופ"י הפ"מ שם מקום. ובירושלמי מעשרות פ"ד ה"ה נמצא כן נוהגין בבת ניין.

הערה לדעת צ"ל בבית ניין והוא חעיר ניין המוכרת כספריהם תראשונים והיא נקראת ניכ נעים בכ"ר פצ"ח ע' בערכו.

כזיב ע' בערך עכו, ומשם נראה שכזיב לצפון עכו, ובירושלמי שביעות פ"ו וחלה פ"ב ה"ד גרים גזיב וכבר כ' הכפ"פ שנוי"ק מתחלף. רבן גמליאל היה הולך מעכו לכזיב והיה לו שם מעשה עם נכרי אחד ששמו מבנאי וכי' כיון שהגיע לכזיב בא אחד ושאל לו על נדרו, אך ר"ג. ששה מקודם זה רביעית יין האיטלקי וצוה לשואל לטויל אחריו עד שיפוג יינו וטויל אחריו; ג' מילין עד שהגיעו לסולמא של צור ושם התיר לו נדרו עירובין ס"ד ע"ב וזוה נראה שמכזיב לסולמא של צור ג' מילין. והנה ידוע שסולמא של צור הוא לצפון כזיב בערך שעה א' כמ"ש התה"א, ומ"ש בנמ' ר"ג ה' הולך מעכו לכזיב אין הכונה שזה ה"י כל מהלכו ומעשה שלו עם השואל והטויל עד סולמא של צור היה בחזירתו כמו שטעה הכפ"פ ונמצא סולמא דצור לדרום כזיב, אך הכונה בנמ' שכאשר הלך מעכו לכזיב קרה לו המעשה עם מבנאי ובהלכו להלן לסולמא של צור היה לו המעשה עם הטויל והנדר. ובתוספתא דמאי פ"א חמרת היורדת לכזיב חוקתה מן הגליל כי

כזיב סמוכה לגליל . ובירושלמי ע"ז פ"א ה"ש ליתא באמת אלה המלות היה הולך מעכו לכזיב אך שהיה מהלך בדרך ע"ש .

הערה כ' התה"א והא"ק כזיב הוא אכזיב לצפון עכו (יהושע י"ט כ"ט) כערך שתי שעות על שפת הים ונק' כעת בשם זי"ב , ובימי הרומיים קראוה עקדיפא . וכזיב הנזכר ביהודה ותמר והיה בכזיב בלדתה אותו אין זה כזיב לצפון עכו אלא אכזיב (יהושע ט"ז מ"ד) אשר בנתלת יהודה סמוך לעדולם בצפונה כמ"ש אייזעביום והכפ"פ טעה בזה ע"ש . ובב"ר פ"ה ע"פ והיה בכזיב פסקה שם מקום ופירש"י במדרש דפסקיה שם מקום בתרגום ירושלמי והות בפסקיה ולי נראה שהמדרש מביא שני פירושים הא' והיה בכזיב פסקה שפסקה מלהוליד ופ"י השני כזיב שם מקום כנ"ל . ובירושלמי דמאי פ"ה ה"ח אמרו הלוקח מפסקיה של כותים מעשר שלא ברשות כי אין כותים חשודים על המעשרות ומשמע שהוא ענין מקום מקח וממכר ואולם הפ"מ פ"י פסקיה שם מקום כנ"ל ויותר נראה שכונת הירושלמי היתה על פסיקיא של כותים המפסקת בין יהודה לגליל (שומרון) שאמרו בירושלמי חגיגה שהובא בערך יהודה וגליל ע"ש .

כ"ד ע' בערך גדר .

כ"ד לוי זרע שם שדה ולא היו עניים על הלקט כו' תולין קל"ד ע"ב ;
כסיפא ארץ רחבת ידים זו כסיפא ופ"י המ"כ שם מקום וי"ר פ"ה . והתה"א כתב בין מחזו חמץ (ע' בערכו) ובין נהר פרת מישור גדול ובו הר כסאפיע ושם מעיינות חמין הוא כספא המקום שבעזרא ח' י"ז וי"א שם שהיא ארץ כספי על שפת ים הכספי והוא טעות כמ"ש בא"ק כי לא בא עזרא לשם .
כפור אבוס ע' בערך כפר עיטם .

כפר אגון ר' תנחום בר חייא מכפר אגון ירושלמי שבת פ"ב ה"ב וב"ר פ"ק .
כפר אחים במנחות פ"ה ע"א תניא א"ר יוסי אף חטי כרוזים (בתום) שם כרוזים ט"ס) וכפר אחים אלמלא סמוכות לירושלים היו מביאין מהן שאין מביאין את העומר אלא מן השדות המודרמות שבהן חמה זורחת ובהן חמה שוקעת כו' (מודרמות פרש"י לצד דרום ירושלים והתום' פ"י שהן משופעות לצד דרום שאו חמה זורחת בהם יותר ואין לחוש באיזה צד של ירושלים) ורש"י פ"י אלמלא סמוכות לירושלים הרבה והן עומדות בין ההרים שנא' ירושלים הרים סביב לה והחסרון שהן סמוכות ופ"י אלמלא כמו אם לא . ובתום' שם נראה מדבריהם שאמרו שצריך להור אתר הסמוך לירושלים כו' שגרסו בגמ' אלמלי ביוד (וע' תום' מגלה כ"א ע"א) ופ"י כמו אלו והכונה אם היו סמוכות היו מביאין . אך החסרון שהן רחוקות מירושלים . וכן הוא מפורש בתוספתא מנחות פ"ט ר' יוסי אומר אף חטי ברחיים (ט"ס וצ"ל כרוזים) וכפר אחום (צ"ל אחים) אלו היו בצד ירושלים מהן היו מביאין כו' (ומהן ט"ס) .

הערה בערך פ"י כרוזים שם מקום . וחתה"א כתב שני מילין מכפר נחום או תנחום הוא כרוזים במנחות פ"ה כ"כ חיראנימוס . ועד היום נמצאים חורבות כאראויים כ"כ התה"א בחלק שני . וכ"כ במפת א"י קאראזים לצפון קאפאראנאום ע"ש . ונייעוביעו כתב שהוא יש עד היום מערבית צפנית לכפר נחום כשם סדך כפראע , גם כתב שכפר אחים הוא כפר נחום ע' בערכו . ובספריהם הראשונים נמצא כ"י כרוזים סמוך לכתי ציידא . וע' בערך ציידא .

כפר אימי (או **אמי**) ר' יודן דכפר אימי ירושלמי שבת פ"ו ובבבא מקומות וביומא פ"ח ה"ה הנוסח דכפר אימי ובגדרים פ"ד ה"ש ר' יונה דכפר אימי נ"ל שצ"ל ר' יודן אך בא הטעות אל המדפיסים בעבור שמספר שם מקדם מר' יונה ע"ש . בכפר אימי היה חסיד שהראו עליו לחכמים מן השמים שהוא יתפלל על הנשם וירד וכן היה ירושלמי תענית פ"א ה"ד . והתה"א כתב בהרי' הלבנון במחזו אל שאהר נמצא כפר אמי .

כפר אמרא פ' חניות של מוכרי שהרות היו בכפר אמרא ירושלמי תענית פ"ד ה"ה . וכ' התה"א לדרומית מערבית חברון כערך . שעה כפר בית אמרא .
כפר אריה ע' בערך תחום אריה . **כפר ביש** ע"ע הר המלך .
כפר בני יהודה בתוספתא כלאים פ"ב ר' נחמיה הורה שם שאלה בכלאים .

ואולי היא העיר יהוד ביהושע י"ט מ"ה בנחלת דן סמוך לבני ברק ע' בערכו .
 והתה"א כ' למורחית צפונית יפו בערך ג' שעות הכפר יהודיא והוא כשעה וחצי
 מכפר בני באראק .

כפר ברקאי יששכר איש כפר ברקאי ע' בערכו בריש דברי ימי עולם ,
הערה אייעובים כ' במחו אסדוד כפר ברקא והכפ"פ כ' למערב דשינון בעמק יזרעאל
 (מעודש אכן אמר) כחצי שעה הכפר בארקין . וכתב התה"א בח"ב עוד על תלו הכפר בארקין .
 וביוספו לרומיים נזכר מקום בארקאס בגבול שבין גליל לשומרון כיכ ג'ב ובמפת א"י לחייניך
 קיפערט בארקאס בגבול שבין יהודה לשומרון בדרומית מזרחית אנטיפטרס .

כפר ברתותא ר"א בר' יהודה איש כפר ברתותא בכורות נ"ז ע"ב . וע"ע
 ברתותא .

כפר גבורי"א ר' יהודה איש כפר גבורי"א ואמרי לה איש כפר גבור תיל
 מגילה י"ח ע"א ובכתובות ס"ה ע"א הנוסח איש כפר גבורי"א ואמרי לה איש גבור
 תיל וכבר הגיה הר"ב שם . ובירושלמי ברכות פ"ט ה"א ובכורים פ"ג ה"ב ויבמות פ"ז
 ה"ז וקידושין פ"ג ה"ב . וכן בב"ר פ"ז ובתנחומא חוקת סי' ו' ובכמה מקומות נזכר
 יעקב איש כפר גבורי"א . ובאיזה מקומות גבורי"א ובפסיקתא דרב כהנא פ' פרה ר'
 יעקב איש כפר גבורין וכן גבורי"א ע"ש וכ' החכם רש"ב שבקה"ר בפ' כל זה נסיתו
 ובפ' ומוצא אני וכן בבמ"ר פ' חקת הנוסח גבורי"א . והסכמת התה"א שהנוסח הנכון
 גבוריא שלא כהר"ב הנ"ל וכ' שאולי היא כפר גברתא לדרום קדש נפתלי (ע' בערכו)
 בערך ג' שעות ולצפון כפר עמוקא (ע' בערכו) בערך שעה א' בהר וכעת הוא חרב
 ושם קבר ר"א איש כפר גבוריא ור"א המודעי ע"ש . וכן הסכים הרש"ב שם . ואולם
 כפר גבור תיל (כצ"ל גם בכתובות) צ"ע שיש כמה מקומות בא"י בשם גאבארא .
 והתה"א כתב שהוא ברור תיל ע' בערכו .

כפר דימא ישמעאל איש כפר ימא ואמרי לה איש כפר דימא נדרים נ"ז ע"ב
 וע' בערך כפר יתמה . **כפר דכרין** ע"ע הר המלך בשם הכפ"פ והתה"א . ונייעבוער
 כ' כפר בארץ יהודה שנק' עד היום דיקרון .

כפר דן בירושלמי דמאי פ"ב ה"א ר' יוסי דכפר דן .

כפר דרום ר"א בן יצחק איש כפר דרום סוטה כ' ע"ב ובמ"ר פ"ט . והכפ"פ

פ"א מ"ח ע"ב כ' לדרום עזה כשתי שעות הכפר דרום ויש קוראין לו דארון וזהו איש

כפר דרום וכ"כ התה"א ונייבוער כ' שנק' כעת באב עד דארום ע"ש .

כפרה ר' יוסי בא לכפרה ורצה להקים עליהן פרנסים ולא רצו הפרנסים

לקבל עליהן ויודש להם שהיא מצוה גדולה ואו קבלו עליהם . ירושלמי פאה פ"ח ה"ז .

הערה התה"א כ' למורחית דרומית הר תבור כשתי שעות הכפר קאפאריא .

ובמ"א כתב **קפרה** בקוף למערב מדשד"ל אל קרים (הוא למורח עכו כנ' שעות וחצי)

כשתי שעות הכפר קאפארא ושם מערת ר"א הקפר ובר קפרא . ולדעתו חילוק בין

קפרה בכף ובין קפרה בקוף וצ"ע . וע' בערך כופרא .

כפר הבבלי ר' יוסי בר יהודה איש כפר הבבלי אבות פ"ד מ"ח . ר' נחוניא

בן אלנתן איש כפר הבבלי עדיות פ"ו מ"ב . **כפר הינו** ע"ע כפר חנניה .

כפר חטייה (או חוטי"א או חטיאה) בירושלמי מגילה פ"א ה"א חצדים

(יהושע י"ט) זה כפר חטיא ובהוריות פ"ג ה"ב רש"ב"ל ברח לכפר חוטיא מפני ר'

יהודה נשיאה כו' וי"א שם כי ברח למנדלא כו' ע"ש . ובבבלי חגיגה ה' ע"ב ר'

יעקב איש כפר חוטיא . ובוי"ר פ"ז ופסקתא דרב כהנא פ' את קרבני לחמי ר' עזריה

דכפר חטייה . ובב"ר פס"ה ספרו בכפר חטיאה היתה סיעה של פריצים שהיו אוכלים

ושותים בליל שבת בבית הכנסת ואח"כ שברו הכלים על ראש הסופר של בית

הכנסת ומת א' מהם והניח את בניו תחת השנחת הסופר כו' . ונראה כי הכל מקום

אחד חטייה או חוטיא . גם קראוה ללעג כפר חטיאה לשון נופל על לשון בעבור סיעת

הפריצים הנ"ל .

הערה התה"א כ' חזיא הכפר חטין (האשטין לפי ג"ב) שנמצא כעת למערבית צפונית

שכריא בערך כ' שעות (וכ"כ הכפ"פ ס"א) וסמוך לה הר נכוח בשם חטין (קורן הוא ראש

בל"ע) ובפ"ב כתב שקרן חטין הוא כשתי שעות לצפון הר תבור.

כפר חנון (או חנין) זקנו של רשב"ג עלה מעירו לכפר חנון בדרך בית שאן ב"ר פ"ט. וכן נזכר שם ר' תנחומא מכפר חנון, ובפפ"ה ר' יעקב דכפר חנון והוא נזכר במקומות רבים וכן בירושלמי ברכות פ"ה ה"ב וכדומה. ובפסקתא דרב כהנא פ' פרה ע"ש. וכן נזכר כפר חנון ביהר ויגש דר"ז ע"ב ובמדרש הנעלם פרשת וירא דקט"ו. ודעת התה"א שהוא אחד עם כפר חנניה הנק' כפר ענען ע' בערכו.

כפר חנניה (או חניניה) כפר חנניה הי' הגבול בין גליל העליון לגליל התחתון ע' בערך גליל. בכפר חנניה וכן בכפר שיחין עשו כלי חרס שאין דרכן להשתבר כי חרס העשוי מעפר שלהם חזק הוא שבת ק"כ ע"ב מאמר רבי יוסי. וכן אמר רבי יוסי בב"מ ע"ד א' ובתוספתא שם פ"ו שהי' עושין הכלים מעפר שחור ולא מעפר לבן ע"ש (ע' בערך שרון). ושם הנוסח כפר חנניה וחברותיה וכפר שיחין וחברותיה ובב"ר פפ"ו אמרו המשל תבן אתה מכניס לעפריים (ע' בערכו) קדרות (נ"א קדרים) לכפר חנניה (ששם יש הרבה מהם) גיזין לדמשק (כי שם צמר הרבה ע"ע חמין) כו'. בכפר חנניא עשו לפסין שמחויקין סאה של עדשים ובא"י היו אפרסקין שהיו גדולים כן כ"א בירושלמי פאה פ"ז ה"ג. ובבבלי שלנו בכתובות ק"ב ע"א הנוסח במאמר הזה עצמו שהאפרסקים היו גדולים כאלפס כפר הינו ואלפס כפר הינו מחויק הי' סאין. וכפי הנרא' כפר הינו כמו כפר חנון או חנניה (ודומה לזה למעלה בערך בית הינו כי בית הינו שם בגמרא כמו בית חנון ע"ש) שעשו בה כלי חרס כנ"ל. סוחריו כפר חנניה היו יוצאין בכל יום וסוחרין ד' והי' ערים וכפרים ושבים לבתיהם בכל לילה ירושלמי מעשרות פ"ב ה"ג. רבי הלפתא איש כפר חנניה אבות פרק ג' משנה ה' ותוספתא כלים פ"ד. וע"ע בערך כפר עותנאי.

הערה התה"א כתב על הגבול של גליל העליון לרחבו כפר חנני' ונקרא כעת כפר ענען לדרום מירון כשעה וחצי. ובמ"א כתב למערבית דרומית צפת כשתי שעות הכפר ענען הוא כפר חנינא או כפר חנון ובצד דרום הכפר קבר ר' יעקב איש כפר חנון. ולצפון כפר ענען בערך חצי שעה כפר פראדי ושם קבורת נחום איש גמזו ומערת ר' ישמעאל. והכפ"פ פ"א דמ"ו ע"א לדרום גוש חלב כתצי שעה מירון הידוע ודרומית למירון כמו שעה עכברא ולא נשתנה שםם ולמערב כמו שעה הכפר חנינא כעת כפר ענען. וע' בערך אושא.

כפר הרובא באיכה רבה פ"ב מספר בכפר הרובא (צ"ל הרובא) היו שני אחים בימי מלחמות אדריאנוס ולא הניחו במקומם שום רומי שעבר אצלם בתים כ"א הרגוהו ואח"כ אמרו בלבבם נלך לקראת השונאים כי שמעו שהם באים ונקח נזר ועטרת אדריאנוס ונושיב על ראש שמעון (שהי' הראש שלהם אולי שמעון הפריץ שביוסיפון) ונפלו במלחמה והביאו ראשיהם אל אדריאנוס ושלה אחרי גופיהם וראו כי עכנא כרוך עליהם ואמר כי צורם מחרם וגו' ובלעדו לא הי' יכול איש לנגוע בהם לרעה ע"ש. וכיה בירושלמי תענית פ"ד ה"ה בשינוי קצת. והתה"א כ' בפ"א כי"ע עד היום למוזותית ים כנרת נמצא כפר האראב ע"ש. וביוסיפון לרומיים בחלק הנק' וויטא הזכיר האראבא כפר בגליל העליון ע"ש.

כפר חרים בתוספתא ע"ז פ"ז ר"ש בן אלעזר אומר שלש אשרות בא"י (נרא' חסר מלת שבכפר) חרים ושבכפר פטם ושבכפר פנשה שקמה שבראני ושבכרמל ע"ש וע' בערך בירת סרקיה ובערך שקמונה.

הערה הכפ"פ פנ"א כתב בעבר הירדן ענלון וקרוב לה עיר חברים שהיא חרים כו' ויותר נראים דברי התה"א שכי' עד היום בחלק יוסף לדרום מערבית שכס כשתי שעות כפר חארים והוא תמנת חרס (שופטים ב').

כפר טבי כרם רבעי הי' לו לר"א במזרח לוד (בינה ובין ירושלים רש"י) בצד כפר טבי ביצה הי' ע"א ר"ה ל"א ע"ב. נייבוינר כ' שגם עד היום נקרא כן כעפר טאב.

כפר ממ"א בתוספתא אהלות פ"ד מעשה שהביאו קופה של עצמות מכפר

טמא והניחום באויר ביהכ"נ בלוד כו' ועי' בראש דבריימי עולם ערך תודום הרופא, ומשמע שהוא סמוך ללוד. ובערוך (בערך טרסים) גורם כפר טביא והוא כפר טבי הגיל וכן עיקר.

כפרי מר עוקבא דר בכפרי והיה שם גם בית דינו קידושין מ"ד ע"ב. רב חסדא ישב בכפרי וכן נמצא בעירובין ס"ב ע"ב רב חסדא אורי בכפרי בשני דרב הונא ופירש"י בעבור שלא היה מקומו של רב הונא כי מקומו בפומבדיתא ושניהם בבבל ע"ש. ולכן נמצא בב"מ ו' ע"ב שרב אושעיה אמר לרבה כי אולת לקמיה דרב חסדא לכפרי שאל ממנו והלך דרך סורא ומצא שם רב המנונא והוא השיב לו על שאלתו כו' ע"ש. אבא בר אחא כרסלא מכפרי אביו של ר' הווא זקנו של רב סנהדרין ה' ע"א. ועי' ב"מ ע"ג א' שבכפרי היתה תבואה בזול יותר מבסורא מקומו של רב ורב עשה מסתרים עם החמרים המוליכים סחורה כו' ע"ש. ועי' אודות תכונתו בערך עכבריא.

כפר ימא עי' בערך כפר דימא ועי' בערך טיגני וימא. ובערך גבת הובא מירושלמי מגילה פ"א ובנאל היא כפר ימא לדרומית מערבית ים כנרת ולדרום טבריא.

כפר יתמה דוסתאי איש כפר יתמה מתלמידי ב"ש ערלה פ"ב מ"ה, ובנוסח הכפופ פ"א דמ"ו ע"ב כפר דמא, וכי התה"א לדרום בתזן היא בית אל בערך שעה הכפר יאתמא.

כפר לודים פירש"י גוטינ ב' ע"א על מאמר ר"א אפי' מכפר לודים ללוד שהוא סמוך ללוד והוא מחו"ל ובתום שם שבני לוד מצויין שם שע"כ נק' כפר לודים, ובגמ' שם ד' ע"א אמרו שהוא מובלע בתחום א"י רק שנחשב לחו"ל. ומכפר לודים ללוד אמר רבב"ה שהוא רחוק כמו מבי כובי לפומבדיתא, ועי' בערך בי כובי בשם רש"י בסוכה שהם ששה פרסאות. ומוזה קשה על הכפופ פ"י דל"ח ע"ב שכי' בין לוד ויפו נפלה חתיכה מחו"ל לדעת רז"ל והוא כפר לודים ושלישת אלה המקומות יכללם מהלך ב' שעות אך שהוא מושב הגוים ולא נכבש בכיבוש ע"ב כו' ועד"ן היא רצועת חול בין עכו לכיזב ע"ש. ובדכ"א ע"ב כ' במערבית צפונית לוד כשתי שעות כפר לודים הוא כפר לודים ע"ש. ועי' ערך בערך לוד בזה.

כפר לקיטייא אדריאנוס קיסר הושיב שלשה משמרות שלא יברחו היהודים אחד בחמתא וא' בכפר לקיטייא ואחד בבית אל דיהוד איכה רבה פ"א. ומפה קשה על דעת התה"א שרק בית אל אחד היה בנחלת אפרים ופה אמר בבית אל דיהוד ואולי הכוונה על בית אל הנזכר בשמואל א' ל' אצל צקלג בדרום יהודה ובדה"א ד' ל' נק' בתואל והוא עיר בישוליא הנזכרת במעשה יהודית באפוקריפא ועי' בתה"א בפ"ג בהערה לערי שלל דוד שהפך הסדר ודבריו כפי הנראה אינם נכונים ע"ש.

כפר מגדי ר' יששכר דכפר מגדי ב"ר פנ"ב ופ' ע"ד ובמקומות רבים ויש גורסין דכפר מגדי.

הערה התה"א כ' כפר מאנדא לצפון צפורי כערך ב' שעות ולמערבית צפונית כפר רומי כשעה וחצי (כן הגיה בח"ב) ושם קבורת עקביא בן מהללאל ור' יששכר ורשב"ג כו' וכ"ה בכפופ. וע"ש דף כ' ע"ב הביא ירושלמי ר' זעירא עבר ירדנא במגדי ופ' במגוד ראש וצ"ע, ועי"ע כפר עקביא וצ"ע.

כפר נחום שם היה מושב המינים ושם חנינא בן אחי ר' יהושע נהפך שעשו לו המינים כישוף ואח"כ נתרפא ע"י ר' יהושע דודו שמשח אותו באיזה סם ואמר לו שילך לבבל והלך כו' קהלת רבה פ"א ופ"ז ועי' ברכות ס"ג ע"ב. ובמדרש ספרו עוד מן המינים שהיה כים א' לכולן וכן מצא אותם ר' יוחנן שהיו עסוקים בריבה אחת (כשהלך אחר תלמוד שלו שהלך לחברתם) והשיבו לו כים אחד יהיה לכולנו כו' ושם נזכר ר' יהודה בן נקוסא שהיה מתוכת עם המינים והיה מנצח אותם כו' ואעפ"כ נענש (שעבר ע"פ הרחק מעליה דרכך וגו') שהיה לו חמת אבנים טובות ומרגליות ונעשיות מלאה פחמין כו' ע"ש.

הערה חכס"ס כתב למורה נוסף כחצי שעה הוא כפר נחום והתחיא כתב שכעת חרוב רק הוא ידוע ע"י ציון קבר נחום הנביא ור' תנחומא ור' תנחום והוא סמוך לשפת ים כנרת לצפון טבריא כערך שעה והוא נק' ניכ במדרשים כפר תנחומין או כפר תנחום וכן כפר תחומין עכ"ל . כפר נחום ידוע בספרי הנוצרים הראשונים בשם קאפראנוס והוא במפת איי במקצוע צפונית מערבית ים כנרת וקעת נק' בל"ע תעל הום . גם כ' התחיא שאצל כפר תנחום או נחום נמצאו עוד בימי הרמנימוס כפר אלקוש ששם נולד הנביא נחום האלקושי ושם נקבר (בכפר נחום כני"ל) ושעות ביד אנשי מאוול בארם נהרים שאומרים בכפר אלקוש סמוך לעיר מאוול נקבר נחום הנביא , אך הוא נולד ונקבר באלקוש בארץ הנליכ ע"ש עוד בתח"א .

כפר נמרה שלש מאות חניות של אורני פרוכת היו בכפר נמרה איכה רבה פ"ב . והתח"א כ' לצפון שכם כערך שתי שעות עיר דשבע (גבע) ולדרום מערבית עיר גבע הנ"ל כפר בין נאמר והוא כפר נמרה . ובמ"א כ' בפי' הירוש'י שביעית פ"ו ונימרין היא נמרון שבחלק נד , או שער היום למערבית דרומית כפר חטין (ע' בערך כפר חטיא) כשעה א' יש כפר נמרין , ולרעתי כפר נמרה הנ"ל היא כפר נמרין הוה כי במדרש שם חושבו" עם מגדלא דצבעיא שהוא נ"כ שם , וע' עוד בערך נמר ובערך בית נמר .

כפר סבא שם היתה שקמה אחת שהיו מחזיקין בה טומאה ובדקו ולא מצאו לימית הרוח ועקרתו ומצאו גלגלת מת תחוב בעיקרו , נדה ס"א ע"א ותוספתא נדה פ"ח . ותכונת כפר סבא ע"ל בערך אנטיפרס .

כפר סגנה ע' להלן בערך עשולים . פ"א נפלה דליקה בתנוריהם כו' כלים פ"ה מ"ד .

כפר סימאי (או סימאי) בניטין ו' ע"ב שכפר סימאי מובלע בתחום א"י ואינה א"י וקרובה לצפורי יותר מעכו ע"ש . ובירושלמי וכן בתוספתא הנוסח כפר סמיי תחומה של א"י וקרובה לצפורי יותר מעכו ע"ש . וכן נירסת התח"א בנמ' כפר סימאי . והכפ"פ פ"א כ' על דברי הירושלמי הנ"ל א"כ נראה שכפר סמיי הוא סימאי וקורין לו קעת כפר סימאי ומצאתיו לצפון שזור כמו שעה (שזור ע' בערך אושא שהוא ערך שעה למערב כפר ענען היא כפר חנינה ע' בערכו) כפר סימאי . ומעכו אל שזור למזרח כמו חצי היום ביושר ומשזור לשבריא כשלוש שעות וכבר ידעת כי צפורי דרומי לעכו (במפת א"י דרומית מזרחית) כמו ה' שעות ומשזור לצפורי לדרום פחות מחצי יום (מששה שעות) וא"כ כפר סמיי קרובה לצפורי יותר מעכו כו' (ר"ל לא מיבעי לשבריא כני"ל) עכ"ל . והתח"א כתב כפר סימאי או כפר סמיי לדרום מירון כערך חצי שעה ולמזרחית צפונית כפר ענען כשעה א' כפר סימאי קעת וסמוך לו נהר קטן וואדי ליימון היוצא אצל הר מירון ויורד דרומה ונופל בים כנרת והוא נהרא המפסיק הנוכר בירושלמי חלה פ"ב ה"ב ר' אמי הורה בכפר שמי כו' (שם אמרו כי כשהולכין אחר מים לעיר צריכין לעבור את הנהר) ע"ש .

כפר סכניא יעקב איש כפר סכניא ע"ז ו' ע"א וע' בערכו בראש דברי ימי עולם . ובירושלמי שבת פ"ד ה"ד הנוסח במעשיו יעקב איש כפר סמא ובקה"ר פ"א הנוסח כמו נמ' שלנו כפר סכניא ובפסוק וחוסא ילכר הנוסח איש כפר סמא . בניטין נ"ז ע"א ספרו מעשים טובים של אנשי כפר סכניא של מצרים ארום וארוסה נשבו לבין העכו"ם ולא ננע בה עד יום מותו בלא חופה . וכן פ"א היה שם ארבעים מדינות (תבואה) בדינר ונתייקר השער במודיא אחת ובדקו ומצאו חמא בעיר אב ובנו באו על הנערה המאורסה ביוה"כ והביאו לב"ד וסקלום וחזר השער למקומו , וכן ספרו אחד מהם רצה לגרש אשתו ויומין שושבינו והשכיבן על מטה אחת והטיל ביניהם לובן ביצה להעליל עליהן והיה שם זקן אחד מתלמידי שמאי הזקן ובבא בן בוטא שמו ואמר כי לובן ביצה סולד מן האור (פירש"י מתיבש ונגלד) וש"ז דוחה מן האור (נבלע בבגד) והכירו השקר והביאו לב"ד והלקוהו כו' וא"ל אבוי לרב יוסף וכי מאחר שהיו צדיקים מ"ט נענשו (משמע שם פירושו שנחרבה העיר) ואמר לו על שלא התאבלו על ירושלים כו' ויש לעיין במה שקראוה בשם כפר סכניא של מצרים ואין לומר שהוא מקום

במצרים דא"כ מה שאלתו מ"ש נענשו דהלא בסוכה נ"א כבר השיבו על אלכסנדריא של מצרים שנענשו בעבור שעברו על לא תוסיפו לראותה כו' ע' בערכו . גם איך בא לשם בבא בן בוטא וצ"ע .

הערה חכמת כפר סכניא ע' בערך עטולים . וחכמת כפר סאמא גירסא השנייה הג"ל ג"ל שהוא אשר זכר התה"א בפ"ג באמרו שם לדומית מזרחית הכרן בערך ב' שעות הכפר מעין (ממיד לכרמל) ולדומית מערבית מעין כשעה וחצי הכפר סאמא היא אשתמוע ע"ש .

כפר ספורי"א ר' סימאי הורה שם בדין ממזר ירושלמי קידושין פ"ג ה"ג .
הערה התה"א כתב למזרחית דרומית אשדוד בערך ב' שעות הכפר סאפור (ותכונת אשדוד ע' בערך אשקלון) ואולי היא בית שופרי שבמדרש (הובא בערך ב' טרפא) גם נמצא לצפנית מערבית לוד בערך שעה אחת כפר סאפירא עכ"ל ולדעתי סאפיר שאצל אשדוד הוא בית שופרי שנקרא גם במיכה א' י"א בשם שפיר ונראה שם שהיא סמוכה לגת כמ"ש"ש בנת אל תגידו וגו' וכן זה סמוך לגת ע' במפת א"י . אבל סאפירא לצפון לוד הוא כפר ספורי"א הג"ל .

כפר עדים היתה שם שאלה בדיני טומאה לפני ר"ג תוספתא כלים בבא מציעא פ"א . **הערה** בתה"א נמצא למזרח עזה כשתי שעות הכפר ערדים ע"ש בביאור עיר עריתים . ואולי צ"ל במשנה פה עדים בסמך .

כפר עותנאי (א עותני) ע' בערך אנטיפרס שהוא בקצה הגליל . ר"ג היה בכפר עותנאי כו' גיטין י' ע"א . מכפר עותני לכפר חנניה ל"ב מילין וצפורי באמצע רש"י בפ' הגמ' היה לו חמש בכפר עותני כו' בכורות נ"ה ע"א ובירושלמי חלה פ"ד ה"ב הנוסח בזה כפר בינותני (ג"ל שצ"ל בי עותני) ובתוספתא בכורות פ"ז כפר מותני מ"ס .

הערה דעת הכה"ס והתה"א שכפר עותנאי הוא כפר נוט או קוש (למערבית דרומית כפר גינעא שביוסיפון שהוא עין ננים וכעה נק' בל"ע דשינון . וכ"כ במפת א"י וקראה שם קאפער קאטיא והיא על גבול הגליל לשומרון ע"ש) כ"עין מחלף בנעין כמ"ס בכללי החלף ומכפר עות נעשה כפר נוט . וכן כ' התה"א שמכפר חנניה הוא כפר נענן (ע' בערכו) עד כפר גת הנ"ל הוא כחשע שעות וצפורי כאמצע הדרך מצפון לדרום באכסנין ע"ש .

כפר עזיו ר' יהושע הלך אצל ר' ישמעאל לכפר עזיו והעלהו אל בית המגניה והראה לו שם בדיני כלאים נפן מודלה על שקמה כו' וכ' הרי"ש בית המגניה שם מקום ולדעתי הוא מקום נשיעות והוא מכוסה מפני השרב או הקור וע"כ נק' בית המגניה מלשון מגן (איין באטאנישר נארטען) כלאים פ"ו מ"ד ובתוספתא כלאים פ"ד הנוסח כפר עזיו והגר"א הגיה שם שצ"ל כפר עזיו . וע' בערך אדום שר' ישמעאל ישב סמוך לאדום בדרום א"י :

כפר עיטם ר' הורקנוס קרא בעת החליצה תחת האלה בכפר עיטם כל הפרשה של מצות יבום כו' ופרש"י ששם היו מתקבצים התלמידים היושבים לפני רבן בשעת החליצה . ויבמות ק"ו ע"ב . ובמשנה שבירושלמי הנוסח כפר אבוס בזה ובש"ס ירושלמי דפוס ווינעצאא כתוב פה כפר אביה .

הערה כפר עיטם ע' להלן בערך עין עיטם . וכפר אבוס כ' היוסיפון שהוא בארץ יהודה חולין וביאר התה"א שהוא בוואדי צאור שהוא לצפונות מערבית ירושלים כערך שעה ויש שם מעין עין אבוס ושם בברור ה' כפר הג"ל ויש כתבו שכאפר אבוס הנזכר ביוסיפון הוא כפר ביש (ע' ערך הר המלך) והוא מעות .

כפר עיכוס ר"ש בן יהודה איש כפר עיכוס חולין נ"ה ב' וקב"ב ע"ב ובתוספתא מסכת קרבנות פ"ב הנוסח כפר אבוס באלף ובתוספתא ננעים פ"ו ר"ש בן יהודה איש כפר עיכוס במס' , ובירושלמי סוטה פ"ז ה"ד ר"ש בן יהודה איש כפר אמוס (אולי אמאוס) ובסוטה ל"ז ע"ב וכן בב"ר פ"ע ובמכלתא יתרו (בחדש השלישי) פ"ז הנוסח ר"ש בן יהודה איש כפר עכו וכן בסנהדרין ע"א א' ר"ש איש כפר עכו וצ"ע .

כפר עינם ע' בערך תחום עוני .
כפר עכו ע' בערך כפר עיכוס . כפר עכו היתה עיר המוציאה אלף וחמשה

מאות רגלי תענית כ"א ע"א ע"ש . ר' תנחום בריה דר' חייה איש כפר עכו ברכות ס"ג ע"ב ויבמות מ"ה ע"א . ר' יצחק איש כפר עכו ע"ז ע"ב . ר' יהודה בן נמיה

איש כפר עכו כלאים פ"ח מ"ז וסוטה מ"ג ע"ב .

כפר עמיקו (או עמקי) עיר שהיתה מוציאה חמש מאות רגלי תענית כ"א ע"א. בכלים פכ"ז מ"א נזכר סנדל עמיקו וכי הר"ש פי' נאון וכן בערוך על שם מקומו וכמ"ש שארית עמקם וכ"ה בתענית כפר עמקי ע"ש והרמב"ם פי' באופן אחר ע"ש. ובחולין ס"ג ע"א העורב זו עורב העמקי ודעת הא"ק לפרש שבעיר עמקי וסביבותיה היו גדלים מין עורבים לבנים ע"ש. אבל לפי הגמ' שם לא יתכן לפרש כן ע"ש : **הערה** כי התה"א לצפונות מערבית צפת בערך חמשה שעות ולצפון הכפר פרעם נמצא כפר עמיקא גם כעת . וע' בערך א"י .

כפר עקביא התה"א הביא מירושלמי סוף נזיר כפר עקביא וכתב שהוא לדרום צפת וסמוך לכפר קבורת אדמון ועקביא בן מהללאל , אולם אני לא מצאתיו בירושלמי שם וע"ע כפר מגדי וצ"ע .

כפר פאני (או פניא) במעילה ז' ע"א ר' שמעון אומר כשהלכתי לכפר פאני מצאני זקן אחד ואמר לי בשם ר"ע כו' וכשבאתי והרציתי הדברים לפני חבורי שבגליל כו' , מזה נראה שכפר פאני אינו בגליל , ובירושלמי גיטין פ"ו ה"ה גניבא היה לו יין בכפר פניא כו' אולם בבבלי שלנו הנוסח נהר פניא או הרפניא ע' בערכם. **כפר פרשאי** (או כפר פגש) וכן **כפר פטם** ע' בערך בירת סרקיא וכפר חרים . **כפר צמח** ע' בערך צור .

כפר קרינוס (או קרנים) (או קרצום) קבלה ביד ר' אבין כי בני איוב יצאו מכפר קרינוס והלכו כל האבולין עד שבאו למנדלא דצבעיא ומתו שם וי"ר פי"ז ורות רבה פ"ב ופסיקתא דרב כהנא א' ויהי בחצי הלילה. אביו של המן היה בלן וספר בכפר קרינוס כן אמר מרדכי להמן אסתר רבה פ"י ובי"ר פכ"א ופסקתא דר"כ ס"פ העומר ובגמ' שלנו מנילה ט"ז אמרו כי מרדכי אמר להמן שבעצמו היה בלן וספר בכפר קרצום והביא ג"כ ברייתא ע"ז תנא המן ספר של כפר קרצום היה כ"ב שנה והחכם רש"י כ' בפסיקתא דר"כ כי קרצום ט"ס וצ"ל קרינוס ולא העלה בזה ארוכה כי במדרש אמרו על אביו של המן היה בכפר קרינוס ובש"ס דילן על המן עצמו בכפר קרצום. ובפסיקתא רבתי פ' י"ז הנוסח במאמר בני איוב הנ"ל יצאו מכפר קרינוס וע' בערך בית שאן הובא מירושלמי דמאי פ"ב ה"א כי כפר קרינוס הוא בתחום בית שאן ע"ש שלא כמ"ש התה"א שהוא בעבר הירדן ע"ש .

הערה חכונת מנדלא דצבעיא ידועה לצפונות מערבית טבריה כחצי שעה . אך האבולין וכפר קרינוס לא נודעו . והנה אם נגרום כפר קרינוס כנוסח הפסקתא רבתי הנ"ל גם הוא נודע סמוך לבית שאן שהוא לדרום טבריא כו' שעות (ע' בערכו) ולפי' צריך לפרש שיצאו מכפר קרינוס והלכו כל האבולין הוא אבל ערב (ע' בערכו שהיה שם סמוך לבית שאן למערבית צפונות) שנק' שם לפי דעת הא"ק אבל מים גם אבל בית מעכה . גם נמצא שם לפמ"ש בערך הנ"ל לדעת הא"ק גם אבל מחולה למערב בית שאן וע"ז יסובב הלשון והלכו כל האבולין עד שבאו למנדלא דצבעיא ומתו שם . ואולם אם נגרום מכפר קרינוס צריך לפרש כפ' תחתיא כי כפר קרינוס הוא חכפר דיר צירעני ושם ג"כ וואדי צירעני סמוך לנהר האספיא (שמחערב עם הירדן וצ"ל עיר דן) שגם הוא נק' בל"ע קירעוני. וכפי הנראה תחת שם העיר קארי הנוכרת בספר שני של החשמונאים י"ב כ"א (כי חצ' מתחלף בקוף בלשון חורמיים) והלכו כל האבולין הן האבולים של בית מעכה (כי לדעת תחתיא אבל בית מעכה הוא בארץ ארם מעכה סמוך לנחל חספא הנ"ל ע"ש) שם כפר אביכ כשתי שעות לצפון ים סמכי וכפר אביל קאמא וכפר אביל קארים והן לדרום וואדי צירעני וכפר דיר צירעני הנ"ל עד שבאו למנדלא דצבעיא כו' והר"ש ב בפסיקתא הניח כל האבולין והוא עיר אביל סמוכה למנדלא דצבעיא (כמ"ש בערך ארבל ע"ש) ואינו נכון דאי' מהו לשון כל האבולין לשון רבים . ובספרים הראשונים נמצא בימי טיבעריוס קיסר שהיה פנטוס פלטוס הנמנון ביהודה ותורדוס שר רובע (שעטרארכוס) בגליל פוליסוס על ימור וטרוכניא ולוסניוס על אביכין (ונוסח אחר ביינית שם אבעלענא) נראה חכונת על אבולין הנ"ל של תחתיא במחוז נחל חספא ובקעת חכבון . ועמ"ש בערך ברתותא בענין אמרש של שדש מעיינות שחושב ואבלוניא שהוא אבעלענא הנ"ל . **כפר שוברתי** ע' בערך מעון .

כפר שיחין (או שחרא) ע"ע כפר חנניא ובערך שיחין. וביבמות קכ"ב ע"ב נזכר כפר שיחיא ע"ל בראש דברי ימי עולם בערך יוחנן בן יהננתן אריה דמכפר שיחיא .

דבוספתא סוף יבמות הנוסח כפר שחרא בזה, וכ' התה"א ע"ו לצפונות מזרחית בית לחם בערך שעה יש כפר סאחור ע"ש.

כפר שלים ע"ל בערך בירת סקריא. ובערך קצרא. ומ"ש התה"א כי מלכי צדק מלך שלם היה מכפר שלים וע"כ אברהם בשובו מן חובה אשר משמאל לדמשק עבר דרך שם ומה לו בדרך ירושלים כי לא ידעתי מה היה לו כי אברהם היה צריך לבא לאלני ממרא אשר בחברון שהיא לדרומית מערבית ירושלים והיה דרכו סמוך לירושלים ושם נקבצו מלך סדום ועמרה ומלכי צדק מלך ירושלים כדעת המפרשים.

כפר שלמי ע' בערך כפר סיסאי. **כפר שערים** ע"ע בית שערים.

כפר תחומין (או תנחומים) ר' המא דכפר תחומין שה"ר פ"ב בפ' יונתי בתנאי ירושלמי כתובות פ"ב ה"ט ובירושלמי פאה פ"א ה"א ר' חייא דכפר תחומין זכנ בתרומות ספ"א. ובאזוה מקומות אמרו כפר תחומין. וע' בערך כפר נחום.

כפר תמרה אנשי כפר תמרתא שביהודה (משמע שהי' עוד במקום אחר בגליל או בעבר הירדן) היו אוכלין את הזרזיר שיש להן זפק והוא סימן טהרה חולין ס"ב ע"א. שילא איש כפר תמרתא (במגילה ר' שילא) מגלה ט"ז ע"א נדה כ"ו ע"א ב"ר פ"ו ותנחומא תולדות ס' ט'. וירושלמי ר"ה ספ"ב וסוף חגיגה ופסקתא רבתי פט"ז.

הערה כי התה"א לדרומית מזרחית בית לחם (ע"ע אפרת) בערך שעה אחת הכפר בית תאמרא. ובמ"א כתב למורה עין דאר כחצי שעה הכפר תאמרא ועל עין דאר כ' לצפונות מזרחית דשינין (עין ננים ע"ע ננים ע"ע כחצי שעה הכפר תאמרא) הוא ירעאל בעמק ירעאל ולמזרחית צפונות ירעאל בערך שעה וחצי הכפר אנדאר הוא עין דאר אשר בנחלת מנשה. ולפ"ז א"ש שאמרו כפר תמרתא שביהודה כי יש עוד בחלק מנשה כפר תמרתא והוא בארץ הגליל ע' במפת א"י.

כרזים ע"ע כפר אחים. **כרך** ע' בערך ניהונג.

כרכא דקיימור שם מדינה אחת בארץ המורה היא מדינת שבא ומשם לא"י מהלך ז' שנים כי תרגום שני א' ז' ע"ש. **כרכי הים** ע"ע מדינת הים.

כרכיז בחולין נ"ט ע"ב הובא עז כרכוז שמשופקים בו אם הוא מין חיה או בהמה וע"ש הטעם והערוד גורם כרכיז ופ"י שהוא שם מקום וצ"ע. וי"א מן עיר קרקסיאון ע' בערכו שהוא כרכמיש על נהר פרת.

כרמי ההוא נברא דטבע בכרמי ואסקוהו אבי הדיא לאחר שלשה ימים כי זפירש"י כרמי שם עיר, ולדעתי הוא שם נהר כמו שם הלחן ההוא נברא דטבע בדגלת כי ובי הדיא הוא שם מקום, יבמות קכ"א ע"א, וכן כ' ניעביעיר על נהר קארמא (הנזכר בטאציטוס ובישאף) שנפל בנהר דיאלאם השופך לחדקל.

כרשינא בורית כרשינא פרש"י בורית סאבו"ן כרשינא הבא מאותו מקום (ששמו כרשינא) ל"א עשב הנק' אירב"א שנוטרי"א שעושים ממנו בורית שקורין סאפוני (זיפיע) מפי הרב הגדול עכ"ל, כריתות ו' ע"א.

כרתים במנחות כ"ח ע"ב אמרו על הכפתורים שהם דומים לתפוחי הכרתים ופ"י פרש"י שם מקום. ובדף ס"ג ע"א על מרחשת דומה לתפוחי הכרתים לפ"ז צ"ל הכרתים, והרמב"ם בהלכות בית הביתרה פ"ג ה"ט העתיק תפוחים כרותים שהן ארוכים מעט כביצה ששני ראשיה כדים ע"ש, ובערוך גורם הכרתים ופ"י במ"א שהן עגולים ובמקום אחר שרחבן יתר על עביין ע' בהנהגות מהר"ב, ואולי מזה בנמ' על יזת אנורי אברוטי שמו וע' בערך אורוסא. ובשמאל א' י"ד נמצא מחוז בא"י בדרומו בשם כרתי וביחוקאל כ"ה וצפניה ב' נראה שחבל הים בארץ פלשתים היה נקי, כן ע' בא"ק (ולכן נק' אפסלתיים נוי כרתים ע"ש מחוז כרתי הגיל ויש כתבו שיצאו מאי קריטא הוא כפתור הוא טעות כמו שביארתי בספרי מגלה סוד ע"ס אשר יצאו מסם פלשתים) ואולי שם היו גדלים תפוחים כאלה. או יוכל להיות שהתפוחים כאלה באו לא"י מאי קריטא ביום התיכון הנק' כרת א' קנדיא.

כתפי ר"ע אומר טט בכתפי שתים פת באפריקא שתים ופ"י רש"י כתפי שם מקום שאומרים על שתים טט כמו שאומרים באפריקא על שתים פת סנהדרין ד' ע"ב ומנחות ל"ד ב'.

הערה יש פירשו שהוא לשון הקאפטען במצרים, ואינו נכון כי הלשון הזה

קרא בנמי בשם לשון גיפסית והקאפטען ^ד בשם נפטיין כמ"ש בערך גיפט. והתה"א
כתב הוא המחזיק הנק' כעת בלשון טורקי קאטאפענקאר בארץ אנאטאליען (באוא
הקסטנה) בצדה הצפונית בגבול עיר ברוזע. ובאמת כל השערות בטלות אם אין ידוע
לשונם אך הוא או היה בל^{שונם} שנים.

אות למד

רברבו ע' בערך עכו ובערך דבלן .

דבלן בתוספתא הובא בר"ש אהלות פ"ה אר"ש יכול אני להאכיל את הכהנים
טהרות בבורסקי שבצידן ובעדירות שבלבלן כו' משמע דבללן שם מקום בגבול א"ר
ובירושלמי בכורים פ"א ה"ג נזכר ענבים לבלוניות שמביאין בכורים מהם אולי מעיר
לבלן הנ"ל.

דברות שם נהר לפירשיי בב"מ פ"ז ע"א על מורדייא דלברות ע"ש .

לוב בשבת נ"א ע"ב (וכ"ה בירושלמי שבת פ"ה ה"א) נזכר חמרא לובא
(הובא בערך בי חזוא) ופירשיי חמור ממדינת לוב כמו הכושים וחלובים (דה"ב
ט"ז) ובתוס' שם דלוב היינו מצרים שנאמר פוטים ולובים ובירושלמי אמר על גרים
הבאים מלוב שיש להם דין מצרי והרא' עלם מצראה צווחין ליה (קוראין אותו)
לובי ע"ש. וכן בירושלמי כלאים פ"ח ה"ג פול המצרי קורין אותו כשהוא לה לובי
ומלוב באו המורים למדינת המזרח. הן יודעין לילך בהשך ואלכסנדרוס מוקדון
בלכתו לאפריקא דרך הרי השך יעצוהו לקחת חמרי לובא תמיד ל"ב ע"א. (וע' בע"מ
שפירש שרגילים לילך בסערות חול שיש במקום מולדתם עד שמחשיכים היוםכו').

הערה ארץ לוב היא למערב ארץ מצרים ויושביה הן צאצאי להבים בן
למצרים כמ"ש ביריעות כלליות ב'. והיא ארץ הול והום בוער מאד. ואולי לכן
קוראין לעלם מצראה לובי וכן הפול כשהוא לה לובי היינו שהוא בן מצרים
כמו להבים שהיה בן למצרים וע"כ יש להם דין מצרי כנ"ל. וביב"ע תרגם על
להבים ליווקא והתה"א כ' שאינו יודע, והא"ק הגיה ליוודקאי כי במשנה שבת
הנ"ל אמרו על חמרא לובא ולובדקים, ולי נראה שכוונת היב"ע היתה על השם
ליווקן הנזכר בברכות נ"ח ע"ב במשנה (ובבכורות מ"ה ע"ב בנוסח לבקן כי בומ"ף
מתחלף) פ' עיר שיש שם שהוא לבן יותר מדאי שהוא שינוי ביצירתו ע"ש,
והערך פ' עיר שיש לו בהרות לבנות בפניו ע"ש, והנה בישיעה י"ג ח' נאמר
ונבהלו וגו' איש אל רעהו יתמהו פני להבים פניהם והכונה שיתלבנו פניהם כמו
עם להבים (בלאס ווערדען) מגודל החרדה והתמהון וע"כ תרגם יב"ע להבים
ליווקאי מלשון ליווקן הנ"ל שהם לבנים ביותר והוא לא תרגם על הלובים למערב מצרים
כי הוא תרגם שם ורעמה ולבאי ועמ"ש בדעתו ביריעות כלליות ב' בהערה .

לוד ע' בערך אינו וערך גיא החרשים. לוד מהלך יום מירושלים למערבה
כמו שהובא מן המשנה בערך ירושלים, ושאלו בירושלמי מעשר שני פ"ה ה"ב
על זה מאיש אחד בשם נקוי היה סופר ושמש במקום צבעיא (פ"ה הפ"מ מגדלא
דצבעיא הוא סמוך ללוד) והיה הולך בכל ע"ש בין הערבים לביהמ"ק ופשט סדרו
וכו' וחזר כו', וכן איש טרטריו ממקום מהלול היה הולך לשבות בביהמ"ק
וחזר אחר שבת ביום א' כשלא התחילו עוד לעשות בתאנים וכן עשו בנות צפורי
וכן בנות לוד היו לשות עיסתן ועולות לביהמ"ק ומתפללות ויורדות עד שלא
התמיצו ותירצו ע"ז מהילות היו ונגנזו ע"ש. (וכ"ה באיכה רבה ע"פ גדר דרמי
בנות). ומה שפ' הפ"מ מגדלא דצבעיא סמוך ללוד הוא טעות כמ"ש בערך
מגדלא וכפר קרינוס שהיא אצל טבריא. אך פה אמרו רק צבעיא ורציתי לפרש
על עיר צבעוים שבנחמיה ו"א סמוך לתדיר שהוא במורה לוד, אולם באיכה
רבה הנ"ל הנוסח שסופר של מגדלא הלך וחזר כו' וע"כ צ"ל כפ"י הפ"מ על
מגדלא דצבעיא כי בן נק' מגדלא כמ"ש בערכו, ובב"ר פע"ט נזכר ג"כ נקאי
ספרא דמגדלא ע' בערכו בראש דברי ימי עולם. וצריך לומר אף כי מגדלא
דצבעיא אינו סמוך ללוד אלא אצל טבריה לא היתה קושיות הירושלמי מזה כלל

אך ממסקנתו וכן בנות לוד היו לשות וכו' וזה של צביעא הביא רק דרך אנב וכמו שהביא ממקום מחלול שהוא ג"כ בחלק זבולון כמשי"ת בערכו. על הכתוב צוה ה' ליעקב סביביו צרו אמרו במדרש כגון לוד לאונו לוד מקום עכו"ם המצריין לבני ישראל שבאונו איכה רבה פ"א ושה"ר פ"ב, בהקדמת התקונים רשב"י נטמן הוא ובנו בטערתא דלוד כו' וע' בזה בערך פקע אורח, ובפסיקתא דרב כהנא פ' עניה סוערה ריב"ל ראה במערה הסמוכה ללוד ג' מילין אבני כדכד שהאירו עד העיר לוד כו' ע"ש. עשרה חלקים עניות ירדו לעולם תשעה נטלה לוד כו' אסתר רבה פ"א. חביות לודיות ע' בערך בית לחם. בביצה י"ד ע"ב אמר ר"ש כי מחטים עושין לודיות ופירש"י מין מאכל ונ"ל מין מאכל שבא מנהגו מלוד וכ"כ בערך, תגרי לוד היו מונים את הקונים ומכרו סתורה ביוקר ב"מ מ"ט ע"ב וטענת אצלם שהם ישעו בחשבונם לא שכיה שם נ"א ע"א. בלוד היה בית נתוה זכן בית גלודה ע' בערכם בראש דברי ימי עולם, ושם היו מתאספין החכמים ופ"א היתה בלוד אספת החכמים ל"ב זקנים והורו בענין מי תמאת כו' תוספתא סוף מקואות, ע"ש דברים נפלאים. ובפסיקתא רבתי הובא בילקוט צפניה א' משנה זו לוד שהיא משנה לירושלים ע"ש. בלוד היה ביהכ"נ של טרסיום ובה דרש ר"ש בר נחמני וי"ר פל"ה ולכן נראה לי כי בניור נ"ב ע"ב במעשה שהביאו קופה מלאה עצמות לביהכנ"ס של טרסיום שהיה זה לביהכ"נ של טרסיום בלוד כי בתוספתא אהלות פ"ד אמרו במעשה זה עצמו והניתוה באיור ביהכנ"ס בלוד כו' ע"ש, וע' להלן בראש דברי ימי עולם בערך תודום הרופא. בני לוד היו מזולזין במצות דרבנן ואמר רב על ר' שמלאי שמלאי לודאי מקיל בכמה דברים מפני שגם הוא מלוד ע"ז ל"ו ע"א. ובפסחים ס"ב ע"ב ספור ר' שמלאי אתא לקמיה דר' יוחנן וא"ל ניתני לי מר ספר יוחסין א"ל מהיכן את א"ל מלוד והיכן מותבך בנהרדעא א"ל אין שונים לא ללודים ולא לנהרדעאים וכ"ש דאת מלוד זמותבך בנהרדעא כו' ובירושלמי פסחים פ"ה ה"ג ר' שמלאי אתא לגבי ר' יונתן וא"ל אולפן אנדה וא"ל מסורת בידו מאבותי שלא ללמד אנדה לא לבבלי ולא לדרומי שהן נסי הרוח ומעוטי תורה ואת נהרדעאי ודר בדרום כו' (כי דרום נק' ארץ יהודה ג"כ וכן לוד ע' בערך דרום) וכ"ה בירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב בלוד גסי הרוח ומעוטי תורה ולכן אין מעברין בה השנה אף שהיא בארץ יהודה ע"ש שכן השיב ר' זעירא לר' ירמיה והפך פניו וראה את ר' אחא זר' יהודה בן פזי שהיו מלוד והתחרט על מאמרו כו', מעשה רבבי ור"י ב"י ימי זר"א הקפר ששבתו בחנות של גוי בלוד והיה ר' פנחס בן יאיר יושב לפניהן ושאלו לו על אשקלון כו' תוספתא סוף אהלות והר"ש בסוף אהלות גרים בחנות של פזי וכ' שהוא שם אשה כמו ר"ש בן פזי שהיתה בתו של ר' חייא כדאיתא ביבמות ס"ה ע"ב פזי וטבי אחוותא ע"ש. ריב"ל יושב בלוד ועולא בר קושב כשתבעתו המלכות ברח לריב"ל ללוד כו' ירושלמי תרומות ספ"ה. וכ"ה באיכה רבה פ' ריב"ל יושב בלוד ור' חייא בר אבא בטבריא ע"ש. ר' אליעזר יושב בלוד סנהדרין ל"ב ע"ב וע' בערך כפר טבי. ובמיתת ר"א בסנהדרין ס"ח ע"א נמצא זה הלשון למוציא שבת פנע בו ר"ע מן קסרי ללוד, וכפי פשוטו הכונה שהיה ר"א יושב בלוד ומת שם ונשאו מטתו אל מחוץ לעיר כנהוג ור"ע הלך מקסרי ללוד ופנע במטתו, ואולם רש"י פ' שנשאו מטתו של ר"א מקסרי ללוד זאולי מצא רש"י באיזה מקום שר"א מת בקסרי וצ"ע. ר' יוסי בן דורמסקית הלך להקביל פני ר"א בלוד כו' חגיגה ג' ע"ב וידים פ"ד מ"ג וע"ש שינוי בנוסח וע"ש בדברי הר"ש. מעשה שנזרו תענית בלוד בתנוכה כו' ר"ה י"ח ע"ב וירושלמי נדרים פ"ה ה"א. ר' יהודה כשהיה קטן קרא את המגילה למעלה מר' טרפון וזקנים בלוד מגילה כ' ע"א. (והע"מ כ' (צד 216) שר' טרפון יושב בלוד ולכן הורה לתגרי לוד ב"מ מ"ט ע"ב, וכן בחגיגה י"ח ע"א מעשה שמת אלכסא בלוד ובא כל ישראל לספרו ולא הניחם ר' טרפון כו'. ר' שמעון לודאי שמות רבה פ"ג, בירושלמי תענית פ"ד ה"ה על המשנה ושרף אפוסטמוס את התורה ר' אחא אמר במעברתא דלוד ורבנן אמרי במעברתא דטרלוסא, ופי' הפ"ט מעברתא נשר

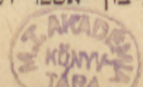
וטרלוסא שם מקום כמו לוד ע"ש. והתה"א בה"ב בהוספות כ' על זה והביא מדבריו
היוסיפון כי שכס נקי מעברתא, ושכח כי פה נאמר מעברתא דלוד ע"ש וצ"ע.
הרוני לוד ב"ב י' ע"ב על בערך לודקיא.

הערה כי התה"א למוחית צפונית רמלה כשעה א' יש עד היום כפר גדול בשם לדייא
והיא העיר לוד הקדומה, והיתה נקי אצל הרומיים והיונים דיאספאליס כי כל עיר שיחדו לעבודת
אליל ידוע קראו דיאספאליס (עיר אלהים שלחם) כמיש בא"ק. ובזמן הנוצרים ס"ט ניארג ע"ש.
ויש עוד לוד שם ב' מדינת האחת בישיעה מ"ז תרשיש פול ולוד ונ"ו הוא מדינת לדייא
הידועה באזיא הקטנה ואחת ביהוקאל ל' כוש ופוש ולוד ונ"ו והיא הלודים של בני מצרים והתנחם
נתבארו בדיעות כלליות ב' ע"ש. ובשבת י' ע"א שעה ראשונה מאכל לודים חכונה על הלודים הנ"ל
ע' בערכם בראש דברי ימי עולם.

לודקיא ע' בערך גוש חלב. בכלים פכ"ז מ"א נזכר סנדל לדיקי ופי' הרמב"ם
ע"ש הארץ המפורסמת לודקיא וכ"פ הר"ש והערך. ר' ישמעאל בר יוסי נעשה
ע"י המלוכה לתופס נגבים ולסטים ופגע בו אליהו ואמר לו עד מתי אתה מוסר עמו
של אלהינו להריגה אל ומה אעשה שפקודת המלך היא והשוב לו אליהו אביך
ברח לאסיא ואתה ברח לך ללודקיא כו' ב"מ פ"ד ע"א וע' מזה בערך צפורי. ר'
הייא בר אבא נתארח אצל בע"ה אחד בלודקיא וראה אצלו שלחן של זהב
משאוי ט"ז בני אדם וכו' ע"ש באורך שבת ק"ט ע"א. ריב"ל היה בלודקיא והיה
שם ג"כ ר' יהודה נשיאה והטבילו שם גיורת אחת כו' ירושלמי יבמות פ"ה ה"א.
מעשה שבא רבינו מלודקיא ונכנסו ר' יוסי בר' יהודה ור' אלעזר בן יהודה כו'
ספרי פ' האזינו ע"פ ויאמר אליהם. רש"י פ"ו בתענית י"ה ע"ב על המאמר שם
כשבקש טוריינום להרוג את לוליינום ופפום אחיו בלודקיא דלודקיא היינו לוד
(וכ"כ הא"ק) והן הן הרוני לוד הנזכרים בב"ב י' ע"ב וכ"כ רש"י שם בב"ב,
ולדת הערך הרוני לוד הן שמעיה ואחיה בתענית שם ע"ש. ובאמת בקה"ר בפ'
כל אשר תמצא ירך מפורש כדעת רש"י שהרוני לוד הן לוליינום ופפום, ודברי
רש"י צ"ע כי באמת לוד בפ"ע ולודקיא בפ"ע. ואולי צ"ל שם בלוד וט"ם בלודקיא.
בירושלמי ע"ז רפ"ג כשמת ר' יוסי בן חפפתא משכו צינורות דם בלודקיא דיהב
נפשיה על גזירתא וע' בזה בערך צפורי.

הערה לודקיא היא עיר לדרום מערבית אנטוכיא כמהלך יום א' על שפת
הים ונזכרת גם בפסיקתא רבתי פכ"ג וכעת היא עיר קטנה תה"א ובמפת אזיא
תמצאנה בשם לאדקיא לדרום אנטאקי ע"ש, ויש עוד לאדוקיא מדינה קטנה
באזיא הקטנה בצפון מדינת קאריע תמצאה במפת מלכות רומי ועליה כיון הרמב"ם
ז"ל בשם הארץ המפורסמת וע"ז אמר אליהו לר"י בר' יוסי אביך ברח לאסיא היא
מדינה קטנה מחוז אסיא באזיא הקטנה כמ"ש בדיעות כלליות ב' ואתה ברח
למדינת לודקיא הנ"ל והע"מ בערך אסיא טעה בזה ע"ש ובערך עסאי להלן.

ל"ז ע"פ שופטים א' ויקרא שמה לזו עד היום הזה אמרו בנמי' היא לזו
שצובעין בה תכלת בא סנחרב ולא בלבלה בא נבוכדנצר ולא החריבה ואף מלאך
המות אין לו רשות לעבור בה. אלא וקנים שבה בזמן שדעתן קצה עליהן יוצאין
חוץ לתומה והן מתים והכל בזכות הכנעני הנה שעשה חסד עם ישראל סוטה מ"ז
ע"ב (וע' יומא ג"ד ע"א בענין עד היום הזה וצ"ע) וע' ב"ר פס"ט בזה ומצוה
לפרשו ע"ש. וע' סנהדרין צ"ז ע"א מעיר קושטא כעין זה. ובסוכה ג"ג ע"א
ספרו אליהרף ואחיה בני שישא סופרים דשרמה (מ"א ד') היו כושים וראה שלמה
את המלאך המות נעצב ושאל אותו ואמר לו בעבור שמצוים עליו ליקח נשמות
אליהרף ואחיה, וכשמע שלמה זה מסר אותן לשעירים (פירש"י שדים) כו'
להלוך אותן לעיר לזו וכשבאו לשער לזו מתו ויראה שלמה אחרי כן את המלאך
המות שמה ויאמר לו המלאך המות למקום שהיה צריך לי שלחת אותם, אז
אמר שלמה רגלוהו דבר נש אינון ערבין ביה לאתר דמתבעי תמן מובילין
יתיה ע"ש. ובירושלמי כלאים פ"ט ה"ד ספרו שהגביהם באויר השמים ושם מתו ע"ש.
ליבון אספיר ע"פ וצ"ע מיד כתום (במדבר כ"ד) אמר רב ליבון אספיר
ופירש"י דכתום היינו מקום ששמו ליבון אספר ועל צים פירש"י ספינות גדולות.

ובערוך כתב אותה מלכות צים נק' ליבון אספיר (והע"מ הגיה ליכן ע"ש) ובתשובות פ"י לא כך היא אלא לגיון אספר מחנה של רומיים שבאים עד אשור והורגין מכאן ואילך משתעברין עכ"ל. וכן בתרגום הסורי על וצים הג"ל הוא לגיון. וכן תרגם אונקלוס וסיעו יצטרחן מרומאי פ"י מלשון סיעה של בני אדם שבתלמוד. ואולם בתרגום יונתן פ"י כפי רש"י על וציים בלרנן כן נירסת הע"מ וכן כ' הרשב"ב במגד ירחים מלשון בורני בנמי ר"ה כ"ג ע"א על וצי אריר וטעות ביד המבארים ומניהים לומברדיא שהוא שם ארץ שנתחדש אחר ימי התרגום (כאשר כבשו הלאנאבארדען ארץ איטליה ונשאר מחוז א' על שמם כידוע). **כתב ליבונאה** בסנהדרין כ"א ע"ב אמר רב חסדא כתב עברי הוא כתב ליבונאה ופירש"י אותיות גדולות ור"ת פ"י בתוס' שם שהוא שם מקום וכתב כתב נרוע הוא ע"ש.

הערה בע"מ כתב על הערוך הג"ל כי אספר בסורית ויונית הוא צבא וחיל וכמ"ש גם בוקסטארף וכונת רב היה לפרש מלת וציים בשתי מלות סוריות שוות בכדי אשר המתורגמן יוכל לבחור התרגום כרצונו. וזה הדוק מאד. ואני הוראת כי פ"י הערוך בשם תשובת הגאונים הוא אמת וצדק כי כל דבריהם דברי קבלה ולגיון אספר לדעתם מתנת של הרומיים כי הרומיים נק' אספאר כמ"ש דע בערבקלאש בערך אדום כי אנשי המזרח יקראו עד היום לתושבי ארץ אדום בשם בני אספר או אצפאר, וכן יקראו אל הרומיים בשם זה כי אצפאר הוראתו בלשונם אדום וסומק והרומיים נחשבים אצמם כמו אצל חכמי ישראל לבני אדום ואדום הוא מלשון אדמימות כמ"ש בערך אדום (וע' ס' שימת עין צד 32), ופלא שהע"מ עצמו הביא דבריו בערך אדום ופה שכתם) ולפי נוסח רש"י ליבון אספר והוא פ"י של כתום ג"ל אכונה על הר עשו הוא אחר שד הרומיים בצפון ארץ איטליה והם הרי אלפען שנים הם נק' בשם ליבון כמו הר לבנון במדרש נק' ליבון (ארכא דליבון וכדומה) וכמ"ש בא"ק שנק' לבנון וליבון ע"ש לבנוניתו שתמיד שוכב עליו השלג בראשיו הולמים וכן חמה הרי אלפען כידוע. והוא ליבון אספר ליבון של הרומיים כנ"כ וע' בידועות כלליות ב' בענין הכתים והתרגומים והכן. והוא לדעתי ג"כ פ"י של כתב ליבונאה כתב של אנשי הר הלבנון בא"י כי הכתב הזה העברי הוא ביד השומרונים והם רובם מיושבי הר הלבנון בסביבות צור וצידון ואך העמים אשר הביא מלך אשור מכותח וכי נתערבו בהם כמ"ש בתה"א בשמם שחשמונוים אומרים שהם מארץ צידון ע"ש.

אות מ

מאספוטמ'א בב"ר פמ"ד על יעקב אשר החוקתך מקצות הארץ ממספוטמיה ומחברותיה וכי המ"כ הערוך לא פירשו והיא ארץ מארצות האיים ארץ רחוקה, ולא ידע כי ארם נהרים שהיה בה יעקב נק' ביונית מעסאפאטמ'א ע"ש שהיא בין הנהרות וכמ"ש בערך בבל בהערה ע"ש.

מברכתא מקום סמוך למחוזא בתוך ד' אלפים אמה והיו מערבין מזו לזו כן פירש"י בעירובין מ"ז ע"ב על הנאמר שם אילים באו למברכתא בשבת מחויץ לתחום והתיר רבא לבני מחוזא לקנות מהן כו' ושם ס"א ע"ב מסופר ג"כ כי בני מברכתא היו מניחין את העירוב בבית הכנסת דבי אנובר, ובברכות מ' ע"א רפרם בר פפא אקלע לביהכ"נ דאבי גובר כו'. ובתענית כ"ז ע"א ספרו כי רב פפא אקלע לביהכ"נ דאבי גובר (כן הנוסח שם וכן במגילה כ"א ב' כמו בברכות הג"ל) וגזר תענית וירד גשם ואכלו באותו יום ואמרו הלל קודם האכילה ושתיה ואמרו שם השעם דבני מחוזא שכחו בהם שכרות וצריכין לומר מקודם ההלל ורש"י פ"י אבי גובר שם מקום או שם איש וכפי הנראה אבי גובר או בי אנובר היה מקום בין מברכתא למחוזא (ורש"י כ' בעירובין ס"א ב' הג"ל הביהכ"נ) היה גדול וכולו מובלע בתוך אלפים אמה של מברכתא כו' ע"ש) כמו חצר ודירורין רבים כנהוג ובעל החצר אבי גובר היה לו ביהכ"נ בתצירו ואנשי המקום שייכים לבני מחוזא. וע' בב"ר סוף פס"ה מברכתא היתה עוברת כו' ופירש"י במדרש שם שירא ובכתובות י' ע"א מברכתא הביטא ליה ופירש"י זונת העיר הזאת ששמה מברכתא כו' ע"ש.

והמפרשים בירושלמי סוטה פ"א ה"ד חלקו על פירושו ופירושו בכתובות נ"ב מברכתא שירא ע"ש . וע' בתום' ר"ה כ"ג ע"ב ד"ה לא היה שמברכתא היתה מוקפת חומה כו' , והערך כ' מברכתא שם כפר .

מגדלא ע' בערך ככול ובערך כפר חטייה , ובערך חמתן ושם תראה כי מגדלא סמוכה לחמתן עד שהלכו בשבת כו' , ובפסחים מ"ו ע"א שיעור מיל כמו ממגדל נוניא לטבריא והגיה התה"א בח"ב והרש"ב בפסיקתא פ' ויהי בחצי הלילה שצ"ל ממגדלנוניא תיבה אחת כי כן היתה מגדלא נק' בימי קדם מן היוונים והרומיים , ובאיכה רבה פ"ב נק' ג"ב מגדלאן ע"ש . ובירושלמי תענית פ"א ה"ו ובר' פצ"ד ושה"ר פ"א במגדלא דצבעינא (במרדש במגדלא סתם וכן נק' שם מגדלא דצבעינא ונראה בכמה מקומות כי מגדלא דצבעינא ומגדלא סתם אחד היא כמו בכריתת רשב"ל למגדלא שבירושלמי הוריות פ"ג ה"ב הנוסח במרדש שמואל פ"ז למגדלא דצבעינא ואצ"ל הג"ש שבי' הרש"ב שם וכן נתבאר למעלה בערך לוד מהירושלמי והמרדש) מקום עצי שטים ומתחלה נשטם וכן אברהם לצורך המשכן ויעקב קצץ משם ארזים והביאם למצרים ומהם עשו הארון והמשכן ולכן נוהגין אסור בעצי שטים דמגדלא דצבעינא שמהם נעשה הארון כו' , וי"א שם במרדש שהארזים לקח יעקב מבאר שבע ע"ש . באיכה רבה פ"ב רב הונא אמר ג' מאות חנויות של מוכרי טהרות היו במגדלא דצבעינא כו' ובירושלמי תענית פ"ד ה"ה א"ר וותנן פ' חנויות של אורג' פלגס (פרונד"א בלע"ז) היו במגדלא דצבעינא כו' . בירושלמי מעשרות פ"ג ה"א משמע במה שאמרו שם היו לו ב' חצרות אחת במגדלא ואחת בטבריא וכו' כי מגדלא היתה עיר פרוצה וחצרותיה א"נ משתמרות שלא כמו בשבריא , וא"י נכון פ"ו ה"ג שם ש"י בתהודות ר"פ למה חצרו אינה משתמרת ע"ש , וע' עוד בערך כ"ד קורננס . בקה"ר ר"פ כל הדברים ר' וינתן גשר שערוה הלך למגדלא דצבעינא להתרפאות שם והיה שם ספר אחד ור"פ אותו כו' . ר' יהודה מגדלאה ב"ר פ"ג והוא ר' יודן מגדלא בירושלמי ברכות פ"ט ה"ב , ר' יצחק מגדלאה שבת קל"ט א' וזמא פ"א ב' גדה כ"ז א' ול"ג א' ב"ר פ"ה .

הערה העיר מגדלא מפורסמת בספרי הנצורים הראשונים (בשם מאנדלענא) ועד חיים לצפנית מערבית טבריא כחצי שעה נמצא כפר בלשון ערבי בשם מדשדיל (מגדל) תה"א .

מגדל ר"ו ע' בערך זבוד הנלילא . **מגדל נוניא** ע' בערך מגדלא . **מגדל עדר** (או גדר) בהמה שנמצאת מירושלים ועד מגדל עדר וכמתה לכל רוח היא קרבן (שחוקתה מן ירושלים) במשנה שקלים פ"ז מ"ד משמע כי מגדל עדר לא רחוק מירושלים . ר"ש בן אלעזר למד במגדל עדר אצל רבו וכשבא מאת רבו ושיל על שפת הים היתה לו מעשה עם איש שחור אחד כו' אדר"ג פמ"א ומס' ד"א פ"ד ובבבלי שלנו תענית כו' ע"א הנוסח במעשה זה ר' אלעזר בן ר' שמעון שבא מבית רבו ממגדל גדור כו' ע"ש .

הערה על מגדל גדור כו' הכפ"ג פ"י דל"ב ב' בעיר גדור (או גדר ע' בערכו) סמוך לחמתן יש בנין גדול ואומרים שהוא מעונג מלך הבשן וע"ז אמרו שבא ממגדל גדור כו' ומ"ש וטייל על שפת הים . והו ימה של טבריא ע"ש . ועל מגדל עדר כו' התה"א לדרום מבצר בוראק סמוך לעין עייס (ע' בערכו) בהר אצל הבריכות שהן במעין עין עייס מקובל ליושבי הארץ שהיה שם מגדל עדר , והוא דרומית מערבית בית לחם (ע"ע אפרת) כשעה א' וכ"כ הא"ק כי בבקעת בית לחם היתה מגדל עדר , והכפ"ג פ"א דמ"ח ע"א כ' למערב חברון כחצי שעה הוא מגדל עדר ויש שם עיר עדר בנגב יהודה (יהושע ט"ו כ"א) ואינו נכון כי חברון הוא שם בהר יהודה ורחוק הרבה מעדר שבנגב יהודה אצל קבצאל על גבול אדום , וע"כ דברי התה"א יותר נכונים באמרו על עדר הנ"ל שהוא עדר בחלוף איתיות (הכנעני מלך עדר) ע"ש , ובמיכה ד' ח' נאמר ואתה מגדל עדר עופל בת ציון וגו' ויש לומר שהעופל בהר ציון הוא מגדל עדר של המשנה בשקלים הנ"ל , ואולי קראו מגדל עדר בדרך משל של עדר ישראל וצ"ע .

מדבר כוב הוא מדבר שור הוא ח' מאות פרסה על ח' מאות פרסה (במכלתא ד' מאות) וכולו מלא נחשים ועקרבים נחשים קקורת בית הבר ועקרבים

כמלא הזרת (בספרי ועקרבים כקשות) שמי"ר פכ"ד וספרי פ' דברים ע"פ ואצוה אתכם ומכילתא בשלה (ויסע) פ"א . וע' להלן בראש דברי ימי עולם בערך שבזר מלכא .

הערה תכונת מדבר שור נתבארה בערך חלוצה בהערה , שהוא מתחיל בצפון לשון ים סוף המערבי (היראפאלאטאנישער מעערבווען) ונק' בשם מדבר שור ע"ש העיר שור גם נק' בשם מדבר איתם (או עטהע היום) ונמשך להלן לדרום בין שתי הלשונות כל אורך לשון הים המערבי . ומעבר לשון ים סוף המערבי נמצא מדבר גדול ונקרא אצל הרומיים (ע' מפת אי"י ומצרים להויינריך קופערט) מדבר ערב והוא בין הים סוף ובין ארץ מצרים העליונה ונמשך עד ארץ כוש היא עטהיאפיע והנה היראנימוס יספר כי כוב הנזכר ביהזקאל ל"ה בין הארצות אשר היו בברית לממלכת מצרים הוא ישם אחת ממשפחות הערביאים אשר התישבו בחלקת מצרים העליונה ובאמת נתישבו במזרח מצרים העליונה ועל שמם נק' המדבר הזה מדבר ערב גם מדבר כוב , ועד היום נמצא חוף אחד בארץ כוש בשם כאביא או כוביאום כמ"ש געוועניוס . ומעתה יובנו דברי המדרשים הנ"ל כי הם חשבו מדבר שור ומדבר כוב למדבר אחד כי הם באמת מדבר א' רק שהשתפך לתוכו לשון ים סוף המערבי וחילקם לשני צדדים . וע"כ יספרו מגדל המדבר הזה ד' מאות פרסה וכו' כי בהצטרף ב' צדדי המדבר הזה יעלה לחשבון גדול ונעלם מציאות מדבר הזה מבעל הא"ק וע"כ יצא לחלוק על חכמינו ז"ל ע"ש .

מדבר עזה ע' להלן בערך עזה .
מדון מעשה בלדוני אחד בירושלים שהיה לו מטלטלין הרבה ופירש"י ממקום מדון כדכתיב (יהושע י"ב ו"ט) מלך מדון אחד קדושין כ"ו ע"ב ובב"ב ק"ט ע"א הנוסח מעשה בלדוני אחד ולפ"ז הכונה ממקום מדון וכן בירושלמי קידושין פ"א ה"ה הנוסח ג"כ בלדוני אחד ובעל קרבן העדה פ"י כמו שפירשתי . ודעת התה"א כי עיר מדון שבמקרא הוא כפר מגדו ע' בערכו כי הישמעאלים קוראים לכפר מאדני בשם מדון ע"ש .

מדוי בעירובין כ"ח ע"א נמצא הנדיקוקו מדאי ופירש"י נודגדגויות שבמדוי יפין הן ע"ש . אנשי מדוי אין להן אלא שמן אגוזים שבת כ"ו ע"א ותוספתא שבת פ"ב ותנהומא בהעלותן ס' א' . עשרה חלקים נוי ירדו לעולם תשעה נשלה מדוי כו' (שאנשיה נאים מאד) אסתר רבה פ"א . עשרה קבין כנים ירדו לעולם תשעה נשלה מדוי ואחד כל העולם כולו קידושין מ"ט ע"ב . אין לך עושר כעשרו של מדוי אדר"ג פכ"ח . המדיות יוצאות פרופות ופירש"י המדיות הולכות מעוטפות בשלית ותולה הרצועה בשפתה א' ננד צוארה ובשפתה השנית כורכת אבן או אגוז וקושרת הרצועה בכרך ואין השלית נופלת מעליה שבת ס"ה ע"א . שער המדוי ופירש"י במדוי עשו שער לחצירות כעין כפה יומא י"א ע"ב . במדוי עשו מין מדוכה אשר ברכיבת האדם עליה דוכין וכותשין בה ונק' במשנה מדוכה המדית כלום פכ"ג מ"ב . במדוי עשו שכר כעין שלנו משעורים ונק' שכר המדי וכלל המדיות עשו מתמרים כ"כ רש"י בפסחים מ"ב ע"ב ע"ש . בברכות ח' ע"ב אמר ר"ע בני דברים אוהב אני את המדיום שכשחותרבין בשר אין חותרבין אלא ע"ג שלחן וכשנושקים אין נושקים אלא ע"ג הירד וכשיועצין אין יועצין אלא בשדה ובב"ר פע"ד וקהלת רבה פ"ז גרים בני מזרח ויש חילוק שם בנוסח בב"ר פע"ד הנוסח אין חותרבין אלא ע"ג השלחן ובקה"ר פ"ז כשהן חותרבין חותרבין בסכין ע"ש וכ"ה בתנהומא חוקת ס' ד' , ובפסיקתא דרב כהנא פ' פרה הנוסח אין נושכין בפת אלא חותרבין בסכין ע"ש . מדוי רובן כשרים ביחוס (ר"ל איש ישראל שבמדוי) קידושין ע"א ב' , נתום המדי ע' בערך ירושלים . ר' יוסי מדהא ור' הונא צפורה ישבו לפני רבי כו' חולץ ג"א ע"א , וע"ע בערך ניהוונדזפרס , ובראש דברי ימי עולם ערך מדיום ומלכותם , ותכונת מדוי נתב' בדיעות כלליות ב' .

מדינת הים ר' יהודה אמר מעשה שהיו באין אגרות ממדינת הים לבני כהנים גדולים והיו עליהן חותמות (מטוט של חוץ לארץ) וכו' אהלות ספ"ז . שלח

בני מדינת הים לר"ג בני אדם הבאים משם לכאן שמו יוסף וקורין לו יוחנן שמו יוחנן וקורין לו יוסף אך יגרשו נשותיהן כו' ניטון לר"ד ע"ב. אמר רבי כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה ר"ה כ"ו ע"א. ושם קרין לקלעיתא בניתא נדה מ"ה ב'. קורין לינוקא פתיא סנהדרין ק"י ע"ב. (ולדעתי הכונה בתלמוד תמיד פתיא אוכמא היינו ילד שחור בלשון הלצה) אדם אחד היה זהיר במצות ציצית ושמע שיש זונה בכרכי הים כו' והלך לשם וכי' וע"י מצות ציצית שטפחו לו על פניו ניצל מעבירה והיא נתניירה ונשאה אחרי כן בהיתר כו' ע"ש המעשה באורך מנחת מ"ד ע"א. כלים האכסלנים הבאים ממדינת הים ע' בערך אכסלגיא. כלים האוליירים הבאים ממדין. הים ע' בערך אוליירי. בנדים הבאים ממדינת הים חזקתן בקנבוס ופי' הרע"ב משנה זו נשנית בראשונה בזמן שלא היה הפשתן מצוי בכל מקום אבל בזמן הזה הפשתן מצוי בכל מקום כלאים פ"ט מ"ז ע"ש. וע' בערך כבול ועכו ששם מתחיל מדינת הים סביבות ים התיכון. מהג"י ע' בערך סבירי.

מהרור בירושלמי פ"א דמגלה הובא בערך גבת נהלל (יהושע י"ט בחלק זבולן) מהלול ושמרון סימוניא כו', וע' בערך לוד. ותכונת מהלול ע' בערך סימוניא.

מואב מקום אלים ומשם הביאו אלים לקרבנות מנחות פ"ז ע"א.

מודיעים אמו של ינאי המלך נשבות במודיעים ופירש"י כרך של השמונאים היה קידושין ס"ו ע"א. וע' בראש דברי ימי עולם בערך ינאי. אמר עולא מן המודיעים לירושלים ט"ו מילין פסחים צ"ג ע"ב, מן המודיעים ולפנים נאמנין על כלי חרס (לענין טהרה) חגיגה כ"ה ע"ב. ר' אלעזר המודעי אבות פ"ג מ"ו וי"ד פט"ו. וע' בראש הג"ל ערך בן כוזיבא.

הערה כ' התח"א ערך ד' שעות וחצי מירושלים למערבה וכערך שעה מכפר אבוס (הוא כעת מעין אצל חרבות ונק' עין אבוס ע' בערכו) יש חרבות על הר אחד ונק' בלע' מידאן והוא בלח' ספק הר המודיעים הג"ל 15 מיל מירושלים שכמעט המרחק הוא מכוון בערך זה. והכפרים פ"א כתב על המאמר אמו נשבות במודיעים למזרח הרי נלכווע ולמערב בית שאן כמו שעה כסר מודיעית ואין זה מודיעים של פסחים הג"כ כי מודיעים לחוד ומודיעית לחוד. ואולם לפנינו בקידושין הנוסח נשבות במודיעים ובערך נורס בכל המקומות מודיעית. וגיבויער כ' בספר ראשון חשמונאים ב' א' נזכר עיר מאדין סמוכה ללוד עיר מולדת חשמונאים ועד היום יש במזרח לוד כפר בשם מעדיעא.

מוצא מקום למטה מירושלים ומלקטים משם מורביות של ערבה לחג הסוכות ואמרו שם בנמ' תנא מקום קלניא הוי (וכ"ה בתוספתא שם ופי' קלניא מקום חורין ממש המלך) ותנא דידן קרי ליה מוצא שגם מוצא פירושו שהוא מוצא ממש המלך סוכה מ"ה ע"א. והתח"א בח"ב שאל על הש"ם הג"ל דהלא העיר מוצא נזכרת ביהושע י"ח כ"ו בין ערי בנימין והתנא קרא לה כשמה שהוא בכתוב ותירץ דשאלת הגמ' היה מ"ט קרי לה מוצא באלף שהלא בכתוב הוא בה"א מצה אך שרצה להורות שהיא מוצא ממש המלך. ולדעתי פשוט בעבור כי השם של העיר נשתנה להקרא קלניא כמ"ש בתוספתא (ע"י אספסיאנוס קיסר כידוע) ודרך המשנה הוא להזכיר תמיד השם החדש וע"כ תרצו שמוצא ג"כ פירושו כמו קלניא בלשון רומי שמוצא ממש המלך ועל כן הניח התנא שם הנמצא בכתוב שהוא שוה בפירושו ורשם החדש והבן.

הערה בתרגום השבעים נזכרת עיר קולאן בין ערי בנימין והתח"א כתב במערבית צפונית ירושלים כשעה וחצי עד היום כפר קאלאניא.

מושכני ע' בערך בבל, וע' בערך ניהונד.

מזבן גוירי רב איקלע למזבן גוילי ושאלו לו שאלה כו' ופירש"י גוילי קלפים והיינו שבא לקנות קלפים אבל לשון אקלע מורה שהוא שם, מקום סנהדרין כ"ח ע"ב.

מזנא ר"ל ישב ולמד בהרא איליסים דטבריא (פירש"י רחוב וכן פי' בע"מ

אילוסים בלשון יזן היא הרחוב המביא אל העיר פארשטאדט ע"ש ויי"ב אלמים הוא ט"ס) ושמע שתי נשים שהיו מן העיר מונא שאמרה אחת לחברתה בצאתם מטבריא ברוך המקום שהוציאנו מאויר הרע הזה, ואף כי עיר מונא עיר קטנה מאד וריש לקיש אמר עליה שגדולה רק כביני עמודי דטבריא (ע' בערכו) עכ"ז עירם שישבו בה יותר היה טוב בעיניהם מן טבריא כי ברית כרותה לאויריהם היינו ע"ד חן מקום על יושביו ב"ר פל"ד ע"ש. ומשמע שהיא עיר קטנה סמוכה לטבריא.

מזגת קסרי ובעין יעקב הנוסח מגזת קסרי ע' בערך קסרי ובערך שבור מלכא בראש דברי ימי עולם.

מזרח עשרה חלקים של כעירות ירדו לעולם תשעה במזרח כו' אסתר רבה פ"א. וע' עוד בערך מדי בשם המדרש שאנשי מדי נאין הן ולפ"ז נראה שהכוונה בשם ארץ המזרח להלן למזרח על בני כוש ומנוג בהודו וחניא ודומיהם. אנשי מזרח גדורים מן הערוה ב"ר פ"ע, וע' בערך עריבא. בני קדם היו יודעין במזל (חכמת המולות) וערומים בטייר פו' המפרשים מכירים בלשון העופות במ"ר פ"יש וקה"ר בפ' כל זה נסיתי, ובפסיקתא דר"כ פ' פרה וע"ש בהגהות החכם ר"ש באבער. בני מזרח ערומים הן כשאחד מהם רוצה לשלוח דבר סתר לחבירו הוא כותב במי מילין והמקבל הכתב שופך דיו שאין בו עפץ והוא קולט מקום הכתב ירושלמי שבת פ"ב גיטין פ"ב ה"ג. מאה עופות טמאין יש במזרח וכולן מין איה הן הולין ס"ג ע"ב.

מחוז בערכין י"ד ע"א במשנה וספרא בחוקותי פ' ערכין, אחד המקדיש בחולת המחוז ואחד המקדיש בפרדות סבסטי (שזין בדיני שדה אחוזה ע"ש) כו' ופ' רש"י ללשון שני מחוז שם מקום שלא היו שדותי' חשובין ע"ש. אנשי המחוז היו מטינין (פ"י המפרשים מלחלחין) הפירות בחול והרמב"ם כתב כדו שיתפחו מכשירין פ"ג מ"ד. ר' שמעון המחוזי סוכה מ"ה ע"ב, אבא יוסי המחוזי מכלילתא בש"ח פ"ג.

הערה מכל המקומות נראה כי מחוז שם עצם פרטי לעיר אחת כמו סבסטי ע' בערכו. ומ"ש המשנה המחוז הוא הידועה אף כי הא הידועה לא תבא ע"ש עצם פרטי עכ"ז באם שם הפרטי נגזר מן שם כללי או תבא עליו הא הידועה כמו חגי חירדן וכדומה כמ"ש בא"ק ערך נלבו, וכן מחוז הוא נ"כ שם עצם כללי על מחוז וגליל ולכן תבא הא הידועה נ"כ על הפרטי (כמו יהודה ועל חירדן והגליל), ועמ"ש בערך רקס. וחוקת המחוז פירושו לפי דעתי שיכוין לאמר החינוך אשר בפרדות סבסטי היינו מקום חול ויובש, וכמו חוקת אנטוכיא שהכונה על ארץ החול אשר סביבות אנטוכיא וכו"ש בכפר"ס פ"א בין חמת ובין ארץ חר החר ש מדבר גדול ומקום מרעה וקורין לו העריביאים היום עמק אל חרם ואנטוכיא הוא למזרח החר ע"ש. והע"מ פ"י שחולת היא בלשון רומי חלול ועמק (וכמו שבקעת חלבנון וכחלית היא חאלקית שם הוא נק' העלאסירא או קעלעסירא ברומית מטעם שהוא מקום חלול ועמק ומשם מתחיל חולת המדבר) ע"ש.

מחוזא היא מפורזי בבל ומקומו של רב כתובות נ"ד ע"א. במחוזא היו שכונות שכונות לבד ובכל שכונה מבואות הרבה ובין שכניה לשכונה שיחות עמוקות ששם מניחין גרעיני תמרים למאכל השורים (כן פירש"י פירא דבי תורי בגמ') עירובין כ"ו ע"א. ורש"י כתב שם מחוזא עיר שאין לה חומה ואין בה ששים בראו כו' והתוס' הקשו עליו מדאמרי' בעירובין ו' ע"ב מחוזא דלתותיה ננעלות בלילה והיא עיר שששים רבוא בוקעין בה וכ"כ רש"י שם ורש"י סותר עצמו וצ"ע. ובגדה ס"ו ע"ב אמרו רבא תקן במחוזא שיטבלו הנשים ביום. משום אבולאי ופ"י רש"י שוערי העיר עכו"ם היו לשון אחר בנינים של מערות היו בדרך בית הטבילה ואם תפול שם תסתכן, ולדעתי פשוט מפני השערים הננעלות בלילה כנ"ל ולא יוכלו לחזור לביתם בלילה. ואולי הוצרך רש"י לפרש כן בעבור לשון אבולאי ולא אבולי וע"כ פ"י שוערי העיר עכו"ם היו והכונה שלא ירצו לפתוח להם השערים כנ"ל. וביומא ו' ע"א אמרו נ"כ אבולי דמחוזא (שערי מחוזא) אינן צריכין מזוזה (אף שמחוזא רובה ישראל רש"י) כי לאקרא דכו"י הוא דעבידי ופירש"י שעליהם

בנין בשם כובי והן בנין ככיפה כו' ואמרו שם עוד דבאקרא דכובי היה דירה לשומר בית האסורים ע"ש. במחזוא לא היו נגות וחורבות עירובין ק"ד ע"א בדברי אממר שם מחזוא על נהר דגלת ואמרו שם האי דחריפי בני מחזוא ששותין מים מן הדגלת שמימיו חריפים וחדים ברכות נ"ט ע"ב, ועי' בערך דגלת. ביומא ע"ז ב' רבא התיר לבני עבר ימינא לעבור ביהו"כ לשמור הפירות ופירש"י שהיו להם פרדסים בעבר הנהר ועמ"ש בזה בערך בבל. וכעת נראה לי פירושו שהכונה על היושבים על צד הימין של הנהר דגלת בסביבות מחזוא שהוא מקומו של רבא (ע"ז נ"ח ע"א ותענית כ"ד ע"א). במחזוא היה ביהכ"נ דיהודאי רומאי ופירש"י יהודים מרומי באו למחזוא ונתישבו שם ובנו להם ביהכ"נ מגילה כ"ז ע"ב. בשבת צ"ה ע"ב אממר התיר זילתא במחזוא משום דליכא במחזוא גומית פירש"י זילתא לרביץ הבית במים ורצפת אבנים היתה בכל העיר ע"ש. האי דניחורי בני מחזוא (פירש"י בניהם אדומים כאדומיות היום) משום דמשמשי ביום והאי דניידי עיניהו (עיניהם נעים ונדים) דניידי בבית אפל ברכות נ"ט ע"ב. בני מחזוא ניידי פירש"י אינן יושבין בבתיהם אך נוסעים במסחרם גיטין ו' ע"א, ולדברי רבא בכתובות ס"ז ע"א רוב אנשי מחזוא היו קונין ג"כ קרקעות ע"ש, ועי' בערך בבל. בני מחזוא שבוהא בהו שכרות תענית כ"ז ע"א (עי' בערך מברכתא), ואף הנשים שתו יין במחזוא כתובות ס"ז ע"ב. וכן אמרו כי נשי מחזוא אכלין ולא עברין כלל בשבת ל"ב ע"ב ובפסחים נ"ז ע"ב אמרו שהוא משום משקנותא וכן אנשי מחזוא היו מפונקים וכל חומץ מכא"ב את בשרן בשבת ק"ט ע"ש, ורבא אמר לבני מחזוא אוקירו לנשייכו (להקיר אותן ולכבדן) בכרי שתתעשרו ב"מ נ"ט ע"א (עי' ביבמות ס"ב אין אדם ניוון אלא בשביל אשתו כו'). בני מחזוא רחבי לב והקפידו על לבושהו ונעליהם להיות מכונים וקושרין עצמם בדוחק וצרויכין להתירם ערבית רש"י בפ' הנמרא שבת ק"יב ע"א ובשבת י"ב ע"א בני מחזוא כנדיהן רחבים ועשויים כשל אשה. גם נשי מחזוא התקשטו עצמן יותר מנשי נהרדקא ויצאו כ"ד כלילי (מן תכשיט כעטרה) מהרא מבואה שבת נ"ט ע"ב. רבינא קבל מנשי מחזוא שרשרות זהב וצמידים לצדקה ואף שאסור לקבל מן הנשים דבר גדול לצדקה בלא רשות בעליהם אבל אצל נשי מחזוא כל זאת דבר מועט, שהם עשירות ב"ק ק"ט ע"א. רבא אמר כי אצל נשי מחזוא הן משפירי שפירי בני מחזוא ונק' בני גיהנם ופירש"י שמעוננים ושמנים היו ר"ה י"ז ע"א, וכן בחולין נ"ה ע"ב הביא משל דאמרי אינשי שהזובבה כעסה על הזובב ופירשה ממנו ל' שנים בעבור שמצץ דם אצל בר מחזוא ולא הגיד לה מאומה ופירש"י ג"כ מעוננים ושמנים היו. בב"ב ל"ז ע"א פי' הרשב"ם על הנמ' בצוואר מחזוא בבקעת מחזוא שעשירים הן ובהמות הרבה להם ומאכילין לבהמתן השרות כשהן עוד שחת ע"ש. בב"מ ס"ח ע"א נזכרו שטרי מחזונאי (של בני מחזוא רש"י) שהיו זוקפין הרווח על הקרן וכותבין בשטר כאתר כך וכך חייב כו' ורבא אשר לעשות כן.

הגנות שבמחזוא ליממא עבירי ולא ללילות שאין יושבין בהן בלילה ורש"י פי' הגנות שמוכרין בהן לחם ויין (כמו חאן בלשון ערבי קארשמעע כידוע) ע"ש בב"ב כ"ט ע"ב. במחזוא עשו מחצלות שהיו עם קירות סביבם (לקבל תמרים כמ"ש התוס' שם) ונק' בודיא או בודיתא סוכה כ' ע"ב, בב"מ ע"ז א' נזכרו אכלושי דמחזוא ואמרו עליהם שכשאין עושין מלאכה הן נחלשים ופירש"י בני אדם הרגילין לשאת משאות תמיד והר"ב בהגהותיו בשם הרמב"ם פי' חופרי האדמה ע"ש. על מאמר רבא בתענית כ"א ע"א שאינו יכול לעשות כרב הונא (שהיה פותח הדלת כשישב לאכול ואמר כל דכפין ויתני ויכול) משום דנפיש בני חילא דמחזוא נרים רש"י דנפישו בני מחזוא ופי' דאיכא עניים רבים ואוכלים הקרן. אבל לנוסחתינו דנפישו בני חילא פי' המהרש"א כי בני חיל של פרסיום היו במחזוא לרוב ע"ש, וכן נמצא שאמר רבא לבני מחזוא לבער החמץ של בני חילא מבתיהם ופירש"י גיים של המלך ומשליחן תיקון שורה מוגותיהם על העירות בפסחים ה' ע"ב. כשעברו בני החיל במחזוא היו נושאין אנשי המקום את מלבושיהם

אחריהם שבת קמ"ז ע"ב . במחזוא היו הרבה גרים וכשדרש ר' זירא שם נר מותר במזירת רגמיהו כל העם באתרוניהו ורבא נהג עמם בערמה שמתחלה דרש להן נר מותר בכהנת ושענהו בשיראי (כלי מילת) ואח"כ דרש להן שמותר גם בממזרת קידושין ע"ג א' . הכרו רבא במחזוא בלאי דנאי מלאי זגאי כולם פסולים ופירש"י שמות מקומות או משפחות קידושין ע' ב' . במחזוא היה שוטה מתנבא ומר בר רב אשי היה קא ברסתקא דמחזוא (פירש"י שוק רשות הרבים וכצ"ל ברש"י שבת קכ"ד ע"ב על רבא היה אזיל ברסתקא דמחזוא ולא ככתוב שם שם רשות הרבים כי רתקא היינו רה"ר כמו בב"מ פ"ג א' וכ"ד ב' שורא וריתקא ועירובין מ"ד ע"ב) ושמע להווא שוטה דאמר ריש מתבתא דמלך במתא מחסיא טביומי תנים ואמר מאן תנים טביומי בין רבנן אנא ש"מ לדידי קיימא לי שעתא והלך לשם ונעשה לראש ב"ב י"ב ע"ב , ובברכות נ"ד א' מר בריה דרבנא אול ברסתקא דמחזוא ונפל עליו גמלא פרוצא כו' . הנהו תרי שטרי דנפקן במחזוא וכתוב בהו חבי בר ננאי וננאי בר חבי ואנבי בהו רבבי"ה מעות כו' ואף כי שמות כאלה שכיהי במחזוא טובא כו' יבמות קמ"ז ע"ב . רב ששת היה ליה אשרתא דסרבלי במחזוא כו' (שנתן סרבלים בהקפה) גיטין י"ד ע"א . רב ששת ורב אסי בר נתן היו במחזוא ב"ק קכ"א ע"א . רב אשי אקלע למחזוא כו' פסחים ק"ז ע"א , רב טבלא אקלע למחזוא עירובין ק"ב ע"א . מר זוטרא בריה דרב נחמן אול לבי מחזוא ורבא ורב ספרא הוו קא אתי למיכרא כו' ע' בערך סיכרא . רב הונא בריה דרב נחמן אקלע למחזוא ע"ז נ"ח ע"א . וע"ש בתוס' נוסח אחר , רבנן דאתו ממחזוא כו' סנהדרין ל' ע"ב . רב שימי מחזונאה פסחים מ"ב ע"ב מכות ט"ז ע"א . רב חנן מחזונאה קידושין ו' ע"ב גיטין פ"ה ע"ב , רב חביבא מחזונאה ב"ק ע"ב א' , רב חננלאי מחזונאה עירובין נ"ז ע"א . במועד קטן כ"ב ע"א בדברי רבא לבני מחזוא אתון דלא אזוליתו בתר ערסא מכו מהדריתו אפייכו מבבא דאבולא (פירש"י שער החיצון של העיר) התחילו למנות ז' ימי אבלות נראה שבני מחזוא קרובי המת לא הלכו עם המת להלן משערי העיר עד לבית הקברות אך בשער העיר חזרו לביתם ע"ש ברש"י .

הערה ככתובות ג'ד הניכ מבורא שהיא סמוכה למקום רב מפרוזי בכל . ואסאמאי כ' שהיא עיר על הדקל נגד העיר קטיספון ע' בערכו , וסמוכה לבגדד ובישאף חביא עיר מאכזוא כמעסאטאמיען על נהר האכאראס והיא אחרת . וע' בקידושין ע"ב ב' אמיר שרא כו' למנסב אחתא מחווייתא כו' וברש"י שם ויתבאר בערך שוט מישוט .

מידבא אנשי מידבא העידו משום ר' ישמעאל בדיני מקוה מקואות פ"ז מ"א . עיר מידבא היא בארץ מואב שהיתה בנחלת ראובן (יהושע י"ג) ונוכרת ג"כ בישעיה ט"ו ב' ע"ש .

מישן עשרה קבין עזות ירדו לעולם תשעה נטלה מישן וא' כל העולם כולו ופירש"י עזות ממזרות קידושין מ"ט ע"ב . ובקידושין ע"א ב' אמר רב בכל בריאה (כולם כשרים ביתום) מישן מיתה (כולם פסולים) מדי חולה ורוב חולים לחיים (רוב כשרים) עולם נוססת ורוב נוססין למיתה (רובן פסולים) ע"ש . ובירושלמי יבמות פ"א ה"ו תמן קרין למישא מתה מדי חולה עולם וגובאי נוססות וכ"ה בב"ר פל"ז ואמר שם כי מישא (ויהי מושבם ממשא) היינו מישא הזה ובירושלמי קידושין פ"ד ה"א אילים (צ"ל עולם) וגבאי נוססות שנייא וגבביא וצררייא תכלתא דחביל ימא ובנמ' דילן הנוסח שוניא וגובאי (ע"ע חביל ימא) ונראה שיש חילוק בין גובאי הפסולה לגובאי הכשרה כי בברכות י"ז ע"ב אמר רב יהודה גובאי אבירי לב"ה המה וטפשים ד ואמר רב יוסף תדע שאינו מגייר נר מהם ובקידושין ע' ב' אמר רב יהודה גובאי נבעונאי ופירש"י שיושביה מן הגבעונים כו' . ובבבמות י"ז ע"א אמרו פסולי דהרפניא משום פסולי דמישן (פירש"י שקרובים זה לזה) ופסולי דמישן משום פסולי דתרמוד ופסולי דתרמוד משום עבדי שלמה ע"ש , וע' בערך תרמוד . והתוס' שם הקשו מ"ט לא אמר בקידושין מ"ט ע"ב תשעה נטלה תרמוד ותרצו שאולי הפסול של תרמוד אשתרבב למישן (כמ"ש שם בגמרא) עד שמישן נעשה פסול יותר מתרמוד . או אפשר שבתרמוד היו רוב עכו"ם ובמישן רוב

ישראל ע"ש. ובקדושין ע"ב ב' אמרו שליש מישן בימי נבוכדנצר היה חתנו של נבוכדנצר וישלח אליו ויבקשהו שישלח לו ג"כ משביית א"י ויאמר פלטיה בן בניה לנבוכדנצר אנן דחתבינן ניקום קדמך ואליו תשלח עבדים שלנו ויעשה כן כו' ואמרו ע"ז שם דאין זה סותר מאמר שמואל מישן לא חשו לה לא משום עבדות ולא משום ממזרות אלא כהנים שבה לא הקפידו על הגרושות (וכ"ה בירושלמי יבמות פ"א ה"ן) כי סובר שמואל המפקיר עבדו יצא לחרות וכיון שהפקירו אותם (בעבור שנתראשו מהם או רש"י) יצאו לחרות, ויכול להיות כי לכן הוצרכו ביבמות הנ"ל לומר ופסולי דמישן משום פסולי דתרמוד ועבדי שלמה כנ"ל. ורש"י כתב שם ובקדושין מפרש פסוליהו צ"ע לפ"ז ודו"ק. בירושלמי יבמות פ"ח ה"ג אר' אבהו ר"ג עירות נשתקעו בכותים בימי השמד וי"א כי העיר מישהן היא מהן ופ"י המפרשים מישן הנ"ל, ובקדושין פ"ד ה"א הנוסח בזה ערן רמשהו והגיהו המפרשים שצ"ל עירו דמישהן כמו ביבמות הנ"ל ולדעתו יסובב מאמר ר' אבהו על י"ג עירות בא"י שנשתקעו בכותים בימי השמד של אדריאנוס הידוע בתלמוד ומדרשים ובעיר מישן הנ"ל לא היה שמד כלל כי לא היתה תחת ממשלת רומי כלל, וצ"ל שהעיר מישהן או ערן רמשהו היא עיר אחרת בא"י וצריכה חיפוש וביאור. בשבת ק"א ובב"ב ע"ג א' נזכרו ביציית דמישן ופירש"י ספינות קטנות קצרות מלמטה עד כחודה של סכין ומשמע שבמישן עשו ספינות כאלה, ואולם הרשב"ם בב"ב שם פ"י מישן נהר קטן ואין מהלכין בו אלא בספינות קטנות ע"ש וצ"ע. ובירושלמי פסחים פ"ד ה"א ספרו בני מישא קבלו עליהם שלא לפרש בים הגדול ובניהם שאלו לרבי אבותינו נהגו לאיסור כו' ואמר להם שלא ישנו מנהג אבותיהם, וע' בירושלמי שם שהביא מזה ראייה על השאלה שם גלו ממקום למקום ובקשו לחזור בהן כו' וע"כ פ"י הפ"מ שבני מישא דרו במקום אחר, ולדעתי הראייה היא כמו מן אבות לבנים אין חילוק כן ממקום למקום ע"ש, רב עוקבא ממישן (נזכר ג"כ בבב"ב ל"ו ע"א) אמר לרב אשי אתון דקרבייתו לרב ושמואל (רב אשי ישב במתא מחסיא) עשו כרב ושמואל ואנן נעביד כר' יוחנן כו' שבת ל"ז ע"ב וע' בערך סורא.

הערה בקצת חרומי של מעסאפטאמאי בין שתי לשונות של החדקל או חדקל ופרת (ע"ש בערך אפמאי) לצפון עיר באורא יש מדינה שנק' בימי חרומיים מעסענע או מעסא, גם חיתה שם עיר גדולה על שפת לשון ים פרס בשם מעסא הוא מישא או מישן כמ"ש בא"ק. וגיבוער כ' שחיא הנקראת עתה בשם באורא, ומ"ש פסולי דמישן משום פסולי דתרמוד אף שמישן רחוק מתרמוד יכול להיות כי היה דרך בני תרמוד לילך בשירות אל מישן עבור מסחרם על ים פרס. ואני אחשוב עוד כי בשליחת שלמה אניתיו אל אופיר ועברו ניכ בים פרס או עשו עבדו החברות (בעקאנטשאפט) אל אנשי מישן וכאשר החיטבו אח"כ בתרמוד עירו של שלמה במדבר כי תרמוד הוא חדמור (ע' בערוכ) הלכו כפעם בפעם עם סחורתם לשם ונתערבו בהם כנ"ל. דהים הגדול שנוכר בירושלמי פסחים הנ"ל אצל בני מישא הוא ימה של פרס הידוע, ונובאי הנ"ל הפסולה היא, כמ"ש בישאף מחו בעילם בנבול סוזיאנא מעבר להר צאנרוס על גזר אולי הוא אייליאום במפת מלכות רומי, ובמ"א כתב גאבאי בין פרס לקארמאנען ע' בדיעות כלליות ב'.

מכור (ובערוך גורם מכבר ע"ש) ע' בערך הר מכבר.

מכות ר' יוחנן המכותי סוכה מ"ה ע"ב. ואולי צ"ל המחזוי ע' בערך מחו.
מכנים מכנים וזשחא (ג' הערוך מכמם וזונחא) אלפא לסולת פ"י שבהם הסולת המובחר שבא"י ושניה להם עפרים בבקעה מנחות פ"ג ע"ב במשנה, ובתוספתא מנחות פ"ט מכמם זו לחה אלפא לסולת ע"ש. ונמצא בירושלמי שקלים פ"ג ה"ד נמליון זזותא ובתה"א כ' בפ"א על דברי הירושלמי שביעית בנבולי הארץ ובית זזיתא (וגם פה במשנתנו יש באיזה ספרים מכמם וזונחא) שאולי צ"ל זזותא והוא העיר זזישהא ט"ז מיל מטבריא והנוצרים החריבוה בשנת תתקמ"ב לאלף

החמישי, ויוכל להיות שזהו העיר זמחא הנזכר כאן (כי אזה"ע מתחלה ובפרט לקריאת הספרדים) והתה"א כתב שלדעתו הנירסא הנכונה היא גי' הערוך מכמס וזנחא כי עד היום לצפוניות מזרחית גבע לבנימין (דשב"ע) שהיא שעה א' למזרח רמה (ראם) בערך ג' רביעיות שעה יש כפר מיכמאס (הוא מכמס בש"א י"ג וי"ד) וסמוך לו כחצי שעה הורבות זנוח (לא זנוח הנזכר שבשט יהודה) ועד היום שם יש החטים הטובים, ובין גבע ומכמס עד היום עמק גדול ובצד הדרום על שפת העמק גבע ובצד הצפון מכמס כמ"ש בש"א י"ד ה' ע"ש. ובפ"ג כ' התה"א לצפון ירושלים מכוון כנ' שעות הכפר ביריא (בארות לבנימין) ולמזרחית דרומית ביריא בערך שעה (כ"א בהוספות) מכמס ע"ש.

מלוננא בפסחים מ"ח ע"א אמר רב קבא מלוננא (הוא שיעור) לפסח ופירש"י קב של אותו מקום, והוא קב גדול לפי הגמ' שם, ומשמע שהוא מקום בבבל סביב סורא מקומו של רב.

מלחא ר' יוסי ממלחיא בר' פמ"ב וי"ד פכ"ו ואיכה פ"א ופסיקתא דר"כ פ' פרה ר' דוסא ממלחיא ירושלמי סוטה פ"ג ה"ז, ר' אבדימי מלחא ירושלמי ב"מ ספ"ד ופ"ה הפ"מ ממלחיא ש"כא בב"ר ע"ש. והמעריך כתב שהוא שם מקום סמוך לירושלים. והתה"א כתב למערבית דרומית ירושלים בערך שעה וג' רביעיות הכפר מאלחא ושם מעין טוב שמביאין ממנו מים לירושלים למכור ושם וורדים הרבה. ובמ"א כתב שיש כפר מאלחא בצפון ים סמכו אצל תוצאות הירדן בו ע"ש.

ממלא ר' מאיר היה בממלא וראה אותן כולן שחורי ראש שמתין בנערותם ואין ביניהן זקנים ואמר שהם מבני עלי וצוים לעשות צדקה ויזכו לזקנה בר' פנ"ט ומדרש שמואל פ"ח וע' ר"ה י"ח ע"א. והרשב"ם בב"ב קל"ז ע"ב פ"י בזה דברי הגמ' שם משום דאתיון ממולאי כו' ע"ש וכן פ"י בערוך שהוא שם עיר ובני עלי ישבו שם ונק' על שמם שהם ממולאים ונכרתים כו'.

מסגריא רבי קודם מותו אמר מסגריא איכה בבבל (פירש"י שם עיר) והם כולם ממזרים קידושין ע"ב א'.

מעזו (או בית מעזין) בירושלמי עירובין פ"ה בדברי רשב"י ובסוטה פ"א ה"ח כי עיר פלשתא היא על ההר ויורדין לבית מעזין וטבריא בשפולי ההר ועולין ממנה לבית מעזין ובית מעזין באמצע וסמוכה לקצרין בתוך ע' אמות וכ"ה בבמ"ד פ"ט ושם הנוסח פלוגתא על ההר, וע' בערך דיומסת. ובב"ר פפ"ה הנוסח שכפר שובתי למעלה על ההר. בני בית מעזין הפועלים משכומים ומעריבים למלאכתם, ובני טבריא לא משכומים ולא מעריבים ירושלמי ב"מ ספ"ז, ובית מעזין כפי הנראה נק' בבבלי בשם מעזין ולכן ספרו כי בביהכ"נ של מעזין היו כמה שאלות לפני ר' יוחנן שהוא ישב בטבריא (ע"ע בקעת בית חוורתן) ע' שבת קל"ט ע"א ב"ק צ"ט ע"ב וחולין צ"ז ע"א ויבמות ס"ד ע"ב. ובזבחים ק"ח ע"ב על הנאמר שם רואה את שילה כולה אר"ש בן אליקים לר' אלעזר אסברה לך כגון בי כנשתא דמעזין ופירש"י מביהכ"נ של מעזין רואין את שילה כולה. וכבר עמד ע"ז בתה"א שדבר שאי אפשר במציאות הוא, אך כונת ר"ש בן אליקים היה לאמר כגון בי כנישתא דמעזין לנו היושבים פה (שהם ישבו בביתמיד בטבריא) שהוא לנדרנו על ההר ונראה לנו כולו. ובירושלמי פ"ה ה"א ר"ש בן לקיש אומר יכול אני לעשות שתהא בית מעזין מתעברת עם טבריא ואת רואה את האצטרין (מקום לחשוק שהיה שם) כאלו מלא בתים והקצרין (המבצר שהיה שם) נתון בתוך שבעים אמה ושירים לאיצטרין ובית מעזין בתוך שבעים ושירים לקצרין, ואם תמדוד מן פינמא (מקום בטבריא) לא יהא נפשא דסריקין (נפשות של גזלנים שאמרו שם במשנה שמודדין גם מנפשות בניני המתים ע"ש) בתוך ע' אמה ושירים ואם תמדוד מן פחורתא (מקום בטבריא והפ"מ פ"י הפגום השני שבטבריא נוטריקון פה חור שהיה שם) נפשא דסריקין בתוך ע' אמה ושירים ע"ש.

הערה כ' התה"א למערב טבריא כרביעית שעה (בכפופם כתחום שבת) חרות מעון . וכוונת הכפופים היתה עוד על תלה (כי טבריא בשפולי החר הכונה כמו שמשפע לצד מורח לצד ים-כנרת) וכפר שובתי עד היום למערב טבריא כערך שתי שעות בראש החיים כפר סאבת .

מערב רבותינו שבמערב כו' , וכן **מערבא ע'** בערך בבל וא"י .

מערת פמיים ע' בערך באר אהאב . ובשבת קמ"ז ע"א במשנה הרוחץ במי מערה ובמי טבריא אולי הכונה על מערת פמיים , אבל בנמ"א שם אמרו מי מערה דומיא דמי טבריא מה מי טבריא חמין אף מי מערה חמין כו' ואולי הכונה על בליעה הגדר (ע' בערך בית בלתינ וחמתן) שהחמין שם יוצאין מן מערה ולכן נק' בליעה הגדר ע"ש . וכ' התה"א לדרום באניאם כערך שעה אחת היא מערת פמיים (כי פאמיאם כמו באניאם) ומשם יוצא הירדן ע' בערכו , וע' בערך קטרי .

מפג במפג היתה ע"ז בשם תרעתא ע"ז י"א ע"א , והרמב"ם בה"ל תרומות פ"א ה"ט השב בארץ סוריא גם עיר מנבב . וברמב"ם כת"י באוצר הספרים של אקספארד הנוסה מנבב .

הערה נייבוער כ' שהיתה עיר בסוריא בשם מבג אצל הסורים . והיונים קראה תיראפוליס ועד היום נק' עיר החריבה בשם מעיכרדש (מעמכיני דש כנ' רפויה) והיא העיר מנבב הגליל או מפג בגמ' שלנו :

מצפה ר"ש איש המצפה פאה פ"ב מ"ו יומא י"ד ע"ב .

הערה כ' התה"א לצפון ירושלים נוטה מעט מערבה היא מצפה של שמואל הרמתי כמ"ש בספר א' לחשמונאים ג' מ"ו ונק' כעת בלשון ערבי ראמא נעבי סמול .

מצרים בפסחים צ"ד ע"א ברייתא מצרים ת' פרסה על ת' פרסה והוא אחד מס' בכוש וכוש אחד מס' בעילם וכו' והובאה ביריעות כלליות א' בדי"ה אמר רבא . וכו"ה בתרגום וינתן שמות י"ב ל"א והוסף ארץ גשן באמצע ארץ מצרים הוא ובית המלכות של פרעה היה בראש ארץ מצרים ע"ש . ויש אומרים בירושלמי ברכות פ"א ה"א מצרים מהלך ארבעים יום וכוש מהלך ז' שנים ע"ש . (והוא כמעט השבון אחד עם הגל כפי מהלך אדם בינוני עשרה פרסאות ליום) . עשרה קבין כשפים ירדו לעולם תשעה נטלה מצרים ואחר כל העולם כולו קדושין מ"ס ע"ב ואס"ר פ"א . וע' בערך אלכסנדריא ובערך עפרים . ובאדר"ג פכ"ה אין לך כשפים ככשפים של מצרים , וזבו מצרי נהרג בשבת שמוסין הוא שבת קכ"א ע"ב וירושלמי שבת פ"ד ה"א . במצרים גדלו ערשים שגלגליהן הרים תוספתא מעשרות בסופה ופי' הרמב"ם במשנה מעשרות פ"ה מ"ח שקצה שלהן חד והן מדבריות ואין דרכן לזרוע בנגות כו' . וערשים המצרות הן בינוניות למול אחרות כלים פי"ז מ"ח . פול המצרי צריך לזרוע במקום משקה ולח רמב"ם בפ"י המשנה שביעית פ"ב מ"ט וע' ברי"ה י"ד ע"א פירש"י בזה שהשקאה אחת די לשלשים יום כו' . על המשנה בכלאים פ"א ופול המצרי והחרוב אינם כלאים זה בזה פי' הכפ"פ בפנ"ז שחרוב הוא מין מן פול המצרי ולא אילן החרוב כמ"ש בירושלמי על והחרוב א"ר יונה כמין פול המצרי פרסי הוא . ובערוך כ' שתרטילין הומה לחרובים דקיק ועקום ואינו עגול כשל פוליס . ושם אמרו במשנה ג"כ דלעת המצרית והרמוצה אינן כלאים זב"ז , וכ' ע"ז הכפ"פ שם דלעת המצרית נק' בא"י בקרע אל חב"ש ר"ל מארץ כוש שנק' אל חבש . בסוכה ל"ג ע"א נזכר מין הדס בשם אסא מצראה שיש לו שבע שבע עלים בקן א' היינו בעוקץ א' ופי' רש"י לפי' השני שגדל במצרים ע"ש . שורים של מצרים כרסותיהן רחבות סוכה כ"א ע"ב . בסוטה ז' ע"ב נמצא הבל המצרי שקושרין להסוטה וכן שם י"ד ע"א שמביא מנחתה בכפיפה מצרית ופירש"י שעשויים מן נצרים צורי דקל (סוב הגדל סביב הדקל) וכן משמע בגמ' עירובין נ"ה ע"א שאמרו ושל נצר לסוטה כו' אולם בירושלמי סוטה פ"א ה"ז פ"י שהן ממצרים ואמרו היא עשתה מעשה מצרים כו' וכו"ה בבמ"ד פ"ט , ואמרו שם שהוא נעשה מפשתן של מצרים דלא כבבלי הגליל וע' בתווי"ט

שם. במצרים עשו מין משקה משעורים ומוריקא (קורטמי קרו"ג בלע"ז) ומלח ונק' זיתים המצרי פסחים מ"ב ע"ב. במצרים עשו סולמות קטנים וחלונות קטנים ונק' סולם המצרי וחלון המצרי ובצור (חלון צורי וסולם צורי) עשו גדולים ב"ב נ"ח ע"ב ואמרו שם נ"ט ע"א ובערובין ע"ז ב' איזהו סולם המצרי שאין לו ארבעה חווקים ופי' הרשב"ם שליבות. ואיזהו חלון המצרי שאין ראשו של אדם יכול ליכנס לתוכו שם במשנה . ממצרים בא לא"י מין דג בקופות מכשירין פ"ו מ"ג ובי' הרמב"ם שם שהוא מפורסם במצרים וקורין אותו אל נחצא ע"ש. רבב"ה מספר בשם ר' יוחנן בימים האלה זה כארבעים או כששים שנה יצא ממצרים מין עוברא שלוקחים זרע כרפס וזרע פשתן וזרע שבלילתא (פרש"י תלתן פנגר"י) ושורין אותן ביהד בפושרין ומניחין אותן עד שמקבלין (שצומחין רש"י) ולוקחים כלים חדשים וממלאים מים ושורין בהן רגנישתא (ארוז"לא) ומרביקין ביה (הנהו זרעים) ונכנסים למרחץ ועד שיוצאין מלבלבין ואוכלין מהן ומקריין משערות הראש עד צפרני הרגלים ורב אשי אמר בשם ר' הנינא מילין (פרש"י דברי קוב הן שאינם מלבלבין בשעה א') ואמרי לה במילין (ע"י דברי לחש של כשפים הן עושין) ע"ז ל"ח ע"ב ע"ש. ר' נתן אומר במצרים כיון שהיה הבכור מת לא' מהן היו עושין לו אקונין ומעמידין בביתו כו' מכלתא בא פ"ג . אנכי שבעשרת הדברות הוא לשון מצרי (ע' בערך גיפס) פסיקתא דרב כהנא פ' הורש השלישי וע"ש בהגהות הרשב"ם. בב"ר פל"ז מוניטא של מצרים ב"ם (ר"ל שמסיימין שמותיהן ביו"ד ובמ"ם) לודים לודיים (פי' המ"כ שמפרש שמותיהם כמו שנק' עתה) ענמים ענמיים כשמן (ר"ל כשמן או כן שמן גם עתה) להבים להבים נפתוחים נפתוחים פתרוסים פרויטות (פי' המ"כ עתה הן נק' פרויטות) כסלוחים פקוסים (פי' המ"כ כן נק' עתה ורש"י במדרש פי' מיני בעלי מומין) ובילקוט לא גרם ליה כלל . פתרוסים וכסלוחים היו מעמידין הושלמין (פי' המ"כ איטלון חניות) והי' אלו מנגבין נשותיהן של אלו ואלו מנגבין נשותיהן של אלו ויצאו מהן פלשתים גבורים כפתורים ננסים (משמע שמפרש בכתוב אשר יצאו משם פלשתים ואת כפתורים שגם הכפתורים יצאו מהם) ופי' המ"כ פלשתים מפולשים בשמם לגבורים וכפתורים ננסים שקצרים ועגולים ככפתור ע"ש. ובתרגום וזנתן יהוקאל כ"ז י"א גמדים קפקאי (ע' בערכו) ובירמיה מ"ז ד' תרגם אי כפתור נגוות קפקאי ואולי שכיון לדברי המדרש הנ"ל שהכפתורים הן ננסין וגמדים וע' רש"י ביחזקאל שם. חנן המצרי יומא ס"ג ע"ב חנמאל המצרי פרה פ"ג מ"ה.

הערה השם פתרוסים וחמדינה פתרוס הנזכרת במקרא ביארו המבארים כי בדברי כשלמיוס נמצאת עיר הראשון במצרים באחת המחוזות בשם פאטיהיריס וכן במפת מצרים להיינריך קיפערט אצל עיר טהבעקן ע"ש. ובדברי פליניוס הסופר הרומי נמצאת אחת הארצות במצרים העליונה בשם גאמוס פאטיהיריסים(גאמוס כמו נוף בלח"ק) ויכול להיות כי במדרש הנ"ל פתרוסים פרויטות שהוא ט"ס וצ"ל פתריטות הווא פאטיריטוס ברומית הנ"ל ומ"ש כמדרש כסלוחים פקוסים נראה לדעתי על העיר פאקוסא (ובס' רפ"יה) והמחוז שבה עק שפת לשון הנילוס המזרחי סמוך לעיר דאפני ופעלויאום ע' במפה. והשם דהבים ע' בערך לוב והשם נפתוחים ע' בערך קיני קניו וקדמני. ומ"ש חיביע ארץ נשן באמצע ארץ מצרים כי תכונת נשן חייה בין ים סוף ובין רעמסס ע' בערכו וע' בא"ק ראיות ע"ז. והיא באמצע ארץ מצרים כשנביט עליה מן הדרום אך הצפון. ולדעתי מחוז ההרים שם נק' ברומית בשם קאסיא או קאסיאטוס (ע' במפת מצרים) ע"ש נאסמן. וההוא א' כי שעד חיום לצפוניו מזרחית קיירא בערך י"ב שעות כפר בשם נשן .

מקדוניא ביומא י' ע"א נתבאר בידיעות כלליות ב' ובתרגום וזנתן דברים כ"ח כ"ה תרגם על הכתוב ובירקון ובירקונא דמקדוניא ע"ש.

מרגוא רב שמואל בר ביסנא איקלע למרגואן ולא שתה יין שם כי בני ישראל שם חשודים על יין נסך כו' ע"ז ל"א ע"ב.

הערה גיבוער כ' שיכוננו אל המחוז מארגיאנא עק נהר אקסוס הוא אמאדאריא כעת ולדעתי המונה על העיר מארגיאנא במחוז סאגדיאנא על נהר אקסוס וכעת נק' מאיימארג או על העיר מאראנא עד חיום בפרס במחוז אסער ביידישאן.

מרון או בית מרון על המשנה ר"ה י"ח ע"א וכל באי עולם עוברין לפנוי כבני י"א

מרון פי' ריש לקיש שם כמעלות בית מרון ופרש"י שהעמק עמוק משני צדי הדרך ובעירובין כ"ב ע"ב פי' שהעיר יש לה מעלות והדרך קצר ואין שנים יכולין לילך זה בצד זה אך כשבני העיר הולכים מעירם או לעירם הולכים זה אחר זה אחר אחר ע"ש. ונירסת עין יעקב וכן בהרא"ש והאלפס כמעלות בית חורון (ע' בערכו) וכמ"ש בסנהדרין ל"ב ע"ב ולפי' צ"ל שגירסת ר"ל היתה במשנה ג"כ כבני חורון, מרון וגוש חלב הם מקומות זיתים ושמן ירושלמי שביעית פ"ט ה"ב. ר"א בר' שמעון מת בנוש חלב ושם נקבר ויבא רשב"י בחלום לאנשי מרון ואמר חד עין ימין היה לי ואינם מניחין אותו אצלי ובאו לגוש חלב ולא הניחום אנשי המקום לקחתו ופ"א בצומא רבא (פי' המ"כ בעיו"כ שהיו טרודים עם צום יוה"כ) באו אנשי מרון וגנבוהו משם ויקברוהו אצל אביו כו' קה"ר ע"פ תן חלק לשבעה ועי' שה"ר פ"ו ושמות רבה פ"ה. ובגמ' שלנו נמצא שמת בעכבריא ע' בערכו. בקעה אחת על פני מרון מילא רשב"י בדינרי זהב ע"י תפלתו שרצה ליתן עשירות לתלמידיו כו' ש"ר פנ"ב ובמ"כ גרס פני מרון וכו' בילקוט משלי וכו' התה"א ולדעתו הוא ט"ס. ועי' בערך מרון.

הערה לדרום ניש חלב (ע' בערכו) ביושר חצי שעה הוא מירון ושם ביהמ"ד של רשב"י, כפ"ס פ"א דמ"ז, והתה"א כתב למערבית צפונות צפת בערך שתי שעות על חרז כפר מירון ושם ביהמ"ג ישנה וסמוך לכפר לצד דרום קבורת ר"י הסנדלר, ובסמוך מדרש בקא תקרה עקו יבתוכו ציון רשב"י לצד דרום ור' אלעזר בנו למערבו ובסמוך לפתח חמדרש נל וציון רב י"בא סבא ובירית הנחל מערה עם כוכיהא מערת חזק הזקוקת למידיו ומעבר נהר כמעלה בכרמים קבורת שמאי ואשתו וסמוך לכפר קבר בנימין בן יפת וציון ר' יוסי המופא ור' יוסי בן קיסמא כו' תה"א ע"ש.

משכ"י נזכר בגמ' שם חכם בשם מר ממשכ"י מנחות מ"ג ע"א ועי' בערך ניהונד.

מרטניא ע' בערך ברבריא.

מ'שרוניא או משרוניא היה להם יער ושם הלך נהר ורב נתן בר אושעיה קצין את האילנות משני צדדי הנהר כרוחב רשות הרבים ט"ו אמות (שארין צריך כל כך) ובאו בני העיר והכוהו כו' ב"מ ק"ז ע"ב.

מתא מחסיא במו"ק ד' ע"ב רב רש"י כתב לאקדוחי לפנות השירשון שבנהר ושם הנהר בורניץ ומשמע כי בורניץ או בורן היה אצל מתא מחסיא ובב"מ כ"ד ע"ב באחד שמצא מעות בנהר בירן ובא לפני רב יהודה כו' משמע שהוא לא רחוק מפומבדיתא מקומו של רב יהודה (ע' בערך בירן) וביביה ל"ב ע"ב אמר רב אשי אנו ארקתא דפרת סמכינן (ע' בערך פרת) ורב אשי ישב במתא מחסיא כדלקמן, ומהו מבואר שמתא מחסיא היה על נהר פרת, ואולי הנהר בורניץ או בורן נפל בפרת ורבים שתו ממנו היושבים על שפתו. רב אשי אמר מתא מחסיא גדול מכפר וקטן מדרך כתובות ד' ע"א. כסווי התנורים של מתא מחסיא לא היה להן בית אחיה או בית יד שבת קב"ה ע"א. רב מירשיא אמר לבנו ששוב לישב על האשפות של מתא מחסיא ולא על אפדני דפומבדיתא וע"ש ברש"י הטעם שת"ח רבים בה ותרבות ביניהם אבל בפומבדיתא אין תרבות ביניהם הוריות י"ב ע"א. ובכריתות ו' ע"ב איתא ג"כ המאמר הזה שם ופי' רש"י שם כי בפומבדיתא לסטין היו כדאמרי' בחולין קכ"ז ע"א פומבדיתא לודן שני אושפיך וע"ע פומבדיתא. יושבי מתא מחסיא ניסי ברבנן ופירש"י רגילים אצל רבנן ולבן גם בהן קידושין ל"ג ע"א. בכתובות נ"ה ע"א נמצא הלכות שמחולקין הן בני פומבדיתא (כצ"ל שם והיינו החכמים שבהם) ובני מתא מחסיא ע"ש. מתא מחסיא מקומו של רבינא כמ"ש ברש"י יומא פ"ו ע"א על הנאמר שם כי רב אמר שחילול השם הוא אם אקח בשר מוטב ולא אשלם תיקף וירמה הטבח כי נוול ממנו בהתאחרו לפרוע ואמר אבוי ודווקא במקום שאין תובעין (שהלוקח מעצמו משלם) אבל במקום שתובעין מותר ואמר רבינא ומתא מחסיא מקום שתובעין הן ע"ש. וכן בב"ק קי"ט ע"ב אמר רב יהודה כשות והו"ו (פירש"י שחת של תבואה חטין ושעורין בעורן

ירוק) אין בהן משום גול ובאתרא דקפדי יש בהן משום גול ואמר רבינא ומתא מחסיא אתרא דקפדי הוא ופירש"י מקום בהמות הוא וצריכין למרעה טוב וע' בזה בערך סורא. ובמדרש הנעלם פ' וירא נמצא מעשה ר' אחא אול לכפר טרשא והיה שם דבר ומגפה כו' והתפלל ולא הועיל כו' ונתגלה לו בחלום שיחזירם בתשובה ויקם ויחזירם בתשובה ויקבלו על עצמם שלא יתבטלו מלימוד התורה לעולם, והחליפו שם העיר ויקראו לה מתא מחסיא ע"כ, ובמהר"ם שיף בתדושיו לב"ק ק"י"ט פ"י שהוא מתא מחסיא שבבבל ובעבור שהוא מקום טרשים שע"כ נק' כפר טרשא לכן הוא מקום בהמות כמו חברון (ע' בערכו). ובאמת מתא מחסיא שבבבל אינו מקום טרשים, וכבר הופיע רש"י בחלום והודיע שכפר טרשא הוא בא"י והסבו שמו מתא מחסיא על שחם הקב"ה עליהם והוא מתא מחסיא אחרת + רב אשי ישב במתא מחסיא סנהדרין ז' ע"ב והוריות ג' ע"ב. מר בר רב אשי נעשה לראש במתא מחסיא ב"ב י"ב ע"ב, וע' בערך מחווא. רב אשי מנע יושבי מתא מחסיא מלהגביה בתיהם יותר מבית הכנסת ואמר שם רב אשי אנא עבדי למתא מחסיא דלא חרבה ושאלו בנמי' והא חרבה ותירצו מאותה עון לא חרבה (ולדעתי זהו הוספה מרבנן סבוראי אחר רב אשי והבן) שבת י"א ע"א. במתא מחסיא היה ביהכ"נ שהיה קרוב ליפול וסתרו רב אשי והעלה מטתו לשם לשכב שמה ולא הוציאוה עד שננמר כולו ועשה מרובים לגנו ופירש"י ששכב שמה שלא יתיאש בבנינו שהחמה והגשמים מצערים אותו ב"ב ג' ע"ב ואולי הוא זהו ביהכ"נ של רב אשי הנזכר במגלה כ"ו ע"א ע"ש. רב אשי אמר על העכו"ם של מתא מחסיא שאבירו לב הם שרואים כבוד התורה ב' פעמים בשנה ולא מתנייר גר מהם ברכות י"ז ע"ב ופירש"י שהיו ישראל נאספים שם לשמוע דרשות רב אשי באדר ובאלול בהלכות יו"ט. והתוס' כתבו בשם ספר העתים שחבר הרב ר' יהודה בר ברזילי ששמע שהיה עמוד של אש יורד מן השמים בדרשה דאלול ודאדר ע"ש. ובמהר"ם שיף בב"ק ק"י"ט פ"י שגם על בני ישראל אמר שהם אבירו לב ורחוקים מצדקה ע"ש. סבי דמתא מחסיא בימי רב אשי ב"מ ס"ח ע"א ק"ח ע"ב. וע"ש ס"ז ע"ב בענין משכנתא ותראה כי מתא מחסיא לחוד וסורא לחוד וע' בערך סורא בזה באורך.

מ"הגן בתרגום אונקלוס וי"ב"ע על ארץ בשן בעבר הירדן מתנן, הוא כמו בתנן בחילוף בומ"ף (ואצל הרומיים באטאנעא) כי הארמיים מחליפים השין בתיו אשור אתור, בשן בתנן שור תורא וכו'. וכן תרגם יב"ע ביהושע י"ב ד'.

אות נו

נאוסא רב דימי סיפר בוניים שלח לרבי מודיא דקונדס (פרש"י מודיא קונדסא שם הסאה) דמן נאוסא (שם מקום) ושיער רבי שהיא מתוקת רי"ז ביצים עירובין פ"ג ע"א.

הערה פליגוס יקרא לבית שאן בשם ניסא, וכפי הגרסה היתה נאוסא בנקעז בית שאן המפורסמת וע"כ היה להם מדה טובה כמו בארבל ע' בערכו.

נגב אלכסנדרוס מוקדון שאל לזקני הנגב כו' תמיד ל"ב ע"א ולפי דברי המפרש שם הם חכמי ישראל זקני הרום, ואולם הערך מילים הוכיח שנגב לחוד ודרום לחוד, וחכמי נגב בתמיד הכוונה על חכמי אומות העולם ע"ש, וע"כ חכמי ישראל הולקים עליהם שם בענין ריחוק השמים מן הארץ כמ"ש בידיעות כלליות א' ע"ש. וע' בערך תימן.

נגנינר ר' יהושע בן קרחה הלך אצל ר' יוחנן בן נורי לנגנינר כו' ומשמע שר"י בן נורי ישב שם ירושלמי כלאים פ"ד ה"ב ופ"ו ה"ד, ובסוכה פ"א ה"א

הנוסה לנגינד, ובעירובין פ"א ה"ט לנגננד, ובכלאים פ"ו ה"ד ר"י בן נורי שרף: כלאי הכרם (ע"ש השאלה) בנגנינר כו' וע' בבבלי שלנו עירובין י"א ע"ב ובב"ב נ"ו ע"ב.

נהר אבא אמר רב חסדא בר בי רב דובין כיתונתא (פירש"י שקונה חלוק) יקח מדנהר אבא (פירש"י שם מקום שהפשתן יפה מאד) ואני ערב לו שתתקיים אצלו שנה שלימה, ויבכסה אחת לשלשים יום ופי' שם מאי כיתונתא כיתא נאה (מפשתן טוב) שבת ק"מ ע"ב.

הערה דעת נייבוער שהוא הנחר אבאן כעת לדרום וואסיש וע' בערך פומבדיחא.

נהרביל ר' אסי מנהרביל חולין פ"ז ע"ב ר' יוסי מנהרביל שם קל"ו ע"א, נהרבלאי מתני כו' ב"מ ק"ד ע"ב ובסנהדרין י"ז ע"ב נהרבלאי הוא רמי בר ברוכי (כצ"ל) ע"ש.

הערה נייבוער כ' תעלה מן הנחר דיאלוס (החודק למורח החדקל ונופל בו) נק' אצל ריטטער נחר כול (כמו בל) ושם חיזה חכונת נהרביל.

נהרדעא בכתובות נ"ד ע"א עד היכן נהרדעא עד מקום שהולך המדה של נהרדעא ופירש"י שמודרין תבואה במדת קב נהרדעא ומשמע דנהרדעא הוא ג"כ שם המדינה והמחוז, וכן פירש"י בע"ז מ"ג ע"ב על בי כנשתא דשף ויתיב בנהרדעא שם מקום שהיה במדינת נהרדעא. גם אמרו שם נהרדעא וכל פרורא (כצ"ל ע' א"ק ערך פרור) כו' בבל וכל פרורא כו' כי בבל בפ"ע ונהרדעא בפ"ע. אך נמצא במקומות אחרים כי גם נהרדעא נק' בבל (בדרך כלל) במגילה כ"ט ע"א על השאלה בבבל היכא ואמר אביי בבי כנישתא הוצל וברי כנשתא דשף ויתיב בנהרדעא כו' (ע' בערך הוצל) ובב"ק פ"ג ע"א אמר רב יוסף בר מניומי אמר רב נחמן בבל כעיר הסמוכה לספר דמי ותרנומה נהרדעא ופירש"י בבל שם המדינה ועיר אחת שבה נק' נהרדעא ובעבור שבבבל ישוב רב מבני ישראל בעיר הסמוכה לספר כמו נהרדעא מותר לגדל כלבים כו' ע"ש וכן בעירובין מ"ה ע"א אמר זה האמורא רב יוסף בר מניומי א"ר נחמן זה האמורא עצמו לענין שיוצאין בכלי זיין ומחללין את השבת ופרש"י שם בעירובין נהרדעא סמוכה לנכרים מצד אחד ולעיריות שיושבין בהן בני גולה בצד שני ע"ש. ולכן נראה לי שגם בב"ב קמ"ה ע"א צ"ל א"ר יוסף בר מניומי א"ר נחמן בבל מקום שנהגו להחזיר מחזירין (היכא דמתא אשתו) ותרנומה נהרדעא, וע"כ שאלו שם בנמי' תיכף שאר בבל מאי כו' ודברי הרשב"ם שם ה"ג בכל מקום שנהגו להחזיר צ"ע ואולי צ"ל ה"ג בבל מקום כו' והמדפיסים מחסרון הבנה טעו וכתבו בכל כמו דאיתא בנמי', וכפי הנראה לפי חוקי המדינה וחלוקותיה (אדמיניסטרטיש) נמשכה בבל עד נהרדעא וע"כ פרש"י שנהרדעא סמוכה לספר כנ"ל ויכול להיות שלכן רב נחמן הוא האומר זה הדין ע"פ הרוב כי היה חתן ריש גלותא וראש בנהרדעא כדלקטן יודע משפטי המדינה היטב, וע' בתוס' ס"פ כל הגט. שערי נהרדעא שמונים עד החציון בעפר אך לא היו פתוחות כולן כיא סגורות מעט ורב נחמן אמר שפינו העפר מהן עירובין ו' ע"ב. בנהרדעא היה שוקא דגלדאי (רצענין) וכן שוקא דרבנן ורבא היה הולך אחרי רב נחמן שם כו' חולין מ"ח ע"ב. בנהרדעא שכיתי טייעי ופי' הרשב"ם ישמעאלים נגבים (ע' בערך ערביא להלן בפ"י טייעי) וע"כ כשמוסרין הבהמות לרועה וכן כשמיבי הרועה הבהמות להבעלים מיד ליד הן מוסרים ב"ב ל"ו ע"א. בצורת היתה שכיתה בנהרדעא כי היו מביאין לה תבואה בספינות ופי"א היתה בצורת זובנו כולי עלמא לאדמיניהו וכבר היו חמים על הספינות והם לא ידעו כו' כתובות צ"ו ע"א, ד' מאות ואמרו לה ד' אלפים עבדים היו לו לפשחור בן אימר (בימי ירמיה רש"י) וכולן נטמעו בכחונה ונתיישבו בשורא דבנהרדעא (ו"ג בסורא ובנהרדעא) קידושין ע' ב'. ובירושלמי יבמות פ"ח ה"ג הנוסה חמשת אלפים ע"ש. ר' אחי ברי' יאשיהו היו לו מעות אצל אנשי נהרדעא ובקש לרי' דוסתאי ברי' ינאי ולרי' יוסי בן כיפר שהלכו לנהרדעא ליקח המעות מהם ולהביאן לידו ויקבלו המעות מהם ויבקשו אנשי נהרדעא שיקבלו קנן (שיהו חייבים באונס הדרך) ואם לאו יחזירו המעות ולא רצה

ר' יוסי בן כיפר והכו אותו כו' ואמר ר' דוסתאי עליהם שהן אמה (פירש"י אנשי מדות גבוהים בקומה וע' בערך ערך דבר ב') וכובען אמה (מלבושיתן משונן משאר בני אדם) ומדברין מתציתן (קולן עבה ונראה כאלו יוצא מטבורן) ושמותיהן מבוהלין ארדא וארטא ופילי בריש (הע"מ פי' בריש שמותם בתחלת שמותן תמיד יש הרכבה ארדא וארטא ופילי שארדא וארטא היינו בלשון פרס גדול ותקיף וכן פילי מלשון פיל, גם פי' שהיו פקידו ריש גלותא ולא ידעתי מנין לו זה ע"ש) אומרים (פירש"י לעבדיהון) כפותו כופתין אימרים הרוגו הורגים וקרובים למלכות הן ויש להם סוסים ופרדים שרצים אחריהם גיטין י"ד ע"ב. בנהרדעא היה מקום זנות ובה נבעלו כמה בתולות בליל יוה"כ יומא י"ש ע"ב. בנהרדעא ליכא מינים כו' פסחים נ"ו ע"א. בנהרדעא מעולם לא עשו אגרות בקורת (קונדמאכונג צום האנדעל) ופירש"י שלא קנו נכסים ע"י מכירת ב"ד בזול משום חרפה שלא יקראו להן אוכלי שדה אכרותא כתובות ק' ע"ב. על המאמר במגילה כ"ז ע"ב קדשתינהו לכולהו שבילי דנהרדעא פירש"י שאין לך ד' אמות בהן שלא התפללו בהן עוברי דרכים ע"ש. בנהרדעא היה מברא חולין נ' ע"ב ופירש"י שם ברך צ"ד ע"א מברא ספינה רחבה שעוברין בה את הנהר וע' בזה בערך סורא. בנהרדעא פסקי סורא בכתובים במנחה בשבתא ופירש"י שהיו רגילין לקרוא במנחה בביהמ"כ פרשה בכתובים ור"ת פי' מפטירין בכתובים וע' בע"מ בערך אפטרותא בזה באורך שבת קט"ז ע"ב ואמרו שם נהרדעא אתריה דשמואל הוי ע"ש ולכן אמר שמואל נהרין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא (ברכות נ"ח ע"א) וכ"כ התוס' בב"ב ז' ע"ב ד"ה נהרדעי, וע' עירובין ח' ע"ב בענין מבוי עקום בנהרדעא. בנהרדעא היה מקימו של אבהו דשמואל ב"ב ל"ז ע"א, אממר אמר אנא נהרדעא אנא ב"ב ל"א ע"א ובסוכה נ"ה ע"א אתקין אממר בנהרדעא כו', ובר"ה ל"א ע"ב אממר הזמין אשה לדין בנהרדעא והלך למחוזא ולא הלכה אחריו כו' ע"ש. רב נחמן היה לראש בנהרדעא רש"י קידושין ע' א' ד"ה לא מיבעי וכו"מ שם ע"ב בספור שם דרב מתנה אתי לנהרדעא וכו' ע"ש וע' בב"ב קנ"ג ע"א, ואולי היא זה הנזכר בחולין צ"ה ע"ב רב נחמן מנהרדעא, וע' מעניני נהרדעא עוד בערך לוד. א"ר עקיבא כשירדתי לנהרדעא לעבר השנה מצאתי נחמיה איש בית דלי ואמר לי אמור להם משמי אתם יודעין המדינה זו משובשת בניימות כו' יבמות קט"ז ע"א וקכ"ב ע"א. רב נחמן בר גוריא אקלע לנהרדעא כו' שבת צ"ה ע"א. רב אויא אקלע לנהרדעא כו' עירובין ק"ב ע"א. גברא רבא אקלע לנהרדעא ומטלע והוא לוי כו' שבת נ"ט ע"א וכתובות ק"ג ע"ב ע"ש, ובשה"ר בפ' אתי מלבנון דרש ר' לוי בר סיסי בנהרדעא ויראו את אלהי ישראל וכו' ע"ש ובערך סימוניא. כי אתא רב אושעיא מנהרדעא אייתי מתניתא בידיה כו' שבת קמ"ה ע"ב נדה כ"א ע"א רב אסי בר נתן אתא לנהרדעא לקמיה דרב ששת ולא מצאו אתא אבתריה למחוזא כו' נדרים ע"ה א'. פולמוסא דמלכא אתי לנהרדעא ואטרידו רבאן ולא התפללו ברכות ל' ע"ב ופירש"י חיל המלך וכן פי' בנדה ס"א ע"ב פילמוס חיל ובע"ז ע' ב' ההוא פולמוסא דסליק לנהרדעא ופתחו תבית טובא כו' פירש"י פולמוסא ראש הנגים שר צבא וצ"ע. ואמרו בנמ' שם רובא דאולי בהדי פולמוסא ישראל נינהו וע"ש בתום'. ולשון דסליק לנהרדעא משמע שנהרדעא היא בארץ גבוהה או על ההר וכן נמצא חולין נ"ו ע"א כי סליק זעירי לנהרדעא ופירש"י מבבל, וכן שבת ס"ג ע"ב כי סליק רב דימי לנהרדעא, אולם בברכות הנ"ל אמרו אתא לנהרדעא וצ"ל דהבא מבבל הוא עולה אבל ממקום אחר בא ביושר. וכבר כ' ע"ז היוחסין בשם הערוך על מ"ש רנב"י וסימנך עילאי בעי מיא תתאי לא בעי מיא (תענית י' ע"א) שמואל בנהרדעא ורב בסורא ותרווייהו על פרת ונהרדעא לעיל מן סורא טפי מן עשרים פרסאות שמואל ונהרדעי בעו מיא ורב סוראי תתאי לא בעי מיא דכיון שהם תחתיים נקיים המום אליהם עכ"ד ודברי הערוך עפ"י הרוב הן מכתבי הנאוונים ומקבלתם כמ"ש בע"מ בערך אנטינינוס ע"ש, אמרי נהרדעא כתובות פ"ז ע"א ב"מ ק"ד ע"ב ועוד. דייני נהרדעא רב אבא בר מניומי אמוראי דנהרדעא רב

המא מנהרין י"ז ע"ב וע' ב"ב ז' ע"ב בתום' שם . רב דימי מנהרדעא חולין קי"ג ע"א , רב חנן מנהרדעא קידושין פ"א ע"ב נדה ס"ו ע"ב . רב שימי מנהרדעא שבועות י"ב ע"ב מכות ט"ז ע"א . רבה בר רב הונא זוטא מנהרדעא כתובות ס"ט ע"א ב"ב ס"ו ע"ב . ר' אלישיב ישב בנהרדעא כן משמע במו"ק כ"ה ע"ב שאמרו שם כי נה נפשיה דר' אלישיב אחרתו שבעין מחתרתא בנהרדעא ופירש"י דבזכותו לא באו נגבים לנהרדעא ע"ש . דבר נפלא בתרגום יונתן דברים ב' כ"ו ע"פ ממדבר קדמות מנהרדעא הסמוך למדבר קדמות ע"ש , ומצאתי בתה"א שנדחק בזה ולא העלה בידו מאומה ע"ש . בקידושין ע' ב' ספרו שרב יהודה פסל רבים בנהרדעא (באיסורי יחס) ויקרעו כמה כתובות שם וירצו לרנמו ואמר להם אם שותקים אתם הרי טוב ואם לאו אני מגלה מה שאמר שמואל שתי משפחות יש בנהרדעא הדא דבי יונה והדא דבי עורבתא וסימנך טמא טמא טהור טהור והשליכו את האבנים מידם לנהר מלכא וייתם הנהר לשעה , וזוה מבואר שנהרדעא על נהר מלכא , וכן בשבת ק"ח ע"ב ספרו שמואל וקרנא הווי יתבי אנודא (שפת) דנהר מלכא וראו המים שמגביהים עצמן והן עכורים (פירש"י הנהר נמשך מא"י לבבל) ויאמר שמואל לקרנא גברא רבא אתי ממערבא וחש במעיו וכו' ע"ש ברש"י . על נהר מלכא היו חולכין ספינות ורב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע היו להם שושממין להעביר עליו ושכרו מלחים ונתתם הנהר ולא יכלו לעבור כו' ואמרו שם דסתימת נהר מלכא לא שכיח גיטין ע"ג א' . ובב"מ ק"ו ע"ב אמרו נהר מלכא סבא לא עביד (אין מנהגו) דמסכר ופ"א נסכר (פירש"י שסתמו העליונים הליכתו והסיבובו לדרך אחרת) והיתה שם שאלה לפני רבא בדין מקח וממכר כו' ואם נהר מלכא ונהר מלכא סבא אחד הם צ"ע .

הערה אבולפידא כתב נהרדעא על קאנאל אחד והיהודים יש להם ממשלה מיוחדת וישיבה כהלמוד תורה גדולה . וכישאף כ' נהר מלכא הוא קאנאל אחד חפור (לדעת רבים ע"י גבוכנצנר ואולי נהר מלכא סבא) מן פרת לטיגריס בדרום לעיר סיליקיא . ואמייאנוס כתב שנהר מלכא חולך אצל קטיספון והכל אחד כי סיליקיא וקטיספון זה אצל זה ועמ"ש בערכם .

נהר יואני (או ואני) וכן נהר **עזק** או **זוק** ע' בערך בבל ובערך שוט מישוט .
נהר יופטי ע"ע יופטי . ובגל המסעות יזכור לצפון קופא (ע"ע סורא) עין יופאטי .
נהר מרכא (או נהר מלכא סבא) ע' בערך נהרדעא .
נהר סגיא אביו היה רוכב על החמור והלך על שפת נהר סגיא ורב משרשיא ורבנן ישבו על צד השני של הנהר ולא קמו מפניו כו' קידושין ל"ג ע"א .
הערה יש נהר בקארמאניען בדרום פרס כשם סאנאנוס חזינור בשלמים ואמיינוס . ואולי היה אביו שם , ויותר נראה שהוא א' מן התעלות של נהר פרת בכבל .

נהר פניא בר מר שמואל צוה בצואתו י"ג אלפים זהובים לרבא מן עללתא (תבואה רש"י) דנהר פניא כו' נדרים נ"ה ע"א . גניבא היה לו שם יין וכשיצא בקולר אמר ליתן לר' אבינא ד' מאות זוז מחמרא דנהר פניא כו' גיטין ס"ה ע"ב וכן העתיקו התוס' בב"ב קמ"ט ע"א אולם בכתובות נ"ד ע"ב ד"ה הרבה העתיקו מחמרא דנהרפנא ע' למעלה בערכו . ובירושלמי גיטין פ"ו ה"ה הנוסח במעשה גניבא מחמרא דכפר פניא וע' בערך כפר פאני .

נהר פפא (או נהר פיפיתא) בעירובין פ"ב ע"ב תרתי ריפתא דנהר פיפיתא (פרש"י מקום נהר פפא) שאופין שם הוא מזון שתי סעודות . רב יהודה ורב שמואל בר רב יהודה עמדו בהאי גיסא של נהר פפא ורמי בר פפא באידך גיסא במברא דחצדד (פרש"י מקום מעבר הנהר אצל חצדד ע' בזה בערך סורא) כו' יומא ע"ז ב' . והר"ב הביא בשם הערוך הגי' נהר פרת ולפני בערוך הנוסח נהר פפא . וע' בערך פומבדיתא ג"כ מתענית כ"ד ע"ב שנראה שם ג"כ שהוא נהר אצל פומבדיתא וע"כ רב יהודה שישב בפומבדיתא ובנו רב שמואל עמדו אצלו כנ"ל . ולדעתי נהר פיפיתא הוא גם המקום אצל נהר פפא ואולי גם כונת רש"י כן .

נהר פקוד בנהר פקוד היו נגבים מומחין ואמר רב נהר פקודא לויך מנלימא דאית בך פ' איש מנהר פקוד כשלויה אותך בדרך הוא בעבור שראה עליך מלבוש נאה חולין קכ"ז ע"א . כשעיבר השנים חנניה בן אחי ר' יהושע בגולה אמר

ר' נתן עליו בדרך שחוק כי מבלל תצא תורה ודבר ה' מנהר פקוד (מקום נגבים) ירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב ונדרים פ"ו ה"ה. וביחזקאל כ"ג בני בבל וכל כשדים פקוד ושוע וקוע פרש"י שלש מדינות וכן בתרגום שם. וזירמי' נ' יושבי פקוד ונייעבווער הניה פקוד ואינו נכון :

נוב בזבחים ק"ח ע"ב אמר רב דימי שלא שרתה שכינה אלא בחלק בנימין בשילה ובנוב ונבעון וכו' והקשה המהרש"א בחידושי אגדות מאי פשיטא להו שנוב בחלק בנימין וביהושע חשיב ו"ד ערים בנחלת בנימין וחשיב נבעון וירושלים ולא חשיב נוב ביניהו עכ"ל והתה"א השיג עליו שהרי בנחמיה ו"א מבואר שהן בבנימין שישבו שם בני בנימין. וכבר כתבתי בערך גיא חרשים שמוה אין ראה שהיה בבית שני שלא שמרו גבוליהם כו' ושם כתבתי כי בני בנימין התיישבו בגליל ההוא אחרי כי בני דן עזבו להם את מקומם. וע"כ נוב בחשב לבנימין אצל בעלי הש"ס, גם יש ראה מישיעיה ו' ל"ב שחשב נוב בין ערי בנימין, ומשמע שם שהיא סמוכה לירושלים. ותכונת נוב ע' בערך הר צבועים שהיא ששה שעות (ובמ"א כ' התה"א שבע) מערבית צפונית מירושלים ועד היום כפר בית נובע, גם היא לדרומית מזרחית לוד כנ' שעות כמ"ש הכפ"פ. ובירושלמי דמאי פרק ב' נזכר נוב ע' בערך נוה. **נוה** באיכה רבה פ"א ס"פ פרשה ציון חלמיש נוה מקום עכו"ם סמוך למקום ישראל שמצירין להם וכו' במדרש שמואל פ"ו ובשה"ר ע"פ כשושנה בין החוחים, ובירושלמי שביעית פ"ו ה"א כהנים הולכים בהדין חוטא דנייא (פי' הפ"מ גבול הארץ אצל נוה) עד דרייא (שם מקום) והדין חוטא דבוצרייא עד דפרדיסא (שלא לצאת להו"ל) ע"ש וע' בערך ריאי. ר' שאול דנוה קה"ר פ"ב. ר' פלטיא דנוה קה"ר פ"א ר' שילא דנוה רות רבה פ"ד וכן צ"ל בויקרא רבה פ"ד ע"ש.

הערה לדעת התה"א היא אחת עם העיר נוי הנזכרת בשבת ל"ו ע"א ר' תנחום דמן נוי. ולדעת הא"ק היא אחת עם העיר ניות ע' בערכו וזה אינו אמת כי נוה הוא העיר נויא הנזכרת בירושלמי הנ"ל בגבול עולי בבל והיא במפת א"י בארץ הבשן (באטאנעא ולדעת נייבויער עוד במחוז גולן) בשם נעווע או נאבא. והוא לדעתי המקום נוב הנזכר בירושלמי דמאי פ"ב הובא בערך צור סמוך לכפר חרוב ויעדוט וחספיא וכתב התה"א ע"ו לדרום אושא בערך חצי שעה הכפר נאבא ואינו נכון בעיני שאינה בגבולים הנ"ל אלא היא נאבא הנ"ל והיא סמוך לכפר חרוב כי כפר חרוב ה' ג"כ ממורה לחאספיא וע"כ הנחל המושך מצפון לדרום סמוך לעיר באניאס ונופל בנהר חספיא נק' וואדי חרוב כמ"ש בתה"א בפי' מגדל חרוב שבירושלמי. וגם יעדוט לא רחוק משם עמ"ש בערך ידד ובערך ברתותא. ועל חלמיש כ' התה"א כששה שעות מנוה לדרומה עיר צנמין או סלמין נק' ג"כ חלמיש כמ"ש בספריהם.

נומיא ע' בערך קני קניו וקדמי. **נופר** ג'נפ"י ע' בערך קטיספון.

נוזניא סבי דנוזניא לא אתו לפרקא דרב חסדא כו' קידושין כ"ה ע"א.

הערה מעבר להרי קאזוקאז בסרמטיא אשר לאויא שהיא בין הוואלנא ובין הראן נמצא מקום נאזאזניה (בישוף) ואולי היו משם כי גם שם ישבו בני ישראל רבים תחת ממשלת הכוזרים שנתיהרו אחרי כן והיתה להם ממלכה יהודית על שפת הוואלנא עד בא נסיכי הרוסים וישבתו ממלכתם. ויעשו אחרי כן ממלכה קטנה באי קרים² וכבוא הטאטארין השביתוה. גם נשבתו מהיות נוי בפני עצמו ויאבדו מתוך הקהל. אך באו קרים יש עוד שאריות מהם יש מהם תלמודים בקרייצבאזאר וסביבותיה, ויש מהן קראים יודועים במדינת קרים.

נחל מצרים בנישין ח' ע"א בדברי ר' יהודה שהובאו בערך א"י נראה כי נחל מצרים במקצוע דרומית מערבית א"י ע"ש וכבר הסכימו כל המבארים לדעת הרב"ז בספר יקר תפארת על הרמב"ם הל' תרומות פ"א וכן תרגם רס"ג שנחל מצרים הוא וואדי אל עריש ההולך שמה מן הדרום אל הצפון ונופל בים התיכון כמהלך ג' ימים מעזה בדרך מצרים (דרך ארץ פלשתים) כמ"ש הכפ"פ פ"א. והא"ק דימה שהולך בדרום א"י מן המזרח אל המערב ונתחק לפרש שנק' נחל מצרים עבור כי דרום א"י נשקף על פני מצרים ע"ש ואינו כן. והכפ"פ כ' שם שנק' ג"כ נחל

סוכות ובני ישראל בהלכם (דרך המדבר) לא"י מרעמסס סכותה עברו עליו בקצתו הדרומי סמוך לים סוף ע"ש. והוא נק' שיתור בדברי הנביאים, אך מ"ש הקב"ה לאברהם (ראשית ט"ו י"ח) מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת כוונתו היתה על נהר הנילוס לדעתו וע"כ אמר נהר מצרים ולא נחל מצרים כי אז הבטיח לו גבול העתיד כמ"ש בערך קני קניזו וקדמני, וכן תרגם יונתן שם על הנילוס. (ואין צורך לפ"י לזרוק נענועים שהוא ע"י העברה ע' בא"ק).

נחל קדרון מהר הבית יוצא הכל לנחל קדרון (כל הדמים וכו' השופכין) ונמכרים שם לזבל לנגנים יומא נ"ח ע"א וע"ז מ"ד ע"א, ואמרו שם שיש מקומות בנחל קדרון שמגדל צמחים ויש שם גנות על שפתו ויש מקומות שאינו מגדל צמחין וע' בתוס' שם. ואולי ע"ש זה נק' בשם קדרון דלא כמ"ש הא"ק ע"ש. והעמק שלו מתפשט מהר הבית עד ים המלח כמ"ש בתה"א והא"ק.

נמופה (אי בית נמופה) בקעת בית נמופה היא ארץ לחה מאד וכאשר שם נתיבש כבר נתיבש בכל מקום רמב"ם ור"ש בפ' המשנה שביעיות פ"ט מ"ה. זית הנמופה פאה פ"ז מ"א ופ"י הרמב"ם ע"ש מקומו ע"ש, וברושלמי אמרו ע"ז שנוסף שמן הרבה ע"ש. רשב"י עבר בבקעת בית נמופה וראה שם אחד עבר על איסור שביעית וקללו ב"ר פע"ט. ובעזרא ב' כ"ב ונחמיה ז' כ"ז נראה שנמופה היא אצל בית לחם יהודה וע"כ ישרו בעיני דברי נויבוער שאומר עד היום כפר אצל בית לחם נק' בשם בית נעטיף. ואולם הערוך כ' זית הנמופה מעיר טופה ואין הנו"ן עיקר ע"ש ובקה"ר ע"פ ויתרון ארץ הובא המעשה של הנחש (הנוכר בערך בי טרפא) בבקעת בית טופה ואולי לזה כיון. והתה"א כ' ער הכתוב בית תפוח (היושע ט"ו נ"ג) למערב חברון בערך ג' רביעית שעה בית תאפא (וכ"ה במפת א"י) גם הביא על תפוח שם בשפלה (בפסוק ל"ד) לצפון מערבית בית גוברין בערך ב' שעות ביתאפא ע"ש. ונ"ב הביא הנחום מקה"ר בקעת בית תפת וכ' שהיא סמוכה לירושלים (התפת וניא בן הנום ירמיה ג' ל"א).

ניהוונד (או ניהר) רב אמר חלוון ניהוונד הוא כנולה ליוחסין ואמרו בנמ' שתולק על ר' אבא בר כהנא שאומר ע"פ וינתם בתלח וחביר וגו' חלה זה חלוון חבור זה חדייב (ע' בערכו) נהר גזון זה גזוק (ע' בערכו) וערי מדי זו חמדן וחברותיה ואמרו לה זו ניהוונד וחברותיה (ביבמות ניהר וחברותיה) מאי חברותיה אמר שמואל כרך מושבי חוסקי ורומקי (ביבמות חידקי ורומקי) כו' וכולם לפיסול ופרשי"י ע"ז שעשרת השבטים הגלו לשם ועכו"ם באו על בנותיהן והן פסולות קדושין ע"ב א'. והובא נ"כ מאמר ר"א בר כהנא ביבמות י"ז ע"א ואמרו שם שעשאוים כעכו"ם נמורים שרובם נעשו עכו"ם ולכן עכו"ם שקידש שם את בת ישראל חוששין לקידושיו שמא מעשרת השבטים הוא, ושם אמרו ג"כ שיש קבלה דבנות עשרת השבטים של הדור הגולה אצטרווי אצטרו ופרשי"י שנעשו עקרות ע"ש. ואמרו עוד בקידושין שם קס"ד מושכי היינו מושכני והאמר שמואל מושכני הוא כנולה ליוחסין (וכן אמר שם דיחום בבל נמשך עד מושכני ומושכני בכלל ע' בערך בבל) ותירצו בנמ' מושכי לחוד ומושכני לחוד. ור' יוחנן אמר שם עוד על הכתוב בדניאל אצל פרס ותלת עלעין בפומה בין שינהא זו חלוון חדייב ונציבין שפעמים פולטתן ופעמים בולעתן היינו פעמים שייכיים לממשלת פרס ופעמים לוקחים הימנה ע"ש.

הערה החכם בעל ערך מלים הגיה בנמ' שצ"ל חלה זו חלוון או חלוון שכי"ה גם בעין יעקב זו חלואת ורסלנ"ת מתחלף כי הכוונה על העיר והמחוז אלוואנים בימי קדם ואצל הסורים ה"י נק' בשם חולאן והוא בקאלעכעני אצל ההרים המפרידים מלכות הטורקים ממלכות פרס ה' ימים מבגדר כמ"ש בישאף ויש כ' שהוא בין מדי לפרס וגם נמצא עיר או מחוז במפת אסאמאניע בשם נאהוואנד י"ד פרסאות מן חמדן והערבעלאש ואמר שהיה על הגבול בין פרס ובבל. ולדעתו הכונה בדברי רב חלוון נהוונד עיר חלוון של מחוז נהוונד או להפך ע"ש. ואולם כאשר נביט הישב נראה כי נאהוונד לדרום חמדן וכמ"ש גם נ"ב וחלוון הוא לצפון חמדן והם לא קרובים זה לזה שיתיהם אחד אל א'. גם בתכונת חלוון הביא בישאף שי"א שהוא למערב החדקל

על נהר האבאראס , והי' מושב הקאליפים . גם בפי' חברותיה של ניהונד זרק אותן כמצליף זה למורה החרקל וזה להרי קוקאז וזה לדרום ים הירקאניען (ים הכספי במקצוע הדרום למורה) ודימה שמות שאינם דומין כו' ע"ש . גם פי' התה"א על העיר וואן על ים וואן אינו נכון כי בימי קדם היתה נק' בשם ארגיזא ע' בערכו , ונייעבויער פי' פי' דחוק מאד אין כדאי להעתיקו . גם הביא נוסחאות שונות מכת"י באוצרות הספרים במקום ניהונד נהר יווני וכן נהינוור , וע"כ לדעתי אסכים לדברי רש"י ז"ל כי חלון שם נהר ופירושו ניהונד שעל חלון הנהר , ודבריו דברי קבלה שאין לומר שהוצרך לפרש כן בעבור כי ניהונד שם עיר להלן ומה זה חלון ניהונד וע"כ פי' ניהונד שעל חלון הנהר וכן הבין בעל הע"מ שם והשיג עליו . ובאמת בזה אין די כי היה יכול לפרש כי חלון שם המדינה או המחוז כמ"ש בעל הע"מ . אך דבריו דברי קבלה כפי האמת , כי הכוונה בתלמוד על הנהר אלאזיאום או אלאזיאום במפת מלכות רומי ומקדוניה (ואצל היוונים אלאזיאן בנו"ן) בין אלבאניען ואיבאריען בין הררי קוקאז וכעת הוא שם מחוז דאגעסטאן , והנהר הזה נופל בנהר קירוס ושם היה מושב עם האלאזאניען או האלאזאניען כמ"ש בישאף . וכאשר נקרא בספרי ימי עולם נמצא כי במקום ^ט הזה היה ^ט מושב עם האלאזאניען אשר התפשטו עד פנימית ארץ רוסיא (ע' בישאף ותבין) ובאחרית הימים התאחדו שם עם האונונארען בהלכס לאירופא , והעיר אלאזיא וכן המדינה בשם זה שזכר בישאף היתה נק' בשם אלאה כמ"ש הסופר הרוסי אלאזוויסקי , וכן נמצא ביוסיפון לעברים פצ"ו שהיה שם מושבם של האלאנים ומישום נלחם עמם כו' והם אמרו שהמלך אלכסנדרוס מוקדון הסנירם בין ההרים האלה לבל יבאו לארץ מדי ופרס לשלול שלל כו' ע"ש . ונראה מכל הנ"ל שאלאניען ואלאזאניען אחד הם ואלאזיא ואלאה אחד הוא , וע"כ השכילו חז"ל לפרש חלה זו חלון היינו מדינת אלאה הנ"ל (שכ"ה חלה לפי הקריאה האמיתית של הספרדים) שנק' ג"כ חלון (אלאזיאן) על שפת נהר חלון . כי באמת הנלו רבים מעשרת השבטים השם כמו שהארץ ^ט בראיות גם הרש"ל בכ"ה שם בענין תולדות ר"י סגנרי ע"ש . ועד היום המה יושבים שם ונק' בשם ביקעם כידוע , גם נראה שם הרבה עכו"ם שאומרים שהם מזרע ישראל ובעצמי דברתי עם אנשי חיל משם שהיו יוצאי ירך היהודים וכעת המה נוצרים בכל המחוז , כי רבים מעשרת השבטים קבלו דת צארעאסטאר המתוקק המדי שהיה לפי דעתי (בספרי בקורת דת צארעאסטאר) איש עברי ^ט מעשרת השבטים , ואח"כ נלוו רבים מהם לדת הנוצרית בארץ גרוויא . ותבור זה תדויב כי ההרר (נעבירנע) אשר בין אשור למדי נק' בשם האבור כמ"ש בא"ק וכן בבישאף (וע"כ י"א כי נהר חבור יוצא מן ההרים שם והולך למורה החרקל ונופל בו כו' ע' בישאף) . נהר גוון זה נזנק נתבאר בערכו ערי מדי זו חמדן וחברותיה חמדן הוא עקבאטאנא וכעת האמאדאן ע' בידיעות כלליות ב' ובערך בבל . ואמרי לה זו ניהונד וחברותיה או ניהר וחברותיה כו' ויש גורסין נהינוור או נהרווני וכפי הנראה הנוסח הראשון האמתני היה ניהרון ומה נשתבשו הנוסחאות השונות הנ"ל והיא העיר אשר תקרא כעת בשם עריוואן במדינות גרוויא שהיתה שייכה למדי (בשם מדי הקטנה גם ארץ ארט וכתב בשם ארמעניה הגדולה כמ"ש בידיעות כלליות ב') וחברותיה כרך מושכי כו' כרך היא קערקא על שפת ים הכספי בימי קדם הזכירה ריטטער כמ"ש נ"ב . ומושכי ידועה לצפון עריוואן בהרי מושכי (ע' במפה של מלכות רומי) זכרה פליניוס , הידקי (כנוסח יבמות הנ"ל) היא עיר היידאקא באלבאניען לא דחוקה מנהר חלון זכרה בטלמיוס כמ"ש בישאף ודומקי או רומקי ג"כ שם בברור וכעת לא נודע לי . אבל ניהרון של רב חלון נהרון היא ניהרון אחר בארץ אלבאניען סמוך לים הכספי ונחר חלון . וכעת תקרא בשם שירוואן ושם יהודים רבים גם כעת , ולדברי היתודים שם המחוז שירוואן נק' בשם ארץ כוש (כמ"ש בתה"א) והוא לדעתי בעבור כי האלאנים הם יוצאי ממעו הסקישען יוצאי ירך כוש לדעת הנמ' ביומא ע' בידיעות כלליות ב' (ואולי מזה השם קוקאז כמו הידקי ע"ש) . ומ"ש בנמ' שרב חולק על ר"א בר כהנא הוא עבור פלוגתתן ביחוס חלון . ומ"ש בנמ' מושכי לחוד ומושכני לחוד כי מושכני היא מחוז מעקסעני בדרום ארמעניען כמ"ש בישאף והוא מחוז בין

בבל ואשור כמ"ש נ"ב ושם ישיבת בני יהודה ובנימין ואין זה מושכי הנ"ל לצפון עריוואן. ודע שבדה"א ה' כ"ו נזכר השם הרא במקום ערי מדוי שבמלכים הנ"ל ותרנגם רב יוסף טורי קבלא היינו הרי חשך. כי כוונתו נ"ב היתה כמ"ש בנמ' על ההר הגדול הנמשך שם מן הרי קוקאז והרי אררט וקרדו, ולכן אמרו בנמ' יבמות שם ש"א אין מקבלים גרים מן הקרדויים ע' בערך קרדו. ודברי הרש"ל בחכמת שלמה על הש"ס על וערי מדוי נ"ב זה ארץ אשכנז צ"ע מה שייכות למדוי עם אשכנז באירופא ואולי כיון על הכתוב אררט מני ואשכנז בירמיה נ"א ועמ"ש ביריעות כלליות ב' בזה. **ניות** ר' אליעזר ניותא גיטין נ' ע"א אבימי נותאה נ"ל שצ"ל ניותאה ע"ז ל"ו ע"א. וע' בערך אקרא דשנותא. ניותי אחד הרג עקרב בשבת שבת קכ"א ע"ב א"ר זעירא ניותאי קורין לחספא חספא (כצ"ל ולא ר"ל וע"ש בסוטה פ"א ה"א) ירושלמי נדרים פ"א ה"ב. וכן אמר ר' זעירא לשון ניותי הוא לאמר עד לפני פסחא ומכוין שיפנה ויעבור הפסח שם פ"ח ה"ב. והערך כ' אבימי ניותאה הוא מן עיר ניות בא"י סמוך לרמה בהר אפרים (ש"א י"ט) אבל הכוונה של ניותי א' הרג (וכן לשון ניותי לדעתני) הוא על עם הנבטים שנק' נותתי ע' בערך קני קניו וקדמני. ודבריו נכונים.

נ"יר תביות נירות פי' המפרשים שם מקום עושין תביות כאלה כלים פ"ד מ"ד ויש כ' מעיר נערה ע' בערך נעון.

נ"ירום יעקב בירך את פרעה שיעלה הנילוס לרגליו במ"ד פ"ד. ויוסף היה קבור בנילוס ש"ר פ"כ. וע' בערך ים סוף. בימי קדם הקריבו קרבנות אל הנהר נילוס כדי שיעלה וישקה את השדות תנחומא וישב ס' ט'. מצרים שותה מן הנילוס ובבל מן הנהר יובל ספרי פ' עקב ע"פ לא כארץ. ויש לפרש כוונת הספרי על אובל אולי הנזכר בדניאל ח' ב' (ובלשון העמים אייליאום) שיורד מן הררי ארץ מדי ונופל אל לשון ים פרס כי סופרי היונים יספרו כי מי הנהר הזה הם נקיים וטובים לשתיה מאד עד שכל מלכי מדי ופרס לא שתו מים אחרים כ"א מן הנהר הזה הובא אל היכלם לשוין לשתות אולם בנמ' שלנו לא נמצא בשום מקום שהובא לבבל מן המים האלה וע"כ דעתנו שהספרי הולך לפי דברי ר"מ בבכורות נ"ה ע"ב על נהר פרת יובל שמו כו' (ע' בערך פרת) וז"ש יובל ולא אובל ובב"ב פט"ז בשם ר' לוי אובל איזונטינון של נהרות כו' והדקל גדול מאובל כו' פרש"י על נהר אובל הנ"ל והמ"כ פי' על הפרת ע"ש.

ניגוה צרעה שבניגוה נהרג בשבת שמסוכן הוא שבת קכ"א ע"ב וירוש' שבת פ"ד ה"א. בני ניגוה שלחו לרבי שאלה בענין שאלת מטר ושלחו לו לאמר כי הם צריכים למטר אף בתקופת תמוז תענית י"ד ע"ב וכ"ה בירושלמי ברכות פ"ה ה"ב ע"ש. **הערה** כ' התה"א מול העיר מאוול שהיא על חוף הדקל (טיגרוס) חמערבי התנוססה מקדם עיר ניגוה ובלשון חזומיים ניגוס על חוף המזרחי שכן מצאו בימים האלה חורבות ניגוה חישנה ע' במספא. ואולם החרבות האלה הן מימי הנביאים שנחרבה או נגינה שבימי רבי נ"ל שהיא חכפר גניא חפר קטן כעת סמוך לו שמצאו כוכהארד וגיבוהר.

נמר נמורי היו לו (צאן) בשני עברי הירדן או בשני אבטיליאות (פרש"י אפרכיות והערך פי' כרכים גדולים) כגון של נמר ונמורי (סמוכים במיל א' רש"י) כו' בכורות נ"ה ע"א ובתוספתא בכורות פ"ז הנוסח היו לו בעבר הירדן מכאן ומכאן כגון השולמי ומנרי ושתי אבטיניאות כו' נראה ש"ס ובערך הנוסח כגון שולמי ופטורי וצ"ע. וע' בערך בית נמר, ובירושלמי ר"ה פ"א ה"ד נמצא אריב"ל אנא עריב לאלין דאולין לנימורין כו' (ע"ש לפי) קרבן העדה היו האנשים של נמורין מתענין יוה"כ ב' ימים כי השלוחים מא"י לא באו לשם מהרה מפני ריחוק המקום כו' ולפי הנראה זהו נמורין אחר בחו"ל. כי בבכורות משמע שהיא בא"י ע"ש.

נעים וכן **הנעים** בב"ר פצ"ח ע"פ וירא מנוחה כי טוב זה תנעם ואת הארץ כי נעמה זה נעים ומשמע שהן שמות מקומות בארצו של יששכר ע"ש.

הערה לדומית מערבת הר חבור כשעה אחת חכפר נאין המזכרת בספריהם וכן נק'

אצד הסופר איבסיבאום הרומי והוא בעברית נעים וכן יש לצפונית מערבית בית שאן כפר בשם תנע הוא הנעם הנ"כ כ"כ התה"א.

נערין נס **נעורין** נערין מקום ישראל וסביב לו וירחו מקום עכו"ם שמצירין לבני ישראל שבנערין שה"ר פ"ב ואיכה פ"א ע"פ צוה ה' ליעקב סביביו צריו ובחולין ה' ע"א על הכתוב נערה קטנה פירשו קטנה דמן נעורין ע"ש.

הערה אני רציתי להניח בחולין קטנה דמן נערין שהוא המקום נערין סביב ירחו. ואולם הכפ"ס כ' בפ"א לדרומית מערבית חר תבור כפר קישון שמשם יוצא נחל קישון (ובתה"א נס"ק כעת ש"ך אבר"ך ע"ש ברק בן אבינעם) ולדרומית מערבית קישון יש כפר קורין לו נעורה. והתה"א כתב למזרחית דרומית זרעין (זורעאל) כחצי שעה הכפר נעורים בקצה הרי גלבוע והוא בגליל. ועל נערין שסביב ירחו כ' התה"א לדברי אייזעביום נערה (יהושע ט"ז ז') היא חמשה מילין מירחו. ודעתו הוא הכפר נעמה כעת לצפון ירחו כשתי שעות והבחר יבחר.

נפולין (או **נפוליס**) שכם זה נפולין (וי"ג נפוליס וכן במעריך) במ"ר פכ"ג. ר' יונתן בא על התמור להיא נפולין של כותים ונתלזה להם כותי אחד כו' ד"ר פ"ג. וע' נתחומא מסעי סי' י"ג. וברושלמי ע"ז פ"ה ה"ד ר' ישמעאל בר' יוסי אויל לנפיליה צ"ל לנפילום כו' וכ"ה בנוסחאות אחרות. בשכ"ם היו שכיתים רוצחים בימי בית ראשון וכן בגלעד מכות י' ע"א.

הערה שכ"ם נ"ק כעת נאבכוס ובמי הרומיים נעאפוסים ע"ש חשר פלאויא נעאפוסים שעמד שם בזמן הרומיים הת"א. ורבים כ' שהתח נק' נאפלוס :

נפרוחא וכן **נפטא** או **נפתא** ע' בערך קני קניו וקדמני .

נצחנה בקה"ר ע"פ עשיתי לי גנות ספרו כי אדריאנוס אמר לר"י בן חנניה על ארצכם כתיב לא תחסר כל בה הבא לי פלפלין ופומיאנון (פ"י הערוך מין שליו) ומסקא (פ"י המ"כ מין משי מובהר) והביא לו פלפלין מן נצחנא (פ"י המ"כ שם מקום) ופסיאנון מן ציידן (ציידון) ויש אומרים מן עכברין (ע"ע עכברא) ומסקא מן גוש חלב כו' ע"ש. ויש גורסין נצרנה והיא עיר נצרת היהודעה בגליל לדרום ציפורי .

נציבין ע' בערך ניהוונד ר' יהודה בן בתירא וישב בנציבין סנהדרין ל"ב ע"ב ומה שנמצא באיכה רבה פ"ג ר"י בן בתירא הלך לנציבין והיה שם בערב ויה"כ ובקשו ראש גולה לביתו כו' ואכל שם שמונים מיני מאכל כו' כפי הנראה קודם שהתישב בנציבין. וע' בערך בתיר על מקום מולדתו. נכרי אחד היה הולך ואוכל פסחים בירושלים (שדימו עליו שהוא יהודי) ויבא וישתבה עצמו לפני ריב"ב ויאמר לו ריב"ב לא נתנו לך מן האליה וכשתעלה תאמר להם שיתנו לך מן האליה והלך ואמר כן ויאמרו לו הלא אליה לגובה סלקא וישאלו אותו מי יעץ לך כן ויאמר ריב"ב ויאמרו מה זאת ויתקרו הישב ויתודע להם שהוא נכרי ויהרגוהו וישלחו לריב"ב שלם לך ריב"ב דאת בנציבין ומצודתך פרוסה בירושלים פסחים ג' ע"ב. וכתבו התוס' שם נציבין חוץ לארץ כדמוכה בספרי פ' ראה (הובא להלן) וכן בתרגום ירושלמי וארך ואכד וכלנה והרם ונציבין וקטספון בארץ שנער. וע' בזה בערך קטספון. ר' שמלאי דרש בנציבין ע"ז ל"ו ע"א וברושלמי ע"ז פ"ב ה"ח יצחק בר שמואל בר מרתא ירד לנציבין ומצא שמלאי הדרומי וישב ודורש כו' ע"ש. א"ר יוסי מעשה שהלכתי לנציבין כו' ושם שאלתי זקן אחד במה היה חולין ר"י בן בתירא במנעל או בסנדל והשיב לו רבי וכי יש סנדל במקומנו כו' ששם לא היו סנדלים ירושלמי יבמות פ"ב ה"א ובבבלי שלנו יבמות ק"ב ע"א ספרו שהזקן השיב לו וכי חולצין במנעל כו'. ומעשה בר"א בן שמעון ר' יוחנן הסנדלר שהיו חולצין לנציבין לר"י בן בתירא ללמוד הימנו תורה והגיעו לציידן (ובנוסח הכפ"ס מן הירושלמי שהגיעו לנציבין וצ"ע) וזכרו את א"י וחזרו כו' ספרי פ"ר ראה ע"פ כי יכרית. ר' יוחנן בן בנ בג שלח לריב"ב לנציבין שאלה בדיני תרומה תוספתא כתובות פ"ה ה"ד.

הערה עד היום על תלה העיר ניסיכוס (כאשר קראו הרומיים ע' במפת מלכות רומי) בארץ דיארבקיור לדרום עיר מארדין (תמצא במפת אויא) בערך י"ב שעות ושם קבר ריב"ב ובית הכנסת שלו הת"א. ובישאף כ' עיר במעסקפאטמיע חמבורך על נהו מינדאנוים (שנפול בנחר האבארום) וחקיסר סיווערוים עשה אותה לקלויא (חפשי ממש) שהיתה נבול ארץ הרומיים ואח"כ שבה לפ"ס וכעת כפר ניסעבון או ניסעבונס.

נרש ע' בערך בירי. ולגרסת רש"י בחולין קכ"ז ע"א אמר רב הונא בריה דרב יהושע ביבירי דנרש אינן מן הישוב ופרש"י חיות המצויות באותו מקום בברנ"ש בלע"ז אינן גדלות אלא במים וע"ש בתוס' פי' אחר והובא בערך הנ"ל. בנרש היה גשר על הנהר והמים היו עמוקים שם שבהמה נטבעה שם כו' ב"מ צ"ג ע"ב. בני נרש היו גנבים מומחים וארס רב פפא שיהו בשמתא ואמר רב שם נרשאה נשקיד (איש מנרש נשק אותך) מני ככך (מנה את שניך שמא גנב מהן) ע"ש. (ובב"ק קט"ו ע"א ספרו כי כהן מנרש גנב ספר ומכר לפפונאי (אנשים מפפונא רש"י) ופפונאי מכרוהו לבר מחווא כו'. (וע' בערך פפונא מנדה ס"ז ע"ב דפפונא ג"כ מקום גנבים) נרש מקומו של רב אידי ותקן לנשים לטבול ביום השמיני משום אריותא ומשמע ששם היו שכיחים אריות בלילה והמקוה כפי הנראה היתה חוץ לעיר. וצ"ע מ"ט לא אמר משום גנבי כמו שם בפפונא. ואולי האריות היו שכיחים יותר לטרוףאת הביברין הנ"ל נדהס"ז ע"ב. בנרש עשו לבדים קשים יומא ס"ט ע"א ביצה ט"ו ע"א. בנרש מינסב נסיבי ואח"כ מיתבי אבי כורסיה פרש"י בתחלה בועלים הארוסות ואח"כ עושין אפריון והחופה והיה שם מעשה באשה שנתקדשה כשהיא קטנה וגדלה ואותבה אבי כורסיה (הולוכה לחופה) ובא אחר וחטפה ממנו יבמות ק"י ע"א. חכירי נרשאה נזכרו בב"מ ס"ח ע"א ופרש"י שהיו בעלי בתים מלויים מעות לעניים על שדותיהן וחורין וחוכרין אותן להן בכך וכך כורים לשנה ואקור לדעת רבא לעשות כן משום רבית ע"ש. רבין דמן נרש דיפא בת רב אשי כו' גיטין ס"ט ע"ב.

הערה נייעבוער ישער כי היא עיר סמוכה לסורא והיא על נהר נאראס המוזכר בספריהם וע' בערך סורא וקטספון וע' בי"ש"ף בשם שטעפ' ביצאנטינוס מזכיר עיר נערוס שם.

נשיקיא אבין דמן נשיקיא שבת קכ"א ע"א.

הערה כמלמאוס זכר עיר בחורו למורה נהר גאנניו בשם נאסיקא. ופליניוס יזכר עיר בערב המאושרת בשם נאסקוס.

אות סמך

סבסטי במשנה ערכין י"ד ע"א ובספרא בחוקותי פ' ערכין אחד המקדיש בחולת המתו ואחד המקדיש בפרדסות סבסטי כו' ופרש"י שם מקום שהיו בו כרמים טובים מאד ובתנחומא פ' שמיני סי' ה' עשרת השבטים ישבו בסבסטי ובתנחומא במדבר סי' ב' בסבסטיון (ויש הגיהו בסבסטי על נהר סמבטיון והוא טעות בכונת המדרש) והכונה על ימי קדם שישבו בסבסטי כמ"ש במדרש במ"ר פ"י ע"פ והבוטחים בהר שומרון הוא סבסטי ובמוסף הערוך כ' הורדוס בנה שומרון שהיתה חריבה וישע פרדסות רבים ויקרא לה סבסטי ע"ש אגוסטוס הקיסר ששמו בלשון יון סבסטי (ר"ל מרום וקדוש ע"ש) ובמגלת תענית פ"ז בכ"ה ביה (בחדש מרחשוון) אחידת שומרון שורא ומה היא אחידת שומרון מפני שכשעלתה גלות ראשונה הלכו להם למטלית זו של כותים ולא הניחום באו לים בוסטי וישבו אותה והקיפוה עיר חומה ונסמכו לה עירות רבות מישראל והיו קורין אותן ערי נברכתא והגיה התה"א שצ"ל באו לסבסטי וע"ע קסטרא שמטלית פ"י מבצר והכונה לדעתו שבאו למבצר ולא כבשוהו וע"כ באו לסבסטי ויושיבוהו. והתה"א כתב עד היום למערבית צפנית שכם (נאבלום) כשתי שעות כפר סבסטי.

סכתא או **סכתא** בע"ז נ"ח ע"ב ר' ירמיה איקלע לסכתא (נ"א סכתא) וראה שמוזגים נכרים יין ושותים בני ישראל ואסר להו כו' ובמועד קטן ד' ע"ב ר' ירמיה התיר לבני סכותא למיכרא נהרא טמימא במועד (פרש"י לפנות מקור המעיין שנסתם) ע"ש. וכפ"ז צ"ל גם בע"ז סכתא בקף.

הערה נייעבוער ואמר כי הנוסח סכתא העיקר כי מאנערט זכר אצל חרבות סיליקיא עיר סאביטא וכישאף קראא סאבאטא או קאסטעל סאבאטא וכצ"ל גם במירק סכתא. וע' בערך קטיספון.

סדום ר' נהוראי אומר אין לך אדם מתוך בכל הכרכים יותר מסדומיים תוספתא שבת פ"ח. כסדום היו אוכלין כותבות התמרים ש"כא בבר' פמ"ב (וכן בפסיקתא דר' טוביה ראשית י"ד) ע"ש ואת כל אכלם (של אנשי סדום) אלו הכותבות, והכונה בעבור שהיתה סמוכה לצער עיר התמרים ע' בערכו. בסנהדרין ק"ש ע"ב ספרו שבסדום קודם שנתרבה היו בה ארבעה דיינים שקראו ושקרוראי זיפוי ומצלי דינא כו' ע"ש ספורים מהם ובעבור שהוא רק הגדה משלית כמו שנראה מדבריהם על העיר גלחי ע' בערכו על כן לא העתקתים. ימה של סדום הוא טוב לרחוץ בו לרפואה שבת ק"ט ע"א ובתוספתא שבת פ"ג ובדף ק"ח ע"ב אמרו בני ימה של סדום טוב לרחוץ העינים לרפואה ורבין ור' ירמיה היו מהלכין על שפת ימה של סדום כו'. וצ"ל דהמים הן טובים משום שיש להן תדות וחרפות, אבל על המלח הנעשה מן המים אמרו בחולין ק"ה ע"ב מלח סדומית מסמא את העינים כשנוגע אצבעו במלח ואח"כ בעין. מלח סדומית דקה היא רש"י ביצה ל"ט ע"א. ובמנחות כ"א ע"א מלח סדומית אינה שובתת פירש"י שמצויה בקיץ ובחרף כי הים משליכה לאנפיו וע' עוד בערך אסתרקן בזה. ברש"י פסחים כ"ח ע"א פי' על ים המלח שם שאין ספינות עוברות בו והתה"א בפ"ב חפה על רש"י דברים אשר לא כן בדבריו והקשה עליו ע"ש, והכונה בדברי רש"י שאין ספינות עוברין בו מחמת הרעה הרע שיש עליו ומה להם לספינות לעבור בו אם אין דג ושום בעל חי בו כידוע שעל כן נקרא ים המת, (ומ"ש רש"י שנק' בלע"ז מיר באטיאה ופי' התה"א ים המטביע הוא מעות סופר וצ"ל ברש"י בלע"ז מיר מארטיא ור"ל ים המת). והתה"א כ' שאין עוברין בו מחמת שהוא מוסגר בין ה' ההרים ואין הרוח נושב שם. אמר רב דימי מעולם לא נטבע אדם בימה של סדום ופירש"י שמימו מלוותים והמליחה מעכבת את הטביעה שבת ק"ח ע"ב, וכ"ה ביוספון לרומיים במלחמת היהודים ס"ד פ"ח. כפת הירדן (כריתות ו' ע"ב) פי' בערך בשם שעל הירדן (והוא כדברי רש"י הובא בערך ירושלים) ויש אומרים רעו של דג הגדל בירדן, והמוסף כתב בירדן גדל כמין זפת והוא כמו נפט שנדלק בלהב אש ונשרף אך שהוא עב ע"ש. ונ"ל שזהו רק בחלקו הדרומי סמוך לים המלח כי שם האדמה כן היא, וכמ"ש ועמק השדים בארות חמר וכבר נתבאר בערך איהי דקירא כי שם היו בארות מין זפת שנק' בעברית חמר ובארמית קירא, והנוסעים יספרו כי בארץ בבל יתחו נ"כ את הזפת והחמר הזה הנמצא שם בנהר אים לבנין החומות וז"ש בכתוב והחמר היה להם לחומר (ראשית י"א) וכן היה בעמק השדים שע"כ נק' עמק השדים שלקחו ממנו החמר במקום סיד לבנין, כן נראה לדעתי, ואולם בתרגום יונתן והירושלמי תרגמו מירש פרדסיא.

הערה רש"י כי פה בחומש כי מקדם לא היה ים המת או ים המלח בעמק השדים לפני חסוך ה' אלהים סדום ועמורה, וע"כ ראה לזוט את כל כנר הירדן כי כלה משקה ולא היו שם חמדבריות שאחרי כן, והנה כפי הנראה חלץ הירדן אז בעמק השדים במערכו של ים המלח שכעת, ובוה יובן הכתוב ויסע לזוט מקדם וני' (ראשית י"ג) שנדחקו בו המפרשים מאד בתנן כי כאמת שהוא האהיל עד סדום שהיא בקצה דרום ים המלח שכעת שם זה אחד מן מלח נבחו 160 רגל בשם וסדום כמ"ש בתה"א והחולץ מן המקום שהיה בו לזוט בסביבות בית אל עד סדום חולץ ממורה למערב כאלכסון ע' במפת א"י. ועוד נראה שם במפה כי עקב הירדן שנק' עראבא או אלגור נמשך במערב ים המלח להלן לדרום כאלכסון עד לשון ים סוף המזרחי (עלאנשעשער מעקר, בוחען או גאלף סוף אקאבא שכעת שם מבצר אקאבא) וע"כ השערת התה"א נכונה כי מקדם חלץ הירדן לים סוף. אך בחסוך ה' את הארץ נסתח אליכתי, וכעת נופל לים המלח, וכפי דעת חז"ל גם עתה ילך מחתח לארץ אל הים כמ"ש בערך ירדן. ומה שרצה התה"א בפ"ב בחזרה ליישב בזה הכתוב (ראשית ג') אבל מצרים בעבר הירדן וכן הכתוב במשה ויסעו מהר הזה דרך ים סוף כו' אינו נכון כי זה היה אחר הפיכת סדום, גם נראה שם שטעה בתכונת הליכת ישראל, וע' במפת א"י להיינריך קיספרש ותכין.

סוכרא ע' בערך סיכרא. סדרוניא ע' בערך סרוניא. סוכו אנטיגנוס איש סוכו אבות פ"א מ"ג.

הערה לצפונות בית גוברין נוטה מזרחה בערך ב' שעות הכפר סווייכע כ"כ התי"א וצ"ע שם שפי' שוכו שבשפלה ושוכו שבהר ביהודה כפי הנראה על מקום אחר וצ"ע.

סודמא דצור ע' בערך צור .

סוסיתא היא סמוכה לטבריא על ים כנרת והולכים במרוצה מזו לזו על הספינות ב"ר פל"ב, היא מקום עכו"ם שמצירין לבני ישראל שבטבריא איכה רבה פ"א ע"פ סביבו צריו ושה"ר פ"ב ומדרש שמואל פ"ו, וע' בב"ר פל"א בעץ יוסף דצ"ע. ובירושלמי שביעית פ"ו ה"א ארץ טוב זו סוסיתא וטוב שפטורה ממעשר ושאל ר' אמי ולא מבעלי סיסין הן (ופי' הפ"מ שמתוק היה להן שבעלי סיסין חייבים במעשר וכמ"ש בתוספתא עיירות שחייבות במעשר סוסיתא וענושות, וע' בערך צור העתק מירושלמי דמאי פ"ב) וסבר ר' אמי בעלי סיסין (בירושלמי דמאי פ"ב הנוסח מעלי מסים ע"ש) כמו שנכבשה כי גרגשי פנה מעצמו לאפריקא כו' (כי שם ישב גרגשי כמ"ש בערך אפריקא בהערה וגם שם היתה עיר גערנעסא במפת א"י ממזרח לים כנרת בצפון סוסיתא). ובירושלמי שביעית פ"ה ה"ג אלון קורדיקייא (משמע מין פרי) דסלקין מן סוסיא לטבריא כו' ופי' הפ"מ סוסיתא חו"ל וטבריא א"י, ובפסיקתא רבתי פכ"א בני סוסיתא ובני גדר כו'. ובחשמונאים א' ה' י"ג וכן ביוסיפון קראו ליושבי המקום הזה ג"כ בשם טובאניער ע"ש ארץ טוב הנ"ל :

הערה העיר סוסיתא הנ"ל (ובירושלמי שביעית פ"ה סוסיא) הוא לדעת התי"א העיר חיפאס או חיפאן מעבר לים כנרת בדרומית מזרחית (ע' במפת א"י) ורחוקה מטבריא כערך ב' שעות ונק' ביוסיפון ג"כ חיפאס כו' חיפאס הוא סוס ביונית והיתה עיר הסוסים וע"כ ג"כ היתה נקראת סוסיתא (או סוסיא) . והוסיף התי"א לאמר שזוהו במגלה כ"ד ע"ב חיפני ובישני, ושכה כי שם הובא בגמ' אנשי בית חיפא ואנשי בית שאן כו' לראיה על חיפני ובישני ע"ש . היא היתה מן העשרת ערים שהיו בקשר אחד שנזכר בספריהם הראשונים בשם דעקאפאקים ע"ש . ועל שהחזיקו בהן חנוים אמרו שפטורה ממעשר כמו כפר צמח לדעת רבי .

סופני בירושלמי ב"ב פ"ה ר"ע אומר ים ודרום ירשה ים זה ימה של סמכי (ובילקוט וכן בספרי פ' ברכה הנוסח ימה של סופני) ודרום זה ימה של טבריא ובב"ק פ"א ע"ב ימה של טבריא בתלוקו של נפתלי היה ולא עוד אלא שנטל מלא חבל חרם בדרומה לקיום מ"ש ים ודרום ירשה, ובת"י דברים ל"ג ג"כ תרגם ימא דסופני וימא דטבריה . ובירושלמי שקלים פ"ו ה"ג יוצאים אל הגלילה הקדמונה זה ימא דסמכי ויררו הערבה זה ימא של טבריא ובאו הימה ים המלח אל הימה המוצאים זה ים הגדול כו' ים הגדול וים המלח למתקן, ים טבריא וים סיבכי להרבות דגתן כו'.

הערה ימה של סמכי נתבאר בערך א"י כי הוא ים סאמאכאניטום, והנוסח סופני לא הבינותי איך בא המעות הוזה עד שמצאתי בתוספתא סוף בכורות הירדן מהלך בימה של סופני (ובגמ' שלנו בימה של סמכי הוא סמכי) ובש"ס דפוס ויין בימה של סופני, ואורי עיני לראות כי סופני וסובכי וסמכי אחד הוא בחילוף בומף כמ"ש בערך א"י ומה נשתבש ובא הנוסח סופני בכמה מקומות מן סופני, וע' בערך ירדן. ודע כי בדרום ים טבריא הוא ים כנרת היה לו לזבולון חלק בו כמ"ש בזהר הובא בערך חיפה ע"ש .

סורא סורא עמדה על שפת הים והמבואות פתוחין אל הים ופירש"י שהים היה אחורי המבואות כו' ע"ש בדברי מרימר עירובין ח' ע"ב, ומשמע שם דמרימר ישב בסורא וכן בפסחים ק"ז ע"ב שאמר רבינא אנא אקלע לסורא קמיה דמרימר כו' וכן הובא להלן ע"ש . בברכות מ"ד ע"א ובדקו רבנן מסורא ועד נהרדעא (ע' בערך נופנא) וכן ביבמות קט"ז ע"א כעין זה וכן מן המאמר בתענית י' ע"א עילאי בעו מיא כו' הובא בערך נהרדעא כי סורא בתחתית בבל ונהרדעא לעיל בבבל (לפי דברי הערוך שם בערך עשרים פרסאות ביניהם) וכן הובא בערך נהרדעא כי נהרדעא סמוכה לספר, ונראה מזה כי סורא בצד הדרום של בבל ונהרדעא לצפון וע"כ אמרו ובדקו מסורא ועד נהרדעא ע"ד שאמרו ובדקו מדן ועד באר שבע על א"י בסנהדרין צ"ד ע"ב . רב הונא ורב תי"א בר אשי יתבי חד בהאי גיסא דמברא

דסורא ותד בהאי גיסא כו' חולין קי"א ע"ב ופירש"י שהיה הגהר מפסיקין וכן בניטין ל' ע"א על ופסקיה מברא פירש"י מעבר המים שלא מצא את המעבורת, וע' בערך נהרדעא הבאתי בשמו כי מברא היינו הספינה שעוברין בה (פאראם) וכמו בכתובת קי"א ע"א ר' זירא לא אשכח מברא למיעבר בהלכו לא"י והחזיק במיצרא היינו בחבל שעל הנהר, וכן בקידושין ע' ב' כי קאי הלא כרעא אנורא ותדא אמברא פירש"י על הספינה ובהולין צ"ה ע"ב חזי מברא דקאתי לאפיה ופירש"י מעבורת הנהר באה מעבר השני לצד זה, ועוד במקומות רבים. וכפי הנראה בניטין ל' ע"א הנ"ל צ"ל ופסקיה מעברא בעין וע"כ פירש"י מעבר המים וכמו בתענית כ"א ע"ב ליכא מעברא דפסיק לה. וע"כ יכול להיות פה בחולין קי"א הפ' שרב הונא ישב בצד אחד של המעבורת ורב תיירא בר אשי בצד השני ולא קרב זה אל זה, ובב"ב ע"ד א' ר' יוחנן הלך בספינה וראה דג שהפיץ מים משני נחיריו כתריו מברי דסורא ופי' הרשב"ם. נהרות שבסורא ולדעתי הכונה כשתי המעבורות שיש בסורא שהיו בסורא שתי מעבורות (ספינות כנ"ל) להעביר האנשים. רבה בר רב הונא אמר כי שוקאי (אנשי השוק) דסורא אינם עוברים בתשלום שכר הפועלים על בל תלין כי הפועלים סומכין על יום השוק שיודעים שאין לבעלי השוק מעות עד יום השוק כו' ב"מ קי"א ע"א. דרש מרימר (שישב שם כנ"ל) הני איסורייתא דסורא מסככין בהן פירש"י שהיו עושין חבילי קנים למכור בשוק ומוכרין אותן במנזן סוכה י"ג ע"ב. בסורא היו העשירים מלויין לענים על שדותיהן ולוקחין הפירות של השנים ומנכים ממעות הקרן כל שנה כפי המדובר עד שיוצא השדה נקי מכל חוב לבעליה ומותבין בשטרות במשלם שניא אלין תיפוק ארעא דא בלא כסף ונקי' בנמ' משכנתא דסורא ב"ב ל"ה ע"ב וב"מ ס"ז ע"ב. הסוראים (מעיר סורא) היו מדקדקין במקראות ובפירושיהן גיטין ל"א ע"ב בפירש"י על הנאמר שם סוראה את כו'. נמצא כמה פעמים בש"ס בסורא מתנו הכי בפומבדיתא מתנו הכי מנילה י"ח ב' סוכה י"ט ע"א ועוד, ובסוכה י"ז ע"ב בסורא מתנו הכי בנהרדעא מתנו הכי, כי בסורא ונהרדעא ופומבדיתא היו ישיבות גדולות כידוע. וישיבת רב היתה בסורא שישב שם כמבואר בתענית כ"א ע"ב בסורא היה דבר ובשכותנו של רב לא היה כו' ע"ש. ועשה ישיבה שם כמו שכתב רש"י בניטין ו' ע"א ד"ה מכי אתא רב לבבל, רב חסדא ישב בסורא כן משמע בחולין קי" ע"א שספרו שם רמי בר תמרי כו' אקלע לסורא בערב יוה"כ ואכל כחל ובסורא נוהגין איסור באכילת כחל (שלא כמנהג פומבדיתא) והביאורו לפני רב חסדא כו' ומשמע שישב שם, וכן משמע בקידושין י"ב ע"ב שספרו על אשה אחת שהתירה רב חסדא כו' אשתאר מההיא משפחה בסורא כו' ע"ש. וכן נמצא בסוכה י"ד ע"ב וכתובות צ"ט ע"ב אקלע רב נחמן לסורא עול לגביה רב חסדא ורבה בר רב הונא כו' כי גם רבה בר רב הונא ישב בסורא וע"כ אמר הוא הדין של שוקאי דסורא הנ"ל. וספרו בסוכה כ"ו ע"א רב חסדא ורבה בר רב הונא כשעלו בשבתא דרגלא לבי ריש גלותא היו ישינים ארקתא דסורא ופירש"י על שפת הנהר (לשון רקתא מצינו רק על נהר ולכן נ"ל מזה שגם הנהר הי' נקי בשם סורא) וכן אמרו סבי דסורא רב הונא ורב חסדא בסנהדרין י"ז ע"ב וע' בערך כפרי וצ"ע. אמו של ר' חנינא מסורא לא רצתה את אביו ואמרה מאים עליו ואכפה מר זוטרא (משמע שישב שם ונפק מינה רב חנינא מסורא כתובות ס"ג ע"ב. ובגדה ס"ו ע"ב רב חנינא מסורא ט"ס על רב חנינא וכו"ה בסוטה ב' ע"ב. רב יהודה מסורא תמיד כ"ז ע"א ב"ב פ"ט ע"א. רב הונא מסורא ובהים צ"א ע"א כריתות י' ע"א רב אדא מסורא נדה ס"ז ע"ב. אבא סוראה כתובות ל"ט ע"ב ונ"ב ע"ב ע' בראש דברי ימי עולם בערכו. ר' זירא היה בסורא ומצא שם לריבה בר ירמיה כו' ע"ז ט"ז ע"ב.

סורא דפרת רבינא אקלע לסורא דפרת ושאל לו ר' חנינא מסורא דפרת שאלות כו' ופירש"י שאין זה סורא סתם אלא סורא על נהר פרת ב"מ ס"א ע"ב. ובמו"ק כ' ע"א וכו"ד ע"ב נמצא כשאקלע רבינא לסורא דפרת שאל לו רב חנינא מסורא דפרת שאלות כו' וכן בב"מ ק"ו ע"ב במעשה ההוא גברא כו' ספרו ושלחה (השאלה הוא) רב חנינא מסורא דפרת לקמיה דרבינא כי האי

גוונא מאי כו' ע"ש, ומשמע דסורא דפרת קרובה למקום רבינא היא מתא מחסיא כמ"ש בערכו.

הערה פה המקום לבאר תכונת סורא וסורא דפרת ותכונת מתא מחסיא כי רבים נבוכו בזה מחכמי העמים ומחכמי ישראל ואמרתי אחוה דעתי אף אני מה שהוצאתי אחר העיון. בעל ערך מלים בנוספות שלו בסופם רוצה ליישב הנמי בב"ק ק"ט הובא בערך מתא מחסיא על חזיו שאמר רבינא ומתא מחסיא אתרא דקפדי הוא ופרש"י מקום בהמות היא כו' והקשה הלא ברוב המקומות יש בהמות וכן קשה מעירובין כ"ח ע"א דבבבלי אוכלין חזיו גם בני אדם (וזה הקשה גם המהר"ם ש"ף ולכן פ"י מתא מחסיא אתרא דקפדי כי אמרו עליהם בברכות שהם אבירי לב הרחוקים מצדקה ע"ש והובא בערך מתא מחסיא) וע"כ אמר בערך מלים לפי ההנחה של ר' שרירא גאון בתשובתו שרב שבקיה לשמואל בנהרדעא דהוא דוכתיה ומקום תורה ואתרוחיק לדוכתי שלא היתה בה תורה והוא סורא דמתקרי מתא מחסיא דהווי נפישו ישראל התם נמי כו' וכן כתב הראב"ד בספר הקבלה והלך לסורא היא מתא מחסיא והיה שם לראש עד שנפטר כו'. לפ"י סורא ומתא מחסיא הם עיר אחת. ולדעתו סורא היתה נק' ג"כ בשם בבל בדרך פרט וע"כ אמר רבינא בב"ק הנ"ל ומתא מחסיא אתרא דקפדי כו' כי היא בבל עצמה של עירובין הנ"ל שאוכלין חזיו גם בני אדם וע"כ הוא אתרא דקפדי כו' ושמח הע"מ על הפירושה הוה ע"ש, וכבר עמד ע"ז החכם נייבויער והסתפק בזה כי אין רמז בגמ' בשום מקום שמורא ומתא מחסיא הם עיר אחת ואין זכר בשום מקום מדברי רב במתא מחסיא וכן מרבינא שישב במתא מחסיא בעיר סורא. ובב"מ ס"ו ע"ב נראה מפורש בענין משכנתא דסורא שבמתא מחסיא מקומו של רבינא היה מנהג אחר שלא כמו בסורא, ורב שרירא גאון בעצמו כותב במקום אחר רב אשי גאון בסורא ובא למתא מחסיא כו' ואני אביא עוד נמי מפורשת ביומא פ"ו א' הובא בערך מתא מחסיא שרב אמר כגון אנא אם אקח בשר מטבה ולא אשלם תיכף ה"ו חילול השם ואמר אבוי ע"ז ודווקא במקום שאין תובעין אבל במקום שתובעין אין חילול השם ואמר רבינא ע"ז ומתא מחסיא אתרא דתבעי הוא הנה לך מפורש דמתא מחסיא אתרא דתבעי ומקומו של רב הוא מקום שאין תובעין וע"כ אמר רב על עצמו כגון אנא כו' וע"כ ירש נ"ב שהכוונה בדברי רש"י שקרובה למתא מחסיא והוא דחוק. אך לדעתי אחר כי מתא מחסיא נהרבה כמ"ש בגמ' שבת י"א א' הובא בערך מתא מחסיא קראו את העיר סורא בשם מתא מחסיא בעבור שהקב"ה ריחם עליה וה"ש בסורא דמתקרי מתא מחסיא ולא שהיא מתא מחסיא של הש"ס.

וערה אבאר תכונת סורא כפי שהוצאתי אחר העיון ושעה נ"ב בעיני שכ' בסורא במקום התחברות החרקל והפרת. במסעות ר' בנימין מטורדעלא (כפי שחביא בישאף בשמן) נראה כי סורא לדרום קופא, וקופא אנו רואים במפת אויז שהוא על לשון פרת המערבי בדרומית מערבית כבד הישנה ונק' כעת מעשעע א"ל וצפון וואלאָנעויע (שנבנתה מן מלכי הפרתיים) הנק' כעת בשם מעשעעדהאויין כמ"ש בישאף. ובמ"א כתב בישאף נארסארעס או מאראסארעס או נאראס או מרסיאס או נהרראנא (במ"א כי נהרראנא) או אקראקאנוס הוא לשון פרת המערבי הולך אל פנימית בבל ואצל פאלאנעוויא נעלם באנס מים של רפס ושיט. וכן כתב בארסיפא (בורסיף) במערב פרת לדרום בבל קרוב לוואלאנעוויא כעת סעמעוואט ונק' נ"כ בורסיא בימי קדם. והנה לחבין יסוד ושעם כל השמות האלה אל לשון פרת המערבי יובן רק ע"י הידיעות מן התלמוד שלנו, כי במפת מלכות רומי נראה שלשון פרת המערבי יוצא מן הפרת בצפון בכד הישנה ונמשך עד וואלאנעוויא ושם עושה אנס מים גדול, כעין ים קטן, ועל הים הזה עמדה עיר סורא וע"כ נזכר בעירובין י"ב הנ"ל מרימר ספק לסורא באוולי אמר שמא יעלה הים שרטון (שהוא של רפס ושיט כנ"ל) ועד שם סורא נק' חקשון פרת שם נהר סארעס היינו נהר סורא (והוא רקתא דסורא הנזכר למעלה בגמ') וכן מארסארעס (מארע בלשון רומי הוא ים ור"ל ים סורא) גם נק' נארסאס ע"ש העיר גרש שעמדה עליו (ע' בערכו) גם נק' נהר אנס שעושה כהן אנס מים גם נק' אקראקאנוס כי העיר הגרוניא או אקרוניא הסמוכה לבי כיפו או בי קופאי עמדה עליו וכבר כתבתי על קופא שהיא בי קופאי הנ"ל כמ"ש בערכם וכ"כ פלוגים אנראנוס כבבל עד קאנאל

של האייפראט והכוננה על לשון פרת המערבי הגיל ואני רואה עוד כי הסופרים ערבבו נהרראנא ונהראנא כי נהראנא הוא זה הנוכר ונהראנא: היא העלה אחרת המתברת פרת ודגלת כאשר זכו במלמיוס סיפאהרא סמוך לנהרראנא וסמוך דפרת ובי שבור על נהראנא ופליגוס יזכיר שם עיר בשם נהרראנא וע' עוד בזה בערך פרת וע"כ תמצא ערכוב ג"כ בחכונת עיר היפארנוס ע' בדבריו ובדברי נייבויער והבין וע' ע' פוס נהראנא נם מצאתי בבישאף ערכוב שכתב בערך סאָרא עיר בפאפאָגאנא על פרת ושם ישיבה גדולה (אקעדמיא) ליהודים והנה הפרת הולך מרחק רב מן פאפאָלונגיא ואיה שם ישיבה גדולה אך ט"ס זויה בהעתקות וצ"ל עיר בכאבולונגיא על פרת ושם אקעדמיא ליהודים והוא סורא שלנו. ולא היה מקום תורה קודם ביאת רב לשם לפי עדות רב שרירא נאון כי היא במהו בורסיף שהיא סימן דע לתורה כמ"ש רב אויר מגדל משכח ע' בערך בורסיף ובערך קטספון עוד בזה. ונמצא בדברי בישאף עוד כי יש עיר סורא במהו אלעפסא שלשה ימים מן זענאָביע כעת צעלעכוע ולא חזקה מן ניקפאריים שנק' כעת בשם רבא ואצל פליגוס סורא היתה נק' וכשר אורא ופליגוס יאמר כי היתה במקום אשר הנהר פרת ילפת דרכו למזרחא ע' במפס. וכן יזכיר פראקאָפיוס עיר סורוס על שפת נהר פרת מעבר לזענאביע ויחורבה קסריאוס ונכנתה תיבא. והוא סורא דפרת הנזכרת בנמ' הגיל. וכ"ה לפי דבריו ג"כ סורא דפרת הוא סורא שאצל תפסח שהיא תפסקי לצפון קירקעסיאוס ע' בערכו. והוא כ' ג"כ סורא דפרת נק' סורא סורא ע"ש. ובישאף בערך דיוסאר כ' עיר במזרח פרת לדרום עדעפא וכעת דויאסאר ואולי דויסאר היא סוראסורא (דוי שנים בל"י) ובערך נהרדעא חבאתי בשם הערך על עילאי בעי מא כו' כי סורא של רב ונהרדעא שניהם על פרת רק סורא למשה מנהרדעא כערך כ' פרסאות כו' אינו מדוקדק היטב כי סורא של רב הוא על קשון פרת המערבי שאינו נק' בנמ' בשם פרת כי חילקו בין סורא סהם ובין סורא. דפרת ונהרדעא על נהר מלאך ג"כ העכה שד נהר פרת אך כשנקרא גם התעלות בשם פרת שנאמת הן חלק מן הפרת דברי הערך אמת וצדק. ובערך מישן חבאתי הנמ' משבת ל"ז ב' רב עוקבא ממישן אמר לרב אשי שישב במתא מחסיא אתון דקרבייתו לרב ושמואל כו' משמע כי מהא מחסיא הוא מקום לרב סורא של רב ובין נהרדעא מקומו של שמואל ועמדה על נהר פרת כמ"ש בערכה מן הנמ' שרב אשי אמר אנן ארקתא דפרת סמכינן ונס על נהר בורניץ או ברוך שנפס בפרת ע"ש. ובערך בורסיף חבאתי נמ' בכ"ב שהיתה עיר בכל סמוכה למתא מחסיא מקומו של רבינא והיתה נק' מקדם בשם בורסיף ובימי רבינא כבר נק' בשם בכל. וכפי הנראה היא העיר בארסוטא שהזכיר בשלמיאוס בצפון ככל הישנת אצל יציאת קשון פרת המערבי מן נהר פרת (במקום ההאחדות מרסיאס ופרת כמ"ש בישאף) ויש קוראין גם אותה בשם בורסיפא (ומזה בא ערכוב ע' בבישאף) והיא בורסיף בכל שנתחפסה דהקרא בכל והיא כפי הנראה תפסו היללא שכתבו. ומזה יצא השעית של בעל שבילי עולם שכ' שהיללא הוא בכל רבתי והע"מ תפסו היללא דקורא ע"ש וע' בערך בורניש שברניש הוא כעת קאהן בירגוס לצפון היללא כי היללא לצפון חורבות בכל כחמשה מילין כמ"ש בעל המסעות וברניש כשכשת פרסאות מככל כמ"ש שם בנמ'. ויכול להיות שנהר בורניץ כמהא מחסיא או בוון הוא ע"ש העיר בורניש שעמדה עליו (כי וסרשין מתחלף) וברניש לא רחוק ממתא מחסיא. ונמצא בבישאף במקום אחד מאסיא עיר בבבל וכעת לפי השערתו הוא מאסיבקאן ע"ש.

סוריא סוריא על גבול א"י רשב"ם בפי' הגמ' ב"ב צ' ע"ב ד"ה מאפרכיא וכ"כ התוס' בב"ק פ"ג ע"א. בבי' דבריו שותה סוריא לא"י ובשלשה לחויל כו' ונחשבו שם. וכן אמרו שם הקונה שדה בסוריא כקונה בפרורי ירושלים שכותבין עליו אונן (שטר) אפי' בשבת ע"י עכו"ם כמו בא"י משום ישוב א"י וסוריא כו' גיטין ח' ע"א ותוספתא כלים בבא קמא פ"א. ואמרו שם דסורא הוא כיבוש יחיד ופרש"י שלא היה שם כל ישראל אך דוד כבשה לצרכה לתוס' חולקים ואמרו המעם כמ"ש בספרי בעבור שלא היתה כל א"י כבושה ואמר לו הקב"ה סמוך לפלשתין שלך לא הורשת כו' ואתה הולך וכובש ארם נהרים וארם צובה כו' ע"ש וכן בתוס' ע"ז כ"א ע"א ע"ש. ר' ישמעאל אומר אין עומר בא מסוריא ירושלמי שקלים פ"ד ה"א וע' בערך אפמיא. השלוחין היו יוצאין בניסן ותשרי לאורדיע החדש לסוריא כו' ר"ה כ"א ע"א, ועמ"ש בערך גדר שהמשואות על הרים וכייר וגדר היו בעבור סוריא, ומעשה השלוחים היה אחר שקלקלו הכותים והתקינו שהיו שלוחים יוצאין כמ"ש בע"ש במשנה רכ"ב, ובתווי"ט במשנה על המשואות שהיו

בעבור בבל שאל מדוע הלכו השלוחים דרך סוריא לבלל וע' בערך הר המשתה ותמצא ישוב ע"ה ומ"ש מאברהם מבלל כו' ע' בערך קרדו' לשון סורסי ע' בערך א"י מסופה בסופה ומפירש"י שם וכ"ה בב"ק פ"ג ע"א ופי' התוס' שם סורסי ע"ש סוריא וסוריא הוא ארם נהרים וארם צובה שכבש דוד ובב"ר פ"ע"ד קרא ר' יוחנן לשון ארמי ע"ד העברה בשם סורסי אבל באמת כי לבן דבר בלשון סוריא יגר שהותא ובארמית הברורה (לשון כשדים) תרגם אונקלוס סהיד דגורא כו' ע"ש בתוס', וע' בערך יון עוד מלשון סוריא. שמואל הקטן נבא בשעת מיתתו כו' ואמר בלשון ארמי ולא ידעו מה אמר ירושלמי סוטה פ"ט הי"ד ותוספתא פ"ג ובבבלי סוטה מ"ח ע"ב, כי בא"י דברו לשון סורסי שאינה נקיה כמו הארמית וע"כ ההמון לא הבינו, ובירושלמי ספ"י דנדרים ר' בא בר זוטרא נעשה למתורגמן אצל ר' יוחנן באשה אתת שלא הבינה סוריבטיס ובר"ן נדרים ת' ע"ב גרים סורסיטון ובשו"ת ריב"ש סי' ש"ע סורסיטון ובכפ"י פ"ו גרים לשון סורסי ע"ש. ודרכם להוסיף הברת טון כמ"ש במוסף העורך ערך סמבטון. בלשון סורסי שחוט היינו כוס מאמר רבי בפסחים ס"א ע"א ובירושלמי שם הוא מאמר ר' יאשיה. אסתרא סורסיה ויש שם עוד נוסחאות ולכל הנוסחאות פ"י התו' שם שהוא אסתרא מארץ סוריא כו' בכורות מ"ט ע"ב וע"ש בסכום מטבעות של סוריא. רבן גמליאל הלך ליטול רשות מטפסר בסוריא כו' (משל הרומיים שהיה שם) עדיות פ"ו מ"ז. בסוריא נובין הכתובה מן הנחוישת ומן הצעות (מצעות שמציעין על המשות) שהן עיקר סתורתן ירושלמי כתובות פ"י ה"ג וע' בבלי כתובות ס"ז ע"א.

הערה כפי הברור לנו היו נק' אצל העמים בשם סוריא (סוריען) כל הארצות אשר ממערב לנהר פרת עד א"י וכמ"ש ביריעות כלליות ב' בטעמו של דבר ואין ארם נהרים בכלל וכ"כ הכפ"י פ"ו כ"ט ע"ב, ומ"ש בספרי הנ"ל על דוד ואתה הולך וכובש ארם נהרים נראה לי בעבור כי דוד הלך לקראת הדרעור מלך צובה (היא עיר אלעפא כפ"י שם) בלכתו להציב יד בנהר פרת (שמשל שם וע"כ לקח חיל מעבר הנהר כנוכר שם) ויכהו שם כנוכר ברה"א ויה' וי"ט ובש"ב ת' ו' ולכן אמרו בב"ר פ"ע"ד כשהלך דוד המלך לארם צובה ולארם נהרים כו' אך דברי התוס' בב"ק הנ"ל שסוריא היא ארם נהרים צ"ע. וע' רמב"ם הל' תרומות פ"א ה"ט איזהו סוריא כו' משמע שחילק ארם נהרים לשנים וצ"ע.

סורמ' ר' יוסי אומר אין לך בכל הכרכים רעים מסורמין שכל זמן שאדם רע קורין אותו סורמי ואין לך בכל העמים קשה יותר מאמורים שכל אדם קשה קורין אותו אמורי (להעיר לפי' אשר לקחתי מיד האמורי) תוספתא שבת פ"ה ומשמע מזה שסורמי היה כרך בין הכרכים.

הערה לרעתי הכונה על הכרך סירמוס כפאנאניען על נהר סאאוס (או סאווע) הנופל לנהר הדאנוי) חמצאנו במפת מלכות רומי, וכ"כ בישאף שהיא עיר כפאנאניען חתחנה וחתח מטרופוקין של ארץ פאנאניען בימי מלכות הרומיים ושם נולד הקיסר סראבוס וכעת היא חרבות אצל מיראוויטץ במחוז סלאוואניען בארץ עסטרייך.

סיאנקי מר עוקבא קורם מותו צוה להראות לו את ספר החשבונות שלו לראות כמה נתן בחייו לצדקה ונמצא בו על שבעת אלפים דינרי סיאנקי כו' ופרש"י שם מקום כתובות ס"ז ע"ב.

הערה הא"ק כי בעך סכתא שתי זנאי שהם חושבים בעיר זנגוס בקצה עשתיאסיע וכי ש"יג בנמ' הנ"ל זינקי ואולי הם מוינגים הנ"ל. ונייבועיר כי מן העיר במצרים על גבול כוש חנק' סיענע (וביחזקאל כ"ט י' סנה). ולרעתי לא הביאו ממרחק לחמם כי הכונה על העיר סאנאקא בארם נהרים שהוזכר בשלמיאוס, וגם בחרי ארמעניען היתה עיר גדולה בשם סנאקא כמ"ש בישאף וסיאנקי מה בנמ' הוא כפחה תחת הגן.

סיביריא בירושלמי כתובות פ"א ה"ב נמצא סלעים סיבירניות מהגונות ירושלימיות כו' ופי' המפרש שמות מקומות.

הערה סיביריא ידועה בארץ רוסיא בצפונית מזרחיה אסיא ושם שרי זהב וכסף שעושין

אות סמך

קעט

ממ בעת מהם . ובדרום פרס היה מחוז בשם מאהגיא וכעת שם מאַגניסטאַן . וכן נמצא מחז כזה על נהר הריין באשכנז כמיש בישאף .

סיווא שם מקום שעושין שם מלבושים שחורים כ"פ רש"י על מאמר עולא כלבושא סיואה נדה כ' ע"ב . ובערוך הביא עוד נוסח סייבא או סיוואה ופי' שהוא שם מקום שחור כחרת ובשם ר"ח נוסח אחר סיינא ופי' שחור כו' ע"ש .

הערה בטלמוז יזכור מקום בערב השמש בשם סעוויא .
סיכרא מר זוטרא בריה דרב נחמן אול לבי מחוזא ורבא ורב ספרא הוה קא אתו לסיכרא ופגעו אהרדי כו' חולין צ"ד ע"ב, ומשמע דסיכרא קרוב למחוזא . רב הייא בר יוסף ישב בסיכרא שאמרו שם אתקין רב חייא בר יוסף בסיכרא הנהו דדרו (שנושאין משאות) באגרא כו' ב"מ פ"ג ע"א ופירש"י שהיו אנשים שנשאו משאות במוט כפוף באמצעו ונותנו על כתיפיו ונותן שני בדין בשני ראשיו ונושא בו וזהו נק' באגרא ויש אנשים נשאו בעץ מפוצל בראשוקושר בו משאוי ומכנים צוארו בין שני פצלו ומוטל על שני כתיפיו וראשו של מטה ארך וכשעומד לפוש מצינו בקרקע וזה נק' בדגלא שם ע"ש , רבינא הוליד לסיכרא יין למכור כתובות ק' ע"ב . רב הונא בר חיננא ורבא היו בסיכרא וחלקו שם בדין ספינה אחת של צחנתא (מין דגים) שבאה לסיכרא כו' ע"ז מ' ע"א , רפרם מסיכרא ב"מ מ"ב ע"א ובפסחים ל"א ב' רפרם בר פפא מסיכרא . מר זוטרא אקלע לסיכרא ודרש שם וסיפר זה רב שמן מסיכרא לרבינא כו' נדה ל"ו ע"א , ובחולין י"ח ע"ב איתא ג"כ זה הסיפור ושם אי' רב שמן מסוברא ג"ל ט"ס וצ"ל כמו בנדה הנ"ל מסיכרא .

סיליק (או **סליקא**) ע' בערך קטספון שלנגדה היתה העיר סילייקוס במעסאפאטאטיען אשר מיסדה היה שר צבא אלכסנדרוס מוקדון סילייקוס ניקאטאר . במדרש תהלים ט' סליקוס בנה סציליא ט"ס וצ"ל סליציא או סליקיא , ובמכות י' ע"א כנון סליקוס ואקאר דסליקוס יתבאר בערך קדש ובערך קטספון .

סימוני (או **סימוניא**) בקעת סימוניא היתה מוקפת מהרים סביב לה מדי רוחותיה וירושלמי כלאים פ"א ה"ח . רבי עבר על סימוניא ויצאו בני סימוניא ובקשו ממנו שיתן להם רב ושלה להם את לוי בר סיסי וישאלוהו שאלות ולא ידע כו' ב"ר פפ"א וירושלמי יבמות פ"ב ה"ו ותנחומא צו סי' ה' . ובבבלי שלנו יבמות ק"ה ע"א ספרו לוי נפק לקריתא ושאלו ממנו השאלות הנ"ל . בסימוני קרה מעשה שאשה א' הפילה דמות לילית (פירש"י שידה ושד יש לו פיצוף אדם ויש לו כנפים) ובא מעשה לפני חכמים ואמרו ולד הוא אלא שיש לו כנפים נדה כ"ד ע"ב . ובערך גבת הובא מירושלמי מגלה פ"א שמרון (יהושע י"ט בתלק וזולון) היא סימוניא ונהלל היא מהלול .

הערה עד היום לדרומית מערבית ציפורי בערך ב' שעות וממערב לנצרת כפר סאמוני (וכ"כ הכפ"פ) וכן היא דרומית מזרחית לשרפעם בערך ג' שעות ובמזרחית דרומית לכפר סאמוני בערך ג' רביעיות שעה הכפר מאלול כעת והוא מהלול תה"א .

סכני (או **סיכני**) סכני מקום ר' חנינא בן תרדיון סנהדרין ל"ב ע"ב ור"ת כ"ו ע"א ושם איתא בסיכני . בקעת סכני הארמה שמנה ואדומה נדה כ"א ע"א . ובספרי פ' האזינו דבש בסיכני כו' ר' יהושע דסכני ב"ב ע"ה ב' וירושלמי שקלים פ"ג ה"ח ובכמה מקומות וכן במדרשים ר' יהושע דסכנין (כמו צפורי צפורין) . ובפסיקתא דרב כהנא פ' ויהי ביום כלות משה נמצא ר' שמעון דסכנין והתכס רש"ב הגיה ר' יהושע שכן איתא במדרש ע"ש , ר' הושעיה דסכנין ב"ר פ"ב . ר' יהודה דסכנין ב"ר פס"ח (ואולי ט"ס שהיה כתוב בר"ת ר"י ודימו המדפיסים שהוא ר' יהודה ובאמת הוא ר' יהושע הנ"ל הרגיל במדרשים) . ובירושלמי מגלה פ"ד ה"ה ר' יונה ור' ייסא הלכו לכנשתא דסוכנייא והיה שם ר' ירמי' כו' נראה ג"כ שהכונה על סכני הנ"ל .

הערה הכפ"פ כ' בפ"ב סכני בגליל העליון צפוני לצפורי כחצי יום , והתה"א ב' לדרום מדרש"ל אל קרים (שהוא למורת עכו בערך ג' שעות וחצי) כשתי שעות

הכפר כעת סיכני, וכ"ה במפת א"י צפונה ליודפת. וכולם לכפר אחד כווננו. גם כ"ה התה"א ששם קבורת ר"י דסכנין ור"י שמעון סכני, ולפי"ז נראה שהנוסח בפסקתא ר' שמעון דסכנין הוא נכון, ויכול להיות שנקבר שם שמעון סיכנא ממקום עיצה בקה"ר פ"ד ע"י בערך הוצא.

סכתא (או סכורא) ע"י למעלה בערך סבתא.

סמבטיון ר"ע אמר לטרנסרופוס סמבטיון יזכיה על השבת ופירש"י נהר אחד של אבנים ובכל ימות השבוע שוטף והולך וביום השבת שוקט ונה מנהדרין ס"ה ע"ב, ובב"ר פ"א שהשיב לו טרנסרופוס לננדא את מננר לי אתמחא (פירש"י אתה מושכני בדברי שוא כי הרוצה לשקר ירחיק עדותו) ובתנחומא כי תשא סי' ל"ג הנוסח לרחקא את בעית לי ובשאלות דרב אחאי גאון ר"פ בראשית העתיק אף בנהר הזה אינו מאמנך שאינו יודע את מקומו. ובב"ר פ"ע"ג עשרת השבטים נגלו לפנים מהר סמבטיון ושבת יהודה ובנימין בכל הארצות זצ"ע מדברי רשב"י על יהודה יהיו כל אויך נקראים על שמך בב"ר פצ"ה. וע"י בערך דפני מן הירושלמי ואיכה רבה בשינוי קצת.

הערה הוסיפון לרומיים במלחמת היהודים ס"ט פ"י"ג מספר שטיטוס ראה את הפלא של הנהר סמבטיון בהרי הלבנון סמוך לארקא (ע"י בערכו) וכן יוספר פליניוס הרומי ספר ל"א פ"י"ח. והע"מ רחה אמתת דברי פליניוס והוסיפון (צד 281) שא"כ אך לא ידע טרנסרופוס מזה. גם אלדד הדני יספר שהולך במקום רחוק מאד זכ"מ במדרשים הנ"ל שהובאו בערך דפני ע"ש (דא"ל"כ הרי הוא סמוך לדפני והבן). ואנו אחשוב כי ראיתי במפות אפריקא בארץ הקאפערן סמוך לאבסניניען בגלילות העליונות של הנלוס נהר בשם סאבאט ושם ג"כ מחווי בשם סאבאט (ע"י בא"ק ערך סבתה זצ"ע), ולפי ספורי הנוסעים אלדד הדני היה מארץ אבסניניען ושם יהודים רבים ומלכם בראשם מורע שלמה כו' ויש מכהישים זה וראוי לחפש אחר טבע הנהר הזה, ודעת הרש"ל בכ"ה ח"ה כי אלדד הדני היה מארץ קאווקאז ע"ע נהוונד. והשם סמבטיון הוא מלשון רומי סמבטא שהוא שבת ובא"זה נוסחאות במדרש נמצא הנוסח סמטיון וגם כן מלשון סאבאט שהוא בלשון ערבי שבת.

סמך הוא נברא דטבע באנמא דסמקי וכו' ואמרו בנמרא שם שהם מים שאין להם סוף גם אמרו על המים שקוו וקיימי כדרך אגם ולא כמו נהר ע"ש. יבמות קכ"א ע"א.

סנבראי ע"ע צינברייא. **סנגור** ע"ע סרוניא. **סנוותא** ע"ע אקרא דשנוותא.

ספסיפא בירושלמי תרומות ספ"ח ר' אימי אתציד בספסיפא (פ"י הפ"מ גזלנים היו שם) והלך ר"ל ופייס את הגזלנים והביאום לר' יוחנן ור' יוחנן קללם ולא מטו אפסידום עד דאולין כולן (פ"י הנ"ל שנהרגו). זעיר בר חיננא אתציד בספסיפא ועלה ר' אמי ור' שמואל ופייסון עליה אמרה להן זנביא מלכותא (משמע שהיתה להם מלכה זנביא לראש והפ"מ פ"י איש זכר ששמו זנביא ואולי היה לו נוסחא אחרת) בורא שלכם עושה לכם נסים (בדרך שחוק) אדהכי והכי בא חד סרקיא (ישמעאלי ע"י בערכו) ונשא חרב ואמר להם בזו חחרב קטל בן נצר לאחוי פ"י הפ"מ לאחוי של זנביה) וניצול זעירא בר חיננא ופ"י הפ"מ שהיה לו זמן לברוח בי זנבי ירא לנפשו ע"ש. גם פ"י הפ"מ ספסיפא הוא מקום שסוף האדם לסוף ולמות שם, והתה"א כ"י שהוא מקום בין צפת ובין מירון כפר סאפסאף עד היום. ובקה"ר ע"פ שלח לחמך אתצדן יהודאי בספספא ופ"י המ"כ בשם הערוך מקום יועצי המלך גם שם המדובר ממלכי רומי נראה שפה כונה אחרת וביארתי דעתי בערך בן נצר בראש דברי ימו עולם.

סקסנא מנימין סקסנאה גדה ס"ה ע"א.

הערה נראה לי שהא ארץ סאקאסנא (במפת מלכות רומי) במערב ארץ כספי בארץ ארמעניא הנדולה ומעת היא בארץ נרוזיעו.

סרויה ע' בערך קרויה .

סרוניא (או סרוניא) ע' בערך טבריא מהירושלמי והמדרש ביהכ"נס דסרוניא וי"ג סרוניא ויש גורסין דסרוניא ופי' המפרשים שם שהיא עיר סמוכה לטבריא . ובב"ר פ"א ר' אבין סרוניא , ובירושלמי מיכה פ"ד ה"ג ר' בא סרוניא ובאיכה רבה פ"א בכמה כתובים ר' ביבא סנגורא (ובפסוק א' ר' ביבא מרגנה ט"ס) ופי' הרש"ל בבית ח"ה על זה . וכן הביא מתנחומא מטות ר' אבא סנגוריא ופי' בארם גהרים לרגלי הר סנגור (הרי שנער) היתה עיר סאנגור והוא היה משם וכן ר"י סנגרי מחבר ספר הכוזרי ע"ש . ודעת התה"א ע"ז שהי' מעיר הנזכרת בירושלמי שביעית פ"ו טרכא רבא דבר סנגורא (הובא בערך א"י ע"ש בנוסח) והוא מבצר אל סאני במחוז סאגור לדרום צפת ע"ש בפ"א , ולדעתי שצ"ל בכל המקומות סרוניא והיא סרוניא הנ"ל . ובאיזה נוסחאות סרוניא ט"ס .

הערה התה"א כ' עד היום בין טבריא ובין בית שאן מעט צפונית לנשר מידשאמא שעל הירדן לדרום ים כנרת רחוק מירחן (ע' בערכו) כערך שעה יש הר ועליו עיר קטנה בשם סירין היא סרוניא .

סרטבא ע' בערך הר המשחה .

סרמטיא בשה"ר פ"ב מאמר הקב"ה לישראל אפי' א' מכס נולה לברבריא ואחד לסרמטיא מעלה אני עליכם כאלו גליתם כלכם , ויש שם נוסח סמטריא והוא ט"ס וצ"ל סרמטיא , וכ"ה בפסיקתא דרב כהנא פ' החדש בכת"י אקספורד וע"ש בהגהות החכם ר"ש באבער , ופי' במוסף הערוך סרמטיא היא אומת פולין בלשון יון ורומי כו' , ובפסיקתא רבתי יש נוסח בריטאניא בזה , והר"ש באבער הגיה מיריטאניא ע"ש , ע' למעלה בערך ברבריא .

הערה ארצות הסלאווים נק' בימי קדם סרמטיא ע' במפת מלכות רומי .

סרקיא מלכא סרקיא אבד מרגליות שלו וברעה עכבר והכיר ר"פ בן יאיר את העכבר וירושלמי דמאי פ"א ה"ג , ובירושלמי סוטה פ"ט ה"ב על המאמר סמוך לספר סרקיים הרגהו פי' הפ"מ סרקיים ישמעאלים (וכן בת"י בראשית ל"ז כ"ה על ישמעאלים סרקיון) . וע"ש שאומרים שהן מבני שרה קוראין עצמן סרקיים , כוננוהו עד הסאראצאנען אשר התישבו בארץ ערבי פיסורא כין חים סוף ובין א"י ושםם חתפסט על כל הערביאים כמ"ש בישאף . ובהפך מן ההגריאים שמייתפין עצמן להגם כו' ע"ש , ובגטיון פ"ג ה"ג רבב"ה הוליד גט ונאבד ממנו ומצאו חד סירקי כו' פי' הפ"מ ישמעאל , אבל בכתובות פ"א ה"י נזכר סירקית שהיא מסתפקת מן השוק כו' פי' הפ"מ שוק סוחרי ישמעאל ושם בפ"ט ה"ג בצבורין בסירקי פי' חנות הסוחרין ובדמאי פ"ב היא ופי"ג ה"ד נזכר סירקית ופי' סוחרת ישמעאל נ"א סירקית היינו המוכרת על יד על יד , ובב"ר פמ"ח שהמלאכים נדמו לאברהם אחד בדמות סרקי (פירש"י מוכר פת) וא' בדמות נוטיה ואחד בדמות ערבי כו' . וע' סוטה מ' ע"א אחד מוכר מיני אבנים טובות ואחד מוכר מיני סרקית כו' . ולדעתי הברור פה איפה שכונת חז"ל על מקום של סוחרה הנוסח צ"ל בדת סירקי , ואיפה שהכונה על עם הסאראצאנען הישמעאלים צ"ל סרקי בריש וכבר ר' הערוך על המדרש הגמל של המלאכים שנדמו לו בדמות עמים שונים ונוטי הוא נבטייא מן ישמעאל כמ"ש בערך קני קניו וקדמוני וערבי מן ערביא וסרקי (כצ"ל) מן סאראקי (מדינת סאראצאניא הנ"ל) והו' ג"כ מלכא סרקיא הנ"ל . ובירושלמי שביעית פ"ו היא סרקיא של אשקלון צ"ל סודקיא שהכונה שם על שוק הסוחרים החנונים , וכן בב"מ פ"ה ה"ו מהו לפסוק בשער של סירקי צ"ל של סירקי (שלא כפי' הפ"מ שם) של החנונים שנם המה באים ונוסעים מזה . ואולם שער סירקי (כצ"ל) של צפורין אינה פוסקת ששם קיבוץ החנונים תמיד כמו שנהוג בעיר גדולה ע"ש . ובירושלמי שבת פ"ה ה"ג כמה שמושכין סוס סרקיא ופי' המפרש שמושכין אותו בחבל על צווארו והוא תוחב היד בו , והכונה על סוסי הסאראצאנען שכן המה נוהגין ע"ש .

עווא יהושע איש עוזא נדרים ל"ח ע"ב .

הערה לצפין מצאלט (העיר הגדולה בכל חבל באלק הוא ארץ הגלעד) יש הר גבוה נק' דשב"ל אומא (הר אומא) והישמעאלים מראים שם קבר הושע וע"ש קוראים ההר אומא והתה"א שחק עליהם . ולדעתי על ההר הזה עמדה העיר עווא והקבר שם הוא של יהושע איש עוזא הנ"ל ומוזה בא הטעות הנ"ל .

עוזה ע' בערך במגן וערך נרדקי וערך תפסח . בע"ז ו"א ע"ב עמלוזה של עוזה ופרש"י בעוזה היה מקום ע"ז ובעמלוזה של עוזה שוק הסמוך לה (מלשון אמליו) נקרא חוצה לה כו' ע"ש . אר"א בר' צדוק מקום היה בתחום עוזה שקראו לו חורבתא סגירתא ופרש"י חורבה מצורעת שנראה שם הנגע בקירות סנהדרין ע"א א' ותוספתא נגעים פ"ו . עוזה יצור המה חו"ל (שלא כבשו עולי בבל) ור' יצחק בר נתמן ה' בעוזה ומנהו לרב בחו"ל על מנת לחזור לירושלמי בכורים פ"ג ה"ג . יש קבלה שלא היו דלתות עוזה בימי שמשון פחותות מששים אמה וכן היה בין כתיפו של שמשון כושה י' ע"א .

ה'ירה בכפ"פ פ"א מ"ח ב' מאשקלון לדרום כשתי שעות הכפר נאזא הוא עוזה (שהן מחליפין הנ' בעין ע' כללי החלוק) וכ"כ התה"א עוזה כעת נק' נאזא והיא חצי שעה מים הגדול ונמצאת במפת א"י . והא"ק כ' שהיא עד היום עיר מבצר דלתים ובריה .

ע"מורים קדוחים ועמולים אלפא ליון (מקומות היין הטוב והמובחר ובמשנה שבמשניות הנוסח קרותים והטולים ובערוך הטולים) שניה להן בית רמה (נ"א רימה ט"ם) ובית לבן בהר וכפר סגנה בבקעה (נ"א סיגנה) כל הארצות כשרות אלא מכאן היו מביאים (היין לנסכים) מנחות פ"ו ע"ב .

הערה התה"א כ' לדרום ים כנרת סמוך לירדן מול הר תבור עד היום כפר אל' האטלי והוא מחוז מבורך ופורה בכפר הירדן . וכפי הנראה לדעתי לפ"ז גם הנוסח קרותים הוא הנוסח הנכון כי קרותים היינו העיר קריתים המוזכרת בדה"א ו' ס"א בחלק נפתלי אצל עיר חמון שהיא המת אצל טבריא כמ"ש בא"ק ערך חמת (בראיות מן המקרא ע"ש וכ"כ התה"א אבל חמון בנחלת אשר אצל קנה יהושע י"ט כ"ט היא אחרת כמ"ש התה"א למערב קנה בערך חצי שעה כפר אמאניא והיא אמון בירושלמי דמאי פ"ב) ונמצא שגם היא היתה סמוכה לעיר הטולים בדרום ים כנרת . (וע' בתה"א שהיתה ג"כ עיר קריתה שמונה מיל מקמרי והיא אחרת). ועל בית רמה כו' התה"א אולי היא ראמע למוזה אושא כחצי שעה והוא רמה בחלק נפתלי וע' בדבריו על רמה בנחלת אשר . ועל בית לבן כ' התה"א מצאתי בספריהם שעיר נצרת בגליל היתה נק' בימי קדם עיר לבן לפי שבמחוז ההוא כל עפר הארץ והאבנים הן לבנים וי"ש ובית לבן בהר . ועל כפר סיגנה בבקעה כ' במחוז פקיען בבקעת הלבנון (שנק' אצל הערביאים בשם בקעה סתם ע' במפת א"י וכ"כ כל המבארים) התחתונה לצפון עיר מעגרי נמצא כעת כפר בלשון ערבי סאנאן . והי' ג"כ סיגנה או סאנאן בהר בארץ גולן כמ"ש ביוסיפון (ולדעתו נק' ג"כ גולן) ובמפת א"י בצפונית מזרחית ים סמכו ע"ש . ודעת יביבוער שכל המקומות בארץ יהודה עטולים הוא כפר האטלא מצפון לגלגל' והוא ג"כ העיר היתלי ע' בערכו . וקריות (כן נרסרת) היא העיר קארעא ביוסיפון על גבול יהודה ושומרון . ובית לבן בארץ יהודה מקום עד היום בשם לובאן (אולי כוונתו על כפר לובאן למערבית צפונית שילה בערך שעה א' שהביא התה"א בפ' לבונה) וכפר סיגנה היא כפר סיקנע אצל יפו בשרון ורמה ג"כ בארץ בנימין סמוך לירושלים . אך הלשון כפר סיגנה בבקעה יותר נראה כדעת התה"א כי המחוז אצל יפו נקרא בשם שרון ולא בקעה . ויותר נ"ל שכפר סיקנע הנ"ל הוא כפר סכניא . ויכול להיות שקראוה ג"כ כפר סכניא של מצר ים (בשתי תיבות) היינו שאצל הים להבדילה מן כפר סכניא של ר"ח בן תרדיון (ע"ע סכני) והמדפיסים לא הבינו וכתבו של מצרים במלה אחת ועי' מ"ש בערך כפר סכניא ותבין .

עמי"ש ע' בערך ענושית . עיברא זעירא ע' בערך קרדו .

עירם ע' בערך מישן עשרה קבין גסות ירדו לעולם תשעה נטלה עולם ואחר

כל העולם כולו מתחלה ירדו מן השמים חנופה ונסות הרוח לבלב ומשם נמשכה נסות הרוח לעולם (והחנופה נשארת בבבל ולפי השני גם חנופה הלכה לעולם ע' בערך בבל), וסימן לנסות הרוח עניות ומאי עניות עניות דתורה כי עולם זכתה ללמוד ולא זכתה ללמד הכל בקידושין מ"ט ע"ב ומנהדרין כ"ד ע"א ופסחים פ"ז ע"א. ולפי פשוטו שבעולם אין ישיבות לתלמידים כמו בבבל וא"י, אבל רש"י פי' שזכתה ללמוד שהיה בה דניאל כ"י שלא רביץ תורה בישראל אבל בבל גדלה עזרא הסופר דכתיב בו הוא הכין לדרוש בתורת ה' וללמד חוק ומשפט בישראל. אין לך נסות כנסות של עולם אבות דר"ג פכ"ח, תכונת עולם ע' בידיעות כללות ב'.

עינא דמים ע' בערך פומבדיתא.
עינים ע"פ ותשב בפתח עינים ר' חנין אומר מקום הוא ושמו עינים. כמ"ש תפוח והעינים מוטה י' ע"א. (ואף שיש עוד בארץ יהודה שנהשב ביהושע בשם עינים בחר ר' חנין בזה עבור שהוא סמוך לעדולם ואכזיב הוא כזיב אשר בשפלת יהודה כי שם היה מקומן של יהודה ותמר אז) והתה"א כ' ע"י במחזו זאאפיר בערך שעה א' הכפר בית עני. וע' בערך תחום עוני. וע' בא"ק שנק' עינים ע"ש שתי מעינות מים שהיו בה.

עין בול ר' יוסי אמר בעין בול אירע מעשה שנולדה בת לאמה ותיכף ראתה דם והטבילוה קודם לאמה וכן ספר רבי שאירע כן בבית שערים, ורב יוסף מספר שאירע כן בפומבדיתא ואמרו שם כי הוא מיעוטא דשכיח ע"ש נדה ל"ב ע"א ותוספתא כלים בבא בתרא פ"ב. מעשה בענבול באחד שנפסקה לגלגלתו כ"י חולין נ"ז ע"ב, ונ"ל שהוא עין בול הנ"ל. וע' בערך בולי ונ"ל שזוהו עין בול הנ"ל.

עין בכ"י היתה שם ע"י קבועה (דכולא שתיא פלחי לה ע"ש) בשם ירוד ורב דימי מנהרדעא מתני נדבכה וע' בערך עכו כן פ' רש"י בע"ז ו"א ע"ב, ואולי היה שם ירוד לשם הע"ז כמנהגם וכמ"ש בערך צור ע"ש. וע' למעלה בערך בעל בכי וערך בכי.

הערה שם כתבתי שהוא בעל המון של שלמה (ע"ש האור) ואולי ע"כ קראוהו בעל בכי בהפוך בעל החשך כמ"ש מבני נהרות חבש (כמו חפש) ותעלומה יוציא אור (איוב כ"ח) וכן שם אל הבכא.

עין גדי העמק של ארץ יהודה הוא מעין גדי עד יריחו ע' בערך א"י מן הירושלמי ע"פ לכורמים וליוגבים. מעין גדי ועד רמתא לקמו אפרסמון שבת כ"ז ע"א ובכפ"פ א"ר דמ"ט א' העתיק ועד כמריא, וע' בערך א"י מן הירושלמי בית הרם (יהושע י"ג) הוא בית רמתא ונזכר ביהושע סמוך לבית נמרה (ע' בערך בית נמר) ובמדרש שמואל פ"ג שלשה (ש"א ט') הוא בי רמתא, וביב"ע דברים ד' מ"ג ראמות בנרעד רמתא.

הערה כ' התה"א שמצא בספריהם בית רמאטא (בלשון הרומיים והורדוס קרא לה בשם לייויאס) היא שעה אחת לצפון חרבות בית נמרה ועל בית נמרה כ' מהרי שצאלט (היא עיר גדולה כעת בתבל הארץ באלק) יורד נחל אחד הנק' וואדי נימרון ונופל בירדן במחוז צפון יריחו בערך שעה א' ועל שפתו בעמק הירדן נמצאות חרבות בית נמרה ע"כ, ואולם במפת א"י להיינריך קופערט רשם הנחל הנ"ל שנפול בדרום יריחו ועל שפתו בית נמרה אך שהיא בתכונתה לצפון יריחו (כי הנחל הולך באלכסון) ולדרום בית נמרה היא בית הרם בית רמאתה ע"ש. ועל עין גדי כ' בדה"ב כ' ב' חצצון תמר הוא עין גדי ששם יש תמרים הרבה כמו ביריחו וצער ע' בערכם. ויש ב' מקומות שנק' עין גדי אחד לצפונית מערבית ים המלח חרבות עין דשידי לדרום יריחו רחוק מירושלים כערך שבע שעות ומשם מביאום אבטיחים הראשונים לירושלים כי שם בעמק הירדן אף סמוך לים המלח יקדימו להתבשל. ואחד עין גדי לדרומית מערבית ים המלח לצפון חרבות צוער ונמצא שם מעין מים חמין, ויש שם מדריות (הערסאססען) כמו בכרמים והוא בכרמי עין גדי וישם היראנימוס עוד היתה עיר גדולה ורבתי עם. ע' בתה"א ובא"ק. ונראה מן הכתוב בראשית י"ד' האמרי היושב בחצצון תמר שהוא ביןעמלק וסדום בדרום ים המלח וכפי הנראה היא עיר תמר יחזקאל

מ"ן י"ט. וע' למעלה בערך יריחו שבימי קדם היה בסביבותיה אפרסמון הרבה, ובערך בעל שלשה הובא דברי הו"ל שקלה לבשל בירוחה ובערך יריחו שירוחה מבכרת בו' כי כולם בגליל אחד בעמק הירדן שממחר לבשל כנ"ל כי שלשה היא בית רמתה .

עין טב ע' בערך גופתא, א"ל רבי לר' חייא זיל לעין טב וקדשיה לירחא ושלח לי סימנא דוד מלך ישראל חי וקים, ופרש"י דואג היה שלא ורנגו עליו בני עירו בו' ומורי פי' שגזרו שמד במקומו שלא יקדשו את החדש עכ"ל והתוס' כתבו ששם היו קבועים לקדש החדש כדאיתא בפסקתא (פמ"א) בפ' תקעו בחדש שופר למה ב"ד מקדשין החדש בעין טב לפי שהוא בית הועד ואמר הקב"ה בית מועד של כל העולם שנאמר כי מציון תצא תורה ואמרו בירושלמי כשם שתוקעין ביבנה כך תוקעים בעין טב ומשמע שהיה שם ב"ד קבוע דומיא דיבנה עכ"ל. וע' בירושלמי ברכות פ"ד ה"א שבעין טב יודעים החדש בו' בעבור ששם הקביעות בו'.

הערה ע' מ"ש בערך טבעין בשם הכפ"פ, והתה"א כתב בין הר תבור ובין בית שאן הכפר אום אל טאיב ושם וואדי מוביענא היורד מהרי הגלבע והוא עין טב גם טבעין גם טובינא ע' בערכם, ובעת שישבו הסנהדרין בגליל בבית שערים (בימי רבי) טבריא וצפורי חשבו הקביעות בעין טב לפי שאיורה צח והיא על מקום גבוה ומשם נראה למרחוק. והחכם ד"ר גראטין הוכיח ששם טב היא בארץ יהודה ע"ש. ויש ג"כ עין טב בארץ סוריא עד היום וזהו נכון לפי פרש"י שהי' שמד בו'.

עין בושי ע' בערך בירת סרקיא. א"ר יהודה מעשה שהיינו בעין כושי והיינו אוכלים לוף במוצאי החג של שביעית בו' תוספתא שביעית פ"ד וירושלמי שם פ"ה ה"ב.

עין כחל במשנת כלי המקדש שהעתיק בעל עמק המלך בהקדמתו משנה י' ואלו הן משקלי הכסף הגנוזים בעין כחל ע"י ברוך וצדקיה ככרי כסף ק"כ רבוא בו'. וכי ע"י התה"א עד היום בדרך מטבריא לצפת לצפונות מערביות ים כנרת מעין גדול ונק' עין כחל.

עין סוכר ע' בערך גנות צריפס ובערך אוכיות שבבעל שחכונה על המעיין אצל כפר אסכאר ושם בקעה מכורכת למערבית דרומית כפר שלים, ובמ"א כי ג"כ התה"א שהיא לרומית מזרחית שכם עד היום כפר אסכאר. ובספריהם הראשונים נמצא שבא לעיר מערי שומרן ושמה סוכר הקרובה אל חלקת השדה אשר נתנה יעקב לבנו ליוסף. והכונה ג"כ עד חלקת השדה שקנה במאה קשיטת אצל כפר שלים ושכם ואח"כ נתנה ליוסף כמ"ש ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך ונ' וע' בערך קצרה.

עין עיטם מדרי דבבל מחזורין המים לעין עיטם ע' בערך בבל. עין עיטם גבוה מקרקע עזרה כ"ג אמות וזמא ל"א ע"א. וכי רש"י שם ובזבחים שנראה לו שהוא מעין מי נפתוח הנזכר ביהושע ט"ז ט' ובזבחים נ"ד ע"ב אמרו סבור למבנייה (הביהמ"ק) בעין עיטם דמדלי טפי אך כתיב ובין כתפיו שכן ע"כ ראוי דניתוח ביה פורתא בו' ע"ש, **הערה** כתב התה"א שעין עיטם לא נזכר בכתוב כ"א עיר עיטם (דה"ב י"א) סמוכה לבית לחם והיוסיפון כי שהיא 60 שטאדיען מירושלים (כג' שעות) וסביבה מעיינות הרבה ומשם באים המים לירושלים דרך צינורות(קאנאלען) וואסער לייטונג) וכן עד היום יודעה תכונתה כשלוש שעות מירושלים לדרומה יש מבצר קטן נק' אל בוראק ושם מעין גדול טוב מאד והמים הולכים בצינורות ומחילות אבנים לירושלים ובאים אל בית משפט הישמעאלים(מתכאמה) ואולי היו הצנורות למערב הר ציון במקום מעין מי נפתוח פתוחים לכל עובר וע"כ נק' מי נפתוח. ועל סבור למבניה בעין עיטם דימה בעל הא"ק שרצו לבנותו בעיר עיטם הנ"ל שהוא הר הגבוה בו' ע"ש והוא מעות שאינה מחלק בנימין שדברו ממנו שכתוב בו חפץ עליו כל היום ובין כתפיו שכן, ע"כ נראה דעת התה"א ש"ש עין עיטם גבוה מקרקע עזרה כ"ג אמות הוא אצל מבצר בוראק הנ"ל אבל הנמ' סבור למבניה בעין עיטם הוא שם נבעה אחת מכוונת להר הבית ולרגלי הנבעה בהרומה הלכו צינורי עין עיטם וע"כ קראו את הנבעה ג"כ עין עיטם שרצו לבנות הביהמ"ק עליה והיא גבוהה מהר הבית בו', ולדעת התה"א הצינורות היו עשויין עוד קודם כיבוש דוד וי"ש הכתוב (ש"ב ה' ח') כל מכה יבוסו ויגע בצנור שיפסק

הצנורות מן העיר וע"ז יוכל לכבש היבוי ולהכותו כו' ע"ש ,
עין תאנה מעשה באחד מגדולי צפורי שבאתה לו מילה ועלו אנשי עין תאנה
 לכבדו כו' קה"ר פ"ב, ובירושלמי תענית פ"ד ה"ב אר"ה שהוא מאריך ימים אולי מפני
 שכשהי' הולך מטבריא לצפורין היה מקיף הדרך כדי לשאול בשלום ר"ש בן
 חלפתא בעין תינה ופ"י הפ"מ דר"ש בן חלפתא ישב בעין תאנה . ומשמע דעין תינה
 הוא עין תאנה הנ"ל סמוכה לטבריא וצפורין, רבי חנינא ענתוניא ירושלמי סנהדרין
 פ"י ה"א וערלה פ"ב ה"ו וכצ"ל גם בפאה פ"א ה"א וברכות פ"ה ה"א רבי יוחנן
 ענתוניתא צ"ל רבי חנין או חנינא כמו שם בפ"ו ה"ה . ובתה"א כתב שהי' מעיר
 ענתות (ע"ע ענת) . ויותר נראה לי שהיה מעיר עין תינה הנ"ל . או מעיר חנתון
 ביהושע י"ט ו"ד בנבול זבולון . ואילו אחד הם וצ"ע .

הערה כתב התה"א עד היום בדרך מטבריא לצפורי לצפונות מזרחית קאללאט
 אבן מיעון שהוא למערב מגדלא כחצי שעה נמצא מעין גדול הנקרא עין תין , ושם
 הית' תכונת עיר עין תאנה או עין תינה הנ"ל .

עיצה ע' בערך הוצא . ובבישאף נמצא עיר בארמעניע הקטנה סמוך לארם
 נהרים בשם האצע ע"ש .

עכבריא בב"מ כ"ד ע"ב ספרו כשרצו לקחת ולקבר את ר"א בר"ש לא הניחו
 בני עכבריא ליקח מהם (כי נח שם בעליה כמה שנים כמסופר שם) ופרש"י עכבריא
 שם מקום שסמוך לעירו שלא כהערוך ע"ש . ופ"א בעי"כ שהיו טרודין שלחו רבנן
 לבני בירי (שם כפר א' שהיו קרובים רש"י ר"ל בניבירי בעבור כי המקומות קרובים
 והרשב"ב פ"י על המקומות ע"ש) ולקחו המטה והוליכוה למערתו של אביו רשב"י
 כו' , וע' בערך מירון מן המדרש המעשה באופן אחר שהי' בנוש חלב . וכ"ה
 בפסקתא דרב כהנא ס"פ ויהי בשלח . וע"ש נ"כ בהגהות החכם רש"ב שמביא
 נוסחאות כת"י שהי' זה נמצא יו"ה"כ . וכן בערך ערך מרן ב' ובכפ"פ פ"א מ"ז
 ע"א הגירסא בנמ' ב"מ בני מרון ולא בני בירי ע"ש . ובעי"ל ע"א ר' ינאי היה בי
 עכבורי ואמרי לה בר הדיא הי' שם וישבו ושתו יין וראו חכמה של נחש א' כו'
 ע"ש , וע' בערך נצחנא מן קה"ר .

הערה התה"א כתב למערבית צפונות (כצ"ל) צפת כחצי שעה ובדרומית
 מזרחית מירון בערך שעה אחת (ע' בערך מירון ותרעה שאינו מדויק) יש
 כפר גם היום בשם עכבארא שלא כבעל הערוך בפירושו ע"ש . והכפ"פ פ"א
 דמ"ז כתב לדרום גוש חלב (ע' בערכו) ביושר כמו חצי שעה הוא מירון ודרומית
 למירון כמו שעה עכבארא לא נשתנה שם והקבלי' ששם עכבורים רבי ינאי ור' דוסתאי
 ורבי נהוראי . למערבו כמו שעה כפר חנינא וכו' ע' בערכו ובערך אושאר גם כתב
 התה"א לצפון צפת כתחום שבת הכפר בירא (וכן בכפ"פ פ"א על הר גבוה) ושם
 קבר אבא שאול והארז"ל לא הסכים לזה ע"ש ע' בערך בירי . ובי עכבורי של ע"ז
 נ"כ עכבריא הוה שנקבר בה ר' ינאי, ואולי הוא העיר אקבארא בבבל על נהר הדקל
 וי"א שכפרי בבבל הוא עקבארא הנ"ל .

עכו ע' בערך יפו וקיליקיא. עכו היא לצפון א"י אך רצועה יוצאת מעכו ועד
 כזיב ורבי ישמעאל ברבי יוסי אומר משום אביו עד לבלבו (ובתוספתא אהלות
 בסוף הנוסחא עד לכלאבו) ופרש"י דהרצועה היא א"י גיטין ח' ע"ב והכפ"פ פ"א
 דמ"ה ע"ב היא מעכו עד כזיב פ"י רצועת ארץ העמים וכל צדדיה א"י ע"ש , ואמרו שם
 שיוצאת מעכו הוי' הולך מעכו לכזיב מימינו למזרח הדרך טמא' משום ארץ העמים ולמערב
 טהור' שהיא א"י כן גרסת רש"י והגר"א הגיה שצ"ל בהפך למזרח הדרך טהור'
 ולמערב טמא' כי עכו וכזיב במערב א"י הם שלא כמ"ש רש"י . וכן בתוספתא סוף
 אהלות (ע' בר"ש שם שיישב שתי הנוסחאות) ובירושלמי שביעית פ"ו ה"א ותה"ה"א
 כתב ראה לגירסא זאת כי אנשי עכו מוליכין מתיהן ליקבר בכפר יוסף לצפונות
 מזרחית עכו וכו' . והרמב"ם בהלכות תרומות בספרו יד החוקה גרס כגרסת רש"י
 הנ"ל ע"ש . ונראה שם במשנה גיטין ב' ע"א כי עכו הוא ח"ל וכן משמע
 במשנה גיטין ע"ו א' שהוא מדינת הים אולם בגמרא שם ע"ו ב' אמרו שעכו היא

א"י ורבנן מא"י היו הולכים ללות חביריהם מהו"ל עד עכו ע"ש ופי' המשנה באופן אחר לדעתם. אבל בפסחים נ"א ע"א אמרו על עכו וככול וביורי שהם בני מדינת הים כו'. ובכתובות ק"ב ע"א רבי אבא היה מנשק כיפי דעכו (פרש"י סלעים או אלמונים) שהוא גבול א"י, וכבר עמדו ע"ז התוס' בניטין ב' ע"א וישבו כי עכו חציה בא"י וחציה בחוצה לארץ וכן בירושלמי פה בניטין ובשביעית פ"ו ה"א אמרו מפורש עכו חציה א"י וחציה חו"ל. ואמרו שם מכיפתא ולעיל (מן הסלע ולמעלה) הוא חו"ל, והפ"מ פ' בשביעית מן הגשר שעמד שם כו' ולי נראה כמו כיפי דעכו הנ"ל. וכן אמרו שם בשביעית פ"ד ה"ז רבי יוסי בר חיננא היה מנשק כיפי דעכו ואמר עד כה היא א"י ע"ש. בעכו הית' ע"ז קבועי' (דפלהי לה כולה שתא) כו'. בשם נדבכה ואמרי לה נתרבא רב דימי מנהרדעא מתני יריד ע"ז י"א ע"ב. וע' בערך עין בכי. וכ"ה בבר' פמ"ג. בעכו ה' מרחץ של אפרודיטי ורחץ בו ר"ג ושאלו ע"ז פרוקלוס בן פלוספוס כו' ע"ז מ"ד ע"ב. ימה של עכו הוא מקום דגים הרבה ש"ר פ"ט וע' בערך א"י וערך יפו. בעכו נהגו שלא לישב על ספסלי נכרים בשבת (שמוכרין עליהן סחור' בחול) ומעשה ברשב"ג (ס"א ר"ג) שישב על ספסלי נכרים בעכו בשבת ולעזה עליו כל המדינ' כו' פסחים נ"א ע"א. וע' להלן מפסחים ק'. בברכות ל"ז ע"ב עשאן כעבים (על הפת שם) ובכפופ פט"ו גרים כעבין ופי' בשם הראב"ד ז"ל כעין לחמוס שעושין בעכו ע"ש. צידי עכו החמירו על עצמן שלא יהו צדים כל עיקר בתול המועד מו"ק י"ז ע"ב. ובירושלמי פסחים ס"פ מקום שנהגו דשושי עכו נהגו וכו' וכן גרוס' צפורי וחרמי מברוא וכו' ע"ש. תחום עכו ה' בחלקו של זבוכון ב"ב קכ"ב ע"א ואף כי עכו שייך לאשר כמ"ש (שופטים א' ל"א) אשר לא הוריש את יושבי עכו, אך תחום עכו ה' לזבולון. ר' אבא דמן עכו סוטה מ' ע"א כתובות כ"ב ע"א. ר' מנא ישב בעכו ירושלמי שביעית פ"ו ה"ד. מעש' ברשב"ג ורבי יהודה ורבי יוסי שהיו מסובין בעכו וקדש עליהם היום וכו' פסחים ק' ע"א.

הערה כתב הא"ק עכו בומן הרומיים הית' נקראת פטאלעמיוס והיא בתכונ' נעימה מאד כי מצפון וממזרח יסובב אות' השרון המפואר ברוב המדתו ומדרום לה הוא לשון ים עכו היוצא מן הים התיכון והולך ומתפשט עד שרשי הר הכרמל (כערך ג' שעות תה"א ושם מקום חיפה) וכתת עכו היא עיר מצער בשם אקרא כו'. **עלמין** ע' בערך אפריקא.

עמא'ם ע' בערך אמאום, ושם כתבתי כי עמאום ניקאפאליס בדרומית מערבית בית חורון הוא לרגל ההר מעל' אדומים כמ"ש בא"ק ד' נמשכתי לדעתו. אבל דעת התה"א בהערתו ממסעו החדש בסביבת ים המלח כי ההר מעל' אדומים שנוכר ביהושע ט"ו הוא למזרחית צפונית ירושלים בערך ב' שעות וחצי בלי ספק ועמאום ניקאפאליס היא בדרומית מערבית בית חורון כנ"ל ולדרום לוד ולצפונית מערבית לירושלים כמ"ש שם. והתה"א כתב למזרח אקאר (עקרון) כשלוש שעות ולדרום קאבאב כפר אמייאום גם עתה כו'. ובספריהם הראשונים נמצא ויהי שנים הולכים אל כפר רחוק מירושלים כמאה וששים רים ושמו עמאום.

עמק ע' בערך כפר עמיקו. **ענבול** ע' בערך עין בול. **ענושיית** בירושלמי פאה פ"ח ה"ד רבי יצחק ענושיא. ובתרומות פ"י ה"ז ועירובין רפ"ג רבי יצחק ענושייא אולי צריך להיות ענושייא והכוונ' מעיר ענושיית או עינוש שנוכר בערך צור ע' שם.

ענת אחימן (מילידי הענק) בנה ענת ששי בנה אלוש (וכן תרגום) יונתן על אלוש כרך תקוף) תלמי בנה תלבוש יומא י' ע"א וסוטה ל"ד ע"ב.

הערה הא"ק כתב שעיר ענת לא נמצא במקרא (ואולי כוונתם על בית ענת ליהודה בין ירושלים ובית לחם יהושע ט"ו ג"ש או בית ענת לנפתלי יהושע י"ט ל"ח ושופטים א' ל"ג) וע"כ דעתו שכוננו על עיר ענתות, והתה"א כתב על ענתות למזרחית צפונית ירושלים כערך שעה וחצי כפר ענאתא וע' זוהר ס"פ ויחי ואולי קראוה בתלמוד בשם החדש כרכם עמ"ש בערך מוצא. וע' י

בערך עין תאנה . ולדעתי יותר נראה שהכוונה על עיר ענאתא על חוף נהר פרת המזרחי בצפון עיר אים היא היט תמצאני במפת מלכות יון והיא על שפת המדבר כמו אלוש . ובענין אלוש עי' בערך תלוצה . ותלבוש אולי הוא מורכב מן תל בוש והוא כפר ביש בהר המלך . או העיר תלאבא במדבר ערב במפת מקדוניה .

עסיא (או אסיא) מי עסיא טובים לרפיצי' לרפואה שבת ק"ט ע"א . ומשמע שהיא עיר כמו האחרות שחושב שם גדר וחמתן וטבריא ע"ש . מעסיא בא יין מתוק ונקרא קרינא ע"ז לי' ע"א . מעשה בעסיא באי' ששלשולו לים ולא עלתה בידם אלא רגלו וכו' במשנה יבמות קכ"א ע"א . ומשמע כי עסיא על חוף הים . בני עסיא עלו ג' רגלים ליבנה אודות שאלות בדיני התור' כו' הולין מ"ח ע"א ותוספתא פרה פ"ו ומקואות פ"ד (לפני התה"א הי' הנוסח שם אסירי ונוסח שלנו אסיא הוא הנוסח הנכון) . ר' מאיר הלך לעבר שנה בעסיא ולא הית' שם מגלה וכתבה מלבו וקראוה מגילה י"ח ע"ב (ובירושלמי מגלה פ"ד ספרו שכתב שתי מגלות הראשונ' מלבו והשני' מתוך הכתב וקראו בשניה ע"ש) ובב"ר פל"ו ושם ספרו שמת בעסיא ויצו שיאמרו לבני ישראל הנה המשיח שלכם וצוה ליתן מטתו על הים (פי' המפרש בעבור שהים טובב באי' ע"כ נחשב לא"י) וכו' בירושלמי כלאים פ"ט ה"ג . וכתובות פ"ב ה"ג . ובסנהדרין כ"ו ע"א ר"ח בר זרנוקי ור"ש בן יהוצדק הלכו לעבר שנה בעסיא פגע בהו ריש לקיש כו' והתום' שאלו עליהם איך הלכו לעבר שנה בחוץ לארץ ובשלמא ר"מ לא הניח כמותו בא"י אבל הם הניחו כמותן ועסיא הוא חו"ל כמ"ש בב"ב נ"ו ע"א בפ"י קני גניזו וקדמני (ע' בערכו) והתום' גורסים גם שם עסיא בעי' ותירצו שהכוונ' אינה עיבור שנה אלא הישוב השנים ע"ש . ועי' בתום' יבמות קט"ו ע"א ד"ה א"ר עקיבא . ולפנינו בב"ב איתא אסיא באלף וכן בב"מ פ"ד ע"א אביד ברח לאסיא (ע' בערך לודקיא וצפורי שרבי יוסי ברח לאסיא) איתא באלף ונרא' כמ"ש הע"מ שאין חילוק בין עסיא בעי' ובין אסיא באלף . והתה"א בפ"א י"שב קושיית התום' הנ"ל שהכוונ' שם שהלכו לעבר שנה בעסיא היא עיר עססיות בנליל כמשי"ת בערכ' ולא זהו עסיא המדיני' . ומה שהלכו לעבר השני' שלא ביהוד' כי האיסור הוא רק בחו"ל כו' וכמ"ש הרמב"ם בהלכות קה"ת פ"א ה"ח אין מהשבין וקובעין חדשים ומעברין שנים אלא בא"י ובאמת במנהגה דין י"א ע"ב איתא דאין מקדשין אלא ביהוד' כו' ויש לאמר שזהו אחר הנאמר בירושלמי סנהדרין פ"א ה"ב מעש' בכ"ד קריות (פי' הפ"מ קרנות) של בית רבי שנכנסו לעבר השני' בלוד (שהוא בארץ יהוד') ונכנסו בהן עין הרע ומתו כולם בפרק אחד באות' שעה עקרה מיהוד' וקבעוה בנליל כו' ע"ש . וכן היו מקדשין בעין טב שהוא בנליל . בקה"ר בפ' עת ללדת רבי יהושע ברי' דרבי תנחום ברבי חייא מכפר אנן הי' באסיא ופרש לים אחר החג ומת כו' .

הערה על עסיא שנוכרת עם מים טובים לרפואה דעת הע"מ שהיא היראפוקים בארץ פרינא שהיה בה מרחץ הם וקראו שם המרחץ ע"ש המחזק והמדינה כולה מי עסיא ודעת ניבוער שהוא העיר עספא כמורה הם . כנרת שנס שם היו מים חמין . ועל עסיא שהביאו ממנה יין מתוק דעת הע"מ לבלל דעת בוקסדארף שבי' על השם קרינא שנק' כן שהיה מארץ קאריע באויא הקטנה כי שם אין יין טוב אך רעתו שהיא עיר אסיא לרגלי הר טמולים (וכל החכר נק' אסיא) בלדיא המפואר ביין אדום חמתוק או שהיא העיר סארדים לרגלי הר טמולים ויש מן הסופרים שקראוה ניכ בשם אסי' . ומעם השם קרינ' לא ביאר הע"מ דעתו . ואני אחשוב שכל הדוחק הנ"ל בהנס . כי ידוע מדברי ציוימוס (סינ' ס"יג חובא בע"מ ערך איזו דקיר') שמספר הקיסר יודיאנוס נתן פקודות בעיר קאראחי המסרד' בין הרומיים לאשורים (ע' במפת מלכות רומי ותמצאני לדרום עדעסא וכצפון ניקספאר בנכוד מלכו רומי ומלכו הפרתיים) והיא חית' מקום מעבר הסחרות כנחוג בעיירות העומדו על הספר (צ'אללאמט . טאמא'שזניע) וע"כ היין שבא מאוי' [הקטני' במלכות הרומיים עבר דרך קאראחי ונק' בשם יין קרינא נס יין הבא מאסי' . ויוכל להיות שנק' יין כי גדל שם באיזה מחוז וא"צ דוקא שהמחוז קרא אסיא או העיר כדעת הע"מ . כמו אצלנו יין קרינ' שנדל במדינת קרים . ויכול להיות שהוא היין מעיר מפרינא באוי' הקטנה המפואר ליין מחוק . גם מיש הע"מ על אסיא של קני גניזו וקדמני מבואר בערך זה ע"ש . ועי' בערך קיליקיא שמסם הביאו יין לעכו .

עססיות עיר אחת היתה בא"י ועססיות שמה והיו בה שתי הגמנויות (ממשלות) שהיו מקפידין זה על זה נישין ד' ע"ב. בשבת י"ח ע"א נזכר עססיות ופרש"י מין קטנית שצריך בישול הרבה ואולי היה מעורר הזאת.

הערבה התה"א כ' ששמה העצמי עסיא עמ"ש למעלה בערך עסיא רק שהוסיפו העברה יות ע"ד לשון היוני (אס) ולי נראה שקראוה בלשון רבות עבור שתי הגמנויות שהיו בה. וע"ד שבי הא"ק על הערים שבאים במשקל היוני וכן בסימן הרבים במקרא בעבור שהיו נחלקים לשתי חלקים כמו ירושלים וכדומה וכ' עוד התה"א לדרומית מערבית באנואס (ע"ע קס"ו) בערך חצי שעה כפר עסיאס.

עפ"ר"ם בבקעה (כצ"ל) הוא מקום חטים טובים והסולת הטוב מנחות פ"ג ע"ב ע' בערך מכנים. ופי' התום' עיר היא בדה"ב י"ג וילכוד אביה את עפרים (ובא"ק כתב שסמוך לה היה הר עפרון ביהושע ט"ו) ובגמ' שם במנחות פ"ה ע"א א"ל יוחנא וממרא למשה תבן אתה מכנים לעפרים (משל על שמביא כישוף למצרים) ופרש"י שהיא מקום תבואה ותבן הרבה. וכ"ה בב"ר פפ"ו ע"ש.

הערה בספריהם הראשונים נמצא שבא אל עיר הסמוכה למדבר ולשמה עפרים ועוד נמצא בספרי מכאריהם שתכונתה היתה כמזרח בית אל על יד הירדן והיראנימוס כתב שהיתה עשרים מיל לצפונית מזרחית ירושלים (כשבע שעות). ולצפונית מזרחית בית אל (הרבות ביתרין) בערך שעה וחצי סמוך לכפר הירדן חרבות בל"ע חורבאת תל חצור והוא חצור של בנימין בנחמיה י"א והוא הנזכר בשמואל ב' י"ג בעל חצור אשר עם אפרים והוא העיר אפרים כמ"ש בא"ק ותה"א (ע"י בערך שילה מן החצועה של בנימין וחצור היתה עד החצועה הזאת כמ"ש בתה"א) והיה שם ניב עיר עפרה לבנימין (יהושע י"ח כ"ג סמיכה לבית אל) וכתב אייזעבוס שהיא חמשה מיל כמזרח בית אל. וע"כ אמרו במשנה הג"ל הסימן עפרים בבקעה.

עקרב"ה ע' בערך ירושלים.

ערב בירושלמי ברכות פ"ד ה"א דסלקין חמריא (מוליכי חמורים) מן ערב לצפורין כבר שבת ר' חנינא בן דוסא בעירו ופי' הפ"מ ערב סמוך לצפורי ור"ח בן דוסא נר בערב וקידם להכניס שבת יותר מאנשי צפורי (כי צפורי על החר) וכ"ה בב"ר פ"י וערב שם מקום (דלא כמ"כ שהביא ב' פירושים ע"ש) ובירושלמי תענית פ"ד ה"א פי' הפ"מ שר"ח בן דוסא ישב בשבריא על המאמר הג"ל ע"ש. ובב"ר פל"ג ע"פ והעורבים מביאים לו לחם ובשר פי' ר' יהודה עיר הוא בתחום בית שאן ושמה ערבי. ר' יוחנן בן זכאי הי' בערב ובאה לפניו שאלה בדיני שבת ופרש"י שם מדינה שבת קמ"ו ע"א ובשבת קכ"א ע"א פרש"י שם מקום וכן הנכון כי בירושלמי שבת פ"ו"ז אמר עולא על זה י"ח שנה הי' ריב"ז בערב ולא באו לפניו רק שתי שאלות ואמר ריב"ז גליל גליל שנאת התורה סופך לעשות בטסקין ע"ש (ר"ל שהגליל יחרב ע' בערך נבלא) וזוהי נראה כי אינה מדינת ערביא אלא שז עיר בגליל

וסמוכה לצפורי כנ"ל. ואולי משה הי' מלוך ערבאה האמורא ע' בערך ערביא. הערה היראנימוס כתב שבזמנו למערב בית שאן בערז שעה וחצי חסר עראבא והוא הרבית של יששכר (יהושע י"ט) וכעת שם כפר ארובוניע ותכונתו בהרי גלבוע תה"א. ובדברי אייזעב"ס שהיא ד' מילין מבית שאן ע' בתה"א על רחוב באשר. וע' בערך אבל ערב. ודעת תה"א ב"מ"א שערב של ריב"ז הוא למזרח ככול בערך ד' שעות יש עד היום כפר עראבא.

ערבות ר' אבינא התיר לבני פקתא דערבות דלא שכיח להם מים לישול יריהם בשחרית ולאכול כל היום כולו ופרש"י בקעה של אותה מדינה ואין מים מצויין להן חולין ק"ו ע"א ובמועד קמ"ט ע"א רב התיר לאבל למכור מים בשקתא דערבות ופרש"י שוק של אותו מקום ובאמת פקתא הוא בקעה כנ"ל כמו בברכות ל"ד ע"ב חצוף על מאן המצלי במקתא ופרש"י גם שם בבקעה (כי בקעה היא רשות הרבים כמ"ש בשבת ו' ע"ב) וכפי הנראה נק' המקום ערבות שהוא ארץ ערבה ומלחה. מר בריה דרבינא אול בשקתא דערבות ונעשה לו נס שנברא לו עין מים כי הניע לערבות (מקום העיר עצמה) בדרך ברוך שעשה לו נס כו' ברכות נ"ד ע"א. על מאמר הגמרא בנויר מ"ג ע"ב אלא מעתה קאזיל בשקתא דערבות ופסקו נגבים לראשו כו' פירש רש"י שהוא מקום שנגבים ולסטים מצויין שם ע"ש.

ערביא הי' מקום גמלים והם היו עיקר מסחרם של אנשי ערביא וע"כ נובין הכתובה של אשה מהם כתובות ס"ז ע"א ובירושלמי כתובות פ"י ה"ג אמרו בשמים ונמלים ובתוספתא ברכות פ"ד מ"ד וב"ר פפ"ד ע"פ והנה אורחת ישמעאלים הערביים ריתן רע כי דרכן לשאת רק עורות ריה רע ועטרן ושם שמעו כי ישמעאלים וערביים אחד הם. וע' בערך פרס. בערביא היתה ע"ז קבועה (דפלחי לה כולא שתא כו') בשם נשרא ע"ז י"א ע"ב. ערביים משתחיים לאבק רגליהם ב"מ פ"ו ע"ב. הישמעאלים עוטפים את ראשם עד גובי דדיקנא מו"ק כ"ד ע"א ופרש"י נומות שבלחי למטה בפיו ישמעאלים דומין לשעירים ופרש"י מלובשין שחורין קידושין ע"ב א'. הערביאים מכסים חוטמן ופיהם בזמן הקור בבגד אמה על אמה כלים פכ"ט מ"א. דרך ערביות להיות מעוטפות ראשן ופניהם חוץ מן העינים שבת ס"ה ע"א. עשרה קבין זנות ירדו לעולם תשעה נטלה ערביא ואחד כל העולם כולו קידושין מ"ט ע"ב וע' בערך אלכסנדריא). ואין לך זנות כזוהי של ערביים אדר"נ פכ"ה ור' ירמי' מדפתי ראה ערבי אתה שרבע ירך של בהמה שלקח מן השוק ע"ז כ"ב ע"ב. הערביאים אהליהם אינן קבועין אך נסועים ממקום למקום (עם מקניהם) אהלות פרק י"ח משנה י' והמה לדעתי (אח"כ מצאתי בשם הח' סטראשון מווילנא) נק' במשנה בי דונאי (כאשר נק' בלשון ערבית בדווין ובאשכנזית בעדואינען) כי בכלים פ"ה מ"י אמר' וירות הערביים שחופר בקרקע וטח בטיט כו' והוה תנורו של בן דינאי ר"ל של בדווין שניסע ממקום למקום וככה עושה יורה שלו וכן במנחות ס"ג ע"א במשנה וספרא ויקרא פ"ב. והם נק' טייעי בש"ס שהולכים ותועים ממקום למקום (וואנדערער). ובשמות רבה פכ"ג ושה"ך פ"א אהלי קדר וישמעאלים נראים מבחוץ כעורים ושחורים ובסמרטוטין ומבפנים מלאים באבנים טובות ומרגליות ע"ש. דרך טייעות (פרש"י סותרים ישמעאלים והוא ג"כ כנ"ל כי הסוחר תועה ממקום למקום ג"כ ועמ"ש בערך שעזק טייעא בראש דברי ימי עולם) ליתן הבהמה הנשחטת בעורה ולהפשיל לאחוריו וכן נושאין אותה פסחים ס"פ תמיד נשחט. בחולין ל"ט ע"ב טייעי אתו לציקוניא ונתנו למבתי ישראל אילים לשחוט והחלב לקחו לעצמם כו'. והיתה שם שאלה בגמ' ע"ז שהם מקריבים החלב לעכו"ם כו'. ורש"י פ"י שם ישמעאלים אינן אוכלים אלא בשר שחוטת ואפי' מתה מאליה שוחט אותה לאכלה וכן דרכן ע"ש ולי נרא' שבימי הגמ' קודם אמונת מחמד שטייב היתה שאלה על תקרובת החלב לעכו"ם לא נהגו עוד הערביאים בשחיטה כ"א מחמד צוה עליהם לשחוט בשם אלה הרחום והרחמן כידוע אך מה שנתנו למבתי ישראל לשחוט הוא בעבור שלא היו להם זמן לקחת החלב כמ"ש רש"י ע"ש בעצמו ע"ש. סנדלאל דטייעי מיהדק טפי משאר סנדלין יבמות ק"ב ע"א. בע"ז י"א ע"ב רב יהוד' שרא לרב ברונא לזבוני חמרא ולרב גדל זבוני חטין בהגתא דטייעי ופרש"י יום לשנה מתקבצין כל סחרי העיר לאכול ולשתות ולהג' לשם ע"ז כו' ואולי הי' הג' הבודונאים הנ"ל. דרכן הי' להיות להם נאדות צרותות שאין שוליהן תפורין אלא צרותות ושל ערבים אינן נוחין להתיין (בר"ש שם) כלים פכ"ו מ"ד ומנחות ל"ז ע"ב. הישמעאלים יש להם שוט לסוסים ורצועה שבראשו מופסקת לרצועות דקות כדי שירגיש בה הסוס יותר (כמו המלמדים שלנו) גמ' ורש"י ומא' כ"ג ע"א. בערביא מקיימין קוצים בשדות לגמליהן ב"ב קנ"ו ע"ב ושבת קמ"ד ע"ב. בערב עשו תריסין קטנים מאד רק לדיצה ושמחה ונקראים דיצת הערביאים במפרשים המשנה בכלים פכ"ד מ"א. הערביאים ע"ז הרוב היו חומסין ושובים האנשים והנשים וכ"מ בכתובות ל"ז ע"ב ממאמר ר' דוסא וכי מה עשה לה ערבי הלז כו' על השבויה ע"ש וע' בערך גבלא שנתישבו בא"י. פעם אחד באו הערביאים לפומבדיתא ואנסו קרקעות האנשים בימי אבוי ב"ב קס"ח ע"ב. ארבעה מתחרש הקב"ה עליהם שבראם כו' ונחשב ביניהן ישמעאלים שנאמר ישלחו אהלים לשודדים וגו' לאשר הביא אלוה בידו (שהקב"ה בידו גרם לו זה רש"י) ופרש"י אלו ערביים השוכנים באהלים במדברות ורועים מקנה כל ימיהם כו' סוכה נ"ב ע"ב. דינרא ערבאה וע"ש ברש"י בשם תשובות הגאונים כמה שיעורו בכורות מ"ט ע"ב. ערבי אחד מפורז ממנו שהי' יודע בלשון הבהמות וע"ז נודע לו כי המשיח נולד בבקעת ערבא בדבית

לחם יהודי בתשעה באב איכה רבה פ"א וירושלמי ברכות פ"ב ע"ש. בב"ב ע"ג ב' מספר רבב"ח שראה טייעא א' שידע והרגיש בריח העפר כמה הוא רחוק מן מקום זמקום וכמה רחוק מן המים כו' ע"ש (והוא דבך בחוקי הטבע כמו שאנו רואין בכלבים שיודעין מן הריח המקום שפסע בעליהן עליו). בערביא ביום התענית נהגו להעמיד עגלים מבפנים ואמותיהם מבחוץ וכן סייחיים (סוסים קטנים) מבפנים ואמותיהם מבחוץ והן צועקים זה לזה לעורר האבל וכן עשו בנינוה ע"ש בפסיקתא דרב כהנא פ' שובה וירושלמי תענית פ"ב ה"א. ר' עקיבא הלך לערביא ושמע שם שקורין לדיכרא יובלא ר"ה כ"ו ע"א. בערביא קורין לבשרא לחמא ש"ר פמ"ב ולתנוק קורין פתיא ב"ר פפ"ז ובוי"ר פ"ה לינוקא עילא. ולנביא סביא וי"ר פ"א. לתרתא קורין עתירתא פסקתא דרב כהנא פ' שובה. א"ר לוי בערביא קורין לתרנגולתא שכוי (ע"ע תחום קן נשריא) הדא תרנגולתא כד אפרוחיה דקיין היא מכנשא להון ויהבה תחת אנפיה כו' וי"ר פכ"ד. מלך ערבאה (שם אמורא) פרש"י הדר בערביא חולין מ"ט ע"א וע' בערך ערב. ובערך קני קניו וקדמני. ובערך פאלעסטינו. מלך ערביים הי' לו שאלות עם ר"ע שהיו שחורים הוא ואשתו וילדו לבנים במ"ר פ"ט ותנחומא נשא סי' ז'. וע' בראש דברי ימי עולם ערך שמעון בן קמחית.

הערה תכונת ערביא ע' בידיעות כלליות ב'. והמעשה של מלך הערביים השחור נ"ל שהוא הי' מארץ כוש עטהיאפא כי הערביים נתיישבו גם שם כמ"ש שם ושם המה שחורים (שווארצער אראב) ^T כידוע.

ערדיסקא (או **ערדיקסא**) ר' מאיר שבת בערדיסקא והי' שם אדם אחד שעירב בבצלים ממקומו לטבעון וערדיסקא היתה באלפים אמה שלו ובא לפני ר"מ בשבת כו' כי ערדיסקא סמוכה לטבעון עירובין כ"ט ע"א ובירושלמי עירובין רפ"ג גרם ששבת ר"מ בארדקס (ובא"זה נוסחאות גם בבלי ערדיקסא) ושם לא נאמר שעירב לטבעון ופי' בקרבן העדה שעירב לארדקס. בערדיסקא היו מפרשיין מעשר תוספתא תרומות פ"ב. ר' אלעזר הלך לערדיסקא ומצא את ר' יהושע בן פתר ראש (פרש"י כך שמו) שהי' יושב ודן לפני ר"מ בהלכה כו' נזיר נ"ו ע"ב. ובתוספתא נזיר פ"ה הנוסח ר' אלעזר הלך לערדיסקא ומצא את ר"מ ור"י בן בתירא וישבין ודנין בהלכה כו' ע"ש. ובתוספתא אהלות פ"ד ר' אלעזר הלך לארדקס (צ"ל ארדקס) ומצא את ר"מ ואת יהודה בן פתירוש שהן יושבין כו' ע"ש. וע' בערך קני קניו וקדמני.

ערכת לבנה ר' ישמעאל בן סתריאל מערכת לבנה (פרש"י שם מקום) העיד לפני רבי במקומו מפישיין את המתה ומלבישים את החי' (פרש"י כשהיא מקשה מחמת הולד מפישיין עור האם שהיא מתה ומלבישין אותה לולד שהוא חי ומתקיים מפני דבר זה שעושיין לו) ועוד העיד חזירים שבמקומו נ"ל להם ס' רבוא קלפים ובית המסס שלו (ופרש"י לשון חזרת ירק שקורין לטוג"ה בית המסס היינו אותן עלין קטנים כמו הבשר עצמו שיש באותו המסס של בהמה שקורין צינטיליא) ובצאן קדשים הביא הנוסח יתוש שבמקומו יש לו ס' רבוא כו'. ועוד העיד פ"א נפל ארו אחד שבמקומו ועברו שש עשרה קרנות על חודו א' (פרש"י ברחבו של אילן) פ"א נפלה ביצת בר יוכני (מין עוף רש"י) ומבעה ששים כרכים ושברה שלש מאות ארוים כו' ושאלו שם בנמי' והא לא שדיא לביצה ותירצו שהיתה ביצה מזורת שאינה ראויה לולד וע"כ השליכה אותה ע"ש. בכורות נ"ו ע"ב. ולדעת כל המאמר הוא ע"ד הסוד וזה רמזו באמרם ר' ישמעאל בן סתריאל לומר זה (סתרי אל) ובתכונת ערכת לבנה ע' בערך ארקא דליבון.

עשתרות קרניים פרש"י על הגמי' שם העושה סוכה בעשתרות קרנים שהם שני הרים גדולים וביניהם בקעה עמוקה ומתוך גובה ההרים אין תמה זורחת שם בשפלה סוכה ב' ע"א וכ"ה בפסקתא דר' טוביה ראשית י"ד:

הערה העיר עשתרות קרנים נזכרת (בראשית י"ד ה') והיתה מושב עוג מלך הבשן ונתנה לחצי מטה מנשה (דברים א' ד' יהושע י"ג י"ב) ונק' בשם עשתרות תת. והא"ק כי שנק' כן ע"ש האלילה (יוניסיריע) אסטארטע שעברו לה שם ובלשון

אות עיין

קצא

עברי נקי אשרה שמביאה עושר והצלח' לדעתם. ואני אוסיף שלכן קראה נ"כ עשתרות כי עשתרות צאנך פי' בתלמוד שמעשירות את בעליהן. והשם קרנים בעבור היקף השני הרים הנ"ל שהקיפה כשתי קרנים וכן האלילה הנ"ל ציירו עובדיה בתמונת שתי קרנים בראש ע"ש. כי גם הצאן המעשירות שמו תחת פקודתה והצאן יש להם קרנים והיא נ"כ העיר בעשתרה ביהושע כ"א כ"ו וברח"א ו' נ"ו בשם עשתרות סתם. כי שמה הי' בי עשתרות ונתקצר השם. וע' בערך חמץ שגם שם עיר כעת בשם באאשטאר. והתה"א כי למורה המבצר מצרי"ב בערך חצי יום עיר בלשון ערבי אל האראק ואומרים שהיא עשתרות קרנים וכ"כ הכפ"פ. וי"א שהוא המבצר מצרי"ב עצמו וסמוך למבצר זה יוצא הנחל ירמוך ע"ש.

אות פא

פאריסטיני בשלשה מדינות היה הרעב בימי יוסף בפאליסטיני ובעריבא וזפיניקיא ב"ר פ"צ וע' פסחים ק"ט ע"א כל כסף שבעולם יוסף קבצם למצרים כו' וצ"ע ובאיכה רבה פ"א דוכס דפליסטיני היה עם אספסיאנוס בחורבן ירושלים ע"ש. וזב"ר פ"ה ובמ"ר פ"י נת פלשתים אלון תלוליא דפליסטיני ופי' המ"כ שם ארץ או מדינה, ולדעתי נת פלשתים הוא במורה אשקלון כמו שנמצא במפת א"י וכפי דברי היראנימוס שבימיו היתה עוד על תלה (ע' בא"ק) היא רחוקה מבית גוברין חמשה מילין (ודברי התה"א אינם נכונים שאומר כי לדרום יפו כערך שעה וחצי יש כפר גאתה והוא נת לפלשתים מטעם שהוא עצמו דחה דברי האומרים שרמ"ה הוא נת לפלשתים ע"ש) והיא עומדת בקצה ההרים שמתחילין בארץ יהודה ונק' בתוספתא הובאה בערך א"י בנבולא א"י גבניא דאשקלון (שלא כנוסחאות האחרות גניא דאשקלון) והם נ"כ תלוליא דפליסטיני הנזכרים כאן במדרש כי תלולים הן גבנוני הרים קטנים במשנה כידוע :

הערה השם פאליסטיני הוא שנתנו היוונים אל ארץ ישראל בעבור שיושביה היו עפ"י הרוב הפלשתים והם משלו על ישראל כמה שנים עד ימי דוד. ופיניקיה תקרא ארץ צור וצידון אצלם בעבור שהיא ארץ תמרים שהם פינים בלשון הצידונים כ"ה בספרי העמים והא"ק כי שהיה בה מחוז פנז (יחזקאל כ"ז י"ז) מקום חטים טובים וקבלה כל המדינה השם ממנו. ועריבא ע' בערך עריבא :

פוליא במדרש תלים ט' פוליס בנה פוליא והע"מ כתב שהיא ארץ אפוליא באיטליא במזרחית דרומית שלה ובתרגום יונתן יחזקאל כ"ז איי כתיב אפוליא וע' בידיעות כלליות ב' בזה"א שפה במדרש השמים האלף וכותקרא היום בשם פונוליא. אך מי הוא זה פוליס שבנה פוליא לא נודע ולי נראה שהכוונה על העיר הגדולה פיליא או פוליא בקצה דרום ים הכספי תמצאנה במפת מלכות מוקדוניה ונק' פוליא אקספוא להפרידה מן פיליא אלבאניא שם כי שם במדרש חושב רק עיירות ולא מדינות :

פומבדיתא ע' בראש דברי ימי עולם ערך בר קשא מפומבדיתא ונראה שם מן הגמרא כי העיר היתה נחלקת לשני עברים ונהר הלך באמצע העיר וע"ש עוד ממנהני פומבדיתא וכן בערך עין בול. בתענית כ"ד ע"ב אמרו שרב מרי ברה דבת שמואל סיפר שהוא עמד על שפת נהר פפא ביום שבקש רב יהודה על הגשם וראה מלאכים הביאו בספינות חול ונרמה לאנשים שהוא קמה סולת למכור ורצו האנשים ליקח ולא הניחם רב מרי כי מעשה נסים הוא ולמחר הביאו באמת ארבי דחטי (ספינות חטים) דפרונוא כו' (ע' רש"י פי' שם מקום של חטים וע' בערכו והערך נהרם דארונוא של אורז ולא נהרם דחטי) ומשמע מזה כי פומבדיתא מקומו של רב יהודה על נהר פפא. וכ"ה בזומא ע"ז ב' רב יהודה ורב שמואל בר רב יהודה הוו קיימי אגודא

(שפת) דנהר פאא אמברא דהצדר ופרש"י מקום מעבה הנהר מול הצדר ורמי בר פפא היה מצד השני כו' (ע' בערך סורא שאולי הו' נוסח רש"י אמעברא) והנה רב יהודה ישב בפומבדיתא כדלקמן. ובמו"ק כ"ה ע"ב כשמתו רבה ורב יוסף נשוק כיפי דפרת אהרדי (ע' בערך פרת) ורבה ורב יוסף ישבו בפומבדיתא כדלקמן וזוהו נראה שעמדה על נהר פרת. וצ"ל כי נהר פאא הלך דרך העיר ונפל שמה בנהר פרת, ומשבת ס' ע"ב על המאמר בנמרא על ר' חייא עד דאתא מפומבדיתא לסורא פרש"י כשעלה ר' חייא מבבל לא"י הלך מפומבדיתא לא"י דרך סורא ע"ש (ע' בערך קירקוניא) ובאמת ר' חייא היה מכפרי ע' בערך כפרי, ויכול להיות שמכפרי הלך לפומבדיתא ומפומבדיתא לסורא ומסורא לא"י. וע' בר"ה כ"ב ע"ב על המשואות של בית בלתין ולא זו משם עד שראו כל הנולה כמדורת אש ופי' בנמרא כו' ע"ב גולה זו פומבדיתא ובית בלתין זה בירם ע"ש ורש"י כ' שם שבפומבדיתא היו מדליקים אש על כל הגנות כדי שיראה לכל אנשי בבל ע"ש ובנמרא שם א"ר יוחנן על מקומות המשואות בין חרא לחדא שמונה פרסאות כו' ע"ש הובא בערך הר המשחה וכפי הנראה גם מבית בלתין עד פומבדיתא היה כערך זה ואולי יותר מעט :

הערה בכפיים העתיק בכמה מקומות עיר פומבדיתא כשתי מלות פים בדיתא ע"ד פום נהרא: ולס' משמע שעמדה על נהר בדיתא ע' בערכו ולזה נוסח דעת נייבויער ואומר שבדיתא היא תעלה אחת מן גהר פרת, ואוקים כמדורי הנמ' הנ"ל נראה שעמדה על נהר פאא והוא נופל בנהר פרת כנ"ל ותכונתה לדעתו תמצא במפת מלכות רומי כמורה צפונות סורא שהוא על שפת לשון פרת המערבי ולמזרחו הפרת העצמי ושם נופל בו תעקה אחת שהיתה שמה בימי קדם נהר פפא ונהר אבא הוא אבאן נופל בו לדרום וואסי' ושם נ"כ היתה התעלה של נהר בדיתא. וע"כ בהליכת ר"ה לא"י הלך דרך סורא כי כן הוא הדרך עד הנהר אהוא הנזכר בעזרא וחוא נהר אים (ע' ערך איהי דקירא ובית בלתין) כי נהר אים נופל בלשון פרת המערבי כמ"ש במסח ובעל המסעות ר' בנימין משרדעלא יאמר כי כעת הוא שם במקום פומבדיתא הכפר אל דשוביר (אל גובר) על שפת נהר פרת וכפי הנראה מן בית בלתין הוא בירם בנבול א"י כמ"ש בערכו לא רחוק הרבה מן פומבדיתא כנ"ל ואוקים בישאף כתב כי סורא דפרת נק' נאבאר או יאבאר כעת ע"ש.

בפומבדיתא היה מקום שמוכרין בו משואות והיה מקום ששורין בו פשתים ורבה הורה שם כו' ב"מ י"ח ע"ב; גיטין כ"ז ע"א. אנשי פומבדיתא היו גנבים מומחים עד שהיה למשל בפי רב פומבדיתא לויך אשני אשפוד (שלא ידע איפה תשכב) חולין קכ"ז ע"א ושונאים היו לרבה על שהוכיחם תמיד שבת קנני ע"א. ומבואר שם שרבה ואב"י ורבה בר רב חני ישבו בפומבדיתא ע"ש. וע' בערך מתא מחסיא עוד מענין פומבדיתא ושם כהוריות י"ב אמרו עוד טוב לאכול גילדנא סריא במתא מחסיא מכותחא דרמי כיפי ופירש"י ב' פירושים לפי' הא' שהכותח היה קשה שיכלו להשליכו על אבנים בפומבדיתא ופי' השני הכותח של המגדלים מפומבדיתא על הסלעים הנבותרים ע"ש: רבא מספר כשבא לפומבדיתא ויסובבהו נתמני (הוא אב"י) בראיות ושאלות על אודות פסק רבא שפסק שלא כהוגן ע"ז ג"ח ע"א. ואב"י הראה לרבא רמאים דפומבדיתא שנתן להם מלבוש וכפרו בו כו' ע"ש ב"מ מ"ו ע"א וביבמות קכ"א ב' א' אמר פירש"י וריוא (ישראל היה) דהוה בפומבדיתא מת והשיא רב יוסף ואיתמא רבא את אשתו אולי כשהיה בפומבדיתא ול"נ שצ"ל לרבה. בפומבדיתא הואי אמתא דעבדו בה אינשי איסורא כו'. גיטין ל"ח ע"א. בפומבדיתא היתה קצבה לעניים (לתת לכל אחד בכל שבת את הקצוב לו כמנהגנו היום) ורב יוסף היה הגבאי ע"ז רש"י בפי' הנמרא ב"ק צ"ג ע"א כי רב יוסף ישב בפומבדיתא חולין ע"ב א' ורש"י ברכות כ"ה ע"ב כתב שהיה ראש ישיבה בפומבדיתא ע"ש. פולמוסא אתא לפומבדיתא וברחו רבה ורב יוסף חולין מ"ו ע"א וע' בערך ערביא מן הערביים שבאו לפומבדיתא. רפרם ישב בפומבדיתא והיה לו ככור כו' במורות ל"ו ע"ב. רב יהודה ישב בפומבדיתא קידושין ע' א' וע"ש ברש"י שהי' ראש בפומבדיתא וכמו שנרא' שם בעמוד ב' וע"ש ברש"י ד"ה מכריו. אף הוא תקן לנשים למבול ביום משום צנה נדה מ"ז ע"ב. פומבדיתאי אמרו בברכות מעין פתחתן סמך לחתימתן פסחים

ק"ד ע"א. תלמידי פומבדיתא מעיילי פילא בקופא דמחטא (פרש"י חיה גדול בנקב המחט והיינו שמתרצים תירוצים דחוקים, וע' בערך בבל מגמ' תמור' כ"א בבלי משני שינויא דחיקי והוא ע"ד הפלפול והחריפות הנהוגים בפולין ובפרט בארץ גאליציע) ב"מ ל"ח ע"ב. רחבא מפומבדיתא ה' מרדק פשמועתו פסחים נ"ב ע"ב. בסנהדרין ל"ב ע"ב על המאמר בנמ' אחר רבי יהושע לגולה פרש"י פומבדיתא שעיקר ישיבת בבל שם הית' וכפי הנרא' ראייתו מרה"כ ע"ב שפירשו גולה זו פומבדיתא (כמ"ש למעל') וכ"כ רש"י בקידושין ע"ב א'. ובתענית כ"ב (הובא בערך בבל) על בגול' מתרעין כו' פרש"י בבבל כו'. וכפי הנרא' לדעת רש"י שאף כי בבל בכלל נקרא גול' (מן הגול' אשר הגלת' ונו') אבל פומבדיתא נקרא ביחוד בדרך פרט מכל בבל גולה שעיקר ישיבת בבל שם הית', והתה"א חולק ע"ב ח"ב ואמר דבנהרדעא וסורא היו הישיבות הגדולים (זה אינ' קושיא כי כונת רש"י על ימי רבי יהושע) ובר"ה כ"ג ע"ב פירשו בנמ' גולה זו פומבדיתא בעבור כי המשאות מבית בלתיז הורו אל אנשי פומבדיתא מנגד כי פומבדיתא בדרומית מזרחית בית בלתיז ופומבדיתא הוא בישוב העיקרי של בבל. ומפומבדיתא הודיעו לכל בבל וע' למעל' בהערה שהית' למזרחית צפונת סורא. ובסנהדרין י"ז ע"ב דייני גול' קרנא (לפי גרסת הרשב"ם במקומות רבים ב"ב ע' א' וק' ע"ב שמואל וקרנא) דייני דפומבדיתא רב פפא בר שמואל ואין מזה קושיא על רש"י כי בבל בכלל נקרא גולה בדרך כלל כנ"ל. ובב"ב צ' ע"ב רב פפא בר שמואל תקן מדה בת ג' קפיוז (ט' לונין רש"י) והיא מדה חדש' (שאין בעיר תרקב וחצי תרקב) ושלח' לפומבדיתא ולא קיבלוה שלח' לפפניא וקבלוה כו' וצ"ע דרב פפא בר שמואל ה' דייני בפומבדיתא כנ"ל ומהו הלשון שלח' לפומבדיתא. ואמרו עוד בסנהדרין י"ז ע"ב סבי דפומבדיתא רב יהוד' (כנ"ל) ורב עינא (וכ"ה בעירובין ע"ט ב') חריפי דפומבדיתא עיפה ואבימי בני רחבא. אמוראי דפומבדיתא רבה ורב יוסף. סבי דפומבדיתא חוו תנו במעש' בראשית חגיגה י"ג ע"א. רב אויא סבא מפומבדיתא חולין קכ"ד ע"ב ואיל' הוא זה רב אויא שלא בא לפרקי' דרב יוסף ברכות כ"ח ע"ב ע"ש. רמי בר דקולי מפומבדיתא חולין ק"י ע"א ובב"ק י"ב ע"א הוה עובדא בפומבדיתא ואגבה רב חנא בר ביזנא כו' משמע שישב בפומבדיתא, וע' בערך בנדת. רב נתן בר אסיא (בכפ"פ הביא רב נתן אסיא) אול מבי ר"ב לפומבדיתא ביו"ט ב' של עצרת כו' ומשמע שם שישב בפומבדיתא פסחים נ"ב ע"א. אמר רב נחמן מצאתי לרב אדא בר אבהו ולרב חנא (נ"א הונא) חתנו דיתבי וקא מקווי אקווא בשוקא דפומבדיתא ופרש"י מקהילים תלמידים סביבם לשמוע דבריהם, לשון אחר דמקהו אקהתא מקשין קושיות זה לזה וכפי' השני פירשו התוס' בשם ר"ח וימות ק"י ע"ב. וברש"י על החומש בפ' ויחי ע"פ ולו יקתה עמים העתיק דמקהו אקהתא בנהרדעא ופי' לשון אסיפ' וצ"ע. עולא איקלע לפומבדיתא וא"ל רב יהוד' לרב יצחק בנו לך והביא לו כלכל' של פירות (במתני') ותרא' איכה הוא מבדיל ולא הלך בעצמו אך שלח את אביו אליו כו' פסחים ק"ד ע"ב. ואז הלך עולא עם רב יהודה בדין שבת שבת קמ"ז ע"א. ובמקום אחר ספרו (פסחים פ"ח ע"א ותענית י' ע"ב אך שם הנוסח אקלע לבבל) כשאיקלע עולא לפומבדיתא נתנו לו סל תמרים ושאל כמה הני בזווא וא"ל שלש אמר מלא צנא דרובשא בזווא כו' בלילה צערוהו כו' והועתק בערך בבל ע"ש. רבב"ח אקלע לפומבדיתא ולא הלך לדרשת רב יהודה כו' שבת קמ"ח ע"א. רבה בר נחמני הלשינו אותו לפני המלכות שמבטל י"ב אלף אנשים מישראל חדש בקיץ וחדש בחרף ממס המלך ופרש"י שנאספים אליו לשמוע דרשותיו וכשמהפשין שלוהו המלך לגבות המס של גולגולת של כל חדש וחדש אינם נמצאים בבתיהן וישלחו אחריו שליח המלך לתפסו וברח מפומבדיתא לאקרא ומאקרא לאגמא (ע' בערכו) ומאגמא לשחין ומשחין לצריפא ומצריפא לעינא דמים ומעינא דמים לפומבדיתא (אך נחבא שם בפונדק כמבואר שם) ושם בפונדק מצאו השליח ויברח לאגמא ושם מת באגמא כו' ונראה שם בגמרא כי אגמא שמת בה פירושה שדה באמת כי ספרו שם שנפל פתקא

מרקיעא בפומבדיתא (פרש"י שהיה ראש ישיבה שם) רבה בר נחמני נתבקש בישיבה של מעלה והלכו החכמים לאנמא ומצאו הצפרים עושין צל עליו כו' ע"ש. רב יהודה אוסר לצאת מבבל לא"י ורבה רב יוסף אומרים אפי' מפומבדיתא לבי כובי כי בפומבדיתא מקום תורה ואחד יצא מפומבדיתא לבי כובי ושמתיה רב יוסף ואחד יצא מפומבדיתא לאסתוניא ומת ואמר אביי עליו שמת בעבור שיצא מפומבדיתא כתובות ק"י ע"א.

פום נהרא עי' לעיל בערך הומניא, שפום נהרא מקום ישראל עניים היה סמוך להומניא מקום עכו"ם שמצירין להם ע"ש. רחבה (מקום) יותר מבית סאתים רש"י) היה בפום נהרא שצד אחד היה פתוח לעיר וצד אחד לשביל של כרמים ושביל של כרמים עלה לשפת הנהר כו' והיתה שם שאלה דיני עירוב עירובין כ"ד ע"ב. עמוראי (מוכרי צמר) הביאו צמר לפום נהרא כו' ב"ב כ"ב ע"א. בני פום נהרא שאלו לרב נחמן בר רב חסדא דיני חוקה ב"ב ל"ו ע"ב. ובקידושין י"ג ע"א קשו בה בפום נהרא משמיה דרב הונא בריה דרב יהושע כו'. רב חנן מנהרדעא אקלע לרב כהנא לפום נהרא כו' קידושין פ"א ע"ב, רב נחמן מנהרדעא אקלע לרב כהנא לפום נהרא בערב יוה"כ כו' חולין צ"ה ע"ב, רב כהנא ספר לרב זביד מנהרדעא בפום נהרא מו"ק כ"ז ע"ב, ונראה מכל אלה שרב כהנא ישב בפום נהרא.

הערה ביבמות י"ז ע"א במעשה רב המנונא ועולא הובא בערך הרפניא נראה כי פים נהרא סמוך להרפניא ע"ש, ודעת נייבוער כי הרפניא הוא היפארענום אצל היט לצפון נהר אנא ולדרום נהר מלכא כמ"ש שם בשמו ע"ש, ומה שהקשיתי עליו שם מדברי הגמ' יש ליישב כי הכוונה פסולי הרפניא משום פסולי דמישן שריכס להתחתן זה בזה ע"ד שכתבתי בענין תרמוד בערך מישן, ונ"ב כתב עוד כי ריטטער יזכור שם מקום בשם הומעניא והוא הומניא הנ"ל שבגמרא. **פמירין** (או **פומארים**) ר"ג וראב"ע ור"י ור"ע הלכו לרומי ושמעו קול המיה של רומי (כצ"ל) מפטילין עד ק"כ מיל כו' ספרי פ' עקב ע"פ ונתת. ובשמ"ר פ"ל הנוסח מפוטאלים, ובמכות כ"ד ע"א הנוסח קול המונה של בבל מפלטיא וצ"ל של רומי (ע"ע גרמניא) מפאטיל. וכ"ה בדפוס ווינץ מפאטילום.

הערה יש פ"י כי מקום חמספט ברומי הי' נקרא פוטאעל ומשם היה קול חמולא גדול. ויותר נכון דעת המפרשים שהיא שם עיר קרובה לרומי ק"כ מילין. כי כן נמצא בספריהם נ"כ כשבאו בספינה מאויא רומי באו אק עיר החוף בשם פוטילי (פתיש, בסופו) והתחייא גורם פוטיליני ט"ס. **פטרום** כיפת הישוב וכיפת אנטופרס ושוק של פטרום (פ"י) המפרשים שמות מקומות) תבואתן באה מהר המלך ומשמע שם שהן מקומות של כותים תוספתא דמאי פ"א. (וטעות דברי ג"ב כי ביטארים למער"ד ירושלים היא פטרום כי שם לא ישבו כותים). ונ"ל שהיו מקומות על הררי אבנים וכפים ולכן נק' כיפה וכן פטרום שהוא אבן בלשון יון כידוע. **פיגה** עי' בערך א"י ובערך קרימיון :

פיניקיא עי' בערך פאליסטיני : **פיפיניא** עי' בערך אנטוכיא ובערך פפונא : **פישון** בב"ר פט"ו נהר פישון מגדל פשתן ומימיו הולכים בשופי ע"ש :

הערה כל המבארים הבינו דברי המדרש שכונתו כדעת המפרשים פישון על הנהר נילוס ונילוס הוא מגדל פשתן כמ"ש בישיעה (י"ט ט"ו) על מצרים ובשו עובדי פשתים גו' וכן במשנה יומא ל"ד ע"ב בשחר היה כה"ג לובש פלוסין של י"ב מנה וגו' ופ"י המבארים שהוא הכוונה מפשתן של עיר פלוסא היא פעלוזיאים במצרים (עי' בערך פלוסא) ואולם ידוע ג"כ כי החכמים יצקו מרה על הפי' הוה שפישון הוא הנילוס כי הנילוס מוצאו בדרום אפריקא ומה שייכות לו באזיא עם הנהרות חדקל ופרת וי"א שניחון הוא הנילוס וגם זה אינו. ובאמת במדרש אינו מפורש שכונתו על הנילוס. וע"כ דעתי כי כוונת המדרש היתה על נהר אינודם באזיא (כדעת נעזעניוס) שגם הוא מגדל פשתן כמ"ש במשנה שם ביומא ובערב לבש הנדרוין כו' ופרש"י מאריך הינדוא (עי' בערכו) שגם שם ארץ פשתן. ובוה הרוחנו לרעת תכינת הדי' נהרות והג"ע בימי קדם שנבוכו בו החכמים כי דעת הא"ק ששמח על המציאה שהג"ע היה על פאסיטיגרים מקום התאחדות חדקל ופרת אצל אפאמיא ושם שתי לשונות לדרום ושתיים לצפון חדקל ופרת אינו נכון כי מן הכתוב נראה שמשם הולכים ונובעים הנהרות

והוא חושב החדקל והפרת ממשה למעלה בחזירת המים והמים לא יחזרו. גם דעת יש"ר על הפאזיס ואראקסוס בארץ גרוזיא כעת אינו נכון כי מן הכתוב נראה שהיולה ארץ הזהב אחת היתה עם אופיר(היינו סמוכה לה) שגם היא ארץ הזהב כמ"ש ואת אופיר זאת חיללה וגו'. וע"כ יותר נכון מ"ש בידיעות כלליות ב' כי פישון הוא נהר אינדוס היוצא מהרי הינדוא כוש וסובב את ארץ החיולה כו' שהיא שם כו' וכן ניחון הוא הנהר אמאדאריא ובלשון העם עד היום קוראין לו ניחון היוצא ג"כ מהם והולך לצפון סביב ארץ כוש של הסקושהען כמ"ש שם. וכמ"ש התוס' בב"ב פ"ד ע"א בשם המדרש כי כוש של הג"ע (הסובב את כל ארץ כוש) הוא במזרח העולם, ור"ל במזרח ארץ המיושבת וידועה. והחדקל יוצא מהרי קרדו וטוערם וגם הפרת שם מעט לצפון יוצא מהרי אררט, (ע' במפת מלכות מקדוניה שרשם שני מוצאות אל הפרת כו'). והנה מן יחזקאל כ"ז חרן וכנה ועדן נראה כי עדן בסביבות אשור וארם נהרים וכן תרגם יונתן ערן הדייב, ובספרי הדת בלשון פילווי להמחוקק הפרסי צארעאסטאר קרא את מחו אררט בשם העדען, והוא בשכונת הדייב שבהרי קרדו, נמצא כי עדן היה בלשונם כל שלשלת ההרים אררט וקרדו (ע' בערכו) ולמזרחו של עדן היה הגן כמ"ש הכתוב גן בעדן מקדם וגו' וכן כי התוס' בב"ב פ"ד ע"א ובבכורות נ"ה ע"ב בשם המדרשים ע"ש, ואמר הכתוב ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן היינו ממערב למזרח ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים ר"ל מיציאתו מעדן ומן הגן יפרד לארבעה ראשים, הפרת והחדקל מתפרדים תיכף בצאתו מן העדן, ומן הגן במזרח (כי הגן היא כפי אמונת אנשי המזרח בארץ קאשמיר ארץ המבורכת ופוריה מאד בהרי הינדיקוש) יוצאין פישון לדרום וניחון לצפון כנ"ל, ולדעת רב בתלמוד בכורות נ"ה ע"ב כי הנהר היוצא מעדן הוא הפרת והגן נחלים באים ממנו (ע' בערך פרת) נ"ל לפרש כי במפת מלכות מקדוניה אנו רואים כי הפרת יש לו שני מוצאות והאחד מהם הוא יותר מזרחי אצל ים וואן סמוך מאד למוצא החדקל, והנה הוא הלך למזרח אל הגן ויצאתו יצא ממנו החדקל כנ"ל. וכל זה היה קודם המבול אבל המבול עירב את העולם (כמ"ש גם בספריהם כי רבים מן ההרים בהרי אררט ניכרים שבאו מכה התהפכות הארץ בכת וואלקאני שבקע בעת המבול מעיינות תהום רבה) והמוצא הזה הפך דרכו ג"כ למערב ומתערב עם מי מוצא השני של הנהר פרת ונעשה נהר פרת גדול והולך שם מצפון לדרום אל לשון ים פרס (ומיושב בוהן הקושיות של התוס' וד"ק), והגן חמק הלך לו ונתעלם מעיני בני אדם. ולפי יסודי האמונה הטהורה בספרי הרב מלאדי ז"ל וכ"כ הרמב"ן בפ' בראשית הג"ע נמצא עד היום הזה בעולם הזה (ג"ע התחתון) על דרך השלבת בצור החלמיש היינו בהעלם גדול, ופתח ג"ע נק' בגמ' המקום שנפתח בו הסתום ונתגלה מעט מאור יקרות של הג"ע, וע"כ במקום הזה מקום פירות משובחים כמ"ש בגמ' עירובין י"ש ע"א והובא בערך בכל ע"ש. ולפי הנבאר בתיבנות עדן נבין הכתוב על קץ אחר שאמר לו הקב"ה כי תעבוד את האדמה לא תוסיף תת כחה לך (בראשית ד') נע ונד תהיה בארץ וישב קון בארץ נוד קדמת עדן ופי' התוס' בב"ב פ"ד ע"א בשם המדרש שנתיישב למזרחו של עדן, ור"ל שהתיישב בארץ טוראן (מקום הסקיטען הנודדים) הידועה (וכעת היא למזרח ים הכספי ולפני המבול כפי הנראה לא היה עוד ים הכספי והיתה במזרח העדן הנ"ל) והארץ הזאת אינה מסוגלת עוד לעבודת האדמה שהיה קון עובד אדמה ושנא את הרועה צאן וע"כ הרג את אחיו שהיה רועה צאן וענשהו הקב"ה מדה כנגד מדה שהוצרך לישב בארץ הרועים (ועד היום יושבים שמה הקנגוים רועי צאן כידוע) וי"ש בארץ נוד בארץ אשר האדם חי בה בדרך נדידה וזה שתרגם אינקלם בארעא גלי וממלטל, ואנו רואים אף כי קון בנה עיר עוד ויושבי הערים היו שונאים ליושבי אהלים ורועי צאן כמ"ש המבארים בביאור שם עיר עכ"ז בני בניו של קון יבל ויובל הוצרכו לעווב את עבודת האדמה (שם) ויבל היה אבי יושב אהל ומקנה ויובל אבי כל תופש כנור ועונב ותובל קון לוטש נחשת וברול (כמו הצינאנער הנודדים) כי ארצם ארץ רעה מאד

ונתקיימה קללת הש"י לקן לא תוסף תת כחה וגו'.
פיתקא ר' יונה הוי בפיתקא ולא רצה להיות שם לראש בעבור שהיא בחוצה לארץ ירושלמי בכורים פ"ג ה"ב, והתה"א גורם פיתקא וכי שהוא מחוץ פיסודיא בנאלטיא באיזא הקטנה אינו נכון.

פלוגתא ע' בערך דיומסת. **פלומא** ע' בערך קורדימא.
פלוסא פשתן של פלוסא היה חשוב מאוד ע' בערך פישון מן המשנה.
 ובת"י ראשית מ"ז י"א רעמסס פלוסם וכן בכמה מקומות ובתרגום ירושלמי ראשית י' י"ד על פתרוסם פילוסאי וע' בא"ק שנדחק ליישב דבריו. הו"ו מביאין קרבי דגים (שומנן רש"י) ועוברן (ביצים של דגים) לקסרי מפלוסא ואספמיא והכריו ר' אבוהו בקסרי שהן מותרים באכילה מפני שאין דגים טמאים מצויים בים של פלוסא ואספמיא ע"ז ל"ט ע"א. תכונת פלוסא היא פעלזויאום ע' להלן בערך רעמסס.
פרטום (או פרטום) מעשה ברי' יהודה בן בתירא ור' מתאי בן חרש ור' חנינא בן אחי ר' יהושע ור' יונתן שהיו יוצאין לחוצה לארץ והגיעו לפלטום (נ"א פלטום) וזכרו את א"י וחזרו כו' ספרי פ' ראה ע"פ בני יכרות.
 הערה בהר הלכנין במחוז אראדוס בסוריא בין באלאנעא ובין נאבאלא (נעבוד ארץ הנבלים ע' בערך נבלא) וכשמונה פרסאות חיתה מרוחקת מכל אחד מהם חיתו בימי קדם עיר פאלטום וכעת נקראו חרבותיה בשם באלראד בישאף.

פרטיא ע"ע פטיקין. **פלטתא** ע' בערך דיומסת.
פרנדרסין (או פרנרסין) ר"ג וראב"ע ור' יהושע ור"ע באו מפלנדרסין (ובמשנה שבמשניות מפרנרסין וכ"ה גרסת הערוך) והפליגה ספינתן בים בשבת כו' עירובין מ"א ע"ב.

הערה החת"א כ' היא העיר באיטליה במחוז קאלאבריא ושמה בראנדוס ע"ש. והזכירה שטרבאא וכפי הנראה היה זה בחירתן פרומי לא"י.

פמיאם (או פני"ם) אספסיאנוס העמיד שומרים י"ח מיל מפומאים ופי' הפ"מ שצ"ל פמיים כו' ע' בערכו בראש דבריו ימי עולם. דקלטינוס רועה הזורים בא לפמיים ושלה אחר החכמים שבטבריא כו' ע' בערכו בראש הנ"ל. דקלטינוס הצד לבני פניים כו' ע"ש, כי פניים הוא פמיים ובכפ"פ העתיק תמיד על פמיים פניים. והוא קעת העיר באניאס הידועה, וע' בערך דפני ובערך מערת פמיים ובערך קסרי. בירושלמי רמאי פ"ב ה"א המינים האסורים בפניים והיא הכוונה לדעתי על העיר פניים כמו שהושב שם גם עירות אחרות והפ"מ שם גרים כפניים ופי' פי' דחק ע"ש.

הערה העיר באניאס לרגלי הר הרמון במפת א"י ושם קבורת עדו הנביא עליו אילן בוטם גם קבורת שבואל בן גרשם ע' מרע"ה, ושם מערה ובה קבורת אביו ורבא ע"ה תה"א. **פסק"ה** ע' בערך כויב.

פפונא (או פפוניא) ע' למעלה בערך פומבדיתא מרב פפא בר שמואל (שישב בפומבדיתא) ושלה את המדה שתקן לפפוניא וקבלוה ממנו ומשמע שפפוניא סמוכה לפומבדיתא ע"ש. רב אחא בר יעקב דר בפפוניא כמ"ש רש"י בקידושין ל"ה ע"א על המאמר שם פפונאי ורעו כו' בראיה מב"ב ס"ז ע"א דרש רב אחא בר יעקב בפפוניא ע"ש, אף הוא תקן בפפוניא לנשים לשבול ביום משום נבוי שבפפוניא היו שכיחים נגבים, נדה ס"ז ע"א. רב מתנא דרש בפפוניא אין לשין אלא במים שלנו (מצות לשכת) ופירש"י בלה"ק היה דורשין, וידמו בני פפונאי כי במים של רב מתנא קאמר כו' פסחים מ"ב ע"א. ולפי ראיית רש"י הנ"ל נאמר ג"כ כי רב מתנא דר בפפוניא, וכן נמצא שאלות אנשי פפוניא לרב מתנא בדיני שילוח הקן הולין קל"ט ע"ב. וע' בי"מ ס"ח ע"א לית הלכתא כמרשי פפונאי כו' ופירש"י כמרשי דרב פפא ע"ש וצ"ע.

הערה ההח"א ערבב פפוניא שבכבל עם עפיסאניע שבארץ המת ע' בערך אנטוכוא. ואינו נכון כי פפוניא זהו הוא בבבל וכישאף הכיא עפיסאניע על נהר פרת קרוב לסאקאזאטע בקאמאנע, והכונת סאמ"ז טא ע' בערך פרויקא.

פפתה כשמת רבי בצפורי הלך קול הקריעה ג' מילין עד פפתה ירושלמי כלאים פ"ט ה"ג וכתובות פ"ב ה"ו, וע' בערך נופתא שט"ס פה וצ"ל נופתה. וע"ש בערך חפר.

פקיעין (פקיעים או בקיעים) ר' יהושע ישב בפקיעין סנהדרין ל"ב ע"ב, ר' יוחנן בן ברוקא ור' אלעזר חסמא הלכו להקביל פני ר' יהושע בפקיעין במ"ד פ"ד והניגה ג' ע"א ובירושלמי הניגה פ"א ה"א מספר שהלכו מיבנה ללוד והקבילו פני ר' יהושע בפקיעין ע"ש.

הערה הכפ"פ כ' בפ"א דמ"ח ב' בין לוד ויבנה כשתי שעות וביניהן פקיעין ובפ"י כתב שכפי הנראה פקיעין מערב לצריפין (ע"ע נגות צריפין) וכו' וכ"ז לפי השערה כי התה"א כתב פקיעין כעת לא נודע, וע' בערך פקע.

פקע במערתא דפקע נטמן רשב"י ובנו י"ג שנים בשעת השמד והוו אכלין חרובין ותמרים ובצאתו טיהר את טבריא קה"ר פ"י בפ' הופר גומץ ובירושלמי שביעית פ"ט ה"א הוו טמירין במערתא י"ג שנון במערת חרובין דתרומה ובפסקתא דרב כהנא פ' ויהי בשלח לנוסח אקספארד טמירין במערתא דבקע כו' וי"ג ואתבקע (ור"ל שנבקע המקום) ונפיק להון חרובין כו'. והחכם ר' שלמה באבער הניה בירושלמי הנ"ל שצ"ל ואכלין חרובין ותמירין ובתה"א ח"ב הניה בירושלמי במערת חרובין דתרומא והיינו במערה של לוד שנק' דרום (ע' בערך לוד) כי כ"ה בהקדמת התקונים שרשב"י נטמן במערת לוד וקראה מערת חרובין בעבור המסופר בשבת ל"ג ע"ב איברי להו חרובא ועינא דמיא. גם נ"ל שלכן קראה מערתא דבקע או דפקע כי נתבקעה שם הארץ והוציאה חרובים כנ"ל, ואולי הכונה על פקיעין כי פקיעין סמוכה ללוד. כמ"ש בערכו ומערת לוד היא ג"כ מערת פקיעין, כי המערה הידועה היא ג' מילין מלוד כמ"ש בערכו. ואולם בזהר פ' תזריע דמ"ב ע"ב נמצא ר"א הוי אול לכפר קניא במערתא דלוד ופי' בתה"א על כפר עין קינו שבמזרח לוד בערך שעה א' והוסף לאמר כי שם נטמן רשב"י כו' וע"כ המערה הידועה במזרח לוד ופקיעין ה' במערב לוד בין לוד ויבנה כמ"ש בערכו. ואולם אני הרואה כי בהקדמת התקונים אמר בזה"ל ר"ש אול ליה וערק למדברא דלוד ואתנניו בתד מערתא הוא ור"א בריה כו' וא"כ אין כוונתו על מערתא דלוד הידועה כ"א בתד מערתא שאינה ידועה במדבר לוד ומדבר לוד היא במערב לוד כידוע, וע' בתה"א שם בשם שבתי ירושלים ודו"ק.

פרגריטא (או פטריגריטא) ר' שמואל פרגריטא ד"ר פ"ב ופי' המ"כ שם מקום ובפסיקתא דר"כ ס"פ שובה פטריגריטא, ויש גורסים שם פטיגריטא וע"ש בהערות רש"ב ע"ד. **פרדיסא** ע' בערך ריזא.

פרהמ"א רב נחמן מפרהמ"א קידושין פ"א ע"א.
הערה נייבייער ישער כי היא מדינת פרטחיא ע' בידועות כלליות ב', ולי נראה שהכונת על העיר פאריטא ושם ג"כ מחזו פאריטייא בפרס זכרם בטלמיוס ע' בישאף.

פרוגיטא ע' למעלה בערך דיומסט.
פרוד ר' יוחנן אקלע לפרוד ושאל כלום יש משנת בר קפרא כו' פרש"י שהיה מקומו של בר קפרא ונפטר שם ותנא ליה ר' תנחום דמן פרוד כו' ואמר עליו הכתוב (קהלת י"א) מקום שיפול העין שם יהוא (נל"ל) שם יהוא ס"ד אלא שם יהיו פירותיו כי בר קפרא הניה אחריו תלמידים חכמים כו' ע"ש ע"ז ל"א ע"א. ובע"ז ל"ה ע"ב גרסינן ר' חייא פרואה אקלע לבי ריש גלותא ואמרו לו ביצה צלויה מאי (שצלאה גכרי) אמר להו חוקיה ובר קפרא שרו כו' לדעתי שהיה מעיר פרוד הנ"ל וע"כ ידע משנת בר קפרא וצ"ל ר' חייא פרודאה וצ"ע.

הערה ע' בערך כפרה דברי התה"א שבכפר קפרא מערת ר"א הקצר ובר קפרא שהיו משם, ואולי הוליכוהו כמנהגם מבבל לקברו בקבורת אבותיו ופרוד הוא בבבל או בסוריא.

פרוצפיה בפרוצפיה היתה אשה עשירה שהיתה פודה שבויים ואח"כ לא יכלה עוד לפדות שנעשה עניה והקיפוח אנשי פרוצפיה והרגוה (כדי שידעו השבויים

שנהרנה ואין פודה עוד ולא יוסיפו לשבות עוד לשם הפירון מ"כ) כ"ה בפתחתא לאיכה רבה.

פרזינא ע' בערך פומבדיתא.

הערה צווימוס זכר עיר סיצעניא או פירוזע נייע על נהר מלכא.

פרזיקיא רבא מפרזיקיא עירובין ג' ע"א בב"ק ל"ו ע"א (כצ"ל שם) וביבמות נ"ט ע"ב רבא מפרקין וכבר הניה ר"ב שצ"ל מפרזיקיא ובניזיר ל"ה ע"ב רבינא מפרזיקיא ויש גורסין גם שם רבא מפרזיקיא ע"ש.

הערה במלמיוס יזכר בארוקא או פארוקא בין סאמאזאטא לציינמא בארם נהרים, ומ"ש נייבויער ע"כ בי פרזק ופוליא אינו נכון ויבואר בערכו כדאש דברי ימי עולם ע"ש. סאמאזאטע במערב חפרת עיר הראשה בימי קדם במחוז קאמאנע וכתת נק' סעמפסאט, ציינמא סמוכה לה על חפרת וכתת נק' טשעטשמע ע' בישאף.

פרישנא רב עוקבא בר היננא מפרישנא ופרש"י שם מקום פסחים צ"א ע"א, וע' בערך פרוינא.

פרך: אנווי פרך ערלה פ"ג מ"ו. ופי' הרמב"ם מקום אנווים חשובים שדרךן להמנות וכן פרש"י ע"ז בביצה ג' ע"ב והתוס' ביבמות פ"א ע"ב ובזבחים ע"ב ב' ד"ה ה"ג הביאו ראיה מן הפסקתא (היא רבתי פ"א בפסקא יהודה וישראל רבים) שפי' אנווי פרך היינו שנפרכים ביד ע"ש וכ"ה בפי' הר"ש שם, ואולם בירושלמי ערלה פ"ג ה"ה משמע שהוא שם מקום ושם נמצא גם שקירי פרך ע"ש. ותכונתו ע' למעלה בערך בון. **פרנדסין** ע"ע פלנדרסין.

פרם שלשה נמלים יש (פורט"ו של ספינות רש"י) שנים לבני ארמאי (פי' רומיים) ומעלים כסיתא היא אלמונים (פרש"י עין העול' בקרקע הים ושמו קוראלא) ואחד לבני פרסיום ומעלים מרגליות (מקרקעית הים רש"י) ונקרא פרות' דמשמיהו ופרש"י אותה של פרסיום נקרא נמל של מלוכה ר"ה כ"ג ע"א (כפי הנראה פרותא כמו פורט"ו). בירושלמי כלאים פ"א ה"ב על המשנ' פול המצרי והחרוב חרוב מין פול המצרי הוא ופרסי הוא וקצצוי (פי' הפ"מ תרמילו שהרוע בתוכו) דקין ועקומין כחרוב ע"ש וע' בערך מצרים. בשביעית פ"ה מ"ט ובספרא בהר פ"א אמרו הפרסאות עושות לשתי שנים ויש פ' מין תאנים ובערוך פי' לפי' אחד תמרים מפרם הובא בר"ש, ואולי יש בפרם גם מין תאנים פרסיות העושות פעם לשתי שנים. ובשבת כ"ט ע"א ודף קמ"ג ע"א אמרו התמרים בפרם טובות הנה מאד יותר מתמרים של ארם ואינן מאכילין אותן לבהמ' ואוכל שלהן נפרש מנרעניהן לפרש"י שם, וע' למעלה בזה בערך ארם, וכ"ה בב"ק נ"ט ע"א דקל של פרם חשוב יותר מדקל של ארם. ובשבת ק"י ע"ב נזכרו תמרי פרסיותא וכן שמכי פרסיותא ופרש"י בצלים של פרם גדולים הם ע"ש. בב"ק נ"ה ע"א אמרו נמלא פרסא ונמלא טייעא האי אלים קועיה והאי קטין קועיה ופרש"י ע"ז עוארו עב וזה דק גם פי' על טייעא ערבי (ע' בערכו) ולפ"ז נמלא פרסא הפי' של פרסיום מארץ פרם. עשרה קבין גבורי ירדו לעולם תשעה נטלה פרם ואחד כל העולם כולו קידושין מ"ט ע"ב ובאמ"ר פ"א אמרו זה על כנים שמצויין באנשי פרם ובנמי שלנו אמרו זה על מדי ע' בערכו. ובאדר"ג פכ"ה אין לך גבורה כגבורי של פרם ובקידושין ע"ב א' אמר לוי לרבי כי פרסיום דומים לחיילות של בית דוד ופרש"י גבורים ע"ש. אנשי פרם הם על סוסיהם כמו דכפתי ופרש"י בעבור שהן מעושפין בבגדים רחבים ומעוננים מאד להציג רגלו בארץ, ובנמי שם אמרו שהוא רק בעבור רמות רוחם והביאו רא' דההוא פרדשכא דרתת מלכא עליו ורץ שלשה פרסאות ברנליו שבת צ"ד ע"א. וכן אמרו בע"ז ע"א א' כי הפרסיום בעבור רמות רוחם שולחים פרדשני להרדי ואינם הזורים בהם ופרש"י שולחים למכור פוסק רמים ללוקח לזה ובתשובות הגאונים פירשו מי שיש לו כור חטין למכור פוסק רמים ללוקח והולך לביתו ומשגר לו קב חטין לראות כמה הן יפות ואם מעכב הלוקח אותו קב אצלו מתקיים המקח כו' ע"ש. הפרסיום אוכלין ושותין כדוב ומסורבלין בשר כדוב (פרש"י שמנים) ומגדלין שער כדוב ואין להם מנוחה כדוב בקידושין ע"ב א' ובע"ז

ב' ע"ב, ורבי אמי כאשר ראה פרסי אמר היינו דובא דניידא שם בקידושין , הפרסיים אוכלין חתיכות בשר צלוי בלא לחם עירובין כ"ש ע"ב. ברכות מ"ד ע"ב אופי פרסייתא נ"ל פירושו כמו תמרי פרסייתא הנ"ל שכן עשו בארץ פרס, ופרש"י אופי פרסעיות של עצים גדולות ע"ש. הפרסיים צנועין באכילתן ובבית הכסא ובדבר אחר (פרש"י תשמיש) ואמר ר"ג שאהב אתם בעבור זה ברכות ח' ע"ב ובכתובות מ"ח ע"א פרסיים משמשין מטותיהן בלבושיהן ע"ש. ובתמיד כ"ז ע"ב ע"כ לא סלקת לשעיר וגמרת מילי דשעיר, כי הפרסיים צנועין בבית הכסא והרומיים אינן צנועין וכבר למדת מן הרומיים שהם בני שעיר וע"כ אומר ליכנס לביהכ"ס ע"ש בדברי המפרשים. ובברכות כ"ז ע"א רבא אמר על בתי כסאות הפרסיים אף ע"פ שיש בהן ציאה כסתומים דמי ופרש"י בחפירה היו ופיהם ברחוק מן הגומא והוא בשיפוע והרעי מתגלגל ונופל לגומא ע"ש. וכן היו בתי כסאותם גם של היהודים בפרס ובבל בשדות כמ"ש בנמרא בכמה מקומות. הפרסיים היו נוטלין לידים מים ראשונים ומים אחרונים והי' להם סדר בתסובי' לאכילי' שלא כסדר הסבת היהודים (פרש"י שנוהגין היו לאכול בהסיבה כמנהג שרים כמו עכשיו בפסח) וריש גלותא אמר לרב ששת אע"ג דרבנן קשישי אתם פרסיים בצרכי סעודי' בקיאי מנייכו וע"ש באורך בחילוק המנהגים ברכות מ"ו ע"ב. הפרסיים היו נותנין נשים לאכסנאין שלהן כ"פ רש"י על הגמרא בסוף ע"ז ע' בערך באטי בר טובי להלן בראש דברי ימי עולם. ר"ע הלך לארץ אכילו קורצא אל שלטון א' וכברו בשתי נשים יפות כל הלילה והוא לא ננע בהן כו' אדר"ג פמ"ז ולדעתי היה זה מחזו בפרס כנ"ל, והתה"א הרא' מקומו ואינו נכון ע"ש. בדיני פרס היה חוקה בארבעים שנה שאחר ארבעים א"צ שטר עוד על הזקת איזה דבר. גם בדיניהם מי ששילם מס מן שדותיו היו לו ואם לאו לקחום ממנו ומכרום לאחר ואמר שמואל על כל זה דינא דמלכותא דינא ב"ב נ"ה ע"א. בדיני הפרסיים אבדתא למלכא (אבדה שנמצאת שייכה למלך) ולא כן אצל הרומיים כ"א המוצאה שמח בה ב"מ כ"ח ע"ב, וצ"ע דבריייתא שם (וכן בתוספתא פ"ב) אמרו משרבו האנסין שאומרים אבדתא למלכא אין מכריון על האבידה כו' והברייתא נכתבה בא"י תחת ממשלת הרומיים וי"ל שרק האנסין של רומי והם הפקודים של רומי שאנסו שלא כדיני הרומיים רק כאות נפשם אמרו אבדתא למלכא כידוע משהגני פקידו רומי בימי קדם. הפרסיים בדיניהם גובין מן הערב אף שיש ללזה לשלם ב"ב קע"ג ע"ב, וע"כ בדיני פרסיים עוד בב"ב ג"ח ע"ב. וי"ט של פרסיים מוטרידי וטריסקי מוהיריקי ומהירין ע"ז י"א ע"ב ובירושלמי ע"ז פ"א ה"ב נוסח אחר רבי בא בשם רב שלש בבבל מהורי וכנוני ובנוותא ושלש במדי נוסרדא ותירייסקים ומהירקנה רבי הונא בשם ר"ג בר יעקב נרום בב' באדר בפרס ובעשרים באדר במדי ע"ש. מנינא פרסאה שקורין לעשרה אחד (ר"ל שחושבין כמו הציפער שלנו) בכורות ס' ע"א. דביר בלשון פרסי הוא ספר ע"ז כ"ד ע"ב, לנדה קורין דשתנא שם. נא (תצי מבושל) בלשון פרסי אברנים פסחים מ"א ע"א. ויתר דבריהם ע' בערך מלכות הפרסיים ובערך חברי בראש דברי ימי עולם. ותכונת מדינת פרס ידועה עד היום במפת אזוא וע' בדיעות כלליות ב'.

פ"רת ר"מ אומר ויבל שמו ולמה נקרא שמו פרת שמימו פרוין ורבין בכורות נ"ה ע"ב וכ"ה בברכות נ"ט ע"ב ופרש"י שם שפרה ורבה בלא מטר (וכ"ה בשמות רבה פ"א) אך מכיפיה מתברך כמ"ש שמואל ופי' מכיפיה פי' התום' מסלעו ורש"י בגדרים מ' ע"א פי' מגדותיו (ע' בערך דגלת) והכונה אצל שניהם ממקורו. ובספרי פרשת דברים ע"פ פנו וסעו שפרה ורבה עד שעוברין אותן בספינות ע"ש. ורב אמר מטרא במערבא סהרא רבא פרת כי הפרת מתגדל ע"י מטר ארץ המערב היא א"י ופרש"י ע"ז כי נהר פרת יורד מא"י לבבל. והתום' כתבו שם בבכורות דבבל למורחית צפונתא א"י הוא כמו שקוראין לא"י מערבא ובב"ב כ"ה ע"ב (וכן בניטין ו' ע"א) בבל לצפונא דא"י קיימא הרי שעומדת למורחית צפונתא א"י נמצא לפ"ז הפרת הולך ממערב למזרח ומשמע שכן הוא מתחלת יציאתו כו' ונמצא דג"ע שהפרת

יצא משם הוא במערב ובב"ב פ"ד ע"א אמרו החלפא כו' משמע כי נ"ע במזרח העולם כו' ותיצו ההוס' שבאמת הנ"ע במערב העולם ופי' המאמר בב"ב באופן אחר. ובשבת ס"ה ע"ב כתבו התוס' על רש"י ולא נהירא שהרי בבל למזרח רבא הוא וכל הנהרות הולכים ממזרח למערב ע"כ פי' ר"ת מטרא במערבא סהרא רבא פרת כי מחמת הנשמים חוזר לאחוריו ויניח בבבל כו' ע"ש.

ובקידושין ע"א ב' כתב רש"י לפי הענין נראה שבבל בין שני נהרות גדולים חדקל ופרת מציעין אותה ביניהן זה מן המזרח וזה מן המערב ובאין ומושכן מן הדרום לצפון וסופו של פרת נופל בתדקל כל זה יש ללמוד מבאן א"י בדומה של בבל דכתיב מצפון תפתח הרעה כלו' בבל לצפון ופרת יורד מא"י לבבל כדאמרינן מטרא במערבא סהרא רבא פרת כו' וכ"כ בניטין ו' ע"א ובבל קיימא בין עכו לצפון על מאמר הגמ' בבל לצפונה דא"י הוא כו'. והתוס' כתבו שם בשם ר"ת שנהר פרת מושך מן הצפון לדרום שהרי בא מג"ע ונ"ע הוא בצפון העולם והא דאמר סהרא רבא פרת היינו שהמים גדילים כל כך שחוזרים למקום שבאו היינו מדרום לצפון ע"ש. ועמ"ש בענין נ"ע בערך פישון. אמר רב כל הנהרות הן למטה מנ"ה נהרות (פרש"י חדקל ניהון ופישון שכל הנהרות באים מהן) ונ"ה נהרות למטה מפרת (שהם באים ממנו) וע"כ נא' הוא פרת דמעיקרא (ונהר יוצא מעדן ונ"ה) ולכן פסק רב שם שכל מימות שבעולם הן מנהר פרת והנודר מפרת אסור בכל המים שבעולם בכורות נ"ה ע"א. וכן אמרו שם שכל המעיינות אף שעל ההרים הן מסולמי דפרת וכ"ה בסוכה נ"ג ע"ב והובא בידיעות כלליות א' ע"ש. א"ר יצחק הרואה פרת אנישרא דבבל אומר ברוך עושה בראשית ופרש"י דקים להו דמשם ולמעלה לא נשתנה אבל למטה נשתנה והסבוהו בני אדם לדרך אחרת (ר"ל הפרת עצמו נשתנה חוץ מזה של מעשה התפירות והתעלות והע"מ טעה בזה ע"ש) ואמרו ע"ז בגמ' והאידנא דשנוהו פרסאי (פרש"י אף למעלה מן הגשר) מבי שבור ולעיל ורב יוסף אמר מאיהו דקירא ולעיל (אבל למטה ששתנה רש"י) ע"ש ברכות נ"ט ע"ב. שפת פרת טיט מגובל הוא רש"י בפ"י הגמ' ביצה ל"ב ע"ב על דברי רב אשי אן ארקתא דפרת סמכינן וע' בערך רומי. בספרי פ' דברים ע"פ פנו וסעו אמרו כל הנהרות שואלים לפרת מפני מה אין אתה משמיע קולך והוא משיב מעשי מעידין עלי זורעים עלי זריעה עולה לנ' ימים נוטעים בי נטיעה עולה לנ' ימים ע"ש וכ"ה בקה"ר פ"א (אולי עבור שהוא הנהר היוצא מעדן כנ"ל) ובב"ר פט"ז הנוסח נטיעה עושה לשלשים יום ע"ש. ונראה מזה כי הפרת הולך בחשאי, אבל החדקל הולך ברעש כמ"ש במדרש שם והובא בתוס' בכורות נ"ה ע"ב שאומרים לחדקל מפני מה קולך הולך והוא אומר הלואי אשמיע קולי ואקאה והתוס' שם הוציאו מזה שהחדקל קטן מפרת (וכן יסד הקליר ביוצר ל"ש שקלים על הפרת ותוקפו נגד שתי הנהרות כו') ושאלו ממאמר הגמ' שבועות מ"ז ע"ב שנק' הנהר פרת נהר גדול משום עבר מלך כמלך שהוא סמוך לא"י אבל בלא זה הוא קטן משאר הנהרות כו' ע"ש (ויש ליישב שבעולם יש נהרות גדולים ונס הנילוס גדול ממנו) ובפתיחה לאיכה רבה אמרו מי פרת עכו"רין וסרוחין מי השילוח (שבירושלים) מים נקים ומתוקים ע"ש. כי נת נפשיה דרבה ורב יוסף נשוק כיפי דפרת אהררי מו"ק כ"ה ע"ב ע' בערך דגלת הפירוש ע"ז.

הערה הכפרים פ"י כ' רוב הנהרות הולכים מצפון לדרום כי הצפון יותר גבוה מן הדרום

כו' (ועמ"ש בערך א"י בתערה) גם כ' שם שנהר סרת הולך מא"י לבבל ויש מטרא במערבא סהרא רבא פרת ואף שמימי א"י אין נופלין בו כי הולך רחוק מא"י במקצוע צפונה מורחית אך כאשר הפרת מתגדל יש סימן שבסביבות א"י היה נשם רב ומסתמא גם בא"י כו' ע"ש. והמעין במס' ריאה אטת חליכת הפרה שיוצא מחרי אררש וחולך מצפון לדרום ובמקצוע צפוני סורחי' ילפת דרכו קדמה מורחה אצל עיר אורא וחולך אל המזרח, אחרי כן אצל ניקעפאר סובב אל דרום אבל באלכסון שתמיד נוטה חליכתו למזרח וחולך למזרחי דרומי עד נפיתו בחדקל ונופלין בלשון ים פרס. הפרת נק' אצל העמים בשם איסראא והחדקל בשם טיניריס בעבור חזק מרוצתו כמו חיה חנק' טינערי ו"אומיים יקראו לחדקל דכתיב ע' בערכו. ועל בי שבור חנוכר למעלה ישער חעימ בערך א"ח

דקרא כי היא העיר שבור פערואבורא מעבר לנהר מלכא על הפרת (כמיש בישאף) והיתה נק' בי שבור ע"ש שבור מלכא ואחיכ נק' ע"ש סירו רשיעא המלך הכא בזמן מאחר אחריו ע"ש ראיותיו, והיתה עיר גדולה אחר קטספון כמיש בישאף ובמקומים זכר בי שבור אצל סיפאחרא על נהר אנא כצאתו מן הפרת וזה ראה גדולה להשערותו (ואם ראהו היה שמח) ונהר ראנא כפי אמתתו תעלה מן הפרת והולך בדרום לנהר מלכא כמיש נייעבויער ועמיש בחערה בערך סורא בזה חכונת איתו דקרא ע' למעלה בערכו.

פרת דבורסיף (וין פרת דמישין) ע' בערך חביל ימא ובערך קטיספון.
פשרוניה רב איקא מפשרוניה ופירש"י שם מקום עירובין ק"ד ע"א. רב חנינא בריה דרבא מפשרוניה חולין ק"ב ע"א, רב המנונא בריה דרבא מפשרוניה נישין מ"ה ע"ב.

פתונתא בו"ר פ"ה עשרת השבטים שתו יין מפתונתא כו' והת"א פ"י למורה צפת על יד הירדן בוואדי זיו אבאן הכפר פאתינהא ע"ש, ואני כבר ביארתי בזה דעתי למעלה בערך דיומסת ע"ש.

פתורה ע' בערך בתיר, ובחולין נ"ד ב' ר' חנה פתורה פירש"י שלחני היה ע"ש.

אות צ

צדוקא (או צדוקי) ר' אלכסנדריא צדוקא ופי' הפ"מ שם מקום ירוש' דמא' פ"ב ה"א ר' שובתי דצדוקי ירושלמי שביעית פ"ב ה"ה.

צהר ברמב"ם פ"א מהלכות תרומות ה"ט איזהו סוריא כו' עד שנער וצהר הרי היא כסוריא וכ' הת"א ע"ז לצפון עיר סלכה בערך מהלך יום א' כפר הנק' אל צאהרא וכן נק' ביוסיפין (ובמפת א"י למזרחית דרומית נזה כפר צאראא אולי הוא זה) ^ד והיתה בימי קדם עיר גדולה וכעת קטנה מאד והיקף ^ד חרבותיה כמו פרסה. ובפ"א כ' שתכונתה בהרי חורן ובמפה הנ"ל הוא בארץ הבשן (באטאנעא). **צוער** מסדום לצוער חמשה מילין כן אמר ר' חנינא שראה אותו המקום פסחים צ"ג ע"ב. אוכלין בתמרים עד שיכלה האחרון ישבצער ופרש"י שהוא המקום האחרון בארץ יהודה ללקוט התמרים שמתאחרין בהן כי רבים המה (ע"ש שפי' כן על תקוע ונוש חלב וכ"ה פה) פסחים נ"ג ע"א ותוספתא שביעית פ"ו וע' בערך אוכל. ביבמות קכ"ב ע"א מעשה בבני לוי שהלכו לצער עיר התמרים והלה אחד מהן והביאוהו לפונדק ובחזירתם אמרו לפונדקית איה חברנו והשיבה מת וקברתיו והוציאה להם מקלו ותרמילו וס"ת שהי' בידו והשיאו את אשתו ע"ש.

הערה בקצה דרומית מערבית ים המלח נמצא אמרו מסדום לצוער ה' מילין וכלתי ספק שלדרום צופנית הר זה חרבות בל"ע צועריא ובנ"מ. אמרו מסדום לצוער ה' מילין וכלתי ספק שלדרום צועריא ערך שעה וחצי (ה' מילין) היתה תכונת סדום ומה שם חזר כי סדום היה בנקודה הדרומית כמיש ויאהל עד סדום כו' תחיא בפ"א. וע' בערך עין נדי:

צופים פרש"י שם כפר שיכולין לראות את ביהמ"ק משם בפסחים מ"ט ע"א והתוס' הביאו מן התוספתא כי צופים היונו כל מקום שראוין הביהמ"ק משם וע' ברש"י בפסחים פ"א ע"ב. וכפי הנראה מן היוסיפין במלחמות יהודים פ"ד וכן קדמוניות פ"ז כי צופים ובלשונו סאפא ובלשון יוני סקאפא הוא לצפון ירושלים במרחק שבע שטאדיען (והוא ההר סמוך ^ד לכפר שאפיאש ^ד לצפון ירושלים תה"א) ע"ש, ומה נראה כי אף כי צופים שם כולל עכו"ז גם ה' מקום פרטי בשם צופים וע' בתה"א בהוספות.

צוצייני מקום תורים ואמר רב יהודה שם שהם תורין של רחבה (פרש"י כך שמן) והם כשרים למזבח חולין ס"ב ע"ב.

הערה בטלמאום זמר עיר בפנימית סלע ערב (אראביע פעטרעא) בשם ציצא.

צורצויר (או ציצורא) ע' בערך חביל ימא .

צור סמוך לצור הי' סולמא דצור והוא מעלת הר גבוה שעולין בה לצור וכפי הנראה הי' שם מקום בפ"ע ושם ישב ר' יעקב בר אידי וע"כ נמצא בכמה מקומות בגמ' שבקשו חביריהם להקיף הדרך ולילך אסולמא דצור כי יש דרך אחרת לצור ע' עירובין פ' ע"א וביצה כ"ה ע"ב וברש"י שם וב"מ ט"ג ע"ב (שם הנוסח לסולמא דצור) וכן נמצא בעירובין ס"ד ע"א בר"ג שחלך מכו"ב לסולמא של צור ויש שם ג' מילין כו' ע"ש וע' בערך כז"ב. מסולמא של צור עד חיפה צודים חלוזן ע' בערך חיפה. בבב"מ ר"פ שלה מצור לצידן א"צ לפרוש בים כי עומדין על שפה אחת. מערות היו מצור לצידן ומטבריא לצפורי כ"מ בירושלמי עירובין רפ"ה בדברי רשב"י ע"ש. צור הוא חו"ל (וכ"ה בדמאי פ"ב ה"א) ור' זמינא הי' בצור ומנהו לרב ע"מ לתזור לא"י ירושלמי בכורים פ"ג ה"ג. ומה קשה על התה"א בפ"א שהאריך להוכיח כי בגבול עו"מ מקיים היושב בה ושוב א"י וכ"ד הכפ"פ (והתה"א כ' עוד על הירוש' מו"ק רפ"ג חד כהן רצה לצאת לצור ליבם יבמה וא"ל ר' חנינא אחיו של אותו איש יצא (מא"י) ברוך המקום שנגפו בו אינו צור האמיתית מתחום עו"מ רק הכוונה על רומי ע' במדרשים צר חסר ברומי הכתוב מדבר) וראיה לזה שבבבלי מספר זה המעשה דנפלה לו יבמה בבי חוואי ואתא לקמי' דר"ה כו' כתובות ק"ב א' ע"ש (עוד) וגם גזרו טומאה על ארצם מה שאינו מכיבוש עולי בבל כו' וצ"ע. וע' בערך גרריקו. צור עיר שישאל ונכרים דרים בה ושם בני ישראל ונכרים מבשלים על כירה אחת כו' גמ' ורש"י ע"ז י"א ע"ב. ומשמע בע"ז ל"ד ע"ב בענין הספינה מוריים שבאה לעכו שבצור הי' היין כוול שלא כמו בעכו וע"כ אמר ר' ירמיה לר' וירא דלמא הכרה הספינה אנב צור ובצור עירבו יין במוריים והוא נסך והוא השיב לו כי עקולי ופשוטי שם יש ופרש"י סביב צור קשה לספינות לילך במים כי יש שם דרכים עקלקלות ושלגים נפשרים בשפת הים ובטח לא באה הספינה לצור כו' ע"ש. הצרצורית הכלים נשמרין בתוכה ופי' ר' יוחנן שכן בצור מושיבין שומר על פתח החצר (והוא פתח ונועל כו' רש"י) נדה מ"ז ע"ב. בביר' פע"ד אמרו על צור וחברותיה תמן שובעא תמן זולא והיא ארץ החיים בעוה"ז ע"ש. וכ"ה בירושלמי סוף כלאים. במנחות פ"ה ע"ב ספרו בגמ' כשנצרכו אנשי לודקיא לשמןבא השליח לירושלים ומירושלים שלחוהו לצור ומצור לגוש חלב כו' (ע' בערכו) ופרש"י שם על צור שכונת עירות שבא"י וכן התום' שם כתבו אין זה צר המעטירה (ישע"י כ"ג) אלא צור אחרת שהיתה בא"י ודבריהם צ"ע. מנה צורי גדולה שמונה פעמים ממנה מדינה ב"ק צ"ו ע"ב ברש"י. ובבכורות מ"ט ע"ב מנה צורי פי' ר' אסי מנה של צורי. ופרש"י הוצא במדינת צורי ושיעור של אותה מנה כ"ה סלעים והסלע ד' זוזים כו' ע"ש. בצור עשו סאלמות והלונות גדולים מאותם של מצרים ע' בערכו ב"ב נ"ח ע"ב. בירושלמי ע"ז פ"א ה"ד ר' שמעון בן יוחנן שלח שאל לר' שמעון בן יוצדק לית את בדיק ליה אהן ירידה דצור מהו (פי' אם יש חשש ע"ז בו שהיריד נוסד לשם ע"ז) וא"ל אין יהב תרתין לטרין דפלפלין לאסקרנא עאל ואשכח כתוב תמן (כפי הנראה פירושו שהשיב לו שיבדוק ונתג' ליטרות דפלפלין למושל על מקום הכתובות שם ויכול להיות שרש שם אסקרנדה מלשון סאקרא ברומית ויונית קדוש והוא הי' מושל על מקום הכתובות הקדושות שם (הייליגע אינשרופטען) אבל הע"מ פי' באופן אחר ולדבריו לשון עאל אינו נכון ע"ש) אנא דקלטינום מלכא שכנית אהן ירידה דצור לגדיה דארקלם אחי תמניא יומין ופי' הע"מ (ועד"ז גם פי' המפרש בירושלמי) שהקיסר דקלטינום הי' לו קיסר שני שנתקסר עמו ודרכם הי' כשהיו שני קיסרים ברומי לקראו אחד לחברתם בשם אח (ע"ש ראיות) וכן דקלטינום הי' לו קיסר חברו ואחיו בשם העראקלם (בלשון יון וברומית העראקליוס) מאקסימינום ונק' העראקלעם ע"ש האליל הערקוליס או אראקלעם שהוא הממונה עליו ועוזרו תמיד (פאטראן) והביא ג"כ מספריהם כי העיר צור לפי אמונתם של הצוריים עמדה תחת השגחת וממשלת השר האליל

העראקלעס הנ"ל בעבור שהוא הממונה על המסחר שהיו הצורים עוסקין בו. ולכן דיקליטיניום תקן ויסד יריד בציר להשר של אחיו אראקלעס שהוא האליל ארקלס על שמונה ימים (כי כן דרך העכו"ם לייסד יריד בעיר לשם שר שאימי אכניש ר"ל התיחסות עם העיר לפי דעתם המשובשת) וז"ש אנא דקלטיניום מלכא שכניש (ר"ל תקנתו ובפ"מ פ"י שהוא ראש השכן שם) אהן ירידה בצור זה היריד של צור לניהל (לשר) דארקלס אחי הוא הקיסר מקסימיניום הנ"ל שנק' ארקלום אחיו (ארקלס בסגול תחת האלף) על תמניא יומין כו' ע"ש. בירושלמי דמא פ"ב ה"א אמרו עיירות האסורות בשביעית בתחום צור שצת וביצת ופי מצובה עלייתא (צ"ל חנותא עלייתא כמו בתוספתא להלן) וחנותא תחתיה ובית כריא וראש מנא (בנוסח התה"א וראש מא ופי' שהוא ראם על עין לדרום צור כשעה א') ואמון ומוי (לדעת נ"ב הכפר מיים אצל צור) א"ר מנא הדר דאת אמר בראשונה אבל עכשיו יש (ר"ל עוד הוסיפו לאסור העירות שלמטה והם אינן בנבול צור כידוע) סוסיטא (ע' בערכו) עיינוש עין תרע רם ברין ועיון ויערוט (ע"ע ירד) כפר חרוב ונוב (ע"ע נוה) והכפיה (בנוסח התה"א וחספא וע"ע ברתותא) וכפר צמח (ע"ע ירדן) ורבי התיר כפר צמח ר' אמי בעי ולא ממעלי מסין הן וסבר ר' אמי מעלי מסין כמו שנתכבשו ונראה הכוונה כי רבי התיר כפר צמח בעבור שהחזיקו בו גוים ודעת ר' אמי שמעלין מסין לישראל וע"כ הם כמו שנתכבשו ואין החזקתן חזקה וע' בערך סוסיטא מן הירושלמי שביעית פ"ו ה"א ר' אמי שאל ולא מבעלי סיסין הן ופי' הפ"מ שם פ"ו אחר דבעלי סיסין היינו מחוז סוסיטא ששם כפר צמח הו' מוחזק להם שחייב במעשר והוא כא"י ע"ש וצ"ע. ובדברי הירושלמי הזה מתורץ קושיית הכ"מ על הרמב"ם פ"א מהלכות תרומות מדוע לא השיב כפר צמח כמו בית שאן ע"ש. והפ"מ פ"י פה על עירות האסורות בשביעית בתחום ר"ל בתחום א"י ומלת צור המשך למטה צור שצת ואך יפרש לשונם שם להלן עירות המותרות בתחום צור נכי ציר צייר נשמיה זיון וינדי חמס ודב הרבתא כרכא דבר חורג ואמרו שם דצור וקסרי המה חוץ לארץ ע"ש. ואולי נסחתו שם המותרות בתחום ניתו כמו בתוספתא. וז"ל התוספתא בשביעית פ"ד עיירות המותרות בתחום ניתו - ונאסרו כגון צור וצייר ונשמי וזיוון ויגריטב ודב חורבתא וברכה דבית חרב עירות האסורות בתחום צורא שנק' ואצת ופומא ציבא וחנותא עלייתא וחנותא ארעייתא דאשמיא (כפ פ"י הע"מ אשמיא הוא נהר קעאנמס; בהרי חלבנון אצל צור נק' בערבית אשמיא כמו לעאנמס שהוא אריה ביובית ואסמא אריה בערבית וכעת נק' חאמפיה או קסמיא (והתה"א כ' חסמיא לשון חילוק שהולק את חלבנון והאנטיוליבנון) ושם יש הניות לעדות הנוסעים היינו מקומות מכירת י"ש ומאכז חאן בל"ע וברוסיא קורטשמע). ובית מאזיל כריא ועמק מאזיל עירות שחייבות במעשרות בתחום צוצייתא וענושית ועין תרעא ורום ברוך. עין יערים וכפר יערים רבב חצפיא וכפר צמח רבי התיר כפר צמח. ובעבור שכל הנוסחאות משובשות עמלו בהן המבארים בהנם וע"כ לא העתקתי דבריהם ומקום הנחתו להכמים להתגדר בו ועוד חוון למועד ר' בא ר"י אמי ישבו בצור (י"ג ור' אילא) ירושלמי מעשר שני פ"א ה"א. ר' יונה הו' בצור כו' נדרים פ"ה ה"א ר' יונה אשכחיה לר' עילאי דקאי אפתחא דצור כו' ע"ז י"ג ע"ב. ר' חייא בר בא אתא לצור והורה שם שאלה כו' ירושלמי תענית פ"א ה"ב וקידושין פ"ג ה"ג. ר"ה רבא ור"ש בר רבי היו בצור עבור מסחרם משהי שהיר פ"ב. רשב"י הו' לו אוהב ועומים בצור כו' אס"ר פ"ב. ר' מני דמן צור מנהדרין ה' ע"ב. שאל ר' שמעון בן יעקב דמן צור את ר' יוחנן בצידין כו' ברכות ל"ג ע"א ובכתובות ז' ע"א שאל ר' ישמעאל בן יעקב דמן צור את ר"י בצידין. יעקב איש

כפר נבוריא (י"ג נבוריא) הורה בצור ב"ר פ"ז וע"ע בעי' ציון.
 הערה צור עיר קטנה וכעת בשם זו"ר בל"ע ובימי קדם בגדולתה היה שמה שירוס אצל הרומים וע' בערך טרסיס בזה. וחוק לעיר יש קבר גדול והישמעאלים קוראין אותו זינדא חור ר"ל שר חירום מלך צור נקבר שם. ולדרום צור שחיא עד שפת חים על חצי אי (כו) אלכסנדר מוקדון חבר אותה אך היבשה כי קודם לו היתה על אי כלשנבתה מחדש אחר נבוכנצר שחריב צור על שפת חים) בערך די שעות עד שפת חים ולצפון ז"ב (כ"ב) בערך

שעה אחת נמצאים סלעים גדולים נכנסים לים ונראים למרחקים ועליהם דרך מעבר צר שבו עדים כמו בסוכה והוא סולמא דצור תח"א.

צידן או **צידון** ע' למעלה בערך נצחנה . צידן על שפת הים כמ"ש בערך צור ובב"ר פ"ה אינו דומה טעם דג העולה בצידן כו' . בצידן היה אילן שהיו עובדים אותו והיה תחתיו נל וצוה ר"ש לברוק את הגל וברקן ומצאו בו צורה ויתודע כי לצורה הן עובדין ולא לאילן כו' ע"ז מ"ח ע"א . בני בישן לא הלכו מצור לצידן בע"ש שהיה יום השוק של צידן בע"ש פסחים נ' ע"ב. ומשמע דבני בישן הוא שם משפחה שישבו בצור. והתה"א פ"י שהן בעצמם היו מבישן (בית שאן) וישבו בצור ובניהם נולדו כבר בצור וע"כ שאלו אם צריכים להחזיק במנהג אבותיהם כו' ע"ש. בצידן עשו כלים חדים מלמטה שאין יושבין שלא מסומכין רק מונחים על כלי בעלת שלש רגלים כלים פ"ד מ"ג ע"ש במפרשים. בצידן ה' עכו"ם שה' כותב ספרים והתיר רשב"ג ליקח ממנו גיטין מ"ה ע"ב ותוספתא ע"ז פ"ג. ר' יוחנן ה' בצידן ע"ע צור . ר"ש ה' בצידן (כנ"ל) ומצאהו שם חנניה בן חכניאי ואמר לו כשתבא לר"ע כו' נדה נ"ב ע"ב. ושם ה' מעשה באיש ואשתו שרצו לגרש ששהא עשר שנים ולא ילדה ובאו לפני רשב"י כו' והתפלל עליהם וילדה כו' פסקתא דרב כהנא פ' שוש אישי, מעשה ביוסף הכהן שהלך אצל רבו בצידן ללמוד תורה אף שהוא חו"ל עירובין מ"ז ע"ב וע"ז ר"ג ע"א ובירושלמי נזיר פ"ז ה"א הנוסח בצידן ובתוס' ע"ז פ"א הנוסח אצל ר' יוסי רבו בצידן ואולי הוא ר' יוסי צידנא בירושלמי ברכות פ"ד ה"ד ובכתובות פ"א ה"ז ר' יוסי צידוניא ובתרומוס פ"א ר' יוסי צירנייא מ"ס וצ"ל צידנייא: ארשב"ג מעשה בצידן עם גט כו' גיטין פ"ז במשנה אבא יודן איש צידון יבמות קכ"ד ע"א ובתוספתא אהלות פ"ח איש צידן . ואולי זהו אבא צידוני בקה"ר פ"ז ומדרש שמואל פכ"ג. אבא גריון איש צידון קידושין פ"ב ע"א ובפתיחה לאס"ר אבא אריון איש צידון זקנים שבצידן תוספתא גיטין פ"א . בתרגום יונתן ע"פ ויהי גבול הכנעני מצידון מן בותנניים ובתרגום רב יוסף בדה"א א' י"ג וכנעני אוליד ית בותניאם הוא דבנה ית צידון. ולכן קרא ביונתן את צידן בשם בותנניים ע"ש בונה בותנייאם הנ"ל תה"א: הערה צידן כעת בל"ע ציד"א על שפת הים עיר קטנה ויפה עם נמל טוב (האפפון) והיא במפה לצפון צור כששה שעות . וחזן לעיר קבורת זבולון בן יעקב כו' ע' בתה"א :

צידתא בירושלמי מנלה פ"א (ע"ע גבת) הנקב (יהושע ט"ז לג' בנחלת נפתלי) צידתא :

הערה דעת הא"ק שהיא בית צידא הידועה בספרי הנוצרים במקום נפילת הירדן אך ים כנרת ונק' כן כי יושביה היו צידי דנים , ובספריהם נמצא שבא אל מקום חרב לעיר הנק' בית צידא משמע ששם הישוב מועט ובמ"א נמצא שם אוי לך כורזין אוי לך בית צידא משמע כי בית צידא סמוכה לכורזין (ע"ע כפר אחים) . וכ"כ במפת א"י למזרח חירדן שם . ואולם דעת התה"א שעד היום נמצא חורבאת אל אצדהאי לצפון אסטלי(לדרום) כנרת אצל הירדן ע"ע עשולים) בערך שעה א' ע"ש . ולדעתו צידתא של הירושלמי אינה בית צידא הנ"ל :

ציתור או **ציתור** יוסי איש ציתור חסיד אחד כו' תנחומא קדושים ס"י ט' . וביקרא רבה פכ"ד אבא יוסי איש ציתור ע"ש :

ציקוניא ע' בערך ערביא :

ציתא במ"ק ד' ע"ב רב יהודה שרא לבני בר ציתאי למיעבר בכני (עוגיות) לכרמיהם בחול המועד . ורש"י גורס לבני ציתאי ופ"י שהוא שם מקום ע"ש . וע' ביבמות כ"א ע"ב בית בר ציתאי שם משפחה ע"ש :
הערה בישאף הזכיר עיר ציתא אצל דורא (ע"ע בקעת דורא) במעסאפאטמיען ושם או בדורא חוקם מאנאמענט דקיסר גרדיון כאשר נהרג וזכעת נק' ציחא סולטאן . וצווימוס זכר אצל דורא עיר ויטטא (ע"ע שוש מישוט) ואצל במלמיוס נק' ציטחא ע"ש :

צלמון (וכו **צלמונה**) הרובי צלמונה ותרובי גידודה (ובפ"מ גרירה ופ"י שמות מקומות בא"י) אינן חשובין ירושלמי ערלה פ"א ה"ב . ובספרא בחוקתי חרובי שקמה וצלמונה כו' ובירושלמי ריש מעשרות חרובי שמה

וצלמונה וחרובי גדירה כו'. (וכי התה"א שבירושלמי ערלה הנ"ל צ"ל ג"כ גדירה והוא גדר כמ"ש הכפ"פ הובא בערך בירי על הירושלמי חרובין בביארי גידור הוא וגרם גידור הוא או גדר הוא ע"ש) ובב"ר פע"ש על רשב"י ובנו היו אוכלין חרובים של גידורא ופי' הערוך בערך גדר ר"ל גרועים ובלקוש וישלח רמ' קל"ג בשם ב"ר הנוסח של גידורא והחכם רשב"י בהנהותיו לפסקתא דרב כהנא פי' והי' בשלח הניה בילקוש ופי' כמו הערוך הנ"ל. בצלמון היתה שאלה בענין כלאי הכרם כלאים פ"ה מ"ט וב"ב פ"ב ע"ב. מעשה בצלמון בא' שאמר אני איש פלוני בן איש פלוני נשכני נחש והרי אני מת כו' יבמות קכ"ב ע"א :

הערה בשופטים ט' מ"ח נראה שיש הר' א' סביב שכם בשם צלמון ודעת הא"ק ששם היתה העיר צלמון שבנמ"י יבמות הנ"ל. ובספרי העמים יש דיעות בזה ויש כתבו שבמחוז לוד היתה עיר בשם צאלמינא. והתה"א כ' אולי היא חרבות קאלומן לדרום חיפה בערך ג' שעות וזה נכון לנו' חרובי שקמה וצלמונה הנ"ל כי שקמה היא שקמונה שהיא חיפה ע' בערך שקמונה ולדעתי כי צאלמינא במחוז לוד זהו צלמונה שבירושלמי הנ"ל ושם במחוז לוד יש ג"כ עיר נאדראא (במפת א"י) וזהו חרובי צלמונה וחרובי גדירה הנ"ל אבל צלמון שבנמ"י יבמות ובמשנה כלאים הוא צלמון סביב שכם הנ"ל וע' במפת א"י להיינריך קיפפרט ותמצא במחוז דמשק מקום בשם גירודא ואולי בב"ר פע"ט הנ"ל הכוונה על מקום גירודא הזה :

צנברייא או (סנבראי) ע' למעלה בערך ירח מן הירושלמי והמדרש שכנת היא סנבראי ובית ירח ובירושלמי צנברייא. בירושלמי מנלה פ"ג ה"א הוא ארסקינס אוקיד אוריינא דצנברייא (כ"ה בדפוס קראקא ולפי' הא' של הפ"מ וכן מצאתי בפרחי צפון בשם החכם ר' מתתיהו שטראשון מוילנא שהניה כן ופי' ארסקינס על שר אחד ששמו כן וזכור למעלה בערך צפורי ע' בערך ארסקינס בראש דברי ימי עולם) ושאלו אנשי צנברייא לר' יונה אם לקרוא בספר חסד ברבים כו' (כי ארסקינס לא שרף רק מקצת הס"ת) ע"ש. ר' לוי צנברייא ירושלמי שביעית פ"ט :

הערה ביוסיפון במלחמת היהודים כתב שמנבריא לדרום טבריא שלשים שטאדיען (כשעה וחצי) ושם מתחיל עמק הירדן. וכ"ה במפת א"י סינאברים לדרומית מערבית ים כנרת לדרום חמתן ע"ש. וכי התה"א עד היום חרבות שם שקורין הערביים חרבות סינאברים (והוא מול כפר צמה שהוא כמורת הירדן שם ושם יש גשר בשם אל קנאפיר כמ"ש בתה"א בפ"ב ואולי ג"כ ע"ש קינאברים כמו צינאברים הנ"ל) :

צנאה ע' בערך ארטיבנא :

צפורי (או צ'פורי) אמר זעירי קטרון (בחלק זבולון בשופטים א' ל') זו צפורי ולמה נק' שמה צפורי שיושבת בראש ההר כציפור(ע' בא"ק שהניה קטרון זה צפורי ולא עיין בנמ"י היטב ע"ש) ריש לקיש ראה זבת חלב ודבש דצפורי והיה י"ו מיל על י"ו מיל מגילה ו' ע"ב וכתובות ק"א ע"ב, וכן בירושלמי בכורים פ"א ה"ד י"ו מיל סביב צפורי הוא זבת חלב ודבש וע"ש בה"ג דפירות צפורי גרועין ור"ל חוץ מקום י"ו מילין הנ"ל ע"ש. ור' יוחנן אמר רקת זו צפורי ונק' כן דמדליא כרקתא דנהרא שם. ובעבור שצפורי בנובה ההר מאהרין בשבת לצאת בצפורי כי האור נמשך שם זמן יותר מבשאר מקומות שבת ק"ה ע"ב, וכן בעבור דמדליא ובמים אורה הביאו את רבינו הקדוש שמתלתו מבית שערים לצפורי והיה מוטל שם ומקום מוכן לקבורתו בבית שערים כתובות ק"ד ע"א. ובב"ר פצ"ו ותנחומא ותי סי' ג' וירושלמי כלאים פ"ט ה"ג וכתובות פי"ב ה"ג אמרו רבי ישב בצפורי י"ו שנים ואמר על עצמו ויהי ועקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה ומת שם והולכיחו לקברו בבית שריו (הוא בית שערים) וצ"ע, וע' קה"ר פ"ו ופ"ט. רבי חנינא אומר שרבי רחץ בקרונה של צפורי ב"ו בתמוז כו' ופרש"י ותוס' ביום השוק בפרהסיא בשעת הלילך קרנות והערוך פי' קרונה מים נובעים זקרים ובמוסף שם בלשון יון קרונה מעין הגובע ומתגבר ע"ש. ר' יוס' ראה צפורי בשלותה והיו בה ק"פ אלף שווקים של מוכרי ציקי קדירה ב"ב ע"ה ב'. ואמת המים היתה באה מאבל לצפורי כו' ע' בערך אבל. בצפורי היו בארות עם גלגלים קה"ר פי"ב בצפורי היה נסטרא פי' מבצר הרומיים ע'

בערך קסטרא , מצפורי היו מערות לירושלים לילך בקרוב איכה רבה פ"ג וכן הובא למעלה בערך לוד מן הירושלמי ע"ש . מן טבריא לצפורי י"ה מיל איכה רבה פ"ב . והכפופ פ"ב כתב בין טבריא לצפורי כשלוש פרסאות בקירוב ור"ל פרסאות שאכנזיות בצפורי היה ביהכנ"ס של בבליים ורבי למד שם ולא חוקק ממנו היתה דירת ר' חמא בר חנינא בר פ"ג פ"ג וירושלמי סנהדרין פ"י וברכות פ"ה ה"א . ושם אמרו שר' יוחנן קרא בכנשתא דבבליא בצפורין כו' , בצפורי יותר קר מבבל וי"ר פ"ו וע' בערך בבל . אנשי צפורי היו מוחין זה לזה שלא יעשו אשפות אצל כותלי החצרות (כן פ"ה הפ"מ מסמרי דנוולה ע"ש) ירושלמי ב"ב פ"ב ה"ג . מעשה בצפורי באחד ששכר מרחץ מחבירו ב"ב זהובים לשנה דינר זהב לחדש כו' ביב ק"ה ע"א . יום השוק היה בצפורי ואירע מעשה שם בתניוקת שירדה למלאות מים מן העיין ונאנסה כו' כתובות ט"ו ע"א . התבואה שבתחום צפורי לא תספיק לכלכל את יושבי העיר כי רבים המה וצריכים להביא ממרחק לחמם בר פ"צ . היו זקנים בצפורי שכאשר היתה הרביעה הראשונה היו מרחין בעפר וידעו לאמר אם מי השנה יהיו מעט או הרבה ירושלמי תענית פ"ב ה"א . טבחי צפורי (השוחטים) היו אומנים מומחים בשחיטה ב"ק צ"ט ע"ב . דשושי צפורי (שדשין וכותשין לדיסא) החמירו על עצמן שלא יהו דוששין כל עיקר בחול המועד מ"ק י"ג ע"ב , בצפורי גרו אנשי קפודקיא יהודים והיו כגרים בה בלא אוהב ודורש שלומם ירושלמי שביעית פ"ט ה"ד . שתי משפחות היו בצפורי בולבטייא ופגנאי ובני פגנאי היו בעלי תורה ירושלמי שבת פ' י"ב ה"ג והוריות ספ"ג . כשמת ר' יהודה הנשיא בן בנו של ר' יהודה הנשיא דחף ר' חייא לר' זעירא בר בא בכנשתא דגופנא דצפורין וטמאהו ירושלמי נזיר פ"ז ה"א וברכות פ"ג ה"א ופי"ה הפ"מ בברכות שהיה שם ביהכנ"ס בכרם וע' למעלה בערך גופנא מן הירושלמי והמדרש בהדא גופנא ונ"ל שהכונה בכרם הזה וע"ש פ"ה אחר ג"כ . ובאיכה רבה בפ' היו צריה לראש אספסיאנוס רחץ בהדא פגנא כו' , וברכות שם ירושלמי אמרו עוד ר' חוקיהו ור' כהן היו מטיילין באלין פלטיאות דצפורי והגיעו לכופתא כו' ג"ל ט"ס שצ"ל פלטיאות דקסרין וכן איתא בירושלמי נזיר פ"ז ה"א וע' בערך קסרי, סאה ירושלמית יתירה על מדברית שתות ושל צפורי יתירה על ירושלמית שתות כו' עירובין פ"ג ע"א ע"ש באורך . וכן אמרו שם סאה מדברית קמ"ד ביצים וירושלמית קע"ג ביצים וצפורית ר"ז ביצים כו' ע"ש ברשי' . וירושלמי ב"ק פ"ט ה"ה כי לטרא של צפורי קטנה ממת טבריא בערך חומש כו' ע"ש בפ"מ בפ' דברי ר' יונה שם ובבבלי כתובות ק"א ע"ב משמע כי ליטרא של צפורי גדולה מליטרא של שאר מקומות שאמרו שם זשקלוהו ומצאו בו ששים לטרין בליטרא של צפורי וכן אמרו מדה שמודדין בה את המוריים בצפורי היתה כמות המקדש פסחים ק"ט ע"א ואמר ר' יוחנן שם תמניתא (שם מדה) קדמיתא לדהו בטבריא הות יתירא על תמניתא דהשתא רביעית כו' ע"ש . וע' בירושלמי שקלים פ"ג ה"ג ופסחים פ"ט ה"א במדת טבריא וצפורי באורך . בצפורי עשו בערבי שבתות מאכל הנק' שחליים חומץ בתוך גריסין צוננים ע"ז ס"ז ע"א . במדרש רבה במדבר פ"ט אמר ר' יוסי שכן בני טבריא וצפורי מגלחין עצמן מע"ש לע"ש . ואולם בפ"ה שם הביאו מאמר ר' יוסי בנוסח שהובא בתלמוד נזיר ה' ע"א ותנחומא בשלה ס"ו י"ב שכן בני מלכים מגלחין עצמן מע"ש לע"ש . ובתוספתא סוטה פ"ג הנוסח ג"כ בני מלכים ועל הכתוב ושקל מאתים שקלים וגו' אמרו מה שאין בני טבריא וצפורי מגלחין כן ע"ש . אמרו עליו על ר' אלעזר בן פדת שהיה יושב ועוסק בתורה בשוק התחתון של צפורי וסדיניו מוטל בשוק העליון של צפורי ופעם א' בא אדם ליטלו ומצא בו שרף בו שרף לו עירובין נ"ד ע"ב . בימי ארסקינס מלכא הוין צפוראי מתבעין למלכות ונתנו אספלטית (רטה) על נחיריהון ולא היו מכירין אותן ובסוף הלשינו עליהם שעושין כן ויתפוס את כולם כו' ירושלמי תענית פ"ו ה"ג וסוטה פ"ט ה"ג וע' בזה בראש דברי ימי עולם בערך ארסקינס באורך . ר' יוסי יושב בצפורי סנהדרין ל"ב ע"ב והוא מגזרת המלכות כמ"ש בשבת ל"ג ע"ב יוסי ששתק יגלה לצפורי (ששתק כשרבר רשב"י רעות בגנות מלכות רומי ע"ש) וי"ש בגמ' שם ל"ח ע"א כשהלך ר' יוסי לצפורי כו' . וכן ספרו בסנהדרין ק"ט ע"א ר' יוסי

דרש בצפורי בפסוקי איוב ופי' שם רמאות הנגבים שמפקידו אפרסמון אצל בעלי ממון והם מפקידים אותו בבית גזויהם ואח"כ באים בלילה ומריתים אותו ככלב ויודעים את בית גזויהם של העשירים וחותרים אותם כו' ובלילה הזה אחרתו נ' מאות מחתרתא בצפורי ובאו אנשי צפורי וצערותו והשיב להם מי ידענא שיבאו נגבים כו'. אבל בב"ר פכ"ז ספרו זאת מר' חנינא ע"ש (ע"ש בירי משה ודבריו מופרכים מן הגמ' שלנו) וכן בירושלמי מעשר שנו פ"ה ה"א, וע' בדמאי פ"ה ה"ח כי ר' חנינא ישב בצפורי וכמ"ש להלן ג"כ ונקי' ר' חנינא דצפורי בתנחומא ויקהל סי' ז' וכדומה, ובמ"ק כ"א ע"א ספרו מעשה שמת בנו של ר' יוסי בצפורי ונכנס לביהמ"ד ודרש כל היום כולו כו'. ובמ"ק כ"ה ע"ב (וכן בב"ר שם) ספרו ג"כ כי מת' ר' יוסי שפעו מרובי דצפורי דם. והתום' כתבו שם מפרש בירושלמי דיהיב נפשיה על גזרתם פי' נשפך דמו על יחוד השם פ"א שנתן נפשו על המילה ע"כ, וצ"ע דבירושלמי ר"פ כל הצלמים איתא כשמת ר' יוסי בן הלפתא משכו צנורות דם בלודקיא דיהיב נפשיה על גזירתא, ומשמע שמת בלודקיא. ובב"מ פ"ד ע"א שאליה אמר לר"י ברי' יוסי אביך ברה לאסיא ואתה ברה ללודקיא וכ' הע"מ שאולי צ"ל בהפך אביך ברה ללודקיא כו' כמו בירושלמי הנ"ל שמת בלודקיא. אבל מ"ש הע"מ שהי' בעבור גזרת המלכות בשבת ל"ג ע"ב הנ"ל אינו נכון כי בגמ' שם אמרו יגלה לצפורי כנ"ל ולדבריהם מת ר' יוסי בצפורי. וכבר הקשה בס' יוחסין מהו יגלה לצפורי הלא אביו ר' הלפתא ישב בצפורי וצ"ע בסה"ד. ר' יוסי בן הלפתא שיבת את ר"מ לפני אנשי צפורי ב"ר פ"ק' ובתענית י"ו ע"ב ור"ה כ"ג ע"א וכן הנהיג ר' הלפתא בצפורי נראה שר' הלפתא ישב בצפורי. וע' למעלה מב"ב ע"ד ר' יוסי אמר שראה צפורי בשלותה כו' ומשמע שהיה גזירה וחורבן על צפורי ויש כתבו שהיה זה בימי הקיסר אדריאנוס ואולי אז ברח ר"י מצפורי לאסיא או ללודקיא. ויכול להיות שצ"ל בגמ' שבת יגלה מצפורי ואח"כ שב וחזר לצפורי וצ"ע. ר' חנינא ור' יוחנן וריש לקיש ישבו בצפורי ירושלמי נדה ספ"ב וע' למעלה בערך בקעת בית חזרתן שר' יוחנן העתיק ישיבתו מצפורי לטבריא ע"ש היטע וכן ריש לקיש כמ"ש בערך מונא. ר' יוחנן היה לו כרם בין טבריא לצפורי דמכרו בעבור שיוכל ללמוד תורה שמ"ר פ"ז וי"ר פ"ל. ובירושלמי הרוית פ"ג ה"ד ר' יוחנן דרש בצפורי ונתקבץ כל העם כו' ונוכר ר' יוחנן דצפורי בב"ר פ"ס בירושלמי קדושין פ"א ה"א וכדומה. בתיסתא כלים בבא בתרא פ"ב ספרו מד' זקנים ר' חוצפית ור' ישבב ור' הלפתא ור' יוחנן בן גורי שהיו יושבין לפני ר' אלעזר בן עזריה (חיש) בצפורי כו' ונראה מזה שראב"ע ישב בצפורי ושם אמרו ג"כ בבבא מציעא פ"ב כי תלמוד א' מתלמידי גליל העליון אמר לפני ר' אלעזר כו' וכן פי' המפרשים בב"ב צ"א ע"א על שאמרו באתריה דראב"ע שבת משחא כי ישב בגליל כנ"ל. ר' מני ישב בצפורי ירושלמי שביעית פ"ה ה"א (ע' בירושלמי פסחים פ"א ה"א) וי"ר פ"כ ואולי זהו ר' מונא שישב בצפורי שנוכר בקה"ר פי"א. אבין צפוראה שבת כ"ט ע"א ר' חנה צפוראה ר"ה ל"ד ע"ב ל"ה ע"א ובר" פ"י. ר' הונא צפוראה לפני רבי חולין נ"א ע"א. וכפי הנראה הוא הנוכר בב"ר פ"ח רב הונא רבה מצפורי ירושלמי ברכות פ"ד ה"ו וגיטין ספ"ה ע"ש. ר' אבדימי דצפורין ירושלמי ברכות פ"ד ה"ג. דיני צפורי ב"ב צ"ט ע"ב. ר' חייא צפוראה שה"ר פ"א. רב שמואל אחוה דר' פנחס בר המא מת בצפורי ב"ר פ"ו. מעשה בא לפני ר' ישמעאל בצפורי כתובות ק"ז ע"ב וע' בירושלמי שם בפ"ג בזה. בר קפרא דרש כמה דרשות בצפורי סנהדרין צ"ג ע"א וע"ב ודף צ"ד ע"א וברות רבה פ"ז. ר' יהודה בר' סימן דרש בצפורי ב"ר פכ"ה. ר' יוחנן בן גורי קרא המגלה בצפורי בלילה בשעת הסכנה כו' תוספתא מגלה פ"ב. בימי ר' אלעזר בן פרמא באו לגזול צפורי כתבים רעים מן המלכות וברחו במ"ר פכ"ג ע"ש.

הערה הח"א כתב למערכת דרומית טבריא בערך חמשה שעות וחצי (ח'י מיכין כנ"ל) עד חיום כפר בל"ע צאפורי, והכופים כתב לצפון הר' תבור כשני שעות צפורי הוא קמרון. ור"ל לצפונות מערבית הר' תבור ע' במפת א"י ובלשון הרומיים היתה נקראת בשם דיאה קיסריא גם ספאריס ע"ש.

צְרוּפִיָּה (או צְרוּפָה) ע' בערך הר המשחה מן התוספתא .
צְרִידָה יוסי בן יועזר איש צרידה אבות פ"א מ"ד ב"ר פס"ה ע"ש .

הערה הא"ק כ' בערך צרידה שהיא צרידה בככר הירדן ע"ש , ואולם דעת החת"א שהיא כפר צאראדא בצפונות מערבית באניאם כורך חספאי סמוך לכפר ברתותא (ע' בערכו) כי שם נמצא קבר יוסי בן יועזר איש צרידה ע"ש .
צְרִיפָא מקום סמוך לפומבדיתא ע' בערכו , וע' בערך אשקלון .

אות ק

קבר גדול בראשונה היו אומרים מקבר גדול ועד נגב ועד תרעין היו טמאין (משום ארץ העמים) ונמנו עליהם חכמים וטהרום , תוספתא סוף אהליות, אבל בר"ש סוף אהליות הביא התוספתא הזאת בנוסח אחר תחומי אשקלון (וגרסת הנר"א בראשונה היו אומרים תחומי אשקלון) מקבר גדול עד יגור ועד נגב ועד תרעין היו טמאין כו' ופי' הר"ש ע"ז שמות מקומות לד' רוחות של אשקלון כו' ובימי רבי היה שנמנו עליה וטהרוה כדקתני סיפא . והתה"א בערך יגור ביהודה יפרש על הכפר דשורא (גורא) סמוך לאשקלון הוא יגור (בין מדשד"ל ובין אשקלון) ע"ש . ועל תרעין כו' שערים בשפלת יהודה (יהושע ט"ו ל"ו) נראה בשמואל א' י"ז שהיה במחוז עקרון ונת' ובמכביים א' ה' ס"ו נזכר שומרון צ"ל שערים ושם נראה שתכונתה בארץ פלשתים במחוז אשדוד (ולדעתי אולי ע"ז יסובב הכתוב התמוה ויפשתו בערי יהודה משומרון ועד בית חורון כי שערים נק' ג"כ שומרון) ואולי היא תרעין של התוספתא הנ"ל בין אשקלון לאשדוד . ונגב הנ"ל לדעתי הוא הנזכר בשמואל ב' כ"א י"ח במלחמת פלשתים (בדה"א כ' קראה גור ואין זה גור של אפרים סמוך לבית חורון ושעה הא"ק) .

קבריא (או קבריאל) בב"ר פ"ג שהארץ היתה שותה כהדין קבריא דמרבא וקבר כו' ורש"י גרס קבריאל וכו'ה בקה"ר פ"א ובשה"ר בפ' אחת היא יונתי ופי' המפרשים שם נהר שעולה ומרבה מים עלי ארץ ואח"כ נבלע באדמה ע"ש , וע' בערך תנוי בזה .
הערה במקומות תחתיות של הנאנג'ו (אינצרא נאנגוס) נמצא נהר בשם קאכיווס כמ"ש ביסאף . ואוכס מלשון חרין נברא משמע שהוא בא"י .

קדש על השאלה שם שאין עושין לעיר מקלט כרכים גדולים וביהושע י"ט כתוב וערי מבצר וגו' קדש ואדרעי וגו' וסתם עיר מבצר כרך גדול השיבו אמר רב יוסף תרתי קדש הואי ואמר רב אשי כנון סליקום (נ"א סליקום ע"ע סילק) ואקרא דסליקום ופירש"י סליקום עיר מבצר ואקרא דסליקום כפר סמוך לו כן קדש עיר מבצר ויש קדש סמוכה לה עיר בינונית הנקראת על שמה מכות י' ע"א . וע' בערך אקרא דאנאמא שאקרא בלשונם כמו ברומית מבצר ולפי"ז אקרא דסליקום הוא המבצר , וע"ע בזה בערך קסטפון . בערך נבת הובא הירושלמי מגלה פ"א ע"פ (יהושע י"ט ל"ג) בנחלת נפתלי מאילון בצעננים מאילון אילון (עיר בפ"ע) בצעננים אנגיה וקדש ובאו לזה על פי הכתוב בשופטים (ד' י"א) עד אילון בצעננים אשר את קדש , ואולם היב"ע שם תרגם עד מישר אנגיא דעם קדש ולא שאילון הוא עיר בפ"ע , וענין אנגיא דקדש פירושו הסביבות סביב קדש .

הערה כ' התה"א קדש של נפתלי היא למערבית צפונית ים סמכי בערך ב' שעות הכפר עד עתה קודעם והוא בהר ושם קבורת דבורה וברק ואבינועם ויעל וחבר ומדרש ליהושע בן נון . ובספ"ג כ' קדש בהר נפתלי עד היום לצפון צפת בערך ששה שעות עיר קודעם . ועל אנגיא דקדש כתב שלכן נקרא בצעננים

כי המישור סביב קדש מלא מן בצעי המים (זומפה מאראסט), וכל ים סמכי בימות החמה בצעים בצעים.

קדשין (או **קדשין**) תלמידי ר' יוסי סלקון לקדשין והורו שם בדיני כתובה ירושלמי כתובות פ"ה ה"ד, ואולי הכונה על קדש הנ"ל בתום נ"ו כדרכם וי"ג קדשין. **קדוחים** (או **קררחים**) ע' בערך עטולים.

קובי שם כפר בין ארץ פלשתים לא"י ע' בערך בי תרי. מר בר רב אשי זבן סודרא מאימיה הרבא מקובי שוה עשרה בתליסר קידושין ח' ע"א ויש גורסין שם קיבי ביוד, וכפי הנראה זה הוא מקום בבבל, ואולי היא העיר קופא ע' בערך סורא בהערה ובערך בו קופאי.

קונתיה נמליאל דקונתיה לפי פ"י הפ"מ שם מקום ירושלמי מו"ק פ"ג ה"ה וגדרים ספ"י ובקרבן העדה שם פ"י אחר ע"ש.

קוסטאנטיא קוסטאנטיני בנה קוסטאנטיא מדרש תהלים ט'.

הערה הוא העיר קאנסטאנטינאפעל הידועה שבנאה מחדש ויגדילה קוסטאנטינוס הגדול הראשון לקסרי רומי שקבל דת הנוצרית ומקדם היתה שמה ביצאנטיא או ביצאניץ, והוא קראה על שמו ע' בערך רומי עזר בזה.

קורדימא אין יורדין לקורדימא בשבת ופי' רש"י קורדימא שם נהר ושיט של אותו נהר מחליק כשיורדין בו ויוכל ליפול וללחלח בנדיו ולסחטם בשבת וע"ב אמור רב פ"י הרע"ב במשנה ושם הנוסח לפלומא ע"ש ויש פ"י באופן אחר ע"ש בתוי"ט שבת קמ"ו ע"א וע"ב.

קורטבא יצחק ריש נלותא בר אחתיה רב ביבי הוה קאויל מקורטבא לאספמיא ומת ושלחו משם והודיעו כו' יבמות קט"ו ע"ב.

הערה חז"מ כ' כי הנוסח ט"ס פה כי קורטבא הוא שם חדש להעיר קורטבא באספמיא (שפאניען) ובימי קדם היתה נק' קורדוא. גם הל"א היא עיר באספמיא ואיך שייד לומר שהלך מקורטבא לאספמיא, וע"כ חניה שיצ' מקארטארא לאספמיא וקארטארא היא בארם נהרים על החדקל והלך לאספמיא שהיא ניב על החדקל למטה כמיש בערכו. ולדעתי מלת מקורטבא אין צורך לחניה כי פליניוס זכר עיר גדולה בארץ ערב תמאוררת בשם קורדאָווא וזו ריש נלותא מכלל היה בערבא והלך לאספמיא ע' לשון ים פרס להזיז כבבל ומת בדרך. והמרסיס בראותם את חשם קורטובא ע"כ כתבו אספמיא וצ"ל אספמיא. וע' בערך א"י וערך קני וקניזי שפעמים רבות חציליו חמרסיס אספמיא באספמיא.

קורקוניא ר' זירא היה בקורקוניא ומצא שם רב חייא בר אשי כו' ע"ז ט"ז ע"ב.

הערה נייבוער כ' כי ריטשער יזכור מקום בקורדיסטאן בשם קירקאנא ע"ש, אדם כאשר נביט חיטב בנמרא נראה כי ר' זירא מספר כי היה אצל רב יהודה כו' כי אתאי לקורקוניא מצאתי רב חייא בראשי כו' כי אתאי לסורא כו' כי סליקת להתם כו' ונראה מזה כי כל זה היה בעלוחו מבבב לא"י וכבר כתבתי בערך סומבריתא שהיה דרכם משם לא"י דרך סורא כו' וע"כ גם ר' זירא כהלכתי מסומבריתא מקומו של רב יהודה הלך כל המקומות הנ"ל והנה לך כי קורקוניא מקום בין סומבריתא לסורא.

קושטא רב טביומי או רב טבות ספר לרבא שיש מקום וקושטא שמה ששומרים עצמם משקר ואינם מתים קודם זמנם והוא נשא אשה משם והוליד שני בנים ואמר פ"א שקר כו' (ע"ש) וימותו בניו וישלחוהו אנשי המקום משם שלא יגדה המות בהם כו' סנהדרין צ"ו ע"א.

הערה תחת"א כ' ע"ז אולי הוא כפר אל קוסטאני בשפלה לדרום עקרון, ולדעתי תהיה העיר קָשטא שוכר בישאף במחוז ליגוריען בארץ גליא ע' בערכו. כי אנשי גליא חיו מפורסמין בימי קדם לדוברי אמת כמו האשכנזים שכניהם וע"כ חיו גם היהודים כן. אולם מפ"י חנמי מסמע שנקי קושטא כי קושטא היא אמת בסורית וארמית וא"כ הוא מקום בארץ הלשונות חאלה.

קטונית ע' בערך גבת מירושלמי מגלה פ"א קטת (בחלק זבולון יהושע י"ט ט"ו) קטונית (כי דטלג'ת מתחלף), ולדעתי מה שנמצא בעירובין צ"ו ע"א ונתן הקיטוני היא מעיר קטונית הנ"ל וצ"ל הקטוני בלא יו"ד. והתה"א כ' על התוספתא

מוטה פט"ו אבא יוסי בן קמנות איש קמנותא שהיה מעיר קמונית הנ"ל, ובגמ' שלני מוטה בסופה אבא יוסי בן קמנותא ואמרו ע"ז ולמה נק' שמו בן קמנותא שהיה מקמני הסידים (ר"ל מקמינין עצמן). ונראה הכונה כי איש קמנותא היינו מעיר קמונית הנ"ל (וצ"ל איש קמנותא) כמו איש סוכו איש צרידה, אבל בן קמנותא הכונה כנ"ל והתה"א הפך הסדר ע"ש בדבריו ולא ידעתי מה היה לו. גם כתב שכפר קאנא שכעת בגליל למורהית דרומית צפורי בערך שעה וחצי היתה נק' בלשון הסורים בשם קמנא ע"ש, ואין זה קנה שבנהלת אשר, ואולם במפת א"י רשם קאנא הזה למורהית צפונית צפורי ע"ש.

קמיספון (או אקמיספון) ביומא י' ע"א ע"פ (ראשית י') ותהי ראשית

ממלכתו בבל וארך ואכד וכלנה בארץ שנער אמרו בבל כמשמעה וארך זו אורכת (וי"נ אוריכו וכן עירק) ואכד זו בשכר וכלנה זו נופר ונינפי, מן הארץ ההוא מצא אשור תני רב יוסף אשור זה סילק (ובכתובות י' ע"ב הגוסס ע"פ ההולך קדמת אשור תני רב יוסף אשור זה סליקא ופירש"י שם עיר) ויבן את נינוה נינוה כמשמעה ואת רחובות עיר זו פרת דמישן כלח זו פרת דבורסוף ואת רסן בין נינוה ובין כלח רסן זו אקמיספון וכו'. ובב"ר פל"ז וארך ואכד וכלנה והרן (הא"ק הגיה והרן) ונציבין וקמיספון, בארץ שנער בארעא דבבל כו' רסן תלתסר (והניחו המבארים שצ"ל תלאסר כמו בתרגום ירושלמי וביב"ע תלסר) ובתרגום יב"ע על וארך וגו' והדס ונציבין וקמיספון, בארץ שנער בארעא דפונטום. ובגיטין י' ע"א נמצא רב חסדא מצריך מקמיספון לבי ארדשיר כו' ופירש"י אקמיספון סמוך לעיר ארדשיר (כי ארדשיר ובי ארדשיר אחד הוא) ובאקמיספון היה יום השוק ובני ארדשיר הלכו לשם על יום השוק כו' והתום כו' כתבו שם בפ' הנמ' דארדשיר בכבל ואקמיספון היה חוץ לבבל והוי ממדינה למדינה כו' ע"ש לענין דיני גיטין. ובעירובין נ"ז ע"ב אמרו שאין בין אקמיספון וארדשיר אך תחום שבת וביניהן הולך הנהר דגלת הוא הדקל ויריכות החומות היו מובלעות בדגלת בשבעים אמה ושיריים כו' ע"ש. והתום בגיטין שם כתבו עוד (ויש מחקוהו מן הספרים) שזה אקמיספון שבגיטין אינו אקמיספון שביומא הנ"ל רסן זו אקמיספון כי ביומא הוא אקמיספון בארץ אשור כמ"ש מן הארץ ההוא יצא אשור וגו'. ורש"י גורס ביומא אקמיספון עכ"ל ודבריהם יובנו לפי דברי התום; וישנם שם ביומא וז"ל ואפי' גרים קמיספון בלא אלף אינו זהו שבגיטין כי שם הוא בכבל וזה הוא באשור ומורי הוקן ישב תי' אתר ע"ש ונראה מדבריהם שגרסו בגיטין קמיספון בלא אלף וביומא באלף וע"כ כתבו גרים בלא אלף כו' והבן, ר' חייא קטוספאה ביצה ל"ח ע"ב. רבא (נ"א רבה) בר חייא קטוספאה יבמות ק"ד ע"א.

הערה השערות רבות נאמרו על המדרש והגמרא הנ"ל ואני בררתי מהם והוספתי מדעתי הישר בעיני בכדי אשר דבריהם יכוננו לפי שטה מסודרת כמ"ש בדיעות כלליות ב'. בראשונה צריך לדעת כי ארץ שנער כוללת כל המקום בין הדקל ופרת ובארם נהרים נמצא עד היום לצפונה הרי שנער (שינדשאר) ולרגלם התפשטה ארץ שנער ולמטה במקום אשר החדקל והפרת יתפרדו פעם שנית (ע"ע בבל) אחרי הלכם זה אצל זה תקרא בקעת שנער (כמ"ש וימצאו בקעה בארץ שנער וגו') ושם ארץ בבל, וע"כ כאשר אמר הכתוב ותהי ראשית ממלכתו וגו' בארץ שנער הכוונה על כל משך ארם נהרים עד הרי שנער והמדרש שתרגם בארץ שנער בארעא דבבל כי שם בבל התפשט ע"י נמרוד (שעיר הראשה היתה בבל כידוע) על כל ארץ שנער. והתרגום יב"ע בארעא דפנטום דבר על זמן היונים בזמן אשר מלכות פנטום (על ים השחור) התפשטה עד ארם נהרים טרם נשמדה ע"י הרומיים. ודברי המדרש לדעתי והרן ונציבין וקמיספון הם אחד עם היב"ע והדס וגו' כי הרן צ"ל הדס (כי ד' בר' וכן ס' בנון נקל אצל המדפיסים להחליף כידוע להבקי בסדר ארגוני האותיות) כי אין לפרש על הרן כדעת הא"ק כי חרן הוא חרן במקרא ולא ארך. וכבר ביאר בתה"א שהכוונה על העיר עדעסא בארם נהרים על נהר פרת במפת רומי, ולדעתי גם הנמ' ארך זו אוריכו כווננו לזה (ואף שיש עיירות רבות

בשם זה למה לנו לעשות מחלוקת בחנם) כי נראה במפת מלכות מקדוניה שבימי היוונים הית' נק' בשם ארכאע (וזהו טעם תרגום המדרש והתרגומים) אך בימי הרומיים נתנו לה השם⁷ עדעסא ע"ש. וכך הוא נציבין לפי המדרש והתרגום כי בתרגום הסורי נמצא אכר בריש (ובתרגום השבעים ארכד) ונציבין היתה נק' לפניו בשם אכאר כמ"ש נייבוער. ובנמרא שלנו אכד זו בשכר לא נודע ומ"ש היתה"א שבשכר הוא בסנא או באסנמא בארץ הגלעד ונמשך אחריו נ"ב וכן אמר שהוא בסנר של ערביא אינו נכון כי בסנר פי' מבצר וכמ"ש בערך קסמרא. ובשכר הוא בבבל (ע' בערכו) ומה לנמרוד בארץ הגלעד הלא הוא בנה רק בארץ שנער. זכלנה זו קטיספון (קטעזופאן) לדעת המדרש והתרגום, ותכונתה הי' על נהר הדיקל מול העיר סילייקום במפת רומי אצל נפילת נהר דיאלאס בהדקל, והארץ אשר מסביב לה נקראת בפי שטראבא ופליניוס האלאניסוס, ויש אומרים כי קטיספון בעצמה הית' נק' בימי קדם האלאנא וע"י פקרוס⁸ מלך הפרתיים נהפך שמה לשם קטעזופאן (ע' בא"ק ובע"מ). ויש חולקים ואומרים שעיר האלאנע הית' להלן לצד מזרח על נהר קטן שנופל בדיאלאס בצפון לעיר קארינא ע' במפת רומי ומוקדוניה הליינריך קיפערט, וזאת הית' דעת התלמוד שמהולק פה עם המדרש, גם קטיספון היא מעבר להדקל ואף שנק' כעת גם שם בבל אבל בימי קדם הי' נק' אשור כמשי"ת. וע"כ אמרו בתלמוד תרגום אחר כלנה זו נופר נינפי והיא לדעתי העיר ניקופאר (ואולי צ"ל בנמ' זו נקופר או שהוא שם נקצר כדרכם על משקל הארמית ומצאתי בע"י הגי' זו ניכר וכפי הנראה ששתי הנירסות היו לאחת ניכופר ונשתבשה) לדרום עדעסא הנ"ל וקרה"וי ולצפון קירקעזיום, והוסיפו מלת נינפי להורות כי עיר נקופר היא נאה כמו כלה שקורין נינפי וזהו כלנה שהיא ככלה. ומצאתי במסעות ר' בנימין ראה להשערתי שכ' שבא לריכיא היא כלנה (והיתה"א לא היינו וחלק עליו) הרי שנתודע לו שם מפי יושבי המקום שריכיא היא בימי קדם כלנה, והנה בישאף כ' שניקעפאר נק' כעת ראקא (במפת אזויא לצפון קירקעזיא) והיא ריכיא שבמסעות הנ"ל. ודעת המדרש והתרגום כי רסן היא תלאסר או תלאשר בארץ אשור הנזכר בכתוב (ישעי' ל"ז י"ב) כמ"ש המבארים ע' בא"ק. ואולם דעת התלמוד כי רסן זו אקטיספון (והיא קטספון הנ"ל כי באלף ובלא אלף הכל א' רק שהארמיים מוסיפין אלף קודם שתי אותיות בלתי מתנועעות כו' כמ"ש בכללי החלוק) וכמשי"ת עוד.

מן הארץ ההיא יצא אשור זה סילק כי הגמ' מפרש יצא אשור כמו האונקלס נפק אתוראה לאשור וכן ביב"ע מן ארעא ההיא נפק נמרוד ומלך באתור ולפי' אשור הוא שם מקום. (שלא כפי' המדרש שם על אשור בן שם שעוב את דורו ע"ש) וע"כ פי' רב יוסף אשור זו סילק (או סליקא) וכונתם על העיר סילייקום הנ"ל מנוד לקטספון במערב החדקל ששם מתחיל ארץ אשור כאשר תראה במפת מלכות מוקדוניה וכמ"ש בידיעות כלליות ב' כי לקח אשור חלקו גם בדרום ארם נהרים והא"ק פי' שאשור פה הכוונ' על העיר אשור (ולא ארץ אשור) וזו היא סילק ולכן אמר הדקל הוא ההולך קדמת אשור ר"ל העיר אשור ע"ש בביאור דברי הגמ' בכתובות י' ע"ב וסליקא מי הואי וכו' ואל זה נוטה דעת התוס' שם ע"ש בפירושה (ובב"ר שלא הלך בדרך זה נמצא באמת שם בפט"ו הראיה מאשור וכוש שלא היו בעולם כו' ע"ש). נינוה כמשמעה ע' בערך נינוה, רחובות עיר זה פרת דמישן כלח זו פרת דבורסיף וע' למעלה בערך חביל ימא מקדוניה דתביל ימא זהו פרת דבורסיף (שם איתא דבורסי ונהגתי דבורסיף וא"צ הניה כי בישאף כ' שבורסיף הית' נק' גם בשם בורסיא) וכונת הגמ' פה היא כי פרת דמישן היינו עיר על הפרת שהולך אצל מישן ונופל בהדקל אצל אפמיא. ופרת דבורסיף הוא הפרת ההולך אצל בורסיף ושם ג"כ נהר אגס ומאארסארעס שעושי' שם ים ואגס מים (ע' בערך סורא) וכל המחוז נק' חביל ימא היינו חבל הים. ואת רסן בין נינוה ובין כלח ר"ל באלכסון שיש מן נינוה עד כלח הוא פרת דבורסיף (ע' במפת רומי ותבין) שם באמצע בנה עיר קטספון הנ"ל וסרה תלונת הע"מ על הגמ' הנ"ל. ובוה יובן תרגום הרס"ג שהובא בתה"א על כלח וואל אבלא ר"ל חביל ימא

הנ"ל ועל רסן תרגם אל מדאיין הוא כפי דברי הסופרים כי אצל הערביאים נקראים אקטיספון וסיליוקיא בחדר בשם אל מדאיין ור"ל שתי המדינות (מדינה בלשון ערבי עיר גדולה כמו בעברית) והוא ע"ד תרגום הגמ' הנ"ל. והתה"א פירש אותו על עיר אמאדיא בארץ דיארבקר אינו נכון. גם כ' על קטיספון היא כסיפטיאן בארץ דיארבקר בוודאי טעות גדול, והעיר קטספון או אקטיספון הנ"ל היא עצמה שבנישין ועירובין כמ"ש הע"מ כי על חרבות סיליוקיא העיר הגדולה ורחבה בימי קדם נבנת' אח"כ ממלך ארדשיר מלך הפרסיים עיר בשם ארדשיר והיא סמוכה לאקטיספון מאד. וגם היתה על חרבות סיליוקוס ג"כ עיר סאביתא או קאטטעל סביטא כמ"ש צוזימוס. ולדעתי עוד נשאר שם מקום קטן שהי' נקי בשם סיליוקוס הקדום, ועל זה אמרו במכות י' ע"א הובא בערך קדש כנון מליקוס (עיר קטנה) ואקרא דסליקוס (עיר גדולה) והיא קאטטעל סאביטא הנ"ל (כי קאטטעל פ"י כמו אקרא ומבצר) כי קראוהו בתלמוד אקרא דסליקוס ע"ש הקודם בהיות סיליוקוס בשלותה והבן ובוה נפלו דברי הע"מ בזה.

קטרוון ע' בערך צפורי. שמעון איש קטרוון ב"ר פפ"ו ותנחומא נשא סי' ל' ר' יצחק קטריקי פסיקתא דר"כ פ' פרה ופסיקתא רבתי פ"ד. והרשב"ב הגיה שם קרטיניני והוא לדעתי ר' יצחק דמן קרטינינין שבברכות כ"ט ע"א.

קטרוזא רב ששת מקטרוזא ופרש"י שם מקום מנלה כ"א ע"ב. **קיליקי** מקום גריסין מרובעין ונקי' גריסין הקיליקים מעשרות פ"ה מ"ח ונגעים רפ"ו במשנה וספרא תזריע פ"ג וכן בתוספתא מעשרות פ"ג קראום אלנוסים המרובעין ואמרו שם בירושלמי כי באוכלין יש מרובעין אבל בבריות אין מרובעין ע"ש. ור' ביסנא אמר שם שאין מרובע מברייתו של עולם (וכן בתוספתא מאמר רשב"ב אין לך מרובע מששת ימי בראשית) אך הפי' במשנה כגרים הקיליקי מרובע שירבענה האדם במעשה ידיו ע"ש. מקיליקי הביאו יין לעכו למכור שם ירושלמי הלה ספ"ד ותוספתא שביעית פ"ה.

הערה קיליקיא היא מדינה קטנה באזיא הקטנה היכף כבוא לאזיא מאנטוכיא בצפונות מזרחית ים התיכון ובה העיר הרשיש היהודע. וגריסין הקיליקים יש לפרש שאף שנראה במעשרי"שם שהם גדולי אי"מ חתיאו את מין הזה כן קיליקיא ונידכחו בא"י ועי' יש להם שם כווי זה. ואולם דעת התה"א כי הם ממחוז כהר הלכנון בל"ע אל אקלאק למערב הר מאקמיס (הראש הנכוח בהלכנון) ונרם גריסין הקיליקים והוא חכוננה בתרגום יונהן מדבר ליד אבלס דקקיא ע"ש. אולם גם המחוז הזה אינו מכיבוש עולי כבבל כידוע.

קינ"י רבי ובית דינו נמנו על קיני וטהרוהו ופי' הרמב"ם שהי' מקום שהחזיקו בו שומאה מקברות מתים והם חקרו עליו ונתאמת להם שאין בו טימאה וטהרוהו וכי"מ במשנה שם. אהלזת פי"ח מ"ט. ואין נכון ביד התה"א שפי' שהספק הי' עבור מדורות הגוים שאינו בתחום עולי בבל כמו כפר לודים שהוא לצפון לוד כשתי שעות (ע' בערכו) וכן קיני הוא עד היום למזרח לוד בערך שעה כפר עין קיני ע"ש. כי אינו דומה צפון לוד שהוא מקום עכו"ם סמוך לים התיכון אבל לא מזרח לוד. רק שהשאלה היתה על ספק קברות כנ"ל. וע' בערך פקע. ובערך קניה. והמעדיך כתב על קיני הזה עד היום כפר קיני קרוב לצפת ע"ש.

קיני קנזי וקדמני בב"ב ג"ז ע"א אמר שמואל כל שהראהו הקב"ה למשה חייב במעשר (פי' הרשב"ם קודם מותו שנאמר ויראהו ה' וגו' מן הגלעד ועד דן וגו') לאפוקי מאי לאפוקי קיני קנזי וקדמני. תניא ר"מ אומר נפתוחא ערבאה ושלמאה ר' יהודה אומר הר' שיעיר עמון ומואב ר"ש אומר ערדיסקוס אסיא אספמאי וע' בתוסי' שם והרשב"ם כתב כל הני תנאי בפי' קני קנזי וקדמני פליגי. ובירושלמי שביעית פ"ו ה"א הנוסח ר"מ אומר ערביא שלמאי נבטיא ורשב"י אומר אסיא ואספמאי ודמשק וראב"י אומר אסיא וקרתניניא ותורקי ורבנן אמרין אדום ומואב וראשית בני עמון ע"ש וכן צ"ל גם בקידושין פ"א ה"ה כמו שהגיה בקרבן העדה ע"ש ובבב"ר פמ"ד רבי (צ"ל ר' מאיר) אומר ערביא שלמאי נוטייה רשב"י אומר דרמסקוס ואסיא ואספמאי וראב"י אומר אסיא ותורקי וקרטיניניא רבנן אמרי אדום

זמואב וראשית בני עמון (תפסו הלשון וראשית בני עמון בדניאל י"ב מ"א להורות שאף שימלמל ממלך הצפון שם אבל יפלו ביד ישראל) ובפמ"ה שהמלאכים נדמו לאברהם אחד בדמות ערבי ואחד בדמות נוטייא ואחד בדמות סדקי (ע' בערך סרקיא) כו'. ונמצא בירושלמי ב"ב פ' יש נוהלין ה"ז אלן נפתאי משעבדין בבניהון יתיר כעבדים כו'. ובירושלמי יומא פ"ח ה"ה נפתוי ה"י שכנו של ר' יונה שדר בביתו כו' ופי' המפרשים ממקום נפתא ובבבלי בסוף נדרים עכו"ם נפטוי ופרש"י מוכרי נפט ולדעתי הפי' כמו נפתוי הנ"ל. בתרגום אונקלוס על קיני וכן ע"פ וירא את הקיני (מדבר כ"ד) שלמאה. והשאר לא תרגם כלל. ובתרגום יונתן האמיתי ישעיה ס' אילי נביות תרגם נבט ובת"י על התורה נביות וקדר (ראשית כ"ה י"ב) נבוי וערב צ"ל נבטוי וערב. וביונתן יהוקאל כ"ז כ"א נשיאי קדר רברבי נבט אף כי קדר יתרגם תמיד ערב. אך פה פ"י כאלו כתוב נשיאי נביות לפי שנביות ה"י הבכור והנשיאים היו ממנו. ויש נ"כ אומה מבני מצרים בשם נפתוחים (ראשית י' י"ג).

הערה המתרגמים שבגמ' לא תרגמו כסדרן בכתוב והראה נפתוחא ערבה שלמאה ובתרגום אונקלוס על הקיני שלמאה. וכן בסדר אסיא ואספמיא ודמשק שבירושלמי יש שינוי בסדר בין הירושלמי ובין המדרש שבמדרש יש דרמסקוס אסיא ואספמיא. כי דרמסקוס היא דמשק כידוע (ע' בערכו) וכן בדה"א י"ח ה' נק' דמשק דרמשק. והכפ"פ והתנ"פ הנהיה גם בגמ' שלנו שערידיסקוס ט"ם וצ"ל דרמסקוס כמו במדרש כי ערידיסקוס הוא עיר בא"י סמוכה לטבעון (ע' בערכה). וכן בכלום לא הביטו על הסדר והערך פי' נפתוחא של הגמ' הנ"ל בדברי ר"מ שהכוונה על נפתוחים של מצרים ויש כתבו כי מקומם במדינת נעפטים בגבול מצרים ואסיא. והיותר נראה לדעתי כי נפתוחא שבגמ' הוא אחד עם נבטייא שבירושלמי ונוטייה שבב"ר, כי היות נק' בלשון העברים (בקרריאה האמיתית של הספרדים) כמו ה"א (וע"כ נמצא בש"ע או"ח ידגיש הח' של חתכה שלא יהא נראה כאומר חתכה ע"ש) והפ"א והב' והו"י שזוין הם בהברתן כמו הבקר הפקר (בפאה פ"א) והערביאים אין להם פ' כלל ואומרים תמיד ב' במקום פ'. וכן במדרש הקריאה נוטיי כמו בשני ווין. והם עם הנבטים שזכר הרמב"ם במורה הנבוכים והם בני נביות שהתישבו ע"פ ערב לדרום א"י וידועה במפת מלכות רומי בשם נאבאטי ע"ש נביות וזוהו נ"כ כל השמות נפתאי נפטוי הנ"ל. וכ"כ בעל המעריך כדברי ' וערבה ע' בערך ערביא, ושלמאה הם עם הסאלאמענין בסלע ערב (וכפי הנרא' הם אחד עם הסאראצאנין וע' ולכן אמר הכתוב עליהם ושים בסלע קנד (במדרש כ"ד) וישב סמוך לעמלק כמו שנראה שם וכן בש"א ט"ו ע"ש. ובעיקר הענין להבין טעם פלוגתתן של החכמים הנ"ל ומי הביאם לפרש כן נ"ל שיסוד א' לכוין. הנה כבר נתבאר בערך א"י ובערך נחל מצרים שגבול העתיד הבטיה הקב"ה מים סוף ועד נהר פרת, וכן הבטיה לאברהם מן נהר מצרים עד נהר פרת, וע"כ הוסיפו החכמים הנ"ל העמים היושבים בגבולות ההם נפטייא ערביא ושלמאה (הוא שלמיא) ויושבים בצפון הים סוף בגבול א"י כידוע ותמצאם במפת א"י. ורבי יהודה מוסיף כמו הרבנן בב"ר וירושלמי הר שיער עמון וזמואב בעבור שהם נ"כ בין הים סוף ובין הנהר פרת בדרומית מזרחית א"י באלכסון ע' במפה. ורשב"י אומר דרמסקוס אסיא ואספמיא וכבר עמד ע"ז וה"ע ושאל הלא אספמי' מהלך רב מא"י (ע"י בערכו) ואיך יהיה בגבול א"י והנהיה ואפמיא הוא אפמי' בסורא (וע' בערך א"י שפעות כזה נ"כ שם בימי א"י) ע' בערכו. ואולם אסיא הניח בלא הג"ה, ולדעתי הה"גה שלו הוא בצדק, אך צריך לבאר דעת ר"ש בזה כי יסוד דבריו הוא מ"ש בעבור שהבטיה הקב"ה עד נהר פרת וע"כ גם דמשק הוא דרמסקוס בכלל וגם חלק האסיא מתחו דמשק והלאה וממתחו אפמיא והלאה עד הנהר פרת למעלה ונכלל בו גם המתחיים קפודקי' וקאמאניע ע' במפת מלכות רומי והיא ארץ נחשבת אצל הרומיים נ"כ בשם אסיא ולא סורי' וכמ"ש המוסף נ"כ ובישאף וע' בערך קפודקי' שיש ראה מן הגמ' שאיני' בכלל כרכי הים כי היא תנבל בנהר פרת והיא במורת אזיא הקטני'. אך ראב"י הוא המוסיף מכולן ודעתו הוא שגם המקומות על

שפת הים התיכון כרכי הים יהיו שייכים לנבול ישראל בעבור שהים הוא שיך לא"י שדעתו כדעת רבי יהוד' בנימין ח' ע"א שהים שיך לא"י הובא בערך א"י (ור' יהודה בעצמו דעתו רק שהים נגד א"י הוא שיך לא"י כו' ע"ש וע"כ הביא' הגמ' פה בשמו הר' שיער עמון ומואב) וע"כ אמר ראב"י אסיא כל אסי' הקטנה ואף תרקי הוא מדינת מראקיא ומערב אסי' אצל התחברות ים התיכון בים השחור (ע' בידועות כלליות ב') וכן קרטינני' על שפת ים התיכון באפריקא ולא מבעי מצרים יהיו שייכים לישראל. ואולם בגמ' שלנו לא הביאה את דעתו כלל. וע' בערך עסיא כי ר"מ צוה ליתן מטתו בעסי' על הים כו' כי הים שיך לא"י. ואעפ"כ המדינות על שפתו לא חשב לא"י ואומר שהכוונ' על נפתות' כו' כנ"ל :

ק'פרס הכמון של קיפרום עקום הוא ואינו ישר כשל א"י ירושלמי דמאי פ"ב ה"א. יין קפריסין שורין בו את הצפורן כדי שתהא עזה כי יין קפריסין הוא עז ופרש"י שבא ממקום ששמו קפרום פי' אחר בגליון שעושין מקפרא של אילן ששמו קפרא כמו הצלף והקפרס מ"ר ע"ש כריתות ו' ע"א. ובערך כופרא הבאתי מתו' ר"ה י"ד ע"א בצלים קופראי בקוף ואולי הוא ממקום קיפרום הנ"ל, והתה"א הביא שבקיפרם נמצאים בצלים גדולים טובים מאד ונאכלים חיים ע"ש.

הערה אי קיפרום ידוע למערב א"י בים התיכון סמוך לא"י ונקרא אצל היונים ניכ בשם קיפרום ואצל הרומיים (שעושין מק' צ') ציפרום. ובלשון אשכנז ציפערן, וברוסיא קיפער. והוא חזאי אשר זה לא כביר וישווה האנגליים מן הטורקים כידוע. וע' בידועות כלליות ב' בזה. וע' בזה בערך רמון.

קירום קרדוסי מקרון ע' פירושו בראש דברי ימי עולם בערך בן נצר. **קירויא** בירושלמי שבת פ"א ה"ו אמרו קירויאי לא מקפדין אם נצבע הצמר כל צרכו ע"ש.

הערה יש מקומות הרבה בשם קארייא. אך פה נ"ל הכוונה עד עם הקארייען במדינת החתונית של הנאנני (אינטרנאננעם) ע' בישאף. או יותר נכון על עם הקארייען בארץ ערב המאושרת זכרם פליניוס ועיר הראשה אצלם קארייתה ע"ש.

קלבריאה ע' בידועות כלליות א' בר"ה אוקיינוס ובערך איטליה בתכונתה. **קלדה** ע' בערך קלרה.

קלוניא ההוא נישא דאשתכה בנהרדעא וכתוב בו בצד קלונ' מתא אנא אנדרוניאי נהרדעי פטרית ותרכית ית פלנית אנתתי כו' ופרש"י קלוניא שם עיר יבמות קמ"ו ע"ב.

הערה בארם נהרים היו מקומות רבות בשם קלונ' ע"ש שפטרם מתשלום מס ועמ"ש בערך מוצא.

קליסיא שפחת רבי אבא בר אדא ברתה לקליסיי ופי' המפרשים שם מקום ירושלמי נישין פ"ד ה"ו.

הערה אולי היא עיר קעלייסוס על נהר הדאנוי באשכנז שזכר בישאף. ואולם הפ"מ פי' שהוא מקום קרוב ע"ש הטיב.

קלנבו שם מקום בבבל ע"ש הע"ו נבו (ישעיה מ"ו) ועולא כשבא לבבל לן שם ואח"כ הזכיר שם המקום ופלפלו עמו אודות זה אם לא עבר ע"פ ושם אלהים אחרים לא תזכרו. סנהדר' ס"ג ע"ב. תני ר' שמעיה בקלנבו יומא כ"א ע"א וזבחים צ"ו ע"א (צ"ע למה הזכירה הגמ').

הערה בישאף הזכיר למערב עדעסא בארם נהרים קן נבו ודטלנ' מתחלף. **קלרה** ע"פ ויהי נבול הכנעני מצידון וגו' עד לשע אמרו בב"ר פל"ז זו קלרה וכן הוא בירושלמי מגלה פ"א ה"ט ובספרי פ' דברים ע"פ פנו וסעו. וכן בתרגום יונתן קלרה וי"ג במדרש קלדה ובערוך גורס קלדה ופירש המוסף שהם עם הכלדיים החוים בכוכבים. ולא ידעתי מה הי' לו כי כלדיים (קלרעאי) של הגמ' הוא בארץ בבל ומקודם ישבו על שפת ים השחור כמ"ש בידועות כלליות ב' ומי הביאם לפה, אך האמת הוא כמ"ש היוסיפון שהורדוס בנה לשע וקראה בשם קאליראה. ותכונת' היתה סמוך לשפת הים (המלח) בגלילי הרי (אשדות) הפסגה והיו

שם מעיינות תמין ומימיהם נופלים לים המלח ע"כ, והתה"א כתב וכעת נמצאות הרבות במקום ההוא לדרום וואדי צירק' (במקצוע מורחית צפונית ים המלח) סמוך לשפת הים ונמצ' שם מעין חם. וכ"ה במפת א"י.

קמחוניא שם מקום שעשו בו חבלים למסחר והי' עיקר מסחרם בהם וע"כ האשה גובה כתובת' מהם כו' כתובות ס"ז ע"א. רב דרש בקמחוני' כו' קידושין כ"ה ע"ב.

קנדיא ע' בידיעות כלליות ב'.

קניה בעלי קניה גולו וחמסו את ר' יוחנן וריש לקיש השיב הנזיל' מידם ירושלמי תרומות ספ"ח, ודעת התה"א שהוא אחד עם קיני שבמזרח לוד ע' בערך קיני, ויותר נראה שקניה הזו הוא כפר קיני של המעריך שהובא שם קרוב לצפת והוא לפי זה נ"כ קרוב לטברי' וצפורי מקומות רבי יוחנן וריש לקיש. וע' בערך קסוסנין.

קן נשריא ע' בערך תחום קן נשריא.

קסוסנין בירושל' פ"ב דכתובות ה"ה אמר רבי יוחנן להלכ' באשה אחת שאמרה אשת איש אני ונרושה אני נאמנת ושאלוהו תלמידיו הלא עדיה בלוד והשיב הוא אפי' עדיה בקסוסנין תמתין והביאו המפרשים ב' פירושים והפ"מ פ' מקום רחוק מאוד ע"ד שאמרו בבבלי בזה שם עדים בצד אסתן ותאמר ופרש"י בצד הצפון כו' וכן הביא זה למשל על לוד שהוא רחוק מטברי' ע"ש. והיה נ"כ מעשה שם שאמרו לו הלא עדיה בקסרין והשיב כנ"ל ע"ש.

קסמרא (או **גסמרא**) בב"ק צ"ח ע"א אמרו היו לו מעות בקסמ' או בהר המלך או שנפל לים הגדול אין מחללין עליו מעשר שני כו' כי המעות אינן ברשותו עוד ופרש"י קסמ' מקום רחוק מא"י מאד, ולדבריו קשה הלא הר המלך בא"י והנכון מה שפ' הערוך על המאמר הנ"ל כי קסמ' בל' רומי הוא מבצר שחונן שם אנשי חיל גשמור המדינה, והרומיים היו להם במקומות רבים קסמראות כאלה וכן בתרגום ירושלמי בחצירהם ובטירותם בכפרניהון ובקסמרותהון, (ובבכורות ל"ה ע"א במשנה. וראהו קסמור אחד ר"ל איש מאנשי הקסמ' וכן בשבת מ"ט א' קסדור א') וכן פ' נסמרא של ברכות ל"ב ע"ב (שלא כפרש"י שם) ובסוטה י"ד ע"א נסמ' של בית פעור. וע' בר"ש סוף אהלות מן התוספת' הקסמראות והלגיונות ופירוש הר"ש לגיונות שחונן בהם חיל המלך ובאמת גם הקסמראות הם זה רק שהחילוק הוא שבקסמראות חיל השומרים המדיני' ובלגיונות הם לגיוני המלך הלוחמים. ובאיכ' רבה פ"א קסמ' לחיפה מקום עכו"ם סביב מקום ישראל ובו"ר פכ"ג הנוסח נסמ' לחיפה ובמדרש שמואל פט"ז קצרא לחיפ' והכל אחד כמו שנמצ' בשבת קכ"א ע"א ובאו אנשי נסמ' של צפורי לכבות האש כו' ובתוספת' שם פ"ד הנוסח במעש' זה אנשי קצמ' ובירושלמי בני קיצרין של צפורין והכל אחד, ועמ"ש בערך ירושלים על מאמר הירושל' קצרין של עכו"ם הי' שם בשוק העליון ומצאתיו כעת במעריך בערך קצר, וע' להלן בערך קצרי, ובאיכ' רבה פ"ג קסמ' של פרס (נ"ל שצ"ל רומי ע"ע גרמניא) משלית של כותים וכן בסג' של ערביים מקומות שהגולה לשם אינן מניחין לצאת ע"ש (כמו המנהג בעסמרי"ך עם החושאים), וע' למעלה בערך סבסטי ולשון משלית נ"ל מל' משלתי. שהוא מוקף ומסוכך מכל עבריו, וכן בסג' של ערביים מל' וסגרו על מסג' , והם מקומות כמו הקסמ' של רומי (פעסטונג). ויש כתבו שבסג' כמו בשכר שבגמ', (ע' בערכו) והוא טעות. ומעתה יובנו דברי הגמ' הנ"ל בב"ק היו לו מעות בקסמ' או בהר המלך הם כמו בים הגדול כי הרומיים בימים ההם לא היו מתזירים המעות לבעליהם כ"א לעתים רחוקות, וכ"פ בערוך ומ"ש בהר המלך הוא כמו בבית המלך כי היו רגילים לבנות בתי המלך על ההרים אצל העיר (וכמו עד עתה בתי האדונים) ושם ישבו נציבי המלך. וראי' לפירושי כי במנחות ק"ט ע"ב נמצ' אצל חוניו בבריחתו מרודפיו רץ לבית המלך ובירוש' יומא פ"ו אמרו במעשה זה רץ כהר הסלך והכונן לבית המלך אל הנציבים להמלט

שם, (כי בית המלך היינו בית שלו בעיירות הגדולות שישבו בו הנציבים כמו בכתובות י"ז ע"א כי היה אתי ר' אבהו ממתבת' לבי קיסר נפקן אמרת' דבי קיסר לאפי' כו' ור' אבהו ישב בקסרי ע' בערכו) ובתנן הגי' התה"א בזה, ובה נ"ל לפרש דברי הירושלמי בשבת פ"א ה"ב שאמרו על השמן של עכו"ם שהיו עולין עליו להר המלך ונהרגין עליו ואח"כ התירו השמן כו' וע' במפרש שם פי' דחוק מאד ולדעתי הכונ' שהיו מביאין אותן בשעת הגזיר' לבית המלך לכוף אותם לאכול שמן עכו"ם והיו נהרגין עליו בי בשעת הגזיר' אפי' אערקת' דמסאנ' והרג ואל יעבור. כנ"ל :

קסקסא רב יצחק קסקסאה ברכות נ"א ע"א .

קסרי במשנה אהלות פי"ח מ"ט מורה קסרין ומערב קסרין קברות (וזהו שאמרו בירושלמי ברכות פ"ג ה"א וניזר פי"ה ה"א ר' כהן היה מטייל בפלטיא דקסרין (בברכות דצפורין ט"ס) והגיע לכיפתא ופי' שהוא כהן כו' וכן ר' נחמיה בריה דר"ה בר אבא אמר בשם אביו אבא לא הוה עבר תחות כפיתיה דקסרין כו' ע"ש) ואמרו בתוספתא ע"ז איהו מורת קסרי מכנגד מטרופולין שלה ועד כנגד בית הנת שלה, העיר ר' יהודה הנחתום על צפוני מורתו שהוא טהור (בר"ש הנוסח על סטיו המזרחי) ושאר כולה טמאה משום ארץ העמים, ובירושלמי דמאי פ"ב ה"א קסרי הוא חו"ל כמו צור שלא החזיקו בה עולי בבל וכן בית גוברין וכפר צמח כו', מגדל מילחא מערת טלימון שמות מקומות בקסרין, עד היכן (היא קסרין) פונדקא דעמודא פונדקא רשיבתא עד כפר סבא. א"ר יונה דרא דתימא מתרגול קסרין ולמען אבל מתרגול קסרין ולמטה הוא כא"י לכל דבר כו' הכל שם בדמאי פ"ב וע' בערך בית אל גזיר' של קסרין כו'. ובתוספת' אהלות פי"ח הנ"ל אמרו עוד העיר רבי יהודה בן יעקב מבית גוברין ויעקב ברבי יצחק מבית גופנין על קסרי שהחזיקו בה מעולם והתירוה שלא במנן וי"ל שהחזיקו בהיתר אבל גירסת הגר"א בטומא א"ר חנן אותה שנה שביעית הית' והלכו עכו"ם לקירקסאות שלהן והניחו שוק מלא פירות ובאו ישראל ובזוזם כו' א"ר זרקו' בחמשה (גירסת הר"ש בחמישית לשמטה) באדר השני נמנו עליה כ"ד זקנים והתירוה שיהו הכל נכנסים לתוכה ופי' הר"ש שהתירוה משום ארץ העמים ע"ש. ובמגלה ר' ע"א א"ר יצחק לשם זו פמייס, עקרון תעקר זו קסרי בת אדום שיהא הית' מטרופולין של מלכים (רש"י פי' מטרופולין ל' יון אימא של מלכות מטרא אם פולין ל' שררה כראמר עד שבאו שני דיופלי מהעיר שני שרים בתענית י"ח והא"ק כתב דיופלי פי' שני שלוחים בל"י אבל מטרופולין היא מעטרא פאליס ר"ל העיר הראשה אל המלכים כי פאליס היא עיר בל"י) איכ' דאמרו דמרבי בה מלכי (שמגדלין שם בני מלכים) ואיכ' דאמרו דמוקמי מינה מלכי, (ר"ל נציבי המלכות), קסרי וירושלים אם יאמר לך חרבו שתיהן אל תאמן ישבו שתיהן אל תאמן חרבה קסרי וישב' ירושלים חרבה ירושלים וישבה קסרי תאמן שנאמר אמלאה החריב' (יחזקאל כ"ו) אם מליאה זו חריבה זו ואם מליאה זו חריב' זו (כתב רש"י רשיה דקרי' על אמר' צר על ירושלים אמלאה החריב' כשניו תתמל' מחורבתה וכוונת רש"י יען המדרש בבר"ר פס"א כל צור שבמקרי' חסר ברומי הכתוב מדבר כו') רב נחמן בר יצחק אמר מהכ' ולאום מלאום יאמץ כי הכל הולך לפי דבריהם כי הרומיים הם בני עשו ועי"כ הביאו בגמ' שם עוד מעניני רומי ועשו וע' בערך רומי. ובאיכה רבה על פסוק היו צריה לראש משחרבה ירושלים נעשה קסרין מטרופולין ותנופולין וע' במ"כ שם, והמעריך הניה ומנופולין ופירש פירוש דחוק ול"ג מלשון מאנאפאל בל' רומי שהיא המותרת כל ארץ ישראל. ובגמ' במגלה שם עוד אמר ר' אבהו עקרון תעקר זו קסרי בת אדום שהיא יושבת בין החולות והיא היתה יתד תקוע (פרש"י לרעה) לישראל בימי יונים וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום היו קוראת אותה אהדת מגדל שיר ופר"י כבושת מגדל שיר ובעין יעקב הגירסא מגדל צור ובערך גורם מגדל שד שדרו בו לפניו שדים (ר"ל כל אדם שרעים הנירסא והיא הנזכרת בירושלמי שביעית פי"ה ה"א חומת מגדל שיר הובא בערך א"י ע"ש ע"ש)

בא"ק ובתה"א בערך בית צור בתלק יהודה. ובמגלת תענית פ"ג י"ז בסוין אחידת
מנדל צור זו קסרי בת אדום כו' וביוצר לשבת שניה דחנוכה אחידת מנדל נשיא. ואל
תשאל אם התשמונאים כבשו את קסרי מדוע נחשבת לת"ל כי כבר נת' בערך א"י
כי כיבוש החשמונאים אינו כיבוש כ"א מה שכבשו עורלו בבל וקדש עזרא כו' ע"ש. קסרי
עומדת על שפת הים כ"ה בב"ר פ"י ובקה"ר פ"ה ופ"א בקסרי היה בית האסורים למלכות
פתיחה לאסתר רבה. בקסרי עשו מטות שיש להן נקבים ומכנסין החבליים בתוך
הנקבים ומסרנין אותה ירושלמי ברכות פ"ג ה"א ומו"ק פ"ג ה"ה ונדרים פ"ו ה"ה
ע"ש. בולכסין (פ"י הפ"מ מ"ן ירקות) הנמכרין בקסרין רובן באין מהר המלך שהוא
בא"י י"א לבנים וי"א אדומים ירושלמי דמאי פ"ב ה"א. בקסרי היה ביהכנ"ס נק'
כנשתא מדרתא (נ"ל פירושו ביהכנ"ס הרם שהי' על הר) ור' אבוהו למד שם יר' שלמי
נייר פ"ז ה"א וברכות פ"ג ה"א. אנשי קסרי היו בעלי נאווה ושררה ורבנן דקסרי אמרו
כי כה"ג היה מתפלל ביוה"כ על אחינו שבקסרין שלא יגביהו שררה אלו על אלו וי"ר
פ"כ ופסקתא דרב כהנא פ' אחרי מות וכ"ה בירושלמי יומא פ"ה ה"ב. נחתום א'
בקסרין ידע אלא מינים באפיית חטה (ובאיכה רבה הנוסח ת"ק מינין בחטה) ואחד
הי' יודע מאה מינים בבישול ביצה קה"ר פ"א איכה רבה פ"ג. בקסרי היו כותים
רבים יושבין בה ור' אבוהו אמר לכותים שבקסרי אבותיכם לא קלקלו מעשיהם ואתם
קלקלו מעשיכם ירושלמי ע"ז פ"ה ה"ד ובפ"א ה"ב אמרו הדא טקסיס דקסרין כון
דמנין שמרייא כפלתין כו' ופי' המפרש יום אד שנק' טקסיס בעבור ששמרונים רבים
(הם כותים) הן בקסרין ע"כ הוא יום שעובדין בו כו'. ר' אבוהו ישב בקסרי והוא
התקין שם בדיני שופר ר"ה ל"ד ע"א וירושלמי ברכות פ"ה ה"ב ע"ש. ונק' במדרש
ר' אבוהו דקסרין קה"ר פ"ט וכדומה. ר' אבוהו למד בביהכנ"ס של קסרי (כנ"ל)
וראה שם מויק כו' איכה רבה פ"א. ר' אבוהו שלח בנו ר' חנינא ללמוד בשבריא באי
זאמרו לו שמתעסק בנמילות חסדים שלח לומר לו המבלי אין קברים בקסרין שלאחיד
לשבריא כו' ירושלמי פסחים פ"ג ה"ג. ר' אבוהו אתי לשבריא והווי אנפוי נהוריין כו'
ששמע תוספתא עתיקתא כו' ירושלמי פסחים פ"י ה"א ושקלים פ"ג ה"ב. ובשבת
פ"ה ה"א הגורסא נחת לשבריא. ובקה"ר פ' מי כהחכם ובפסקתא רבתי פ"ד ופסקתא
דר"כ פ' פרה הגי' ר' אבוהו אויל לקסרין ואתא מן תמן כו' יוכל להיות שהי' זה קודם
ישיבתו בקסרי. כשמת ר' אבוהו בכן עמודי דקסרין ואמרו הכותים שמריעין ואמרו
ישראל ע"ז ידעין רחיקא כמו דקריביא מריעין ירושלמי ע"ז רפ"ג. ר' יוחנן הי' בקסרי
זהורה שם שאלה. בביהכנ"ס יבמות ס"ה ע"ב. ר' זעירא בריה דר' אבוהו דרש בקסרין
ב"ר פ"ג. רשב"ג חש פעם א' בעיניו בקסרי ואכל חוץ לסוכה כו' סוכה כ"ו ע"א.
ר' מנא אויל לקסרין ומצא שם ר' חזקיה כו' ירושלמי פסחים פ"ב ה"ד וקידושין פ"ב
ה"ז וב"ק פ"ט ה"ג ונמצא בו"ר פט"ז ר' מנא דקסרי ואולי הי' הנ"ל קודם שנתישב
שם או שהוא אחר זצ"ע. רבנן דקסרי (ע' לעיל מן וי"ר פ"ב) ואמרי לה דייני דקסרי
סוכה הי' ע"א ניור ז' ע"א וירושלמי ברכות פ"ד ה"א ובר"פ"כ ופ"ל וירושלמי שבת
פ"א ה"א רבנן דקסרי ר' שמי בשם ר' אחא ע"ש ובבבלי יומא ע"ה א' זעירא בה שמא
אושפזיכני דר' אמי ור' אסי ור' יהושע בן לוי ודכולהו רבנן דקסרי הוה ע"ש. ר'
אדא דמן קסרי מו"ק כ' ע"ב וירושלמי ברכות פ"ד ה"ז. ר' אבא דמן קסרי תענית
ט"ז ע"ב ר' יוסי דמן קסרי סנהדרין ק"ח ע"א. ר' יעקב דקסרין ב"ר פ"ג ומדרש שמאל
פ"ו, זונג דקסרין ירושלמי דמאי פ"ב ה"א וע' בערך הדיוב. ר' הושע'י רבה ישב
בקסרין ירושלמי חלה פ"א ה"ד, ממקומו של ר' תייא בר ווא עד קסרין הווי ד' מילין
ירושלמי חלה פ"ב ה"ב ור' יוחנן למד אצלו פסחים פ"ג ה"ב. ר' פריגורי דקסרין חלה
פ"ג ה"א. ר' עולא דקסרין פסחים פ"ג ה"ב. ר' תחליפא דקסרין תענית פ"ב ה"א ובר'
פכ"ח. ר' חנינא דקסרין שהי"ר פ"א ר' אסי דקסרין איכה רבה פ"ד. ר' שמלאי דקסרין
וי"ר פ"א. ר' ניסא דקסרי אסי' פ"ב ר' חלפתא קיסריא שם רפ"ד. ר"ע נהרג בקסרי
מס' שמחות פ"ה. ר' אליעזר שבת בגליל העליון בסוכתו של ר' יוחנן בר' אלעי
בקסרי ואמרו לה בקסרין כו' ושאלוהו שם שלשים הלכות בהלכות סוכה סוכה כ"ז
ע"ב זכ"ח ע"א. מרע"ה בקש מהקב"ה שילך לא"י במחלת קסרין כו' מכלתא בשלח

(ויבא עמלק) פ"ב. ובת"י וירושלמי בראשית י"ד וכן דברים ל"ד א' תרגמו ע"ש עד
 הן עד הן דקיסריון. ובפרד"א פכ"ז וירדוף עד הן זו פמיים. במו"ק כ"ו ע"א ספרו כי
 שבור מלכא קטל במזגת קסרי (ובעין יעקב הנוסח מזגת קסרי) י"ב אלף יהודים כו'
 ע"ש ודעת בעל ע"ט בבכ"ה תקפ"ד וכ"כ נ"ב שהכונה על קיסרין שבקפודקיא הנק'
 בכפריהם גם מאזנא ובירושלמי מזגת קפוטקיא וע' להלן בערך קפודקיא. וכל זה
 הסיפור יבואר א"י"ה בראש דברי ימי עולם בערך שבור מלכא ע"ש.

הערה הא"ק והכפר"ס הבינו דברי הגמ' במגלה כפשוטה שעקרין היא קסרי. והכפר"ס
 כתב מפורש שאין זה קסריא פאלעסטינא הידועה עד שפת הים בשרון בחלק הן ממערב לכפר
 עותנאי בקצה הנליל ע' במפה. אלא קסרי אהרת היא עקרון שבימי קדם. והתח"א חולק שאין
 קסר אחרת כ"א הידועה הנ"ל על שפת הים וסמוך לה נופל לים הנחר אקדור ובנאה חוררום
 הגדול ע"ש הקיסר של רומי ובעת חרבות כדרום דור כערך ג' שעות ונק' כלשון ערבי ניכ
 קיסריא. ומ"ש בגמ' ועקרון תעקר זו קסרי כו' אף שרחוקים זה מזה כי עקרון הוא חכפר אקאר
 במערבית עמאום ניקאפאליס וכדרום לוד. אף כוונת הש"ס שזנבות הנביא היתה על קסרי וקראח
 עקרון בעבור שנתעקר ע"ד רמז. ודבריו נכונים שהלא מפורש אמר ר' אבהו קסרי בת אדום
 שיושבת בין החולות והיינו בשרון מקום החול. אבל עקרון יושבת בהר ע' במפה. ור' אבהו ישב
 בקסרי פאלעסטינא וע"כ ישבו שמה כותים כי הוא במערב לארץ הכותים (סאמאריען). והא"ק
 בעצמו הכיבא שיער עקרון באח תחת ממשלת החשמונאים בשלום בלי מלחמה אף במתנה
 מאת מלכי ארם לאות כריח מאתם ע"ש. ודע כי היתה עוד עיר בצפונית מזרחית א"י בשם
 קיסריא פיליפי והיא העיר באניאס הידועה לרנני הר הרמון לדרומו ובגמ' נק'. פמיאס כמ"ש ר'.
 יצחק למעלה לשם זו פמיאס והוררום הגדול נתנה לכבו פוליסוס במתנה והוא בנאה וישם את
 כסאו שם במשל על המדינות אשר סביבותה ויקראח לה ג"כ ע"ש הקיסר אף קראה בשם
 קיסריא פיליפי להבדילה מן קיסריא פאלעסטינא הנ"ל (ואני מסופק שאורי ר' יצחק כיון
 בקסרי שכו על פמיאס הנ"ל ולכן חקדים מאמרו לשם זו פמיאס ולכן אמר קסרי מטריפולין של
 מלכים כי ישב שם דקליטינוס כמ"ש בתח"א ח"ב ע"ש) ולדעת התח"א שע"כ דקדקו בגמ' סוכה
 כ"ז הנ"ל ואמרו ר"א שבת בנכיל העליון בקסרי ואמרי לה בקסרינן ר"כ ששבת בקסריון הוא
 קיסריא פיליפי הנ"ל שהיא בנכיל העליון וקראוה קיסריון להפרידה מן קסרי פאלעסטינא
 הנ"ל. והנה לדעת ר' יצחק הנ"ל לשם הוא הן זו פמיאס שהיא אצל הרומיים קיסריא פיליפי
 והוא קסריון. ואולם לדעת ח'יוסופון הן הוא ארבעה מיכין במערב פמיאס ובת"י שתרנם עד הן
 דקסריון אין חכרע בדבריו אם הוא קסריון או הן דסמון קסריון. והתח"א כי עוד כי עין
 חירן בכרכת פיילא הוא בירקת אלארם (ע' בערך א"י בס' ימה של חולתא) למזרחית
 דרומית באניאס הוא יורד תחת הארץ עד שיוצא במערת פמיאס סמוך לפמיאס הוא באניאס ומשם
 מתחיל חירן כמ"ש ביוסיפון שבחנו זאת ע"י מרץ ונתודע להם שהמה אחד כו' והמחלה הזאת נק'
 במלחא בשלח הנ"ל בשם מחת קסריון. ובמכילתא הנ"ל הנוסח שהיא מחת לפני ולפנים וביקום
 בס' אל חוסף דבר הנוסח שהיא מחת לפמיים כנ"ל. וע"י המחלה הזאת בקש מרע"ה עכ"פ לבא
 לא"י כו'. ועל פונדקא הנ"ל שבירושלמי רמאי פ"ב פונדיקא דעמודא פונדקא ושיבתא עד כפר
 סכא הוא שיך קסרין (בדבר חיל) כי התח"א למזרח כפר סאבא (ע' בתכונתו בערך אנטיפוס)
 בערך כ' שעות כפר בלשון ערבי פונדק וכן לצפון סכסטי הוא שומרון נוטח מעט מזרחית בערך
 שעה א' חכפר פונדיקומי ואלה הם השני פונדקאות הנ"ל ע"ש.

קסרין שבקפודקיא ע' להלן בערך קפודקיא.

קעילה בקעילה גדלים תאנים שמשכרין ועושין מהן דבלה קעילית ופרש"י
 ע"ש מקומן שבועות כ"ג ע"א זכריות י"ג ע"ב ואמרו שם ג"כ דרבש וחלב משכרין
 וע' מנהדרין ע' ב' ובבכורות מ"ה ע"ב ברש"י דבש מיי"ד בלע"ז מים ודבש שלוקים
 יחד. דבלה קעילית היא חשובה ודבלה בצרית אינה חשובה וירושלמי בכורים
 פ"ג ה"ג.

הערה קעיקה עיר בנחלת יהודה ביהושע ט"ו מ"ד. ואייזעבוים כ' שהיא שמונה מילין מן
 בית גוברין בדרך חברון. ובמפת א"י להיגריך קיפערט קעילה במזרח נציב שהיא למזרח בית גוברין.
 והתח"א כי למזרח בית גוברין כשעה א' חכפר קעת בית נציב.

קפודקיא (או קפוטקיא) אנשי קפוטקיא אין להם שום שמן אלא נפש שבת

כ"ו ע"א ובירושלמי ותוספתא שם פ"ב. בכתובות ק"י ע"ב נשא אשה בקפוטקיא וכו' ובנמי שם מקולי כתובה שנו כאן כו' נראה כפי' רש"י שם כי מעות קפוטקיא היו טובות ושוקלות יותר ממעות א"י אולם לפי דברי הירושלמי שם על המשנה הזו מעות א"י יפות יותר וכבר עמדו ע"ז המפרשים בירושלמי שם ע"ש בב"ב נ"ח ע"ב אמרו אפתחא דקפוטקיא היה כתוב אנפק אנפק אנטל ופי' הרשב"ם שכתב לדיני מקח וממכר פי' אנפק ואנבג ואנטל מדה אחת הן והיא רביעית של תורה ביצה ומחצה ע"ש. והתו' פירשו שהכוונה שאנפק ואנבג הן משקין של רפואה והוא אספרגוס שבגמי וצריך לשתותם כשיעור אנטול היא רביעית ע"ש. וכן צריך לומר שמשקה האספרגוס נק' ג"כ אנטול כמו שהביא הרשב"ם מקידושין ע' א' אספרגוס כדקאמרי אנשי או אנטול כדקאמרי רבנן. ולפנינו בקידושין איתא או אנפק כדקאמרי רבנן וכפי' הנראה היתה קן ג' התום וא"ש. אר"ע פ"א היתי מהלך בספינה וראיתי ספינה אחת שמתרפת בים והייתי מצטער על ת"ח שבה ומנו ר' מאיר כשעליתי למדינת קפוטקיא בא וישב ודן לפני בהלכה אמרתי לו מי העלך אמר לי גל שרדני לחבירו וחבירו לחבירו עד שהקיאו ליבשה כו' יבמות ע"א ובירושלמי יבמות פ"ו ה"ד וכשבאת למנהג של קפוטקיא התחיל מקדמני כו' ובקה"ר פ"א הובא מעשה זה (ע"פ שלח לחמד) ומשמע שם שלא היו ר"מ ע"ש וצ"ע. ר' ינאי קפודקאה הוה ליה עוברא והוה דיינן רב הונא ור' יהודה בן פזי ור' אחא ואמר להן ר' אחא אחינו שבחוצה לארץ הדיינות הן (גם הדיינים) והן טועין את ההלכה כו' ירושלמי ב"ב פ' י"ש נוהליה"א. ומשמע שקפודקיא הוא בחו"ל. רב שמואל קפוטקאה חולין כו' ע"ב ובירושלמי ברכות פ"ב ה"ו וחלה פ"ג ה"א שמואל קפודקיא וכ"ה בקה"ר פ"ז ופסקתא דרב כהנא פ' פרה. ר' יודן קפודקיא ירושלמי ברכות פ"ד ה"א. בשבת קל"ד ע"א א"ר נתן פ"א הלכתי לכרכי הים כו' ושוב פ"א הלכתי למדינת קפוטקיא ובאתה לפני אשה כו' וכ"ה בחולין מ"ז ע"ב ומזה ראה שקפוטקיא לא היה נחשב אצלם לכרכי הים. כי הוא סמוך לנהר פרת כידוע. ובירושלמי יבמות ספ"ו הנוסח במעשה הזה א"ר נתן מעשה שהלכתי לקסרין של קפוטקיא כו'. וכן נמצא ביבמות כ"ה ע"ב מעשה בלסטים אחד שיצא ליהרג במגזת קפוטקיא אמר להם לנו ואמרו לאשת שמעון בן כהן אני הרגתי את בעלה בכניסתי ללוד כו' ובירושלמי יבמות פ"ב ה"ו"א הנוסח בזה מעשה בלסטים אחד שנתפס בקסרין שבקפודקיא עם כשהוא יוצא ליהרג אמר להם צאו ואמרו לאשתו של שמעון בן כהנא אני הרגתי את בעלה בכניסתו ללוד כו'. בתרגום אונקלוס ויונתן תרגמו בדברים ב' כ"ג ע"פ כפתורים היוצאים מכפתור קפוטקיא דנפקי מקפוטקיא ע"ש :

הערה מדינת קפודקיא ידועה במפת מלכות רומי לצפון א"י ממזרח

לנהר פרת עד נהר האלים ושם על נהר אחד קטן שנופל בהאלים העיר קיסאריא עד היום גם במפת אויז (והתה"א) טעה בזה (ע"ש) ואליה הלך ר' נתן הנ"ל לקסרין של קפוטקיא. ונק' ג"כ מגזת קפוטקיא כי הערוך פי' מגזתא שבב"מ ל"ו ע"ב אלא דייני דמגזתא ליריבנו הוא מקום דין שרי אומות העולם (מאניסטרט) ובקסריא היו בתי משפט הגדולים שחיתה קרית מלכי קפודקיא כמ"ש הע"מ בבב"ה"ע תקפ"ד ע"ש. ויש כתבו שהיתה נק' מזאנא ע' בערך שבור מלכא בראש ימי עולם ואולם קפוטקיא של התרגום הנ"ל על כפתורים הוא קפוטקיא שבמצרים וכ' התה"א שהוא דמיאט על לשון הנילוס המזרחי לו הרס"ג תרגם על כפתורים אל דמיאטין. ואולם למה נק' קפוטקיא לא כתב מאומה ולדעתי על שבמחוץ הוא ישוב עם הקאפטען הידועים במצרים ועל שמם נקראת הארץ בשם קאפטיא שם, והם הוסיפו ד' ההברה קי ע"ד לשון הרומית כמ"ש על ביתוניא בודיע' ד' כלליות ב' והרבה כן ע"ש. ובזוהר פ' צו ופי' פנחס ר"ש הלך מקפודקיא ללוד ופי' התה"א שהלך מדאמיאט הנ"ל. וזה רחוק שרשב"י היה במצרים. וע"כ נ"ל שהיה קפודקיא בארץ פלשתים שנקרא ע"ש קפודקיא שבמצרים. ומעיר הזאת יכול להיות שהיו האמוראים הנ"ל.

קפלר"א (או קלפריא) בנישין ח' ע"א הובא בערך א"י לדברי ר' יהודה כל

שכנגד א"י הוא כא"י שנאמר וגבול ים כו' והנסין שבצדדין רואין אותן כאלו חוט מתוח עליהם מקפלייא ועד ים אוקיינוס ומנחל מצרים עד ים אוקיינוס כו' ע"ש . וכ"ה בירושלמי חלה פ"ד ה"ד אבל בשביעית פ"ו ה"א הנוסח קלפריא . ופרש"י בנמטין קפריא עיר היושבת בחודו של ההר בצפונות מערבית של א"י דכתיב תתאו לכם הר ההר והוא טורי אמנון כו' .

הערה כתב התה"א לדרום טריפאלים (ע"ע אטרבולים) על שפת הים הגדול ראש אחד מהרי הלבנון נכנס בים שקורין בל"ע ראם אל שאקא (פארגעברגע) ובזמן היונים היה נק' טהעא פראסאפאן (וכ"ה במפת א"י וע' בערך קירימיון) ובראש הר זה יש הר גבוה שקורין ט ט ז בל"ע דשבל נורא ושם כפר עד היום בשם קאלפאדי כי הרי התחלה בריש כמו דיפת ריפת ודומיהם . (והוא כנוסח הירוש' קלפריא ולנוסחתינו מחולפים האותיות כמנהגם ע' בכללי החלוקה) ולמורה ההר הזה עיר גדולה בשם אמיאון או קאלמיאן כמנהגם הלוסיף קוף והוא ע"ש אמנה (אמאניוס געברגע) ולדעת התה"א בפ"א הלך הגבול משם אל הבקעה בהרי הלבנון הבקעה הידועה בשם בקעה והיא נק' בא חמת כי משם הדרך לחמת ובתוך הבקעה למורה עיר טריפאלים הנ"ל עיר בל"ע אל דשרד"א והוא לדעתו צדר (והיו תוצאות הגבול צדדה) ואח"כ אמר ויצא הגבול זפרונה היינו שמשך מצדד לדרום מזרחית באלכסון ויצא והתרחב לצד מזרח (שזוהו נק' ויצא) אל זפרון כי לצפונות מזרחית עיר דמשק יש הר בשם זפירא ע"ש עיר זפרון שעמדה לרגליו . ולמערבית צפונות דמשק סמוך למעין פינה (ע' בערך קירימיון) נמצא מעין א' הנק' בל"ע חום עיינא וממך לו עיר בשם דור ענאן ועיר הזאת סמוכה למעין והוא עובר ע"פ העיר . וזהו והיו תוצאותיו חצר עינן וביתוקאל מ"ז י"ו אמר ג"כ חצר עינן גבול דמשק (ר"ל שהגבול חוזר למערבית דרומית מעט אל חצר עינן) . ואח"כ מתחיל צד המזרח (גבול קדמה) מחצר עינן ישפמה אל ששם הוא באניאם כמ"ש באורך בערך דפני ע"ש .

קצרה במשנה ערכין ל"ב ע"א ובספרא בהר פ"ד וירושלמי מגלה פ"א ה"א אמרו ואלו הן בתי ערי חומה שלש חצרות של שני בתים (שבכל א' וא' שני בתים מקריא עיר רש"י) מוקפות חומה מימות יהושע בן נון כגון קצרה הישנה של צפורי (שם עיר קטנה שמתוך לצפורי רש"י) וחקרה של גוש חלב ויודפת (בספרא ובתוספתא וירפת ט"ס) וגמלא וגדוד (ג"א וגדוד וכן עיקר וכ"ה בכפ"פ . ובירושלמי שם ובספרא) שם וחדיד ואונו וירושלים וכל כיוצא בהן . ופה קשה הלא המשנה הביאה משלים לערי חומה קטנים (וכמ"ש רש"י למעלה) ומדוע חשבה וירושלים . אך לפי הנמ' להלן בשם ר' יוחנן כירושלים א"ש שהכונה שאלה הקטנים הם כירושלים הגדולה וכן לרב אשי דתרי ירושלים הוו והמשנה מדברת מירושלים הקטנה כדלקמן בוודא אתי שפיר . ובנמ' שם תנא גמלא בגליל וגדוד (צ"ל וגדוד) בעבר הירדן וחדיד ואונו וירושלים ביהודה . מאי קאמר אמר אביי הכי קאמר עד גמלא בגליל עד גדר בעבר הירדן וחדיד ואונו וירושלים ביהודה . רבא אמר גמלא בגליל לאפוקי גמלא דשאר ארצות גדוד בעבר הירדן לאפוקי גדוד דשאר ארצות וכן הדיד ואונו כו' איך דלא איכא כוותיהו לא אצטריכא ליה כו' וע"ש בפ"י רש"י והתוס' דבריהם צע"ג וכבר עמד ע"ז התה"א ופ"י שקושיות הנמ' היא מאי קאמר אם לפרש המשנה בא ולאמר איפה נמצאים מקומות של המשנה מדוע לא פי' כולם גם קצרה וחקרה כו' . וע"כ תירץ אביי הכי קאמר עד גמלא בגליל ר"ל כל המקומות של המשנה קצרה וחקרה ויודפת וגמלא בגליל . גדוד בעבר הירדן (ומלת עד של עד גדר מתק התה"א) וחדוד ואונו וירושלים ביהודה וכן הוא בספרא בהר הנ"ל כגון קצרה וחקרה ויודפת וגמלא בגליל וגדוד בעבר הירדן וחדיד ואונו וירושלים ביהודה (דלא כפ"י הראב"ד שם ע"ש) . ובתוספתא מכות פ"ב ובירושלמי עד שלא הפרישו קדש בגליל לא היתה קולטת הפרישו גמלא תחתיה עד שכבשו את קדש הרי ג"כ שגמלא בגליל . ורבא מתרץ כי הברייתא פירשה רק המקומות האלה דאיכא כוותיהו בשאר ארצות בשם זה ר"ל בארצות א"י כמו שפ"י רש"י דאילו ח"ל א"צ להוציא כי

דין בתי ערי חומה רק בא"י ואינך (קצרה וחקרה כו') דלא איכא כוותייהו לא אצטריכא ליה לפרושי כנ"ל ופי' נמלא בגליל לאפוקי נמלא דשאר ארצות א"י כי היה נ"כ נמלא בעבר הירדן כמ"ש בהערה ולא היתה מוקפת חומה מימות יהושע. ונדר בעבר הירדן לאפוקי נדור דשאר ארצות כי היו נ"כ ביהודה וגליל לרוב מאד בשם נדור או נדר (כי נדור היא נדר בעבר הירדן כמ"ש הכפ"פ ע' בערכו ובערך מנדל עדר או מנדל נדור) ובגמ' שם שאלו על המשנה איך חשבה ירושלים לבתי ערי חומה שהבית חלוט בה והא אחד מן העשרה דברים בירושלים הוא שאין הבית חלוט בה ותירץ ר' יוחנן שכוונת המשנה בירושלים היינו שהמקומות קצרה וכו' מוקפים חומה כמו ירושלים מימות יהושע ולא לדין חלוטה, ורב אשי תירץ דתרי ירושלים הוה והמשנה מדברת לפ"י מירושלים הקטנה שהיא נ"כ מוקפת מימות יהושע והיא חולטת כבתי ערי חומה ע"ש. ונ"כ היא ביהודה כמ"ש התה"א בח"ב כי ירושלים הקטנה היא כפר שלים (ע' בערכו) שנק' שלם כמו ירושלים והוא נ"כ ביהודה כי ארץ סאמאריא היא נ"כ שייך לארץ יהודה כמ"ש בערך א"י. הכל בערכך ל"ב ע"ב ר' ייסא קוצירא ירושלמי ב"ב פ"י ה"א :

הערה נמלא בגליל כי התח"א בח"א ששמע מעוברי דרך שברוך מקדש נפתחי (ע' בערכו) לחספאי (ע"ע ברותא) לדרום כפר חונן כשתי שעות על חר נבזה עד חיים כפר א' בשם נאמאלא. וחיספין כתב שכפר סאנאן בגליל העריון (ע"ע עשורים) היה נק' בימי קדם נאמאלא (בתח"א ח"ב) ואולי חנונה ע"י. (ע"ע שחח"א כ' כפר סאנאן לדרומית מערבית קדש כד' שעות ונח"א כ' שהיא במחו פוקיען בבקעה חלבנו) ונמלא בעבר הירדן במזרחית דרומית כנרת מצפון לחיפאס הוא סיסתא במפת א"י להיינריך קיסערט. וע' בערך קסטרא, כי קצרה היינו מבצר בלשונם וכן כ' המערך ועמ"ש בערך ישנה כזה. וכן חקרה הוא כמו אקרא נ"כ ענין מבצר ומצודה וזהו חקרה של נוש חכב ועמ"ש בזה בערך אקרא דאנמא והתח"א בח"ב שא"ע דברי רבא דלא חשיב בברייהא רק דאיכא כוותייהו כי חלא חרד ואונו נ"כ ליכא כוותייהו ועל ירושלים לא קשה דייך דרבא פ"י כ"י יוחנן כירושלים וע"כ אמר' חב"ריהא נ"כ כירושלים) ושכח מ"ש בעצמו בח"א חובא למעלה לדרום כפר חונן כב' שעות חכפר נאמאלא וכפר חונן הוא אונו בגליל וכן חרדו (ע' בערכו) יש לימר על יד שבגליל ע' בערכו כי אח"ע וכן בהרתח):

קרית דקליא בתרגום יונתן דבדים ל"ד ג' על יריחו עיר התמרים קראה קרית דקליא ואמר תלמידי אלישע גלו מן קרית דקליא על יד אחוהון בית ישראל מאתן אלפין נוברין ע"ש ואולי היה זה כאשר אלישע ישב ביריחו (מלכים ב' ב') והתח"א כתב למערבית צפונית כפר ריחא (והוא יריחו ע' בערכו) מעין בשם עין אלישע ע"ש שרפאו אלישע הנביא במלכים שם :

קקונאי בני קקונאי באו לפני רב יוסף ובקשו ממנו שיתן להם איש לערב העיר ושלה את אביו כי עירובין ס' ע"א ואולי צ"ל קקונאי שהוא סמוך לפומבדיתא (ע"ע קורקנאי) ורב יוסף היה בפומבדיתא כמ"ש בערכו :

קקרו אמר רב חנן בר רבא אמר רב עשר שנים נחשב אברהם אבינו שלש בכותה (כצ"ל שם) ושבע בקרדו (בערך הנרסא כרדו) ורב דימי מנהרדעא מתני איפכא. אמר רב חסדא עיברא זעירא דכותה זהו אור כשדים ופי' הרשב"ם עיברא זעירא כך שמו ב"ב צ"א ע"א. הרי אררט תרגום אונקלוס (בראשית ת' ד') טורי קרדו יונתן תרגום טורי דקדרון שם האחד קרדניא ושם השני ארמיניא ותמן מתבני קרתא ראמיני בארעא דמדינחא ע"ש ובב"ר פל"ז הרי אררט טורי קרדוניא. וביב"ע בירמיה נ"א אררט מני ואשכנז ארעא קרדו הורמיני והדריב. בפסחים ז' ע"א נזכרו חטי קורדינייתא ופרש"י חטים הגדלים כהרי אררט שקשים המה מאד ובחולין נ"ד ע"ב דינר קורדינאה פ"י רש"י מהרי אררט וכ"פ בערוך ואמר זעירי שם דשיעור איסור האיטלקי כדירא קורדינאה והוא כפשיטא זוטרתא ונמצא ביני פשיטי דפומבדיתא ע"ש ובילקוט בא רמו קפ"ו דינר קורדינא וע' מנחות כ"ט ע"א משקל דינר זה קורדייקני ויש גורסין קורדייקני ופרש"י שם מטבע ובכתובות ירושלמי פ"ז ה"ז דינר קורדינא ופי' בקרבן העדה מהרי אררט, (וע"ש ש"י שיעורו כהצ"י זהוב וסותר להגירסא ופירושו בעצמו בקדושין פ"ב ה"ה ע"ש). ובירושלמי יומא פ"ב ה"ד דינר גורדינין ופי' המפרשים

שם מקום וכן בבמ"ר פי"ב ושה"ר פ"ג כי דקלמינום הי' לו משקל דינר גורדייני זהב שחוט ע"ש, ויש פירשו על שם גרדיין קיסר ע' במוסף הערוך. ביבמות ט"ז ע"א תני רמי בר חמא אין מקבלין גרים מן הקרדויים ורב אשי אמר קרתויים אתמר כי קרתויים (ע' בערכו) לתוד כדאמרי אינשי קרתויים פסולי אבל קרדויין כשרים לקבל גרים מהם כי הם נכרים גמורים ולא נתערבו בבנות ישראל (כי עכו"ם ועבד הבא על ישראל הולד ממור) וכן אמר ר' דוסא בן הרכינס בקבלה מחגי הנביא כי מקבלין גרים מן התרמודים והקרדויים. בתרגום איכה ע"פ שישו ושמוחי בת אדום וישבת בארץ עוץ בארעא דארמיני, ויש קבלה גם בין היהודים שהארמענים הם עמלקים, ואולי שרידי עמלקים באו לשם ונתישבו שם ועמ"ש בערך בצרה פי' אחר. וכפי הנראה דעת התרגום הנ"ל בפי' הכתוב בראשית י' כ"ג ובני ארם עוץ וגו' כ"ג עוץ היא ארמיניע וארמיניע ע"ש ארם נק' כן ובימי קדם היתה כל ארמיניע שייך לפרס ומדי כידוע ואולי לכן נמצא במדרש איכה רבה עוץ זה פרס כו', וע' במ"כ שם נראה שהי' לו גרסא אחרת. ובידיעות כלליות ב' ובערך ארם נתבאר דעת המבארים והרס"ג בראשם באופן אחר והוא לפי דברי יב"ע הנ"ל כי מני היא הרמיני וע"ש זה נק' ארמיניא וכעת ארמעניא.

הערה תרגום היונתן על התורה טורי דקדרון (ויש הגיהו דקדרון וא"צ) נ"ל פירושו כמו טורי חשוכא (וכן בוהר בהעלותך קמ"ח ע"א טורי קדרו הם הרי חשך) מלשון קדרות ושחרות כמו שיקראו אל ההרים שעל ים אדריאטיקע בשם הרים שחורים עבור גדלן ומחשיכין היום ביניהם (מאנטיענגרא) כידוע, וע"כ אמר אחרי כן שם האחד קרדניא הם הרי קדרו ובלשון רומי ג"כ נק' קארדעניע, ושם השני ארמיניא והם הרי אררש העצמיים בארץ ארמעניא על נהר ארקסוס, והאונקלס וכן היונתן האמתי על אררט קדרו כי הם חשבו אותן לאחד כי באמת הן שלשלת הרים אחת רק שהעמים חלקום בשמותן כנ"ל ע' במפת מלכות רומי ותבין. ועל עיר כותה כ' הרמב"ן ז"ל ס"פ נח ועוד חקרנו וידענו ע"פ תלמידים רבים שהיו יושבי הארץ ההיא כי כותה עיר גדולה בין חרן ובין אשור רחוקה ממדינת בבל ובניה ובין חרן כמו ו' ימים אבל היא נכללת בעבר הנהר בעבור היותה בין ארם נהרים (ע' בא"ק שהגיה פה ופירשו ולא הבין דברי הרמב"ן פה כי לא ידע תכונת כותה על נכון) ובין נהר פרת גבול א"י ובין חדקל ההולך קדמת אשור כו' והענין הזה המקובל (שאברהם נחבש בכותה) נמצא ג"כ בספרי קדמוני הנזכר כמ"ש הרב במורה הנבוכים כי הזכירו בס' עבודת האכרים המצרים כי אברהם אשר נולד בכותה חלק על דעת ההמון שהיו עובדים לשמש ונתן אותו המלך בבית הסתר וזהו עמהם בתוכחת ימים רבים ואח"כ פחד המלך שישחית עליו ארצו ויסיר בני אדם מאמותם וגירש אותם אל קצה ארץ כנען אחר שלקח לה הנוג כו' עכ"ל הרמב"ן ז"ל, ועתה אבאר תכונת כותה ובוהו יובן מאמר רב חסדא עיבא זעירא דכותה זהו אור כשדים, אצל בטלמיוס נמצא עיר אכותא בארץ אטראפאטעני במדי הקסנה בקרוב לנפילת נהר אמרדוס לים הכספי אצל קיראפוליס, (ע' במפת מלכות רומי ותבין ונהר אמרדוס כעת נק' קיועל אוצען) ולפ"ז תכונת מדינת כותה היתה במזרחית צפונית הרי קדרו ואברהם נחבש בכותה וגם בקדרו כמ"ש בגמרא. וע"כ כ' הרמב"ן שהיא בין חרן ובין אשור (והתה"א פי' אשור מוצל (מאזול) כי לא הבינו) וכן ע"כ כ' הרמב"ן שהיא בין ארם נהרים וכו' כמשי"ת עוד. והנה הכשרים בראשונה ישבו על שפת ים השחור וכמ"ש בידיעות כלליות ב' בשם הומרוס וכן נמצא במפת מלכות יון כי ישבו בין מוצא נהר פרת ובין ים השחור ואח"כ התיישבו בבבל כו' ע"ש, ובהת"א כתב אור כשדים נק' כעת אורפא בעבר פרת במדינת דיארבקור (ובמפת אזיא למערב עיר מארדון) ומראים שם בית אברהם ומקום כבשן האש אשר הושלך בו אאע"ה כי הכבשן נתהפך לבריכת מים ודגים הרבה בה והישמעאלים אינם מניחים לצוד שם דגים בעבור כבוד אאע"ה, ובערך מהלך ט' שעות דרומית מזרחית לאורפא במדבר נמצא כפר חויראן היא חרן ושם מגדול נמרוד ונחל המים של אורפא יורד על פני כפר חויראן ומראים שם קבורת

תרח אבי אברהם, והוא עשרה ימים מבבל כו' ובפרקי דר"א פ"ו מקרית ארבע עד חרן שבעה עשר יום ע"ש, ולפי הנאמר אור כשדים הוא בין שתי הנהרות כשיוצאין סמוכין זה לזה ושם ארץ דיארבקיר והוא בין ההרים, ושם יש רק מעבר צר (ענגפאס) בין ההרים ובין הנהרות כמו מעבר שיפקע בהרי הבאלקאנען, וזוטהארד בהרי אלפען והבקעה בהרי הלבנון, וע"ז אמר רב חסדא עיברא ועירא דכותא זהו אור כשדים ר"ל המעבר הצר שעוברין בו לארץ כותה הוא אור כשדים ר"ל בקעת כשדים כי הוא פ"י אור בקעה כמו שפ"י רש"י ונק' אור כשדים בעבור שהיה בה בימי קדם הדרך לארץ כשדים שישבו שמה אך אח"כ העתיקו ישיבתם לבבל ונק' המעבר הזה ע"ש ארץ כותה הנ"ל. ועתה תראה שבחנם נדחק הרמב"ן ז"ל בענין אור כשדים שדימה שהוא בבל וכ"כ התווי"ט ר"ה פ"ב מ"ד ע"ש. ובאפוקריפא בעורא ד' נמצא שעשרת השבטים עברו במעבר צר של הפרת יזבאו אל ארסרת כו' היא העיר ארסאראתא במערב ים הכספי באטראפאטעניע וכעת אסטראבונד כמ"ש בישאף, ועמ"ש בערך ניהוונד. ובערך ארמיניה שישראל הגלו דרך ארמיניא.

קרויא בעא מיניה ההוא סבא קרויא ואמרי לה סרויא מר' יוחנן שבת מ"ה ע"ב ופי' רש"י ע"ש מקומו. אבא חריפא קרויא בעא מר' חייא בר אבא ב"ב קכ"ג ע"א.

הערה היוספון חזכיר עיר קארעיא על גבול ארץ יהודה ושומרון, וכ"כ במפת א"י בדרום לעקבה בצפון שילה, ובהרי הלבנון דרומית מזרחית לכלקים (ע' בערך כחולת) נמצא עיר בשם סעריא או סעריאנע ע' בישאף.

קרחינא רב אדא קרחינא סנהדרין צ"ב ע"א רב אחא קרחינא ברכות ל"ג ע"א. יעקב קרחינא יודישין פ"ו ע"א. בשבת קנ"ב ע"א אמר חד נוזאה (פירש"י סרים) לר"י בן קרחא בשחוק מהכא לקרחינא כמה הוי (כי רצה לשחוק מן הקרחה שלו שהיה קרח) והשיב לו כמהכא לגווינא כו' ופי' רש"י מהכא אל הקרחה כו' וכן מהכא אל הסרים כו' והמבארים פ"י שהמה שמות מקומות ותפסום לשחוק לרמוז על המום שלהם.

הערה קרחינא כ' הרש"ל בכ"ה שהוא במחוז קרניא בארץ מדי קרוב לחר צאנרופ במדי הגדולה בנבול סוויאנא בדרומית מזרחית האלאנא (ע' מפת מלכות יון) ושם העיר קרינא וכעת נק' קערענד, והמקום נזוינא הוא ארץ גוואניא או גוואניטוס בין ים אורמיא ובין נהר ארקסס כמ"ש בערך ננוק.

קרטיגני אמר רב מצור רב מצור ועד קרטיגני מכירין את ישראל ואת אביהן שבשמים (פירש"י מכירין את ישראל בכבודן הראשון ואין מכירין עול שלהן ואין מאמינים בע"ז אלא בהקב"ה) ומצור כלפי מערב ומקרטיגני כלפי מזרח אין מכירין לא את ישראל ולא את אביהן שבשמים ופי' שם רב בעצמו לרב שימי דהיינו שאין מכירין אותו לאל יחיד ומיוחד אך שקורין אותו אלהא דאלהיא ע"ש מנחות ק"י ע"א, והתוס' בניטין ח' ע"א ד"ה ר' יהודה פ"י אין מכירין את ישראל כו' כי משם ואילך אין ישראל עד סוף העולם ע"ש. רב חנן קרטיגנא ופירש"י דמן קרטיגני כתובות כ"ז ע"ב ובב"ק ק"ד ע"ב במעשה זה עצמו אמרו רב חנא קרטיגנא ואמרי לה ר' אחא קרטיגנא ע"ש. ר' יצחק דמן קרטיגני ברכות כ"ט ע"א. ר' אבא קרטיגנייא ירושלמי ברכות פ"ד ה"ג ודמאי פ"ה ה"ב, ר' בא קרטיגניא שבת פ"ו ה"א ויומא פ"א ה"ג. היננא קרטיגנא שבת פט"ו ה"א וע' בערך קטרון. אלכסנדרוס מוקדון כשהלך לאפריקא היה בקרטיגני עיר שכולה נשים ב"ד פמ"ד וי"ר פכ"ז ומסכת תמיד ל"ב ע"ב ועיין בראש דברי ימי עולם בערך אלכסנדרוס.

הערה העיר קארתאנא היתה מפורסמת בימים החם על שפת ים החיכוך באפריקא הדרומיים החריבה כידוע, וכעת שמה העיר טוניס. ומוזו שאנו רואים אמוראים משם נראה שבמקום החריבה נבנתה עיר קטנה בשם קרטיגניא, ויש כתבו שהיו קורין גם לראשונה קרתאנענא ונענא הוא בלשון יון אשה ומוזו יצא המאמר שהיא עיר של נשים (קארתא-נענא). והמפי"ס כ'.

שהוא בזרחה למדינת אקרוואן (קריני) והוא טעות סופר שהיא למערב קריני, ובספריהם נמצא שקרטאנא בנאה אנוסטוס מחדש, והערכאים החריבוה ובעת שם מערזא במדינת טוניס, ואולם לפי חנמי הנ"ל ומקרטוני כפי מזרח אין מכיין כו' לא יובן, וכבר עמד ע"ז בעל מאור עינים ולפמיש למעלה בערך אפריקא שאלכסנדר מוקדון הלך לאפריקא שאצל אפאניסטאט כו' ע"ש נמצא כי גם קרטיניני שם במזרח וכ"ז מפורש ביוסיפון לעברים פ"ב במעשה אלכסנדרוס, ובוה איש גם חנמי שלנו במנחות הג"ד. ובשיאף כ' שארטאקסטאט בארמעניען עד נהר אראקסס היתה נק' ניכ קארטאנא.

קרימיון בפרה פ"ה מי פינה וקרימיון פסולין (למי פרה) מפני שהן מי ביצים (בסנהדרין מי בצעים) וכ"ה בסנהדרין ה' ע"ב, ויאמרו שם בנמי הטעם דבעיני מים חיים וליכא. והתוס' שאלו דהא נק' בב"ב ע"ד ב' בשם נהרות (ע' בערך א"י) ותרצו בשם ר"ת שבאמת הן נהרות אך שאין המים צלולין ושיט ועפר מעורב בהן ולכן פסולים שצריך מים חיים אל כלי ששום דבר לא יפסיק בין המים לכלי והשיט הוא מפסיק כו' והקשה התו"ש על תירוץ זה דא"כ היתה צריכה הנמי' לומר דבעי' מים חיים אל כלי וליכא. וע"כ נראה לו תי' התוס' שני בב"ב שם כי בעבור שמי בצעים מתערבין בהן הן פסולים שאינן מים חיים כו'. ולפע"ד גם זה קשה להלא במשנה שם אמרו מי ירדן וירמד פסולים שהן מי תערובות (שמתערבין בהן מים פסולים) ולפי התירוץ הנ"ל מי ביצים ומי תערובות אחד הן, והמשנה הלכה לשנים הרי ששם פ' אחר ולא תערובות מים פסולין, ולדעתי כוונת המשנה כי הנהרות האלה פינה וקרימיון הן יוצאים בהרי הלבנון כמשיית ושם עיקר התרומת מן בצעי המים הנעשים מן המסת שלג לבנון (וע"כ המה פסולים) ואח"כ בהתקבץ מי בצעים רבים נעשים נהרות שוטפים והולכים כדרך רוב הנהרות מן שלשות ההרים כידוע.

הערה הערוך פ' על קרימיון ופינה שהם אמנה ופרפר והתה"א השכים עמו, ובעיני דבריו לא יתכנו כי בכתוב (מ"ב ה' י"ב) נקראו נהרות דמשק ולא נהרות א"י ובב"ב נחשבו בין הנהרות המקיפין א"י, גם לפי מה שהראה התה"א מקומם, הקרימיון הוא הנהר אל ברדי היוצא בהר הלבנון אצל כפר בית דשאנא והולך למזרח ע"פ דמשק והיהודים קוראין לו אמנה כו' (וע' בא"ק שחולק ע"ז) והוא קרימיון. ובדרך דמשק לבעל בעק סמוך לכפר דירענען (ע"ע קפלריא) יש כפר פירשע (פינה) ולצפון הכפר מעין א' בשם פירשע (פינה) וילך דרומית מזרחית ג"כ ע"פ דמשק ונופל לתוך הברדי והיהודים קוראין לו פרפר כו' ולפ"ז הלא המה מקיפים רק עבר הירדן צפונית מזרחית א"י ובנמי' ב"ב הנ"ל אמרו שהימים והר' נהרות מקיפין א"י מכל צדדיה ולפי הנ"ל צד הצפון נשאר בלי היקף וכבר עמד ע"ז הכפ"פ בפ"ז אך לא ביאר כלום דעתו בזה. ולפי דעתי רואה אני כי דברי התה"א בפ"י פינה הם על יסוד נאמן והוא מקיף צפונית מזרחית א"י כנ"ל. אולם הקרימיון הוא נהר אחר לדעתי והוא הנהר אל עזי כעת (ואצל הרומים היה נק' בשם אראנטס) היוצא לצפון בעל בעק כה' שעות מן ביצה ואחו גדול (נראסע ויזע, ^ד ^ד מאטשערע) ויורד צפונה בדרך ים המזק וסובב עיר אל חמה ועיר ^ד

אפמיא וים אפמיא וע"פ אנוסוכיא ונופל בים התיכון. והטעם אשר קראוהו בשם קרימיון לדעתי כי יוצא מן המקום שנק' בעל המון במקרא (בעלבעק) כרם היה היה לשלמה בבעל המון כמ"ש בערך בעל בני ע"ש אליל השמש בשם אמון וגם ההרים שם היו נקראים בשם הרי אמון (אמאניוס געבירנע) או אמנה ע"ש האליל הנ"ל (ומזה ביונית ההר הגדול על הים אצל קלפדיא (ע' בערך קפלריא) נק' בשם סהעאראסאפאן ר"ל פני אלהים ושם עיר גדולה עד היום בשם אמון ויודע דעת הע"א בימי קדם שהאמינו כי בצפון מקום האלילים וכן הרי אמון לצפון ארץ כנען) והנהה הנ"ל ג"כ סובב כל הרי אמנה והיה מקודש להאליל אמון הנ"ל וע"כ העתיקוהו ביוונית מלשון בעל אמון בסורית לקירי אמון ביוונית כי קירי הוא אדון ובעל ביוונית ובוה א"ש דברי חנמי' בב"ב הנ"ל כי הקרימיון הזה נומר כל ההיקף בצד הצפון א"י והוא גבול העתיד כמ"ש בערך א"י ע"ש.

קרמנאה בשבת קל"ח ע"א נזכר מטה קרמנאי ופרש"י שם מקום והיא מטה גלגליתא (ע' בערך גל"ן) וי"א קרמנאי מוכרי בגדי פשתן מוכרין עליהן ובב"ק כ"ד ע"א קרמנאי הו' דיירי בה פרש"י שם אומה ל"א קרמנאי כו' ובנזיר ל"א ע"ב כי קאמר רב חסדא בתורא דקרמנאי ופרש"י בשורר שעומד לחרישה כו' והערוך כתב מקרמנאי שם מדינה אחורי פרס והיו משכירין שורים לחרישה ולזה צריך שיהיו לבנים ביותר כי הלבנים יותר טובים לחרישה כו' ותכונת ארץ קארמנאי בדרום פרס כמ"ש בידיעות כלליות ב' ע"ש.

קרן אפל (או עופל) ר"א אומר מתפללין על הנשמים עד כדי שיעמד אדם בקרן אפל וישכשך רגליו במים תענית כ"ב ע"ב ובירושלמי תענית פ"ג ה"ט הנוסח כדי שיעמוד בקרן עפל וישכשך רגליו בנחל קדרון וכ"ה בתוספתא תענית פ"ב. ולפ"ז קרן עפל הוא על נחל קדרון. ובבבלי שם אמרו עוד אמר רבב"ה לדידי הו"א לי קרן אפל דקם הו"א שטייעא כי רכיב נמלא ונקיט רומחיה בידיה ומתהוי איניבא (תולעת זי"ג יניבא) ופרש"י רבב"ה עמד על קרן אפל וראה את השייעא (ע"ע ערביא) כמו תולעת כן הוא גבוה המקום הו"ה ע"ש. וכן פ"י קרן אפל שן סלע גבוה וכך שמו והתוס' פ"י שם מקום. (קרן ג"ל כמו קוראן בל"ע שן סלע).

הערה דעת התה"א שהכונה בשם קרן אפל שהוא הקרן אשר עליו היה מבצר העפל הנזכר בנחמיה ג' ובה"ב כ"ז ול"ג בקצה מזרחית דרומית העיר ירושלים על מקום עין השילוח והוא ידוע עד היום הו"ה (והוא הנזכר בספריהם המגדל אשר נפל בשילוח לדעתי ע"ש). ור"פ המסבב כ' בראש הסלע (וההר שיוצא בתחתיתו מן הסלעים עין השילוח והוא ניתון כו') נראה בנין עם כפות ואזורים ששם עשה שלמ' המטבעות כו' וכ"כ ר"ב מטודעלא בעל המסעות ושם מעין גדול מי השילוח בנחל קדרון ועל המעיין בנין גדול מימי אבותינו כו'. והא"ק כתב בערך ירושלים כי לכן נק' עופל שננוה משם אפל וחשך שבגובה ההרים השוך בעבור העננים השוכבים שמה כו' ע"ש ומה בא לדעתי הנוסח קרן אפל באלף בגמ' הבבליית.

קרציון ר' יוחנן דקרציון ירושלמי ברכות פ"ה ה"ו. ואולי היא כפר קרצום ע' בערכו. או העיר קרקסיאן ע' בערכו.

הערה לדעתי כפר קרצום של המן שהיה שם ספר וברן היא עיר קראסאן בקצה מדינת פרס עיר גדולה ויהודים רבים בה והובאה בתה"א דף קל"א בבבאור דברי רס"ג משך כראסאן ע"ש. וזושרץ מתחלה.

קרקווא במשנה נדרים ג' קונם תבשיל שאינו טועם כו' מותר בדלעת הרמוצה ופ"י שמואל קרי קרקוואי ופרש"י ע"ש מקום והן מין דלעת שאין מתבשל יפה והביאו שם ראייה לפ"י שמואל דאמרו בברייתא דלעת ארמית היא דלעת היונית כלאים עם המצרית והרמוצה (ע"ע מצרים) ופרש"י הרי לך שנק' ע"ש מקום וכ"כ בתוס' ישנים שם ומשמע דהרמוצה נ"כ שם מקום. אבל הר"ן פ"י שרלעת קרקווא שם מקום נק' בשם דלעת הרמוצה ע"ש. ולפ"י רש"י נראה שהרמוצה המקום נק' ג"כ קרקווא.

הערה לפי דעתי כוונת שמואל היתה על עיר קירקעוואם או קירקעויע (ע' בערך שאחר י"ח) וכמחו עיר אזאה היו נדלים דקועין כאלה. ושם הויכך נחר הארמיטיץ או הערמוס לפי דברי בישאף וזו בדלעת הרמוצה כמחו נחר הארמיטיץ :

קרקסיאן באיכה רבה פ"א בפ' צדיק ה' ע"פ בכרכמיש על נהר פרת בקרקסיאן דעל פרת כו' ותכונתה ידועה עד היום במפת אזיא במקום נפילת נהר כבר הוא האבאראם בנהר פרת ע"ש בשם קירקעוואם או קירקעווא.

קרתוי קרתויים פסולין ע' בערך קדרו. ואולי הכוונה על הקאריוען או קאריותין בערב וע"ש העיר קרתה ע' בערך קירויא.

קשאה אפרים מקשאה ב"מ פ"ז ע"א וסנהדרין ל"ט ע"ב ונראה כי קשאה שם מקום. והמ"ס נוספת ליחס שממנו. אבל המ"כ הביא בשם רש"י בפרושו על המדרש בב"ר פמ"ח ופ"ה כי הכוונה שומר קשואים. ובאמת בתוספתא סוף שבת נקראים קשואים בשם מקשאות ע"ש.

קשתא היתה שם שאלה בדיני הזקה לפני ר' חייא ב"ב מ"א ע"ב . וע'
בערך קושמא.

אות ר

רבינתא כאשר רצה הקיסר מר"י בן חנניה שיכין לחם לאלהי ישראל צוה לו להכין אגודא דרבינתא (פרש"י שפת הנהר ששמו רבינתא) כי שם רויה עלמא ופרש"י מישור גדול, ויטרה ששה חדשי הקיץ והכין שם הכל ואח"כ בא רוח ונשאו לים, אח"כ טח ששה חדשי החורף ובא מטר וטבעו בים והראה לו ריב"ח שאינו יכול להכין לחם לאלהים בעבור היילותיו הרבים כו' חולין ס' ע"א. ומוזה נראה שנהר רבינתא נופל אל הים והוא סמוך לים.

הערה התח"א כ' רבינתא היא וואדי ראבינתא היוצא ממחו פראדי (ע' בערך אושא) וכפר עננו ונופל לצפון מרש"ל (מנדלא ע' בערכו) בים כנרת. ורחוק מקצה הים כנרת צפונית מערבית בערך שעה א' הכפר ראבתיא.

רנב ע' בערך תקוע.

רודום מעשה במשפחה אחת ברודום שהי' קוראין עליה ערעור כו' ירושלמי יבמות פ"ח ה"ב. ואולם בירושלמי בכורים פ"א ובקידושין פ' עשרה יוחסין הנוסח בזה במשפחה אחת ברודום ע"ש. והתה"א כ' בירו' ע"ז ומדרש שמואל פ"ט נמצא צלמא דרודום והכוונה על הגולם של רודום שעמד על שפת האי רודום בים התיכון והספנים עברו בין רגליו כו' ואולם בנוסחתינו בירושלמי ע"ז פ"ג ה"א ר' יעקב בר אירי הוה מסתמך בריב"ל ומטון לאדורי צלמא ואמר לו לעבור כו' ובשקלים פ"ב יש גורם קמיה דארורא צלמא (גם שם המעשה עם ר' יוחנן ע"ש) ובברכות פ"ב ה"א אהדורי צלמא ופי' הפ"מ הצלם של הדרך ובמדרש שמואל קמי צולמא דהורודום ופי' המפרש של הורודום ונ"כ שם עם ר' יוחנן כו' ולכל הנוסחאות נראה שהי' זה בא"י כי ספרו בירושלמי שקלים שר' אלעזר נטמן מפניו ונכנסו לפניו ר' אמי ור' אסי כו'. ואילו היא העיר אראדום בלבנון ע' בערך ארוד. (ושם נ"כ מירושלמי ארודי רודום ע"ש). **רודיא** שם מקום שעשו בו שקים למסחר וזה עיקר מסחרן ואשה גובה כתובתה מהם כו' כתובות ס"ז ע"א.

הערה בארץ פרתהיא מחו מדי נמצאים עיירות בשם רודא.

רום בית ענת מעשה ברום בית ענת (כן הנוסח בר"ש מקואות פ"ח מ"א ובתוספתא שלפנינו רוים בתענת נראה ט"ס) שקוות יותר מאלפיים כור כו' ומשמע שהי' מקום מקוה מים שהתקבצו המים לשם והמים מים כשרים תוספתא מקואות פ"ו. ונ"ב וכן התה"א דימו על הירושלמי סוף ערלה שקורא המקום שם ביאנה וטעות הוא כי שם הניטת באינה ובאימה ובתברותיה כו' וע' בערך אינה ואימה ובערך ענת. **רומה** (או ארומה) אנשי בית ממל ואנשי בית גוריון (שמות משפחות) מארומה היו מחלקין גורגרות וצמוקים לעניים בשני בצורת ובאין עניי כפר שיחין וכפר חנניה ולקחו מהן עירובין נ"א ע"ב ובתוספתא עירובין פ"ג הנוסח בית ממל ובית גוריון מרומה ובירושלמי עירובין ספ"ד משפחת בית ממה (צ"ל ממל) ובית גוריון מרומה.

הערה בשופטים ט' מ"א נזכרת עיר ארומה קרובה לעיר שכם ולדעת הא"ק היא אחת עם רומה הנזכרת במ"ב כ"ג ל"ו שמשם היתה אמו של יהוקים. ובתה"א כ' ע"ז ארומה בין ערי יוסף למערב סבסטי (שומרון) בערך שעה אחת כפר ראמון ובוזוהר פ' שמיני ר"ז דכפר ראמון. ואולם אין לפרש בזה ארומה של עירובין הנ"ל בעבור שארומה הזאת היא רחוקה מן כפר שיחין וכפר חנניה ע' בערכם ונמצא ברברי התה"א במ"א לצפונית מורח"י צפורי בערך ג' רביעיות שעה הכפר רמון

בחלק זבולון (וכ"ה במפת א"י ובכפ"ה לדרום צפורי נראה ט"ס) ולמערב רימון בערך
 עשרה א' חרבות רומה והן לצפון צפורי מכוונות כ"כ הכפ"ה והאלישיך כתב בפ' ראשך
 עלך ככרמל בעינינו ראינו עד היום קרוב לצפורי עיר ששמה רומא ושם הי' יושב
 אנטינינוס ומשם היתה מערה לבית רבי כמסופר בע"ז יושב את שמה רומא וכשם
 רומא עיר מלכותו באטליא ע"ש והוא לדעתי רומה של עירובין הנ"ל שהיא סמוכה
 לכפר חנינא וכפר שיתון. וע"ע בערך רומי בזה, ר' אלעזר דמן רומא גיטין ס"ז ע"ב.
 ר"מ"י בש"ס דפוס ווינעציא הישן וכן בש"ס כת"י באוצר הספרים של
 אפפנהיים נמצא במגיל' ו' ע"ב וז"ל אמר עולא אטליה של יון היא כרך (בדפוס
 ווינעציא זו כרך גדול) של רומי והוא ש' פרסה על ש' פרסה ויש בו שס"ה שווקים
 (בש"ס אפפנהיים הוסיפה כמנין ימות החמה קטן שבכולם של מוכרי עופות הוא י"ז
 מיל על י"ז מיל והמלך סועד בכל יום באחת מהן) והדר בו אף שלא נולד בו והנולד
 בו אף שאינו דר בו נוטל פרס מאת המלך ושלשת אלפים בי בני (מרחצאות) יש
 בו (בש"ס אפפנהיים הוסיפה חמש מאות מהם מעלין עשן חוץ לחומה) צדו א' ים
 וצדו א' הרים ונגבות צדו א' מחיצה של ברזל וצדו א' של חולמית (אבנים קטנים
 וחול) ומצולה עכ"ל. וברש"י פ"י על זה אטליה של יון כרך גדול שנדל בשביל עון
 מנשה שחכנים צלם בהיכל ירד גבריאל ונ"ץ קנה בים כ"י. וכבר עמד ע"ז בעל ערך
 מלים ושאל מאין לקח רש"י זה ההלא בש"ס דילן בשבת נ"י ע"ב ובסנהדרין כ"א ע"ב
 אמרו אר"י אמר שמאל (בסנהדרין אר"י יצחק) בשעה שנשא ישלמה את בת פרעה
 ירד גבריאל ונעץ קנה"בים ועלה בו שרטון (פרש"י חול ורפש שהים גורש ומתרבק
 בקנה עד שנעשה אי) ועליו נבנה כרך גדול (בסנהדרין כרך גדול שברומי) ופרש"י
 שהוא מיצר לישראל והוא של יון כדאמר' במס' מגילה ו' ע"א. במתניתא תני אתו
 היום שהכנים ירבעם שני ענלי זהב א' בבית אל וא' בדן נבנה צירוף אחד (פרש"י
 באותו שרטון שנדל שם בימי שלמה. צירוף כרך קטן מצוידים שעושים מן קנים ומן
 ערבה ומאז נתוספו בתים על בתים) והוא אטליה של יון ופרש"י שם העיר והיא
 ממדינת יון וכשנטלה רומי מלכות יונים לכרה ונהפך להם ע"ש. ובירושל' ז' ע"ז פ"א
 ה"ב אמר ר' לוי יום שנתחתן שלמה לפרעה נכה (מלת נכה צ"ע לדעת) מלך מצרי'
 ירד מיכאל ונעץ קנה בים והעלה שלעשטו ונעשה חורש גדול והוא כרך גדול שברומי
 (במדרש והוא מקומו של רומי) יום שהעמיד ירבעם שני ענלי זהב באו רומוס ורומילוס
 זבנו ב' צירופים ברומי. יום שנסתלק בו אליהו הועמד מלך ברומי (כמ"ש) ומלך אן
 באדום נצב מלך עכ"ל (כי לדעת החכמים וכ"ה בספר הישר והיוסופון שרדו בני
 אדום ירשו את ארץ כתיים והמה בנו עיר רומי ובירושלמי תענית פ"א א"ה ברי'
 דר' אבוהו בספרו של ר"מ מצאו כתוב משא דומה אלי קורא משעיר משא רומה ע"ש)
 וכ"ה בשה"ר בפ' אל תראוני. והוסיפו שם לספר וז"ל יום שהעמיד ירבעם ב' ענלים נבנו
 ב' צירופים ברומי והיו נופלין והי' שם איש זקן ושמו אבא קולון ויאמר
 להם שהם צריכים ליקח מים מנהר פרת ולגבל בהטיט ואז יתקיים (עמ"ש בערך
 סדום וד"ק) והלך בעצמו אל נהר פרת בעשותו עצמו לשפי חמרא (ופי' סוחר יין
 כי הולך תביות לשם) והביא משם מי פרת ונבלו בהטיט ואז התקיים וע"כ קוראים
 לרומי רומי בבלין ע"ש. ובספרי ס"פ עקב ביום שהעמיד ירבעם ב' ענלים עמדו
 רמולו ורומלו ובנו ב' כרכים ברומי נ"ל שצ"ל ב' כוכים כמו צירופים הנ"ל שפרש"י
 מן קטן כנ"ל. ובאס"ר ובב"ר פמ"ט שנתן הקב"ה בנו ביד שני מלכים רומוס ורמולוס
 בנו ב' צירופים ברומי. ובב"ר פמ"ט שנתן הקב"ה בנו ביד שני מלכים רומוס ורמולוס
 בזמן אחד והמ"כ הביא שם בשם דרשות ה"ר שם טוב שחלם לאביהם שיצאים שני
 אודים מנחיריו ושורפים עיר ממשלת וכאשר הקיץ משנתו אסרו לו שילדה אשתו
 תאומים ושפט כי בוודאי הם הם האודים הנ"ל ויצו להשליכם ביער והזמין להם
 הקב"ה דובה והניקה אותם ומהם יצאו המשפחות הרמות ברומי בשם דובים כו"ע"ש.
 וצ"ע שדבריו מתרים המדרש הנ"ל באס"ר שזאבה הניקה אותן ולא דובה. ובפסחים
 קי"ח ע"ב שס"ה שווקים יש בכרך גדול (ר"ל של רומי) ובכל א' שס"ה ברניות
 (מגדלים רש"י) ובכל בירנה שס"ה מעלות (שטאקווערק) ובכל מעלה היה בה כדי

לזון את כל העולם כולו ואמר רבי שכל זה מוכן לצדיקים לעתיד לבא שנאמר והיה
 סהרה ואתננה קדש לה' וגו' (זה הכתוב נאמר על צר אך כבר אמרו במדרש צר
 חסר ברומי מדבר ע"ע צור) ע"ש. ריב"ל ראה ברומי עמודים מכוסים בשפטיין
 (טאפעטען) בצנה שלא יקראו וברשב"ל יתבקעו ב"ר פל"ג וי"ר פכ"ז ובחזירתו
 של ריב"ל מרומי נעשה צולע על ירכיבו של ב"ר פע"ח. רומי מבוצרת מכל מקום והכל
 מבצרינאותה ד"ר פ"א. אכסדרה רומיתא פרש"י. ברומי עשו אכסדרה בדפנות נמוכות
 שאין מגיעות לתקרה ורב עשה שלו בדפנות מלאים הלונות ב"ב י"א ע"ב ובמנחות
 ל"ג ע"ב פרש"י בהפך וכבר הניה הבי"ח ע"ש, מרומי בא מין אוזב לא"י הנק' אוזב
 רומי סוכה י"ג ע"א וחולין ס"ב ע"ב, ברומי גדל מין קוצים ונקראים היגי רומיתא
 ורש"י פי' הנה שנק' רומיתא וברשב"ם כתב שהן נתחבים בגוף ומכאיבים שבת ק"י
 ע"ב וב"ב פ"ג ע"ב. בגי' פשתן של רומי יקרים היו מאד רק שטמהרים לכלות
 ב"מ כ"ט ע"ב וחולין פ"ד ע"ב. פשתן רומאה מסריח את הפה של הטוה אותו ומאריך
 שפתיו בעבור שלוקח תמיד את החוט לפה ללחלחו ברוקו כתובות ס"א ע"ב ומנחות
 י"ג ע"ב. מרומי בא לבבל תימוציאתא רומיתא סומקתא ופרש"י חלוקים אדומים ורובא
 הי' לזבש אותן כו' מו"ק כ"ג ע"א. ברומי כלבים חכמים שיודעים להשתדל לבעליהן
 ב"ר פכ"ב. בע"ז ל"ט ע"ב מלה סלקונדרית ופי' שמואל מלה שכל סלקונדרו רומי
 אוכלין אותה ופי' רש"י נתחומין שברומי ומערבין בה קרבי הגים טמאין ועושין אותה
 חתיכות גדולות ויש ממנה מלה שחורה ומלה לבינה כו' ע"ש וע' תה"א בת"ב פי'
 אחר. י' קבין עשירות ירדו לעולם תשעה נטלה רומי ואחד כל העולם כולו קידושין מ"ט
 ע"ב ואס"ר פ"א. ובקה"ר פ"א כל הממון אינו עולה אלא למלכות ארזים כו' ובפסחים
 ק"יש ע"א כל כסף שבעולם יוסף קבצם למצרים וכשעלו ישראל לקחהו עמם בא
 שישק ולקחו מרחבעם בא זרח מלך כוש ונטלו מששק בא אסא ונטרו מורח
 ושגרו להדררימוין בן טבריומוין ובני עמון נטלו ממנו ויהושפט מבני עמון והיה מונח
 עד אהו בא סנהרב ונטלו מאהו והזקיהו מסנהרב והי' מונח עד זקיהו באו כשדים
 ונטלו מצדקיהו ופרסיים מכשדים ומפרסיים ליונים ומיונים לרומיים ועדיין מונח ברומי
 ע"ש. ובגיטין נ"ח ע"א פו ירד לעולם במשקל שני אסתרין אחד ברומי ואחד בכל העולם
 כולו ע"ש. והתוס' בע"ז י"א ע"ב הקשו על הא דאמר'י שם משקל זוזא דפיזא ואסתר'א
 הוא רק חצי זוז ותירצו שהכוונה פה לא בדיוק אסתר'א רק הכוונה מעט ע"ש. ברומי
 קורין לתרנגול שכוי ירוש' ברכות פ"ט ה"א. הי' מנהג ברומי לקרוא בקול קין לסימן
 שיש קונים לקנות תאנים בברכות ס"ב ע"ב. וכן היה מנהג ברומי שכל מצורע נתנו
 לו מסתוריתא (דיאשלאטי"ריש בלע"ז) וישב בשוק וסתר דוללי (אשקיינו"ש וסתר דוללי
 דישיבוזירייד בלע"ז) כדי שיראוהו אנשים ויבקשו רחמים עליו ור' יהושע בן חנניה
 עשה כן לבת הקיסר חולין ס' ע"א. ובתוס' יבמות ס"ג ע"א ד"ה זבין גרם סתר ווללי
 ופי' סתר ארינה ע"ש והערך כ' דוללי בלשון ישמעאל קורין לאניצי פשתן בשם דליל.
 רומי טבעה יצא בכל העולם כולו ע' בראש דבריו ימי' עולם בערך רומים ומלכותם
 וע"ש ג"ב מענין לשון רומי ומרכבות מלכי רומי. חשובי רומי היו אוהזין בליונא
 דגושפנאק (צורות נאות שבתותמיהן רש"י) ומשמשין מטותיהן שיולידו הנשים נאים
 כמותן ואחר גלות ירושלים היו אוסרין בני ישראל (במטותיהן שהנשים יביטו עליהם
 וילידו כמותן גיטין נ"ח ע"א. יו"ט של רומיים קלנא (בירושלמי קלנא) ח' ימים
 קודם תקופת טבת וסטרנורא ח' ימים אחריה (בירושלמי סטרניול"א) ע"ז ח' ע"ב
 וירושלמי ע"ז פ"א ה"ב בשם רב. (ומה שנמצא באס"ר בדבריו המן על היהודים שאינם
 שומרים קלנא וסטרנולא הביאו רק למשל מהני הרומיים) ובירושלמי שם ע"ד א"ר יוחנן
 פרוקטו ראשה של תקופ' ופי' ח"מ יום הראשון. וכן היה להם יו"ט ביום שתפסי
 רומי מלכות בשם קרססים ועוד יו"ט אחד אחד אחת לשבעים שנה כו' בע"ז שם וברף
 י"א ע"ב וכל אלה יבאו בראש הנ"ל בערך רומיים ומלכותם. דמות ר"מ חקקו אפתחא
 דרומי (כשננב את בתו של ר' חנינא בן תרדיון אחות אשתו ברוריא מבית הזונות
 שהושיבה שם בגורת המלכות) כדי שיכירוהו בכל מקום והוא ברח לבבל ע"ז י"ח
 ע"ב. מכתשת של בית אבטינים שלחן ומנורה ופרוכת וציץ עדיין מונחין ברומי

אדר"נ פי"א, ר' אלעזר ברי' יוסי הו' ברומי וראה שם הפרוכת שהיו עליה כמה מפי דמים יומא נ"ו ע"א ושמ"ר פ"ג . הוא ראה ברומי הציץ של כה"ג סוכה ה' ע"א שבת ס"ג ע"ב . הוא ראה ברומי שברו כסא שלמה אס"ר פ"א . הוא ראה ברומי נוזל של טיטוס שהי' כ"ב ליטרין קה"ר פ"ד ובגיטין נ"ו ע"ב תניא איר פתח בן ערובא אני הייתי בין גדולי רומי וכשמת פצעו את מוחו ומצאו בו כצפור דרוך משקל שני סלעים במתנית' תנא כנוזל בן שנה משקל שני לטרין , (ולכן נ"ל שגם בקה"ר הג"ל צ"ל כ"ב ליטרין ולא כ"ב ליטרין) אמר אב"י נקטינן (קבלה היא) פיו של נחשת וצפרנו של ברזל ע"ש . הוא הורה ברומי (ר"א ברי' יוסי הנ"ל) שאלות כתמים ליהודים וכשבא אצל חכמים שבררום אמרו לו יפה הורית נדה נ"ה ע"א . זכן יש כעין זה בתוספתא מקואות והובא בר"ש ספ"ד שהורה בשאלת מקוה אחת ברומי (וי"ג בימי וע' בערך יומא) וכשבא אצל חבריו אמרו לו יפה הורית ע"ש . רבן גמליאל וקנים היו מסיבין ברומי ונפלה מנורה בלילי יו"ש ועמד ר"ע וקפה כו' תוספת' ביצה פ"ב . שאלו את הזקנים ברומי למה הקב"ה מניח לר"ע בעולם כו' ע"ו נ"ד ע"ב . זקני רומי היו להם שאלות עם ר"ג ב"ר פ"כ ע"ש . ר"ע היה ברומי דהביא לו משרתו צפרין מן השוק כו' רות רבה פ"ו ע"ש . רבי אליעזר ורי' יהושע ור"ג היו ברומי ושש באבסגיא הראה ר' יהושע את כחו בכשוף ירושלמי סנהדרין ס"פ ד' מיתות וע' בערך בתור . הרומיים שאלו את ר"י בן חנניה שאלות בתהיות המתים סנהדרין צ' ע"ב ונראה ששם הכוונה על יהודי רומי ע"ש הטיב . תלמי המלך שאל את הזקנים ברומי כו' ב"ר פ"ו וע' בערכו בראש דבריו ימי עולם . ר"י בן חנניה הו' ברומי ופדה שם את ר' ישמעאל בן אלישע כשהי' עוד תינוק כו' גיטין נ"ח ע"א ואיכה פ"ד ותוספת' וירושלמי הוריות פ"ג . ר' מתיה בן חיש יושב ברומי סנהדרין ל"ב ע"ב והוא שאל את ראב"ע ברומי ארבעה חלוקי כפרה כו' יומא פ"ו ע"א . הוא שאל את רשב"י ברומי מנין לרם שרצים שהוא טמא כו' מעילה י' ע"א יומא נ"ג ע"ב ובענין רשב"י ברומי ע' בערך בן תלמיון בראש מה שלמעלה מן הטבע . ודבריו בעל סה"ר שהי' ר' מתיא ברומי שאצ"ל צפורי ע"ע רומה אינם נכונים בעיני . ר' שמואל בן סוסירטאי הו' ברומי ואברה המלכ' דילנית שלה (תכשיטין) והוא מצא והחזירה לה כו' ע"ש באורך ירושלמי ב"מ פ"ב ה"ה . רבי חייה בר ווא הו' ברומי וכן חילפי בר קורייא ירושלמי מעשר שני פ"ד ה"א . בן יהודה בן טיטוס הו' ברומי ומנהו לרבי ירושלמי בכורים פ"ג ה"ג . משיח יושב בפתח רומי בין סובלי חלאים והוא מנוגע בנגעים רבים כו' ורש"י פ"ו בנ"ע בפתח שכנגד רומי סנהדרין צ"ח ע"א . ובתרגום ירושלמי שמות י"ב מ"ב לע"ל יצא משה מן המדבר ומלכא משיחא מן נו רומא ע"ש ובפרקי דר"א פכ"ט בני ישמעאל ילחמו בכרך גדול שברומי ומשם בן דוד יצמח ומשם יבא לא"י כמ"ש מי זה בא מאדום כו' . קול המונה של רומי הולך מסוף העולם ועד סופו ואמלא לגלגל חמה שמנסר ברקיע שני"כ קולו הולך מסוף העולם ועד סופו הו' נשמע קול המונה של העיר כו' יומא כ' ע"ב . וע' בערך פטילין . הדי"ק בשופטים כ' ט"ו כתב שבמדרש יש שאותן אלה מבנימין החסרים במקרא שם הלכו לארץ רומניא והתישבו שם ע"ש ובגליון רש"י שם בפסוק מ"ב על המאה שם החסרים שתיישיכו בארץ אשכנז ורומי ע"ש בשם בעל מ"ע .

הערה הע"מ פ"י האמר במגלה ובשבת מן אטליה של יון וכרך של רומי על העיר ביצאנץ הקדומה שנבנתה בימי ירבעם, ואח"כ בנאה מחדש הקיסר קאנסטאנטינוס הרומי בשנת ד' אלפים צ' והיא הנדיקה מאד ועתק ממלכתו לשם והושיב בה מבני עמו ונתן להם שכר הרבה בעבור זה כידוע, וחסרים יקראה רומי חזתא (או רומי רבתא) . וכל המסופר בדי"ל מתכונתה יאות על העיר חזתא כי רומי הישנה באטליה אינה עד יד הים . וכי"מ לכאורה בדבריו רש"י שכ' שחיא ממדינת יון והרומיים לקחה מיד חיונים כו' . וע"כ הוצרך לומר שבשבת צ"ל ר' יצחק כמו בסנהדרין שחי בימי רבא ובימי קאנסטאנטינוס ודא שמואל שחי מקודם . וכן עולה על האמר במגלה הוא עולה השני בימי רבא כו' וכן הכריזתא היא בייחא מאחרת עכ"ל ואולם מה נעשה עם ר' לוי בירושלמי ישחי

מקדמ, הוא אמר בפירוש שרומוס ורומקוס בנו ב' צירפיים על השרטון הזה חרי שמדבר מן רומ' חישנה. וכן המאמר בפסחים ק"ה מרבי ששס"ה שווקים יש ברומי מדבר מרומי הישן. וע"כ דעת שאטליה של יון הנה הוא עצמו האטליה שכ ב"ר פס"ו שחובא בערך אטליה שהוא אטליה הדרומית שקקחה נ"כ הרומיים מן היונים כמ"ש שם, והעיר רומי לדעת חז"ל שייכה עוד לאטליה של יון הנ"ל ובקעת קאמפניה שחובא שם, והכונה בענין השרטון שמקומו של רומי חישנה על נהר הטיבער נחוסף על חצי האי של ארץ אטליה כי רומי לא רחוקה מן חים ע' במפה.

ר'טמ"ש במדרש תהלים פ"ג על מחנים תרגמו זו ריטמוש ע"ש. ופירש המפרש שם מקום. והכפ"פ דע"א כ' מחנים מכוון למזרח בית שאן בערך חצי יום עיר מאחנא, וכעת לא נודעה תה"א.

ר"י א' ע' בערך נה מן הירושלמי שהכהנים הולכים בחוט של נייא (פ"י הפ"מ נה) עד דרייא ובהוט של בוצריא עד דפרדיסא. ומלשון זה משמע שהולכים עד החוט של רייא כמו פ"י דפרדיסא ושם המקום הוא רייא. והמעין במפת א"י להיגיד קיפערט ימצא בחוט של נה מא"י לבלל מקום בשם רימייא גם מקום בשם דרייא ואולי צ"ל פה רימייא או שצ"ל עד דרייא עד החוט של דרייא והוא דרייא הנ"ל. ואין זה אדרעי של עוג שבמקרא כי אדרעי הוא בחוט של בוצרי' הוא בצרה ע' במפה הנ"ל. ועמ"ש בערך אדרעי בשם התה"א ולדבריו משמע שהיא אדרעי הישן וכ"כ נ"ב, וצ"ע.

ר'יסים בירושלמי ב"מ פ"ה ה"ו נמצא היו אנשים מפרשים (הולכים בספינה למרחק) לריסים להביא משם סהורות ופ"י הפ"מ ריסים שם מקום.

הערה יכול להיות שהכונה על ארץ רוסיא. כי מה שכתבי הסופרים שרוסיא קבלה השם רוסיא מן זמן בא הנארמאנען דרוסיא ורויק ואחיו חוקקין ע"ז סופרים אחרים ואומרים כי הפאלינען בסביבות קיעוו היה שם מימי קדם בשם רוס. (ומפרש אחד מן הקראים בימי קדם פ"י נשיא ראש ביחוקא ל"ח על הרוסים) וע' געזעניוס בשם החכם האמער. וא' מסופרי הערביאים אבן פאסלאן כתב ברחבה על עם אחד עובדי אילים אשר ראה וידע אותם ששםם רוס השוכנים על חוף נהר הוואלגא. אך יותר נראה (כי פה הנוסח ביד אחר הריש) כי במריטניא (מאָראָקא) באפריקא חיו הריבה מקומות בשם רים כמ"ש בישאף רים צינאנע ריסי קיבאר ריסי פיר ריסי קארע וחם על יד ים התיכון וזהו הכונה לריסים.

רכים נהרא ע' בערך שוירי.

רכפה בצל של רכפה מעשרות פ"ה מ"ח ופ"י הר"ש והרמב"ם ע"ש מקומן ובתוספת מעשרות פ"ג איוהו בצל רכפה כל שאין עוקצי בצל מערך לתוכו (ובר"ש שם הנוסח להפך כל שעוקצו נמערך לתוכו) רשב"ג אומר כל שאין לו אלא קליפה א' וכ"כ הרמב"ם שם ובר"ש הנוסח רשב"ג אומר כל שאין לו ארס ועל שום בעל בני הביא דברי רשב"ג שאין לו אלא קליפה א' ע"ש.

הערה התה"א כתב לדרום בעל בעק (ע' בערך בעל בכי) בערך ששה שעות הכפר רבכא והוא רכבה בחלוף אותיות בדרך הערביים והעברים וע' בכללי החלוף. ונ"ב כ' שהיא העיר רעסאפע בסוריא בנליל תדמור ואינו נכון.

רמון (או בית רמון) מעשה בשפחתו של מציק א' ברמון (רש"י פ"י מציק גבר אלים (ובירושלמי מסיק כמו מציק ע' ב"ק ק"ו ב' מציקין מסיקין) וישראל היה והתום' כתבו ובתוספת' גרים מוסק ופ"י מוסק ויתים) שהשליכי נפל לבור ובא כהן והציץ בו כו' פסחים ט' ע"א ע"ז מ"ב ע"א ובתוספת' מקואות פ"ו ארשב"ג כו' מעשה במערה ה' של מוסק א' בדמו (ולפי ג' הר"ש במקואות פ"ח מ"א הנוסח ברמון) שהיו כהנים כובשין את הנדור (בר"ש העתיק הגדר וגם זה אינו מובן ונ"ל שצ"ל את הנדות כי שם מדבר משבילת הנדות כמ"ש מקודם שם כשרים אף לנדות) ויורדו ושובלין לתוכה כו' ע"ש. מעש' שנכנסו שבעה זקנים לעבר השנה בבקעת רמון ירושלמי חגיגה פ"ג ה"א. בבקעת בית רמון נקהלו ישראל ורצו למרוד ברומיים על שחזרו מדבריהם שהתירו לישראל לבנות אהבה"מ כו' (ע' בזה בערך פפוס ולוליינום בראש דברי ימי עולם) ב"ר פס"ד. אוריאלנוס קבץ כל ישראל לבקעת בית.

רמון והרג את כולם והי' הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרום הנהר איכה רבה ע"פ על אלה אני בוכיה וכן שם ג"כ במעשה טרכינים עם הילד עי' בערכו ג"כ אמרו והי' הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרם הנהר. ובאסתר רבה פ"א משמע כי מעשי טרכינים הי' באלכסנדר'י של מצרים, שאמר שם רשב"י ג"פ חזרו ישראל למצרים וגי"פ לקן כו' והושב מעשה טרכינים כו' ע"ש וכ"ה בירושלמי פ' החליל ושם הוסיפו והלך הדם בים עד קיפרם ע"ש. בתוספת' סוטה פ"יא ע"פ יסוב כל הארץ כערבה מגבע לרמון נגב ירושלים (זכריה י"ד) אמרו והלא נבע ורמון ירושלים וקפקסים ונגב ירושלים הוא מישור וע"כ פירשו כי הארץ מגבע לרמון וכן כל הארץ תהי' כערב אשר בנגב ירושלים ע"ש.

הערה הא"ק פ' על רמון בקצה דרום יהודה וי"ש מגבע לרמון מצפון יהוד' לדרום יהוד' ע"ש, אולם אינו נכון כי הכתוב ברצונו לאמר כן אמר מגבע ועד באר שבע (מ"ב כ"ג ח') כמ"ש הא"ק בעצמו בערך באר שבע. אך הנכון דעת התה"א שרמון בזכריה הוא סלע רמון וכן דעת התוספת' הנ"ל. והוא עד היום למזרח בית אל כשעה א' על הר סלע אחד בשם סלע רמון ובקעת רמון (או בקעת בית רמון) היא הבקע' אצל סלע רמון בשם וואדי אל מודיא כעת שמושכת למזרח רמון, ועל קיפרום הנהר שבאיכה רבה הנ"ל כ' התה"א (וכן משמע במוסף הערך ע"ש) שנמצא ביוסיפון הודרום המלך בנה במחוז יריחו מבצר יריחו וקראו ע"ש אמו קיפרום ובמלחמות יהודים פ"א משמע שחומה החדשה אשר בנה ביריחו קראה קיפרום. ויכול להיות שהנחל העובר שם נקרא גם כן קיפרום ואולם הכפ"פ דף ל"ה ע"ב העתיק מן המדרש והי' בוקע בים והולך עד קיפרם כלשון הירושלמי הנ"ל בסוכה ופי' שהוא אי קיפרום בים התיכון וכ"כ במעריך. גם בירושלמי מדבר שהי' המעש' במצרים ובוודאי הכונה על האי הנ"ל בים התיכון ועי' בזה באורך בראש דבריו ימי עולם בערך טרכינים.

רמתא ע' בערך עין גדי.

רעמסס מרעמסס לסוכות ק"ב מילין מכלתא בא פי"ד. ועמ"ש בערך נחל מצרים ובתרגום יונתן ראשית מ"ו י"א רעמסס פלוסים וכן בכמה מקומות. ובסוטה י' ע"א וכן בשמ"ר פ"א את פתום ואת רעמסס רב ושמואל חד אמר פתום שמה ולמה נק' שמה רעמסס ראשון ראשון מתרוסס וחד אמר רעמסס שמה ולמה נק' פתום שראשון ראשון פי תהום בולעו ע"ש.

הערה תכונת פלוסים או פלוסא בנמ' (עי' בערכו) היתה לפי ספרי העמים ובמפת א"י לחיינדיק קיפערט על שפת ים התיכון אצל נפיתת לשון הניקוס חמורתי בו ונק' אצל חיונים פילויאום ע"ש הרפס והמיט אשר במחוז החיא כמי' בא"ק, ולדעתו ע"כ אמרו בנמ' שראשון ראשון פי תהום בולעו או מתרוסס בעבור שחיה מקום רפס וטיט (זומפפיג). ונק' ניכ רעמסס דדעת סופרי העמים כי רעם בלשון מצרית הוא איש וסאס הוא רועה (כידוע מדברי מאנעטא ע"ש היקסאס) ור"ל שישבו בה הרועים הם העברים הקדמונים עוד טרם בא בני ישראל למצרים וע"כ נמצא בכתוב ביבאה יעקב ובניו שהושיב אותם יוסף במיטב הארץ בארץ רעמסס (ראשית מ"ז י"א) ותהי' כתב בעבור שישבו בה בני ישראל ולפי' צ"ל שבימי יוסף עוד היה נקרא ארץ נשן אך אח"כ בימי כתיבת התורה כבר היתה נק' רעמסס על שם בני ישראל ונמצא ניכ בספרי העמים כי פלוסים היו נק' ניכ בשם טיפאן ע"ש האליל טיפאן (בעל צפון) ויכול להיות שהעברים חסבו שמה לשם פיתום (כדרכם להפך האותיות) בעבור שהוא שם אכיל וצריך לחסב השם כאשר עשו בני ראובן (מדבר ל"ב ל"ח מוסבות שם) ובישאף הביא ניכ עיר במצרים למזרחת בשם פיטאן. וניכ מה שתרנגם יב"ע על פתום טאנים שצ"ל טיפאנים וכן מה שתרנגם על פי החירות טונם ניכ צ"ל טיפאנים כמי' מאנעטא שחעיר אבארים היתה נק' ניכ טיפאנים שבאויא ועמ"ש בערך' טונם למעלה ובספרי מגדה סוד בארץ והנה ארץ רעמסס נק' בכתוב שם בשם ארץ נשן כניל וכמי' בתכונתה בערך מצרים שהיתה בין חים סוף ובין פלוסים הנ"ל. וכפי הנראה נמשכה ארץ נשן עד קדש ברנע ועזה (עיין במפת א"י בהמשך מחוז קאסיאטום והבין) ובזה יובנו הכתובים ביהושע י' מ"א ויכם יהושע מקדש ברנע ועד עזה ואת כל ארץ נשן וגי' ובייא י"ו ואת כל הנגב ואת כל ארץ חנשן וגי' רק ששם נקרא נשן שם פלשתים וסה בנשן שם מצרים מושב בני ישראל חרמנו השבעים נשן חערבית כי החלק

מארץ מצרים הנמשך בין ים סוף ובין ים התיכון עד נחל מצרים נבול מצרים היה נק' בשם ערב המצרית (דאס עניפטישע אראבען) כי הערביאים נתיישבו שמה.

רקס בנישין ב' ע"א המביא נש ממדינת הים צריך לומר בפני נכתב כו' ר"ג אומר אף המביא מן הרקס ומן החגר (בנמי' שם ד' ע"א רקס וחגר מקומות סמוכים לא"י ורש"י פ"י על הכתובים בין קדש ובין ברד ת"א בין רקס ובין חגרא וכן הוא תרגם על בין קדש ובין שור) ר' יהודה אומר מרקס למורה ורקס כמורה (שהוא כח"ל) מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום מעכו לצפון ועכו כצפון כו' והקשו בתום' הלא בספרי פ' עקב חושב רקס וחגר (שם א"י) ורקס דחגרא כמ"ש בערך א"י) בין כרכים שכבשו עולי בבל גם קדש בהר נפתלי הוא בא"י ותירצו בתירוץ השני אף שהוא א"י הוא בנבול א"י ומופלג מן הישיבות ובתי דינים ובתירוץ הראשון תרתי רקס וחגר הוו דרקס וחגר של אברהם קדש ושור הם א"י דמסתמא אברהם ישב בא"י (ומזה מדבר הספרי) והם במערב א"י בארץ פלשתים (ולפי' צ"ע) דהלא הספרי חושבו בין העיירות למורה א"י אם לא שנאמר כדעת הע"מ שהספרי לא הביט על הסדר ע"ש.) ובמתני' מיירי באותו של ח"ל כו' והוא במורה א"י כמ"ש מרקס למורה כו' ע"ש בתום' עור. ובנדה נ"ו ע"ב אמרו כל הכתמים הבאים מרקס טהורים שהם כתמי נכרים (ואצ"פ שנים יש"אל גמורים דרו בה כמ"ש בנישין הנ"ל הן מצניעין כתמיהן בתום' שם ובנישין) ור' יהודה מטמא שהן גרים וטועים ופרש"י והרע"ב שטועין שאין מצניעין כתמיהן ובתום' שם בנישין משמע שהפ"י הוא דאותן שנוהגין בתורת נכרים היו גרים וטועים בהמרת דתם והם דינם כישראל מומר שאע"פ שחטא ישראל הוא ע"ש. וביבמות קט"ז ע"א שהוא גיטא דאשתכח בסורא וכתוב בו בסורא מתא אנא ענן בר חייא נהרדעאי פטרית ותרכית פלנית אנתא וברקו רבנן מסורא ועד נהרדעא ולא היה ענן בר חייא אחר לבר מענן בר חייא מחגרא הוה בנהרדעא ובאו עדים ואמרו דההיא יומא שנכתב הגט ענן בר חייא מחגרא אצלנו הי' פרש"י בנהרדעא והגט כתוב בסורא והיתה שם שאלה בזה ע"ש.

הערה התה"א כ' על רקס וחגר של הספרי הנ"ל בנבול עולי בבל שכוונתם היה על קדש נפתלי שתרנמו רקס כמו קדש של אינקלוס הנ"ל. וחגר כפר לא רחוק ממנו כי במחוז מורה קדש יש כפר אצור הוא הצור וסמוך לו כפר אל הדרש (חגר) ויותר נכון הנוסח בירושלמי פ"ו דשביעית ובתוספתא (בערך א"י) רפיה דחגרא כי הצר בלי התרגומים רפיה וכ"ה בלי ערבי עד היום (ובת"א על הצרים רפיה צ"ל רפיה כנ"ל) והוא הצור הנ"ל והנה דעת הכפ"פ פ"יא בשם הרמב"ם שרקס שבמשנ' גיטין הנ"ל יסובב על קדש בהר נפתלי כמ"ש התום'. ואינו א"י שלא כבשו עולי בבל והתוי"ט כ' שהוא מא"י ברא"י מן הספרי הנ"ל שכבשו עולי בבל רק שמופלג מן הישיבות כו'. וכן ר' יהוד' יסובב ע"ז וחושב הזויות לזויות מערבית דרומית אשקלון וזויות מערבית צפונית עכו ומזרחית צפונית הוא קדש רקס הנ"ל, וזויות דרומית מזרחית לא חשיב ששם ים המלח ונדוע הוא לפירסומי ואחריו נמשך התוי"ט בפרושו. אך הוא הביא ג"כ התרגום בין קדש ובין שור או ברד בין רקס ובין חגרא, וזה אינו נכון כי זה רקס וחגר אחר כמ"ש התום' בארץ פלשתים במערב א"י וכפי המבארים בדרום א"י ומה ענין לו עם קדש כדש נפתלי בצפונות מזרחית א"י. אולם בעיני לא יתכן הפי' של הכפ"פ כי מדוע רקס קדש של נפתלי וחגר הסמוך לו יהי' דינם כמו מדינת הים והם אינם רחוקים מסבריא מצפורי כ"כ והעיירות בדרום ארץ יהוד' יהי' דינם כא"י לכל דבר. וע"כ נרא' דעת המפרשים ורש"י בראשם יותר נכון כי הכוונ' בשם רקס וחגר על קדש וברד או שור שתינם אונקלוס רקס וחגרא. והנה רקס הוא קדש נכון דעת התה"א שהוא קדש של אדום עין משפט היא קדש במזרחית דרומית א"י וכעת אל סאדאקא (לא קדש ברנע בדרום א"י) וע"כ אמר ר' יהוד' מרקס למורה כו' (ומה שעשה התה"א מחלוקת בכוונ' בין ר"ג ור"י אינו נכון) וחגרא יכול להיות לדעת אונקלוס שהיא העיר עגרא בימי קדם על שפת לשון ים סוף

המזרחי (ע"ע אורסי). והוראנימוס אמר כי סלע שבא"ץ אדום הוא רקם וכן ביוסיפון. ויש כתבו שעי"י הראשי של הנבטיים שש נקי רקם, והיוסיפון כי ע"ש אחד ממלכי מדין בשש רקם כו' ולולי דברי מפ"שי הנמ' היתני אומר כי במפת א"י נמצא כי ערבי פ"טריא (סלע ערב) נקי ברומית פעטריא ולהלן לצד מזרח א"י נקי מדבר ערב בשם אנריענע (כי ישבו שמה ההגריאים כמ"ש בדה"א א' ה') והנה רקם הוא כמו רגס ור"ל מקום אבנים וכמ"ש בע"מ הטעם על חבל ארנב שנק' כן ע"ש האבנים כי רגב כמו רגס וע"כ נקי בלשונם טראכניא ג"כ ע"ש האבנים בל' יון ועראבי פיטריא (ע"ש האבנים שהם ברומית פטרוס) היא בארמית רקם (וע"כ ג"כ באונקלוס על קדש מקום מוצר אבנים בשם רקם) והמקום אנריענע הוא חנרא בארמית כמו הגר וע"ז כוון ר"ג אף המביא מן הרקס ומן החגר. וזהו ג"כ מרקס למזרח כי הוא במזרחית דרומית א"י בארץ אדום. ור' יהודה הושב הצדדים לא הזויות (כמ"ש הכפ"פ) אשקלון לדרום ועכו לצפון ורקם גובל המזרח והמערב לא השיב כי שם ים הגדול. והבן. ומעת' יובן המשנ' בנדה הנ"ל כי העכו"ם ברקם של אדום הם גרים וטועים. לפי המסופר למעל'. בערך גבלא כי שמעון החשמוני הכריח את בני אדום רבים להמול ולקבל דת ישראל בדרום ארץ יהוד' ואז רבים בבני אדום נעשו גרים אף במחוז רקם וקדש ושבו אחרי כן לשעות בטעות העכו"ם ע"ש. וענן בר הייא מחנרא שביבמות ה"י מן חנרא הנ"ל. והיותר נראה שהוא היה מן חנרא שבמדינת סוויאנע בפרס בשם אנרא וכן יש שם עיר לבטלמיוס בשם אנארא.

אות ש

דשאב ר' מנא דשאב וי"ר פ"ט ופ"כ ותנהומא בראשית ס"ו ת'. ובקה"ר פ"י ר' מנא דשאב. ר' זכאי דשאב במ"ד פ"ז, ר' ינאי דשאב פסיקת' רבתי פ"ד ואילם בפסקתא דרב כהנ' במאמר זה עצמו נמצא בכ"י אקספורד רבי זכאי דשאב ע"ש בדברי החכם ר' שלמה באבער נ"י.

שכא ע' ביריעות כלליות ב'.

שביסתנא ע' למעל' בערך דגלת. ההוא גברא שנטבע בדגלת ואסקוהו אנשרא דשביסתנ' ובאה השאל' לפני רבא ע"ד אשתו כו' ובמות קכ"א ע"א. משמע שסמוכה למחוזא הית' מקומו של רבא.

שבשא ר' ירמיה דשבשא איכה רבה פ"ה ובקה"ר פ"י ר' ירמיה דשבשתא וע' בעץ יוסף.

שומ' מישומ' בין הנהרות עומדת למעל' מאיהו דקירא כמ"ש מן הנמ' בערך בבל. וכבר כתבת' שם דמזה ראוה שפ' הנמ' בקידושין שם לעיל בפרת היינו ג"כ בין הנהרות דאם נפרש למערבו של פרת מאי הקשה הנמ' שם מרבי יוחנן שאמר עד מעברתא דניומא ע"ש. גם נייבוער כתב שניומא היא לצפון נהרדעא ע"ש. אך מ"ש שוש מישוט היא סאמאזאטא על נהר פרת אינו נכון כי סאמאזאטא היא במערב נהר פרת בקאמאנע ועדות הנמ' היא כי שוש מישוט בין הנהרות עומדת גם אין נכון דברי הע"מ בערך איהו דקיר' כי שוש מישוט היא הרכב מן הערים זיטטא ומעניע שוכר צווימוס (ס"ג פ"ט) שהקיסר יולאנוס וחילו באו מן איהו דקירא אל עיר זיטטא ואח"כ אל עיר מעניא וכי' כי שם נראה מפורש שהלכו הפרת מלמעלה למטה כמ"ש הע"מ בעצמו וא"כ זיטטא ומעניא למטה מאיהו דקיר' והנמ' העירה שהיא למעלה מאיהו דקיר'. ונמצא בקידושין ע"ב ב' אמימר שרא לרב הונא בר נתן למנסב אתתא מחוויית' וכי' ורש"י גרים ממחויית' והיינו מנשי מחווא וכתב דמחוי' היא חוץ לגבול בבל האמור לענין יחוס. וכבר עמד ע"ז הרש"ל בכ"ה ח"ה כי מחוי' היא מפרורי בבל כמ"ש בכתובות נ"ד ע"א. ופ"י הוא מחוויית' מנשי חווא היא בי חוואי שנחשבו לכותים בפסחים נ"א ובכתובות קי"ב ע"א א"ר חניני' על אחד שרצה ליבם ובמה בני חוואי אחיו נשא כותית וכי' ועמ"ש בערך צור מן הירושלמי דברי ר' חניני' ג"כ על צור מי המוונה שם רק איסור יציאה לח"ל ע"ש.

ויש ליישב דעת רש"י שלדבריו הכוונה על מחווא האחרת שהבאתי בערך מחווא על נהר האבאראם ע"ש. ולדעתי הייתי אומר שהשאלה היתה על נשי מחווא אף שהיא בגבול יחוס בבל כי שם היו הרבה משפחות פסולות כמו שהכריז שם רבא. בלאי דנאי כו' והובא בערך מחווא ע"ש.

שׁוּרִי בב"ד של רב הונא נמצא נט' שהיה כתוב בו בשוירי מתא דעל רכיס נהרא כו'. ואמר רב הונא הישש' לשני שוירי ב"מ י"ח ע"א. ואולי רכיס נהרא הוא נהר ראנא ושׁוּרִי הוא סיפארהא שזכר בטלמיוס על נהר ראנא עמ"ש בערך סורא. ובטלמיוס הזכיר ג"כ סאווארא על ההדקל באשור.

שׁוּם טַמִּיא בב"ב קנ"ג ע"א ההוא דאתא לקמי' דר"ג לנהרדעא שדר' לקמי' דר' ירמיה בר אבא לשום טמיא אמר (ר"ג) הכא אתרי' דשמואל היכי נעביד כרב (אף דהלכתא כותי') וע"כ שלחה למקומו של רב לשום טמיא ומשמע מזה כי שום טמיא בין סורא לנהרדעא ושייכה לגבול מקום רב בסורא.

שׁוֹשֵׁן היא מוקפת חומה מימות אחשורוש מגילה ב' ע"ב.

הערה העיר סווא מושב מלכי מדי בימות חקיץ ידועה במפת מלכות רומי ועד היום עיר גדולה בפרס חדרומית.

שׁוּנִיא ע' בערך תביל ימא. **שׁוּקֵא דנרש** ע' בערך בירי ונרש. **שׁוּשׁ** וכו' **שׁוּשׁ תרי** ע' בערך אפריקא. ונ"ב כ' כי שוש הוא שושן ושוש תרי הוא העיר סאסטרא שם אינו נכון בעיני כי ישראל הגלו דרך ארמיניע ע' בערכו ויותר נראה כי פליניוס הזכיר בקפודקיא עיר סאטערא וכן בטל' זכר במחווא אריה אשר לפרס וכן יש אצל בטל' בפנימית מדי עיר סאצא והיא שוש הנל'.

שׁוּר ר' שמעון שוורי ע"ה ב' בחולין ע"ה ב' מבואר שר"ש שוורי היה בן שוורי ואלם התה"א יפרש בן שוורי ג"כ שהיו ממקום שוורי וכ"כ הכפ"פ פמ"ד שהוא ג"כ פ"י קן ואח"כ ראה להרמב"ם בפ"י המשנה בפתחתה שכ' יש חכמים שיחסום למלאכה כדי לפרסם שמו כגון נחום הלבבל ור' שמעון השוורי (מלשון שש משור) וכו'.

הערה התה"א כתב למערב כפר ענען בערך שעה וחצי הכפר שוור וע' בערך אושא בשם הכפ"פ בערך שעה) וסמוך לכפר קבורת ר"ש שוורי ור"י בן אלישע כה"ג (עמ"ש בערך גליל בשם הכפ"פ על הנוסח ר' ישמעאל שוורי שם) ור"ש בן אלעזר.

שׁחין ע' בערך פומבדיתא.

שׁמנה ר' יוחנן דמן שטנה פסקתא דרב כהנא פסקא אחריתא דסוכות ע"ש.

שיחור ע' בערך בירתא דשיחורי ויש מקומות רבות בשם בירתא בבבל וע' בערך אלעזר איש בירתא בראש ימי עולם בארך בזה.

שיחין (או כפר שיחין) בתצורו של יוסף בן סימאי בשיחין היתה דליקה בשבת ובאו אנשי גסטרא של צפורי (ע' בערך קסטרא) לכבות ולא הניחם כו' שבת קכ"א ע"א. ונראה מזה כי שיחין סמוכה לצפורי וע' בערך רומה. בשיחין היה גדל חרדל גדול מאד עד שבבד א' נמצא ט' קבין חרדל ועציו סככו בהן סוכת יוצרים מאמר ר' יוסי שישב בצפורי בכתובות קי"א ע"ב. ובירושלמי פאה פ"ז ה"ג הנוסח נ' קבין ע"ש וע' בספרי פ' האוינו. א"ר יוחנן שלש מאות מיני שדים היו בשיחין ושדת עצמה אינו יודע מה היא גיטין ס"ח ע"א וע"ש שהכונה על מין עגלה כי קאי שם על מ"ש שמערבא אמרי שידתא (בפ"י הכתוב שדה ושדות) ופרש"י עגלה למרכבת נשים ושרים. ובירושלמי ענינת פ"ד ה"ה אמרו שמונים שדות של מתכת היו בשיחין ע"ש. ואולם רש"י פ"י שם אינו יודע מה היא מה דמותה ומה טיבה ויש אומרי שידה עצמה ראש כולם ואמן אינו יודע מה היא. ונ"ל שעושה ב' גירסות לגרסת ושדת היא עגלה וי"א גורסין שידה בה"א ולגורסת שידה בה"א פ"י על אם השדים. ובאיכה רבה פ"ב בני שיחין היו בעלי כשפים וע' בערך כבול. בשיחין היתה מערה והיו מחזיקין בה טומאה (של מתים) וברקו ולא מצאו ולימים נכנסו פועלים בה מפני הגשמים ונתוו בקורדומותיהם ומצאו מכתשת מלאה עצמות נדה ס"א ע"א ותוספתא נדה פ"ח, בארה של מרים ריפא סומא א' בשיחין במיר פ"יה נחמני איש שיחין ירושלמי שקלים פ"ה הט"ו.

הערה העיר שיחין כשנחרבה בימי החורבן כמ"ש בערך כבול בשם המדרש

נעשה כפר ונק' בכמה מקומות כפר שיחין ע' בערך כפר חנניה ובערך רומה ונזכרת גם ביוסיפון קדמוניות י"ב ומלחמת יהודים א' ד' בשם שיחים סמוכה לצפורי כנ"ל. ובמפת א"י לצפון צפורי אסאכוס הוא שיחין הנ"ל והוא שוכו במקרא מ"א ד' י"א + **שירי** ע' בערך היני. ובאגרת ר' שרירא גאון נזכרת עיר שילהי וכ' נ"ב עיר שנק' כעת פום אל סיל ע"ש.

שכור בזאי שם כפר לפי השני של רש"י (בפי' הא' לשון פרסי קריטא) ודוד המלך הלך לשם ויתעה מן הדרך (במעשה שטן כו' ע"ש) עד שבא לארץ פלשתים ושם רצה ישיבי בנוב להרוג אותו עבור שהרג את גלית אחיו כו' ע"ש בארך סנהדרין צ"ה ע"א ובערוך פ'י שחלך לשכור בזאי פ'י לצוד בשכר ורשת את הנץ שהוא בלשון ישמעאל באז ע"ש.

שכנציב ע' בערך דרשיש ר"נ אקלע לשכנציב כו' ובערך הינצבו שגרים הב"ח שם שכנציב מקומו של רב אידי ב"ר אבין, ונראה מזה שהי' מקום בבבל רבינו הקדוש צוה את בניו שלא ידורו בשכנציב שלינצנים הם וימשכו אותם בלינצנות פסחים ק"ב ע"ש. הנשים משכנציב היו להם מאמרים משונים בקינותיהם על המתים והבא לשונם במו"ק כ"ח ע"ב.

הערה דעת נייבויער שהוא העיר עסויב על החרקל. וצ"ע צואת רבי דבלא"ה אסור לצאת מא"י לחו"ל ואולי כשיהי' גלות המלכות.

שלה רב דימי אמר שלא שרתה שכונה רק בחלקו של בנימין בכל המקומות שילה ונוב וכו' והקשו בגמ' והכתיב וישוש את משכן שלה וימאם באהל יוסף וגו' ואמר רב אדא דשכינה בחלקו של בנימין וסנהדרין בחלק יוסף והקשו הלא הנחלות אינן קרובין שם זה לזה ותירצו רצועה היתה יוצאת מחלקו של יוסף לחלקו של בנימין והיינו דכתיב תאנת שילה ופרש"י (וכ"ה בעין יעקב בנוסתחו) שהי' בנימין מתאונן עליה (כמו אצל ירושלים שם). ובירושלמי מגלה פ"א הנוסח א"ר אבדמי דצפורין כראש תור הי' נכנס מתוך חלקו של יוסף לתוך חלקו של בנימין והיה המזבח נתון עליו מ"ש ונסב הגבול מזרחה תאנת שלה עד אסכופיא דשלה ע"ש. (פ'י התה"א מפתן שער עיר שילה).

הערה התה"א הגיה בגמ' בבבלי וירושלמי שצ"ל בהפך רצועה יוצאת מחלקו של בנימין לחלקו של יוסף מתחום עיר סלע רמון עד שילה ע"ש. ולדעתי א"צ להגיה ואעתיק לשון התה"א על הכתוב ביהושע (י"ו) ויצא הגבול הימה המכמתת מצפון וגו' ר"ל שיצא הגבול קצת לצד מערב ופנה מזרחה צפונה עד מכמתת לצפון ונסב הגבול מזרחה תאנת שלה ר"ל ממכמתת נסב הגבול דרומה למזרח תאנת שלה וירד עוד דרומה (דרומית מזרחית) ממזרח ינוחה עד הירדן והנה אחר העיון נראה כי רצועה מבנימין נכנסה ליוסף באמצע כנ"ל ויוסף הקיף אותו ממזרח וממערב ומצפון וע"כ הגיה התה"א. ולדעתי כוונת הגמ' היתה על הרצועה המזרחית של יוסף לדרום כנ"ל עד הירדן ופסק גבול בנימין שנמשך עד שלה ממזרח לבית אל ע' בתה"א ובמפת א"י ותבין. גם כ' התה"א לצפון סלע רמון בערך ד' שעות הכפר תרומסוייא ולצפונות מערבית שלו חרבות סילון היא שלה ובזמן הכפ"פ היתה עוד על תלה ע"ש. ובמ"א כ' שלה לדרום שכם כה' שעות.

שלוח תני רשב"ג שלוח היה מקלח מים בכאיסר (פרש"י פי המעיון שנובע שם היה רחב כאיסר) וצוה המלך להרחיבו כדי שיתרבו מימיו ונתמעטו והורד ומיעטוהו והיה מקלח מים לקיים מ"ש אל יתהלל וכו' (ע' רש"י שם שכלי המקדש כו' יסובב על הכלים שם בגמ' לעיל ולא על השילוח והבן). וע' למעלה בערך קרן עופל ובערך יורדת הצלמים ובערך פרת שמימי השלוח מים נקיים ומתוקים וכ"ה לפי עדות היוסיפון.

שלנ"א רב אשי היה לו יער בשלנ"א ורצה לקצו בתוה"מ ולא הניחו רב שילא משלנ"א כו' מועד קטן י"ד ע"ב. **שלציון** ביבמות ק"ט ע"ב לענין ערב נמצא בערבי שלציון ופי' בגמ' שם דעבדי שלוף דויג'. ופירש"י וכן הערוך לפי אחד שלציון שם מקום שמניחין הלוח. ותוספין הערב ע"ש, וע' בערך פרס.

שנוותא ע' בערך אקרא דשנוותה ובערך בי חרמך .

שניר משניר בא יין קרוש (קפוי רש"י) הדומה לעגולי דבלה סוכה י"ד ע"א ומשחרב ביהמ"ק י"א שבטל מן העולם סוטה מ"ח ע"ב . ודעת הא"ק שהוא הר חרמון אשר האמורי קרא לו שניר (דברים נ"ט) ושם יין לבנון (הושע י"ד) . ועד היום ההר לצפונות מערבית דמשק קוראים הערביאים דשב"ל זאנור .

שפרעם ע' בערך אושא ושם כ' שנק' כעת שפעמר (שעצאמער נ"ב) ובמ"א כ' התה"א למורת חיפה כשלש שעות ולמערב כפר מנדו בב' שעות הכפר שפעמר כי הערביאים מחליפים האותיות כו' ובין שפעמר ואיסא מראים העם שם קבר ר"י בן בבא .

שף ויתב במגלה כ"ט ע"ב שכינה בבבל אמר אבוי בבי כנשתא הוצל זבבי כנשתא דשף ויתב בנהרדעא כו' (ע' בערך הוצל) ופרש"י על בי כנשתא דשף ויתב יכניה וסיעתו בנאה מאבנים ועפר שהביאו עמהו בגלותן לקיום מ"ש כי רצו עבדיך את אבניה וגו' , ובר"ה כ"ד ע"ב שבביה"כ"נ של שף ויתב היה בו אנדרטא (צלם המלך) ועכו"ז רב ושמואל ואבוה דשמואל ולוי הוו עיילי ביה והתפללו שם כו' ופרש"י מקום הוא ויש פותרין שחרב וחזר ונבנה ויכניה כו' מאבני ירושלים כו' כנ"ל . וזה המאמר עצמו ג"כ בע"ז מ"ג ע"ב ופרש"י שם מקום שהי' במדינת נהרדעא וי"א יכניה וגלותו נטלו עמהו מאבני ירושלים ובנאוהו שם והיינו דשף ויתב בנהרדעא נישוף כאן ונתיישב כאן כו' , ובה"ה י"ג ע"א רב יהודה ושמואל הוו קיימי אאינרא דבי כנשתא דשף ויתב בנהרדעא כו' ופרש"י שם מקום המובלע במלכות נהרדעא מפי מורי הזקן עכ"ל . **ע"י ישרון ח' פ"ד**

שקמונה רימי שקמונה היו השובין (רימין פ') בנמי ברכות מ' ע"ב כנדי והרמב"ם פ"י אלנ"ק) דמאי פ"א מ"א . א"ר חידקא שמעון השקמוני ה"י לו חבר מתלמידי ר"ע כו' ב"ב ק"י"ט ע"א וכ"ה בספרי פ' שלח ע"פ ויגדוהו אותו במשמר . ובספרי פ' בהעלותך ע"פ ויהי אנשים א"ר חרקא השקמוני היה לי חבר מתלמידי ר"ע כו' חסר וצ"ל שמעון השקמוני ה"י לי חבר כנ"ל . וע' בערך צלמון מספרא בחוקתי חרובי שקמה וצלמונה כו' ובירושלמי ריש מעשרות חרובי שטה וצלמונה (ואולי הוא הכוני' על הכפר זיטא בצפון לכפר סירון הוא סרוניא בהוספות התה"א) וכ"ו .

הערה בייסוסו כ' ששקמונה היא עיר בין קיסרין ובין עמי' ויש אומרים שהוא חיפה תה"א וכ"ה במפת א"י להיינריך קיפערט שחיפה נק' סיקאמינאן וכ"כ בישאף .

שרון מקום שאין הקרקע יפה ללבנים ובית לבנים בשרון היו מחדשין פעמים בשבוע (פרש"י בשמשת שבע שנים) לפי שאין מתקיים סוטה מ"ד ע"א ובתוספתא שם פ"ז הנוסח פ"א בשבוע וכ"ה בירושלמי סוטה פ"ח ה"ז , ואמרו שם בירושלמי שעל כן היה כה"ג מתפלל על אנשי השרון שלא יעשו בתיהן קבריהן שהם נופלים פתאים על בני אדם שבתוכן וכ"ה ביו"ד פ"כ ותנחומא אחרי מות סיו ג' . ובב"ב צ"ג ע"ב המוזכר קנקנים בשרון יקבל עליו עשר פטמות למאה ור"ל קנקנים שעושין בשרון (כמ"ש הרשב"ם בנמי שם) שהן רעועות כנ"ל וע"כ יקבל עליו עשר פטמות למאה ליתן לו פטמות נאות ומנופרות כמ"ש בנמי שם . ונרא' שז' עשרו עושין הקנקנים מנופרות ופ"י הרשב"ם וכן בערך כשבא לבשלו מביא גפרית ונותן בהן האור ומלחכתן האור עם הגפרית נראות מבושלות והן נאות ע"ש , ולדעתי שיהו חזקים כנ"ל , שרון הוא מקום עגלים ומשם היו מביאין לביהמ"ק מנחות פ"ז ע"א . והיה מותר ליקח עגלים בשרון מזו הנשים (בלא רשות בעליהן) ופרש"י לפי שהן מגדלות אותן והן שלהן ולא של בעליהן ב"ק ק"י"ח ע"ב . בשרון ה"י גדל יין שנק' יין השרוני והיין היה יין רפה וארום וע"כ מוזנתו הגתה על חד תרי מים אבל שאר יין מוזגין במים על חד תלת שבת ע"ז א' נדה י"ט ע"א . ולענן אדמימיתו אמרו בנדה כ"א ע"א כי השרוני מוזג בשני חלקים מים אז הוא אדום כחרמלי חי כיון הר כחרמל (ע' בערכו) שאינו מוזג כלל ע"ש . בכלאים פ"ב מ"ז נמצא על השרוני ופ"י הרמב"ם עול שחורשין בו בשרון והוא רחב , והרע"ב כ"י עול שחורשים בבקעה הוא רחב מעול של הר , ובאמת השרון למול ההרים הוא כבקעה .

הערה מעזה ועד יסו שפלה ומיסו עד כיסל שרון ע' במפת א"י . והחמ"א כ' בדרך

מקשרי ליפו בחצי חדרך מקום חרב ונקי בליע סארן, גם כ' שחכננים (או חקננים) חיו נעשים
מן חיל השרון וע"כ לא היו חוקים.

אות ת

תואך רב פפא יצא לקראת רב שמואל בר אבא (בב"ב בר אחא) כשלקח
לו המעות שהי' מגיע לו בבי חוואי (ע' בערכו) עד תואך ופרש"י שם מקום ויצא
לקראתו משמחה שהביא לו מעותיו, ומשמע שאינו רחוק ממקום רב פפא ב"ק ק"ד
ע"ב ובב"ב ע"ז ב'. ובנדה ל"ג ע"ב רב פפא אקלע לתואך ואמר אי איכא הכא
צורבא מרבנן אזיל אקבל אפיה אמר' ליה ההיא סבתא יש כאן צורבא מרבנן ורב
שמואל שמיה ותני מתניתא היא רעוא שתהא כמוהו אמר מדקא מברכי לי בנויה
ש"מ ירא שמים הוא אזל לנביה ורמי ליה תורא כו' ופרש"י רב שמואל שחש שור
לכבוד רב פפא ע"ש. וכפי הנראה לדעתי ברור רב שמואל הזה הוא רב שמואל
בר אבא הנ"ל ששלחו רב פפא לבי חוואי לנבות המעות ושלח אותו בעבור שהי'
ירא שמים כנ"ל והוא ישב בתואך כנ"ל ולכן יצא לקראתו עד תואך מקום מושבו.
הערה השערת בעל ע"מ בכ"ח ח"ה כי תואך הוא עיר טאָאָכע על אשדות נהר גראנים
בלשון ים פרס וכעת נק' בענדערק כמ"ש בישאף הוא נכונה בעיני, והוא להלן דרום מן חוועסטאן
היא סוויאנע ע"ש שושן במפת מלכות רומי ומקדוניה (זה שתרנס רס"ג עילם קוועסטאן ושעה התח"א
בפירוש) כי כבר דחיתי דברי גייבויער בערך בי חוואי שהכונה על חוועסטאן בראיה מן
החלמוד שיש מהלך חצי שנה מבבל וחוועסטאן הוא קרוב לכבל מאד מעבר דחדק, וכ"כ
הע"מ סם. גם דברי הע"מ שם שהכונה בשם בי חוואי על עם הסאקין ג"כ אינו נכון והוא דחוק
מאד, אך השערת שם שהכונה על מחוז זעאיסטאן מצאתי כעת סמך לזה כי מדינת זעאיסטאן
חיחה נק' בימי קדם אראחאזיא ע' במפת מלכות מקדוניה ונ"ל שהוא הרכב בלשון חארמית מן
ארע ומן חוואי ותינו ארע חוואי שבגמ', ושם נמצא עד היום עיר גדולה בשם חווני ע' במפת אויא
וחיא בי חוואי שבגמ'. ומעתה יובן ששלח רב פפא את רב שמואל מתואך לשם בעבור שמשם
דרכו ביושר למדינת אראחאזיא ובנאו משם דרכו ביושר עד תואך וכי שם ביתו ע' במפת
חנ"ל והבין.

תווי שם נהר בבבל (בקה"ר הנוסח תוואה) שעולה על הארץ אחת לארבעים
שנה ומשקה אותה ונקרא תוואה שהוא דבר תמוה ותווא אדם על זה בר"ר פ"ב
וקה"ר פ"א וע' בערך קבריא.
תוסניא רב מרשאי מתוסנייא יבמות כ"א ע"ב ולפני הע"מ היה הנוסח
אסתוניא ע' בערכו ובערך פומבריתא.

תוספא רבא תוספאה יבמות ע"ה ב', רבה תוספאה ברכות נ' ע"א.
הערה בשלמים חזיר עיר בדרום ארמעניען בשם תֶּסְפִיא והיא סביבות ים וואן שהי'
נק' בימי קדם ים תֶּסְפִיסוּס במפת מלכות רומי ומקדוניה, וכן חזיר עיר טאספס בקארמאניען
אצל עיר קערמאן בדרום פרס.

תורגומניא (או **תרנגמניא**) בירושלמי סוף חלה א"ר יוחנן רבותינו שבגולה
היו מפרישין תרומות ומעשרות עד שבאו הרובים ובטלוס מאן אינון רובין תרנגומניא
(נ"א תרנגומנאי וי"ג תרנגומניא) והובא הירושלמי הזה בתוס' חולין ו' ע"א ובע"ז נ"ש
ע"א וכתבו ולא נודע פירושו (של תרנגומניא). וברא"ש ע"ז שם פ"י על חכמי
ישראל (שהורו שא"צ ליתן בחול) ויש מפרשים הכתות שהעמידו הכותים (צ"ל
הנכרים) לדרוש להם ולהחזיק דתם. ותקנו להם מעשרות שרותיהן עכ"ל הרא"ש,
והכוונה על כומרי הפרסים בימים ההם, וביוחסין דפוס קושטאנדינא הביא והעתיק
כומרי הנוצרים והוא שעות כי הנוצרים לא משלו בעולם במחוז בבל. ובנוסח הרא"ש
שם דובים ברל"ת ומיה בממ"ג מ"ע קל"ג ובכ"מ הל' תרומות פ"א ה"ז והפרסיים
נקראים דובים בגמ' קידושין ע"ב א'. והיוחסין פ"י עוד פ"י שלו שהכונה על בני
ר' חייא (וכ"פ הפ"מ) בעבור שנמצא בחולין כ' ע"א שאמר ר' ינאי עליהם יקבלו
הרובים את תשובתן ואין מזה ראייה כי ר' ינאי אמר זה בעבור כעסו עליהם שהן

עוד צעירים לימים . ועי' בעי"מ ערך אמרא שהאיך בזה ופי' על האמוראים הצעירים שירדו מא"י לבלל שנקי מתרגמים ע"ש . ומכל הדיעות יותר נכון הערת התה"א שהיא אומת טורנאמאניא (בטורקיסטאן על ים הכספא) שכבשה ארץ בבל ובטלה המצות כו', אך דבריו צריכים ביאיר שזכונה על מלכות הפרתיים החדשה (בהתאחדות הפרתיים והטורקמאנען) שהתפשטה או בש"ס ובבל וגם החברים עובדי האש התחברו עמהם כמ"ש בערך חברי ע"ש , והמה בש"ל ושיבות רבות וזגורו נזירות רבות כו' כידוע , והמה משובחים בקורות העולם לרובי קשת כמ"ש הסופר אליוויסקי הרוסי ולכן נק' רובים . חוקיה תורגמנא ב"ר פס"ה .

תורמוס"א בירושלמי ברכות פ"ב ה"ג ר' יעקב תורמוס"א .
הערה התה"א כתב לצפונות מזרחית הכפר הנקי בל"ע סלע רימאן (אשר לבנימין) בערך ד' שעות ולדרומית מזרחית הרבות שילה הכפר תורמוס"א בהר אפרים וכ"כ נייבויער . וראבינא וההוא הזכיר במסעיו מקום בשם זה סמוך לנאפלוסא הוא שכם ואולי הוא בעצמו שמינו רחוק מן שכם ע' במפה . ואולם מבוססתניו בירושלמי שם ר' יעקב תרמוסרה וכבר ראה בירושלמי מע"ש פ"א שתירמוס הוא לפי' הערוך בעל המרחץ כי תרמי הוא מרחץ בלשון יון , וע"כ כשהלך ר' יוחנן לבית המרחץ חלץ תפיליו **בבית בעל המרחץ ע"ש** .

תורן שמואל אקלע לבי אבין תורן והדליק שם נכרו את הנר בשבת כו' ופרש"י תורן שם מקום שבת קכ"ב ע"ב ולולי דבריו אהשוב שאבין היה איש גבוה מאד שנקי בגמ' בכורות מ"ה ע"ב בשם תורן (גיל שהוא כתין חספניה) וע"כ קראוהו כן .

הערה בטלמאיאם הזכיר עיר טארינא בארמעניע הגדולה וכן טארינא בסוויאנא בין אבינא ובין סעלא .

תחום אריון בירושלמי כלאים פ"א ה"ד ותוספתא ריש כלאים אמרו בתחום אריה היו מרכיבין תפוח ע"ג חיוורד (מין פרי תפוח) ובא תלמיד א' ואס' להם משום כלאים כו' ע"ש .

הערה בתה"א גורם בירושלמי אריה וכתב שהוא כפר אריה סמוך לבית גוברין ובתוספתא אריה ט"ס . ולפנינו איתא גם בירושלמי וכ"ה בדפוס וינעציע תחום אריה והע"מ כתב ע"ז שמשם באו כהנים לירושלים והיו למשמרה מכ"ד משמרות כ"ה בברייתא מ"ט מדות דר' נתן וכן יסד הקליר בקינה איכה ישבה חבצלת השרון ומשלחנך תאריה שולי חמת אריה וצ"ל תחום אריה או שהוא על הגבול אצל חמת עכ"ל הע"מ , וכן ישער נייבויער שהיא העיר בית ירח (או ירח לדעתי ע' בערכו) בגבול חמת הוא חמתן אצל טבריא .

תחום עוני יהודה והלל אתים בניו של ר"ג היו מהלכים בתחום עוני ופסקו שם שאלה בטומאה תוספתא אהלות פ"ו . בפסקתא רבתי פל"ג הובא כפר ענים וכתב התה"א ע"ז למזרחית צפונות חברון בערך ג' רביעיות שעה כפר בין ענים והוא עיר עינם שביהושע והוא הנ"ל של תחום עוני , ועי' בערך עינים כפר בית עני . ולדעתי יותר נראה שהוא הכפר הונן שזכר התה"א לצפון קדש , עי' בערך קצרה והוא ג"כ אוני שהבאתי בערך אונו , כי בניו של ר"ג בהיותם בכבול וזיורי (עי' בערכם) היו ג"כ בתחום עוני הסמוך להם כי נסעו בכל המחוז שם , ואם היו בדרום יהודה בסביבות חברון לא נמצא בגמ' ומדרש , ונמצא ג"כ כפר בית עוני לדרום עין קניו ותה"א בפ"י ערי הלויים אך מ"ש הוא יותר נכון כי במחוז הנ"ל אנו יודעים שהלכו שמה .

תחום קן נשריא ריש לקיש הלך לשם ושמע ששם היו קורין לכלה נגפוי ולתרגול שכוו ר"ה כ"ז ע"א , ועי' בערך ערביא ורומי שנים שם קראו כן בשם שכוו .
הערה נייבויער כ' סארבינדער קרא אז אלעספא בשם קאננישרין ובערך ע"בא הובא דברי ר' לוי שבערביא קורין כהרנגוכתא שכוו כו' גם שם הובא מנמרא ע"ז שיש שם ע"ז בשם נשרא . ואולי כונת ר' לוי ניב היתה עד אלעספא וסביבותיה שאז החלו לקרוא את המחוז הזה ניב בשם ערב ושם היתה ע"ז בשם נשרא וע"כ נק' קן נשרין או קן נשריא כנ"ל , וריש לקיש היה בתחום ובסביבות אלעספא כי היה נוצר תאנים בכרברית עמ"ש בערכו שהוא במחוז אלעספא בשם באראבירוס

במערב נהר פרת (כצ"ל בבישאף וע"ש בערך בארכאריקום קאמפוס) 500 שטאדיען מהיראפוקים כמ"ש קסענאפאן ע' במפת מלכות רומי.

תימן (או **תמנח**) מעשה בשמעון התימני שלא בא אמש לבית המדרש בשחרית מצאו יהודה בן בבא וא"ל מפני מה לא באת אמש לביהמ"ד א"ל בלשת (פירש"י) חיל גדול של נדודי נכרים שמחפשיין ובולשיין לשלול שלל) בא לעירו ובקשה לחטוף את כל העיר) ושחטנו להם עגל (ביו"ט שם) והאכלנום ופטרנום לשלום כו' ופירש"י בפ"י שמעון התימני מתמנת היה כמ"ש (שופטים מ"ו) שמשון חתן התמני ופ"י מן תמנתי בסוטה י' ע"א ר"ש בר נתמן אמר שתי תמנאות היו רב פפא אמר הלא תמנא הואי כו' ע"ש וע' בזה בא"ק. ולולי דברי רש"י הייתי אומר כי שמעון התימני כמו חושם מארץ התימני (ראשית ל"ו ל"ד) והוא תימן של בני עשו שם. או שהי' מארץ ימן בערביא שנק' ארץ תימן אצל היהודים בעבור שהוא בדרום וכן תרנמו אונקלס ויב"ע גם שם מארע דרומא ואולי גם המה כווננו לתימן של אדום כי אדום הוא בדרום א"י. ובספריהם הראשונים נמצא מלכת תימן תבא במשפט וגו' על מלכת שבא ע"ש.

תירען בשה"ר ע"פ יפה את רעיתי כתרצה אלו נשי תירען דא"ר נשי תירען כשרות היו ולא נתנו מנומיהן למעשה העגל כו' ופ"י בא"ק כי תרצה קורא בשם תרעה וכן יונתן בן עוזיאל כמ"א ט"ו כ"א תרגם תרצה תרעיתא, ולדעתו זהו כוונת הכתוב (דה"א ב' נ"ה) תרעתי שמעתיים וגו' ע"ש. ואולם המ"כ פ"י במדרש הנ"ל שהכוני נשי דור המדבר, ובשה"ר שם בפ' לבבתינו מפורש אמרו נשי דור המדבר כשרות היו ולא נתנו מנומיהן כו' וכן בויר"פ פ"ב וצ"ע.

תירחא ע' בערך טירטא. **תל ארזא** שם נהרגו הרוגים והשיא ר"ג נשותיהן ע"פ עד אחד יבמות קכ"ב ע"א. **הלבוש** ע' בערך ענת.

תלסר ע' בערך קטיספון. **תמור** ע' בערך תרמוד. **תנעם** ע' בערך נעים. **תפסח** ע"פ כי הוא רודה בכל עבר הנהר מתפסח ועד פרת פליגו רב ושמואל

חד אמר תפסח בסוף העולם ועזה בסוף העולם ות"א תפסח ועזה בהדי הדדי הוא קיימי וכשם שמלך על תפסח ועזה כן. מלך על כל העולם כולו מנהדרין כו' ע"ב. **הערה** תאססאקא עד היום לצפון עיר קירקעסאום על נהר פרת בשפתו המערבית במהו אלעפפא ועד שם היתה ממשלת אברהים פאשא בארץ הזאת תה"א (ו"א כי כעת שמה דאיר בישאף) וכן של שלמה הי' מתפסח כי הכוונה עבר הנהר פה בעבר הנהר המערבי, ועד עזה היא על שפת ים התיכון בדרומית מערבית א"י באלכסון דו"ש תפסח בסוף העולם ועזה בסוף העולם ר"ל בעולם המיושב והידוע כי משם והלאה לא היה ידוע לבני א"י וכ"כ התה"א כי מהרי טוירוס והלאה חשבו לסוף העולם והא"ק פ"י עולם שלו של שלמה. וו"א תפסח ועזה בהדי הדדי הוא קיימי כי יש תפסח גם בא"י אשר הכה מנחם מלך ישראל סמוכה לתרצה. והא"ק הוסיף עוד לאמר כי לדעה הזאת יכוין בשם עזה לא על עזה של פלשתים אלא על עזה שבנבול אפרים בדה"א ז' כ"ח לנוסח התרגום רב יוסף שם עזה וכ"כ הגר"א מוולנא.

תקוע במשנה מנחות פ"ה ע"ב תקוע אלפא לשמן (ששם השמן המובחר) אבא שאול אומר שניה לה רגב בעבר הירדן, ובנמי שם א"ר יוחנן מתוך שרגילין אנשי תקוע בשמן החכמה מצויה בהן ולכן נא' וישלח יואב תקועה ויקח משם אשה חכמה (ש"ב י"ד ב') בתקוע מאחרין בלקוט הזיתים כי רבים המה ע' בערך גוש חלב. רבי למד תורה אצל ר"ש בתקוע שבת קמ"ז ע"ב, וע' ב"ב קמ"ח ע"ב עתיר תקוע זה בעל פלפול וברשב"ם שם מתוך שחכמה מצויה בהן כנ"ל.

הערה תקוע נראה ככתוב שהוא בחלק יהודה וכ' ההח"א שעד היום לרומית מזרחית בית לחם בערך ב' שעות חרבות תקוע ולמזרח' צפונית להם הר יחזירי בשם דשב"ל פרידס ר"ל הר הפראנקים הנוצרים כשהיו שמה, והא"ק כ' שעל החר הנ"ל חב חרבות תקוע. והר"ק כ' שהוא בחלק אשר וכבר תפסו בתה"א ח"ב, ופ"י עוד שם שבתקוע השמן המובחר אבל אין כ"כ יתים כמו בנוש חלב (ובגוש חלב מאחרין יותר מבתקוע) וע"כ באשר כתיב ושובל בשמן רגכו. ועל רגב בעבר הירדן נמצא כדברי החת"א בהרי נלעד על אחת מנקודות הנכוונות הר גדול וזם שם מבצר קאללאא אל רבת, ולמזרחו כששה שעות העיר געראסא או גרש (ע' בערך גרסיס) וכעת חרבות גדולות וכמעריבת

צפונית נעראמא כערך 15 מיל הוא רגב כיכ איזעביוס, וברנלי החר קאללאח אל ראכאת כעת עיר
 קטנה בשם עדשקין (ענלון גו) בתשו' מהרש"ץ סי' ריוו שאז היו בה בני ישראל ושם בסמוך יש
 גם וואדי רדשב (רגב) הנפול בירון, וכמפת א"י להינידן קיפערט רשם ראנאכא למערבית
 דרומית נעראמא ע"ש.

הרבקנה רב אמר להי"א בריה בנה לי בית בא"י א"ל להיבן וא"ל אעברת
 נהרא בנה ר"ל אם אך תעבור הנהר בנה כי הוא א"י, ובערוך גורם אעברת נהר וואני
 צ"ע. שמואל אומר עד מקום שהנהר מהלך שם הוא א"י ואיזה זו תרבקנה פי' המ"כ
 שם מקום ב"ר פט"ו.

הערה דעת הע"מ כי תרבקנה הוא תל בן קנה (ע"ע אקרא דתולבנקי) כי
 למד ור' מתחלפים ע' כללי החלוף.

תרמוד (או תדמור) יש אומרים אין מקבלין גרים מתרמוד (ובירו' קדושין
 פ"ד ה"א הנוסח בכל מקום תדמור תדמורין וכן ביבמות ספ"א) משום עבדי שלמה
 ופרש"י שנשאו בנות ישראל מחמת עשון ונרין שם בחזקת נכרים ועבר הבא על בת
 ישראל הולד ממור (שלמה בנה תדמר במדבר ולכן שם עבדי שלמה לרוב). ויש
 מספרים בגמ' שם בשעה שנכנסו עכו"ם להיכל הכל נפנו על כסף וזהב ואנשי תרמוד
 נפלו על בנות ירושלים (י"א ו"ב אלף איש וששה אלפים קשתויי פי' מושכי בקשת
 וי"א מינייהו ששה אלפים קשתויי) ונשאו אותם והולידו מהן בנים ולכן פסולים.
 ואמרו שם עוד עתידין ישראל לעשות להם יו"ט כאשר תחרב תרמוד (פרש"י דפסולין
 הן ומתערבים בישראל) והקשו בגמ' הא הרוב ותרצו הריא תמוד הואי שתמוד נחרב
 ולא תרמוד, ורב אשי אמר היינו תרמוד היינו תמוד ואיכפלא היא דמיכפל נ"ל פי'
 שיש לה שני צדדים. ורש"י פי' כשהרבה מכאן היא נכפלת ונבנית מכאן כו' ע"ש.
 ואמרו שם עוד פסולי דהרפניא משום פסולי דמישן ופסולי דמישן משום פסולי דתרמוד
 ופסולי דתרמוד משום עבדי שלמה כו' הכל ביבמות י"ו ע"ב וי"ז ע"א וע' בערך הרפניא
 ומישן. ובקה"ר ע"פ מי יאכל ר' ירמיה אומר נשר גדול הי' לו לשלמה והי' רוכב עליו
 והולך לתרמוד במדבר ובא ביום אחד הה"ד ויבן את תרמוד במדבר (ולפנינו במקרא
 תדמור). ובאיכה רבה פ"ב וב"ר פנ"ו וירושלמי תענית פ"ד ה"ה וירש זרעך את
 שער שונאיו זו תדמור שהיתה שותפת ועוזרת בשני החורבנות של ירושלים בחורבן
 ראשון העמידה פי' אלף קשתות ובשני מ' אלף (בב"ר וירושלמי ח' אלף). עיניהן של
 תרמודים תרוטות שדרים בין החוקות מאמר הלל, ופרש"י הראשון היינו רכות שדרים
 בין החולות וררוח נכנס בתוך עיניהם, וזה הפי' נראה עיקר שכן מבואר באדר"ג
 פט"ו. ובירושלמי שבת פ"א ה"א הקרשים תרוטות היו ופי' המפ' סגורות כמו עיניהן
 תרוטות דפה ע"ש. התרמודים מלקטים עצים דקים למכור ומתעכבים בשוק עד שהאנשים
 הולכין לבתיהן ויבעירו אש ואז קונים מהם העצים הדקים הנ"ל להבערה שבת כ"א ע"ב
 בפרש"י על המאמר של ר' יוחנן עד שתכלה רגלא דתרמודאי מן השוק ומשמע שכן
 היה בארץ ישראל, מרים התרמודית ע' בערכה בראש דברי ימי עולם.

הערה בדרך דמשק כנזר פרח (כצפונית מורחית דמשק במפת אויז) כמחלך ב' ימים
 מדמשק נמצא כמכר בחול חרבות דמור ואצט הרומיים היתה נק' בשם פאלמירא (מקום החמרים)
 וזוא במחו אלעפסא בסיריען, ומענין חורבן תמוד ע' באלקיראן חזון...

תרשיש נמירי דתרשיש ב' אלפים פרסה הוא בתולין צ"א ע"ב ע"פ ונויתו
 כתרשיש ופרש"י ים ששמו תרשיש (ולא תרשיש העיר ע"ע מרסום). ובס' נצח
 ישראל פי' פרסאות של המים כי הרשבי"א בפ' הספינה כ' שפרסה של הים אחד
 מעשרשים בפרסה של היבשה ע"ש.

הערה כוונתם לדעתו היתה על הים התיכון אצל עיר תרשיש בקיליקיע ואצט אויז הקטנה
 ונקרא הים על שם העיר כי אנשי תרשיש היו הראשונים שספו בו באניות תרשיש שעשו אצלם
 יסודו קולוניען באיים שלו כמ"ש בדיעות כלליות ב' ע"ש.

B

809.

מלכות אברהם